This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

L. Soc 2301.6

Harvard College Library

BEQUEST OF

GEORGINA LOWELL PUTNAM

OF BOSTON

Received, July 1, 1914

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR AKADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

. . . . . peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit . . . Claud.

NYOLCADIK FOLYAM: 1858.

ELSŐ KÖTET.

PEST.

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA.

LSoc 36625

LSoc 2301.6 Harvard College Library
July 1, 1914.
Bequest of
Georgina Lowell Putnam

36-26
25-11

Pest, 1858. Emich Gusztáv könyvnyomdája.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. JANUÁR, 1858. I. FÜZ.

VISSZAPILLANTÁS

IRODALMUNK HÁROM UTOLSÓ ÉVÉRE.

TOLDY FERENCTŐL.

Egy tőke van mainap, bizton kamatozó, termékeny, életmentő: az ismereteké. A legvirágzóbb, legtartalmasabb költői irodalom sem bír többé elég fentartó erővel; az táplálja a kedélyt, megőrzi a nemzetiséget, szűk határai közt legalább; de nem ad erőt a nemzetnek a haladó kor invásiója irányában szellemi önállást, függetlenséget szerzeni, anyagi jólétét s véges végül is országos fenmaradását biztosítani. Mióta tehát nemzetünk, institútióiban nem bírja többé saját énjének támoszlopát: amaz alap megszerzése és megerősitésére kell törekednie, mely tartósabb a szabadságnál, s biztosabb az intézvényeknél, miknek e földrészen végtelen ingadozásait, forgékonyságát, biztalanságát a közel korok és napjaink története a kellőnél is kézzelfoghatóbban bizonyította be. Mindenek előtt tehát ismeretek és tudomány az, mikre minden áron törekedni kell; s valamint az egyén annyival ér többet másnál mennél többet tud, s mennél több súlyt szerezhetett magának tudás és képesség, nem pedig örökölt címek által, kivéve ha ezeknek szerzett szellemi

vagyonnal ad tartalmat: úgy nemzetek is történetileg érdekesek lehetnek múltjok által, de ez érdeket is, lételökkel együtt, egyedül szellemi szerzemények s ezek tettleges eredményei óhatják meg végül is.

Denique delenda est Carthago! volt mindennapi szava Cato Censorinusnak. Nekünk is van Carthágónk, s ez nem más a korlátolt világnézetnél, melynek vára ellen egyetlen-egy fegyver van: a minél teljesb és több oldalú értelmi míveltség. Ennek egyfelül elsajátítása, másfelül terjesztése legyen első gondolata a jó magyarnak ha felkél, utolsó feltétele ha lefekszik; ez azon mágnestű, mely szerint egyén és nemzet evezzen, hogy képesek legyenek saját tűzhelyöknél uraságukat megőrzeni. Az irodalomban is tehát ez irányt kiáltsuk ki minél hangosabban; táplálják a hatalmasok, munkálják az irók, tegyék magokévá mindenek. Ismeretterjesztés és ismeretszerzés mindenek előtt és felett! minden egyéb: erő, jólét, tekintet, ezt önkénytelen követik.

II. Midőn tehát a közelebb lefolyt három év irodalmára vetünk, bár futólagos, pillantást: aggodalmasan azon vállalatokat keresi szemünk, melyek az *ismeretterjesztést* tűzték ki célokul; s a *tudományszakokat*, melyeknek állása szerint alkotunk prognosist jövendőnknek is. És csakugyan voltak jelei a hiány felismerésének, s igyekvések segíteni a bajon. A felvett időkörben berekesztetvén az általunk többször méltán dicsért *Új Ismeretek Tára*, ahoz egy folytonos pótló gyűjtemény, a *Jelenkor*, csatlakozott, mely azonban két év alatt még csak hat füzetet hozott, mi a nemzetek minden irányban gazdagon nyilatkozó élete és munkássága folytán követelékenyül ajánlkozó tudandók tömegéhez képest kevés; és szomorú ha nem a kevessé célszerű szerkesztés, hanem netán a magyar olvasó közönség indolentiája okozza a megjelenési lassuságot. Mi volna az, a csekély árt tekintve, bármely magyar emberre nézve, ha minden másod héten egy ily füzetet venne, kivált ha azok, gyakran érdektelen életrajzok helyett, a kor kérdései és eseményei megértésére szükséges tájékoztató ismereteket és szempontokat hoznának célszerű megválogatással? Nem tudom mily szerencse mosolyog az „Ismeretek Tára“ mellé Tóth Lőrinc által állított kisebb s

igen olcsó „*Ismerettár*“-nak, mely 1857-ben megindúlva, e napig öt füzetet hozott: de annyi áll, hogy a cikkek számát, megválasztását, tárgyalását, tartalmát és formát a tekintve, minél nagyobb elterjedésre teszi azt méltóvá. Másutt nem volna deák, gazdatiszt, bármi kis hivatalnok s iparember, ki ily tanulságos, annyi korszerű tudandót ily életfris előadásban nyújtó encyclopaediát ne járatna, mely először ugyan közhasznú olvasmány, maholnap pedig befejezve, egy sokoldalu felütő kézikönyvtárt képvisel, s azt az embert ki nem csak eszik, hanem gondolkodik is, egyszer másszor a körülötte felmerülő tárgyak körül hasznosan eligazítja.

Mindössze ezekből áll, mit ez időben befejezve vagy folyamatba hozva vettünk oly encyclopaediai munkákból, mik általjában minden szakra kiterjednek. De voltak *időszaki, füzetes iratok* is, „*közhasznu ismeretek*“ terjesztésére szánva. Különösen kiemelendők öntudatos, komoly eljárásuknál fogva a *Csengery Antal* és *b. Kemény Zsigmond* által még régebben megindított, és 1855. meg 1856-ra is megjelent *Magyar Nép Könyve;* természettudományi, gazdasági, történelmi, anthropologiai és szépirodalmi tartalommal, sőt a kor eseményei összefüggő rajzaival is; és a *Greguss Ágost* meg *Hunfalvy János* által 1854. óta mind maig folytatott *Család Könyve*, mely a felebbi rovatokon kivül, a napi események kivételével még is, a földrajznak, népismének, találmányok és fölfedezéseknek, s az irodalomnak is megnyitotta hasábjait, mikhez érdekes egyveleg és számos képek járultak. Hasonló körben mozgott, a honismére különösen ügyelve, s az akkor folyt háborút is figyelemmel követve, a *Vahot Imre* által 1855-ben kiadott *Nagy Világ képekben,* s kisebb kiterjedésben 1857-re *Mátyás diák Könyvesháza*, mindkettő illustrálva is. E négy vállalat által, mik közöl azonban csak a *Család Könyve* él még ma is, sok valóban jeles dolgozatot nyertünk, általán pedig meglehetős tömege honosíttatott meg az ismereteknek: s mondhatni, aminthogy az ily dolgok nem avúlnak el oly hirtelen, bármely magyar háznak ajánlhatók családi olvasmányul. A tárgyak fontossága, érdeke, soknak gyakorlati becse (a Nép Könyve különösen a falusi gazdára nézve hoz sok ilyet) *minden mívelt* ember kézi könyvtárába

méltóítja azokat. A Csengery-Kemény-féle gyüjteményre nézve a „nép“ szó a címen ne téveszszen senkit: mi azt egyedül egy kis bóknak tekintjük a divat irányában. Ha az a *népszerü* előadásra vonatkozik, amennyiben ez alatt a nem szorosan tudományost, hanem a tudomány eredményeit nem szaktudós által is felfoghatólag előterjesztőt jelenti, úgy nincs kifogásunk ellene; de ha a nép alatt csak, vagy főleg, a földmívelő akarna értetni, alkalmat vennénk megjegyezni, hogy valamint a szépirodalomban ferdeség, sekélység, végül köznapiasság, sőt pórszerüségre vezetett e fogalomzavar, úgy az ismeretközlésben is a népiesnek felkapása valóságos öncsalással jár. Ugyanis alig van tárgy népkönyveinkben, mely iránt gatyás közönségünk érdekkel viseltethetnék, avagy csak organummal bírna; nem véve ki még a gazdászatiakat sem, mihelyt ezek az alkalmaztatás azon szük és kisszerü körén túl vágnak, melyben a falusi kisgazda mozog. Egy gazdászati kátét adjatok neki egy íven, szabályok- és példákból állót, kevés okoskodással, s épen viszonyaihoz szorosan alkalmazottat; vagy naptárakban egy-egy tárgyat, és lehetőleg egyszerü, szemléletes, és példázatokkal nyomosított előadásban. Azonban e tanok is inkább szóval hirdetve, mint nyomtatásban fognak beútat találni, még pedig nem csak nálunk, hanem a világ bármely parasztjánál. Az iránt: mi történik Krímiában? a nagy hatalmak kabinéti küzdéseik, a mai háborúk tisztán politikai jelleme, a fejlemények hordereje iránt, mik oly embert, kinek világszemlélete nincs egy falu határára és saját személyes állapotjára szorúlva, annyira érdekelnek, a jámbor földmívelőnek nincs érzéke, nincs értelme; s hogyan is legyen minden földrajzi, történelmi és politikai tájékozás, s minden általa felfogható érdekeltség nélkül? Szinte így van pedig a dolog majd minden irányban. Igen kevés könyvbeli ismeretekre van a földmívelőnek *szüksége* is, *ideje* is; s nagyon városiasan fogják fel a népet, kik azt lapjaink vignettjein könyvbe merülve ábrázolják mint a néhai Gábor diákot. Lehet valami igen érthetően írva; de csak az az igazán népies előadás, mely sem *előismeretet*, sem több *érdeket* nem teszen fel a népnél mint amelylyel *tanultságánál* és *eszmekörénél* fogva bírhat. Hagyjuk el tehát a „népiest“

körén kivül; ne zavarjuk össze a népszerűvel, mi nem szabatos, bár európailag elfogadott elnevezése azon fogalomnak, melyet felebb körülírtunk, s melynek vajmi kevés köze a néphez. A M. Nép Könyvét is tehát bátran ajánlhatjuk *a művelt magyar rendeknek*, habár, mint az vegyes cikkek gyűjtelékében máskép nem lehet, abban is nem minden érdeklend mindenkit. Bocsánat a kitérésért; de a zászlók, mint jelek, elveket képviselnek, és színeiknek nem szabad csalni. — Egyébiránt igaz köszönetet szavazunk ez igyekvéseknek; és szerencsét kivánunk a nevezett közlönyök közől a még fenálló *Család Könyvének*, mely jeles műmellékleteivel az ízlésnek is ad valamit; földrajzi, népismei és irodalmi cikkeivel pedig kivánatosan terjeszti eszme- s nézetkörünket, s — nem hajtva azon minden tiszta értelmet nélkülöző, de horderejében végtelen és káros nézetre, hogy mit érdekli a magyart ez vagy az? —, e kérdésre: Milyen világ van másfelé? oly gyakran, oly tanulságosan és érdekesen felel.

Örömmel üdvözöltük amaz encyclopaediai segédeszközöket s eme népszerű ismeretterjesztő organumokat, melyek iránya még némely lapokban is, bár könnyebb fegyverzetű, bajtársakat talált; s szívesen megvalljuk, haladást találunk e részben a megelőzött évekhez képest; haladást a megjelenteknek nem egyedül mennyiségében, hanem, visszatekintve az egykori illustrált filléres és garasos lapokra, intensiv haladást is. Mert mai füzetes irataink néhányának szerkesztői valódi tudományos készültséggel és komolysággal bíró férfiak, kik magokon kívül más becses erőkre is támaszkodnak; cikkjeik tüzetesben és bővebben szólnak ama régiebbekénél, s nem pusztán fordítmányokat adnak, hanem értelmes, lelkes feldolgozásokat; a nyelvezetre is illő tekintettel. Nem állítom, hogy az úgynevezett *népszerű ismeretközlés a tudománynak közvetlen előmenetelére* szolgál: az csak a tudomány eredményeit adhatja, nem hozva le azokat a tudomány elveiből, nem adva összefüggésökben a tudomány összes rendszerével, s nem merítve ki a tevőleges és tagadólagos okokat, s így csak is *ösmeretet nem tudományt* nyújt, mi általában s a nem-szakemberekre nézve megjárná: de nem gyakorolja az olvasónak construáló és biráló itéletét, felületes és töredékes tudomásokkal rakja

meg az elmét, s tudomány helyett tudákosságot nevel, mi által, ha a népszerű ismeretközlésnek kellő tudományos segédeszközök nem tartanak ellensúlyt, károsan hathat a nemzetre, kiölvén belőle végre is a tudományos szellemet, mely mindenütt az okokat s a tudomány összeségéveli összefüggést keresi. Ott azonban, hol a tudománynak is megvannak a maga jó seminăriumai és jelesb emberei, hol tudományos jó munkák vannak *s a tudomány becsülletik*: ott, akit ez megillet, nem fog népszerű munkákhoz és gyűjtelékekhez folyamodni, vagy csak néha és szakján kivül; nálunk, hol egyetem *egy* van, s ez sem áll sokféle okoknál fogva egyetemi álláspontón; s végre a tudomány szükségének érzete oly kevessé általános, a népszerű ismeretterjesztő organumoknak egyelőre legalább az a jó oldalok van, hogy gerjesztőleg hatnak, a tudomány iránt érdeket költenek, táplálják azt, némi tájékozódásra segítenek, helylyel közzel többnek is szükségét éreztetik, s így épen nincsenek haszon nélkül. De hogy ez álláspontón meg ne fenekeljünk, múlhatatlan minden szakokban nem csak tudományosan dolgozott jó kézi és tankönyvekkel alapot vetni, hanem önálló tudományos vizsgálatok által a tudományt tovább is épiteni, sőt ilyek által egyszersmind a tudományos működésre kalauzolni és szoktatni a nemzetet.

Lássuk már, mi történt a külön tudományok szakaiban egyenként, hogy aztán ezek összeségére helyesen méltányló tekintetet vethessünk.

III. A tudományos mivelődés ábécéjén kezdjük, az *irodalomtörténeten*, mint amely a tudományok nagy birodalmában tájékozást nyújt s eszközeikkel ismertet meg. E mezőn most sem nyertünk egyetemes munkát; ami ide sorozható, leginkább csak egyes külföldi irók életrajzi vonásai vagy jellemrajzi töredékeiből állott, ritkán tudományos értékkel, s elszórva lapokban. A hazai irodalomtörténet terén a biographiai tárgyalás uralkodott e három évben. Ilyek a jelen cikk irójától a *Magyar Nyelv és Irodalom Kézikönyvé*-nek két kötete, mely a fejlődést hordozó és jellemző költőinket adja elő a mohácsi vésztől Arany Jánosig, életrajzok és mutatványokban; ugyanattól az *Irodalmi Arcképek*; továbbá *Danielik Józseftől* a *Magyar Irók*, és *Tóth Lőrinctől* a *Magyar Irók*

arcképei (eddig 3 füzet.) Az encyclopaediai szótáralakú munkák is igen gondosak voltak e részben, tán szerin túl is; mert van iró elég, kit legfelebb bibliographiákban ütünk fel. Folyóirásokban is találunk néhányat; a javát az Akademiai Értesitőben (*Pauler* jeles dolgozait), Sárospataki Füzetekben és Budapesti Szemlében. Szinte lapokban birálatos vázlatokat némely irodalmi szakokról, mikben a történelmi szempont van megtartva.

Az *irodalom- és nyelvtörténethez*, mint amannak tárgyai, s ennek forrásai sorozandók *a magyar nyelvemlékek* kiadásai. A tárgyalt időszakban jelentek meg, e cikk irójától kiadva, bevezetésekkel, s hol jegyzetek, hol glossáriummal ellátva: „*Immaculata*" cím alatt régi beszédek a szeplőtelen fogantatásról; *Katalin-legendák*, melyek közt egy nagy kiterjedésü költői legenda; régi *Passiók*, a *Nádor-Codex*, legendák és vallásos elmélkedések gyüjteménye, és egy *Erzsébet-legenda*. Irodalomtörténeti tekintet alá is esnek némely régibb magyar historiai munkák, mint *Heltai Krónikája* az Ujabb Nemzeti Könyvtárban, s némely kiadatlanok *az akademia*, gr. *Mikó Imre*, *Szalay László* és a *körösi tanárok* gyüjteményeikben, melyeket a historiai kútfők közt fogunk elsorolni. Még a *jeles irók új kiadásai* is ide sorzandók, milyek *Bajza*, *Vachott Sándor* verseik, *Katona* Bánk bánja, b. *Jósika Miklós* régibb regényei stb. — Az *irodalom elmélete* parlagon maradt; az irodalmi, s különösen a széptani *kritikát*, mely helyenkénti elfogultsága dacára e nevet megérdemli, *Gyulay Pál*, *Greguss Ágost*, *Salamon Ferenc* tartották fen. Ellenben a pajtásság lelkismeret és meggyőződés nélkül tömjénezte embereit, mindennek ignorálásával, mi az irodalmi felekezetek körein kivül áll, s minek méltatásához ismeret és itélet kell. *Brassai Sámuel* tett kisérletet egy pártatlan és tudományos szellemü biráló organumot alapitani Kritikai Lapjaiban (1855), de részvéthiány miatt azok legott elakadtak.

IV. A *classica literatura*, az irodalmi müvészet ez örök példánytára, nem maradt mivelők nélkül, de fájdalom a közönség által végkép elhanyagolva. A borostyán e mezőn *Szenczy Imréé*, kit mint Julius Caesar és Tacitus fordítóját tisztel az irodalom ismerője. 1856-ban *Tacitus Évkönyveit* és

Quintilián Institutióit vettük, két mesterművét a műfordításnak s a magyar prózának, melyet, az elsőt kivált, minden mívelt magyar olvasónak ismernie, mindkettőt pedig minden magyar irónak tanulmányoznia kellene. S aztán mit mondjunk, ha azt tapasztaljuk, hogy ily mű, főleg Tacitus, melyet a leggazdagabb irodalom is ünnepelne, észrevétlen és keresetlen hever könyvkereskedéseink polcain? S még is: nem hallgathatjuk el ohajtásunkat: adná a jeles férfiú, ki remekléseivel a magyar nyelv első prózairói közé emelte magát, Tacitus Históriáját is — valóban a Cserei Miklós fordítása azt inkább kívánatossá mint feleslegessé teszi —, s ezekhez Germániát s a neki tulajdonított Szónokokat is, hogy az egész Tacitus egy öntésben biztosítva legyen irodalmunknak. Kevés classicus van, kinek birása egyfelül historiai művészete, másfelül emberismerete, gondolatmélysége s nagyszerű jelleme miatt, melyet művei agyáltalán kifejeznek, parancsolóbb szükségeink közé tartoznék, mint e philosophus történetiróé; s esdekelve tekintek az „Evkönyvek" Maecénje felé, kinek szava kétség kivül elég hathatós volna kiemelni a magyar Tacitus szerzőjét azon csüggetegségből, melylyel ha netán a közönség hidegsége meglátogatta, nem kell felednie, hogy ily művek nem a pillanatnak készülnek, s hogy azzal oly jellemnevelő, érzületerősítő, ízlésképző tőkét biztosít jövendőnknek, melynek kamatai mértani arányban nevekednek az idővel. — Nem hallgathatjuk el örömünket *Fábián Gábor Cicerói Leveleinek* a megtökéléshez közel-álltán sem, melyekből Muzeumunk régebben, s taval ismét, hozott mutatványokat. Az összes levelek készen állanak azon mesteri kézzel, mely nem csak a nyelvet kezeli szerencsével, de hosszas társalkodása folytán kedvenc szerzőjével, annak szellemét s formáit úgy adja vissza, mint az új nyelvek egyikének sem sikerült. Most már a magyarázó jegyzéseken dolgozik a fordító, melyek teljességökben minden egyéb segédeszközt nélkülözhetőkké tesznek. Egy világ ez, mely ama ritka szép lélek ezen, a világirodalomban főfő helyen álló, mesterműveiben körülfog, az ismeretnek, szellemnek és műizlésnek táplálatot, élvezetet nyújt, bennünket nem csak tanít, de bölcsebbekké, nem csak megindít, de jobbakká teszen, s amellett hogy múlattat, mível

és nemesít is. Ad-e nemzetünk nemtője Maecéneket, kik az önzetlen férfiú roppant művét sajtó alá segítsék?! — Így tartoznak a felvett idő legbecsesb nyereményei közé *Cicero könyvei a kötelességekről* is *Szalay Lászlótól*, a Cicero tanelőadása egyszerű, világos és nyúgodt kifejezésével. — Örömmel említhetnők itt fel Lampel Robert pesti könyvárus olcsó és csinos vállalatát: *Az ókori classicusok* gyűjteményét, ha meggyőződésünk a dolgozatokkal ki volna engesztelhető. A görögök közől eddig *Xenophon Anabásisa, Plato Apologiája és Kritona* adatnak; a romaiak közől *Cicero válogatott beszédei*, és *Julius Caesar Gallusi Háborúja*; először csak az Anabásis, s részben a beszédek; s habár őszintén kimondjuk, hogy a fordítók, előzőikhez képest nem tanusítanak haladást, sem a kifejezést sem az eredetiek formáit elég szépen és jellemzetesen nem adván vissza; azon reményt kötjük mégis e vállalathoz, hogy annak dolgozói mind szigorúbban ragaszkodván főleg a classicai művek műfordítási elveihez, hovatovább szerencsésben haladandnak e nehéz de nemes munkásságban. A görög irók közől egyelőre ki vannak tűzve: Demosthenes Philippicái, Plutarch Párhuzamos életrajzai, Xenophon Cyropaediája és Sokratesi Nevezetességei, Homer Iliásza és Odysseája, Sophokles Antigonéja, Euripides Phaedrája; a romaiak közől: Cicero Brutusa, Laeliusa, könyvei Az öregségről, A szónokról, s válogatott Levelei; továbbá Livius, Tacitus, Horác, és Virgil Georgicona meg Aeneise.— A régi költők közől *Homérnek* ismét akadt újabb fordítója *Zombory Lipótban*, kinél az *Iliász* immár készen áll, s az *Odüssea* munkában van: amabból adtunk, ebből fogunk adni mutatványt. — *Jancsó Lajos* Erdélyben az *Iliászt* prózai rövidletben adta, hogy azzal az ifjuságot Homer ismeretébe bevezesse (a szerző ebbeli nézeteit fejtegetve l. Muzeumunk 1856-ki I. füz.). A Homer neve alatt fenmaradt *Batrachomyomachiát Lonkay Antal* adta Muzeumunk 1855-ki IX. füz. *Sophokles Oidipus királyát Szabó Károly* hozta hű, s ritka könnyüségü fordításban. — A romai költők közől *Mocsi Antal Phaedrust* kisérlette meg rímes-verses szabad fordításban népszerűsíteni. Jelentékeny mű *Virgil Aeneise Sebők Ferenctől*, melyből lapjaink egykor szinte közlöttek mutatványt, s melynek kia-

dását a szerző kevéssel ezelőtt meg is inditotta. — Egész *Horátiust Szlemenics Pál* forditotta le, ódái nagyobb részét *Makáry György*, *Ovid Átváltozásait* is újra és egészen Szlemenics — mind ezekből adtunk darabokat; végre szinte Szlemenics *Lucretiust*. Mindezek azonban, valamint *Seneca* Vigasztaló könyve Marciához *Zsoldos Ignáctól* nyomatlanok. – Benső örömmel tapasztalhatjuk ezekből, hogy a classica literatura mivelőiben nincs köztünk fogyatkozás; hogy vannak folyvást férfiaink, kik e literatura nagy horderejét érezve, jutalom reménye nélkül is munkálkodnak annak meghonosításában; s bár a jelen perc egyáltalában nem kedvez igyekvéseiknek, vigasztalásunkat találhatjuk az ifju nemzedékben, mely a jelen tanrendszer mellett mind a classicai nyelvekben nevekedvén, mind a classicus irók ismeretébe bevezettetvén, nem sokára közönségévé leszen ez irodalmi ágnak, s általa képezve, magára a nemzeti irodalomra is — erősen hiszem — szebb kort fog deríteni. Ugyanezért különösen a tanférfiak ily jövendő érdekében oda vannak utasítva, hogy a classica literatura becsét minden módon éreztessék fiainkkal, s nekik a régi remekirók jelesb fordításait úgy is mint a magyar nyelvezet s irodalmi ízlés legnemesb iskoláját s példányait minél buzgóbban ajánlják.

V. A *nyelvtudomány* a katastroph óta nyert újabb lendület folytán tekintélyes haladásokat tett ez idő alatt is. Fő hordozói annak, két irányban, folyvást *Czuczor* és *Hunfalvy Pál* voltak. Amaz nem csak az akademiai nagy szótárt folytatta, melyben a legújabb hivatalos jelentés szerint a V. betüig haladván, az akademiai ülésekben újabb mutatványokat közlött, hanem több előadásokban egyes fontos tárgyait is fejtegette a magyar szónyomozásnak, mik közől a (Muzeumunkkal is járó) M. Akad. Értesítőben kettő, u.m. *Az R-ről mint szóhangról* s nyelvünk szavaiban divatozóról (1855), meg: A *magyar bötük, illetőleg hangok, fejtegetése* (1857) meg is jelent. Hunfalvy Pál folytatta nem csak az akademiában főleg a rokon nyelvekkeli hasonlító-nyelvészi előadásait, mik közől a M. Akad. Értesítő kettőt hozott: *A török, magyar és finn szók egybehasonlitása (1855)* és *A magyar bötük, Czuczor tanának kiégészitésére;* hanem (1855) a magyar nyel-

vésszetnek egy külön organumot is alkotott, melynél legkisebb érdeme az, hogy valamint anyagi áldozattal inditotta meg, úgy azt az akademia némi hozzájárulása mellett is folytonos anyagi áldozattal tartja fen. E folyóirat körét általános nyelvtudományi és nyelvtani fejtegetések, a classicai nyelvtudomány mozgalmainak ismertetése, s végre és főleg a magyar nyelvtudomány, alapítva a rokon, vagyis az összes altáji nyelvosztály nyelveivel való hasonlításra, s eme nyelvek egyenkénti ismertetése teszik. Hunfalvy magát ez utolsó hét évbeli akademiai törekvései, s legnagyobb kiterjedésben a „Magyar Nyelvészet" füzeteiben kiadott dolgozatai által egy külön iskola fejévé tette; amennyiben határozottan és élesen kimondta, és naponként hirdeti, miszerint minden nyelvvizsgálat, legyen annak tárgya a nyelvanyag vagy a nyelvidom nyomozása, hiányos, biztalan és tudománytalan, mely léptenként nem ügyel a rokon nyelvekre, vagyis mely hasonlító nyelvészeten nem alapszik. „Nem tehetünk szert, mondja, magyar nyelvtudományra, ha nyelvünket csak magából akarjuk kifejteni, holott egy nyelv sem teheti a maga egész fajját; sem úgy, ha más fajbéli nyelvekkel hasonlítjuk azt, nem a magáéival, holott így a fajtabéli különbséget, mely lényegét teszi valamely nyelvnek, nem hozhatjuk világosságra." Ehez képest ő, kinek az indoeurópai és sémi nyelvek nagy számának ismerete áll rendelkezésére, tanúlja fáradhatlan szorgalommal a rokon, különösen a finn (szuomi, eszt, lapp), a magyar (magyar, osztyák, vogul) s a töröktatár nyelvcsoportokat, s tanúlja nem úgy mint eddig magok a finn nyelvrokonság elismerői — Gyarmathy, Révai, Kállay, Bugát, — egyedül a nyelvtant, hanem a nyelveket magokat, mikép azok összefüggő beszédű szövegekben, s melyeknek van, azok irodalmaiban tűnnek fel, mert nyelvről, sőt azok szavai és formáiról *csak* így nyerhetni élő s átértő tudományt. Ez úton akademiai úgy, mint folyóirati egymást érő dolgozataiban, meggyőződésem szerint nem csak a rokonságot s ennek különböző fokát, s több rokon nyelvnek a magyarhoz való minőségi viszonyát bizonyította be — ha erre még szükség volt —, s határozta meg szabatosban, hanem nyelvszer-

kezetünk és szófejtésünk számos kérdéseire is adott — habár nem mindig kielégítő vagy helyes — feleletet, mi természetesen csak az összehasonlító nyelvészetnek, egész kiterjedésében és sokak által húzamos üzésének lehet majd egykor eredménye; s habár kelletinél nagyobb gyakorlati hordert tulajdonít is a nyelvhasonlítás eredményeinek, mint péld. magára a magyar helyesirásra, feledve, hogy a nyelveknek nem csak a történet-előtti korukban tőlök elvált rokon nyelvek, de saját múltjok sem szab mindenben kötelező szabályt. Mert a nyelvek változnak, s a nemzet közérzése és gyakran szeszélyes, de ösztönszerüleg változó s parancsolólag nyilatkozó közakarata hatalmát minden irodalommal bíró nyelv története elutasíthatlanúl bizonyítja. Az efélék azonban részint az igazán csak őáltala megindított tudomány fejletlenségének, részint azon követelékenységnek természetes és azért szokott eredményei, mely kivált oly elmék sikereivel jár, kik méltán hangoztathatják a *ἕυρηκα*-t. Nem tagadhatni, hogy részben a tán néha nem eléggé ovatos, máskor a korai s a teljes tisztába-hozatalt megelőző egyes állítások, sőt azon elvbeli kizárólagosság is, melyre az új irányok első v. fő képviselői oly könnyen ragadtatnak, táplálják a makacs ellenzéket; de nagy részben a kellő terjedelmű álláspont, a tudomány színvonalának elégtelen ismerete, s bizonyos nemzeti álbüszkeség lassítják a helyes mezejére terelt magyar hasonlító nyelvészet általánosb elismertetését; s részemről tisztelettel nézem azon semmi akadály és küzdés által nem csüggeszthető szilárd és következékes haladást, mely a meggyőződést megillető s egyszersmind dicsőítő önzetlenséggel tör a cél felé. És azt sem tagadhatni, hogy habár lassan, de félreismerhetlenül tért nyer az új tudomány, sőt nyer munkás követőket is, kik közöl *Riedl Szendét*, *Torkos Sándort*, mindenek felett pedig *Fábián Istvánt* kell említenünk, az akademia által 1847-ben díjazott pályázót, ki lemondván az 1855-ben kiadott Szóelemzési Alapelveiben követett, s most már határozottan avúltnak mondható nyelvhasonlítási tér és módról, nem csak egész erővel és szerencsével a rokon finn nyelv elsajátítására adta magát, hanem *a finn nyelv ismertetésével* (M. Nyelvészet 1856.) szavazatot is vívott ki magának e me-

zőn, s legujabban az akademia által elfogadott *Finn Nyelvtanával* tetemesen fogja könnyíteni e rokon nyelvnek mostantól fogva egyáltalán a magyar tudomány körébe felveendő tanulmányozását. — Ez irány méltatása mellett is azonban nem szabad egy nagy fontosságu, s eddig különösen Czuczor figyelmét gyakorlatban ugyan el nem került, de először *Lugossy József* által egész nyelvanyagunkon végig észlelt és formulázott elvet elhallgatnunk, mely meggyőződésünk szerint nyelvnyomozási kútfőink közől ezentúl ki nem maradhat: értem a szerző által úgynevezett *szócsaládrendszert*, melynek alapvonalait ő két akademiai előadásban (1856—57) terjesztette elő (az első szinte a M. Nyelvészetben, az utóbbi, mely az onomatopójonok eddig nem sejtett kiterjedésben szereplését mutatja ki, csak kivonatosan a M. Sajtóban közölve), s melyet nyelvészeti teendőink sorában elsőnek, s *utána* az általa is elismert szükségü nyelvhasonlítást, még pedig a rokon nyelvekkelit, másodiknak állít, emezt a gyökökre szorítkoztatva, a családosítás saját és kizáró mezejéül viszont a törzsökökét jelelve ki. Annyit Hunfalvy Pál, úgynevezett „Válaszában" (M. Nyelvészet 1856. III.), ritka elmeéllel és tényismerettel minden esetre kimutatott, hogy ez „egymásután" nem áll, mert a rokon nyelvekkeli hasonlításnak a törzsökök körül is nem csak lehet, de kell hasznát venni, miután ennek ellenőrzése nélkül a szócsaládosításban sincs biztos lépés. Figyelmeztetett azon veszélyekre is, melyekkel e rendszer jár, mint amelyben igen sok az érzés és képzelet által befolyásozott okoskodástól függ, s bizonyos ponton túl a kriteriont nélkülözi. De másfelül úgy hiszem: bármely ovatossággal és mérséklettel kelljen is ép ez okokból e foglalkodásban eljárni, *annak jogosultságát épen a finn nyelvből Hunfalvy által felhozott tények bizonyítják*, melyek azonfelül meglepőleg mutatják *a két nyelvnek e téren is analóg menetét*. Aminthogy a szócsaládosítás, ha szók forrása lehet, aminthogy az is, nem lehet csak a magyar nyelv kiváltsága, hanem mint a nyelv-kifejtő szellem *szükséges* eszközének, minden emberi nyelvek sajátjának kell lennie, s hogy az is, a külföld nyelvészeinek eljárása is mutatja, habár az mint a szóképzés külön forrása nem formuláztatott.

Nincs tehát immár más kivánni valónk e részben, mint hogy Lugossy a maga szócsaládait mielőbb közzé tegye, s így a hasonlító nyelvészet hozzászólásának általadja, mely ha túlszigorú, sőt hitlen, birálójául mutatná is magát: erősen hiszszük: nem akarva is elég anyagot fogna nyújtani a rokon nyelvekből, mi nem csak az elvet, mely nem szorúl védelemre, bővebben megerősítendi, hanem számos tényeket tisztáznunk, igazítanunk, megalapítanunk segíteni fog. — A Czuczor (és részint Bugát) metaphysikai vagy inkább atomistikai nyelvészetök mellé, mely hang és fogalom közt, az onomatopójonokon túl is, *szükséges* összefüggést teszen fel, s egyes hangok-, nem szótagokból indulván ki, tulajdonkép a holt elemekig megyen vissza, egy új ágat próbál adni erdélyi lapokban Dr. *Engel József*, melyet chemiainak neveznénk, ha legalább *két* ellentételes ős elemet venne fel: de neki *egy* is elég: az egy *Ő* hang t. i., melyből, vagy is az ő-tésből (? szerinte=üvöltés) származtatja le az egész nyelvet; de amit curiosumúl említünk csak fel, milyeneknek tudományos eredetiségünk s ön-elszigetelésünk mellett, fájdalom, nem vagyunk híával. — *Mátyás Flórián* föllépését kell még ez időből regestrálnunk, ki pár folyóirati és külön kinyomatott értekezésében az *indoeuropai* (árja) *nyelvosztálylyal* akarja hasonlíttatni nyelvünket, s azt mit eddig is, de sporadice, többen megkisérlettek, szinte rendszerré emelni. Ugyanígy melegíti fel a *sémi* osztály irányában rég meggyőzött álláspontot, de túlozva még, *Vári-Szabó Sámuel* (A m.-nyelv eredetisége, Kecskem. 1857), legegyenesebb vonalban a Noe bárkájába menekült eredeti patriarchai nyelvből (?) hozván azt le. Ily képzelemjátékok Hunfalvy Pált minduntalan új meg új augiászi ólok tisztitására hívják föl, mit végre is sajnálnunk kell, mert miután azok általa már seperve voltak, mindig újra meg újra berondíttatnak. Hogy vannak hasonlatok, sőt egyes közösségek más-más osztálybeli nyelvek közt is, mik sokszor vak eset, néha történet-előtti érintkezések következményei; hogy különösen vannak épen a magyar s az indoeuropai nyelvek közt is, a mi rég sejtett, s épen a most folyó, s oly méltó figyelmet költött ékirati kutatásokból derengeni kezdő *déli lakhelyeink* ko-

ràban adás-vevés utján támadt közösségek: maholnap jóformán ténynyé fog emelkedni; de a tudomány mai állása irányában újra a nyelvtudomány előkorát visszaidézni akarni, nem csak alkalmatlankodás, hanem káros—mert az erők központosítása helyett, azokat szétszórja, még pedig meddő térekre —, sőt pirító is; s nincs más vigaszunk annál mint, hogy minden dolog, a végletig, s hol az elvben is már tarthatatlan, a képtelenségig vive, végre is azon negatív haszonnal bír, hogy, mint az oroszláni barlang a mesében, csak meg szűnik valahára áldozatait követelni.

Szorosan nyelvtani, vagyis *nyelvalaktani nyomozások* csak egy, de becses, külön munkácska tárgyát tették: értjük *Gyergyai Ferenc* könyvét „A magyar nyelv sajátságairól", melyben a névviszonyítók, névelő, némely kötszók, számnevek használati különbségeit, vonzatát, a határozott és határozatlan igék, úgy némely rag és képző használatát tárgyalja birálatilag, végre a szó- és mondatrendet szabályozza. Az *egy* kriterion neki mind ebben az *„élő nyelv"*, de nem *a minden korok élő nyelve*, melylyel a történet-előtti időből a rokon nyelvekkeli hasonlítás, a történeti korból pedig a régi nyelvemlékek, s utóbb az irodalom ismertetnek meg; nem is az öszves magyar nemzet élő nyelve, hanem épen csak a jelenkor s az erdélyi magyar élő nyelve, s végre nem az irodalmilag mivelt élő nyelv is, hanem épen csak a nép nyelve; s *egy* kriteriona nem csak a nyelv szóalak- és vonzattanában, mi parancsolólag van adva a nyelv formalismusa által, hanem a szó- és mondatrendben is, mely nagy részben a logika és ízlés által nyer felhatalmaztatást, mely felhatalmaztatás nélkül Cicero is csak úgy fogott szólani mint a római piac. Hogy már alapelve tekintetéből is a szerző szükségkép egyoldalúságban mozog, egyelőre is elgondolható; de mint jó észlelő s éles különböztető, nem csak számos helyes észrevétellel, sőt szabálylyal gazdagítja nyelvtanunkat, hanem az elhatalmazó szabálytalanság és idegenszerű nyelvkorcsosítás e korában korszerű s minél többek által figyelemre méltatandó irányban működik. Kivánatos volna hogy e kérdések egyszer ismét tüzetesen szóba hozatván, ezek fonalán kiválóbb figyelem tárgyaivá legyenek nyelvészeink,

nyelvtanitóink és iróink részéről. A M. Nyelvészet füzetei e téren is lendítettek koronként valamit, ha még most csak szórványosan is; s ezeknek nem utolsó érdemei közé tartoznak a *hangsúly* s az *igeidők szabályos használata* körüli vizsgálódások, melyeknek törvényei ha kifejtve még nem is, de gerjesztőleg szóba hozva, nem maradhatnak sokáig homályban. Igy lett valahára *a szóképzés* is néhány felszólalás tárgya. Nem lehet bárkinek is nem éreznie, mily korlátlanúl űzi boldog boldogtalan a szógyártást, mint lesz egy hiba sok más új hiba szülőanyjává, s kivált a tudományos műnyelv menynyire veti meg a nyelv törvényessége, az érthetőség, az ízlés kivánalmait. *Bugát Pál* az akademiában egy egészen új tannal lépett fel („Szócsintan"), melyben mind az elhatalmazni kezdő hibás empirismust emeli törvénynyé, mind új, maga által teremtett elvek nyomán új forrásokkal igyekszik a hibák tengerét nevelni. Egy oly testületben, melynek egyenesen rendeltetése a conservativ elvet képviselni a nyelvtudományban, nem maradhatott ily merény ellenzék nélkül, s így néhány felszólalást vont maga után Toldy, Ballagi és Brassai-, s tiltakozást a nyelvtudományi osztály részéről, melyek részben a közönség elibe is hozattak. Érezhetővé lett ezuttal a magyar *szóképzéstan* fejletlensége, s kivánatosb bá mint valaha, hogy a nyelvtudósok a tárgy rendszeres és részletes megvitatásába és feldolgozásába bocsátkozzanak, mi nélkül csakugyan félő, nehogy nyelvünk, végre is bábeli érthetetlenségekkel elárasztva, az irodalmat magát komoly veszélybe ejtse.

Mindezen irányok, a szófejtés, az alak- és képzéstan s a szókötés, egyformán teszik kivánatossá, hogy a *nyelvrégiségek* általánosban és mindennemű nyelvtudományi foglalkodásnál egyik lényeges forrásúl ne csak elismertessenek, hanem használtassanak is. Eszközlésbe vétetett ismét az akademiai nyelvemlék-gyűjtemény folytatása; sokat nyertünk e három év alatt is történelmi régibb iratok és okmányok közzétételével, különösen az akademia kettős gyűjteményében, a Monumenták és Tört. Tárban, gr. Mikó Imre és Szalay László publicátióikban a XVI. és XVII. századokból; e cikk írójától pedig az irodalmi rovatban már említett, de nem csak

irodalmilag hanem nyelvészetileg is fontos több XV. századbeli, és részben régibb, emlékek kiadásával — milyek a Katalin-legendák, szentbeszédek, Passio, Nádor-Codex és Erzsébet-legendáé—, miket részéről még ez évben a Corpus Legendarum két kötete s XVI. századbeli világi prózaművek fognak követni: úgy hogy ebbeli anyagokban is maholnap szükséget épen nem vallandunk.

Még a *helyesirási kérdés* körüli mozgalmakat kell felemlítenünk. Mióta helyesirásunk a m. akademia által régi chaoszából bizonyos szabályosságra és egységre hozatott, egy fertály század múlt el. Azóta némi egyszerüsitési követelések kezdtek érvényre törekedni, sőt erre vergődni is. Úgy látszott, hogy a helyesirásnak nem szabad ugyan ellenkezésben állani a nyelvészeti vizsgálatok positív eredményeivel, de hogy az, mint a hallható beszéd külső jele, nem tartozik azoknak teljes külső ábrázolója lenni ott is, hol az ejtés takarékosságra egyszerübbségre engedelmet ad. Ez ösztönszerü nézet oly többséget nyert az iró közönségben, hogy az akademiai helyesirás lassanként tért vesztvén, végre már szinte elkülönözve állt. Indítványba tétetett tehát az akademiai „Helyesirás" revisiója, melynek eredményeként meg is jelent: „*A Magyar Helyesirás* ügyében a m. akademiai nyelvtudományi bizottmány előterjesztése a nyelvtudományi osztályhoz" 1856, mely az osztály által kevés módositással elfogadva, az akademia publicátióiban életbe léptettetett. E mozgalmat részint megelőzte, részint követte az irodalomban is, külön röpiratokban és lapokban, több fejtegetés, *Gyurics Antal*, *Nádaskay Lajos*, *Salamon Ferenc*, *Lonkay Antal* s *Hunfalvy Pál* részéről, anélkül, hogy a kérdés eddig valamely kimerítő munkát idézett volna elő.

Nem válhatunk meg a nyelvészeti mozgalmak vázolásától anélkül, hogy fel ne említsük, miszerint az egyetemes nyelvészet köréből is nyertünk néhány figyelemre méltó dolgozatot, még pedig a M. Nyelvészet füzeteiben *Halder Konrád* egyetemi tanár, *Hunfalvy*, *Podhorszky*, *Fekete Jánostól*, különösen a latin, román, újperzsa nyelveket illetőleg; a M. Akad. Értesítőben a dakota nyelv ismertetését *Hunfalvytól*; s külön munkát a héber nyelvről *Ballagi Mórictól*, mely a

felvett nyelv önálló felfogása és saját módszerénél fogva itt említendő. Hogy ezek is tágítják a magyar nyelvtudomány látkörét, s így előmozdítják közvetve ezt is, magától értetik.

A *nyelvtanító könyvek* is szaporodtak. A *hellen* nyelv köréből egy elemi nyelvtant nyertünk az algymnásiumok számára *Liebhart Lukácstól*, fájdalom, nem igazolható választással Capellmann után, és Curtius sokkal jobb tankönyvét *Kiss Lajostól*. Sokkal nagyobb szükségről tettek némely sárospataki tanárok, kik közöl Bakó Dániel, Finkey József, Kálnicki Benedek, Molnár István, Somossi István és János közremunkálásával *Soltész Ferenc* és *Zsarnay Lajos* adtak egy *Görög-Magyar-Szótárt* Schmidt után, felhasználva Pápét, és felvéve a theologusok kedvéért az Újtestamentom szokatlanabb szavait is, egy bő s igen csinosan kiállított, úttörő és sürgetőbb szükségeinknek derekasan megfelelő munkát.— *Latin* nyelvkönyveket adtak: *Warga János*, alak- és mondattant két részben, Schulz után; *Deák Sándor* szókötést két részben; a patakiak latin-magyar és magyar-latin fordítási példákat Dünnebier után; néhány kolosvári tanár, u. m. Perlaky László és Vass József, Gáspár János, Nagy Péter és Kovácsi Antal közremunkálásával pedig, *Régeni István és Finály Henrik*, egy, a latin-nyelvtudomány jelen állásának megfelelő jeles mintakönyv, az Ingerslevé, után készült „*Latin-Magyar Szótárt*", oly munkát, mely nem csak az iskolai szükségleteket tekinti, hanem a romai remekirodalom olvasóira nézve is kielégítő, miután az aranykori irókra bőséges, de a régibb meg újabb fontosabb irókra is, mely utóbbiak nem szorosan szakírók, figyelmet fordít. Kezünknél eddig három füzet a „molestia" szóig, mely tehát az egésznek nagyobb fele; (Kolosvárt nyomtatva, oly kiállításban, melyhez szépségre egy magyar szótárt sem foghatunk). — *Oláh* nyelvtant *Pascatin Dénes* adott; németet az iskolák számára *Lonkay Antal*, Márton Józsefét pedig újra dolgozva *Markovics Szilárd*; — *magyart* végre *Hegedüs Lajos* Patakon, egyet a népiskolák, egyet az algymn., egyet a tanítók számára; német nyelven *Kovácsi Sámuel* Kolosvárt (melyben helyenként ismét Verseghy patvarkodik) és *Ney Ferenc* Ohlendorff mód-

szerében! A sok, s többnyire kisebb, olvasókönyvek közöl kiemelendő *Szvorényi József*é négy kötetben, „Olvasmányok a gymnásiumi s ipartanodai alsóbb osztályok számára“ cím alatt, melynyelvgyakorlati, paedagogiai s aesthetikai tekintetben jeles munkát egy, a tanitóknak eléggé nem ajánlható „Kalaúz az alsóbb-tanitói műolvasás és elemzésben“ előz meg; és *Lonkay Antalé*, két kötetben felsőbb tanodák számára, mely „A magyar irodalom ismertetése“ címéhez képest történeti álláspontból indul ki. Magyar *Szótárt* kettőt vettünk *Ballagi*-tól: egy „Iskolai és Utazási magyar és német Szótár“ magyar-német részét, tömnyomatban (Stereotyp kiad.), s egy nagyobbat: az ő „Uj teljes m. és n. Szótárát“ két kötetben, mely minden eddigi szótárainknál csakugyan gazdagabb, és nagy szorgalommal dolgoztatott. — Magában értetik, hogy e lajstromból számos nyelvkönyv ujabb, bár „javított“ kiadásai, úgy a kisoskolaiak kimaradtak.

(Folytatjuk).

A MOHÁCSI ÜTKÖZET EGYKORU EMLÉKE.

GR. KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

A mohácsi mezőn 1526-ban augustus 30-kán volt magyar vérnapnak több leirásai ismeretesek, — de legegykorúbb, és következőleg leghitelesebb leirását, és azon gyászos ütközetet megelőző körülményeknek szinte akkori emlékét a következendő cimü könyvben leljük:

„Oratio protreptica *Joannis Cuspiniani* ad sacri Ro. Imp. Principes et proceres, ut bellum suscipiant contra Turcum cum descriptione conflictus nuper in Hungaria facti, quo perijt Rex Hungariae Ludovicus. Et qua via Turcus Solomet ad Budam usque pervenerit ex Albagraeca, cum enumeratione clara dotium, quibus a natura dotata est Hungaria, cum insertione multarum rerum annotatu dignissimarum. Lege Lector, et judica in quam miseriam hodie Christianitas est conjecta.“ — A könyv végén: „Excusum Viennae Austriae per

*) Közli Vass József tanár és könyvtárnok.

Joannem Singrenium.“ — Esztendőszám nélkül *(1527)*, — negyedrétben, — gót betűkkel.

Ajánlotta Cuspinianus ezen munkáját: „Reverendissimo in Christo Patri, et Dno D. Bernhardo Praesuli Tridentino, Sereniss. Regis Hungariae et Bohemiae, Archiducis Austriae etc. Ferdinandi Primario a Consiliis,“ ezen szavakkal: „Scripsi his diebus Reverendissime Praesul miserabilem et execrandam Turcorum stragem, qua Ludovicus Rex Bohemiae et Hungariae misere periit, et regia urbs Buda et Pestum oppidum a Turca incensa conflagrarunt, templa desolata sunt, muri conquassati corruerunt, quod nemo sine lachrimis cernere hodie possit, principes sacri romani imperii et proceres adhortando, ut postposita mora veniant in subsidium Christianitati, ne hoc idem experiantur, facilis est enim Turcis aditus ex Hungaria in Austriam, Bavariam, et Sveviam, et licet hoc idem Aeneas Silvius in conventu Mantuano tamquam Pontifex Romanus, Antonius Campanus Episcopus Aprutinus in conventu Ratisponensi Friderico III. Caes. Rom. cunctisque principibus astantibus svasit, et adhortatus est, ut arma contra crudeles Turcos summant; Franciscus quoque Philelmus longe lateque Carolo et Ludovico Francorum regibus, Uladislao regi Hungariae, Nicolao Pontifici Romano, Paulo II. Pontifici Maximo, Sixto IIII., Nicolao Trano, et Christophoro Mauro ducibus Venetorum, Friderico Urbinati Duci, Bernhardo Justiniano patricio veneto, Ludovico Fuscarino equiti aurato, et jureconsulto, et passim aliis de Turcis expugnandis scripsit artificiosissime simul et elegantissime, ego autem simpliciter ut res gesta est in nostra vicinia, et *quae oculis vidi*, et fama ad nos pervenit, rem disserui, ut omnes intelligant, si moda legerint, crudelis illius tiranni saevitiam ab omnibus christianis principibus animadvertendam, et cito, quam citissime succurrendum, si christianitatem tutari, ac defendere volunt. Vale.“

Ezeket előre bocsátva, következik Cuspinianusnak említett beszédje, melynek érdekesebb része ez:

„Cum itaque Selimus superiori anno post devictum Sultanum, recepta Palestina, Siria, et Alexandria, et post superatum Persarum Regem Sophi cum plerisque locis, quae

tributaria fecit, mortuus esset, relicto filio Solmeth (Solimanno), qui efferatior patre, *Hungaris malo fato negligentibus, et dormientibus*, clavem regni *Nandoralbam*, *Taurinum* sive *Belgradum* veteribus dictum, eripuisset, vel ut loquar verius potius *Hungari suâ desidiâ amisissent*, [1]) capta dehinc Rhodo nobilissima insula pari tempore *christianis principibus male vigilantibus*, Zelimo extincto filius Solometh(Solimannus) patre saevior, multoque truculentior, majorum suorum vestigia secutus, ut voraret caeteras christiani orbis regiones, sicut a majoribus suis institutus, maximam classem navium toto anno fabricare nixus, quo contra Danubium irrumperet in Hungariam, quam multo ante invadere meditatus, cum jam diu Bulgariam, Moesiam, Illyrici et Croatiae partes, cum Graecia insatiabilis bellua devastasset, sic rem aggressus est, ut ordine omnia explicem: tria namque maxima flumina Danubio, qui Hister postremo appellatur, in unum alveum prope Nandoralbam coeunt, Savus, Dravus, et pisculentissimus Tibiscus, qui nostra aetate Tissa vulgo dicitur, prope *Segedunum (Szeged)* Danubium ingrediens, receptis prius in suum alveum *Keres* (*Körös*) et *Maros* fluviis, maximus illic fit alveus in Danubio, qui deinceps per Transalpinam Walachiam ob montes precipites, et in coelum usque vergentes, ut sic dicam, fit auctior, sed mirae profunditatis, ut Trajanus caesar

---

[1]) *Belgrád* elvesztéséről a következendők emlittettnek Cuspinianus által fen említett intő beszédének vége felé: „Erat *Belgradum* superioribus duobus annis in eum usque diem antemurale christianitatis, et propugnaculum, quod Turcos arcebat ab ingressu, sed anno salutis vigesimo primo post M. D. citius perditum, et traditum in manus Turcorum, quam Hungari animadverterent per suos, quibus custodia erat demandata. Tanta est jam majorum, et nobilium vigilantia, et integritas! De bonis non loquor, quos semper excipio, sed de iis, qui auro corrumpuntur, et honestatem nauci aestimant." — S még alább: „Nostra aetate in manus Solomet (Solimanni) praesentis tiranni nullo labore venit, non sine ingenti christianitatis ignominia, et clade, clavis haec regni, et clipeus Nandoralba anno primo et vigesimo supro M. D. ex cujus deditione, vel proditione potius subsecuta est calamitosa haec in Hungaria clades. Utinam illi dentibus lacerarentur, qui hodie degunt tanti mali autores, et caeteris nobilitate volunt praeferri."

olim debellaturus Decibalum regem, in Persas proficiscens, occasionem summens, pontem supra Danubium mira arte, et ingenio stravisse feratur, cujus fragmenta hodie adhuc exstant cum inscriptione Trajani, Nervae filii Caesaris vere Pontificis, quod paucis etiam doctissimis notum est; ubi haud longe fons scaturit, qui sanctae crucis vulgo dicitur, et magnis miraculis claret, quoties enim rex aliquis Hungariae vel moritur, vel periculum aliquod subire cogitur, aqua fontis in cruorem vertitur, ad multos hominum langvores, quibus medentur, haud inutilis, quod accolis longe lateque patet, et longa experientia comprobatum est. [2]) Vere itaque proximo hujus anni *Hungaris dormientibus somnum Epimenidis choreisque, et vino indulgentibus*, sangvinolentus tirannus Solomet (Solimanns) innumeris navibus parvis et magnis, temporariis quoque, celeribus tamen, quos antiquitas celoces appellat, onustis commeatu, et bellicis machinis, cum magno exercitu quoque in Hungariam irrumpit. Fertur autem ducenta millia hominum, praeter inutilem turbam Calonum, et lixarum habuisse in exercitu cum triginta millibus camelorum, qui artalariam, ingentem commeatum ac caetera impedimenta ferebant, cum selectissimis equitibus, et peditum caterva, qui Janizari vulgo dicuntur, ex sangvine christiano fere orti, quos pro decima parentibus surripit, et gladiatoria arte, ac militari disciplina institui facit, quibus custodiam corporis committit proprii . . . . . Postquam ergo Solomet ex Nandaralba solvit, recto itinere primum arcem munitissimam *Salankemen* pervenit, quam nullo labore cepit. Hinc adjacentes arces, et oppida aggressus, donec *Varadinum Petri* strenuis viris, ac militibus egregiis munitum, ac commeatu, et bellicis machinis bene provisum pervenit, ubi substitit, et aliquot diebus frustra conatus, licet semper ad solitas fraudes, ut pelliceret ad se inhabitatores, confugeret. Cum illis persvadere nequiret, indignatus veluti frendens bellua acrius instare, et illi tanquam viri fortes acrius se se defendere, quoad praecipuos e suo exercitu milites amitterent.' Tum blandiri cepit militibus, ac libertatem, si se se dederent, obtulit. At ii sperantes a rege auxilium, mori prius decreverant, quam se se dedere.

[2]) Itt talán a *mehádiai* gyógyitó hévforrások értetnek.

Cum nusquam auxilium veniret nec a rege, nec a regnicolis, accepta libertate ultro se dediderunt. Turcus castro, et arce munitissima potitus, nullam, ut assolet, servat fidem, sed captivos ut pecora abegit in perpetuam servitutem, ac miserum exilium. Dehinc arcem hanc munit, et militibus, ac necessariis providit, proque fortalitio firmissimo usque nunc utitur. Paulatim adjacentes villas, et oppida hominibus vacua occupat, *Titellum* arcem, dehinc *Vlak (Ujlak)* oppidum in ripa Danubii situm, ubi quondam *Capistranus* in sepulchro quiescens resurrectionem communem exspectat, flammis, ferroque expugnavit. Tandem tandem exciti Hungari, *episcopo Colocensi* [3]) lachrimis ac precibus commixtis adhortante, et flagitante, ne tamquam inertes, vino, somnoque sepulti universo mundo essent fabulae, vix enim dici potest, quantum vir ille religiosus equidem, et bono zelo motus, cum tamen ab ineunte aetate semper fuerit bellicosus, saepissime manus conserens cum Turcis, passim cunctos ad aggrediendum cohortatus, ut patriam tuerentur, uxores et liberos, *quamvis saepe rideretur a plerisque*, qui omnia inique interpretantur. Sic itaque piissimus rex Ludovicus cupiens regnum, et subditos sibi commissos tutari, ac defendere, paucis comitantibus, *multi enim ex suis immemores jurisjurandi,* [4]) *fatum sui regis*

[3]) Kalocsai érsek *Tomori Pál.*

[4]) Hűtlenséggel vádolja akkori honfiainkat szinte egykorú (1528 beli) *Sibutus György* is a következendő című munkájában:

„Ad Potentissimum atque invictissimum Ferdinandum Hungariae et Bohemiae, Dalmatiae ac Croatiae e. c. t. Regem, Hispaniarum Infantem, Archiducem Austriae, ac Burgundiae e. c. t. *Georgii Sibuti* Medici, Poetae, et Oratoris Panegyricus. Ejusdem exhortatio in Thurcum. Ejusdem confutatatio in Anabaptistas. Ejusdem illustratio in Olomuncz." Az ajánlólevél végén: „Impressum Viennae Austriae per Jo. Singrenium. Anno e. c. t. M. D. XXVIII. a reconciliata divinitate, Decima die Marty." — Negyedrétben. — Sibutus Györgynek ide tartozó szavai pedig im ezek:

„Natus ab hijs Ludovicus erat pulcherrima proles,
Cui Mars in facie, cui bellica Pallas in ore
Sedebat, fuit hic fortis, procerus, et audens,
Sed nimis humanus, quoniam commercia traxit
Multorum heroum, *fuit hic et prodigus ultra*
Quam Regem esse decet cunctis impertiit aurum,

expectantes latuerunt. Budam egressus XXIIII. Julii, decem octo millibus passuum *Tolnam* venit haud longe ab oppido, quod *Batha* appellatur, ubi sangvis Christi religiosissime veneratur, Turco occurrit. At contra Turcus a Danubio cum exercitu haud longe discedens, omnia longe, lateque devastat, arcem *Soclos (Siklós)*, quam olim *Emericus de Perin (Perényi)* magnis sumptibus struxerat regni Hungariae palatinus, vir sane haud ingratus, oppugnaturus, scalas apponit Turcus, credens uno aut altero die in potestatem suam vi posse redigere, sed omnes illius conatus viri fortes, qui hanc arcem custodiebant, eluserunt, et ter repulsus ab expugnatione arcis, tandem cum ignominia cessit belua frendens prae ira. Idem illi accidit in altera arce haud longe ab hac, cui nomen *Walpo*, quam pari furore aggressus irrito labore omni, et frustrato

---

Aurum atque argentum multum profusus in omnes
Extitit, hic homines dedit, hic Rex oppida et urbes,
Omnibus hic ratus est se se. Rex posse placere,
Ipsius in proceres admissa licentia quamvis
Arguitur multum, excusat tamen ipsa juventus,
Libera namque illa esse solet sic regia virtus
Nescit habere modum, nisi quem persvaserit aetas.
Plus etiam fuerat hic Rex audentior aequo,
Nam se praecipitem paucis cum millibus agit
In medias acies, pro quinque stetere viginti
Thurcorum pedites, sed postquam accitus ad illos
Rex fuit, indoluit, *nam quos sibi credidit esse*
Obsequio vinctos, et servitute fideles,
Absentes fuerant, passim per rura vagantes,
Differre arma rati, donec succumberet armis
Hic Rex qui largus populo est laudatus ab omni.
Quis furor o superi? vel quae dementia? *vel quae*
Perfidia illius fuerat turpissima gentis?
Obvia ventura venit quae missa triumpho
Et sponte atque astu promissa retraxerat arma,
Est ne talis amor, tale obsequium referendum.
Huic Regi, argento qui omnes donavit, et auro,
Ingenio ingrato potuit nil turpius esse,
Temporibusque suis sua detur et ultio cuiquam."

Hasonlólag vádolja akkor magyarainkat 1530-ban *Gebuiler Jeromos* is ily című munkájában:

„Sub umbra alarum tuarum protege nos. (ez alatt a kétfejű

ridicule cessit amissis pluribus bellicosissimis viris, et militibus. Utinam omnes alii sic vires intendissent..... Cum in Soclos (Siklós) et Walpo male cessisset Turco, convertit se ad *Quinque ecclesias (Pécs)* civitatem haud fortem, ubi episcopatus nobilis virum habuit olim nostra aetate insignem, et prudentia, et experientia multis regionibus compro-

---

sas képe, az aiatt pedig) Epitome Regii ac vetustissimi ortus sacrae Caesareae Catholicae Majestatis, serenissimi quoque Principis et Domini Dn. Ferdinandi Hungariae ac Bohemiae Regis omniumque Archiducum Austriae, ac Habsburgensium Comitum, a *Hieronymo Gebuilero* ex antiquiss: et receptiss: Authoribus nunc recens diligentiss: In lucem aedita. Cum gratia, et privilegio Imperiali." — „A könyv végén:" Hagenoae ex officina Joannis Secerii Salutis anno M. D. XXX. Mense Augusto." Negyedrétben, 27 ivekre nyomtatva. — Gebuiler e munkájában ott, ahol Ferdinándról szól (Libr. 3 Cap. IX) ezeket írja:

„Grassabatur sub idem tempus atrocissimo in Ungaros bello immanissimus christiani nominis hostis, Turcarum imperator, cujus barbaram saevitiem serenissimus Pannonum, et Bohemorum rex Ludovicus, Ferdinandi principis sororius vi prohibiturus, selectissimi christiani militis exercitu barbaris occurrit, pugna et quidem auspicatissima illis congressus *Ungaris parum fidei regi suo, authore transilvano quodam comite*, (értetik *Zapolya János* erdélyi vajda) *praestantibus*, pars enim Turcae congredi detrectans, pars inter pugnandum fuga elabens, *regem suum prodiderunt*, cui quamquam Bohemi ac Germani milites fortiter assisterent, inchoatam pugnam intrepide continuantes, frequentis tamen, et copiosi hostis validas manus ferre nequientes, defatigati tandem post longum certamen vitae suae fuga consultari, victoria Mahumeticae turbae arridente, pientissimus rex Ludovicus cum undeviginti christianorum millibus pro orthodoxae fidei ac regni sui defensione XXV die Augusti, anno virginei partus M. DXXVI oppetiisse dicitur."

A magyarok részéről elveszett mohácsi ütközetnek egyik fő okát helyhesteti ugyan azon korú Ursinus Gáspár azon körülménybe, hogy a magyaroknak nem volt akkor elég alkalmas hadvezérök: „Fuerunt aliquot jam seculis Pannonii ceu viva propugnacula, et spirantes muri totius Europae adversus potentissimos crudelissimosque hostes, quorum impetus horribiles fortissime sustinuerunt, suoque ipsorum spiritu, ac sangvine, quom saepenumero volentes effuderunt, ceterarum gentium libertatem defenderunt. Unde perspicuum est: res ad bene, fortiterque gerendas haud unquam Pannoniis defuisse, ac laude bellica semper cumprimis floruisse sed non perpetuo illis contigisse duces impigros, ac belli artibus egre-

batum, cui nomen erat *Georgius Zotmar (Szakmári* [5]). Hanc urbem facile igne et ferro expugnavit, hic saevitia usus crudelissima in viros, quos trucidavit, et mulieres, quas stupro in luxum suis militibus concessit, et postremo in servitutem abegit, volens compensare saeva truculentia ignominiam, quam et in Soclos (Siklós) et Walpo adeptus erat. Sic misera urbs viris, et mulieribus spoliata, tandem cremata est, nec preces nec lacrimae quas mulieres ac liberi cum parentibus non absque magnis singultibus, ac gemitu emiserunt, locum ullum apud saevum hostem habere potuerunt. O crudelissimum spectaculum, quod merito principes, et proceres romani imperii cordi suscipere debeant! Erat enim haec urbs viris, et faeminis speciosis decora, mercimoniis clara, divitiis insignis, quae una die sic misere periit, et occidit, cum tot hominibus, ac bonis, quae in spolium ac praedam Turcorum cessere omnia. Rex Ludovicus interim circa oppidum, cui nomen *Mohatz* exercitum habens, ut fertur, triginta millium equitum, expectavit a suis subsidium, jussit, ut thesaurum ecclesiae in tanta rerum necessitate dissolverent. Maria regina Hungariae de nobilissimo stemmate regum Hispaniarum, et archiducum Austriae orta et quae maritum unice adamavit, nihil omisit, quod ad salutem domini sui spectare videbat, rogando, petendo auxilia ab exteris, et suis regnicolis, opes suas omnes dilargita est, Bohemos nobiles acersiit, nullis parcendo expensis, ut suo regi suppetias ferant. Intendebat omnes nervos *Paulus Temeri (Tomori)* archiepiscopus colocensis, qui prius aliquoties priusquam habitum S. Francisci indueret, tamquam strenuissimus miles a pueritia saepe manus cum Turcis conseruit, et ob id propter praeclaras ejus res gestas in archipraesulem electus, veluti vigilantissimus

---

gie instructos." — Ezek Ursinak szavai a mohácsi ütközetről, melyek a következendő című könyvben olvashatók:

„Casparis Ursini Velii Oratio habita in Albaregali, die felicissimae coronationis inclyti, ac potentissimi Ferdinandi Ungariae, Bohemiaeque Regis" s. a. t. „Anno M. D. XXVII. Non. Novembris." — Negyedrétben.

[5]) Tudós pécsi püspök Szakmári György emlékezetét adtuk másszor.

pastor super gregem dominicum, omnes angulos circumeundo, adhortando, et monendo anxie obivit, ut se se, liberos, uxores, et patriam defenderent, aliis fletum excussit, et lacrimas, *aliis risum, qui subsannando monachum tamquam inutilem rei bellicae putabant*, tamquam surdis fabulam cecinit. Alii praesules, et nobiles regni suum regem comitabantur, susque deque omnem fortunae aleam aestimantes. Regem admonere nemo bonus censuit suopte ingenio plus satis ad quaeque pericula obeunda promptum, qui nullis calcaribus egebat. Utinam fuissent, qui ejus rei rationem habuissent, et tam pium regem tanto periculo non commisissent. Sed cum ex suis multi imprudentes regem hortarentur, ut cum Turco congrederetur, impar et viribus, et potentia contra tam saevum, ac potentem hostem, noluit degener apparere, et inglorius, ne timidus incusaretur propriam vitam contempsit, et salutem, manum conserere, licet testudines gradu ad tam arduum opus sui se moverent, cum hoste tam potente statuit. Alii causabantur exercitum suum non satis fore turbae tantae, *alii arguere regem, si hostem elabi sineret, arma conversuros in ipsum*, pars expectare plura auxilia ex Bohemia svadebat, pars satis esse affirmabat. Sic piissimum regem ancipitem suis svasionibus, qui tamen minus virium habuit, quam tantum negotium requirebat, reddebant, alii ut urgerent regem ad hoc fatum, alii sibi magis, quam regi consulerent, variis argumentis instabant. *Contumelias, quas in ipsum regem jaciebant*, ferre non potens rex, licet careret et imperatore experto, qui aciem instruere sciret, tormenta jaculari, exercitum ordinare, plerisque reluctantibus, et disvadentibus aciem educit non satis compositam XXX Augusti, qua die ecclesia decollationis S. Johannis festum religiose colit. Fit clangor tubarum, strepitus armorum, ferit aethera clamor virorum. Nostri tormenta bellica et machinas frustra jaculantes, ne exercitus Turci ullam quidem partem attigerant. Aliqua distantia haud modica Turcus audiens ibi paratam aciem, cum numerosa sua multitudine praemissis tormentis, ac bellicis machinis, ne ictum quidem ullum frustra emisit, qui recto tramite in exercitum regis veluti repentissimus imber, et tonitru certis grandinibus venit, quo territi nostri

cum dicto citius Turci exercitum regis obruerent, a multitudine superati, non pauci vertuntur in fugam saluti suae consulentes fuga. Posteaqum nec punctim, nec cesim Turci a nostris possent offendi ita armati cortesinis, et loricis, tam copiosum sangvinem fuderunt, ut campi sangvinolenti instar torrentium fluitarent. Nostri pallantes territi barbarico clamore frequentato *Dabra Dabra hu*, quas voces crudeliter reiterabant, maximumque terrorem nostris injecerunt, paesentem mortem oculis animadvertunt. *Dissolutus exercitus a nostris*, *regem arripuit male custoditum a suis*, qui praeter opinionem omnium in lacum, quem Danubius inundatione fecit, insiliit, et cum non essent, qui piisimum regem armis exuerent, obrutus aquis in lacu submersus est, et absorptus, [6]) ut olim Decius Augustus pari conflictu periit. Et post mense Octobri tandem repertus, in Albaregali, ubi majores sui sepulti quiescunt, praesentia multorum regnicolarum terrae mandatus. Ex nostris cecidisse, et captos esse triginta circiter millia feruntur, in quis (inter quos helyett) episcopus tschinadiensis (csanadiensis), varadiensis, quinque ecclesiensis, jaurinensis, strigoniensis, et archiepiscopus colociensis *(Tomori Pál)*, cujus caput longae hastae affixum, [7]) per exerci-

---

[5]) Második Lajos király halálának körülményeit némileg bővebben irta le egykorú Ramus János: „ipse rex medios hostes, quibus undique inclusus erat, qua potuit celeritate perrupit, et inconsulta fuga salutem querens, in palustrem, et limosam convallem, itinerum ignarus, descendit, unde cum diu luctando emergere conaretur, sub equo in ultimos pedes surgente supinus miserrime suffocatur.“ — Ramus Jánosnak e sorai olvashatók pedig a következendő című könyvben:

„Otthomannorum familia, seu de Turcorum Imperio Historia, *N. Secundino* Autore, addito complemento *Jo. Rami.* a capta Constantinopoli usque ad nostra tempora. Item Elegiae, et Hendecasyllaba quaedam ejusdem Rami. Cum gratia, et privilegio. Viennae Austriae, excudebat Egidius Adler Anno M. D. LI.“ Negyedrétben.

[6]) Ugyanazon korú Faber János a következendő cím alatt közrebocsátott beszédében:

„Oratio de origine, potentia, ac tyrannide Turcarum, ad serenissimum et potentissimum Henricum Angliae et Franciae Regem e. c. t. ejus nominis VIII. dicta Londini a D. *Joanne Fabro*“

tum ostentari fecit (Solimannus) in suorum consolationem, utpote quos crebro sua strenua manu occidit, in ludibrium. ..... Sic Turcus ostenso capite archiepiscopi colocensis, magno timpanorum, et tubarum praemisso sonitu consolari voluit suos incommoda multa ab eo passos ... Perfecto igitur praelio cum pars se se fugae dedisset, pars misere cesa occubuisset, Turcus (Solimannus) convocatis ad se se summis suis consiliariis, qui vulgo Bassae dicuntur ..... iis committit ut cum jam dissipatus esset exercitus, et rex fuga elapsus misere periisset, regiam urbem *Budam* adorirentur. Hi dicto audientes, ut Budam arripiant, et spolient, ingenti exercitu Turcum (Solimannum) praecedunt. Tunc fit miseranda fuga civium, et Maria regina in tanta festinatione ignara adhuc de mariti fato, omnem suppellectilem in naves asportat. Sic caeteri cives cum uxoribus, et liberis, ac suppellectile, quam in tanto metu ac tripidatione eripere poterant, Danubio se se committunt, ut Viennam versus fugiant. Feruntur septuaginta sex naves onuste per Danubium ascendisse, praeter illos, qui currubus et equis satagebant auferre

---

(1527-ben) a mohácsi ütközetben elesett esztergami, és kalocsai érsek holttestéről ezt mondja: „In praelio aestatis proximae non satis erat, quod octo episcopos Pannonum interfecerant (Turcae:) sed post stragem inter mortuos christianos, archiepiscopum strigoniensem Cancellarium regni, ac dominum *Paulum (Tomori)* Archiepiscopum Colocensem, utrumque pro fide Christi mortuum, Solumon (Solimannus) Turcarum princeps decapitari, et in frusta, ac minutissimas partes, ut nonnulli retulerunt, secari ac discindi impudico ore jussit.“ — Ki vagyon pedig adva ezen beszéd a következendő czimü könyvben:

„Opuscula quaedam Reverendiss: in Christo Patris, ac Domini D. *Joannis Fabri* Episcopi Viennensis. ..... Lipsiae in officina Nicolai Wolrab. An. MDXXXVII.“ Egészrétben.

De a győztes töröknek dühe a mohácsi vérnapon nem csak Tomori Pál testének csonkitásában gyönyörködött, hanem több elesett magyar vitézek iránti kegyetlenségében is irtózatos, és divatos vala, valamint ezt azon időben élt Ricius Pál következendő czimü beszédében hitelesen elébeszélette:

„Ad Principes, Magistratus, Populosque Germaniae, in Spirensi conventu *Pauli Ricii* Oratio.“ — ez alatt pedig, csakugyan a czimlapon: '

quas quisque poterat reculas suas. Hic miserum cerneres spectaculum! Erant in navibus mulieres impregnatae, et partui vicinae, quae pariebant, et ob timorem abortum fecerunt. Quaedam puerperium nuper egressae, infantes lactaverunt, et dum hos curant, alios praecipites pueros e navibus praecipitare vident. Hic ejulatus, singultus, lacrimae, fletus die et nocte audiuntur. Ventum est in Danubio ad *Strigonium* archiepiscopalem sedem. Tum *Husserones (Huszárok)*, incolae regni Turcis longe saeviores, et crudeliores, nulla pietate moti, nulla misericordia navem unam onustam regia suppellectile reginae auferunt, spoliant, et diripiunt, nec tanta feritate saciati, muliebres vestes, et puellarum soleas ex gineceo absportatas induunt, choreas faciunt, risus, et subsannationes in timidum sexum jaciunt. O gens effera, et crudelior omni Turco, omni supplicio perdenda, et mille mortis generibus castiganda, soboles scelerata, non aere, non terra ferenda, id tuae reginae facis piissimae viro orbatae, fletu, et lacrimis tabescenti? O scelus! num o principes sacri romani imperii, et proceres! est haec gens funditus e radicibus exterminanda, et delenda?

„Lectori Jannes Alexander Brassicanus Jureconsultus:“

„Si Germani estis, germano e sangvine nati,
Virtutum ex tripode hac credite dicta sacro:
Auribus ille suis debet, qui haec audiit, at vos
Debetis animo plurima qui legitis,
Autor item Ritius vos multo obstrinxerit aere,
Publica dum recto commoda amore juvat.“

Ez a címlapja az említett beszédnek, mely hely, s esztendő nélkül ugyan azon időben, negyedrétben, 10 lapra nyomatott. Riciusnak pedig ide tartozó szavai ezek: „Vidimus novissime inciti, et in toto terrarum orbe celebrandi Hungariae regni, universae christianae militiae . . . . . lugubrem, et lacrimabilem ruinam . . . . . ubi praepotentem, innocentissimumque Ludovicum regem, pie et strenue pro Christi cruce militantem, in primo floridae juventutis limine deterrimo conflictu, et pugna prostratum, sublatumque . . . . . vidimus, et numeroso, et instructissimo ejus exercitu profligato, et ad internetionem quasi fuso, et deleto, quot ibi orthodoxi, piique antistites, quot strenui, et nobili stemmate trucidati sunt duces, quorum alius hasta transfixus, et per castra delatus, alius palo trajectus, alius jugulatus, alius medio sectus, alius patibulo affixus, alius aquarum gurgite absorptus, alius flagro consumptus, alius vivus defossus, aliique horrendis, et inauditis novae mortis suppliciis affecti.“

bonos, si qui extant, semper excipio. Quibusdam navibus funes nauticos secuerunt, ut in Danubio fluctuarent errabundae et submergerentur. Denique nullum genus saevitiae, et crudelitatis, quod in reginam suam, et miseros cives profugos excogitare poterant, obmiserunt hi strenui milites, *ut hinc facile liquescere potest, quantum regem suum amaverint, quantum illi servierint, quantum auxilium illi praestiterint.* Animus meminisse horret, dictuque refugit. Quis potest lamenta mulierum, vociferationesque diurnas, nocturnasque satis pro rei indignitate recensere — Postquam appulerunt *Posonium* regina, et miseri cives cum uxoribus, et liberis, ut textum orationis meae servem, urbs regia (*Buda*) a Bassis, qui caesarem (Turcorum) praevenerunt, incendio horrendo conflagravit, et *Pestum* oppidum in quintum usque diem, Trojam ardentem tunc quisque imaginari poterat. Corruerunt tecta, et turres, templa sanctorum spoliabantur donariis, reliquiae, quae superfuerant, corripiebantur. Servi dominorum profugorum scientes repositoria adaperiebant, ut furta committerent quae vellent, ne nihil tutum bonis viris remaneret. *Judaei*, quorum magnus numerus Budae erat, pro vita usque, et libertate strenue se se defenderunt. Priusquam Solomet (Solimannus) Turcus urbem *Budam* intraret, ducenti forte ex pauperibus, quibus fuga non erat concessa ob inopiam, regiam arcem occupabant, et cum imperator (Solimannus) vellet ingredi, tanto ardore, et impetu tormentorum ingressum arcuerunt, licet vix annona in dies pancos iis sufficeret, ut vitam iis salvam promitteret, si ejus ingressum haud impedirent, quod ratum tenuit, quoad occupata arce in solio resedit, tandem svasionibus induxit, ut secum Turciam proficiscerentur. Cum itaque regia urbs in cinerem esset pene versa, nono die adventus sui in Budam, Turcus festinabundus fugam molitus, pontem temporarium ex *insula S. Georgii* ubi moniales habitant, stravisse fertur, causatus adversam valetudinem: sed revera ut occurreret Sophi Adrianopolim ferro flammisque evastandi, ut ex exploratore, qui Viennae captus fuerat, didici, pontem trajecit festinabundus multis se se comitantibus, ac prementibus, rupto in fine ponte submersis, ac praecipitatis. . . . . Utinam o principes, et

proceres romani imperii! qui prius aliquoties *Budae* fuistis, unde vestri subditi in Bavaria, Svevia, et Rheno alimenta saepe ex tam locuplete emporio sumserunt, cerneretis in eam redactam turpitudinem, ac deformitatem, ut non modo villae cuipiam, sed ne pago quidem aliquo sit conferenda, sine tectis, turribus, muris scissis, et ruinam minantibus, plane rudera potius appellanda, quam urbs regia, olim divitiis affluentem, et voluptatibus plenam, jam defoedatam, et suo pristino aspectu deformem, lupis, et vulpibus, quam hominibus an inhabitandum aptiorem, nemo certe vestrum sibi a lacrimis temperaret, nemo ex vobis, non excandeceret in cruentissimam beluam Turcum, nemo se cohiberet, si posset, quin arma sumeret, ad vindicandum tam nefarium opus. Nulla jam templa sanctorum videntur solito ornatu redimita, sed squalida, sed scissa, et imaginibus beatorum vacua, stabula potius porcorum, quam loca sacra. Urbs oppleta cadaveribus hominum, et jumentorum. Quis haec videns non ingemiscat, ac doleat tantae urbis tam citum interitum, et desolationem? tanti inquam regni, quod in Europa unicum est et solum archiregnum, tam citam eversionem." — S így végződik az akkori gyászos eseményeknek leirása [8]).

---

[8]) Ezen historiai leirás után elébozza Cuspinianus emlitett beszédének második részében Magyarországnak természeti gazdagságát azon célból, hogy Németország fejedelmeit inkább buzdíthassa hazánknak akkori sürgetős védelmére, s ugyan ezen alkalommal vádolja az akkori magyar nemességet, melynek, ugy látszik, nem vala igen barátja: „Timent nobiles rustici, si plus colligerent frumenti, quam sibi pro annuo censu hero dando, ne praeda fiat nobilibus, si frumento abundaverint. Ita rapiunt nobiles, quicquid colonis abundat, et id facit socordes, et ignavos rusticos. Alioquin haec terra tantum frumenti produceret, si coleretur, ut duobus regnis sat esset, omnia enim pauperum alimenta exposita sunt praedae, et spoliis nobilium, qui excarnificant subditos, si viderint eos abundare annona, et aliis necessariis." — Hogy egyébiránt Cuspinianus a nagyitást csaknem mód nélkül szerette, annak bizonysága nem csak az, amit említett beszédéből csak most közlöttünk, de a következendők is, mert alább említvén Magyarországnak hal-, marha- s vadakkali bővségét, ezt mondja: „Cepit una venatione *Marchio Georgius* (*Brandeburgensis*, aki II. Lajos király udvarában húzamosan élt) *centum et viginti cervos* me vidente." — Ezután

UJ REMEKIRODALOM.

LORD BYRONBÓL.

MACHIK JÓZSEFTŐL.

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVÁVAL.

Lord Byron, az angolok újkori legnagyobb költője, nem egészen jövevény már irodalmunkban. Petrichevich Horváth Lázár, sok túlzott nézet mellett, sok helyeset mondott el róla, mi megértésére szolgál, s fordításai ha nem kielégítők is formájokra nézve, képesek még is a költő nagyságát az olvasóval éreztetni. Machik József tanár ur – ki magyar jeles költemények szerencsés német fordításaival már is nem csekély érdemet szerzett magának irodalmunk becsülete mellett — jelen kisérleteivel dicséretesen járul a Byron költészete ismertetéséhez közöttünk, melyek visszaadása az erős gondolatoknál s az egytagu szókban gazdag angol nyelv tömöttségénél fogva kétség kivül a nehezebb feladások közé tartozik. Véleményem szerint szerencsésen tudta ő a hűséget a szabadsággal egyesíteni; s ha néha amagyar nyelv legyőzhetetlen akadályokat látszott is gördíteni a gondolat és kifejezés egyesületének szóhű visszaadása ellen,

---

pedig Magyarország madarait említve: „Festo divae virginis, quo ejus nativitas *Budae* celebratur, tanta venit multitudo turturum, quae me praesente numeratae a mercatoribus viris fide dignis, ut fidem superet, posse reperiri uno die turtures, quae publico foro distrahuntur, *supra octoginta millia et sexcenta* saepius numeratae sunt, ut vix tot columbae possent alicubi capi.“ — De ezeket mellőzve, érdekesebb az, amit Cuspinianus hazánknak gazdag arany- és ezüst-termékeit érintve, ugyanott Erdélyről és Kolosvárról említ: „Nec id tacendum puto: in Transalpina (Transilvania helyett) regione inveniri montes, unde effoditur cera, et inde coquitur mirae aromaticitatis cupressum oleum, unde fiunt cereae miri odoris. Montes salis lucidi, quod veteribus salgemma vocatur, habet adeo longos, latosque, ut rex aliquis ex hoc solo proventu ingentem possit alere exercitum, quod sine labore, non ut fit in Germania magnis cum impensis coquendo, excinditur. Et haec bona pene omnia habet Transylvania juxta civitatem *Claudiopolis* (értetnek itt a *kolosi sóaknák*) a Claudi caesare exstructam, ut merito olim haec terra produxerit caesares,

amaz még is lehető keveset vesztett, ez legalább hason-értékkel pótoltatott; az egész pedig bátran állhat meg a legtöbb német Byron-fordítók dolgozatai mellett, kik, bár a két nyelv egymást szószerint fedezi, ritkán kerülhették el azon darabosságot, mely a fordítást oly kellemetlenül érezteti.

Nem lesz, úgy hiszem, felesleges az első darabnak, *A chillons fogoly*-nak historiai alapját röviden előre bocsátanunk. Bonnivard Ferenc (szül. 1496. † 1570 és 71. közt) egyik hatalmas támasza volt másod hazájának, Genfnek, a savoyi herceg ellen, ki azt szabadságaiban megszorítván, végre fegyveres kézzel is sanyargatván, 1519-beli megtámadása alatt a boszúja elől futó Bonnivardt, hatalmába kerité s Groléeban két évig fogva tartotta. Bonnivard ki nem szünt meg buzgón védni honát, végre, miután az egyesült genfiek, freiburgiak és berniek által a savoyi kormányzó 1527-ben végkép kiüzetett, 1530-ban egy utazása alkalmával a Jurán rablók által megtámadtatott, s nem csak kifosztatott, hanem régi ellenségének is kiadatott, ki őt Chillon várába záratta, hol, meg sem kérdeztetvén, 1536-ig sanyargattatott, míg a berniek által kiszabadíttaték.

Chillon vára a genfi tó keleti végpontján, Vevay és Villeneuve közt, egy a tóba benyúló sziklán, 1238-ban épült. Voltam a mély sziklabörtönben, mely mai napig hű kegyelettel mutattatik az útazónak mint Bonnivard egykori szenvedései színhelye, s mely a Vevayből csónakon jövő látogatóra, az elragadó szépségü környület élvezése után annál nyomasztóbb hatást teszen. Délnek szemközt rohan be a Rhóne vize a Genfi tóba, hogy rajta egész hossza szerint keresz-

---

et Augustos potentissimos, qui totum pene orbem rexerint: Decium scilicet e Bubali ortum, Claudium II. qui urbem potentem *Colosvar* condidit, e Dalmatia oriundum" s. a. t. — Végre megjegyzendő még, amit Cuspinianus ugyan ezen beszédében I. *Mátyás királynak fekete seregéről* mond: *Rege Mathia* vivente semper continuus exercitus alebatur, cui nomen erat *Nigra Legio*, quae ad omne momentum parata erat contra Turcos, in castris genita, et educata a pueritia, quae nunquam, vel raro urbes incolebat, quae simul cum vita Mathiae regis defecit adeo, ut Hungaria nunquam talem passa calamitatem meo judicio fuisset, si et nostri ita vigilassent." — Ezen fekete seregről emlékezetet teszen Agricola György is ily cimü munkájában:

„Georgii Agricolae oratio de Bello adversus Turcam suscipiendo, ad Ferdinandum Ungariae Bohemiaeque Regem, et Principes Germaniae Basileae. Anno M. D. XXXVIII." Negyedrétben. Agricolának szavai ezek: „Et profecto etiam si pauci sint nostri pugnantes, tamen plurimi videbuntur; quod et Turcae olim, quum Matthias clarissimus Ungariae rex pauca nostrorum manu, *nigram Legionem* appellarunt, contra eos pugnaret, senserunt."

túltörvén, Genfnél ki Franciaországba folytassa gyakran változó futását. *A város fejér falai*, mik a költeményben említtetnek, Villeneuvere vonatkoznak; a *zöld kis sziget* Villeneuve s a Rhóne befolyása közt látható.

Byron testvéreket ad hősének szenvedése társaiúl az emberi és költői érdek nevelésére; épen így egy, vallásaért meghalt atyát (ha a „tenet" csakugyan vallási elvre értendő), sőt őt magát is „atyja hitéért" („for my fathers faith") hagyja szenvedni: mi alatt a történet ellenére a reformátióérti szenvedést akar értetni, kétségkivül, hogy honfi társai részvétét még inkább felköltse. Bonnivard katholikus volt, st-victori perjel; és Genf csak 1533-ban fogadta el a reformátiót. Nem kételkedhetni, hogy ő is áttért kiszabadulása után az új hitre, különben az új (1535-ben lett) respublica nem vette volna fel őt a két százak tanácsába. Mégis a nagy jellemü ember, ki azelőtt új hazája politikai szabadsága mellett oly kitűréssel és saját szerencséje megvetésével küzdött, most elég bátor volt a vallásszabadságot is pártolni. Azon francia jegyzés, melyet Byron egy genfi polgártól nyervén, az e költeményét megelőzött sonetthez csatolt, mondja: „Bonnivard nem szűnt meg hasznos lenni; miután abban fáradozott, hogy Genfet szabaddá tegye, most azt türelmessé tette. Felhívta a tanácsot hogy az egyháziak és parasztoknak (világiaknak) engedne elégséges időt az eleikbe adott tételek meggondolására; s győzött szelídségével. A keresztyénség mindig foganatosan hirdettetik ha szeretettel hirdettetik." Iró is volt Bonnivard, Genf történetének megirója. Könyvtárát a respublicának adta, melyet egyéb vagyonaiban is örökösévé tett.

Byron 1816-ban irta e szép költeményt, midőn a Campagne Diodatiban lakott, a Genfi tó mellett.

A II. számu hadi dalt Byron újhellen nyelvből Görögországban forditotta, melynek felmentéseért annyit tett. A görög szabadságért buzgó lelkének kifejezését találjuk a III. számúban is, mely hattyúneke volt. Byron 1824. april 19. agylobban halt meg.

I.

A CHILLONI FOGOLY.

Hajfürtem ősz, mi nem kor műve;
Azzá egy éj
Sem színezé,
Mint soknak, kiket aggály üze; *)

*) Sforza Lajos és mások. — Ugyanez állíttatik Mária-Antóniáról, XVI. Lajos özvegyéről is, bár nem épen ily rövid idő alatt. A bú is, mondják, ilyet hoz elő. Ennek s nem a félelemnek kell ezt a királynénál tulajdonitani. *Byron.*

A' test görnyedt! nem terh miatt:
Rest nyúgalomban fonnyada,
Rajt börtönéj a föld alatt
Hatást roncsolva gyakorla,
Mert tőlem léget napsugárt
Elrabla, ki kriptába zárt!
Atyám hitéért szenvedék,
Sem lánc sem kín el nem vevék;
Atyám vallásért szenvedett,
A' kínpadon elvérezett;
Utána összes nemzetsége
Vallásaért meghalni ége.
Heten valánk, most még csak egy van,
Hat ifju vértanú és egy vén:
De egy sem inga élet- és halálban,
Üldöztetésre büszke lévén!
A mágyán egy, a' harcmezőn
Kettő a' hit tanúja lőn,
Mint atyjok hősien halának,
Közistenökért harcolának!
Három sötét börtönbe záraték,
S közölök én vagyok a rom, a maradék.

II.

Hét régi oszlop gót diszében
Áll ös Chillonnak börtönében,
És halvány fényt ezekre vet
Egy fénysugár, mely eltévedt.
A nap küldötte őt talán,
Átjött repedt fal hézagán,
A nedves földön homályt üz,
És ing mint lápon bolygótüz.
Mindegyik oszlopon vaskarika,
Mindegyik karikán egy lánc vala.
A vas emésztő rosz jószág,
Mely mélyen már husamba vág,
És éles foga addig rág,
Amíg ez ifju napvilág
Számomra majdan lemerül,
Melytől szemem megsebesül,
Mely azt oly igen égeti,
Mert fényét már nem türheti.
Oly rég! oly rég! az éveket
Megolvasnom már nem lehet:

Az naptul itt, hogy haldoklék
Testvérem közt az utolsó,
Szebb jobb hazába vándorló,
És én a holtnál virrasztók.

III.

Láncokra vertek hármunkat,
Hogy egyikünk sem távozhat
Az oszloptól lépésnyire,
S távolról néz testvérire.
Nem láttuk mi egymásnak arcát,
Csak bágyadt fénytől torz vonalmát,
S így együtt bár, és még is elválasztva,
Békón a kar, a szív elkínoztatva!
A lég s világtól így elzárva
Egy vigaszunk volt csak: az árva
Testvérrel még beszélhetni,
És egymást erősíthetni
Ujabb reménynyel, o mesével,
Énekkel s ősi hősregével!
Azonban ez sem tarthatott soká,
Szavunk rekedtté lőn s homályossá;
Mint viszhang ott a kripta boltján
Oly mélyen hangzék, és oly tompán,
Nem szabadon szilárdul már,
Mint azelőtt a dallamár;
Lehet, hogy én csalatkozám —
De sírilag hatott reám.

IV.

A három közt idősbik én valék:
És így nehéz tisztemhez tartozék
Felbátorítni most mindegyikét;
Én megtevém a magamét,
S mindegyik így a magáét.
Az ifjabb, ki atyánk kedvence lett,
— Mert ő birá anyánk szemöldeit,
És égszinű oly tiszta szemeit —
Megtörte bús keblemben a szivet!
S valóban szívrepesztő látvány volt
Ily szép madár, és fűszke — kriptabolt.
Madár, oly kedves mint a napsugár!

Midön fényén lelkem még múlata
Szabadban, mint a bércek madara —
Az éjszak napja, mely nyaranta
Homálytalan, és nincs elosztva,
Az álmatlan a bércek szirtormán
Mint hajnal hóköntösben ragyogván:
Az ő volt! tiszta fényt terjeszte ő,
A ritka szépségében tündöklő!
S vidám, ha csak órajta múlt,
Szemérül köny csak másért hullt,
Csak másokért kinzák gyötrelmei,
Ha könyben úsztak azok szemei.

V.

A másik szintoly tiszta volt,
Ki hőscsatáért élt és holt;
Erős szilárd anyagból vált:
Ő egy világgal szembe szállt;
Ki hőshalálra mindig kész
Tűzostromában a csatának,
De fogva s láncon lassan vész:
Látám erei mint fogyának;
És bár jó végit én nem sejthetém,
Erőt vevén még is igy ekezém
Mint tőlem telt, hogy megmentessék
E honnak-drága élethátralék.
A bércen szólt egykor lövése,
Ahol a farkast szarvast hajtatá,
A börtönben fogát csikorgatá:
Ez volt halálkín szenvedése.

VI.

A Lémán *) zúg Chillon fokán
Ezer s több lábnyi mélyre tán
Elhömpölyögnek árjai
És egymást űző habjai,
Oly mélyen lent feklenek
Chillonnak ősült falai,
És ennyire sülyedtenek
Szilárd kőszirt bástyázati,
Körülzajongva hullámártól.

*) Genfi tó.

Igy kettő zárta, hab és szirt,
E börtönéjt, e komor sírt!
És így sötét barlangunk itt
A tó alá lemélyedett,
Hallók zajongó árjait
Csapkodni bús fejünk felett.
Sokszor a téli hullámtajték
A vasrostélyon átcsapa,
Ha vészvihar keletkezék
S a szikla is megindula;
Érzém rendülni, rendületlenül,
S mosolygva nézém a halált kegyül,
Ki szabadságot adna nászjegyül!

VII.

Az egyik testvér kórba dült,
Hatalmas lelke elmerült;
Ö élelmét undorral tolta el,
De nem mert durva volt az eledel:
Vadászi táp volt kedves ételünk,
Mit könnyen adhatának ők nekünk;
A bérci zergetéj lön pótolva
Oly vízzel, mely a falról lefolya
Köny-sózta kenyerünk is olyan lett,
Minőt régóta már sok rab evett,
Azóta, hogy az ember embert már
Mint állatot vaskalitkába zár.
Nem hatott ez reánk, sem őreá,
Ez testét s lelkét meg nem rombolá!
Kastélyban is elhervadandott,
Ha gyáva nyúgalomban él ott
Testvérem, fosztva szabad légtől:
Egy vágya: künn a szabadban lehelni
És sziklabércen járni kelni — —
Ő megholt! ily soká mit titkolám?
Én láttam, s ah fejét nem tarthatám,
Sem kezeit a jég-dermedteket!
Hiába vivtam a bilincseket
Széttépni kézzel fogaimmal!
Ő megholt: vasláncai lehulltak,
És néki sírul gödröt ástak,
Egy rosz gödröt a barlang fenekén!
Aztán jótéteményül kértem én,
Hogy szánjanak sírt néki odafen,

Reá a napsugár hogy süthessen.
Nem tágult tőlem lelkem balhite:
E dohos boltban itt szabad szive
Hogy nyúgalmára majd nem lelhetne!
Kérelmim elhangoztanak,
Kacagtak ők, és—ástanak.
Most durva száraz földgöröngyek
A kedves szép hullán feküdtek:
A síron üres lánc szemlélhető:
E gyilkosságra méltó emlekő!

VIII.

De ő a kedvelt, ő a rózsa,
Mióta napvilágot láta,
Házának napja, éke, szépe,
Anyjának bájló hasonképe,
Megholt atyánknak szemefénye,
Már felvirágzott szép reménye!
Utolsó búm, a melyet érzék,
Kinek javára én ohajték
Maradni még e kíntölt életben,
Hogy a most nyomorú egykor szabad legyen;
Fejét ki még meg nem hajtá
— Ezt ön erélye okozá,
Vagy tán az égből szálla rá? —
A mérges dértől ő is megcsipett,
Enyészetébe gyorsan sietett.
Oh isten! oh hatalmas ég!
Egész lelkemben szörnyedék,
A lélek ha testében dúlt,
És erőszakkal szabadúlt:
Elszállni láttam s menekülni
Folyt véren, s néha megfeszülni
Vad görcsökben lázadt hullámain,
Mint bűnös ágyán borzadott,
S vad őrültségben vonaglott.
Az rémület volt, vad s kinos,
Ez, lassu fájdalom — de bizonyos!
Oly szendén múlt ki és szelideden,
Oly lassan fogya, nyugton s édesen,
Fájdalmak nélkül: egy volt csak buja:
Hogy engem itt kell majdan hagynia.
Még arca szép, oly rózsaszép vala!
Mely sírt s halált kigúnyola;

De lassan lőn oly halovány,
Mint égbolton a szivárvány.
Oly tiszta átlátszó volt kék szeme,
Hogy ritkult tőle börtön éjjele!
Nem vádolt ő, nem panaszolt
Hogy a halál sarkában volt,
Csak jobb időkről csevegett,
Reménynyel engem élesztett,
Ki éjbe kínba voltam elmerülve,
És a kehely fenékig kiürülve!
Most elgyengült fojtott fohásza,
Elroncsolt élte vég adója,
S lassanként ím elnémula:
Én hallgatódzám, mi sem mozdula;
Kiálték, s elkábult agyam.
Tudám, hogy minden hasztalan,
De félelemnek is határa van!
Kiálték, s ím egy hang rezgett fülemben —
Egy rántás! s a lánc széttörék kezemben.
Oda rohantam — nem találtam már!
Magam valék, és éj a láthatár;
És élve csak, szíva csak *és*
A dohos bolt fojtó legén!
Az egyetlen legkedvesb kötelék,
Melylyel fajomhoz kötve még valék,
— E bűnös fajhoz, melyet megveték —
Most itt feküdt szakasztva s törve:
Az egyik földön elterülve,
A másik sír gödrébe dűlve!
Testvéreim — mindkettő — holt vala!
Kezét fogám, hideg volt az s meredt,
S az én kezem is szintoly hideg lett!
És mozdulatlanúl itt térdelék,
Csak azt érzém, hogy életben valék,
Azon mélyen indúlva meg,
Hogy e tudat tagadva lett
Attól kit lelkem úgy szeret,
  Kérdeztem: a halál
  Reám mért nem talál?
Reményt már lelkem nem táplálhata,
De élni szent hitem parancsola.

IX.

Kriptámben mi hatott azóta rám,
Azt nem tudom és soha sem tudám
Először elveszett világ és lég,
Aztán eltűnt az éj és sötétség:
Az érzés, gondolat, elköltözött,
Egy kő valék egyéb kövek között,
Sőt elvesztém saját öntudatom:
Ködárba így mered a sziklarom.
Előttem minden szürkület vala,
Nem volt az nap, nem volt az éjtszaka,
Sőt érzetem is úgy eltompula,
Hogy átkos börtönéjjelem'
Sem gyűlölhette már a szem.
Előttem vak homály volt és üres,
S szemem meredt, mely tárgyat nem keres.
Eltűntek föld, és ég, és csillagok,
A változás, idő, öröm s kinok,
Erény és bűn, szerelm és gyűlölet!
Csend minden, s nesztelen halk lehelet;
Sem életnek, halálnak sem nyoma,
Holt tenger csak, a semmiség hona,
Mely mozdulatlan, végtelen,
Örökre néma, s fénytelen!

X.

Lelkembe csak egy fénysugár hata,
S ez egy kedves madár dala;
Elhallgat; majd ismét zeng éneke:
A fül soha szebb dalt nem szörböle!
Enyém hálával hallgatá;
A szem könyekbe forrt;
Az égből fátyol szálla rá,
Nem láta már nyomort,
Míg lassan térék a valóhoz,
A megszokottnak tudatához:
A régi fal ismét körülfogott,
És börtönöm újból rám zárkozott.
A napsugár is mint szoka,
Repedt falán bebujdosa,
De véle együtt falnak hézagán
Beférkezék a kis madár,

Még jámborabb mint kint a fán:
Egy szép bájzengzetü dalár.
Kék szárnya volt, és mit sem féle,
És dala száz mesét regéle:
Úgy tetszett nékem szól dala!
Oly kedves tünde lény vala,
Minőt szemem soha nem láthata,
És fog-e vajon látni valaha?
Tán ő is árva volt a fészkén,
De nem ugy elhagyatva mint én!
Eljött, hogy engem hűn szeretne,
Midőn más szív nekem már nem vere,
Hogy múljék börtönömnek éjjele
S érzésre gondolásra intene.
Ő tán a szabad légből jött,
Vagy kalitkából elszökött?
Lelkem, sorsát nem áldhatá,
Mely e cserével megcsalá!
Vagy szárnyasan az égből le
Egy látogató jött ide?
Isten bocsásd meg bal hitem!
Mosolygnom kelle s könnyeznem:
Mert titkon lelkem azt hivé,
Hogy szellem az, s testvéremé.
Elszárnyalt végre a kis lény:
Hát ő is földi teremtmény?
Mert ha valóban ő vala,
Úgy kétszer el hogy hagyhata?
Elhagyni úgy mint holtat sírban,
Mint felleget, mely búsmagányan
Ott lézeng fen az égnek boltján,
A véghetetlen lég ürében
Úsz, ridegen és elveszetten,
Oly mélabúsan s eltévedten
Az év sugártelt tavaszán.

XI.

Ám később sorsom jobbra vált:
Az ő r szivébe könyör szállt.
Én nem tudom hogy mint történhetett,
Mert ő a nyomor- s ínségképeket
Rég óta már megszokta volt.
Egy szóval: láncom úgy hagyá,
Mint kezem azt elszaggatá.
Kriptámban én most fel s alá

Lépdelhetek, s mindenhová,
Oly szabadon, oly sebesen,
Hosszában is meg széltiben
És minden ujjnyi kis teren,
Mint kedvem jónak tartaná;
Aztán az oszlopok körül,
Bús vándorlási kezdetül —
Csak egy helyet kerültek lépteim,
Azt, hol nyugvának jó testvéreim!
Meggondolván, hogy félrelépdelés
Vigyáztalan szentségtörés
Lehetne puszta sírjokon,
Elállni érezém lélekzetem,
És megrepedni bús szivem.

XII.

Egy lépcsőt képzék a falon,
Nem mint ki szökni akarék:
Mi emberekből volt rokon,
Már eltemetve feküvék;
Nekem a tágas partvirány ott
Csak nagyobb börtönháznak látszott!
Nem volt atyám, sem gyermek s rokonom,
S ki könnyezne bús sorsomon;
Szerencse! távol kedvesek buva
Vad s böszült őrültségbe hozhata!
Felmászni börtönöm falára
Akartam, s rostélyablakára,
Még egyszer a bércek haván szemem
Szerelmi vágygyal még legeltetnem.

XIII.

És láttam őket! nem változtanak
Mint én akit sorvaszt e kripta-lak,
A homlokon évezredes havat,
És lábuknál a végtelen tavat,
S a Rhónét, a vadúl zajongót
Sziklákon s erdőrésen át,
A váross fejér körfalát,
A még fejérebb vitorlát,
A nyájas kisded szigetet,
Mely bús szivembe nevetett:
Egy zöldes folt és oly parányi csak —

Ugy rémlett — mint a börtönlak.
Benn álla három sugár fa,
A hegylég rajt elsuhoga,
A vízár azt körülfolyá,
És rajta ezer virág kélt
Mely illat- és sugártul élt.
És halak úsztanak Chillon körül,
Úgy látszék, hogy mindegyike örül;
Vészszárnyakon nyargalt a sas,
És röpte volt irtóztató magas:
Ugy véltem hogy előbb soha
Olyant szemem nem láthata,
Mely újra könyben lábbada.
Nyugalmam eltűnt, s óhajtám
Bár láncomat még hordoznám!
Leszálltam régi foghelyemre —
Ismét a börtönéjbe le;
Ez úgy hatott megtört szivemre,
Mint sír, melyet készíttetünk
Halottnak akit szeretünk;
És még is fénytül elhomályosúlt
Szemem nyugvásra már szorúlt.

XIV.

Így ment ez nap, és hónap, s éven át —
Nem tarthatám fejemben a sorát;
Föl sem vetém a fejemet,
És földre szegzett szememet.
Ám végre jött, ki mentene:
Nem kérdém mért s honnan jöve?
A szabadság, az üdvvel telt,
Csak hamvat már, nem tüzet, lelt;
Inségem nekem drága lett.
Azért midőn még azt tevék,
Hogy láncomat is elvevék,
Oh akkor én dohos tanyám
Csak szomorkodva hagyhatám.
Úgy tetszett, hogy az második honom,
S hogy tőle újabb kínra távozom!
A pókkal megbarátkozám,
Művén el-elcsodálkozván;
Nézék a holdvilágnál egeret
Mely másikat ott játszva kergetett —
S az én szivem kevesbet érzene?

Mindnyája egy helynek volt lakosa,
És én mindegyik fajnak kényura,
Hatalmam ölni megvala:
De nem tudom, hogy mint történt velünk:
Békében csendben folyt le életünk.
Sőt láncom is már kedves lön:
Hosszas közösség ennyit tön!
S im én Chillon borzasztó kapuján
Bár szabadon, fohászszal távozám.

II.

„Δεῦτε παῖδες τῶν Ἑλλήνων."

A híres görög hadidal, Byron fordítása szerint.

Föl Hellásnak vitéz népe!
Föl! csatára hí a dal!
Oly csatának dicső képe,
Hol a honfi honért hal!

Zúzzuk össze romhalommá
Zsarnokságnak templomát,
Hadd legyen hazánk szabaddá,
Mossuk le gyalázatát!

Kar.

Fegyverünk oh hadd forogjon,
És az ozmán zsarnokvér
Lábainknál szerte folyjon,
Mint hegyár, ha völgyet ér.

Ős időknek szava harsog,
Mely csatára tettre hí!
Sasok szárnya újra csattog,
Mert szabadság lesz a díj!

Hadikürtnek érc szavára
Minden bajnok, társival,
Fegyvert fogjon hon javára,
S lelkesítse őt e dal:

Kar.

Fegyverünk oh hadd forogjon stb.

Spárta, ébredj, s fegyverkezzél!
Mar hazánkon már a bú,
És Athénnel szövetkezzél,
Farkas légy, ne gyáva juh!

Leonidás hős alakja
Sírgödrébül intve leng,
Hős fején babérnak lombja;
S így dalunk is újra zeng:

Kar.

Fegyverünk oh hadd forogjon stb.

Ő ki hulla győztes hősül
Thermopylaek szorosán,
Minket mente perzsa nyügtül
S így segíte hazáján.

Ő ki háromszáz vitézzel
Mint puszták arszlánya dúlt,
Míg maroknyi seregével
Vérözönbe víva fúlt!

Kar.

Fegyverünk oh hadd forogjon,
És az ozmán zsarnokvér
Lábainknál szerte folyjon
Mint hegyár, ha völgyet ér.

III.

LORD BYRON VÉGSŐ SORAI.

(Missolunghi, január 22. 1824.)

O szűnj meg, szűnj dobogni, bús szivem,
Hisz más sem lüktet már neked;
De bár jutalmad kín és gyötrelem,
Te még szeretsz, mert tiszta érzeted!

Bus éltem olyan mint a száraz lomb,
Szerelmem bájvirága hervada;
Kiaszva minden, egy halotti domb,
S kedélyemben az élet elhala.

A mell egy puszta sziget tűzhegye,
Mely mély sebet sötéten égre tát,
És csak kriptákra sírhalmokra le
Emésztő tűzhullámokat bocsát.

Aggó remények, kéj és fájdalom
Eltűntek mind, és keblem sziklakő,
Feldúlt szivem kiholt, egy romhalom,
Csak lánc maradt, e szíven csörrenő.

De félre innen, méla gondolát,
Dicső vitézek fényhazája ez,
Hol hősfejet a babérlombozat
Örökké új dicsfénynyel átövez!

Itt látom én a hírnek fénykorát
Hellásznak oly virányos térein;
A spárta szív sem lelkesülhet át
Jobban mint én, hirének képein.

Ébredj — Nem, Hellász, hisz te ébren vagy —
Te, lelkem, ébredezz, és légy azon:
Győzelmi kéjre gyúljon szív és agy!
Haladva bátran dicső útadon!

O fojtsd el égő szenvedélyidet!
És törj utat magasztosb cél felé!
Felejtsed el a dalt, melylyel szived
Magát a szépnek egykor szentelé.

Mit élsz ha sorsod mindent megtagad?
Csak egyet nem: dicső halálodat;
Ne késs tehát, áldozzad fel magad,
Felköltni jobb s dicsőebb napokat!

A bajnoksírt itt könnyen fölleled,
Mint sok, oly sok, ki azt nem gondolá!
Szakaszszad szét nehéz bilincsidet,
S merülj, szivem, örökre majd alá.

HORVÁTHY ANDRÁS KORJEGYZETEI.

KÖZLI

IFJABB KUBÍNYI FERENC.

Horváthy András, az azon időben tekintélyes Horváthy család ivadéka, írá ezen jegyzeteit 1589-ben Korpona városában, hol tartózkodott volt számtalan más urak példájára, kiknek ama véres török háborúkban vagy nem voltak saját erős váraik, vagy ha voltak, nem akarák azokban az ellenséget bevárni, hanem a környék megerősített városaiban kerestek maguk, családjaik s' becsesb ingóságaik számára biztos menhelyet.

Állanak pedig e korjegyzetek egy, mindkét oldalon sűrűn beírt kisfolio levelen, mely hihetőleg valamely könyvnek (talán egy bibliának) a könyvkötő által elibe kötött úgy nevezett elölapját képezé, s tartalmazza az egyik oldalon a Horváthy család rövid genealogiáját, a másik oldalon pedig Horváthy Andrásnak 1584 — 9-ig terjedő, magyar nyelven írt, korjegyzeteit, melyeket itt az irásmódnak hű megtartásával közlök.

1587 Emtus est iste liber per Andream Horvatj pro fl. 1. d. 25 in civitate posoniensi.

En Horwati András wettem ezt ez könwett Posom Varasaban fr. 1. d. 25. 1587. zentt András hawanak 23. napian.

Kinek emlékezetire az wr isten newe Diczertessek mind örökön öröke Amen.

Generacio familie Horwati de eadem Horwati.

Primus est lorandus ett laurencius, qui inwenieruntt nobilitatem ett posessionem. Horwaty Vocatam; pro Fidelibus seruicÿs sub castro scepusien. Anno incarnationis Domini 1. 2. 7. 7. laurencius defecitt, lorandus genuit Lucam. qui fuit juuenis in aula Caroli Regis Vngarie, qui in nouo Donacione confirmauitt Posessionem Horwatti. lucas genuitt Gregorium qui Fuitt Magister Curie Principis Serenissimi Sigismundj

Regis Vngarie. Gregorius genuitt Petrum, Petrus genuitt idem Petrum. Secundus Petrus habuitt tres Filios Ladislaum Johannem ett Petrum. Johannes defecitt. Ladislaus ett Petrus diuiseruntt Possessionem Horuatti in duas Partes. Ladislai fily est (sunt) Simon ett lazarus. Simon genuitt Tomam. Tomas genuitt Casparum (Casparus defecit) Lazarus. Genuitt Paulum, Paulus Genuit Johanem et ladislaum, (Joanes defecit. ladislaus genuit paulum et Johannem.)

Generacio secundus frater carnalis olim ladislai cui nomen est Petrus, genuitt duos filios Stefanum et Emericum. Stefanus Defecitt, Emericus genuitt Petrum, Petrus genuitt duos Filios Andream ett Petrum. Petrus defecitt. Andreas genuitt Giorgium (et Joannem. georgius genuit paulum et Gabrielem) qui adhuc puer est. Ego Andreas Horwati pro memoria scripsi hoc Genelogiam, in opido Corpona. 11. Februarij. Anno 1589. *)

1585. Igen nagi Azal (aszály, száraz) wdő wala hogy mind niarban es telben anira hogi igen zükön kazalhattak ez orsagban, meli eztendöben zantalan barom megh halla es nagi dragasag kezdetek telre. Az wiw calendariomot ez eztendöben adak ki es hirdetek mindenütt V. Gergel papatol.

1586.

1586. Kikelet nagi Dragasag kezdetek meli tarta aratasig. Oli nagi Dragasag es ehseg wala hogi kit ember az elöt walo wdökben nem emlitet. meli ehseg es Dragasag mikor elmult wolna, Az Nagi Doghalal el kezdetek aratasban ugi anira hogi hideg ösig zantalan nep megh hala kinek zamat isten tugia.

Vgian azon eztendöben ösel zent andras hawaban oli nagi fagios wdö tamada ket holnapig hogi Az monak (molnák) mind el alottak wala Korponan laktomban sohwlt monat nem talaltam ahwn öröltettem wolna, hanem Zoliomon föliwl hajnikra mentek Korponarol örleny.

---

*) A zárjelekben levők más, de közelkoru kéz pótlásai.

1587.

Bor nem terme de egiebfele elett bewen lön.

1588.

Az Bor ez wdöben sem terme es igen Draga lön kit ember nem emlit soha De egiebfele elest Az isten bewen ada.

1584.

Az Romai Papa forditota el (Gregorius quintus) az regi calendariomnak jarasat es az wdnepek napjatt 10 napal wonta hatra es mind az eztendök kezdetitt.

1587. Woltt orzag giülese Posomban zent lukach nap taiaban meli Gitlesben Az orzag akceptalta az noum calendariomot az feiedelem parancholatia zerintt.

1589. Bor jo tterme de fel zerint buza es egiebfele elesis bewen wala.

1589. Calende nowembris. Olj nagi földindolások woltak chejte (igy) tartomaniaban Varbo newö warasban es körüle walo zomzed falwkban, kit ember hirel sem halot sem latot.

1589. az o chalendariom zerint zent andras wdnepének masodik napian ugi mint hetfön Korpona alat wala az kopia töres Pogranj benedek kapitansaga alat kiben töröt el zaz negwen kopia de chiak egi török es egi magiar hala megh. az bekesegh az törökel es magiarral igen nagi wala ugi anira hogi egi mas seregeben zabad wala egi masnak iarni az wdö mikor el mulando wolna bekewel egi mastol el walank.

Ennyiből áll az egész emlék, s találtatik eredetiben levéltáramban. Legyen szabad befejezésül még a Horváthy családot illető néhány észrevételemet előadnom.

A fentebbi genealogiát tökéletesen hitelesnek tartom, miután az egy más szinte birtokomban levő kézirattal egészen egyezik. Ezek szerint tehát a Horváthy család nemzetségfája ez:

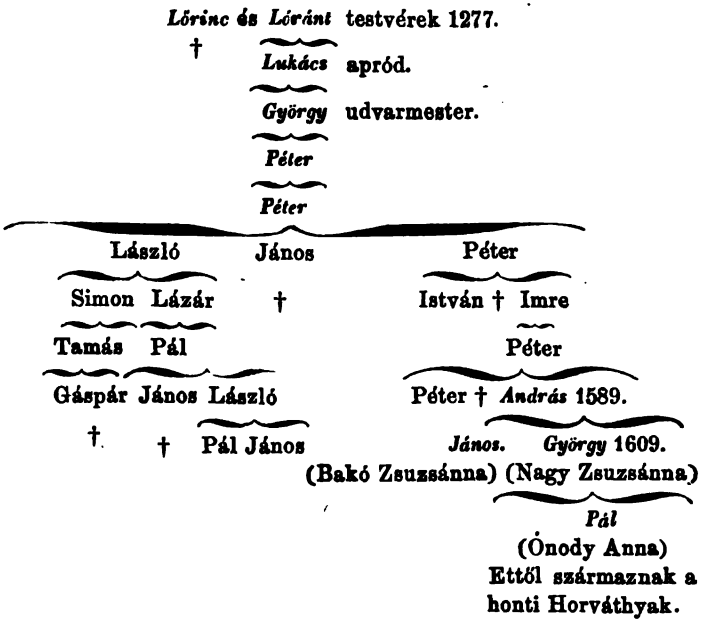

Lóránt és Lőrinc testvérek Szepesvár alatti hű szolgálataik jutalmául kapják a Hontban fekvő Horváti várat (egy másik kézirat szerint) és falut 1277-ben. Lőrinc magtalanúl halt el, Lórántnak fia pedig *Lukács*, ki Róbert Károly király udvarában mint apród növekedett fel, Horváti falura új adományt szerzett. Ennek fia *György*, Zsigmond király udvarmestere. Ezekből láthatni tehát, hogy a Horváthy család létezésének első korában az ország főnemesei közt foglalt helyet. A fennevezett Györgytől egész *Andrásig*, ama jegyzetek irójáig, egy tagja sem tünt ki a családnak. De András idejében is még tekintélyesek voltak a Horváthyak, miután Andrásnak egyik fia *György* 1609-ben honti alispán, másik fia *János* pedig Bakó Ferenc, honti alispán s több izben országgyülési követ leányát Zsuzsannát vette nőül. Györgynek maradékai maig is Hontban laknak, s a fentebbi adatokat levéltárukban levő eredeti oklevelekkel erősítik.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

INTÉZETEK.

— Magyar Akademia. — A január 4-kei *összes ülést Csengery Antal* úr nyitotta meg szintoly örvendetes mint fontos tudósitásával *Henszlmann Imre* jeles hazánkfiának épitészettani fölfedezése fogadtatásáról Franciaországban, melynek lényege a görög, byzanti, román és gót épitészet egyezményi törvényének újra felmutatásában áll. Néhány éve, hogy Tasner Antal úr közlötte az akademiával e fölfedezés sorsát Angliában, a kir. épitészeti társaságban. A legtekintélyesb tudományos épitészek elismerték annak nem csak historiai és széptani, hanem gyakorlati fontosságát is; de bizonyos tartózkodás volt észrevehető a kir. épitészeti társaság előtt tett hivatalos jelentésben az elvnek — nem helyeslése, hanem — fölfedezési újsága irányában. Mintha féltek volna az angol urak fölfedezésnek ismerni el egy magyar tudós ily nevezetes kimutatásait, mert, hátha az a continensen valahol már kifejtetett, közismeretbe hozatott? Franciaországba utasították ennek műemlékei vizsgálata végett, s íme itt a legteljesb elismerés jutott ki az érdemnek. Henszlmann úr, munkáját ily cím alatt: „Mémoire sur la découverte du systéme de l'architecture classique et du moyen-âge" nyújtotta be a francia közoktatási ministeriumnak, mely azt történeti és művészeti bizottmányának adta ki megvizsgálás végett. A vizsgálat a bizottmány archaeologiai osztálya által Lenoir épitészettörténeti tanárra bizatott, egy több jeles munkái folytán elismert tekintélyre e téren. E férfiú, miután Henszlmann úr munkáját gondosan áttanúlta, s nem csak utánmérte es utánszámolta a munkához csatolt épülettervek mér- és számtani lajtorjáit, hanem a szerző előtt ismeretlen román és gót épületek rajzain maga is állított elő annak elmélete szerint hasonló méreti és szám-lajtorjákat, elvét a legkisebb arányig a legpontosabbnak találta. Mihez képest nem csak elismerte, hogy H. úr azon mathematikai-aesthetikai tökéletes egyezmény törvénye kimutatásával, melyet a görög modulustól vagy is oszlopszál al-lapja arány-elvétől kezdve a byzanti, román s gót egyház-stílen keresztül a renaissance koráig oly éleselmün begyőzött, sőt a görög szobrászat s edényalakításban is felismert, a tudomány nagy hézagját pótlotta ki, hanem a művészetnek egy már elveszett elvet adott vissza, mely nem csak historiai vizsgálatoknak nyújt biztos alapot, hanem azon gyakorlati nagy becscsel is bir, hogy annak kalauzlata mellett ily épitészeti emlékek kiegészitését és megigazítását egészen az eredeti conceptióhoz híven lehet már ezután eszközölni. Ezeknél fogva az archaeologiai osztály a munka kiadatásának ajánlását végezte el a ministerium előtt. A *Lenoir* úr jelentésére nézve utasítjuk olvasóinkat az Akad. Értesitőhez. — Ez után a titoknok *Páur Iván* úr jelentését olvasta az *aquincumi*,

vagy ha úgy tetszik az *árpádvölgyi ásatásokról*, melyek néhány tudománybarát, de főleg báró Lopresti által nyújtott költségen Páur és Varsányi János urak vezetése alatt folytak. Az érdekes találmányok közől kiemeljük azon kétsoru hypokaustumot, mely egy ottani caldariumban találtatott, eddig első példával. E jelentést rajzokkal kisérve szinte az Akademiai Értesitőben fogjuk olvasni.—Ezen előadásokat a múlt év utolsó napjáig beérkezett pályamunkák beadása, s az azokróli intézkedés követte. T. i. a *gr. Teleki József drámai jutalmára* tiz vigjáték érkezett, mely a nyelvtudományi osztályhoz tétetett által *); a *Pfeifer Ferdinánd* hazafi érzésü könyvárus által az 1857-ben megjelenendő vagy kéziratilag az akademiához beküldendő kor- vagy életrajzok legjobbikának ajánlott 40 arany julomra pedig két munka küldetett be (I. Rákóci György kora; Zrínyi Miklós a költő élete); ezeknek, s a külön, vagy folyó s egyéb gyüjteményekben megjelent hasonló munkáknak összehasonlító vizsgálatával egy választmány (Czuczor, Csengery, Wenzel) bizatott meg.

Január 11. a *nyelvtudományi osztály ülésében Ballagi Móric* úr *a hangsúly mibenlétéről* értekezett *a magyar nyelvben*. Az előadás Hunfalvy Pál úrnak az akademiában ezelőtt két évvel szőnyegre hozott tanai ellen intéztetett, különösen azon állitása ellen, mely szerint minden nyelvben levén szóbeli hangsúly, s ez csak hatásában nyilatkozhatván, csak is hatásából ismertethetik fel; e hatás pedig a magyarban névszerint a szóképzésben teszi magát érvényessé, s ez által helyesirásunknak is egyik fő intézőjétül elfogadandó. Ballagi úr e tan irányában, elfogadván a hangsúlyt a magyarban, még pedig egy oly hatalomszóval mely, mint Brassai úr felszólalásából legott észrevehető volt, nem győz meg, hanem inkább elmakacsít; annak még is *alig* (de hát még is!) észrevehető befolyást tulajdonít a szó nem-hangsúlyos tagjaira; s Hunfalvy úr megcáfolására annak több (nem minden) egyes tételeit ellenpéldákkal igyekezett lerontani, egyebek bővebb vizsgálatát egy következő előadásra hagyva. Nem tagadhatni hogy B. úrnak az általa kiemelt és cáfolt némely tételekre nézve igaza van, de többször többet is bizonyított mint lehet és kell, — péld. midön a közdivatú „közzém, hozzám" formák jogosultságát tagadá, mert ha ezek jók, akkor, úgy mond, jóknak kellene lenni az *allám* és *fellémnek* is. Ily túlozásokra akadunk másfelül H. úrnál is [1])

*) Ez b. Kemény Zsigmond elnöklete alatt Csengery és Tóth Lőrinc akademiai tagokat küldte ki, kikhez a nemz. színház intendánsa, az alapító végintézete szerint a nemz. színház két tagját csatolta, Egressy és Feleki ura cat.

[1]) A *hozzám közzém*, s az *alám felém* közt lényeges különbség van, melyre az ómagyar nyelvtan fog bennünket megtanitani. Amaz nem hibás: még pedig nem csak azért, hogy az első szó (a hozzám) mellett minden korok s minden vidékek állandó szokása szól, hanem

mi valamely sejtett de még ki nem fejtett törvény körüli vizsgálókat egy új, eléggé még át nem tekintett mezőn kezdetben könnyen meglep: de épen azért ohajtottuk volna, vajha Ballagi úr a helyett hogy oly tűzzel s oly kihivólag, még személyességtől sem egészen menten, adta elő ellennézeteit, s a vele szemben ülő társát tekintetei-vel szinte apostrophálta: egy akademiai tanelőadás egyik fő kellékére, a tárgyilagosságra, s mely ennek követője, nyugalomra törekedett volna [2]). Szerencsére megtartotta e nyugalmat a megtámadott, s

---

etymologiájánál fogva is, miután a „hozzám" régi formája „*hozjám*" az egykori kihangzásos állapotra (hoz[1]) mutat. Ilyet kell felvennünk az ezzel teljesen analóg „közzére" nézve is. Lényegben ilyen az *össze, vissza* is; hogy az elsőnek legrégibb, kihangzásos formája *össü* volt, mutatja a maig is dívó öszve, melyben az *ü* épen úgy merevült *v*-vé, mint odafel az *i j*-vé; s hogy a *vissá*-ban is ily formát (visz[u]) kell feltennünk, a törzsökbeli *s* egyszerűsége (visz-ont, visz-ály) mutatja. Az *alá, felé*, s épen így a *belé, mellé*, stb törzsökei is kihangzással (i) jártak az ősidőben, mit ismét a j-vé merevült i bizonyít, mert mondjuk mai nap is al-j, bel-j-ebb, fel-j-ebb és fel-j-ül, mell-j-ék stb.; de miután az *l* országosan más törvényt követ mint a sziszegők, s nem assimilálja a rá következő j-t (mondom országosan; mert tájilag, névszerint Dunán túl, biz az assimilálja, hol így beszélnek: alla, fellebb, bellebb, sőt gondolla, panaszolla is), hanem gyakran egyszerüen elejti; nincs kétség benne, hogy a közzé és felé, a hozzá és alá teljes joggal megállanak egymás mellett. Mondám pedig gyakran; mert gyakran viszont nem csak a végmássalhangzó kettőztetésével, hanem a végelőtti önhangzó megnyújtásával is pótoltatik a kihangzás. T. i. csak ily felvéttel lehet a legtöbb nyújtott önhangzóu egytagúakat indokolni, s fel kell tennünk, hogy vér, kéz, ész, mész, víz, tüz..., szóval mindazon ily egytaguak, miknek nyújtott önhangzójok származtatáskor vagy ragozáskor elveszti a nyújtást, mint ama példákban a veres, kezes, eszes, meszet, vizet, tüzet mutatják, — őskorilag veri, kezi, eszi, meszi, vizi, tüzi stb voltak, s ezt a finn nyelv is bizonyítja, melynek kihangzásai nem koptak el úgy, mint nálunk legeslegnagyobb részök. Nincsen tehát igaza B. úrnak midőn a felebb felhozott sziszegő formáka: ama folyékony végmássalhangzósoknak feláldozni s így a kettőt egy vonalba állítani akarja; de nincs Hunfalvy úrnak sem, midőn a hozzám közzémben a *z* megkettőztetésének nem etymologiai, hanem hangsúlyi eredetet tulajdonít. Mennyire szerették pedig a végsziszegők az *i* kihangzást s az *i* ragot is, s midőn már ezek később j-vé merevültek, a *j*-t is, arra ismét az ómagyar nyelvtan nyújt — ha tetszik, ezrenként — példákat. *Toldy Ferenc.*

[2]) Egy hírlapi tudósító (a Budapesti Hírlap ezidei 10. sz.) gyönyörködni látszik e tartózkodás nélküli fellépésben, különösen azon tekintetből, hogy a kérdésben levő két fél közt, mint személyes

közbe ejtett feleletei inkább csillapították mint neveltéh a támadónak zaját. Egyébiránt szívesen üdvözöljük e kérdésnek is szőnyegre kerültét, kivált ha az a polemiai stádiumon átvergődvén, a csendes, alapos és teljes terjedelmű vizsgálat phásisát mutatandja fel mind két

---

ismerői tudják, szíves viszony áll fen — s ez, záradékban mondva, annyiban derék dolog, hogy gyakorlatilag mutatja az amicus Plátó-t etc., bár nem annyira derék a modort tekintve, melyben nem egyedül barátok, de nem-barátok irányában is, bizonyos tartózkodás vajmi szép és nemes —; s folytatólag hozzá teszi: „Az Athenaeum korában, de azóta is, nem egyszer azt a vádat hallottuk emlegetni, hogy magyar akademiai tudósaink közt *az esprit de corpsnak az a rosz neme uralkodnék*, melyet magyaros névvel pajtásságnak szoktak mondani. Ezen hamis korszellem szülné aztán azt, hogy egy akademikusnak akármi sületlensége magasztaltatik, míg a kivül állók legjelesebb elmeszüleményei közönnyel, mellőzéssel fogadtatnak. Ki e balhiedelemről még le nem tett, bizonyosan let esz, ha ezen ülésen jelen van, és végig hallgatja azon *éles philippicát*, melyet Ballagi stb stb." Nem azt akarom itt igazítólag megjegyezni, hogy ily philippicáknak, de másfelül teljesen tárgyilagos és nyugalmas ellenkezéseknek is az akademia kezdet óta színhelye volt, mire az első évekből a francia-classicitás s a romanticismus két ellenfelekezetének vitáit érintem csak, 1850 óta pedig a nyelvészeink és történészeink közt folytakat a teremben és teremen kivül; hanem a történeti valóság érdekében kell ez állítást tagadnom — nehogy egykor valamely irodalomtörténész, ki ez időkben nem élt, abban egy általánosan elismert tényt véljen felismerni — sőt tagadnom, hogy a *fen jelzett karszellem nem-akademikusok irányában valaha létezett*, s hogy az akademia a pajtásság e neméről vádoltatott volna. Magában az akademiában, igen is, voltak hajdan különböző szinezetek, ha tetszik pártok, melyek *egymással* álltak szemközt; de nem volt karszellem a kivül állók irányában. Munkák magasztalását és mellőzését említvén a tudósító, itt jóformán a nagy jutalmi kezelést érti; de hát hol voltak azok a nagy jutalomra méltó, tehát első rangu, munkák az akademián kivül, *melyek mellőztetlek*? Az időnek eddig már fényes elégtételt kellett volna adnia a mellőzötteknek. De tények szóljanak. 1833-ban Szilágyi Ferenc (nem tag) Kliója mellőztetett, azaz pusztán dicséretet nyert; az akademikus, de már akkor meghalt, Kresznerics etymologiai szótára pedig jutalmaztatott: s ím eme munka mind maig nélkülözhetlen kézikönyve a magyar nyelvésznek, míg a Klio már rég elfeledtetett; szerzője mégis ennek is más jutalomban részesült: tagságban. 1834-ben Péterfi Károlytól (nem tagtól) a Philosophia Históriája mellőztetett (csak dicséretet nyert) Kisfaludy Sándor és Vörösmarty Mihály minden munkáik irányában, melyek megjutalmaztattak; de e művek már ma az irodalom örök díszeiül ismertetnek el: a Philosophia Hist. pedig rég elfeled-

részen. Mert a tárgy tisztába hozatala fontos mind nyelvtani, mind verstani, sőt szavalati tekintetben is, s nála nélkül mindenik tökéletlen.—Következett *Hunfalvy Pál* úr előadása *az árja* [3]) *nyelvészet némely*

---

tetett, azonban annak szerzője is más jutalomban részesíttetett: tagságban. 1837-ben ismét egy nem tag, Fényes Elek, munkája, Magyarország Geographiájának I. kötete, mellőztetett (dicséretet nyert) a holt Kazinczy Ferenc Poétai Munkái irányában, melyek megjutalmaztattak; de e művek csodái a költői előadásnak a magok idejéhez képest s classicai példányok mind maig; Magyarország Geographiája pedig csak addig mellőztetett (azaz csak dicsértetett) míg része nyílt, s megjutalmaztatott: szerzője azonban mindjárt az első kötet után más jutalomban részesíttetett: tagságban. Nem folytatom; ez így ment folyvást, de nem akarom olvasóimat untatni. Kinek tetszik, tekintse meg az Évkönyveket. S „*ily sületlenségeket* magasztalt" a karszellem „a kivül állók *legjelesebb elmeszüleményei*" irányában, melyek mégis a „közöny és mellőzés" dacára szerzőiknek mindig megbozták a tagi oklevelet, s a pajtásságba felvételöket! — Engedelmet a száraz részletezésért, de ily általános vádakat nem általános tagadásokkal lehet, hanem tényekkel illik megcáfolni, nehogy maholnap azok is tényül fogadtassanak el. *Toldy Ferenc.*

[3]) Hunfalvy úr e nevezet alatt, mely tulajdonkép csak a medoperzsa népeket és nyelveket illeti s illetheti meg, a közönségesen *indo-európai*-nak nevezett nyelvosztályt érti, mert, úgy mond, a magyar finn eszt stb nyelv is Európában van. Igen, mind európai nyelv ez is, de amazok *indo*-európaiak, ezek (ha úgy tetszik) *altaj*-európaiak, vagy még helyesben *scytha* nyelvek, mely geographiai név sokkal helyesb a, bár szokott, ural-altaji névnél, mely utóbbi úgy geographiai név mint amaz, de kelletinél szükebb, vagy hamis. A scytha nyelveket beszélő népek t. i. mind *laktak* egykor a Herodot európai s a Ptolemaeus ázsiai Scythiáját befoglaló roppant terület egy és más részében, s azon minden esetre aboriginesek voltak; de nem *mind* látták az Uralt s az Altajt is, mint ezt a magyarokról nagy hihetőséggel állíthatni. Egészen jó és *szabatos* nevet akar az egyik akar a másik nyelvosztálynak találni még nem sikerült, de az egyik legalább *jobb* a másiknál, s ilyeknek tartom az *indo-európai* és *scytha* neveket. Különben is a mi nemzeti tudományosságunknak jut főleg feladásaul a scytha nyelvosztály mívelése, melyhez a más nemzetek úgy látszik nem bírnak elég eleven érzékkel, s azért aligha ne kik sikerülend azoknak oly eleven átértése, mint nekünk; s így a név-adás is bennünket illet meg, még pedig oly név adása, mely saját történetünk és hagyományunkkal annyira egyezik. Legalább Boller uraimék eljárása, mely mint cadaverrel bánik ez osztály nyelveivel, s miután azokat szétkéselte, akkor keres bennök életet: azt ugyan nem fog bennök találni soha. *Toldy Ferenc.*

tüneményei és állításai felül [4]). Sürgetvén, s igen méltán, az árja összehasonlító nyelvészettel való megismerkedést, miután az összehasonlító nyelvtudomány elvei csak azonegyek lehetnek, bármely nyelvosztályra alkalmaztatnak, s az árja nyelvészet ez irányban már kifejtett tudománynak tekinthető; Schleicher elméletét világosította meg, mely a nyelveket, eredetökben, csak szótörzsek aggregátuma gyanánt tekinti, minden nyelvtani változások nélkül, s így egy ősnyelvet veszen fel, melyet az árja nyelvosztály még élő tagjaiból visszakövetkeztetőleg mutathatni ki. Ebből azután lassankint a nyelvtani szók képződését fejti ki Schleicher, nevezetesen először a személyes névmások kezdtek ragasztatni, u. m., a törzsekhez, hogy ezek egymáshozi viszonyait fejezzék ki, mik aztán elvesztvén önállóságokat, ragokká lettek, a törzsek változása nélkül: s ezek a *ragozható* nyelvek. Később a nagyobb tökélyre elrendelt [5]) nyelvek a törzset is változtatni kezdék, s lettek a *hajlítható* (flexiós) nyelvek. Itt a flexiós nyelvekre ruházott előnyöket vette Hunfalvy úr vizsgálat alá, s Boppra is hivatkozva, nem az előnyt, sem az árja nyelveknek mint flexiós nyelveknek péld. a mienk feletti, magasb tökéletességét nem engedte meg [6]). Az előadás folytattatni fog. — Végül az elnök felszólította az osztályt, hogy a múlt évben megjelent m. nyelvészeti értekezéseket vesse összehasonlító vizsgálat alá, s tüzze ki a Sámuel-díjra a legjobbat. *Σ.*

---

[4]) Tán nem *felül*, hanem *felől*. Amaz *quies in loco*, péld. felül áll minden gáncson; emez *motus ex loco*, s átvive=ről, péld. *felől*em azt mondják: *de* me. A felülnek ez utóbbi értelemben van nyelvjárási, de nincs könyvnyelvi—mert nincs etymologiai—érvénye. Azért mondjuk: el*ül* áll, el*őle* futott; al*ul* van, az asztal al*ól* bújt ki; bel*ül*, bel*őle*; s azért állapodott meg az akademia a régi közz*ől*-ben is, bár a párja „közül" helyett között-tel élünk. *Toldy Ferenc.*

[5]) Talán *praedestinált*. . . ? *T. F.*

[6]) A Budapesti Hírlap tudósítója azt írja ez alkalommal, hogy e tárgyról Ballagi úr „már harmadéve tartott *kimerítő előadást*", s hogy Hunfalvy úr „részint olyanokat mondott el, amik már Ball. által el voltak mondva, részint Schleicher olyan állítását cáfolta meg, mely cáfolatot nem igen érdemel." Mi érdemel cáfolatot, *nálunk*, mi nem e tárgy körül: oly kérdés, melyre bizonyosan sok sokféleképp fog felelni; de csak hogy megcáfolta! Azonban, hogyan lehessen B. úr amaz előadása *a fenforgó tárgyra* nézve kimerítő, nem értem, miután *egészen másról* szól. T. i. Ballagi úr b e l k é p z é s r ő l szólt, s ilyet követel a magyar nyelvnek, s mit *ezen* tárgyról mond, ha nem kimerítő is, legalább megpendítő. Hunfalvy úr viszont szóképzésről alig, de annál inkább b e l h a j l í t á s r ó l szólt; s nem is a mi nyelvünknek követelt flexiót, hanem az úgy nevezett hajlító nyelveket kezdetben s most is főbbleg ragozóknak állította. Érintém ezt, mert kívánatos, hogy a tudósítók felekezetesség nélkül referálják a tényeket, mik a közönséget érdeklik. *T. F.*

— A M. kir. Természettudományi Társulat vegytani szakülésében január 2. *Szabó József* titoknok úr Dumas párisi vegyész tanulmányát ismertette meg az eddig egyszerűeknek tartott *elemek vegysúlya* felett, melyet a híres francia, a párizsi tudd. akademiájában decemberben adott elő, hallgatói élénk tapsai között; *Nendtvich Károly* tanár úr Lessens német vegyész nézeteit adta elő a *vegytani elemek csoportításáról*; s végre ismét *Szabó* titoknok úr, folytatva *Budapest földtani viszonyai* előadását, a mostankori és negyedkori képleteket fejtegette.

— A Budapesti kir. Orvosegylet ülésében január *Semmelweis* egyetemi tanár úr a *gyermekágyi lázról* kezdett értekezni.

— A Szent-István-Társulat jan. 7-d. volt választmányi ülésében több, nyomtatás végett beküldött kézirat bocsáttatott vizsgálat alá; köztök a technikai iparkodásairól ismeretes kegyesrendi agg tanár, *Katona Dénestől* egy nagy kiterjedésű hősköltemény hexameterekben, „Első magyar király" cím alatt; és Salzbacher Utazási Panorámái Rómából és Jeruzsálemből, *Balku Ignáctól*. Érdekes volt Druzbáczky Bonaventura dömésbarát s istensegítsi káplán (Bukovinában) levele, melyben a bukovinai magyarok ott letelepedését a fárai irományok nyomán 1772. nov. 2-kára teszi. Írja hogy hiteles férfiak tudósitása szerint Besszarábiában még most is öt magyar falu van *); hogy a bukovinai magyarok lelki haszonnal olvassák a Sz.-Istv.-Társulat által nekik küldött magyar néplapokat és könyveket; s hogy általok kijeleltetett már az a négy figyermek, kit e társulat itt az anyaországban számokra tanitókul neveltetni ajánlkozott. Az ügynöki jelentés szerint a múlt december hóban a társaság ismét 2 alapitó s 103 rendes taggal szaporodott. *Σ.*

NEKROLÓG.

— Január 1. meghalt *Tóth Risa*, jászberényi gymnásiumi tanár *Kempelen* Gyéza hitvese, elbeszélések irónéja (melyek az utóbbi évek alatt lapokban, s közelebb négy kötetkébe gyüjtve külön is megjelentek) huszonöt éves korában.

— Január 3. *Gross Frigyes* orvostudor, Nagy-Várad városa főorvosa, egy magán szemgyógyintézet alapitója s neves gyakorló orvos, Váradon.

— Január 8. temettetett el Kolosváratt *Régeni István*, az ottani ref. tanodában a magyar és latin irodalom rendes tanára és szótáriró.

---

*) Ez urakból bizonyosan csak a hagyomány szól. *Turkolyi*, sőt még *Zöld Péter* idejében is még voltak. *Jerney*, Odesszából 1844. julius 3. a m. akademiához intézett tudósitásában elbeszéli a besszarábiai magyar falvak elenyésztét. Lakóik részint beolvadtak az oláh népbe, részint Moldvába költöztek. Az utolsó neszter-melléki magyar 1830 felé halt el. (L. M. Akad. Ért. 1844. 122. l.) *T. F.*

Szül. Kolosváratt 1813., ott kezdett tanulmányait a nagyenyedi collegiumban fejezte be a törvény és hittud. szakban. Innen nevelői pályára lépett, majd köztanító, azután ügyvéd lett; az 1843-ki magyarországi országgyülésben mint egy jelen nem levő tag képviselője vett részt, s itt állotta ki a magyar ügyvédi vizsgálatot is. Ezután azon szándékkal, hogy Kolosváratt mint gyakorló ügyvéd telepedjék le, haza tért; de nem tudván e pályával megbarátkozni, ismét nevelőséget fogadott el. 1848 közepén Szilágyi Ferenc elmenetelével a ref. gymnásiumban megürülvén a történelem és classica literatura tanszéke, az erdélyi ref. egyházi főtanács őt hívta meg. Tanári hivatásának s tudományának szentelvén minden erejét, köz elismerésben állt. 1855—6-ban igazgató tanár volt. A Kolosvárt megjelenő *latin-magyar szótár* dolgozásában nem csak tekintélyes részt vett, hanem annak egyik szerkesztője is volt. Benne irodalmunknak egyik igen hasznos és fáradságos ága veszté el egyik leghivatottabb és buzgóbb munkását. Társaitól bizodalommal várjuk, hogy őt elvesztvén, ama jeles munkát kettős erővel igyekszenek a fenakadástól megóni (P. N. után.)

— Január 29-én halt meg Pesten *Lendvay Márton* egyik 11 legdemesb szinészünk, aszkórból, életének 51-d. (?) évében. Kitünő terr mészeti képességgel volt megáldva, mely a felsőbb mind irodalmi, mind szinészi kiképzés hiányát ha nem pótolta is, de eltakarta. Játéka modoros volt, és beszéde szabatlan; de nemes megjelenése s finom tapintata, mely minden túlzástól és közönségestől megóvta, kitüntették minden társai felett, s bár egyesek egy és más részletében a müvészségnek túlhaladták, oly öszhangzó szép egészletet, mint ő, nem állított elő senki. Mint énekes, s az is naturalista, kezdte pályáját; ha nagyon nem csalódom 1824-ben volt az, hogy őt Kassán mint „Almavivát" láttam először; a lyrai felfogás mind végig uralkodott is rajta; azért felsőbb értelemben jellemrajzoló nem volt; de e részben is, kivált a középdráma és vígjátékban, folytonos haladást tanusított, kivált mióta az operát elhagyta; s mindig nemes, kellemes megjelenése elfeledtette az élesb vonások hiányát. Nem bírt tehát a legfőbbel; de bírt sokkal, mivel a legjobbak sem. Benső részvéttel gondolunk vissza szenvedéseire, s halálát, bármikor ragadtatik el tőlünk, mindig korainak tartjuk. A fővárosi közönség a legszebb módon nyilatkoztatta ki becslését, szeretetét: ezrenként követte koporsóját végnyugalma helyére. *T. F.*

— Jelentik a lapok *Drnóvszky Ferenc* pogrányi plébános halálát is, a halál napjának kitétele nélkül. Megérdemli a boldogúlt, hogy a magyar nekrológ róla megemlékezzék. Ő nagy buzgósággal támogatta körében a magyar ügyet; számos magyar lapot tartott, szép könyvtárt gyűjtött, s mindezt szívesen közlötte másokkal is. A magyar akademia tőkéjéhez 1839-ben tíz aranynyal járult; s annak számára a nyitrai tájszók és szólások jegyzékét készítette. Ha minden kartársa csak ennyit tenne!

— A külföld nevezetességei közől telemlítendő a magyar nemzeti szinház közönsége előtt is ösmeretes *Rachel*, a francia nemz. szinház volt tagja és egyik főtámasza, ki a fr. romanticismus legvirágzóbb korában a francia „classicai" drámának felélesztője lett, s ez által formai tekintetben közvetve amannak mérséklésére hatott. Meghalt január 4. sardaui mezei lakában Cannes mellett. A P. N. több száma róla érdekes dolgokat beszél.

IRODALMI NAPLÓ.

— Szépirodalom. — *Szépirodalmi Album.* A „Szépirod. Közlöny" első könyvilletménye karácsoni ajándokúl. Szerk. *Szelestey László.* Pest, 1858. Müller Emil könyvnyomd. 8r. 174 l.

A [hat Uderszki leány. Regény. Irta „Eszther" stb szerzője. Pest, Heckenast G. 1858, k8r. I. 196. II. 208. III. 199 l. Ára 3 ft.

Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás. V. VI. kötet: Török világ Magyarországon. Történeti regény. Harm. kiadás. Pest, 1858. kiadja Heckenast. 16r. 118 és 128 l. fűzve minden kötetke 20 kr. (külön nem árultatnak).

Jókai Mór Dekameronja. Száz novella. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. k8r. I. 158. II. 158. lap. Tíz ily kötetke ára 8 fr.

Borsodi Emlék. Regényes történeti rajzok Borsod és Heves megyék múltjaiból. Irta *Szathmári Emil.* Egerb. 1857. az érseki lyceum könyvnyomd. K8r. 203 l. fűzve 1 ft.

Madame Pistache. Regény, irta *Feval*, franciából ford. *Kovács Ödön.* Győr, Sauervein bet. 1858, N8r. 58 l.

Nápolyi Johanna, vagy egy királynő bűnei. Történeti regény, irta *Molé-Gentilhomme*, franciábul ford. Ö... R. Pest, 1858. ny. Kozma. N. 18r 352 l. fűzve 1 ft. 12 kr.

Báthory Mária, első magyar opera 2 felv. Irta *Egressy Benjamin*, Zenéjét Erkel Ferenc 1840. Pesten, Herz. bet. 1858. 8r. 22 l.

— Classica literatura. — *Ókori klassikusok.* Hellen Remekirók magyar fordításban. 4. köt. *Platón*nak Sokrates védelme vagy apologiája, és Kritonja. Görögb. ford. *Télfy János.* Pest, 1858. kiadja Lampel Róbert. 16r. 79 l. 24 kr.

— Nevelés. Ifjusági iratok. — *Néptanítók Könyve.* Szerkeszti és kiadja *Szeberényi Lajos.* III. kötet V. füzete. Gyulán, nyom. Réthy. 1857. 8r. 271—384. l.

Ifjusági Iratok, kiadja a *Szent-István-Társulat.* V-dik füzet: *A vad-ország*, vagy az indulatosság és bosszontás szomorú következményei. Irta *F. L.* Franciából a negyedik kiadás után ford. *Alvinczy Ferenc.* Pest, 1858, Herz bet. 17r. 111 l. 30 kr.

Kis Furulya. Szerzé *Lukács Pál.* Pest, Heckenast G. sajátja. 1858. 16r. 148 l. fűzve 40 kr.

Lukács Pál Kis Hegedűje. Pest, Heckenast G. sajátja. 1858. 16r. 132 l. fűzve 40 kr.

— Földrajz. Utazások. — *Magyarország*, Horvát, Tót és Dalmátország, Szerbvajdaság és a temesi bánság, Erdély nagyfejedelemség s a katonai határőrvidék *iskolai földrajza*, az ausztriai császárság többi koronatartományainak vázlatával, *Kuttner Sándortól*, ford. *Környei János*. Magyarország térképével. Pest, 1848. kiadja Lampel Róbert. k8r. 115 l.

Magyarország, szerb vojvodina és temesi bánság legujabb felosztása betürendben . . . Szerk. *Friebeiss Istv.* Másod bövített kiadás. Pest, 1858. Müller Gy. sajátja N. 8r. 152 l. füzve 1 ft. 40 kr.

Amerikai Utazásom. Dr. *Nendtvich Károly* által. Egy földabroszszal és három kőrajzzal. 2 kötet. Pest, 1858. kiadja Heckenast G. 8r. XIV. 292 és 264 l. Füzve 3 ft. 30 kr.

— Gazdászat. — *Kertészeti Füzetek* Dr. *Entz Ferenctől.* XI. füzet. Pest. 1858. nyom. Herz Jánosnál 1857. 12r. 128 l.

— Egély — *Mária-Celi Liliomok.* Az 1857. sept. 8-kai máriaceli magyar országos bucsujárásra vonatkozó történeti jegyzetek, főpásztori levelek, előkészületek, utazási rajzok, versezetek s egyh. beszédek gyüjteménye. Pest, 1848. ny. Kozma. N. 8r. 140 l.

Egyetemes Egyházi Történelem Dr. *Alzog János* után németből ford. *Nagy Zsigmond.* Három kötetben. Első kötet: Ókor. Egerben, az érseki lyc. nyomd. 1857. N8r. VI és 387 l. Az egésznek előfizetési ára 4 ft. kötetenként 1 ft. 40 kr.

Néphez alkalmazott Egyházi Beszédek az év minden vasárnapjai és ünnepeire. Irta *Szabó Imre*, felső-iszkázi lelkész. Első évfolyam. I, kötet. Második bővitett kiadás. Egerben, az érseki lyc. nyomd. 1858. N8r. (kiadta Tárkányi J. B.) Öszvesen 200 l. füzve 1 ft.

Az élő lelki Rózsafüzér és a bold. sz. Mária szeplőtelen sz. szivének tiszteletére. Hatodik és megböv. kiadás. Győr, özv. Ritter Anna tulajd. 1848. 8r. 576 l.

— Protest. íróktól. — Közönséges alkalmi és ünnepi *Egyházi Beszédek.* Készitette néh. *Fésős Lajos.* Első füzet. Debrecen, kiadja Telegdi Lajos. 1848. N. 8r. 191 l. füzve 1 ft. 20 kr.

Protestáns Népkönyvtár. Szerkeszti *Szeberényi Lájos.* Negyedik kötet. Gyula, 1857. nyomt. s kiadja Réthy Lipót. 12r, 119 l. Hat ily kötet ára 2 ft., postán 2 ft. 30 kr.

„Tartalmát teszi mindaz, mi a prot. népre nézve az egyházi élet múltjából és jelenéből, akar közvetlenül oktatólag, akár szépirodalmi müvek által tanulságos és épületes lehet."

Isten, mindenem, örömem, vigasztalásom . . Cleinmann Károly után Harmadik, *Sass Károlytól* átnézett és kiegészitett kiadás. Pesten, 1858. Heckenast G. tulajdona k8r. 278 l.

— Vegyesek. — *Vasárnapi Könyvtár.* Szerkeszti *Hajnik Károly.* Második évfolyam, 1857. 9-d. füzet: *Regék a magyar elődéből.* Irta *Kisfaludy Sándor.* (Dobozi. A somlai vérszüret. Eseghvár). 12 képpel. 10-d. füzet: *Szigetvár ostroma.* Irta *Fényes Elek.* 11 képpel. Pest. kiadja Heckenast G. 16r. 111 és 111 l. A 11 kötetnyi évfolyam ára 2 ft.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. FEBRUAR, 1858. II. FÜZ.

BARTAL GYÖRGY JOGTÖRTÉNETI COMMENTÁRJAI. PAULER TIVADARTÓL.

ELSŐ CIKK.

I. A magyar jogintézmények történeti alapon gyökereznek, azok a nemzet belső és külső életviszonyai befolyása alatt eredtek, fejlődtek; szellemök, természetök csak a történeti igazság szövétnekénél felismerhető.

A magyar jog alapos ismerete ennél fogva szükségkép történeti; nálunk a jogtörténet nem csak szorosan vett tudományos, hanem gyakorlati nyomossággal is bírt, a törvények értelmezése alkalmazásánál nélkülözhetetlennek mutatkozott.

Áll ez jogunk minden részeiről, de főleg az ország közállapotjára vonatkozó, azzal összefüggésben lévő intézkedésekről.

Nem is hiányoznak egyes jogintézményeink fejlődését tárgyazó iratok, de az összes jog történetének kidolgozásával kevesebben foglalkodtak; kik megkisérlék jobbadán a források viszontagságaira, a jog egyes ágaira, nevezetesen a magánjogra szorítkoztak.

Azon okok, melyek közjogunk művelését általában nehezítették, történeti fejlődésének előadását is nagy részt illették : hozzá járult a szükségelt anyag összeállításának nehézsége, azon alanyi tulajdonok ritkasága, melyek annak sikerült feldolgozása mellőzhetetlen feltételét képezik.

Az előbbi akadály megszüntetése körül *Hevenesy, Kaprinai, Pray, Cornides, Katona, Wagner* roppant szorgalmat tanúsító fáradalmai után, a két *Kovachich* és *Fejér* fényesen érdemesültek : az utóbbiakkal nagyobb kisebb mértékben felruházva, *Kollár, Batthyány, Skerlecz, Benczur, Cziráky, Lakics, Madarassy, Gyurikovics, Jászay, Botka* stb világosságot deritettek hazánk közjogi múltjának több részleteire.

A középkor közjogi viszonyainak teljes rajzát azonban csak *Bartal György* Commentárjaiban vettük, melyek : *Commentariorum ad historiam status iurisque publici Hungariae aevi medii libri XV.* címe alatt 1847. (Posonii typis Caroli Friderici Wigand) három kötetben tétettek közzé.

Ezen munka, melyet felséges V. *Ferdinánd* császár és király 1848. évi május 20. gyémánt gyürüre méltatott, akár irányát akár tartalmát tekintsük, közjogunk történetére nézve korszakot alkot.

Elismeré azt kevéssel megjelenése után a nagynevü *Endlicher*, kiről *Wenzel* Gusztáv méltán irá hogy : „Nemzetünknek legjelesebb újabb korbeli férfiai egyikének" nevezendő. [1])

Méltányolták fontosságát a legilletékesebb szakférfiak mint gróf *Cziráky* Antal Magyar közjoga, *Szalay* László története, *Virozsil* Antal „Specimenjei" bizonyítják; nagyobb elterjedésének azonban tágasb körökben, megjelenésének időpontja szolgált tetemes akadályául.

Az átalakulás ama napjaiban a közfigyelem inkább a jövőre mint a múltra irányult, a létező intézetek fejlesztése átidomitása, az ország jövendő felvirágoztatásának ez utoni biztosítása, mintegy lebilincselve tartotta az általános részvétet; a nem sokára bekövetkezett viharos idők, még inkább elvonták az elméket a nyugodt kedélyállapotot igénylő tudo-

[1]) Új Magyar Muzeum 1850—1. I. köt. 204. l.

mányos foglalkodásoktól; a közlekedés az ország több részeiben megnehezült, időnként félbenszakadt, tudományos folyóirataink, irodalmi közlönyeink elnémúltak.

Így történt, hogy ámbár e munka megjelenése óta tíz év múlt el, és szerzőjének országszerte ismeretes ragyogó neve, már magában véve is belértéke kezességeül szolgált, részletesebb ismertetésben mindeddig folyóirataink egyikében sem részesült.

Annak tulajdonítható, hogy még tudományos iratokban is gyakran ismeretének hiányát sajnálattal tapasztaljuk.

Ezen mulasztást lehetőleg helyre hozni, azon gazdag kincsekre, melyek e munkában foglalvák, ujolag figyelmeztetni, és így azon kötelességnek, melylyel a birói, közigazgatási, és publicisticai pályán egyaránt tündöklött nagyérdemü szerző fáradalmai iránt, hivatásuknál fogva tartoznak irodalmunk közlönyei, némileg eleget tenni a következő ismertetésnek feladványa, melynek megoldását annál szívesebben vállaltam magamra, minthogy az ilyen később történt ismertetéseknek példái külföldön sem hiányzanak, és a jogtörténeti tanulmányok iránt ujolag felébredt figyelem és érdekeltség, nem különben a munkának ritka becse az idők viszonyaiból eredt hiánynak pótlását, egyaránt igényelni látszottak.

II. *Bartal* Commentárjai a magyar országos állapotok történetét a *középkorban*, tehát az ország kezdetétől egész az új kor virradtával összeeső mohácsi vészig rendszeres alakban adják elő.

Az összes munka előismeretekre és XV könyvre oszlik; melyek három elseje az első, a negyedik egész a tizedikig a második, a tizenegyedik pedig a tizenötödikig a harmadik kötet tartalmát képezik.

Az előismeretekben sz. munkája hazai és külföldi forrásait, segédszereit, okait és szerkesztési módját tárgyalja. (I. 3—63. l.).

A *hazai* források sorában első helyen a történetirókra, és azok közt méltán Béla király névtelen jegyzőjére találunk. Koráról értekezve abban állapodik meg, hogy IV. Bélának, míg ifjabb király címét viselt, jegyzője volt, és e hivatalát

1235-ig vezette, mire nézve *Cornidessel*, ki korát 1141—1235. közt helyezi, egyet ért.

Megérintvén, miszerint saját szemeivel meggyőződött, hogy *Schwandtner* olvasása „Praedictus magister“ *Kollárénál* „P. dictus magister“ helyesebb, és így az utóbbitól a jegyző nevére nézve vont következtetések meg nem állanak, mind a munka tartalma, mind irályából, nevezetesen a „nobilium“ szó gyakrabbi használatából, fennebbi állitását bővebben igazolni törekszik.

A jegyzőt *Mátyásnak* mondja, ki e hivatalt mint zágrábi prépost 1223—1234. viselte, akkor váci püspökké majd esztergami érsekké lett, és mint olyan a sajói csatában hősileg elvérzett; történeti gazdag ismereteit tanusítják a tollából folyt többi oklevelek is, melyek közt a túrmezei nemesek 1225. évi híres szabadalma főfontosságú.

Hitelességét, tekintélyét sz. nagynak tartja és, miután nyiltan kijelenté: „Unus is ex paucis aevi medii scriptoribus est, cuius fidei integritas, admota diplomatum face, adeo nihil imminuitur, ut potius crescat laude recens, huiusque in dies opulentior quaestu, et arrogantiam calumniatorum spernit, et invidiam“, velősen azzal zárja be itéletét: „Mihi quidem si quod sentio veterum dicere verbis licet, unus ille est pro centum millibus“ (23. l.).

Utána *Rogerius* „Miserabile Carmen-ét,“ *Kézai* Simont, kinek utolsó része több közjogi tárgyra, nevezetesen az udvarnokok, várjobbágyok, nádor hatóságára világosságot derít, Spalatói *Tamást*, *Turóci* Jánost stb említi fel.

A *diplomatikai* források közé az okleveleket és törvénycikkeket sorolja; az oklevelek közt kiemeli *Péter* király 1190. okmányát; méltó dicsérettel említi azok vasszorgalmu gyüjtőit főleg *Kovachich* Márton Györgyöt; alaposan figyelmeztet azon ovatosságra, mely hitelességök megbirálása, a régi szavak kellő magyarázata körül szem előtt tartandó, végre azon nyomos különbségre, mely az okmányok történeti becse, és a még kötelező törvény és szokás szabályainak ereje közt létezik; a fenmaradt régi okmányok közt főnyomosságu a *Regestum Varadiensis Ecclesiae*, mely 1207—1235 évig terjedő ügyeket tartalmazván, a diplomatikai irálynak,

régi törvénykezés és közigazgatásra vonatkozó adatoknak oly gazdag tárháza, hogy sz. nem kételkedik kijelenteni, miszerint azt elég sokszor olvasni alig lehet: „Ut decies regestum hoc si legas, adhuc tamen sit, quod repetita lectione referri in adversaria mereatur." (I. 42. l.).

A *törvényes* kútfők közé a Törvénytárt, a Kovachichok által felfedezett végzeményeket, melyek, ha nem kötelezők is, a közjog történetére nézve megbecsülhetetlenek, a Hármas Könyvet, a budai, és tárnoki jogkönyvet sorolja.

A *külföldi* történeti kútfőkhöz *Priscus Rhetort*, kit a magyarokkal egyeredetü húnok tekintetéből Béla jègyzőjével párhuzamba tesz, Bölcs *Leót*, Biboros *Constantint*, gr. Ortenburg *Hartvikot* regensburgi püspököt, Freisingeni *Ottót*, *Calimachust*, *Dlugosst*, *Aeneas Sylviust*, *Guidottit*, *Burgiót* stb számlálja; a diplomatikai források *Hansitz*, *Baronius*, *Raynald*, *Muratori*, *Dobner*, *Pertz* és a *Petzek* gyüjteményeiben, a magyar és frank intézmények hasonlatosságánál fogva fő figyelmet igényelnek, miért is *Guizotnok*, a francia történetről írt: „Essai sur l' histoire de France" cimü hires munkáját nagybecsünek mondja.

A segédszerek sorában hazánkban *Kollár*, *Batthyány*, *Kovachich*, *Skerlecz*, *Cziráky*, külföldön *Rheimsi Hincmar*, *Conring*, *Pütter*, *Grimm*, *Hüllmann*, *Hallam*, *Eichhorn*, *Meyer*, *Savigny* híres munkáikat emliti, melyeknek ép oly lelkiismeretes mint szorgalmas használatát a commentárok tartalma kétségen kivül helyezi.

Végre munkája szerkesztésének indokai és módjáról szólván, értesülünk, miszerint a magyar jogrégiségek tanulmányozására eleinte családi viszonyai által vezettetvén, azt utóbb mint megyei tisztviselő, országgyülési követ, személynöki, nádori itélőmester, és udvari előadó tanácsos egész hévvel folytatta és hosszú évi fáradalmas tanulmányai gyümölcsét hazaja iránti szeretetétől indittatva, Commentárjaiban adta át a közönség használatának, és pedig latin nyelven, nem mintha a hazait kevesebbre becsülné (non prisco gentis nostrae vitio incuria idiomatis patrii 62. l.), hanem mivel a szükségkép idézendő oklevelek azon nyelven irvák, és több tekintetből kivánatosnak tartja, hogy a Magyarország közép-

kori viszonyaiból meríthető tanulságos adatokat azok is felismerhessék, kik honi nyelvünket nem tudják.

III. Az *első könyv* a húnok helyesebben *kúnok* és *várkúnok* intézményeit, szokásait adja elő; minthogy a magyaroknak azokkal és a pártusokkali közös szittya eredetét vallván, sz. a nélkül, hogy a finn rokonság körüli kérdés fontosságát félreismerné, leginkább a kúnok erkölcsei, intézményei összehasonlításából a magyar jog tősgyökeres nemzeti alkatelemeit véli felderíthetőknek; miért is csak azokra szorítkozik, mik e céljára nézve legfontosabbak, a negyedik századtól fogva történtek.

Ahoz képest előadja azokat, mik a kún és magyar nemzet közötti rokonságra utalnak: nevezetesen megérinti, hogy népgyüléseik voltak még *Etele* alatt is, fejedelmeik a fontosabb tárgyakat a törzsfőnökök tanácsával intézték el, azok udvarában a főemberek közől mindig többen felváltva őrködtek, mi később *Nagy Károly* frank, *Alfred* angolszász udvarainál, és az *Árpádok* korában hazánkban is szokásos volt; hogy továbbá a harc elrendezése, a táborozás módja, a hadi foglyoknak magánosok általi megtartása, minek nyomára még a későbbi századok magyar törvényeiben akadunk, (1434: 13. 1458: 15.), a szabadsággal párosított fegyverkötelezettség és adómentesség, a közügyekben eljárók élelmeztetése és tartása, kalauzok kijelölése idegenek számára és így az azok iránti gondoskodás, jogszolgáltatás körüli buzgóságuk, vallási intézményeik, az idegen nyelvek iránti előszeretetök, vitézségök, bűneik, sőt fájdalom egyenetlenkedéseik is, mind annyi jelei az ősi hagyomány által folyvást állított és fentartott közös származásnak.

Említésre méltó, hogy sz. ama véleményét, miszerint *Jornandesnek Hunivárra* vonatkozó helyét, a vizekre vagy vízközökre kell érteni, miután egyéb erősségeik nem voltak, a nagy nevü *Thierry* is Atiláról irt munkájában sajátjának vallja. [2])

A *várkúnok* vagy *avarokra* nézve foglalásaik rövid megérintése után, kimutatja szokásaiknak a kúnok és ma-

[2]) Histoire d' Attila et de ses successeurs I. köt. 255. l.

gyarokéival összehangzását; azokban, mik fejedelmeik hatalmát, a harcmódját, határok védelmét, esküvésök módját illeti; így különösen a szövetséges vagy meghódított népek kezdék meg a csatározást, mint a magyaroknál, sáncolási munkálataik utánzatára a magyar várnép foglalkodásaiban akadunk, és sajátságos esküminták emlékezetét még későbbi nevezetesen pápai levelekben előforduló eme szavak „more hungarico iurare" tartották fen.

A mondottakból kitünik, miként a sz. e könyvben, melynek kivonatát az Új Magyar Muzeumban is vettük, [3]) leginkább oda irányozta figyelmét, hogy a kún, várkún és magyar szokások azonosságából, a nemzeti jelleg hasonlatosságát, sok magyar intézkedésnek, melynek gyökerét külföldön keresték, ős szittya voltát kétségen kivül helyezze.

Érdekesek nyelvnyomozási tekintetből azonfelül, miket sz. a szállás, kalóz, székely stb szavakról, figyelemmel a külföld hasonhangú kifejezéseire, mond (80. 82. 91. l.).

A *második* könyv a magyar *vezérek* korát tárgyalja; az *Álmos* vezérlete alatt kiindult törzsfönökök első fejedelmöknek *Árpádot* választván, nyomosak miket ez alkalommal sz. a „genus" és „de genere" szavak különféle értelméről okmányokkal támogatva felhoz, minthogy azoknak használatát különböző értelemben kétségen kivül teszik.

Az összerződés hitelességét védvén, meggyőződését ama szavakban pontosítja össze: „Non Notarium callidum, sed obtrectatores eius rerum hungaricarum veterum expertes esse funditus" (115. l.); a szerződés egyes pontjainak történeti nyomait, tökéletes öszhangását az akkori kor szellemével mutatja ki; a második pontnál nem csak az adományokra, mint többnyire történni szokott, hanem az első foglalásból, a megszállás címénel fogva (titulo descensus) eredt földbirtokra utal, mely az angolszászok, németek allodiumával, praediumával egyenlő természetű volt; egyáltalán, miket szerző itt bizonyitékúl felhoz, részint a más iratokban mondottakat igazolják, részint jelesen kiegészitik.

Az ország területét már Árpád korában a tengerig ki-

---

3) 1842. I. köt. 403. s köv. ll.

terjedtnek állítja, és hivatkozik II. Konrád császárnak az aquilejai patriarka számára kiadott 1028. évi okmányára, mely Béla jegyzőjének ebbeli állításait megerősíti; Árpád hatalmát egyedországlatinak mondja, mi onnan is kitetszik, hogy utódjait külföldről gyakrabban királyi címmel tisztelik meg, sőt Sz. István maga is elődeit királyoknak címezi; a megyék eredetét is korából származtatja; visszautasítja azon alaptalan vádat, mintha a magyarok tűzzel vassal minden létezett városokat elpusztitottak volna; többek azok közől a megyei szerkezet első magváúl szolgáltak, mások ujonnan építtettek; kimutatja továbbá, hogy a *Győr* szava megfelelvén a németek *Ringjének*, *Szolgagyőr* neve alatt régenten oly erődítvényeket értettek, melyeket hatalmasabb birtokosok uradalmaik fejéül építtettek; Konstantin Gylasa alatt népgyülést, Kárchána alatt kár-kánt azaz bírót ért. (134. l.).

Azután az akkori intézmények sükerült és hü rajzát adja, nem egyszerü következtetések, hanem bebizonyított védvek alapján; amaz ős időkben a szabadság az előkelőbbek nagyobb tekintélye mellett, mindnyájok közös tulajdona volt, a „szabadok" nevezete azonos volt a „becsületesek" címével; nemeseknek eleinte csupán az előkelők neveztettek; utóbb ezen név minden vitézlőkre ment által, *nemes* és *becsületes* jobbágyoknak pedig kiválólag az eredeti, természetes nemesek címeztettek, (primi veri naturales nobiles), kik a megszállás alkalmával elfoglalt földeik, hadi foglyaik és zsákmányuk teljes tulajdonában, minden adózástól mentek, csak katonai szolgálatra köteleztetve, azt embereik szolgáikkal, valamint a régi pártusoknál történt, teljesítették.

Büntetéseik emberiek voltak; amit már Strabo a kaukazusi népekről megjegyzett, hogy bünöseiket nem halállal, hanem számüzéssel fenyegették, annyiban itt alkalmazásban volt, hogy csak a közbüntettek legsúlyosabb nemeit halállal, a többit számüzéssel, mely különféle következményekkel járt, sujtották; a többi büntettekre nézve a másutt is uralkodott kiegyenlitési és visztorlási rendszer uralkodott, mit az ősmagyar *birság* is bizonyít.

A vezér főkötelessége a hon védelme lévén, serege azt

mindenek előtt teljesíté, mit még *Zsigmond* király nyiltan elismert; a szövetségesek az első csatarendet képezék, mi a székelyek, kúnok, szászokról stb későbbi időkben is állott; köztanácskozások szokásban voltak; a gyülések szabad ég alatt tartattak, itt választák a vezéreket, döntették el a fontosabb ügyeket, hoztak törvényeket, elmarasztalták a hűtleneket, vizsgálat alá vették a főbiró itéletét, kit mint legelsőt a vezér után hasonlag itt választottak (Judex communitatis); s kinek fényes hivatalában sz. a nádori méltóság csiráját látja.

Vallásuk, szertartásaik, erkölcsi elveikre nézve kiemeli, hogy a régi magyarok egy istent vallottak, a lélek halhatatlanságát hitték; szövetkezéseiket véreresztéssel erősítették meg, erkölcseik tisztaságát példabeszédeik tanusítják, az egynőséghez ragaszkodtak, szemérmöket még ellenségeik sem vették kétségbe.

Szokásaik hasonlatosságát a pártusok és kúnokkal *Justinus*, *Regino*, Bölcs *Leo*, *Amianus Marcellinus* összevetése után alig tagadhatni; elismeri azt a kúnokra nézve *Hallam* a középkori történetek híres irója is; ismerték a földmivelést, de fő foglalkozásuk az állattenyésztés volt, a pénzzel csak Európában ismerkedtek meg, ebédeiket énekekkel fűszerezték; sőt tanácskozásaik is gyakran étkezés közt folytak; a táncot harcjátékokat kedvelték, idegen nyelveket könnyen tanulván kevesebb gonddal voltak sajátjok iránt, minek nyomaira még a későbbi időkben is akadhatni.

Zoltán (Zsolt) kiskorusága alatt gyámjai kormányozván az országot, sz. azokra értendőnek állítja Konstantinnak ismeretes kifejezését „*Archontes Turcorum*“, a kormánya alatt elfogott hadi foglyókban, kik különféle mesterségeket üztek, az udvarnoki rend alapját látja; országlása alatt Oláhország Olton tuli része, az Ennsen tuli terület Guncillechig, Carantania alsó részei csatoltattak az országhoz.—*Taksony* az ágostai csata és Ennsen tuli rész elvesztése után a béke intézményeire kezdé fordítani figyelmét, alatta a keresztyén vallás első magvai hintettek el: *Geyza* fia alatt az mind inkább elterjedvén IV. Benedek pápának a keresztyén foglyok felszabaditását meghagyó rendelete, tovább terjedését egy időre megakasztá,

anélkül, hogy a vezér buzgóságát ellankasztotta volna. *István* fiának sikerült a nagy munka szerencsés befejezése. Élénk szinekkel rajzolja szerző Istvánnak a keresztyén vallás terjesztésére irányzott valódi apostoli buzgóságát, a foglyok felszabaditása körül a főbbek tanácsából tett bölcs intézkedéseit, a püspökségek alapitásában kifejtett tevékenységet, melyek közé Vácot és Váradot is sorolja. — A királyi méltóság megerősitését 1000. évben *Sylvester* pápától kérvén kivánalma azon bulla által teljesült, melyet egészben vagy részben koholtnak többen vitattak, szerzőnk azonban *Desericius* és *Katonával* együtt hitelesnek ismer, s mely állitásában ujabb iróink közől *Fejér*, *Szlemenics*, *Szalay* László vele kezet fognak.

IV. A *negyedik* könyvben a magyar monarchiának *Sz. István* általi megalapitását tárgyalja: vezérelvéül egyetértőleg *Endlicherrel* vallja, hogy a szent király intézkedéseiben nemzete ősrégi szokásaihoz ragaszkodva, azokat csak annyiban, leginkább *Nagy Károly* rendszere szellemében, változtatta át, mennyiben a keresztyén vallással és a monarchiai elvvel kevésbbé összeegyeztethetőknek tapasztalta; — az egyes intézményeknél egyszersmind további fejlődésökre vonatkozó adatokra akadunk, minthogy szerző az összefüggőknek egymástóli elválasztását célszerűnek nem tartá: „Nec enim sejungere ea, quae invicem cohaerent, licet tempore dissita, placet". (I. 351. l.).

A korona felvételével kezdvén Sz. István, királyi kormányzatát, sz. is a koronázási ünnepélyek leirásával kezdi meg ezen könyvét; azok Sylvester levele nyomán az egyház által a VI. században felvett közös szertartásokkal mentek végbez, a koronázás mint tudva van az esztergami érséket illetvén, *Tubero* szerint e szertartásnál diakonusaként a pannonhalmi főapát, subdiakonusaként a fejérvári prépost működött; eleinte azt csak az egyháziak végezték. Utószületett *László* után a nádor közreműködése kezdődött; annak módjára nézve a főérsek és *Nádasdi* Tamás nádor közt vetélkedés is támadt; a legrégibb idők óta szokásos volt, hogy az ujonnan megkoronázott fejedelem, trónjáról nehány ügyben igazságot szolgáltatott. *Bonfinius* azt még II. Ulászlóról is bizonyitja; *Miksa*

is Bél szerint e régi gyakorlat emlékezetének fentartása végett trónján foglalt helyet; azóta nyomára többé nem akadunk; az aranysarkantyús vitézek felavattatása *Károly* Robert idején járult hozzá; az ünnepélyes eskü kezdetét szerző bizonyossággal meg nem határozhatja; — felemlíti miszerint eleinte a nyomatékot a választás törvényes módjában, később a koronázásban találták, kiemeli annak az akkori kor fogalmai szerinti jelentőségét, különösen Sz. Istvánnak a theokratiai elvek befolyása dacára, mindenben de főleg Imre fiához intézett, és a romai szokásmód szerint méltán „decretumnak" nevezhető intéseiben kitüntetett bölcs mérsékeltségét.

A királyné koronázását legrégibb idő óta külön koronával a veszprémi püspök végezte; I. Ferdinánd kora óta a sz. korona jobb vállára tétetett, a királynék ellátása iránt a fejedelem az országgal előforduló alkalommal külön intézkedett, jószágaik a körülményekhez képest változtak, jobbadán honuk szomszédságában jelöltettek ki; azokon levő népei „gentes exercituales reginae," a számokra kinevezett birói személyek, a királyné udvarbíráinak neveztettek.

Sz. István minden igyekezetei oda irányultak, hogy országában a polgári rendet, nemzete europai fenmaradásának nélkülözhetetlen feltételét meggyökereztesse, szilárdítsa; ez okból az ellenszegülő törzsfőnökök hatalmát megtörni, királyi tekintélyét erősbíteni, népének erkölcseit a vallás és tudomány terjesztése, arra vezető egyházak, tanodák, külföldön emelt vendégházak megalapitása által szelidíteni törekedett; amiket itt szerző a székesfejérvári káptalan kiváltságairól mond, önkénytelenül azokra emlékeztetnek, miket legujabban a *st.-denisi* kaptalannak Franciaországban adományozott kitünő jogokról olvashatánk; érdekesek továbbá a királyi palotában létező iskoláról felhozottak, melyben többek közt *Mátyás* Béla király jegyzője és utóbb esztergami érsek, és a magyar egyház jogainak legerélyesebb védője *Monoszlai Lodomér* főérsek is nyerték kiképezésöket.

A külföld intézeteiből a szent király azt kölcsönözte át, mit a magyar ősi intézmények kifejlesztésére célszerűnek vélt; e tekintetben a frank királyok fejezetkéi, a kánoni és

római jog szabályai voltak forrásai; főleg a frank fejezetkék (capitulárék), melyek még azon idő óta, midőn az ország egy része Nagy Károlyt uralta, ismeretesek valának; a görögöktől, hacsak Aristoteles tanainak befolyását nem veszszük tekintetbe, mit sem kölcsönözött. „Nihilne igitur a graecis Stephanus sumsit? A Byzantinis, Belius licet hoc et Prayus, et Spitlerus audiant, dicam, auctoritatisque eorum alioqui reverens, voce dicam clarissima: a Byzantinis nihil plane; ab Aristotele plurimum.“ (I. 203. 204. l.).

Leginkább Nagy *Károly* szolgált előképéül; annak példáján, *Aristoteles* eszélyes politikai tanácsán indúlva, országát az idegenek menhelyévé tette; eltérőleg az akkor Európában uralkodott nézetektől, az idegenek iránti ellenséges indulattól, hivatalok- méltóságokra emelte, országos szabadságokban részesítette; sőt bölcs intézkedései által képessé tette országát, hogy az nem csak egyesek menhelyéül, hanem az összes keresztyénség tatárok és törökök elleni védfalaúl és védpaizsául szolgálhatott; miért is szerző, összehasonlítván a sz. király által követett elveket más országoknak akkori eljárásával, méltán kérdezi: „Quae igitur quaeso haec ratio est: Scriptoribus nonnullis barbaros eos ferosque dici, apud quos iura humanitatis sic florebant, cultos vero aut saltem his praestantiores appellari a quibus ea exulabant“ (I. 206. l.). Majd a történet által századokon át igazolt, Magyarországra vonatkozó következő lelkes szavakkal zárja be eme szakaszát: „Singulos dum ad se diverterent, prolixe accipere non contenta, tamquam esset aliquid, quod nondum cumulatissime pensasset, contra Tartaros diu, Turcas diutius, vallum se, fossamque et antemurale Europae praebuit, militarique fortitudine orbem heroibus, caelos morum sanctitate plurimis, si ita loqui sine fastidio et arrogantia licet, Indigetibus locupletavit.“ (I. 206. l.).

V. Sz. István irányának kifejtését ekként befejezvén, áttér szerző az ország rendeire, előbb azoknak különféle neveit és osztályait, majd az osztályok jogait tárgyalván; ezen szakasza a jogtörténet legérdekesebb legnehezebb tárgyai közé tartozik, és méltán mondja: „Labor perquam difficilis, de quo tamen ne officia mea exprobrare videar, nihil prae-

fabor aliud, quam non me poenitere, quantum eo emenso in re profecerim, sine qua ad historiam status publici Hungariae veteris profici omnino nihil potest" (I. 210. l.), minél fogva már magában is e résznek kidolgozása által, tündöklő érdemet szerzett jogunk története körül.

A nagy fontosságú szakaszt néhány általános észrevétellel nyitja meg; azok szerint a „Status" neve, sajátlagos közjogi értelmében I. Ferdinánd kora előtt hazánkban elő nem fordul; a Sz. István által használt elnevezések jobbadán az akkori külföldi latin nyelvszokásból kölcsönözvék; a nép neve alatt eleinte a szabadok összeségét értették; a XIII. században a „liberi" kifejezése helyett „Nobiles"-t kezdették használni, a régi „Comites és milites" címét az „urak és nemesekével" cserélték fel, kikre utóbb a jogászok a nép fogalmát szoríták, míg a nemzet inkább a „regnicolák" kifejezését szerette használni, ezen név alá ismét minden szabad embert foglalván egybe.

A legtágasb értelmü „*jobbagio*" elnevezését *Fejérrel* jobbak meliores szavával hasonértelmünek, a középkorban általában divatozott: „meliores terrae meliores habitatores" kifejezések utánzatának tartja, mely valamint a frankoknál az „arimannok" elnevezése, eredetileg minden szabad embernek tulajdona, később a földmívelő népre alkalmaztatott; mert a régiek hazánkban a jobbagio nevével az egyházi világi főurakat, a vitézlő rendet illették, különböző melléknevekkel különböztetvén meg azoknak osztályait; így természetes, becsületes, igaz első jobbágyoknak (naturales, honesti, maiores, altiores, primi, veri nobiles) neveztettek, kik földeik tulajdonával, várjobbágyoknak (jobbagiones castri) kik csak azok birtokjogával éltek; ezek ismét vitézlőkre, kik fegyveres szolgálatot tettek a várispánnak szállással tartoztak, (szállásadó jobbágyfiak), és földmívelőkre szakadtak, az utóbbiak nevöket akkor is megtartván, midőn a' vártól elidegenítve magányosok hatósága alá kerültek, a jobbágy nevét minden szabadosokra, és így azon földmivelőkre is kiterjesztették, kik a szolgaságtól szorosabb értelemben mentek maradtak: — azonkivül még a jobbágy nevével (jobbagiones equites exercituales) az udvarnokok és földnép sorá-

ból szedett lovas legények, katonák, kik ruházatjoktól gubásoknak is címeztettek, továbbá egész a XIV. századig a várnép sőt az egyes helységek előljárói is éltek.

A „*Comes*“ szavát ötféle értelemben használták; ezen név alatt értették a királyok, főpapok, főurak kisérőit; — különösen azokat, kik az Árpádok alatt oly fényes királyi udvartartást alkották; Sz. István törvényeiben Seniores neve alatt fordulnak elő, és míg ezen szónak nyomait még most is a francia és olasz nyelvben találjuk, nálunk hamarább elenyészett, s III. Béla ideje óta a „magnas“ főúr elnevezésének helyt engedett; a királyi udvar mintájára szervezett főpapi és főuri udvartartásoknál is azok, kiket utóbb „gentes ecclesiarum“ címe alatt ismertek törvényeink, e néven neveztettek, sőt azon udvarnokok is, kik ügyfeleiket, midőn hadi készleteket szállítottak, védelmezték, kísérték, comites vagy jobbagiones udvarnicorum neve alatt fordulnak elő.

Gyakran a comes szó bírót jelentett, nevezetesen az ország nagybiráit: a kir. udvarbírót és a nagyúrt nádorispánt (comes magnus), úgyszintén a főpapok biráit, kiknek egyike udvarhelyökön, a másik azon kivül szolgáltatott igazságot, a megyéknek főispánjait és alispánjait (comes provinciae, castri, parochiae; comites curiales parochiani).

Használtatott továbbá köz és magán, főleg udvari hivatalok főnökeinek címéül, mint a tárnokok, pohárnokok, asztalnokok, vadászok, sólymászok, hírnökök comeseinél; sőt még alsóbb hivatalnokoknál is, mit a „Comite fluvii Rába Vámnagy dicto“ „Judaeus Teka Comes“ és „Comes Dionysius dictus Magyar officialis nobilis viri Magistri Pauli“ okmányos kifejezések kétségen kivül helyeznek (I. 232. l.), végre egy értelemben a német „Graffal“ a magyar királyok által nevezett „Liberi Comites“ jelentésére, kiknek első példáját II. Endre király idejében Goriczai István fiaiban szemléljük.

A „nemesek“ címezete előbb inkább méltóságot mint rendet jelentett, miért is már *Batthyány* gyanitá, hogy Sz. István Végz. I. k. 4. fej. előforduló ezen elnevezés későbbi másolónak toldata; sőt valamint eleink élő királyaikat a legrégibb időkben nagyságosoknak, természetes uraiknak címezték, úgy a megholtakat „nemesek“ (nobilium) címével illették.

Nemeseknek címezték kiválólag a papi és világi főurakat, a nádort, vajdát, többi zászlósokat, megbővítvén azt a „becsületes urak" az erkölcsök becsére és az ókor egyszerűségére egyaránt utaló elnevezésével; mivel pedig a szabadsággal válhatatlanúl a katonai szolgálat teljesítése is egybe volt kapcsolva, a „serviens" szolga neve is nemesített értelemben használva, hajdan hazánkban és pedig még a XVII. században is ép oly becsben volt, mint az angolszászok Knige-je. — A XII. században azonban a főpapok a német püspökök példáján indulván, egyházaik vitézlőit nemeseknek címezni kezdék, mi a kir. iroda kiadmányaira is hatást gyakorolván, a nemesek elnevezése oly ingataggá vált, hogy 1231. évi oklevélben a veszprémi egyház emberei nobiles, nemeseknek, a kir. vitézlők pedig szolgáknak neveztetnek, mi az idő folytával a különböző osztályok jogállására nem csekély veszélylyel járván, Károly Robert idejében azon határozott gyakorlatnak engedett helyt, hogy az ország nemesei és kir. vitézszolgák címei kapcsolatosan vagy felváltva, de mindig egyenlő jelentéssel alkalmaztattak, és Sz. István régibb „seniorum et juniorum, comitum et militum" formulái az értelmöknek teljesen megfelelő „Urak és Nemesek" általánosabb kifejezésében találták állandósításukat.

Áttérvén sz. az egyes osztályok jogaira először: az egyházi főurakról, főpapokról szól; azokat kora szelleménél fogva a szent király első helyre méltatta, hogy a többi főuraknál szegényebbek ne legyenek, jószágokkal látta el, az ország lakosait arra hatalmazta fel, hogy javaikat az egyháznak adományozhassák, minek azonban megszorítása Kálmán és IV. Béla idején szükségesnek mutatkozott; felruházta továbbá területi hatósággal polgári, kivételesen büntető ügyekben is, a tizednek fizetésére az ország minden lakosait kötelezte, az egyházi jószágokat a szállásoltatás és élelmezés terhei alól felmentette némely főpapot pedig még különös előjogokban is részesített: ezekre nézve elvül követték utódjai is hogy az esztergami érsekség mind azon kitüntetésekben részesüljön, melyek netalán más egyháznak adattak volna; az apátok közt első helyen a pannonhalmi említendő, kinek már a sz. király azon jogot tu-

lajdonítá, hogy a köztanácskozásokban a főpapokkal egyenlő szavazattal birjon.

Velősen megérintvén szerző az egyházi rend érdemeit a középkorban egyáltalában, áttér a magyar főpapok érdemeire, melyek valamint Sz. István bőkezüségét egyrészt igazolták, úgy a királyi kegyúri jog bölcs gyakorlatát kétségen kivül helyezik.

Ők mozdíták elő a tudományokat, buzgólkodtak a vallás terjesztése, a hon jogai fentartása körül, úgy hogy az 1231: 2. cikk őket a szegények s a megszegett szabadság oltalmazóinak mondá, Mátyás király pedig II. Pál pápához 1465 intézett levelében vallá: „In rebus spiritualibus praesides et directores religionis; in temporalibus vero maximam esse partem roboris et firmamenti publici“; — tekintetbe nem vévén egyeseknek kormánya alatt feltünt gyengéit, mint szerző szépen mondja: „Haec tamen amplissimae illarum utilitati condonanda et humana hominum, non Deorum aestimanda esse, natura sapienter censuit.“ (I. 255. l.). — Az egyházi ügyekben a pápának engedelmesek, a polgáriakban, a haza közjogainak legtüzesebb leghívebb védői, azoknak tanácsaik, tekintélyök, fegyvereik általi fentartása körül sz. szavai szerint: „Reliquo Dominorum ordini pares, pares autem? imo superiores“ (I. 256 l.). — A sz. királytól öröklött kegyúri jogot a fejedelmek erőteljesen védelmezék, és az egész árpádi időszak alatt fenn is tarták, mit a Fülöpféle budai zsinat XII. fejezete is bizonyít.

A *Báró* kifejezése az ország főembereit, valóságos Seniorjait, tehát a mai zászlósokat, püspököket, főispánokat jelentette; Kálmán az udvar főembereit nagyobb ministereinek nevezte, II. Endre arany bullájában ezek „Jobbagiones habentes honorem“ címe alatt fordúlnak elő, míg a báró nevet a püspököknek is adta; Károly Róbert ideje óta címzetes bárók is léteztek.

A zászlóságok (bárságok) eredetét, sz. *Bél*, *Pray* és más több iróval ellenkezőleg, nem a byzanci udvar szokásaiból származtatja, hanem hivatkozva azokra mit Etele udvaráról tartott fen a történet, ős szittya eredetüeknek mondja, melyeket utóbb sz. István, Nagy Károly udvari rendtartása szerint tökélyesbített: „Nobis persuasum sit nihil in ulla insti-

tutorum Hungariae parte a Byzantinis sumtum, in hac autem minus nihilo." (I. 264. l.).

Az *udvarnokok* rendjét, Nagy Károly példája szerint Sz. István alapította, jobbadán felszabadított keresztyén foglyokból, a kir. udvar, vagy fejedelmi engedmény folytán egyházak szolgálatjára; főnökeik elősorolásában említi sz. a tárnokot, ki az ország két nagybiráját követvén Sz. István rendeletéből a székesfejérváriak fölött felülvizsgáló birói hatalommal élt, mi utóbb több városra kiterjesztve lön, majd az asztalnokok, pohárnokok, lovászok comeseit, a kir. vadászokat, kir. hírnökök comesét, ki a megyei főhirnöktől (archipraeco) különbözött.—Az udvarnokok a várnépek közé számláltattak, a király királyné szolgálatjára rendelve, beleegyezésök nélkül más uri hatalma alá nem térhettek, papokká nem lehettek; a tanuskodásban más szabad sorsuakkal egyenlők voltak, földeikről nem rendelkezhettek, a közönséges földnép által fizetett gyüjtelmek és adóknak csak felével tartoztak, falvaik királyiaknak neveztettek, eladományozhatóknak tartattak, és ennél fogva gyakrabban el is adományoztattak.

A *főispánok* (comites parochiani) külön elnevezései megérintése után, sz. az oly nagy fontosságu vármegyei szerkezet előadására tér, melynek első alkotója Árpád, tökélyesbitője sz. István volt, ki azt oly lényegesen javította, hogy *Timon* ideje előtt egészen neki tulajdoníták.

Bölcs intézkedései szerint a vár népe *két* osztályra szakadt: részök *fegyver*-rel szolgált, (servientes castri, gentes exercituales) részök *földmiveléssel* foglalkodván, az udvarnokokhoz közelebb állott, a szabad emberek különböző fokozatait közvetítette.

A földmivelő várbeliek az udvarnokoknál magasabb rangúak, a mai árkászok utászok stb szolgálatjait teljesíték, a várföldeket mivelték, a főispánnak szállásolás és élelmezéssel tartoztak, földadót (terragiumot) fizettek, míg a vitézlő várjobbágyok amazok és a lovagi rend, az első természetes jobbágyok közt, közép sorsuak, érdemeik tekintetéből gyakrabban ez utóbbiak közé soroztattak; mert habár a várjobbágyok is, már II. Endre korában nemeseknek neveztettek, köztök és a lovagi rend közötti különbséget, sz. főleg abba

helyezi, hogy emezek de nem azok földjeik tulajdonával birtak.

A megyék száma a XII. században *hetvenkettőre* ment, utóbb kisebb megyék egyesítése által nagyobbakkal már az Árpádok korában leebb szállott, sőt még az egyes megyék határain is az 1500. 28. cikkig történtek változások; a Dráván túli megyéket sz. Magyarországhoz, a Dráva és Száva közieket úgymint Varasd, Körös, Zágráb megyét Tótországhoz számlálja, és a politikai bölcseség kitünő bizonyítékát az arany bulla által fentartott amaz intézkedésben találja, mely által a szent király Nagy Károly példájához képest, több méltóságok viselését és a megyék elidegenítését szorosan tilalmazta.

A főispán köre hadi és polgári ügyekre terjedt; az előbbiekre nézve a hadnagy és várnagy, az utóbbiakra nevezetesen a jogszolgáltatásra nézve, mely körül rendes és rendkivüli hatalommal élt, az alispán (comes curialis castri) voltak segédei: hivatásuk köréhez tartozott továbbá a várbeli jövedelmekre felügyelet, melyeknek harmad része illetményöket képezé; e tekintetben a századosok (centurio) és főhírnökök voltak segítségökre, kik között az előbbiek más teendőkben is közreműködtek, az utóbbiak az ökörgyüjtelmet szedték be, alárendelt hirnökeik által a rendeleteket tették közzé, és a feleket törvénybe idézték. Végre ide számítható a vár alatt létezett, legtöbbnyire iparosok által lakott váraljának elöljárója, városbírája; azok lakosainak terhei kisebbek voltak: alárendelve a főispán és várnagyának, az idegenek (hospites) kivételével, még a századosoknak is, már a hely fekvésénél fogva is, nagyobb bátorságban részesültek.

A bilochusok nem tartoztak a megyei tisztviselőkhöz ők királyi bírák voltak, kik a szolgai rendű emberek által elkövetett tolvajságok rablásokról itéltek, nevöket sz. *Batthyány*val a billeg (bélyeg) szótól származtatja, melylyel régenten a latrok és tolvajok megjegyeltettek; hatásuk az idők jártával megszorítva IV. Béla korában végkép megszünt.

A *lovagi* rend (ordo equestris), melyet sz. István katonái neve alatt különösen fiának ajánlott, szabadságát nem csak az arany bulla által nyeré; földeinek szabadsága adómentessége a régi húnok intézményeiben találja előképét; és

már Béla jegyzője őket nemesi névvel tisztelte meg; nemeseket (katonákat) rendelt Sz. István az egyházaknak is, földeik birtokolására, adó és vámmentességökre, tanuskodásuk érvényére nézve az országos nemesekkel ugyan egyenlők, mivel főpapjaik hatósága alatt állottak, azoknál még is alantabb rendűek voltak.

Az ország *közönséges* lakosai (vulgares) közé mind azok számláltattak kik az urak és nemesek (lovagok) rendjéhez nem tartoztak, tehát a várbeliek és udvarnokok is: mivel azonban sz. e két osztályról már szólott, csupán a többire fordítja e helyen figyelmét.

Azok közé sorolja a főpapok, főurak udvarnokait; továbbá a szabadosokat (libertini), kik nagyobb és kisebb szabadsággal éltek; amazok katonáskodni tartozván az urak seregeit képezék, bizonyos díjak és adományokra kötelezve már a legrégibb időkben szabad költözési joggal birtak[4]) a kisebb szabadságúak röghöz kötve földeikkel eladattak; a szolgák egész munkásságokra nézve, családjokkal együtt uruk hatalma alatt állottak ugyan, de az törvényeink által mérsékelve nem terjedett ki azon más országokban ismeretes kinövéseire az úri önkénynek, melyek az első éj és hason nemű élvezmények neve alatt elundokítják a történet lapjait. Ámbár gyakran, igen gyakran felszabadítva, számukat a hadi foglyok, és kik büntetésül szolgaságra itéltettek, növelték.

Az idegen települők (hospites), a király és nemzet által ritka vendégszeretettel fogadva, rendkivüli kedvezményekben részesültek: „Et Regis igitur — így mond sz. — et legis nixi praesidio hospites hi, brevi in eam se addúxerunt fortunam, ut non patriam suam in Hungaria reperisse, sed omnium soli sui genitalis temporum antecessisse inter Hungaros gratiam sibi viderentur.„ (I. 300. l.)

Ők részint a régi római városokat új életre ébreszték, részint újakat alapítottak: a legvirágzóbbak közé tartozott

---

[4]) Emlitésre méltó, hogy valamint a várjobbágyok szerkezetének a túrmezei nemesekben, úgy a szabadosok intézetének is nyomai legbosszabban, az ország kapcsolt részeiben maradtak fen.

Székes Fejérvár, hol a sz. király az egyház sátoros ünnepeit üllötte meg, melyet kir. várossá emelt, gazdagított, kiváltságokkal, előjogokkal tüntetett ki, ezen kiváltságoknál fogva mind az, mind más városok a római municipiumok példájára a megyei hatóságok alól felmentve, bíróválasztási joggal, vámmentességgel, földeik tulajdonával, csekély díjak fizetése és a szabadok általános fegyverkötelezettsége teljesítése mellett oly időben éltek, midőn *Sismondi* panaszos állítása szerint másutt a városok jogai csonkíttattak és *Guizotként* a byzanci birodalomban a helyhatósági szerkezet utólsó maradványai szétporladoztak.

Berekesztésül még sz. a műipar segédeszközeiről, had és országutakról, utazók biztosításáról, a közlekedést elősegítő szigorú törvénykezésről szólván, ezen tanulságos szakaszát következő szavakkal fejezi be: „Quod in tam brevi spatio effectum, qui miratur, concedit ultro: non quidem nihil, doctrinam, severitatemque exempli, sed naturam plurimum, tantum namque ad repentinam hanc morum, anteacti temporis licentia corruptorum commutationem profuisse, ut in manu sit: Hungaros non ad novam operose adductos disciplinam, sed ad veterem Abiorum sua revertisse sponte aequitatem." (I. 306. l.)

VI. Az ország lakosai különböző osztályainak, mint az országos szerkezet alapjának kifejtése után, áttér sz. annak *kormányzatára.*

A törvények és okmányokban előforduló királyi és országos *tanács* (Consilium Regis et Regni) ritkábban kormánytanácsnak, gyakrabban országgyülésnek vétetik; ez Nagy Károly gyülései módjára elrendezve, Aristoteles amaz elvét tükrözte vissza, hogy az előkelők túlsúlya mellett, a többieknek is fenmaradjon befolyása; a gyülések részlegesek és általánosak (particularia et generalia) voltak, és egész a XV. századig és azon túl is maradtak: az utóbbiaktól sz. még az egyetemeseket (universalia c.) különbözteti meg; példákkal mutatja ki, miszerint Sz. István törvényei, habár másunnan is kölcsönözve az ország viszonyaihoz idomíttattak és minden szolgai utánzástól távol állanak; első végzeményének sommáját abban találja: „Ut non dominationem et servos sed

rectorem et cives cogitaret" (I. 316. l.); a második könyvet a kormánya alatt hozott törvények recapitulátiójának, mind kettejét hitelesnek tartja, mert mint alaposan mondja: „Res enim longa affectae aetate facilius premi se, quam tractati patiuntur, easque praesertim si solertia verborum adsit, impugnare, quam a veteribus literis inope hoc demum aevo, a duplici et temporum et ingeniorum iniuria hac vindicare minus arduus labor est." (I. 317. l.). — A dr. *Wattenbach* által felfedezett admonti codexet, mely e tekintetben igen nagy nyomatékkal bír, sz. még akkor nem ismerhette.

A törvénykezésre térvén sz. a világi törvényszékekről, eljárásuk, végrehajtásaik módjáról, menhelyekről, majd az egyházi törvényszékekről szólván, az akkori biráskodási rendszer oly teljes rajzát adja, hogy gróf *Cziráky* Antal e tárgy körüli kitünő érdemeit ismételve kiemelendőknek tartá. [5])

Előre bocsátván, hogy valamint a frankoknál úgy nálunk is hajdan minden nép megtartá saját törvényeit, a világi törvényszékek közt első helyen a kir. curiát említi: elnöke a király maga volt; a részletek további kifejtésében azonban több publicistáinktól tetemesen eltér; mert habár azon tételben, hogy a királynak a jogszolgáltatásbani segédjei a kir. udvar-(ország) bíró és nádor valának, osztozkodik: még is hatóságukat úgy írja körül, hogy az országbíró rendes hatalmánál fogva csak a királyi udvarban a király pecsétje alatt, a nádor pedig saját udvarhelyén, vagy akárhol, és pedig saját pecsétje alatt szolgáltatott igazságot, az ország legrégibb idejétől kezdve.

A „*palatinus*" neve, mely eleinte minden udvari főhivatalnoknak adatott, III. Béla alatt a nádor sajátjává vált, ki eredetileg közönség főbirájának (Judex comunitatis) neve alatt ismeretes, később is midőn Sz. István hatalmát megszorítván, kir. pecsétjét udvarbirájára és helyettesére bizta, (comes curialis maior et minor), kik azért a királyi jelenlét (praesentia regia) címével éltek, a nemzettől kitünő becsben tartatott; mivel pedig Sz. Istvántól kezdve a bírói hatalom a

[5]) Conspectus Juris publici Regni Hungariae T. II. 67. 285. l.

királyi méltóság kifolyása volt; mind ketten t. i. országbíró és nádor „Curiales Comites Regni“ címeztettek.[6])

A királyi curia illetékességéhez tartoztak eredetileg az egyházi és világi főurak pörös ügyei, az örökföldek (praediumok) tulajdonára vonatkozó kérdések, a hűtlenségi pörök egyszerű nemesek ellen is, melyek vagy a kir. curián vagy országgyülésen tárgyaltathattak, a nemesek ellen kimondott halálbüntetések megerősítése; sőt még a földesurak is, jobbágyaik főbenjáró ügyeit a király elibe vihették, mi a régi magyar törvények szelid emberies szellemének fényes bizonyságául szolgál. (I. 324. l.).

Az ország *nagybírái* a királyi udvar vagy *országbíró* és *nádorispán* valának: az előbbitől különböztek a király oldaláról küldött bárók (Barones de latere Regis transmissi), kik a fejedelem nevében a megyei gyüléseken szolgáltattak igazságot, de kevésbbé népszerűek 1298: 32. által megszüntetve lőnek.

A nádor hatósága az úgy nevezett *általános törvényszékeknél* (generalia iudicia) a büntető ügyekre oly módon terjedt, hogy míg a tény kérdése fölött a megyei bírák itéltek, a jogkérdés eldöntése I. Mátyás koráig a nádor köréhez számittatott; ki az 1222: 8. c. erejénél fogva, a régi húnok és magyarok közönségi főbirájának hatáskörét ismét vissanyerte, miután Sz. István azt a helyébe lépett és általa nevezett nádorispánynál csak korlátoltan vélte fentartandónak. Az elitélt tolvajok és rablók jószágai, ha rokonaiktól ki nem váltattak, tulajdonává lettek, míg Károly Robert azt zálogjoggá nem változtatta. Az országban utazó nádor, birótársait vagy maga választá, vagy azokat a megyei gyülés melléje rendelte; azon kívül a vidéki szokások bizonyitása végett, a különböző osztályok idősbjei is jelenlévén, nem csekély befolyást gyakoroltak.

A hirdetett gyüléseken (proclamatae congregationes) a nádor vagy kir. küldöttek a hatalmaskodási esetekről itéltek; csupán azokra a tatárjárás után több nádor neveztetett, mert

---

[6]) Bővebb fejtegetését e tárgynak közlé szerző az Új Magyar Muzeum 1852. I. 422. s kső ll.

akkor is a nádor teljes rendes hatóságával csak egy birt; — a nádor bírói köréhez végre még a vámzsarolások, a nemesek, 1222. után pedig a főuraknak is mind azon ügyei tartoztak, melyek törvény vagy kiváltságnál fogva ki nem vétettek. — A mondottakból a két nagybíró körének terjedelme és különbsége világossá válik.

A *megyékben* a főispánok rendes és rendkivüli bírói hatósággal éltek, a büntetőügyekben országos nemeseknél a tény kérdése, a többi lakosoknál pedig, mennyiben törvény vagy kiváltságok által ki nem vétettek, a tény és jogkérdés eldöntésére, polgáriakban, a nemesek pénz és tized, a többieknek minden más egyéb ügyeire is terjedt; a főurak hatóságuk alól kivétetvén, eleven színekkel festi szerző az innen és más osztályok kiváltságolásából eredt a megye lakosait sújtó bajokat, melyek 1222. a nádor, majd 1298. a főispánok bírói hatalmának öregbítését szülték, de végkép csak a XV. században, a minden kiváltságokat e tekintetben megszüntető és jövendőre tiltó 1486. 21. által értek véget. Az alispánok rendes és a főispántól reájok ruházott rendkivüli hatalommal birtak: nevezésök a főispántól függött. — A felek bizalma által igen gyakran alkalmazott igazlátókon kivül, végre még a földesurak mint parasztjaik birái említendők, kiknek azonban ebbeli hatóságuk a nádor és országbírónak minden ügy eldönthetésére terjedő hatalma által tetemesen korlátoztatott, mire vonatkozólag szépen mondja szerzőnk: „Cum igitur maxime formam administrationis publicae feudalem tenere Te putas, elabitur haec prope e manibus, ceditque propriae legum hungaricarum humanitati, ex qua libertinis etiam dominicae subjunctis potestati, salvum erat illatam sibi injuriam, in causis quoque capitalibus per se coram jure persequi, hac si usi non essent, dominus ad eam vindicandam procedebat.“ (I. 338. l.)

Az *eljárásra* nézve: az idézés hírnökök által legrégiebb; a pecsét által történendő, az idegen telepítvényesekkel honosúlt; a kihallgatás nélküli elmarasztalás már a szent király alatt tiltva, az arany bullában csupán ismételve tilalmaztatott; a bizonyítási fajok közől az eskü és eskütársak a kánoni, az isten ítéletei a külföldi jogok példájára honosúltak: azokat követte Sz. István büntetőtörvényeiben is, sőt a külföld ebbeli

intézkedései még szigorúabbak voltak; az eskütársak és tanukról szólván szerző, és megérintvén miszerint szolga nemes ellen nem tanuskodhatott, Sz. István Végz. II. k. 50. fej. foglalt intézkedésében a tisztesebb rendűek tágasb jogkörének legelső, a HK. II. r. 27. c. 6. §. által bővebben ápolt csiráját látja; a már a XI. és XII. században ismeretes eskütársi intézet I. Károly és I. Lajos alatt bővebb kiképeztetésben részesült. — Az istén ítéletei közől az izzó vas és forró víz volt szokásban, a váradi regestum tanusága szerint nemeseknél is alkalmaztatott, csak hogy ezek valamint más osztályú aggastyánok, betegesek mások által teljesíthették: legnépszerűbb volt azonban a párbaj, miután a magyarok már pogánykorukban a háborút isten ítéletének hitték és vallották; az illetők a király vagy bíróságok határozatából vagy magok vagy koruk, rendjök, állásuk által akadályoztatva, helyetteseik által vívtak.

Az ítélet és végrehajtás körül megjegyzi sz., mikén[t] a bíró elé vitt ügyekben annak beleegyezése nélkül a felek meg nem egyezhettek; az ítéletek végrehajtása perestoldók (pristaldok) által történt, kiknek elnevezését sz. a tót pristavból származtatja; jelentésök a végrehajtottak iránt teljes hitelünek tartatott, de már a XIII. században sűrüsödvén a panaszok az álperestoldók visszaélései miatt, azoknak a törvényhozás, püspöki vagy káptalani bizonyság hozzáadása által, akarta elejét venni.

A menhelyek iránti törvényét Sz. Istvánnak egész terjedelmében nem ismerjük, tekintve utódjai intézkedéseit, valószínűleg e tekintetben is Nagy Károly nyomdokait követte.

Az egyházi törvényszékek hatósága egyházi és világi volt; az egyházi alá tartoztak a papi egyének egyházfegyelmi ügyekben, mert szorosan vett büntények, már László korában a világi bírákat illették, és Kálmán ellenkező rendelete meg nem gyökerezhetett; továbbá határoztak a hit és fegyelem körébe tartozó, nem különben házassági és arra vonatkozó kérdésekben leánynegyedi, szeplősítési, végrendeleti, házasságtörési ügyekben osztálykülönbség nélkül; a büntettesekre az egyházi vezeklést a püspök mondotta ki.

Az egyháziak világi törvényszékeik, melyek nemeseik,

szabadosaik, parasztjaiknak szolgáltattak igazságot a kir. curia példájára voltak elrendezve: ennél fogva udvar és vidéki biráik (comes curialis terrestris) az esztergami érsekeknek legujabb ideig nádorispánjaik voltak: az ügyek részint mint hajdan Pécsett, napjainkig Zágrábban, a királyi curiára vitettek felebb, részint mint az esztergami érsek bíróságai előtt, végleg döntettek el.

VII. A *hadügy* részint őseredeti, részint a szomszéd nemzetektől átvett és a magyar szokásokhoz idomított intézményeken gyökerezett.

A főpapok a haza védelmében egyházaik vitézlő népeivel és katonáikkal vettek részt; és ámbár az Árpádok korában semmi törvény őket arra nem kötelezte, személyesen és hősileg teljesíték honpolgári kötelességöket a csaták véres síkmezein, mit utóbb az ország törvényei is egész a XVII. század kezdeteig megerősítettek; — a honvédelem azon elrendezését, mely az ország védelmi rendszerének magvát képezé, szerző leginkább a főpapok befolyásának tulajdonítja, minthogy hasonszellemű intézkedésekre a bambergi és köllni megyék vitézlő népeinél is találunk.

A hadjáratok általánosak és részlegesek voltak: az általános fővezére régi szokásból, a középkor végéig közegyezéssel választatott [7]), mint *Tomori Pál* példája is bizonyítja.

A *zászlóaljak* (banderia) az ország ősintézményeivel egykorúak, a király zászlója alatt Sz. István „comesei" harcoltak; a megyei főispán zászlóaljának első szakaszát az országos nemesek képezék, kik otthon ugyan a főispáni szemlén megjelenni, de általános hadjáratra indulni csupán a király vezérlete alatt köteleztettek; második szakaszát a várjobbágyok, a várnép többi osztályai, a király és királyné vitézlő udvarnokai alkották, kik a főispán vagy fejedelmileg nevezett zászlós vezénylete alatt az ország határain túl is vitézkedtek.

A hadbirságot (pecunia exercitualis), melyről az 1222. 7. és a túrmezeiek 1279. kiváltsága tészen említést, sz. tekintettel Nagy Károly capituláréira, a frankok conjectusával egyértelműnek tartja; az arany bulla felmenté fizetése alól a ne-

[7]) Az állott 1477. szabadalomnál fogva a kapcsolt részek főkapitányára nézve, a legujabb ideig.

meseket, ha saját költségeiken az ország határain kivül katonáskodni nem akarnának, mit az 1298. 22. is megerősített.

A magyarok azon szokása, hogy a földmivelők minden 18. vagy 19. embere harcba indult, mit Freisingeni *Otto* bámulva említ, a hunok régi intézményei nyomán, a frank fejezetekben is található; a mit azonban még állít, hogy a magyarok szövetségesei az első csatarendet képezék, új megerősítéseül szolgál annak, mit *Jornandes*, *Turóci*, *Etele* és *Arpád* idejéről állítának. — A katonáskodási kötelezettség a középkorban mindenhol bizonyos időre szorítva levén, nálunk hosszabb ideig 15 napra, utóbb (1463) három hóra határoztatott, míg a székelyeknél ha nyugat felé indultak a régi szokás épségében maradt.

A *közjövedelmek* rendes és rendkivüliek voltak, azok III. Béla 1184. okmányos bizonysága szerint Sz. István idején a bánya, só, kir. várbeli, vám, rév, vásár, harmincad, évi ajándékok és kir. szallásolás járandóságaiból, ezek az úgynevezett gyüjtelmekből állottak.

A bánya és pénzverési jövedelemben az ország részét birtokoló vezérek is részesültek, ha király fiai voltak, csak atyjok engedelméből: a főérsek pisetariusi jogát Sz. Istvántól származtatja sz.; a hamis pénzverők IV. Béla alatt mezteleníl párbajra kelni kényteleníttettek és pedig régi szokásból: más okmányok jószágaik elkobozását említik. A talált kincs bejelentését már a váradi regestum említi.

A sójövedelem annak termeléséből, külföldöni eladásából eredt, mert belföldön főpapok és zászlósok tiszteletdijúl nyervén és eladhatván azt, a kereskedés majdnem szabadnak tekintethetett.

A II. Endre koráig dús forrású várjövedelmek különnemüek voltak: némelyek harmadrésze a megyei főispánt illette; ide tartozott a várbeliek évenkénti 3—8 girából álló díja, a hospites-ek által a királynak mint védőjöknek fizetett szabad denárok vagy füztpénz, a tized huszada, a vár erdeiben makkoló sertések tizede[8]), a bitang marhák, a juhoknak és más csekélyebb tárgyaknak az oláhok által adandó ötve-

[8]) Nevezetes, hogy hasonló összokásnál fogva a túrmezeiek közös erdejében makkoló sertésekből, mind a tartománygrófnak mind a táblabiráknak természetben legújabb ideig, járt ki illetményök.

nede, a földbirtokkal járó kisebb regálék, némely magyar és erdélyi megyékben (később Slavoniában is) a nyestpénz, (marturinae); — nem részesült azonban a főispán az adózásokban, névszerint a király és királyné udvarnokai is szolgái által fizetett úr- és földpénzben, a kir. szőlők csöbreiben, végre az ökrökben; habár a nádort és főispánokat azokban is részesitette kivételként királyaink bőkezüsége.

Az évi ajándékok a királynak, nejének, gyermekeinek, ezüst, posztó, selyemkelmékben, lovakban adattak; a király élelmezése és szállásolása a lovagi rendet kényszerűleg nem illette, de embereiket kétségtelenül kötelezte.

A rendkivüli jövedelmeket a gyüjtelmek (collecták) tevék, mely szó egyéb értelmei mellett, a régieknél közönségesen azt jelenté, mi a XV. században Mátyás ideje előtt taksák, később felajánlott segélypénz (subsidium) neve alatt fordúlt elő: minél fogva ez utóbbi név ugyan ujabb korú, eredetök azonban ösrégi, ámbár csak Mátyás idejétől kezdve iktattatott felajánlásuk törvénycikkbe; Sz. István comesei és katonái azok alól fel voltak mentve, sőt amennyiben a collecta szállásolási tehernek vétetnék, II. Endre intézkedései szerint még parasztjaik is, az utóbbiak azonban az ország beleegyezésével, rendkivül adandó segélyek fizetésére kötelezve voltak; ugyanaz állott az egyházak jobbágyairól is; az udvarnokok és egyháziak conditionáriusai felét fizették, ámbár több főpap azt is adományul nyerte a fejedelemtől; a XIII. századtól kezdve a gyüjtelmek egybeszedése a földesurak által szokássá vált, kik azt a kir. adószedők kezeire szolgáltatták, mi többrendü balvéleményre szolgáltatott alkalmat; a gyüjtelmek hajdan a király menyekzőjénél, elsőszülött születésénél adattak, a székelyek ezen alkalommal és a koronazásnál bizonyos számu ökröt adtak; kir. figyermek születésénél a kúnoknál is szokásos volt, sőt sz. véleményéhez képest az ország más részeiben is divatozott.

Ezzel fejezi be szerző a Sz. István alapitotta intézményeknek rajzát, és munkája első kötetét; további fejlődésök előadását a következő kötetekre hagyván, miről, miután az ország alapszerkezete nagy történeti fontosságánál fogva, jelen cikkem úgy is már hosszúra terjedt, más alkalommal szólok.

HANGRENDI PÁRHUZAM NYELVÜNKBEN

LUGOSSY JÓZSEFTŐL.

Az itt következő összeállítás, melynek tételei még könnyen egy pár százzal szaporíthatók, bizonyságul kíván szolgálni, mikép nyelvünk kizárólagos sajátságai közé tartozik: *gyökeiről kettős irányban, magas és megfelelő mély hangzók párhuzamában, fejleszteni törzseit*; mely alaki ikerséget a nyelvgazdálkodás legtöbb esetben egyszersmind a gyökfogalom különféle árnyalatainak a törzsalakokbani lenyomására, tehát ideologiai odábbpercenés jelölésére használván fel, általa az épen szülemlésben levő nyelv kiképződésének egyik dúslakodó forrását nyitotta meg*). E kettős irányban látjuk tömegesen keletkezni a törzseket nyelvünk legterméknyebb ősgyökein: ó, hó, ló, tó, vá, kő, nő, suh, doh, leh, poh, táv, leb, csucs, ig, kög, zug, vak, bök, csel, csom, tom, gon, von, csap, csöp, top, gyap, kop, or, bur, dar,

*) E hangrendi kettőségnek *szóalkotásunkban* is fenlétét a tisztelt szerző még 1850-ben egy tudományos kör előtt tartott előadásában kimutatta, melyben alulirtnak is szerencséje volt jelen lehetni. Azóta Ballagi Móric úr is reá mutatott egy akademiai előadásban, de csak épen néhány példát hozott fel. Lugossy úr itt négyszáz példával kedveskedik egyszerre, s minden elfogulatlan nyelvész meggyőződhetik mélyebb vizsgálat nélkül is, hogy ama kettőség nem csak hangilag létezik, de fogalmilag, vagy legalább a fogalmakat árnyazólag is. Érinti L. úr bevezetésében, mikép e kettőség példái jóformán csak maradványai egy hajdan bizonyos kiterjedésben fenvolt, idővel felhagyott rendszernek is; s ha irott és tájszokási emlékeinket — mert ezek is valóban emlékek — megkérdeszük, nem lehet ez észleletnek is tényszerüségét tagadnunk. Nyelvészetünk teendői tehát egy újjal szaporodtak: e kettőség valamennyi példáit összeállítani, azaz e tekintélyes sorozatot kiegészíteni, s aztán annak törvényeit a meglevő anyagból kifejteni. Kire néz pedig e teendő legközelebb inkább, mint a figyelmeztetőre? Valóban alig vannak közöttünk, kik nem csak a régi nyelv s a tájbeszédek titkaiba, hanem szavaink jelentése, sőt érteményöknek ismeretébe mélyebben vannak beavatva, kik a népnyelv sokágu különböztetései, a képes kifejezések értelme, a használat sokféle szeszélyei felfogásához finomabb érzéket hoznak. Töle várhatjuk tehát, sőt kérjük is, hogy meg nem állva a *szóalkotás hangpárhuzami rendszere* ez előleges éreztetésénél, annak törvényeit minél teljesben kifejtse; s általjában a *szócsaládosítás*

tor, ser, ker, for, sur, bot, pozs, hoz, stb stb. *); anélkül azonban, hogy az alaki párhuzam és ellenességnek érteményi akár párhuzam akár ellentét felelne meg következetesen és szükségesképen. Mely irány, ha megtökélett bevégzettségig haladt volna elő: mai nap nyelvünket oly kettős felü müveztnek látnók, mint az ember- vagy állati test, jobb és bal oldalával, kettős tagjaival, iker ágazásu idegzetével stb. Ámde nyelvünk nemtője e szervszerü tökélyt, vagy — mivel a hasonlatok örökké sántítók, ha jobban tetszik — e tervszerü kimértséget nem vette teljesítésbe, épen azért mert a nyelv sem szervezeti termény, sem mesterségi mü, hanem a szabad röptü szellem érzéki kinyomata; melynek alaki föltüntében a kül- és beltermészet kedves pongyolasági, a történeti lefolyás és szokás fesztelensége szakadatlan ellensúlyt tartanak a kategorikus ész és szólamszervi modorosság követelte szigorú symmetria ellenében. Egyes nyelvek meganńyi külön népélet csodaszép alkotásai, s így mindazon szabályosság és szabálytalanság benyomásait kell hogy viseljék, melyek a népélet elemeiként végzetesen szerepelnek. Nyelvünk is a törzshajtásbani hangrendi párhuzamosságot vagy ikerhangrendiséget leglényegesb tüneményei egyikeül mutatja ugyan fel: de sem egészletes kivitelben, sem keretszerü merevségben; és így bárminemü kategoriák korlátait, népéleties jellemléhez híven, csak bizonyos fokig alkalmazva; nevezetesen tövéren kifejlett ikeralakjai mellett *gyökeinek tetemes részét határzott félszerüségben marasztva.* Mi által azonban nem annyira csonkaságát, mint óriási mérveit tünteti ki, s a kié-

sokat igérő útjáról le ne lépjen, s mely szinte ennek körébe esik, az általa akademiánkban szőnyegre hozott *hangutánzási szóforrást* is mindél teljesben kimerítse. Üzzék *e mellett* mások a rokon nyelveknek nyelvészetünk érdekében kiaknászását: s elébb-utóbb, tán nem igen sokára, ott lesznek, hegy — a munkafelosztás szüksége által követelt s üzött *„egymás-mellett“* folytán — egy újabb phasisba léphetünk, midőn a két oldalról nyert ismeretek birálatos *együtt-használása* nem sejtett, verőfényes és biztos végeredményekre fogja a magyar szónyomozást vezetni! *T. F.*

*) A például hozott gyököket szorosan a *Szócsaládrendszerem* 28-dik lapján álló jegyzés értelmében kérem vétetni, hol a többek közt mondva van: „Tulajdonkép *for, fú* stb. *„gyökről“* szólni nem lehet: ezek már *„törzsek“* az irásunkkal kifejezhetlen gyökről“ stb.

pítlen toronypáru fönséges münszterekéhez némileg hasonló benyomást eszközöl.

Nyelvünk ez alkatát tekintve azonban, nem szabad figyelem nélkül hagynunk először, hogy a kiépítlen maradt ikerpárnak is megvan a maga jelölt helye s megkezdett elemei az alkotmány egészében; másodszor, hogy e csonkán maradt részek is ősz hajdanban valamivel fölebb voltak víve, mint milyen letaroltatásban látjuk ma annyi századok enyésztő lefolytával. Hogy csak az utóbbira szorítkozzam: valóban nyelvünk, ikerhangrendi alakjaiban, egykor tetemesen gazdagabb lehete, de ezek vagy hozzánkig juthatásuk előtt sodortatának el az idők árjában, mint *vall* (Jász. Cod.) *vél* értelemben, *bizony*nak *beze* párja, nemzeti nevünknek MEGYER felhangu párja, az esküveli erősítésnek *(ese)* mélyhangu alakja *ysa* (Halott. besz.) stb., melyeknek nyomai immár csak legrégibb emlékeinkben s ott is talányos elavultságban fordúlnak elő; vagy nyelvkincsünk azon részében, melyet az irodalom föl nem vett, és csak a népajk ápolt, lappangván, anélkül hullongottak el, hogy mai nap csak emléköket is birnók; vagy tájszólásainkba menekűlvén, ott maiglan fölkeresetlenül, összeállítlanúl várják az enyészetet, mint péld. az őszi fanyar gyümölcs (noszpolya, vackor) a székelynél *megdühödik megdohodik*, megfő, megpuhúl.

Az első törzshajtások korának lejártával nem szúnyt el végkép nyelvünk ez iránya, hanem soká fentartotta némi rokonos hatályát a későbbi külképződés szüleményei fölött is, melyeket népünk ajka már kész kifejlődtük után is hajlandó volt s folyvást hajlandó a hangrendiség iker alakjában használni, mint: *rakottya, rekettye*, vagy tájjárásilag *rohanni* mellett *röhennyi* (Göcsej), *szalakóta* mellett *szeleköte* (Engel) stb., melyekben az ikerség már határozottan csak külalaki, nem egyszersmind belérteményi is, — és azon ideologiai szép odábbpercenés, mely az első törzshajtásoknál a nyelvgazdagításnak oly kitünő szolgálatot tett, többé alig mutatkozik. Ez a lényeges különbség példaul *av*(as) és *ev*(es) pár, meg *katroc* (Kreszn.) és *ketrec* pár között: az előbbiek őskorban, és egyazon gyökidomból kettős irányban képződtek, a nyelvszokás által pedig két külön, bár rokon, eszmeperce-

nással ruházták fel, alapítván miként szerencsés apafőnök ikergyermekei két párhuzamosan önálló családvonalat, — azért közöttök régiség és eredetiség tekintetében versengés nem lehet; — míg az utóbbiak közöl kétségkivül csupán *ketrec* az, mely a gyökkel egyenes összefüggésben áll (kert, kertec, kertecske, kerítésecske), *katroc* pedig csak a már kész ketrecből csavaríttatott alhangra; mellékalak, a fogalomnak mint lényegnek legkisebb árnyalatkülönbsége nélkül. Amazokban a két egyenjogu törzsalak egymást kölcsönösen fejti, világosítja s a közös gyökre utal vissza; emezekben a későbbi származatu alak, mint alárendelt szerepű, csak a korábbira támaszkodik, egyenes vonatkozás nélkül a gyökre. Összeállításunkba mindegyik rendbeliek vegyesen iktatvák. Helyneveink mindkét tekintetben sok ide tartozó anyagot nyújthatnak, mint: Zaránd, Zerénd; Komoró, Kömörő; Erdőbénye és Ardóbánya stb, milyeket ezúttal csaknem egészen érintetlenül hagytam, valamint — honi és idegen — személyneveink egész seregét is, péld. Tomori = Tömöri (Listi), Andor = Endre stb.

Hogy e hangrendi nyomozások nyelvünk értelmezésében tetemes világot terjesztenek, részemről látom, látásomat azonban másokra nem erőltetem. És csak is futólag említem itt meg, hogy képzésünkben úgy, mint ragzó-hajlításunkban mutatkozó mai egész, meglehetős szabatosságra állapodott hangrendi szerkezete nyelvünknek, az itt felmutatott azon ős hangrendi tevellés alapján fejlett ki, mely egykor a gyökökön nőtt egyszerű törzseket egymástól elkülönözte; más szókkal: mai *képzési* és *ragozási* hangrendünk csak *törzsi* őshangrendünk nyomaiba lépett; minek szintén törvényeit is, ha nyomozásim némi részvéttel találkoznának, a *viszhang* és *összhang* sarkalatos két törvényében ki kellene mutatnom, — magának a *törzsi* ős hangrendnek alapját pedig a „*Magyar nyelv két hangzójában,*“ a mély és magas hangzóban, (melyekre például, s ha tetszik műszavakúl, nemzeti nevünket s annak egykori mellékalakját — mögyer — ajánlottam), mire már máskor is tevém figyelmeztetésemet. E kéthangzóságunkban rejlik egyik kulcsa nyelvünk legsajátosb sajátságainak. Méltassák ezt figyelemre szóvivésben nálamnál

hatalmasb nyomozóink, s ha az enyémmel egyező elvonásra jutandnak, nagy elégtétem lesz, hogy annak, mit igénytelenségemtől a nyelvészet elfogadni vonakszik, tekintélyesb cégjök alatt több szerencsével fognak beutat eszközölni. És meg fognak győződni, mikép *egész hármas hangrendünk* (törzsi, képzési és ragzó-hajlítási) igaz, hogy *úgy* van *amint* van, de nem *azért* van úgy, *mert* úgy van, hanem kimutatható okszerű fejlődés nyomán van úgy amint van, s mint minden positivitásnak, úgy nyelvünk ténylegességeinek is megvan a magok történelme és philosophiája. De általán meg fognak arról is győződni, mikép első megkérdetés mindig nyelvünket illeti a maga ügyében: ezt teszi-a *szócsaládrendszer* kifejezés; — és mert nyelvünk előkora egy derék ifjú barátom szerint elégetett Sibyllakönyv, ezért a rokon nyelvek hasznos szolgálatára számot kell tartanunk. De amit a még meglevő Sibyllakönyvekből értelmesen olvashatunk, rendetlen dolog [a]végett éjszak Pythiáinak homályosb jósigéihez folyamodnunk: ezt teszi a *nyelvészeti egymásután*.*) De hogy e hitvallásom valaha oda ferdíthető legyen, mintha ezzel az egybehasonlító nyelvészet hasznát tagadnám, vagy rokon nyelveink tanulási szükségét hátterelném, bízva hazámfiai józan itéletében, nem hihetem; e vád gyanusítóim mindörökre sikeretlen — mert lelkiösmeretlen — törekvése marad.

---

*) Legbensőbb meggyőződésem, melyet legközelebb bátor is voltam kijelenteni, az, hogy teljes biztosságot nem nyújt akár az egyik, akár a másik út, *magára*; annál nagyobbat a kettő egymás által ellenőrizve; mihez képest az általam igen tisztelt szerző nem veendi, úgy hiszem, rosz néven, ha itt is az „egymásután" helyébe párhuzamos alkalmazását javaslom és sürgetem a két utmódnak, állítva hogy csak ritka esetben képes a „szócsaládosítás", ahova az itt kijelelt hangrendi szóeredeztetés is tartozik, teljes biztossággal határozni, míg a nyelvhasonlítás is meg nem kérdeztetett; de hogy a nyelvhasonlítás is mulasztással vádolható, *valahányszor* amarról tudomást nem veszen, mely vagy útba igazítja, vagy megerősíti; s hogy ha a szócsaládosítás nagy ovatosságra int a *historiai* kriterion nemléténél fogva, amaz nagyon is túl megy a rendin, valahányszor a magyar nyelv külön törvénye vagy csak szeszélye irányában is, rokon nyelvnek felsőbb törvényhozó erőt kiván tulajdonítani. Ez felvilágosításokat nyújthat, és nyújt is, de törvényt nem szabhat.

T. F.

ELSŐ SZÁZAD.

Alhang.	*Felhang.*
áll (Kinn)	él (Schneide, Kante)
anyolog	enyeleg
apad	eped
ár	ér
5. árny	erny-ő
av-at	ev-ez
avas	eves
barka	berke
bársony	berzseny
10. bog	bög
bogr-ács	bögr-e
bolond	belénd-ek stb.
bolyh-os	pölyh-ös
bordó	bördő
15. bosz-us	bősz
botó-ka	bötü
bor-ító	bőr
butyk	bütyk
csal	csel
20. család	cseléd
csálé	cselő
csamcsog	csemcseg
csangó	csengő
csápol	csépel
25. csapzik	csepzik
csattan	csetten
csombolyék	csömbölyék
csomoszol	csömöszöl
csucs	csücs
30. csucsul	csücsül
dagad	deged
dali	deli
darab	dereb
dobban	döbben
35. dobog	döbög
dorg-ál	dörg
fordul	ferdül
forgatyu	förgetyü
fos	fös-t,-ték stb.
40. gombolyag	gömbölyeg
gomolya	gömölye
gumó	gümő

Alhang.	*Felhang.*
gyap-ju	gyep
gyúr	gyűr
45. habahurgya	hebehurgya
hany-ag	heny-e
harsog	herseg
hóbortos	hőbörtyös
hompolyg	hömpölyg
50. igaz	egész
kallantyú	kellentyű
karingó	keringő
kacag	göcög
kar-m	kör-öm
55 kászolódik	készülődik
katroc	ketrec
káva	kéve
kondor	göndör
kor	kör
60. kornyadoz	görnyedez
korong	kereng
kova, koha	kő
kupa	köpé-ce
kurkász	cserkész
65. laboda	lepedő
lang	leng
lapatyol	lepetyel
lappan	lippen
lihu,-ó	lehő
70. mál	mell
mállaszt	melleszt
marad	mered
márt	merít
máz	méz
75. mú(n)-ka	mű
nász	nösz
nyaggat	nyegget
okrándoz	ökrendez
omol	ömöl
80. pacsirta	pityerte, pityer
pálca	péce
pofa	pöfe-teg
pofók	pöfők
rakottya	rekettye
85. rang	rend

Alhang.	*Felhang.*	*Alhang.*	*Felhang.*
rimánkodik	reménkedik	(táv-od)	táved
sajdít	sejdít, sejt	95. tompa	tömpe
sár	csér	zug	szög,-let
sippad	sepped,-ék	szug	szük
90. sor	szer	zsugorodik	zsigeredik
szab	seb	vanyiga	venyige
támog,-at	teng,-et	100. vás,-ik	vés,-ik
tapicskál	tepickél		

MÁSODIK SZÁZAD.

alafa	elefe	gagyog	gegyeg
anya	eme	gaz	gez-e-mize
birka	bürge	góga	gög-icsél
bodon	bödön	gomb	gömb
5. boci	bece	35. gombóc	gömböc
borzad	berzed	habog	hebeg
but-a	büt-ü	handa-banda	hende-banda
buboska	pipiske	hirnyó	hernyü
buja	bő, bej (Somogy várm.)	huppan	hüppen
		40. iga (kötés)	ige (kötetcérna, kötszó)
10. csahol	csehel		
csavar	csür (csever)	ihol, ihon	ehel, ehen
csicsós	csecsés	kahog,-ol	keheg-el
csimota	csemete	kaland	kel, kelend
csipa	csepegő	kantus	köntös
15 cinkos	cenk	45. kagyló	kegyelet(ív, görbület)
dar-a	der-ce		
darabol	diribel	kákics	kékecs,(nyúlkék)
doh	düh (döh) annyi mint fuvallat	kap-tár	kep-e, köpü
		kavar	kever
dohot	deget	kinlódik	küllödik
20. duborog	dübörög	50. kollancs	kölönc
durran	dörren	kolonc	kölönc, cölönk
dúzs	dözs	korh-adt	görh-es
fak-ó	fek-ete	kotyog	ketyeg
far	fer-de	kótyonfitty	kettyenfitty
25. ficskánd	fecskend	55. kukurikol	kikirikel
fordít	ferdít	kucorodik	göcsörödik
forgatag	förgeteg	kulyak	külek-edik
forgó	fürge	kunyor-ál	könyör-ög
foszlott	föslett	kurta (szap-pankurta)	körte
30. gan-é	geny (kiforduló gömbölyüség)	60. láb	lép

Alhang.	*Felhang.*	*Alhang.*	*Felhang.*
lábtó (Molnár Albert)	lépcső, léptő	por	pör-met, pörnye
		pongyola	pengyel, pendely
lantol	lend-ül, lentet	pufog	püfög
lap	lep-el stb.	púpos	pípes
laponyag	lepenyeg	85. púposkodik	pípeskedik
65. **lapottya**	lep-ény	ránt, rántás	rény, rénye
lázong	lézeng	ringat	renget
lobban	lebben	rikács	rekedt
lobog	lebeg	rohanni	röhennyi
makog	mekeg	90. ruca	réce
70. **mióta**	mőte	sarj	sörj-e, cserje
murok	emreke	suppad	süpped
nyámog	nyémeg	suprál, supri-kál	söpr-üz, söpörkél
nyafog	nyefeg		
nyavalygó	nyevelgő	szorg-almas	sürg-e, sürgős
75. **ont**	önt	95. támétalan	teméntelen
ostormény	östörmény	totyog	tötyög
pamacs	pemet	úgy, úgyan	így, ígyen
paráxs	pörzs	zsuzsok	zsizsik
pirga (Szatm. Erdély)	pörke, pörgölt	vacsor-a	vecser-nye
		100. virgonc	fürgenc.
80. **pisál**	pesel		

HARMADIK SZÁZAD.

Alhang.	*Felhang.*	*Alhang.*	*Felhang.*
agy	hegy	dac	döc-cen
arasz	eresz	dohodik, — osodik	dühödik (Székely)
as-ag	ecs-et		
avik	évik (Kreszn.)	dong	döng
5. **bark-óca**	berk-enye	20. duda	tüdő
bizgantyu	bezgentyü (puska bezegje)	fak-adék	fekély
		fickand	veckend
bugyogó	pötyögő	forr, fortyan	förmed
burok	bürök	galagonya	gelegenye
busá-san	bősé-gesen	25. gomolyg	gömölyg
10. **buzog**	pözsög	gondol	göngyöl
csata	cseté-(paté)	(gurba), gir be-gurba	görbe
csimaz	csömöz(Somogy)		
csomó	zöm, szöm	gurul	gördül
csomó	csömör	hancsik	höncsök
15. **csuszog**	csöszög	30. hold	hölgy
cirgat (Somogy)	sürget	(hortyok)	hörcsök
		igyold	együld

Alhang.	*Felhang.*	*Alhang.*	*Felhang.*
igyók	együtt	65. sudar	süheder
karikós (Somogy)	kerekes	suhad, aszt	süed, sülyeszt
35. karmol	kösmöl(Szatm.)	suhad	siet
kasmatol	kösmötöl	sur-ran	sür-ög
kopaszt	köpeszt, köveszt	sustorog, ikol	sistereg ,-ékel
kopad	köved	70. suta	sete
locsog,-csant	lecseg ,-csent (Kreszn.)	sutton	setten-kedik
40. lop	lep (eltakar)	szádorog	szédeleg (ácsorog)
ludvérc	lüdérc	szamóca	szemőce
. . . . mantyu	mentő, mente	szarka	(zörge, csörgö)
monda	mende-(monda)	75. szortyog	szörcsög
mul	mel, mellőz	szulák	(szövőlék), szőlő
45. nagy	négy, nehéz.	szunyog	zönög
nyál	nyél(nyuló mindkettő)	szusz	szesz
		tántorg	ténferg
nyassán (Faludi)		80. tár	tér
	nyersen	tár	teher
nyikog,-kan	nyekeg,-ken	távol, tavaly	tévely
orv (körüljáró)	örv.	tébolyg	tévelyg
		tó,-dul,-dít	tő,töl,tölt,csödít.
50. óv (körülveszi)	öv	85. tohonya	töhönye
		tom	töm
parapáty	pereputy	topolya — (nyárfa)	töbölye (rötyesz edényke)
patécs (mélyh.)	petécs (magash.)	torzs-a	törzs,-ök
pilla	pille	totyori	tötyöri
porcog	pörcög	90. tukarcs	tekercs
55. poshad	pöshed	tur	tür, gyűr
potom	pöttön	tur, torlás	törés, dörzsölés
puffad	pöffed	usz-ik	evez
rocs-ka	rücs-ő (Szatm.)	zavar	zür-(zavar)
sany-ar stb.	seny, senyv	95. zivar, zivatar	zeher-nye
60. sarkantyu	serkentő	zong (Kazinczy)	zöng
saroglya	sereglye	zsák	zeke
sipró (Som.)	seprű	vackol	veckel
Somogy	Sümegh	vacok	fészek
(sorda), csorda	ser-eg	100. vihar	viher, vihetör.

NEGYED K SZÁZAD.

ág	ék, hegy	amaz	emez
álmél	elmél	báj, báv (R.)	bü, bév

Alhang.	*Felhang.*	*Alhang.*	*Felhang.*
billog	bélyeg	kopasz	köpesz (Göcsej)
bud-a	büd-ös, büz	kop-ja	kép (Tinódi)
butykos	bögyögős korsó (Kreszn.)	kupa	köpé-ce
		láp, lábbog	lép, lebeg, libeg
csak	csek-ik, -ély	lód-ul	lőd-örög
csingallózik	csüngöllőzik	lóg-(ároz)	lőgérez
csipcsup	csöpp, -enkénti	lomos	limes-(lomos)
csafra, csafrinka	cefre	lotyadék	lötyedék
culáp	cölöp	lotyog	lötyög
dohog, duhog	dühög, -öng	maca	bece
dudorog	didereg	Magyar	Megyer (Béla jegyz.)
dur-va, daróc	dér-(dur), Deréce	majmol	mímel
durcás	dercés asszony (Kreszn.)	mar	mér-eg
		nyir-bál(alh.)	nyír,-ő (felh.)
fitak (= bojt, Somogy)	fityegő	nyir-(os)	nyers
fitogtat	fityegtet (kin lógat)	nyúl, nyól(R)	nyő, nyől, nől
		nyuszt	nyest
fonák	fenék	olyan	ilyen
fordul	főrd-ik, Füred	palol	pelel
guga	gége, gög	pillangó	bill — libengő, lependék (Szikszó. Fabr. Bal.)
gyomboru (Somogy)	gyöngy, fagyöngy		
gyomoszol	gyömöszöl		
gyomrozni	gyömrözni	piszka (= bincka, Szatm.)	bincke, pincke
hadarint	hederít	por (parancs stb.)	pör
hár-int	her-gel		
harmat	permet	poronya	pörnye
hóba	hébe-(hóba)	pottyan	pettyen
hóka	höke	pozsg	bizseg, bizserékel
hóly-ag	hüely, hüvely		
hugy	híg	pufli	büfli
hupa	hépe-(hupa)	(rogyasz)	rötyesz (Szatm.)
hurcol	herce-(hurcál)	rongyos	ringyes-(rongyos)
ir-aml	er-ed, ereml		
ízrombán	ízben	rozzan	rözzen
kalapál	kelepel	sajt	zsejt
kapaszkodik	gebeszkedik	suhog	siheg
kaponya	kép (arc, fej)	szamat, maszat	szemet
kavics, kovacs	kövecs	szoszmatol	szöszmötél
kisafa	kisefa	szuny-ad	szün, csün
kita	kötü, kösü	szur-ok	szür-ke
kol-lant	kölü, kölyü		

Felhang.	*Alhang.*	*Felhang.*	*Alhang.*
takarodj	tekeredj	90. valag	Veleg.Vők,völgy
top-ány	cip-ő	válaszol	félesel
80. topog	tipeg	vál-ik	fél, feles
torl	törl, törül	vall (Jász.	
torzsalkodik	dörzselkedik	cod.)	vél
tova	té-tova, téstova (Rév. cod.)	vall	felel
		95. vány-adt, fo-	
ugyan	igen	nyadt	vén
85. zsámoly	sémely	varsa	vörse (Simai.)
zsib-og,-ong	zsib-ereg	varsa	erszény
vág	vég	vatalé	veteléj
vakog	vekeg,-eng	váz, vász-on	fesz
vala....	...féle	100. vickand	veckend,-el.

MÁTYÁS KÖNYVTÁRÁNAK EMLÉKEZETE.

GR. KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

1527-ben jelent meg Brassicánusnak ily című munkája: „*Luciani Samosatensis*, Aliquot exquisitae lucubrationes per Joannem Alexandrum *Brassicanum* latine redditae, ac uberrimis scholijs illustratae.“ — A könyv végén: „Excusum Viennae Austriae, Per Joannem Singrenium. Anno a nato Jesu M.D.XXVII. Mensis Julij die decima.“ — Negyedrétben.

Ezen könyv alig érdemelné figyelmünket, ha Brassicánus ezen könyvben foglalt jegyzéseiben két, minket érdeklő adatot nem említett volna; — egyik az: hogy a törökök 1526-ban Mátyás király budai könyvtárát név szerint két nevezetes kézirattól u. m. „*Marcus Monachus Anachoreta*“, és „*Valerius Maximus*“ munkájától fosztották meg; a második: hogy Brassicánus tulajdon könyvtára számára *Pannonius (Pesti) Gábor* közbenjárása által a törököktől *Pannonius Jánosnak* 300 epigrammáit váltotta meg. — Megjegyzem egyébiránt itt, hogy Brassicánusnak könyvtára és irásai idő-

*) Közli Vass József tanár és könyvtárnok úr.

vel a bécsi császári könyvtárhoz csatoltattak [1]) : ott lehetnek talán ma is az említett epigrammák. [2])

Ami pedig első Mátyás király budai könyvtárát illeti, arról *Singrenius János*, Verbőcinek törvényes könyvét Bécsben 1545-ben újra kiadván, és azt esztergami érsek *Várdai Pálnak* ajánlván, ajánlólevelében így emlékszik: „Inter alia id praecipue ab omnibus deplorandum: furius (így!) istius bestiae immanissimae (érti a törököket) ornatissimam literariam suppellectilem, qua plurimum decoris, honestatisque florentissimis nationibus (quas brevi tempore diabolico suo regno adjecit) semper accedebat, adeo penitus devastasse, *ut nullae restent reliquiae*, quo ostendit (turca), non tam hominum, quam omnis pietatis, virtutis, honestatis, justitiae, bonae politiae perpetuum moliri interitum. *Buda* Ungariae urbs plane regia, antequam in formidandi istius Cerberi, vel ipsius Plutonis crudeles manus incidit, florentissima, quasvis vere nationes bibliothecis superabat, at quo redacta est? *locus bibliothecae vix ostendi potest.*" Ezt írta Singrenius 1545-ben. Egy századdal későbbre tudós madridi királyi tanár *Clemens Claudius* Mátyás király könyvtárának kincseit török kézben vélte még meglenni, midőn ily című munkájában: „Musei, sive Bibliothecae tam privatae, quam publicae exstructio, instructio, cura, usus. Libri IV. Accessit accurata descriptio Regiae Bibliothecae S. Laurentii Escurialis: insuper Paraenesis allegorica ad amorem litterarum. Lugduni, sumptibus Jacobi Prost. M.DC.XXXV." Negyedrétben, — a 36-dik la-

---

[1]) — Lásd: „Suppl. ad L. I. Lambec." col. 820. Érdekes azonban, habár (itéletem szerint) nem alapos is az, amit ugyan ezen fen említett budai híres könyvtárnak sorsáról erdélyi szászfi Kelpius Márton ily című munkájában: „Natales Saxonum Transylvaniae. Jenae. 1684. — Negyedrétben, a B. 2. nyomtatási jegy alatti lapon e szavakkal említ: „Celebratur Bibliotheca coronensis, quà post *Budensem (cujus reliquias, nescio quà ductus invidiâ, Sigismundus Báthori Transylvaniae Princeps, cum plurimis antiquitatis monumentis flammis subjecit Albae Juliae)* celebriorem Hungaria habere non creditur.

[2]) — Találtatnak Florenciában is az úgy nevezett „Laurentio-Medicea" könyvtárban Cod. 50. Plut. 34. *Pannonius Jánosnak* eredeti kéziratai, melyek 19, eredeti irással tölt lapokat foglalnak; — az irás olvasása felette nehéz.

pon ezeket írja: „Hinc profecta haud dissimilis cura Mathiae Corvini Hungariae regis, quem vere appellare possis Martigenam, videlicet qui natus sit inter arma, et quasi adoleverit in ipso Martis sinu, nimirum in Joannis Hunniadis disciplina. Is haudquaquam degener a perenni, et contestata parentis bellicosissimi virtute, ita se literarum studio addixit, ut Italos, Germanosque, si qui bonarum artium laude excellerent, evocarit, et (quod hic praesertim agitur) *bibliothecam Budae instituerit* in ipsa Regia, *quae etiam nunc exstat, sed sub barbarie othomannica*, doctorum virorum haud amplius parens et altrix."

De érdekesebb ennél az, amit ugyan Mátyás király budai könyvtárának maradványairól írt 1661-ben *Conring Hermann* ily című könyvében: „De Bibliotheca Augusta, quae est in arce Wolfenbuttelensi, ad illustr. et generosum Joan. Christianum L. Baronem a Boineburg epistola, qua simul de omni re Bibliothecaria disseritur. Helmestadii, typis, et sumptibus Henningi Mulleri. 1661." Negyedrétben. — Conringnak pedig ide tartozó szavai ezek: „Dum ardua serenissimae domus (Wolfenbüttelianae) negotia, Rudolphum II. et Ferdinandum II. imperatores Vindobonae adire compulissent (principem Wolfenbütteliensem) in Hungaria laciniam celeberrimae quondam bibliothecae Mathiae Corvini sibi comparare, quamvis magno aere, concessum fuerat. Deprehendere vero in illo MSS. ordine licuit tibi simul incomparabilem Thesaurum, et in Germania quidem nusquam antehac visum, prope ducentorum, et quidem magnam partem spissorum, omnique pagina plenissimorum . . . . . primae magnitudinis voluminum, de arcanis negotiis, ac rebus praecipuis non duntaxat Germaniae universae, aut hujus incliti Ducatus, sed Galliae etiam, aliarumque rerum publicarum Europae." — Ezek tehát akkor Wolfenbüttelbe vándoroltak.

Mátyás király budai könyvtárában Cuspiniánus idejében (a mohácsi ütközet után, a XVI. század elején) még meglévő egy más codexről emlékszik maga Cuspiniánus ily című munkájában: „*Joannis Cuspiniani* De caesaribus atque Imperatoribus opus insigne: ab innumeris, quibus antea scatebat, mendis vindicatum: una cum *Volphgangi Hungeri* Ju-

riscons. doctiss. annotationibus, quibus innumera cum hujusque autoris, tum aliorum quoque historicorum loca et restituuntur, et explicantur. Basileae per Joan. Oporinum, et Nicolaum Brylingerum 1555." — Egészrétben. — E munkában Cuspiniánus ott, ahol Justiniánusról szól, ezt hozza elé: „Bellum vero Lybicum, quod Johannes contra Afros gessit, Fl. Cresconius Corrippus VIII libris persequutus est, quibus titulum fecit: Johannidos, quos in regia bibliotheca Budae reperi. Hi sic incipiunt:"

„Signa, duces, gentesque feras, Martisque ruinas,
Insidias, stragesque virum, durosque labores,
Et Lybiae clades etc."

Ugyan ezen budai királyi könyvtárnak tulajdona volt Heliodorusnak azon görög codexe is, melyet 1534-ben Obsopoeus Vince következendő cím alatt közrebocsátott: „*Heliodori* Historiae Aethiopicae Libri X. nunquam antea in lucem editi. Graece. Basil. ex officina Hervagiana. 1534." Negyedrétben. — Heliodorusnak e munkájáról Obsopoeus előljáró beszédében ezt írja: „Devenit ad me (Codex Heliodori) servatus ex ista clade hungarica, qua serenissimi quondam regis Matthiae Corvini bibliotheca omnium instructissima, superioribus annis a barbarie asiatica vastata est. Hunc (Codicem) cum aliis nonnullis miles quidam plane gregarius, et ab omnibus tam Graecorum, quam Latinorum disciplinis abhorrentissimus, jam apud nos tinctorem agens, tunc vero illustrissimum principem Casimirum Marchionem Brandeburgensem . . . . . comitatus in Hungariam, forte fortuna, non sine mente, reor, non sine numine divum sustulit, quia auro exornatus non nihil adhuc splendescebat, ne scilicet, tam bonus author et visus, et lectus paucissimis interiret."

A MUZEUM TÁRCÁJA.

IRODALMI EGYVELEG.

— Tisztelt szerkesztő úr, Ne ütközzék meg benne, ha ez úttal, még pedig e rovat megkezdéseül, nem az első rangu nemzetek irodalmaiban böngészgetek. Kijutva hajónk az európaiság nyílt tenge-

rének zivataros színterére, ott vesznünk kell, *vagy* tanúlnunk. Aztán a külföldnek, főleg apróbb nemzeteinek, mozgalmait ismervén, versenyre buzdúlunk; *önismeretre* jutunk; megtanúlunk *igazságosak* lenni az iránt amink van, azaz szeretni és gyülölni, a jót, a roszat. Gögünk is lelohad, ha látjuk, hogy máshol, kisebb zajongással, több szerénységgel, mit tesznek. Mi nem vagyunk hivatva a *nagy* nemzetekkel mérközni; de hogy a *második* vonalban *elsők* legyünk, az, hiszem és vallom, tőlünk függ egyedül. De csak úgy, ha belátjuk hogy a *naturalistaság* nem elég arra: digito monstrari et dicier: hic est! — Kezdjük a magos éjszakon.

— **Svédhon.** Az ország nyugodt állapota s emelkedő jóléte jótékony hatással volt az irodalomra is a két utóbbi év alatt, 1856—7. Névszerint a történelmi tudományokat számos mű képviseli. A „*Neveseles svédek életirási encyklopaediája*" a XXIII. kötettel [1]) befejeztetett; *Afzelius* a „*Svéd nép legendairói évkönyvei*"-nek VIII. [2]), s „*Fryxel Beszélyek a Svéd történelemből*" című munkájának (XII. Károly kormányát tárgyazó) XXXIV. köt.[3]) bocsátá közre. Jeles mű mind a kettő, mely a történelmet nem szárazon, hanem majd a legendák, majd a szóbeli hagyomány ékítményeivel, majd a szellemdús s mély tudományosság teljességében adja. *Svédország történelme a Zweibrückeni házbeli királyok alatt Carlson* tanártól imént megjelent II. kötete XI. Károly kormányát tárgyazza 1680-ig. Fontos mű, mély becsületére fog válni honának. A svéd levéltárakban rejlő hiteles okmányok alapján dolgozva nem csak a nemzeti hanem a XVII. századi egyetemes, névszerint a francia történelemre nézve (mely ország külföldi politikája e korszakban oly tevékeny volt) nagy érdekkel bir.

Akademiai dolgozatokból megjelent: *A széptudományok, történelem s régiségtan Akademiája* emlékiratainak XXI. kötete, *a tisennyolcak Akademiája* és: *a tudományok Akademiája* emlékiratainak folytatása, a *Skandinávia történelmét illető okmányok* XXXVII. osztálya stb.

Néhány új történelmi mű is kezdetett meg; így, például báró *Adlerbeth Gudmund Joeran* emlékiratainak két kötete (III. Gusztáv kormányáról), kiválólag politikai tartalommal s hiteles okmányok alapján dolgozva. *Gronholm* és *Mellin* Gusztáv Adolf történelmét kezdék közre bocsátani. Norvégiában is gyorsan következnek a korábban megindúlt történelmi munkák folytatásai: első helyt említendő a „*Norvég nép történelme Munchtól*, a IV. kötet VII-d. osztálya 1742-ig; továbbá *Keyser* kitűnő munkájának: a *Norvég egyház történelme* II. kötete, s a nem kevesbbé tudományos *Norvégiai kolostorok történelme Lange Kereszlélytől.*

A történelem mellett a társadalmi kérdések foglalkodtattak számos tollat. *Borg* „*A Nő történelme társadalmi szempontból*" című munkát

---

[1]) Hálljuk: *huszonharmadik*!) [2]) *Nyolcadik* [3]) *Harmincnegyedik*! stb stb. Aki maga magát megbecsüli — DE TETTEL! — azt megbecsülik mások is! *Szerk.*

indíta meg. *Bremer Friderika* némely munkái s egy törvényjavaslat folytán, mely a nők nagykoruságára nézve a 25. életévet indítványozá, divatos themává lön e tárgy. *Naumann* egy kötetet ada *Svédország Alkotmányos jogáról*, hasznos commentárként a hazája *alaptörvényeinek gyüjteményéhez*, mit ugyanő bocsáta közre. *Arrhenius* a földmívelésről irt. Számos munka jelent meg a nyilvános oktatásról, tárgyazva részint a classicai tanulmányok sülyedését az ujon életbe léptetett dualisticus rendszer következtében (reál oktatás gymnasiális mellett), részint annak célszerűségét mutogatják, hogy az ősidőktől fogva Upsalában létező egyetem Stockholmba tétessék át, vagy legalább az upsalai főiskolának orvosi kara egyesíttessék a stockholmival, miután e külön szaknak emitt számosb segédforrásai kinálkoznak, az oktatás is tevékenyebb s termékenyebben kezelhető mint amott. A vallásos kérdésekre nézve nem mellőzhetjük *Trottet* munkáit, kinek folyóirása egy jelentes dolgozatot hoza a *Svédegyház belállapotjáról*. Nincs hiány e téren más mindennemű röpiratokban sem.

Legparlagabban a költészet vagy a tulajdonképi szépirodalom mutatkozik. Ez évben néhány költőt vesztett el az ország, de neveik nem voltak eléggé hangzók, hogy honuk határain túl zendüljenek. Súlyosb veszteség *Hartmansdorf* halála; kinek neve mint politikai iróé s mint státusférfié, egyiránt köztiszteletben állt a külföld előtt is. Szigorú protestáns; mint a nemesi rendek házának tagja, híven ragaszkodott végórájaig meggyőződéseihez, mik bármi újításnak is nehezen engedtek beutat. Azonban jellemének tisztasága s éleselmüsége szintoly kitünő mint hasznos polgárrá tevék, kinek halála országos veszteségként sajnáltatik.

— **Oroszországban** más jelenetekkel találkozunk. Ez még nagyon a külföldre szorúl. S ime, a külföldről behozott irodalmi termékek harmincadi vámja volt: egy font kötetlen könyvé 10., bekötötté 20. kopek; zeneművek, térképek s kőmetszetek kötetlenül vámmentesek; kötve 20 kopek fontjok. Ezen felül a censurában minden szépirodalmi műtől fontonként 10 kopek fizettetett.

Egy újabb rendelet ez adót *csupán* a belletriai művekre hagyá meg. De a régi censurai viszonyok érintetlenül fönállanak, s ha azokban itt-ott egy más lég fuvallása érezhető is: mégis minden könyvcsomónak a harmincadról egyenesen a censurába kell yándorolni; honnan csak azon könyvek menekülnek ki, mik vagy már engedményezvék, vagy, irányuknál fogva, semmi tilost nem tartalmazhatnak. A még nem ismeretes műveket először átolvassák, ami oly lassan történik, hogy rendesen hónapokig, néha évekig is nyögnek a vizsga alatt, mignem sorsuk, jobbra vagy balra, eldől; atilalmazottakat a censurai helyiségekben pakolják öszve s utasítják vissza. Minden eltiltott műből egy példányt megtartanak a szentpétervári könyvtár számára; árát, a törvény szerint, meg kellene az illető kiadónak téríteni. De az így letartóztatott példányok árát 1849. óta hiában kérik a könyv-

árusok. Kézzelfogható, hogy a 2000 rúbellel fizetett censorok nem örömest teszik ki magokat egy ily állomás elvesztének, s részleges, mindenre kiterjedő utasitásuk nem levén, de nem is lehetvén, kétes esetekben egyegy könyvet inkább egészen eltiltanak vagy kelletlen magyarázgatást engedő helyeit *befenik* nyomdászi festékkel, hogysem némi *elnézést* merényeljenek. Oroszországban még oly művek is, mint Macaulay angol történelme, mely nálunk akadály nélkül megjelenhetett, a tilosak közé sorozvák: mi eléggé mutatja a müveltségnek mily fokán állnak ott, s nem hagy föl egyebet, mint azon ohajtást: bár jutnának érvényre ott is azon humánus elvek, mik most, így vagy úgy, mindenhol pályát törnek.

September 28-d. halt meg Pétervárott Smirdin A. F. könyvárus. Született 1795. Moszkvában; 13 éves korában inasúl Iljin könyvárus üzletébe állt, s innen 1817. Pétervárra, Plawilsikov könyvkereskedésébe, költözött. Tevékenysége s ügyessége mihamar megnyeré főnöke bizodalmát, ki végre egészen reá ruházta ügyei kezelését. Halála után, 1825. Smirdin átvette az egész üzletet, s tapintatteljes ildommal látott hazája *összes irodalmi termékeinek* kiadásához. Egyiránt ismerve az irodalmat s a közönséget, tudta, mint ébreszsze föl a kifejletlen olvasás-vágyat, s mint elégítse azt ki. Gondos és ízléses kiadásokhoz szoktatá lassanként a közönséget, s az iróknak biztositékot nyújta, hogy minden értékes mű megkapja jutalmát; úgy annyira, hogy a könyv kelendösége biztosítva volt, ha címlapja Smirdin árujának mondá, megszokván a közönség, hogy töle mindig tartalmas, érdekes és gondos kiállításu cikkeket várhat. Könyvárusi pályája alatt Smirdin kiadásai többre rúgnak három millió rúbelnél; Püskin, Krylow, Karamsin, Shukowski stb munkáikon fölül az „*Orosz irók munkáinak összes gyüjteménye*" alapját ő veté meg *). Ily vállalatok után Smirdin szegénységben halt meg. — A sok magyar Ladvocat, Didot stb nem retteghet ily sorstól.

— **Lengyelország.** A lefolyt évben a lengyel irodalom is tett egy lépést előre, mint reménylik, s hátra, mint rettegik. Annyi igaz, hogy a szépirodalom lassanként mindig több tért enged a tudományosnak, s hogy az előbbinek mezején a valóban szép virágok vajmi gyéren fokadoznak, minélfogva a régieket léptetgetik föl új meg új kiadásokban. Mickiewicz meghalt, s valóban úgy látszik, hogy ő egy egész költövilág lelke volt, mely most, elvesztvén mesterét, még ingadoz, *mely* ösvényre térjen. Lengyelország hálásnak mutatkozik újabb költőinek ezen legnagyobbika s irodalmi történetében egy új

*) Ily valamit akartam, sürgettem, próbáltam, s akarnék most is! Smirdin példája buzdító lehetne ugyan Didotinkra nézve, de a végét, tisztelt munkatárs, nem kellett volna-e elhallgatni? Azonban bizzanak ezek ügyességök és okosságok mellett egy kissé abban is, hogy a magyar nem orosz stb. T. F.

korszak alapítója iránt, valamint Franciaország a menekvő iránt, ki kebelében írta mesterműveit. Százötvenezer frankot meghalad az összveg, mely két év alatt az elhányt költő árvái számára gyűlt. Hasonló gyűjtés fog hibetőleg legközelebb megnyílni a lengyel provinciákban Dwernicki osztálytábornok utódainak számára, ki Párist 1814-ben utolsó védelmezte, Geismar tábornokot ama merész lovasrohammal Sieroczyn mellett 1831. febr. 15. megverte, s tavaly november 23. Lopatinban, két mérföldnyire azon helytől, hol utolsó borostyánait aratta, meghalt. A lengyelek kíváncsiak Thiers híres munkája XVII. és XVIII. kötetéből megtudni, vajon igazságosabb lesz-e Thiers Dwernicki tábornok iránt, ki vele a Ragusai herceggel (Marmont tábornagygyal) s más azon koru jelentős franciákkal folytatott levelezését közlé, mint, állítólag, a többi lengyelek iránt volt eddigelé.

Sándor cárnak minden téren nyilatkozó bölcs és emberséges felfogása megszünteté a Mickiewicz munkái tilalmát [1]; az új kiadás első kötete ez ímént jelent meg Varsóban. — A nagy költő utódjaúl a szláv nyelvek tanszékében (Párisban) a kitünő tehetségü *Chodsko Sándor* neveztetett.

Varsó folytatja irodalmi hegemoniáját az összes lengyel tartományok fölött. Számos folyóirásai közöl csupán egyet emelünk ki: a *Biblioteka Warszawská*-t (Varsói Könyvtár), melynek gazdagságát a tavali utolsó, decemberi, füzetnek tartalma mutatja: *Bartoszewicz Julián*, a Rákóci ház mozgalmai a XVII. században a lengyel korona mellett [2]), *Tykiel B.*: Történelmi-statistikai jegyzetek az augustówoi kormányzóságról; *Kowalski* Ferenc emlékirásai (1823); az olasz költészetről a középkorban, mint a Dante Isteni komoediájának forrásáról Ozanam után (franciából); *Komarnicki Zsigmond*: a kruszwicai püspökökről; Párisi irodalmi, tudományos s müvészeti krónika; *Loski J.* a görög váregyház Kodinban s Sapieha János podlachiai vajda sírja ugyanott (két rézmetszettel); költemények; irodalmi krónika; *Schuls Domokos*: új kopernikusi levelek; Levél a Biblioteka Warszawska szerkesztőségéhez; *Barowski Péter*: Levelek a sibiriai ezüstbányákból; könyvészet, irodalmi újdonságok; meteorologiai vizsgálatok october hóban.

Nem csekélyebb becsü a *Csas*, mely az 1856 óta Krakóban járó hasonló cimü politikai hírlap mellekleteként, 12 öt íves havi füzetben jelenik meg. Ide teszszük hat utolsó füzetének tartalomjegyzekét:

Hellenius: Az únióról Lengyelországban; *gróf Wodzicki Kázmér*: ornithologiai vázlatok I. II. III.; *Bielowski Ágost*: Pocutia; *gróf Dzie-*

---

[1]) Ennek ellenére is a *Lengyel Zarándokság könyveiből* (Mickiewicztől) *Miklós cársága alatt* 50,000 példány csempésztetett be Lengyelországba.

[2]) Szabadjon erre s az effélékre a Történelmi Tár kiadóit figyelmeztetnünk.

dussycki Móric: A párbajok; *Slomczewski Móric*: Anglia és az Angolok a XVIII. században; *Suchecki Henrik*: Prágai glagolit töredékek; *Olesszcsinski Antal*: A Szépmüvészetekről; *Mann Móric*: Oroszország s a társadalmi kérdések; *Labinski Mihály*: a francia administratió; *Mosbach Ágost*: Sparre Axel, Krisztina svéd királynö kamarásának követsége Lengyelországban 1645.; *Kulczycki László*: Pantheon; *Maczinski József*: Kosciusko kora; *Slomczewski Mihály*: az ipari-civilisátió jelleme s veszélyessége; *Groza Sándor*: Berdyczow város történelméhez; *Mann Móric*: Az állam és a gyarmatok; *Hellenius E.* Történelmi vázlat a humani bazilita kolostorról; *gróf Zaluski József tábornok*: Néhány szó a hajdankori fegyverekről Lengyelországban; *Lisiewski J.* Történelmi nyomozások a krakói sárkánybarlangróli néphagyományokról; *Kulczycki László*: Utazási vázlatok Olaszországról; *gróf Dzieduszycki Móric*: Egy pillantás a vallás-erkölcsi állapotokra Lengyelországban a XVIII. században; *gróf Zaluski János*: Két okmány a sanoki kerület történelméhez a múlt században; *Sulima Onuphrius*: Jegyzetek a robotmegváltásról Lengyelországban; *Maczinski József*: A Krakói Mária-egyház archi-presbyterei és papjai. — Emily nagyobb cikkeken kivül minden füzet irodalmi áttekintéseket (Siemienski Luciántól) és irodalmi egyveleget hoz.

Szint ily jelentes mozgalom nyilatkozik Wilnában és Posenben is. Wilnában jelent meg *Jocher Ádám* nagy tekintetü munkája: Obraz bibliograficzno-historyczny literaturi i nauk w Polsce (az irodalom és tudomány bibliographiai-történelmi képe Lengyelországban), eddigelé három kötetben. Gallícia ellenben panaszkodik, s méltán, hogy városaiban, különösen Lembergben, mindinkább növekszik a fényüzés, s a szellemi élet és forgalom tökéletes pangásban dermedez. Az ország irodalmi termékei elavúltak, s újakat a külföldről kell vennie; de jelenleg vajmi kevésre van szüksége.

— **Flórenczben** e cim alatt: *Societa bibliografica Toscana*, egy társulat alakúlt, mely feladatául tüzte ki, mind azon gazdag anyagokat, mik a belföldi levéltárak- s gyüjteményekben eddigelé használatlanúl hevertek, egybegyüjteni s közrehozni, és pedig oly alapon, mely — az anyagi törekvések eme korában — a legbiztosb sükert igéri az ide tartozó cikkek birtokosainak járatlansága s közönössége felett. A társulat egy, az öszves Toscánát felölelő, antiqár-kereskedést rendezett, minek figyelmét aligha kerülheti ki, ami érdekes van az országbar. 20,000 cikkből álló gyüjteménynyel nyitá meg müködését. Egykét szóval érintjük, hogy az olvasónak némi fogalma legyen a vállalatról. Első helyt az eredeti okmányok és codexek állanak, 800 darab XV. századi nyomtatvány, 600 Aldini-féle kiadása görög, római s olasz iróknak, archaeologiai müvek, görög, latin, héber kéziratok s nyomtatványok a tudományok minden ágaiból, különös tekintettel az olasz történelmet tárgyazó müvekre. Nem az lesz-e ebből, hogy Toscána úgy fog járni tudományos kincseivel, miként a müvésziekkel járt, mik

a polgárisodott világ minden országaiban szétszórattak? E téren a kormánynak kellene a dolog élére állani őszinte jóakarattal, s a kolostorok, könyv- és levéltárak kincseit napfényre hozva s rendezve, *egyszersmind arról gondoskodni*, hogy csak az ország számára *conserváltassanak*.

— *Habent sua fata libelli.* A könyvek történetei nem ritkán szint-oly kiszámíthatlanok, mint az emberekéi. Egyik példa erre a régi *Meidingerféle francia nyelvtan*, mely imént, a 37-dik kiadásban jelent meg. Meidinger János Bálint (1756—1822), francia nyelvtanító, nem tudott nyelvtana számára, mely később urrá teendé, kiadót találni; elhatárzá tehát, saját költségére merni a kiadást. Hogy nyelvtana gyakorlatiasb szerkezetű minden addig dívott kézikönyveknél, tudta, de a sükert, mely reá várt, aligha sejtheté. A két első kiadást, 1783. 1785. ezer-ezer példányban az 1787, 1788. 1789. 1790-dikiek követték 1500—2000 példányban. A következő 4 év alatti négy kiadás 3500, végre 8000 példányra emelkedett, s ez-utóbbi számon maradt a többi 25 kiadás 1794—1834-ig, míg az utolsó, a 36-dik, 1841-ben, 6000-re apadt. E nyelvtanból tehát összesen nem kevesebb mint 238,000 példány kelt el. Igaz, hogy az időviszonyok rendkivül segélték elő e kelendőséget, miután a francia invásió a francia nyelv ismerését általános kellékké tette inkább mint valaha. *K. Г.*

INTÉZETEK.

— A *magyar akademia* jan. 18. volt philosophiai-osztályi ülésében felolvastatott *Szontagh Gusztáv* úr újabb értekezésének második része: t. i. *az egyezményes elv alkalmazása a philosophia külön tanaira*, ezúttal különösen az erkölcs-, jog és vallástanra, úgy az alkalmazott bölcsészetre is. Hogy az egyezmény elvének szükségessége épen e téren leginkább kimutatható, előre volt látható: hiszen még az eszményi bölcsészek is leggyümölcsözőbben itt forognak, kölönösen midőn a tünemények és tények magyarázatába bocsátkozva, nem ritkán megfeledkeznek egyoldalu kiindulási pontjokról. Mégis ez általánosságok után, ha az egyezmény mint rendszer megalapíttatást vár, már most az összes bölcsészetnek annak alapján felépitése kivántatik. — Követte ezt *Brassai Sámuel* úr *lélektani alapon fejtegetett logikájának* folytatása, mely e régi tudomány eredményeinek éles szabatosságu, folyton a gondolkodó lélek tapasztalati tüneményeire vonatkoztató, szellemes előadásával igen gerjesztőleg és kielégitőleg is hatett. Ezuttal különösen a fogalmak köréről, tehát azok igen viszonyos kiterjedéséről aszerint, mint azok vagy tárgyasak vagy inkább alanyiak, továbbá tartalmuk és jegyeikről (e képzetekről) értekezett. Nem ismerünk eddig ily nyomos dolgozatot irodalmunkban e tárgyról.

Január 25. *a történelmi osztály ülésében* először is *Podhradczky József úr* értelmezése olvastatott *az aranysarkantyús vitézekről* vagy a régi hadi rendről. Töredékeket, használhatókat, P. úr mindig közöl olvasottsága bőségéből, de épen emez által gyakran félre kapatja magát,

s ilyenkor a fonal megszakad, s egész helyett adalékokat kapunk, mik az állótriák sokaságába vagy hosszasságába temetkeznek. Egy idő óta szívesen kikalandoz e tudósunk a szónyomozások terére is, melyen történetvizsgálóink egykor, midőn a szónyomozás még nem bírt szilárd tudományos elvekkel, oly szivesen nyargalóztak. Mai nap a körök élesen elválasztvák, és tudományos szakkészültség nélkül a legjobb erő is a legjobb esetben csak kegyes elnézésre tarthat számot. Ott azonban P. úr adalékai mindig hálára méltók, hol adversáriáiból adatokat közöl, s általában positív téren forgolódik. — Utána *Wenzel Gusztáv* úr magyar őstörténeti tanulmányai folytatásául — a kazarokat illetőket a múlt évben adta elő — *a hunokat* vette fel, kiknek elébb külső, aztán belső történeteiket fogja tárgyalni, végre a magyarokkal összefüggésöket kimutatni; ez alkalommal bevezetőleg Thierry Amade derék munkáját méltatta („Atila és utódai"), melyre a következő előadásokban folytonos figyelemmel lesz. — Végül *Toldy Ferenc* történelmi adalékai II. számául a Tököli-féle kuruc háborúból közlött egy érdekes episódot: *Az 1678-ki szikszó-újfalusi harc leirását* egy névtelen kortárstól, mely szerinte egyes részleteivel a többnyire általánosságokkal beérő nagyobb történetirók mellett a harcoló felek erkölcsei közelebbi ismertetésére becses kis emlék.

Február 1. *a mathem. és természettudományi* osztályok ülésében mindenek előtt a Nagy Károly-féle jutalomra beérkezett geologiai pályamüvek adattak be a titoknok által, s bocs ttattak vizsgálat alá. A három munka tárgya: Selmec tája, Marmaros, Budapest tája földtani tekintetben. Következtek Brassai és Győry urak egyenkénti jelentéseik két beadott munkáról: melyek: 1. *Spiegler Gyula* úrtól: „Új módszer valamely természetes számnak logarithmusát és viszont valamely logarithmusnak természetes számát log. táblák nél kül találni ki" melyet Br. úr közzétételre méltatott, Gy. úr is magasztalt, de némely kifogások tétele után mellőztetni javaslott, s helyibe — de csakugyan Spiegler úr fölfedezése nyomán, ugyanezen, csak — egyszerített módszert terjesztett elő. Harmadik birálóul Bitnicz Lajos úr rendeltetett. 2. *Weisz Armin* műegyetemi tanár úrtól: A háromél leirati feloldása, mely mindkét biráló egyező ajánlatára az Értesítőben s külön is meg fog jelenni.

Február 8-d. *a nyelvtudományi osztály ülését* azon kellemes tudósitása nyitotta meg a nyelvtudományi bizottmánynak, mely szerint a *nagy szótár* ez utolsó évben ötezer szócikkel egész a *virág* szóig haladt elő, s így reménylhető, hogy az egész betürend egy év alatt elkészül, ha az egészség a jeles szerzőnek kedvezni fog: mit ugyan az akademiával együtt mi is szivből kivánunk. Ez után *Toldy Ferenc* előadása következett egy, gr. Kuun Gyéza úr által az akademia könyvtárának ajándékozott, 1621-ben iratni kezdett s 1647. befejezett *énekes codexről*. Bevezetőleg a régi magyar nyomtatványok rit-

kaságáról szólván, s már ennél fogva is figyelmet és gondot kérvén minden írott maradványra, mint a melyek gyakran valamennyi nyomtatványaikban elveszett, vagy ki sem nyomatott irodalmi darabokat őrzenek meg: több ily énekes codexet említett fel, melyek közt a jelen nem csekély becscsel bír. Következett aztán ennek darabonkénti hol bővebb, hol rövidebb méltatása; különösb becset helyezett előadó egy eddig ismeretlen históriás énekbe egy fegyveres kirohanásról Gyula várából (1566), melyet történelmi tekintetben is érdekesnek mondott, s fel is olvasott: továbbá némely világi dalokba, mint azon időben nagyon ritkákba, köztök egy gúnydalba, mely Esterházy Miklós nádor 1630-ki hadjáratára vonatkozik; és a Mária-énekekbe, milyek a XVII. század első felében szinte igen ritkán fordúlnak elő. Előadó indítványára a kézirat „Kuun-Codex" néven fog a könyvtárba bekebleztetni.

Február 15-dikén *a philosophiai és társadalmi tudd. osztályai* ülésében *Horváth Cyrill* úr folytatta előadási cyclusát a positív és negatív philosophiáról, melyben e két stádiumon át a lét és gondolat azonságára emelkedve, az általánynál (absolutumnál) állapodott meg, mint végső létalapjánál minden létezhetőnek s gondolati alapjánál minden gondolhatónak. — E jeles bölcsészünket felváltotta *Wenzel Gusztáv* úr, ki az általa már előadott, magyarországi bányajogtörténethez adalékúl a vele Lugossy úr által közlött felsőbányai „bányamiveltetőknek törvényeit" terjesztette elő, mik 1570—1578. magyar nyelven költek, s különösen mint az erdélyi bányaviszonyok életjelei érdemelnek figyelmet.

Február 22. a *történelmi osztály* ülését megnyitotta azon választmányi jelentés, mely a felállíttatni határzott *állandó régiségtani bizottmány* utasítása megkészitésével bizatott meg. Nem adjuk itt annak vázlatát, mert az Új M. M. olvasói azt egészben veendik a hivatalos részben; csak annyit említünk előleg, hogy teendőjét teszi e bizottmánynak a Magyarországban fenmaradt mindennemű historiai és műrégiséget kinyomozni, evidentiában tartani, és megismertetni, mire egy külön közlönye leszen: a *Régiségtani Füzetek*; tagjaiúl pedig *Kubínyi Ágost* úr elnöklete alatt Érdy, Kiss Ferenc, Kubínyi Ferenc, Mátray, Szalay, Tasner, Toldy és Wenzel urak rendeltettek. — Következett *Érdy János* úr előadása *Stíriáról mint magyar vezérségről s annak érmeiről*. Érdy úr bevezetésül világos és szabatos átnézetét adta a régi magyar vezérségeknek [1]), azoknak az anya-

[1]) Legyen szabad az Érdy úr által Dux és Ducatus értelemben ajánlt és használt „*vezér*" és „*vezérség*" elnevezésekre jegyzést tennünk. Lássuk mindenek előtt a régi szokást. A Pannonia megvételéről szóló XIV. századbeli ének Árpádot s a többi fejedelmeket deák krónikáink után *kapitányok*nak nevezi; Szvatopolkot *hercegnek*. Székely István (1558) a hét fejedelmet *kapitány*oknak, Gejcse és László testvére-

országhozi viszonyát s közigazgatási különállását röviden de jellemző vonalokban vázolta, s aztán ilyenül mutatta fel a címben nevezett tartományt, s annak magyar érmeit, melyeknek különösen e tárgyban előkelő történelmi becsök van. — Őt követte a szószéken *Toldy Ferenc* titoknok „Történelmi Adalékai“ harmadik számával. Állott ez három egykorú emlékéből a *szigeti ostromnak*, mely részint

---

ket s azokon innen minden kir ályfiakat *hercegeknek*. Heltai amazokat szinte még kapitányoknak, de Taksonytól kezdve a fejedelmeket s utóbb a királyi hercegeket is csakugyan *hercegeknek*. Épen így Pethő Gergely s a többiek. *A szokás tehát*, sőt a *szószerinti fordítás* is (Heerzog: Herzog = belli Dux) a bár idegen, de ki nem küszöbölhető *herceg mellett van*: hisz a király, császár, gróf, báró is idegen elnevezések, s nyernénk-e ha a rex-et (regere-től) *igazgatónak*, a grófot (a grau-tól) *ősznek*, a bárót (a bar-tól) *szabad*-nak neveznők? — De ha *értelmét* veszszük is a Dux szónak: szükség-e mutogatnunk, hogy királyi hercegeink e *tiszteletcíme* nem a szó legelső jelentése szerint hadivezért jelentett? mert Slavonia, vagy Erdély, vagy az ország harmada, melyeket a kir. hercegek közvetlenül igazgattak, azokból bizonyos hasznokat húztak, s azok hadai felett vezérkedtek is, nem hadi szerkezetű tartományok voltak, milyek péld. az utóbbi időkben a katonai határőrvidékek; s így a „vezér“ elnevezés minden esetre kelletinél szükebb és hibás. Kár tehát e részben ujítani, s ujítani úgy, hogy midőn a régi szokástól eltérünk, s az új névvel értelmet látszunk kifejezni, ez értelmet meghamisítjuk. Bátor vagyok tehát ajánlani, hogy a kir. ház fiai, akár birtak hercegséget, akár nem, *hercegek*, s tartományuk hercegség maradhassanak. — Egy szót még sz. István előtti fejedelmeink elnevezéséről. Azok a külföld által épen úgy neveztettek gyakran királyoknak (rex, kunig), mint Etele mindig, bár nem voltak keresztyének. Azonban ne kezdjünk itt újat, bár helyeset, a már szokásbeli, és szintúgy jó *fejedelem* helyett, mely szó mindig önjogu nemzetfőt jelent: szabatosság okáért azonban ezen az Árpád felsőbbsége óta másodrendüekké lett *fejedelmek*től megkülönböztetés végett toldjuk meg e nevet a „nagy“ melléknévvel *(nagyfejedelem)*. És csakugyan: mielőtt István kir. a törzsfőket (Principes) sok küzdés után végre eltörlötte s a szövetséges monarchiából egységes, bár a főurak tanácsa által korlátolt, monarchiát alkotott, fenálltak azok mint *fejedelmek* (archontes), de a *nagyfejedelem* (megas archon) felsőbbsége alatt; s olyak voltak István alatt még Kupa, Gyula is, kiket úgy tört meg ő mint *a többieket*, kikről, mellesleg legyen mondva, a történet ugyan nem szól, de szól ő maga, Imre fiához intézett könyvében írván: puer es . . . *tocius expedicionum laboris atque* diuersarum gencium incursionis expers, *in quibus ego* iam fere *meam totam contriui etatem*. Hogy ezek alatt nem értheti csak azt a négy öt hadjáratot, melyről a kútfők emlékeznek, hanem a belső harcokat, miket a külföld nem ismert, világos. *Toldy F.*

ismeretlen, részint csak épen most látott világot egy hazánkban kevesbbé ismeretes gyüjteményben. Az első és második Miksa kir. által a császári táborból Győr alól a szász választó fejedelemmel közlött két tudósitás, melyek elseje egy a török nagyvezér által küldött magyar hírmondó előadása után beszéli el az ostromot magát; ezt a közlő felolvasván, egyszersmind a többi tudósitásokkali egyezését vagy azoktóli eltéréseit jegyezte ki; a második a Zrínyi Miklós Győrré küldött fejének mindennemű hadi pompával üdvözöltetését írja le, eddig ismeretlen részletekkel. A harmadik emlék egy, szinte még 1566. (tehát az ostrom évében) készült magyar históriás ének Sziget ostromáról, melynek közlő csak csekély töredékben birta egyetlen nyomtatványát, míg azt a Lugossy-féle kézirati codexnek egy régi másolatából bizonyos pontig kiegészíthette. A históriai énekek szerzőinek lelkiismeretességét emelvén ki a tényeknek oly híven adása körül, mikép azoknak végökre birtak járni: e verses elbeszélésnek is ugyanazon hitelt tulajdonítja mindenben, mi a több egykorú s a kritika által megállapított tényekbe beilleszthető, melyet bármely más korjegyzőnek — s ilyennek mondta különösen azon gyönyörű epizódot a szigeti nőknek részben önkénytes haláláról, melylyel a szégyent meg kivánták előzni, valamint azon fiatal nőről is, ki férje mellett harcolva esett el; ellenben a Zrínyi Miklós haláláról, minden más tanukétól különböző versióját, mely szerint a végelőtti ostromon megsebesittetvén, ágyában öletett volna meg egy jancsár által; a történet első idejében kellőleg nem tisztázott s meg nem állapodott mondának — s nem mint Péczely, ki ez éneket Lugossy közléséből ismerte, a versiró hazugságának — tulajdonítja. Hiszen, úgy mond, Zrínyi a költő tanusága szerint is a szokott tudattól eltérőleg (bár nem mint névtelenünk adja) fordúlt elö az némely horvát, olasz iratokban, s a törökök hagyományában is.

— A *M. kir. Természettudományi Társulat* február 6-kai ülésében a másod titoknok D. Batizfalvi Sámuel úr jelenté, hogy *Tomori Anasztáz* úr a társulat céljaira száz pftot ajándékozott, amiért a derék férfiúnak köszönet szavaztatott. Az elnöklő *Kubínyi Ferenc* úr indítványára azon felső vidékek tudományos férfiai és orvosai, hol a *földrengés* legközelebb dühöngött, fel fognak hivatni észleleteik beküldésére. A felszólítás részletezésére egy bizottmány neveztetett, mely egyszersmind a régibb földrengésekröli emlékezések és hagyományok összegyüjtését is felveendi felszólitásába. Mind ezek, amennyiben tanulságosan be lesznek felelve, a társulat évkönyveiben összeállitva fognak világot látni. Előadások voltak: *Szabó József* úr folytatott előadása Budapest környéke földtani viszonyairól; *Nendtvich Károly* úré Lensen wiesbádi vegytanár elméletéről; és *Feldinger* úr jelentése az 1854. óta Párisban fenálló állatrajzi társaságról, melynek egyik közhasznu törekvése a vadállatok megszelidítése, hogy mint a házi állatok tegyenek szolgálatot.

— A *Sz. István-Társulat* február 4. tartott választmányi ülésében *Cserey Drusiánna* asszonytól ennek munkája: „Leányok tancsarnoka" vétetett át, s tagi illetményül ki fog nyomatni. Elhatároztatott a „*Magy. Irók Életrajzgyüjteménye*"-nek folytatása, s azzal az eddigi kötetek szerkesztője *Danielik József* úr bizatott meg. Bukovinába ismét mentek magyar népkönyvek, s ismét elfogadtatott neveltetés végett egy andrásfalvi fiu. *Beke Kristóf* nyug. pléb. Veszprémből 100 ftot küldött a társulatnak. Új tag januárban 112 lépett be.

— A *M. Gazdasági Egyesület* f. hó 8. tartotta igazgató választmányi első ülését *Korizmics László* cs. tanácsos elnöklete alatt. Hazafiui üdvözlettel köszöntjük. Mennyit fog az lendíteni a *hazai értelmiség fejlesztésére is*, a jövő füzetünkben közlendő értesítésből fogják olvasóink kivehetni.

— De a *M. Szépirodalmi Intézet* (Kisfaludy-Társaság) visszaállíttatása is közelít! Majdnem tíz éves szünet után február 26-dikán tartatott ismét egy összes ülés, melynek tárgya a felsőbb helyen lényegben helyeslett *Alapszabályoknak* az egyleti törvényhez kivánt alkalmazása volt.

Az elvált testvérek lassanként ismét összegyülnek.

Σ.

NYELVRÉGISÉG.

— A mélt. gróf Nádasdiak levéltárában fenmaradt egy érdekes nyelvrégiség, u. m. egy *étlap 1547-ből*, Nádasdi Tamás nádor konyhájából, melyet betühiven közlünk:

„Husvet napian zentelt boriuhus susaual parey orial ludfi wadhus teiesetek.

waczorara szentelt sült, parey wadhust tikfi elesleuel teiesetek.

ebedre szentelt pareyt szalonnaual wadhust teies etek tehenhus kapan spinatal

waczorara sült teyfellel galamb parey teyfellel nulhus teies etek leues keuerem

ebedre sült leues keuer ludfi lean sariaual paray uj szalonaual heialt borso tehenhust

tikfiat töltve ..... kompost narancz nul ludfy parey boriu spekel teiesetek."

Mellesleg legyen itt kérdve vajon a szentelt étkek nem vetnek-e a nádor vallására némi világositást? T. F.

IRODALMI NAPLÓ.

— *Szépirodalom.* — *Zandirhám.* Székel kösköltemény a kilencedik századból (?) Irta *Dózsa Dániel.* Kolosv. Stein bizománya 1858. 8r. XXII és 296 l. Ára 2 fr.

Ssósat Igor kadjáratárúl a palócok ellen. Hősköltemény az oroszok öskorából. Magyarította *Riedl Szende.* Prága és Lipcse, kiadja Kober. 1858. 8r. 42 l. fűzve 30 kr.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. MARTIUS, 1858. III. FÜZ.

BARTAL GYÖRGY NYÍLT LEVELE
PAULER TIVADARHOZ.

(POTLÉKOK A JOGTÖRTÉNETI COMMENTÁROKHOZ).

Azt irám azimént, hogy én Tégedet nem csak barátomnak, hanem azóta, hogy Commentárjaimról az Új M. Muzeumban megemlékeztél, magyar Antigenidásomnak is tartlak, mert úgy szólottál azokról, mintha nekem emennek világszerte ismerős szavait „mihi et Musis cane" akartad volna mondani. Engedd tehát reménylenem, hogy amely jegyzeteket azokhoz időközben tettem, Te és még azon kevesek, kik az ilyes holmik helyett nem tartják jobbnak az alvást, kedvesen veenditek.

1. Ismered, kedves barátom, a nagy tudományú *Thierrynek* Atiláját. Remek munka, s nem kevésbbé magasztos a szerzőnek, mint hősének, kiről diadalmasan megmutatta, hogy macedoniai Sándorral s Caesárral együtt, kiki ugyan a maga nemében, de mind a hárman ugyanazon fokán állnak a dicsőségnek. Azt azonban nem tudom vetted-e észbe, hogy e jeles iró örömest tart ugyan bennünket húnmagyaroknak, sőt nyil-

ván megvallja irántunki sympathiáját is, és ennél fogva mondáink és legendáinkat oly feszült figyelemmel tanulmányozta, milyennel külföldi iró soha senki; de számot vetvén e fáradságos keresetéről, maga sem látszik magának hinni, hogy mindazokban Atiláról s húnairól és a húnmagyar kapcsolatról oly kevés történelmit találhatott. S ez az amit én leginkább önmaga miatt igen sajnálok; mert kinek kivánhattam jobban, mint egy ilykép lelkesült irónak, hogy midőn munkája I. kötete 101. l. e szavakat írta: „C'est un privilège des princes et des chefs des Huns de se reserver les plus riches captifs", akkor egyszersmind azon öntudatnak is élvezte volna örömét, hogy e szavakkal önmaga írta le az akkori húnmagyar törvénynek közös alapját. Erről azonban neki sejtelme aligha volt, valamint, gondolom, derék Cserei Mihályunknak sem arról, hogy, midőn 1674. táján egy török úrnak, akit Rabló Bégnek neveztek a magyarok, Balassa Imre hajdui által lett elfogatását, ennek Balassa által a maga részére lett letartóztatását, végtére pedig az ország nádora által a királyi felség részére sürgetett kiadatását adja elő, akkor ugyanezen hajdani húnmagyar törvény történetének végső szakát beszéli; mit én említett munkám III. kötete 145. l. 40. §. a második jegyzethez e szavakkal igtattam: „Art 13. ibidem. De antiquissima hac apud Hunnos Hungarosque lege vide sis, quae Libri I. §. 13. Libri II. §. 29. disseruimus. Atque ad hujus redeunt summam, quae seculo item XVII. cum Emerico Balassa, quod capitaneum turcam per milites suos captum Regi non cesserat, acta Csereius commeminit. Nagyajtai Cserei Mihály históriája, kiadta Kazinczy Gábor. Új Nemz. Könyvtár első foly. a 62. 63. ll."

2. Amint a például felhozott húnmagyar törvénynyel, úgy áll a dolog mind azon szokások és törvényekkel, melyeket a tisztelt iró oly kedvtelve számlál elő Atila idejéből. Mind ezeket visszahozták magokkal magyar elődeink együl egyig épen, és még sok századokig *az ősi szokások* neve alatt mint velök született nemzeti törvényeiket megtartották, míg csak megtarthatták; de valamint mindennek, úgy ezeknek is lejárt az idejök, s a gőgös, de kevesbbé magyar utódoknál gyáva feledékenységbe mentek magok is, annál inkább pedig dicső

eredetök; mi több: feledve gondolják azokat sokan még most is, holott a magyar jogtörténelemnek egyik legvilágosb részét teszik.

3. *Jornandes* Hunniváránk értelme iránt különböznek jobb iróink. Én soha ez alatt épületet nem értettem, hanem a Duna ágai által övedzett egy nagyobb tájt, s így veszi azt *Thierry* is munkája minden részeiben. Amit Herodot mond IV. könyvében a scythákról: „quod maximum ab eis excogitatum, id est, ut neque quispiam, qui eos bello invaserit auffugere, neque ipsi, ubi inveniri nolint, possint deprehendi, siquidem nullae sint eis urbes, nulla moenia" etc: az tökéletesen áll a húnokról, s e megkülönböztető jellemöket jól fogta fel Kézaink is; én pedig megvallom, hogy azon lényeges különbséget is, mely a húnok és *várhúnok* (mert ez a saját nevök; maga az *avár* sem látszik előttem egyébnek mint a magyar *a vár*-nak) felekezetei közt létezik, abban állítom, miszerint a húnok az építéstől és az épületektől merően idegenek voltak; a várhúnok ellenben, valahol hosszasb időre megállapodtak, azonnal váraik, az általok Geur vagy Gour [1]), a frankok és németek által pedig Ring vagy Hring-nek nevezett váraik felállításáról gondoskodtak. E pontra nézve tehát ily jegyzetet tettem az I. k. 87. l. a 23. §. 4-dik idézm.: „Locum hunc in primis memorabilem eodem mecum sensu celeberrimus *Thierryus* in classico opere suo: Histoire d' Attila et de ses successeurs T. I. p. 255. passimque accipit, habetque eundem clarissimum fidei suae testem jure laudatus

[1]) Olvasd: *Győr*, mely *névszó* épen úgy egy a *győr* (gyűr) *igével*, mint egy a „nyom" *név* és a „nyom" ige. A tájejtések s a régi magyar nyelvemlékek ismerői tudják, hogy *győr* a *gyür* (gyürni)-nek hasonalakja; de azok, kik a nyelvünkben egykor bizonyosan általános kihangzásokról magoknak meggyőződést szereztek, a régi *győrö* s a ma általános *gyürü*-ben a vég *ö* és *ü*-t nem képzőnek tekintik; s tudják hogy, valamint a kihangzásos könyü (lacryma), s a v-vé merevült kihangzásos könyv, (mely nem oly rég a lacryma legszokottabb magyar elnevezése volt), s ezek egyszerű formájok a *köny* (s a kihangzás pótlására kettőzött végmássalhangzóval könny) *mind egy*: hogy épen így a *győr*, győrö, győrü, *gyürü* is mind egy. Az avar GYŐR tehát nem több sem kevesebb mint a német RING; s ekép a történelem s a nyelvészet eredményei e névben igen tanulságosan találkoznak. *T. F.*

mihi Kézaius, dum de Atila dicit, „civitatum, castrorum, et urbium dominus fieri cupiebat, et super illos dominari; habitare vero in ipsis contemnebat; cum gente enim sua in campis cum tabernaculis et bigis incendebat". Recte istud quidem „cum gente sua", Hunnis nempe; de Várhunis enim inter omnes jam constat, aggerandae hos in speciem munimenti terrae, quod ipsis superstite etiamnum apud nos vocabulo Geur, Gour (Gyűrü hodie annulum significante) Francis Germanisque Ring, Hring prorsus apposite dicebatur, studiosissimos fuisse."

4. *Thierrytől* tudjuk, hogy a várhúnoknak is szintúgy mint a magyaroknak volt a vezérjökön vagy is csákkánjokon kivül nagybirájok, kit Jogur, Jugurnak neveztek, s némelyek Jugurgnak írtak, *Thierry* pedig ezt több akkor időbeli irók-tól, és aki egymaga felér a többivel valamennyivel, a Commentárokban is többször idézett államférfiútól, Nagy Károly *Eginhardjától* tanúlta. Mit én munkám I. k. 147. l. a 41. §. után az 1. jegyzetnél így említek: „Magistratum hunc celeberrimus Thierryus cit. op. T. II. p. 9., clarissime vero pag. 148. authentico semel et iterum laudati in commentariis his Eginhardi et aliorum judicio nixus apud Várhunos quoque floruisse docet, vulgo Jogúr, Jugúr appellatum. Quod itidem verissimo etiamnum vitalis etymi hujus argumento Dominum, rectius Magistrum juri dicundo praefectum significat, ut sup. p. 88. et Új Magyar Muzeum a. 1851/2 fasc.. VII. p. 407. diximus, Magno Judici, Grand Juge, Mord Dom, Major Domus Francorum penitus synonymum."

5. *Ammianus Marcellinus* a vitéz főember és jeles író, ki az alánok jóslóiról, sőt de jóslások módjáról is gondosan írt, a húnokat, kik már akkor a császári birodalomba berontván eléggé kimutatták, mely szoros és általános érdekü szükség legyen őket s minden szokásaikat tökéletesen ismerni, feszült figyelemmel s öntapasztalásából rajzolta le, s határozottan mondja, hogy „semmi vallás [2]), semmi babonához kötve nincsenek." Kevéssel ez után, vagy tán már az alatt, hogy e bizonyítmányát írta, el volt mindenfelé terjedve a

[2]) Értsd, hogy Ammián nem ismerte azt. *T. F.*

hír, hogy ez az ellenállhatlan, legyőzhetlen nép nem munkál csupa emberi erő s ügyességgel, hanem igéz, babonáz, és varázsol. Így szolgál a pulyaság mindenütt s mindenkor az erélynek, s önmaga fonja magának veretésére az ostorát. A húnok kaptak e híren, mely őket egy új igen hathatós és e mellett olcsó fegyverrel szerelte fel, s látván mily néppel legyen dolgok, magok is azon voltak, hogy e hír minél messzebb terjedjen. Azt is elhiszem, hogy önmagok is nevezték magokat igézők s varázslóknak, de ön saját belső jellemökre nézve *Ammianus Marcellinussal* tartok azon megjegyzéssel, hogy ami nálam az igézésnek, az *Thierrynél* az „Isten ostora" címnek rövid története.

6. Ma már nincs az iránt kétség, hogy sz. István a maga törvényhozói bölcseségének öröklő dicsőségére az ősrégi szokásokat csak annyiban változtatta, idomította, vagy szüntette meg, amennyiben azok az egélylyel, a monarchiai elvvel, vagy a magyar név és ország örökítésére intézett legfőbb gondjával egyeztethetők épen nem voltak. Mit tett tehát azon törvénynyel, melyet *Takson* vezér idejében a hét magyarkák ellen látott a nép gyülése? Változatlanúl meghagyta; mert, hogy többet ne említsek, három század múlva is e törvény nyomán bánt el az országgyülése *Kaplyon* Andrással, ki IV. Lászlót már mint koronázott királyt megütötte. E tárgy hosszabb jegyzetet igényelvén, azt az I. k. 140. l. a 33. §. első idézménye után e szavakkal iktattam be: „Ita lex a. 1298. non utique nova, sed ex antiquissima aboriginum nostrorum derivata consvetudine, quae quantam apud nos omni tempore possederit religionem, satis inde cognoscas, quod et Toxi Ducis seculo magyarkas, septem foedissimae in dedecus gentis vecordiae manifestos totius communitatis sententia, et vero, ne alios memorem, Andream filium Jako de genere Kaplyon percussorem Regis Ladislai IV. decreto comitiorum ex rigore multo antiquissimae consvetudinis illius damnatos videas. Synchronas Decreto huic literas merito mihi laudatissimus *Szirmayus* in suo Szathmár várm. vol. II. p. 311., *Fejérius* T. V. vol. 2. p. 426. dedit, sed ille etiam in Hungaricum conversas, in quibus pro proscripto, regestrato positum *leveles* jam *Molnário*, *Kreszneriesioque*

memoratum, pervetus est. Summi ad argumentum praesens momenti sunt literae quoque Ulad. II. a. 1507. magnifico Joanni Petthő de Gerse datae quae, vetustissimam infidelitatis convictos irregestrandi seu ut literae illae habent: in libros annales Regum inferendi consvetudinem etiam tum obtinuisse testantur in Mantissa ad T. III. producta."

7. A húnmagyar esküről Commentárimban tüzetesen értekeztem; azóta mások is; és még sincs e részről is eléggé kitüntetve az első nagy király. A húnmagyar átokeskü szavait nem szükséges itt ismételnünk. Ezek is az ősi szokásokhoz tartoztak, melyekkel a bölcs király oly gondos kíméléssel bánt; részszerint tehát e tekintetből, részszerint pedig mivel az esküformán rögtön változtatni az igazmondás minden addiglani belső kapcsának veszedelmeztetése nélkül tanácsos nem lehetett, a legnehezebb és legmakacsabb kérdést idézték elő. Ennek célirányos megfejtésével nem bírt a király; mint magyar király s apostol fogott tehát hozzá, s nevének halhatatlan dicsőségére oldotta meg. Ő több ősi szokásokkal együtt meghagyta az átokeskütt is; de szövegére nézve az elejét az istennel kezdetni, az átok szavaiban az elemek teremtmények helyett a teremtőt, az istent, vagy a szentirásban említett kárhozatokat tétetni, s az egészet ismét az istennel befejeztetni rendelte. Így lett az előbbi pogány, ezentul keresztyén magyar átokeskü, s így keletkezett a hajdani „*more hungarico jurare*" általában elfogadott magasztos phrasis. Mit azonban nem lehet úgy venni, mint ha csak ily minta szerint esküdtek volna őseink, mert p. o. a XIII. század végén alkotott megyei négy szolgabírák s alispánról bizonyos, hogy midőn eljárásokról akár a főispán, akár az ország nagybírái, vagy káptalanok előtt esküdtek, mindenkor „az istennek tartozó hitök és a királyi felség és szent koronája iránt köteles hívségökre az igaz és igazság mellett a sz. kereszt illetésével" esküdtek. A magyar átokeskünek sok példái ismeretesek; de mind ezek között én, mert csak magamról szólok, felségesbet annál nem olvastam, mely az Új M. Muz. 1851-ki folyamában a nagy tudományú Birk Ernő után közlött fontos oklevél végén találtatik, s épen azért általam I. k. 103. l. a 2. jegyzés folytában pótlólag így említ-

tetik: „hoc illi a. 1457., sed ad cumulandam sapientiae primi Hungarorum Regis et Apostoli in avita jurandi forma non tam abroganda, quam cum doctrina fidei Christianae concilianda, sicque condendo Hungarico jurandi more una omnium augustissima mihi videtur formula, qua eadem fraterque ejus a. 1458. juramentum in literis per eruditissimum Birkium in Új M. Muz. 1851 fasc. VI. vulgatis comprehensum nuncuparunt, quae ita habet: sic nos Deus omnipotens, cui omne cor patet, et quem nullum latet secretum, et genitrix virgo Maria ac Sanctus Michael Archangelus atque omnes sancti et electi Dei, atque haec sacrosancti evangelii verba perpetua veritate subnixa: in principio erat verbum et verbum erat apud Deum, et Deus erat verbum, adjuvent, actusque nostros ad vota nostra dirigant, sicque vitam nostram longiorem faciant et animas nostras salvent, sic quoque sacramenta dominici corporis et sanguinis tempore vitae nostrae accipere, ac post mortem nostram faciem creatoris nostri videre mereamur et cum corpore et anima in inferno non sepeliamur, atque ita de bonis nostris haeredes nostri gaudeant, quod omnia praemissa et quaevis singula praemissorum sinceriter sine omni dolo et fraude observabimus et faciemus observare." Csak egy szót még e tárgyhoz. Midőn *Priskos* a II. *Theodosius* császár követei s Atila és húnjai közt Margón tett híres kötés feltételeit előszámlálta, azt teszi utánok, hogy azok „jure jurando ritu patrio utrinque praestito" erősítették meg. Priskosnál a hún és skytha egyet tesz, mind a két névvel felváltva él. Ennyivel közelebb vagyunk tehát a Herodot által leírt véreskühez. Mind ez tehát, kivált nagyobbszerű dolgok, p. o. a Béla király jegyzője által leírt alapszabályok kötése alkalmával, mind az átokeskü divatban volt pogány őseinknél; de ezen esküknek előbbi közös kelete a szent István által alkotott keresztyén átokeskü után megszűnt, és a „more hungarico jurare" alatt, melybe a romai szentszék fejei is megegyeztek, a véreskü sem itthon, sem odakün többé nem értetett. Létezhetnek tehát itt-ott a későbbi véreskünek is nyomai; mí csak azt vítatjuk, hogy azok sem az említett diplomatikai formula alá, sem pedig a „helybe hagyott országos jó szokások": „inter bonas et ap-

probatas Regni consvetudines" alá következetesen nem számíttathatnak.

8. Azokból, miket a birságiumnak *Kollár* és *Kelemen* által a diák bursától lett származtatása ellen I. k. 141. l. szólottam, ősrégi Halottas beszédünk kimaradt. Ennek pedig e kérdésre nézve döntő ereje van; azt tehát az érintett helyen a 4. jegyzék 10. sorába így pótlom be: „Quid Kollári bursa commune cum *birságnap* (dies judicii) quod jam in antiquissimo, acceptae nimirum per Majores nostros fidei Christi initiis aequali ad funus sermone tam illo, quem prolixiorem, quam altero, quem breviorem, utrumque autem Monum. Arpadiana Endlicheri exhibent, per vulgatissimum occurrit, quid commune etc."

9. A Magyar Történelmi Tár II. k. 171—172 és 177. lapjain három régi levél adatik elő, melyekre címeiken kivül az van még egyenként is megjegyezve, hogy a jogtörténetre nézve érdekesek. Ezt legalább én nem tagadhatom, mert hiszen különben azoknak tanait munkámban nem merítettem volna ki külön külön cikkelyekben. Az egyik 1181. évről van, melylyel a veszprémi egyház több szabadosait földdel adományozza meg. Ez a Commentárok I. k. 221. l. a 34. § felállított tant, s annak a 292. l. 96. §-bani folytatását a sok közől egy új adattal igazolja. A második oklevél ugyanott III. Béla királynak 1185-ben költ levele, melylyel leánya dajkájának két testvéreit a győri várszolgák közől kiveszi, és azon vár jobbágyai közzé sorolja. Ennek ezen része munkám I. k. 214—219. lapjáig ki van fejtve; ami pedig a végén előforduló „Thoma Palatino Comite, Moch curiali comite" szókat illeti: aki e két országos nagybírót az I. András király 1055-ki levelében említett Zach comes Palatii és Kupa Judexxel, általában pedig azzal veti egybe, mit ez országos nagybírák egykori eredetéről azon munkában, és az Új M. Muz. 1852. évi VII. füzetében kivívtam, önkényt látni fogja, hogy ezekre nézve is szíves köszöneten kivül nincs további mondanivalóm. A harmadik oklevél, melylyel III. Endre király megerősíti István alországbirónak Zarkuk és Arkybana, Zurosák helységekre vonatkozó 1299-ki ítéletét és határjárását, egyike azon számos okleveleknek (néhai je-

les tudományú *Frank* Ignác is idézett néhányat), melyek szerint nem csak alországbírák, hanem más egyházi és világi uriemberek is a királyi felségtől *e végett különösen kiküldetve* egy vagy több perekben annak személyében ítéltek; de aki már ezeket rendes királyi személynököknek tartja, nyilván csalódik. A rendes személynökök azokon az alországbírókon kezdődnek, kiknek *külön kiküldetésre* már szükségök nem volt, hanem kiket rendes hivataluknál fogva a király nostra propria persona vel vice Judex curiae nostrae-nek, önmagok pedig magokat Regia prasentia seu nostra vice Judicis Curiae Regiae-nek nevezik, amint ez Comment. II. k. a 201—210. l. tökéletesen világosnak látszik.

10. A húnok s magyaroknak közös törvénye volt az is, hogy amely népeket vagy legyőztek, vagy kérésökre fegyvertársul vettek, azok a csatában előre menni s az ellenséget elsők fogadni tartoztak; amit a horvátországi bánra nézve Istvánfi is bizonyít. Ebből áll, a mit Comm. II. k. 38. l. a 20. §. után időközben így jegyzettem be: „Memorem te moneam, si quae de perpetua Hunnorum Hungarorumque lege ea, ut populi, quos seu armis subegissent, seu petentes in horum assumsissent societatem, praegredi in praelium euntes, primique hostem excipere tenerentur L. I. §. 11. L. II. §. 38. et 175. affatim dixi, repetam. Ex his enim quae deinceps Bani partes in bello fuerint, suapte clarum est; nihil itaque addam, nisi haec classica Istvánfi: „Zrínium comitem, cui, quod Illyrico praesset, vetere belli consvetudine primi ductandi agminis munus incumbit etc.“

11. A fejérváriakat szent István királyi város nevével tüntette ki; IV. Béla pedig a pozsonyiakat királyi vendégeknek nevezi azon levélben, melylyel 1240. Vochv nevü lovas udvarnokot ezen szolgálattól feloldván, mind magát, mind maradékit azok sorába felvette. E levelet már is nevezetes régészünk *Knauz* Nándor úr közlötte velem többekkel együtt, melyek azon Vochvnak a tatárokkal volt gyászos ütközetben, részszerint pedig a királynak onnét lett eltávozása után (cum nostri succubuissent per eosdem et nos nostram a facie eorum praesentiam retrahentes Posonium transitum fecissemus) személye körül tett jeles érdemeiről szólnak, s napról napra

gazdagodó oklevéltárába foglalva azzal együtt nem sokára köztudomásra jönnek. Én az elsőnek tartalmához képest a C. I. k. 302. lapján azon szavakra vonatkozólag, melyekkel a szövegben az mondatik, hogy szent István Fejérvárt királyi városnak nevezte, ez új jegyzést iktattam be: „Bela IV. autem hospitum regiorum utitur axiomate in literis, quibus quemdam nomine Vochv de jobbagyionibus Agazonum regiorum oriundum, sed a pluribus retro annis in castro Posoniensi hospitantem a debito conditionis praedictae eximit, et tam ipsum quam haeredes ejus, haeredumque successores inter hospites Regios computabiles declarat a 1240."

12. Szinte látom, várva várod már, kedves barátom, tőlem hallani, ha szent Lászlónak a fák, kutak, források és kövek körül teendő áldozatokat tiltó törvénye eredete iránt ma is azt tartom-e még, amit Commentárim II. k. 42. l. és az 1852. Muz. VII. f. nyilvánítottam? de előbb halld meg, mikép fogom én fel e kérdés mostani állását. *Ipolyink* időközben kiadta a magyarok és magyarországbeli népségek Mythologiáját. A munka, tagadhatatlan, nagy olvasottságot, s különös szorgalmat bizonyít, jelesül pedig azon része, mely a vízáldozatokról szól, majdnem általános sympathiára talált. Így lett, hogy ámbár mi magyarok *Theophylaktus* után pogány eleink nevében mind eddig a tüzet, a Napot imádtuk; újabb iróink közől többen, s pedig leginkább azok, kik a húnoknak Ammianus dacára főpapot adnak, s ezt minden reggel ismét ugyan a Nap imádására költetik fel, ma már egészen ellenkezőleg mind a húnokat, mind a magyarokat vízimádóknak mondják. Derék *Balássynktól* hallottam először (Uj M. Muz. 1856. II. f.) „hogy Szabó Károly úr is a keresztyénség ellen küzdő székely főnökök nevei után eltorzított görög szavakat víztisztelőre, vízimádóra magyarázza." Ez ugyan danausi ajándék! de utána nézvén a dolognak, magam is úgy találtam, hogy a csíki krónikában e fordítás szerint már „Apold vízimádó fiát" „víztisztelő Álmos Rabonbánt" is lehet olvasni, Béla király jegyzője feletti újdonat új előnyeül, mert azon kitünő régibb előnyét, hogy a vérszerződés első pontja szerinte nem úgy volt, mint azt Béla jegyzője írta és a történelem bizonyítja, hanem akkor tüstént kereken kimon-

datott, hogy az Árpádok között is csak a *fiakat* illethesse az ország, már régen tudtuk. Azon krónikában emlegetett áldozatokról pedig *Balássynk* így nyilatkozik, hogy az áldozat alkalmával a kehelyből csak a rabonbán s a többi főbbek és udvariak ittak, s azt gyanítja, hogy az áldozati ital is vízből állott, és ha valami jobb volt is, de vízzel volt keverve. Hagyjuk a többit; a kérdés jelen állása az előre bocsátottakból is eléggé kitetszik, miszerint ezekkel semmi, s Ipolyinkkal is csupán csak annyiban van dolgunk, amennyiben ő *Péterfit* is, *Cornidest* is, *Kollárt* és *Endlicherт* is, ugymint kik szent Lászlónak a fák, kutak, források s köveknéli áldozatokat tiltó törvényét külföldről jöttnek, s nem magyar érdekűnek állítják, tüzetesen kivánta Mythologiájában megcáfolni. De vajon megcáfolta-e, az a kérdés? Már pedig ez magamagában is bántalmasnak látszhatik neki; én pedig, aki életemben másoknak puszta véleményöket is kíméltem, egy jó barátomnak, egy kedvelt magasztalt irónak diadalörömeit hogy zavarjam? De épen, midőn erről gondolkodom, hallom Toldynkat az Uj Magyar Muzeum legújabb füzetében felkiáltani: „éljen az igazság!" s így nem csak a kérdést ismételem, hanem annak folytatásaul itt már előre is megvallom azon meggyőző désemet, hogy ha a tisztelt szerző úgy, mint azon pragmatikus tudósok, a Mythologia részére elfogúlt szenv nélkül, tisztán teszi magának azt a kérdést: kik adhattak a Magyarországban lakó népségek közől szent Lászlónak e törvényére okot? egyszersmind pedig arra emlékezik, hogy a törvény magyarázásának legelső s legfelsőbb szabálya az, miszerint annak okát az ugyanazon időbeli esetek, kihágások, s egykorú élet és divatban létező visszaélésekben, nem pedig hajdani regék, s bármi szép s alkalmasnak látszó krónikás phrásisokban kell keresni; úgy bizonyosan nem hivandja maga azon nagy tudósokat oly csatába, mely Mythologiája körében szükséges nem volt, következésében pedig azoknak, nem neki hozott dicsőséget. Mert hogyan állnak most a győző és győzöttek egymás irányában? Ezek a törvénymagyarázásnak, egyszersmind pedig a történelmi igazságnak előbb érintett főszabályához tartják magokat szorosan, noha az eleikbe rakott krónikai phrásisokat mind

tudományosan ismerték; ő viszont a rege és történelem között különbséget nem tévén, szabadnak nézi magát a többször említett főtörvénytől is; amire amazok kétségkivül kezet nem nyújthattak. Ennyit előre általában; mert amely egyéb észrevételeim még, a Mythologiának ezen fejezete iránt, vannak, azokat ezekkel együtt a Commentárok II. k. 42. l. a 2. jegyzés után e szavakkal iktattam be: „Multa *Ipolyius* noster in sua Mythologia praeclare, sed illud praeclarissime, quod mox Introd. pag. LI. de animo Hungarorum circa suam et Christianam Religionem in primis hujus initiis indifferenti, avitorum apud eos sacrorum naturali simplicitate inter perpetuos belli labores, non uti apud populos, quibus otiosos esse licuit, praestigiosis commentis, phantasmatibusque deformata, indole morum generosa et severa, sobrioque in expendendis rerum adjunctis judicio ita disserit, ut in causis motuum Béla demum Rege desitorum, nulla neque exortos cum Religione christiana decimis, neque priscae gentilitatis studio assignata parte, sed iis omnibus in unam factiosorum ambitionem et invidiam collatis, continuo subjiciat: apud animos populi sic comparatos, divo Stephano negotium conversionis omnino facile, et nullo altero apud gentem aliquam exemplo promptum se dedisse. Quo magis mirari licet auctorem tam ingenuum ad primum quasi conspectum legis d. Ladislai: „quicunque ritu gentilismi juxta puteos sacrificaverit, vel ad arbores et ad fontes, et ad lapides oblationes obtulerit, reatum suum bove luat" a splendido hoc veroque suo testimonio eo recessisse, ut necessitatem legis, quod animadverti velim, ad *arbores* quoque et *lapides* extensae Hungaros sua in retinendo ritu *ad fontes* sacrificandi contumacia attulisse repraesentet sibi, Hungaros inquam, quos nunc ad modum alter velut Piligrinus noster a sua gentilismum omnem deponendi promptitudine ipse laudaverit; apud quos ad haec, ritum hunc obtinuisse professis verbis nemo unus synchronorum scriptorum prodiderit, quos denique ipse, dum populos a consvetudine ritus hujus per orbem notos: Francos nempe, Italos, Germanos et Slavos in Mythologia sua recenset, horum in numero non habeat. Quid igitur? arbitrum posco: quem illum? laudatissimum chronographum nostrum Kézai-

um, cujus effato „Bela regnante Hungari fidem derelinquunt, et baptismum, anno in fide oberrantes, ut nec pagani nec catholici viderentur, postea tamen motu proprio fidei adhaesere runt“ Hungarorum id temporis genuine sistuntur mores. Ad cognoscendam profecto causam legis hujus per d. Ladislaum formula sapientissimo ad finem consilio ex capitularibus Regum Francorum, quod maximam tum apud exteros obtinebant auctoritatem, adoptata conditae in primis lex facit Colomanni (decr. I. c. 68.) quae illam per verba „missa non celebretur, nisi consecratis in locis, nisi causa necessitatis aliqua exigente, et tunc in tentorio, seu alio mundo loco“ authentice interpretatur, causamque legis illius nescio an praecipuam, sacerdotes peregrinos dedisse aperte loquitur; quantum enim ad reliquum populum: caput est nosse: chronographos patrios, dum omnia, quae Hungari ad gentiles, uti dicunt, ritus plus vice simplici reversi, egerunt, studiose congessissent, nihil quidquam adferre, ex quo condendae in hos legis hujusmodi necessitas dici arte ulla possit. Meminisse haec plurimum sane ad solidam meditatamque argumenti praesentis cognitionem confert; sed ad illud in plena collocandum luce simul recordari oportet: omnem fere eorum, qui huc seu ultro seu per Principes Domus Arpadianae in exteros nullo non tempore insigniter propensae vocati confluxerunt, multitudinem, praecipua in parte populorum fuisse propaginem, apud quos: Francos, repeto, Germanos, Italos consentiente quorumque scriptorum ac ipsius quoque Ipolyii nostri fide, omnis omnino ille et ad puteos et ad arbores et ad fontes et ad lapides sacrificandi ritus jam olim per Capitularia Caroli Magni perstrictus verissimo vetustissimoque usu viguit. Quae cum per se plana sint, non est, quod de causa legis hujus plura verba faciam; vel post haec enim haud defuturos credo, qui Ladislaum non novam tulisse, verum propriam jam olim per Capitularia populorum horum legem, quod hanc propagini eorum avita continuanti vitia isthic quoque pro lege esse voluit, totidem verbis decreto suo inferendam duxisse censeant. Quibus ecquidem haud admodum repugno, sed eo minus laudatissimi *Ipolyii* nostri in hoc item assequi consilium valeo, quod licet praesentissimo harum

Ladislai et Colomanni legum exemplo pateat, uti apud Francos ita et vel maxime apud nos evenisse, ut non gentiles tantum, sed Christiani quoque, advenae, et hi quidem non laici modo, sed clerici quoque tum maximam partem peregrini plura committerent cultui et disciplinae Christianae adversa, id vero est: sub censum paganarum ibi observationum, hic ritus gentilitatis cadentia; tamen constitutionem omnem, peregrina et hospite hac Ladislai lege etiam posteriorem, quae ritus gentilitatis meminisset, missa labii alterius incolarum cura, continuo priscis majorum nostrorum adscribere pergat moribus."

Ezzel neked, kedves barátom, minden jókat kivánván; nehogy még meg is únj, bezárom e régiekről szóló levelemet, becsületes, jámbor, üstökös apáink módjára régiesen felséges uram fejedelmemnek és hazámnak, és a nemzeti becsületnek nevében, Ámen.

BIRÁLATOS PILLANTÁS HEGEL RENDSZERÉRE.

KÖZLI

SZALAI ISTVÁN.

SZONTAGH GUSZTÁVNAK AJÁNLVA.

Fogadja Ön e kis ajándékot szívesen, mely nem egyéb mint 1846-ban Berlínben George tanár leckéiből tett feljegyzéseim kivonata.

Hegel — így szóla George úr — indúl feltétlen vagy általános fogalomból, tehát a *lét* [Sein] fogalmából. Ez a lét egészen ellenkező létbe megy által, vagyis magával tökéletesen meghasonlik, ekkor lesz a lét = nemlét (Sein = Nichtsein) = semmi. [Meg kell jegyezni — mond George, hogy a tisztalét és semmi közt még végetlen módosulása lehet a létnek, de a philosophusnak csak a két legszélső pontra van szüksége.]

Ez a semmi visszahat a létre, s úgy áll elő egy harmadik fogalom; ez a harmadik fogalom ismét tökéletesen meghasonlik önmagával, s a meghasonlott pontok ismét öszvezárkóznak, s ekkor újra új fogalom áll elő; ezen processus így megy tovább; s az ezen processus által előállott sora a fogalmaknak teszi a philosophia körét. Tehát a philosophia tartalma nem egyéb mint a lét különféle módosulásainak öszvezete. Csak az a kérdés, hogy a fölebb említett processus mi által és mi módon történik. Erre Hegel azt feleli, hogy az történik a dialektika által; ezen dialektika pedig nem egyéb mint a processusnak törvénye; e törvény viszont abban áll, hogy az *ugyanazonos meghasonlik, a meghasonlott pontok pedig öszvezárkóznak.* Egyébiránt azon pont, mely meg akar hasonlani, neveztetik *indifferens pontnak*, azon pont pedig melyben az ellenkezők öszvezárkóznak, neveztetik azonságnak, *identitásnak*: tehát látni való, hogy relative az indifferens pont lehet identitás, és megfordítva. Azt mondja továbbá Hegel, hogy ezen processus az emberi lélekben megy véghez, még pedig olyformán, hogy az értelem [Verstand] az indifferens pontot meghasonlítja, ezen meghasonlott pontokat az ész [Vernunft] azonosítja; azaz ami az értelemben nekünk úgy látszik hogy egymással ellenkező: az az ellenkezés az ész előtt eltünik, vagyis az ész veszi észre, hogy az ellenkezés csak látszó volt, de nem igazi ellenkezés. Azonban amely processust az ember az értelemben és észben lát, épen az történik kívül a természetben is.

Az eddig mondottakra világosításúl szolgálnak, mond Georgè:

1) Az indifferens vagy identitási pontoknak azért kell meghasonlani, hogy ellenkezők zárkózhassanak öszve; mert különben új dolog elő nem állhat. Ez így van a természetben is: ha a mozgásból új dolog, tehát nyúgalom akar előállani, szükség hogy a mozgásra ellenkező mozgás hasson: tehát a *létnek* magát magával tökéletes ellentétbe kell tenni, hogy majd a kettőnek, tudniillik a *létnek* és *semminek* egymásra hatásából valami előállhasson.

2) A már sokszor említett ellenkező pontok vagy polusok közt oly viszony van, mint az alany és mondomány

közt: tehát a *létnek* mondománya a *semmi*; mert a tiszta létről egyebet nem mondhatok mint azt, hogy semmi tulajdonsága sincs, vagyis hogy a lét = semmi.

Hasonlóképen ha a *semmit* veszem alanynak, akkor ennek mondománya a *lét* lesz; mert a semmiről egyebet nem mondhatok mint azt, hogy *van*, vagy is semmi = lét. Az igaz hogy e szerint kijő, hogy a tökéletesen ellenkezők azonosak, identicumok: de úgy látszik hogy ha e szerint a lét a semmire és ez amarra hatnak: abból semmi új dolog nem származik. Azonban még inkább kitűnik a Hegel alaptévedése, mihelyt azt fejtjük ki, hogy a mondományon mit értünk. Melyre nézve:

3) A mondományról a hegelisták azt hiszik, hogy az nem egyéb mint magából kilépett alany; pedig valósággal a mondomány nem egyéb — mond George — mint az alanynak egy másik dologhozi viszonya; p. o. az arany sárga; ez a mondomány hogy *sárga*, nem egyéb mint az aranynak a világossághozi viszonya, úgy hogy ha a világosság eltünik, egyszersmind azon mondomány is megszűnik lenni.

Ha már ily értelemben a semmit alanynak vévén, arról azt mondom hogy az = lét: látni való, hogy ezen *lét* mint jelenleg mondomány, egy oly viszony, mely van a *semmi* közt és még *valami más* közt: tehát ezen lét különbözik azon *léttől* melyből először kiindúltunk. [Jegyzés: Ime itt van az alapcsalódás. Ugyanis más *lét* az amiről az állíttatik, hogy semmi, ismét más *lét* az, ami a semmiről állíttatik: hogy lehetne hát józanon állítani a lét és semmi azonosságát? Természetesen aki itt észre nem veszi a tévedést, hanem elhiszi a lét és semmi azonosságát: az könnyen elhiheti az egész hegeli rendszert; az elhiheti, hogy az anyag egy a szellemmel, hogy a külvilágról való gondolatvilág ugyanaz ami a külvilág maga; könnyen elhiheti, hogy a világ öntudatlan isten, az isten pedig öntudatos világ; elhiheti, hogy az ellenzések közt semmi különbség nincs. (Hajdani tanítóm bold. Vecsey úr ide célozva igen bölcsen mondá: ha megalapíttatik hogy kétszerkettő nem négy de öt, akkor ezen új elvre egészen új számtant lehet építeni, mely a kétszerkettő öthez consequens lesz) Mond továbbá George: ha a *lét* a *semmi*vel összeköttetik, abból lesz = *levés*; (Werden); ebben a levésben ismét két

ellentét tűnik fel, úgymint *eredés*, *enyészés* (Entstehen, Vergehen); ezek ismét összeköttetnek ezen pontban = *valami* (Etwas) stb; ez így megy egész az utolsó fogalomig, mely is az öntudatos isten. Már amint felebb emelkedünk a fogalmak lépcsőin a dialektika segítségével; a felsőbb fogalmak mindig magokban foglalják az addig kifejlett alsóbb fogalmakat, s végre a legfelső vagy legutolsó fogalom magában foglalja az egész sorát a kifejlett fogalmaknak. P. o. ha a lét = a, semmi = b, úgy a levés = (a + b) = c, és ekkor eredés = c, enyészés = d, akkor valami = (c + d) = é: tehát valami = (a + b + c + d) = é, stb. Már minthogy Hegel szerint az ellentétek csak látszólagosak és nem valódiak [Schein] azaz csak az értelem látja azokat ellenkezőknek, úgy hogy azon ellenkezések az ész előtt eltünnek vagy is azonosúlnak: látni való, hogy a fejlődés mozzanatainak egész sora csak látszat és nem valódi, hanem az utolsó fogalom csak igazi vagy is valósággal létező; vagy más szókkal: maga a világ nem létezik valósággal, hanem létezik maga az isten; azonban minthogy az utólsó fogalom nem egyéb mint az egész sor foglalatja: tehát tulajdonképen maga az isten sem létezik. Valóban Michelet, saját házánál, megvallá, hogy Hegel míg Jénában volt, addig tagadta is a transcendentális absolutum [isten] lételét, s miután Berlínbe jött, habozni kezdett, de szerencséjére meghalt. Michelet ellenben azt állítja, hogy ő holtig meg fog maradni azon hitben, hogy a transcendentális általány nem létezik; és épen ebben különbözik a hegeli két párt egymástól, hogy az egyik, mint Michelet, Strauss, Feuerbach stb nem hiszik, a második párt mint Gabler, Vatke, Marheineke hiszik a transcendentális általány lételét.

Az eddig mondottakat összezve tehát kijön, hogy Hegel bölcselmének elve: feltétlen fogalomból, tehát létből indúlni ki, s abból fejteni ki a philosophiát dialektika segítsége által. Methodusa vagy módszere pedig abban áll, hogy a *lét*ből a fogalmak sora úgy fejlődik, hogy ha már valami fogalom előállott, az ismét meghasonlik önmagával, s a meghasonlottak egy felsőbb fogalomban ismét öszvezárkóznak, így tovább mind addig, míg végre egy oly fogalom áll elő, mely többé nem tud magával meghasonlani, és ez az általány fo-

galma; és csak ez az utolsó fogalom a valódi igazi, a többi alsóbb fogalmak csak *látszat*ok, csalékonyak.

Jegyzés.

Hogy a fogalmak e soráról világosabb fogalmunk legyen, megjegyzem a magam részéről a következőt. Hegel bölcseletének rendszere egy egészet tevő fejlemény, melyben magát a minden dolgok legelső magva, a közvetlen lét [Sein] fejtette ki a dialektika segítségével. Ezen fejlődés három egymástól különböző perioduson megy keresztül. Az első periodusban a lét elvont régióban fejlődik mind addig, míg csak kezdetévé nem lesz a reális természetnek. Ezen elvont fejlődésről tanít a logika. A második periodusban a *lét* concret világban fejlődik mind addig, míg az ásványok, növények, állatok országán keresztül végre emberi alakban jelenik meg [tudniillik a Sein]. Ezen concret fejlődésről tanít a természetphilosophia. Végre a harmadik periodusban a *lét* szellemi régiókban fejlődik mind addig, míg az említett lét magára ösmer = öntudatos lét = isten; ezen harmadik periodusban tehát a lét úgy tűnik fel mint szellem. Erről tanít a szellemphilosophia.

Birálat. A) *Hegel módszerére vagy bölcselmének alakjára nézve.*

1. Ha a lét a semmivel azonos, úgy nem lehet önkénytes föltevés nélkül megfogni: hogyan származhatik azon két azonos fogalom egymásra hatásából egy új felsőbb fogalom, tudniillik a levés; mert hiszen magok a hegelisták mondják, hogy ha nyugalomhoz csak nyugalom adatik, abból nyugalomnál egyéb nem származhatik. Régi dönthetetlen igazság az: ex nihilo nihil fit.

2. Ha az utolsó fogalom csak igazi, s a többi alsó fogalmak mind csak látszatok, valótlanok: úgy az utolsó fogalmat sem lehet józanon *igaznak* tartani, mert az amazokon épült fel, amazoknak öszves foglalatja. És ha az ész munkássága abban áll, hogy ő azon látszatot, mely az értelemben feltünik, eltörli vagyis amit az állít, azt mindig meghazudtolja: akkor valóban magának az észnek sem lehet hinni; mert hiszen az ész, minden állításait az értelem állításain alapítja; és ha már az értelem mindig hazudik: úgy az ész-

nek minden állítása hazugságon alapúl. Azonban különös is, hogy amit az egyik lelki tehetség épít, a másik szüntelen azon munkálkodik, hogy azt lerontsa. Végre az is csodálatos, hogy midőn az ész elismeri azt, hogy neki *valamire* van szüksége amivel foglalkodjék: mégis azt a valamit (tudniillik a m it az értelemtől átvesz) csak látszatnak, valótlannak állítja.

3. Hegel azt állítja, hogy az ő bölcselete nem egyéb mint az eddig kifejlett philosophiai rendszerek végső eredménye; azaz valamint az utolsó vagyis általános fogalom minden addig kifejlett fogalmakat magában foglal, úgy az ő bölcselme is minden eddig létezett bölcselmi rendszereket magában foglal, vagy is az ő bölcselme általános bölcselem, oly bölcselem, melynél tovább nem lehet menni, vagyis ez már többé nem hasonlhatik meg.

Úgyde Hegel szerint az eddigi bölcselmi rendszerek úgy állottak elő, hogy az előtte voltat, mint egyoldalút, mint nem igazit tagadta egyik bölcsész; és emezét ismét egy másik tagadván a másik túlságba ment; míg egy harmadik ezen két túlságot csak látszatnak állítván, a kettőt öszvekötötte. Úgy azonban, hogy mindenik bölcsész azt hitte, hogy az ő rendszere az igazi; és csak az utóbbi vette észre az előtte valónak tévedését. Végre Hegel az ő bölcselméről mondja azt, hogy az már az általános bölcselem, a többi minden volt rendszerek csak látszatok voltak; az ő bölcselme már nem tud meghasonlani, tehát az utolsó vagyis tökéletes.

De Hegeltől ismét azt kérdhetjük, hogy honnan győz meg minket arról, hogy ő is nem azon bölcsészek egyike-e, kik magok azt hitték, hogy az ő rendszerök igaz, de az utánok következők előtt csak látszatokká váltak? Azonban úgy látszik, hogy Schleiermacher ugyanazon módszeren más eredményre jutván, meglehetősen megcáfolja a Hegel rendszerének általánosságát.

4. Hegel azt mondja, hogy a fogalmak egymásbóli fejlődése nem önkénytől, nem szabad tetszéstől függ, hanem vas következetességgel, szükségesképen foly egymásból.

Úgy látszik, hogy ezen törvényt és állítást maga Hegel megcáfolja; mert p. o. midőn a *milyenséget* a *mennyiséggel*

teszi ellentétbe, nem lehet megfogni *önkény* nélkül, hogy a milyenség mozzanatait mikép lehet ismét egymásnak ellenébe tenni. Ez valóságos ellenmondás; mert így a milyenség és mennyiség közt nem hogy ellentét, de még csak legkisebb különbség sincs. Így nem lehet azt is elhinni, hogy a *fok* és *mérték* (Grad und Maass) oly ellentétben állhatnának egymással mint a *tiszta lét* és *semmi*; sőt mondhatni, hogy a fok és mérték egyjelentésüek stb.

5. A bölcselmi tudatnak (Wissen) ezen két kérdésre kell megfelelni:

a) A dolgok honnan származnak, vagy hogy állanak elő?

b) Mik a dolgok?

Hegel csak az első kérdést fejti meg fejlesztő rendszerével: de a második egész tudományában oldatlan marad; mert ha igaz az, hogy az ellentétek csak látszatok, sőt a fogalmak is mindig a felsőbb fogalomban nyernek igazibb valódiságot, úgy hogy általános valódiság vagyis tökéletes igazság csak a legfelső fogalomban van: akkor az is igaz, hogy a fejlődő fogalmak közől egyiket sem ismerem igazán, egyiknek valódiságáról sem vagyok bizonyos, vagyis akarhol állapodom meg a rendszer fejlődő mozzanatain: soha sem tudom, hogy hol vagyok igazán.

6. Hegelnek tehát egyik fő érdeme és nagyszerű gondolata a *fejlesztő módszer behozása.* Csak az a hiba ezen ő módszerében, hogy a mozzanatok meghatározásában, kiszabásában, sokszor önkényt használ, ami aztán az embert bizonytalanságban hagyja; p. o. ki tesz minket arról bizonyosakká, hogy a *lényeg* és *tünemény* (Wesen u. Erscheinung) közt nem létezik több fogalom; vagy ki hiheti azt el, hogy a természet tüneményei közt nincs több viszony mint amennyire ő azt a természetbölcselemben osztályozta. Bizonyosan a tapasztalás ellenkezőt fog mutatni, mint már egyszer a bolygóval történt.

Másik nagy gondolata Hegelnek az, miszerint azt állapította meg, hogy csak az ellenkezők tétele — vagy egymáshozi viszonyítása által lehet kikeresni az igazságot; azaz valamely dolgot akkor és csak úgy ismerek meg, ha annak

ellenkezőjét állítom róla, vagyis magát magával ellentétbe teszem; p. o. a *létet* csak úgy ösmerem meg, ha arról az ellenkezőt állítom, azaz ha azt mondom róla, hogy az = semmi. Természetesen igaza volna Hegelnek, ha igaz volna, hogy az ellentétek azonosak volnának. Már Spinoza mondá: omnis determinatio est negatio. Hegel hát azt állítja, hogy csak az ellenkezők tétele által lehet bölcselmi rendszert felépíteni; mely mütét aztán abban áll, hogy az ellentéteket azonítja az ember. Csak hogy itt meg az a hiba, hogy az azonító pontokban az ellenkezők egymásközti ellenkezését egészen megsemmisíti. Innen van aztán, hogy némely hegelisták, mint Erdmann is, az azonságot máskép határozzák meg mint Hegel. Erdmann szerint az azonság azt teszi, hogy az ellentéteket egymástól nem lehet külön gondolni.

B. *Tartalmára vagy, George szerint, rendszerére nézve.*

a) Pantheismusra, még pedig finom pantheismusra vezet; mert az általános istent a természetben benmaradónak (immanensnek) veszi, azt állítván, hogy a bennünk öntudatra fejlett istenség eszméje maga az isten, és azon kivül más isten nincsen: tehát ellenébe teszi a transcendentális istennek. Innen látni való, hogy ez nem atheismus; sőt inkább lehet mondani akosmismusnak, amennyiben az ő állítása szerint csak az isten létezik igazán, a világ, (melynek különféle tünetei csak mozzanatúl szolgálnak az istenség eszméje kifejlődésében) csak látszat. Amennyiben már Hegel a fejlődésnek általános bevégződését az ő rendszere által elérve hiszi, annyiban az istenröli állításában következetes: de mi, kik nem hiszszük a fejlődés tökéletes bevégződhetését, tagadjuk a Hegel állítása igazságát. Annálfogva azt állítjuk, hogy transcendentális az általános isten, s ami isten a természetben benmaradó, az nem általános, hanem csak különletes (besonder) vagy egyéni. Ezt állítjuk azon alaptörvényéből Hegelnek, hogy valamit épen akkor ismerünk meg, midőn azt magával ellentétbe teszszük. Valamint tehát a létet állítván szükségesképen kell a *nemlétet* is állítanom: úgy ha a *benmaradó istent* állítom, szükségesképen kell állítanom a *ben nem maradó vagy transcendentális istent* is.

β. Az erkölcsiséget — Sittlichkeit, Moralität. (Ezek közt ő különbséget tesz) hibásan fogja fel. Mi ugyanis és a régiek az erkölcsi világot egészen ellenébe teszszük a természeti világnak; úgy hogy midőn a természeti világ változó, akkor az erkölcsi világ vagyis az erkölcsi törvények változhatatlanok, örökké tartók. Hegel pedig midőn a természeti villágnak a szellemvilágot teszi ellenébe, ezen szellemvilágnak csak egy mozzanatául (a tárgyilagos szellemben: objectiver Geist, egy mozzanat), még pedig ott is csak alárendelt mozzanatúl veszi fel; minélfogva a „Sittlichkeit" csak látszat és nem örökké való.

Jegyzés. A szellem-bölcsészet három főrészre oszlik: 1. alanyi szellem, 2. tárgyilagos szellem, 3. általános szellem. A tárgyilagos szellem áll ezen három mozzanatból: *α*) jog, *β*) moralitás, *γ*) erkölcsiség. Innen látni való, hogy mily kis mozzanatúl tűnik fel az erkölcsiség a szellemvilágban.

γ) Midőn az általános szellemet tudatnak nevezvén azt három mozzanatban fogja fel; amennyiben az alanyi tudat = művészet, a tárgyilagos tudat = egély, az általános tudat = bölcselem: úgy látszik, hogy csak az említett tárgyaknak nem tudományát hanem csak történeti kifejlődését tanítja. Vagyis általánosan szólva: Hegel tudata nem vergődhetett felebb az úgynevezett historiai határnál; azaz tartalom nélküli alak.

GEORGIEVICS BERTALAN

XVI. SZÁZADBELI ORIENTALISTÁNK EMLÉKEZETE.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

Magyarhoni *Georgievics Bertalan* 1547-ben közrebocsátott ily című munkáját:

„Prognoma, sive Praesagium Mehemetanorum, Pri-

---

*) Közli Vass József kolosvári lyceumi tanár és könyvtárnok.

num de Christianorum calamitatibus, deinde de suae gentis interitu, ex Persica lingva in Latinum sermonem conversum. Authore *Bartholomaeo Georgievits.* Cum gratia, et privilegio." — A könyv végén: „Viennae Pannoniae. Haeredes Singrenij, impendio Bartholomaei Georgievits excudebant. An 1547." nyolcadrétben, — augsburgi püspök, és bibornok Waldburg Ottóhoz intézett ajánlólevelében önmagáról ezeket írja: „Ut nautae post naufragia libenter recitant sua pericula, ... ita mihi dulce est . . . . in memoriam revocare exantlata in bello hungarico pericula, durissima vincula, captivitatem plusquam babilonicam, servitutem omnium acerbitate supliciorum refertam, tum multiplices mei mutato domino nundinationes, tum varios in mea fuga casus." — Elészámlálván pedig ezen ajánlólevelében említett bíbornok Waldburg Ottó tisztelőit, ezek közöjt említi *Kassai Vogelwaider Szaniszlót* is e szavakkal: „*Stanislaus Vogelvaider Cassoviensis*, natus regni Hungariae alter Ulisses; multarum lingvarum, et regionum expers, Caesareae M. et Reginae Mariae Consiliarius, primatum tenens." — Irta pedig Georgievits e levelét: „Lovanii 16. cal. April. 1545." A munka rendében pedig ázsiai keresztyén templomoknak a törökök által tett foglalása említése után ezeket írja: „Ita quoque majorem partem Europae, videlicet Graeciae, Thratiae, usque Austriam, totius fere Hungariae, Sclavoniae, et Illyriae (profanarunt Turcae); ac nescio an non ista indignitate iram divinam provocamus, dum alius cum canibus tanquam venator in templo obambulat, alius de foenore, alius de scorto garriat, alius ad templum nunc urinam, nunc oletum faciat, qualia neque inter infideles quisquam videre potest. Credibile est, quod propter hanc irreverentiam Deus ipse malit nostra templa sub Mehemeto, quam sub nobis esse." — Ezen a templomok iránti tiszteletlenség Magyarországban azon időben onnan eredhetett, hogy a mohácsi ütközetben sok püspök megöletvén, a hívek vagy csak a töröknek szünteleni dúlásai miatt is, sokáig lelkipásztorok nélkül maradtak. — Érdekesek egyébiránt Georgievicsnek következendő szavai is: Alii . . . doleant, simodo dolere possunt, magis ac magis suum appropingvans periculum sentire, tam tenues partiunculas Hungarici imperii, olim

a mari Baltheo usque ad paludes Maeotidis exporrecti in tantas angustias redactas esse, quamquam, ut hoc obiter dicam, *ipsi nos Hungari maxime nobis hanc causam mali dedimus, dum Germanos fere ita exosos habemus, ut Turcas*, dum omnia in duos reges distrahimus, dum alii Turcam accersunt, alii propellunt, nec nisi sero didicimus: omne regnum in se divisum collabescere, et domum supra domum cadere, ac maximas res discordia comminui. Sed serae sunt querimoniae, ... saltem laetiora ominari volo. Quamobrem carptim Hungarorum nomina, quae nuper ab eorum legatis egregio viro *Georgio Euskero Cremniciensi*, et *Christophoro Hofkircher* viris doctissimis ad Majestatem Reginae Mariae missis, pro petendis praesidiis, conscripta habui, qui etiam fatebantur: reliquias Hungariae posse praestare exercitatissimos equites, si tantum Romanorum Imperatoris, ac caeterorum principum christianorum copias adesse viderent. Quapropter in quibus aliquid virium est, nunc subjiciam, nullo ne hic quidem servato ordine, sed ut quisque se nostrae memoriae ingerit, ita prius ponetur. Magnifice sperandum est de R. D. *Paulo de Várda* Archiepiscopo strigoniensi, cujus opes adhuc praevalidae, et tantum prudentiae in ejus animo est, ut ejus sine opibus, magna in eo fiducia collocanda esset, quamvis etiam amiserit majorem partem dominii, ex quo captum est Strigonium. Laeta quoque ac magna *Nicolai Olahi* episcopi Zagrabiensis, et Vicecancellarii regni Hungariae authoritas, rerum peritia, et multiplex eruditio, corporis, animique robur de se promittit. Egregios item spiritus gerit R. D. *Martinus Kecheth* episcopus vesprimiensis, elegantia, et belli laudibus mire insignis, et natus, ut videtur, in Turcarum pernitiem, vir praedecessori suo *Petro Berislo* in re militari vel jam par, vel mox futurus. His addo *Franciscum Turzonem* ecclesiae nitriensis praesulem, de quo mira, et laeta augurantur. Item inter Barones clarissima est domus *Bathorea*, qui avita indole praediti, armis, animisque infestissimi sunt turcico generi. Nec magnifici viri *Thomas Nádasdi, Franciscus Batyani, Balassa* domus illustrissimae dignitatis, suo officio deerunt, inter quos facile primus *Melchior Balassa*. Atque adeo nuper in gratiam regis Ferdinandi recepti Barones incliti egregiam

spem de se praebent *Raphael, et Joannes Apodamian* (így!) quibus merito adjungitur *Franciscus Revay* Vicepalatinus regni hungarici, de cujus consilio, prudentia, et fide quidvis sperare licet. Sed ut omittam *Nyári Franciscum, Bartholomaeum Horvát*, qui saepius cum victoria, multis occisis, multisque captis, ad regem Ferdinandum redierunt. *Frater* quoque *Georgius (Martinusius)* episcopus varadiensis, nunc tutor regii pueri, et uxoris Joannis (Zapolyai) vaivodae, ducis Transsilvaniae, qui si firma subsidia contra Turcas videret, descenderet facile et prompte, ut nunc de eo certa persvasio est, cum praedictis Baronibus Hungariae, ad minus quadraginta millia equitum in re bellica expeditissimos produceret, quibus hactenus perpetua bella cum Turcis fuere. Itaque isti omnes, quoniam jam pertesi sunt Turcarum saevitiem, potius cupient unanimiter studere pro patriae salute mori, quam eorum jugo tirannico subjici, id quod constat multorum legationibus. Tantas, et tam praevalidas reliquias regni Hungariae confirmabimus, si tandem bellum moverimus, aut omnino amittemus, si ut hactenus, cessatores fuerimus." — Bérekesztőleg következik a könyv utolsó lapjain: „Epistola exortatoria ejusdem contra infideles ad illustrissimum Principem Maximilianum Archiducem Austriae." — Megjegyzendő mindazáltal itt az, hogy Georgievics Bertalannak ezen „Epistola"-ja külön is nyomtattatott ki nyolcadrétben: „Antverpiae, cura et impendio Bartholomaei Georgievits, typ. Eg. Copenij." — esztendőszám nélkül.

Ugyanezen Georgievics Bertalan 13 esztendeig szenvedett a török rabságban, amint ezt a következendő munkájának címe bizonyítja:

„De afflictione, tam captivitate, quam etiam sub Turcae tributo viventium christianorum, cum figuris rem clare exprimentibus. Similiter de Ritu, deque Caeromoniis domi, militiaeque ab ea gente usurpatis. Additis nonnullis lectu dignis, lingvarum Sclavonicae, et Turcicae, cum interpretatione Latina, libellus. Autore *Bartholomaeo Georgievits*, peregrino Hierosolimitano, qui per duos menses cathena collo vinctus, saepe venundatus, XIII. annos apud eosdem servitutem serviens, omnia experientia vidit, et didicit. Cum gratia, et

Privilegio Caesareo ad biennium, sub poena C. Karol. (Carolinorum), et librorum confiscatione." — A könyv végén „In veteri Vangionum Vormatia excudebat Gregorius Comiander. Anno M. D. XLV" — nyolcadrétben.

Ajánlotta Georgievics e munkáját V. Károly császárnak, ismételvén ajánlólevelében: „Ego, ... qui turcicam captivitatem tredecim annis expertus sum, septies venditus sum, cui ipsis sensibus explorata suut mala ejus vitae, statui brevi libello imaginem illarum tragoediarum leviter delineare." — Ugyanezen könyvnek közepén közöltetnek Georgievics által négy lapon keresztül sláv-ajku beszédek, szavak, stb, melyekről Georgievics ezeket jegyzi meg: „Visum est nobis . . . . nonnulla vocabula sclavonicae lingvae addere, ut scias, quam differat sclavonica a Persarum lingva, qua Turcae utuntur. Scias enim, quod omnibus hac lingva peritis tuto adire licet Croatiam, Dalmatiam, Russiam, Valachiam, Serviam, Bohemiam, et Poloniam, quamvis propter provinciarum distantiam in quibusdam vocabulis, ac prolatione nonnihil differat, ut Itali ab Hispanis, Germani a Flandris. Nec te lateat, Ruthenos, ac Servios eadem lingva uti in officiis divinis. Habent enim XXXIIII. literas Graecis non multum dissimiles. Sic etiam Croati, sed horum literae plurimum ab illis differunt forma, numero tamen, et prolatione similes sunt. Et ideo impossibile est nobis latinis characteribus ipsorum vocabulorum veram prolationem imitari. Turcae quoque eadem lingva in aula eorum Regis, et in confiniis Sclavoniae versantes utuntur."

Ugyanezen Georgievics Bertalan az, aki 1547-ben *Váradon* a barátok klastromában egy török dervissel a vallás felett nyilvánosan vetélkedett, és ezen vetélkedését a következendő cím alatt ki is nyomatta:

„Haec nova fert Africa. Mysterium sanctissimae Trinitatis. Arabice. . . . Pro fide Christiana cum Turca disputationis habitae, et mysterio sanctiss. Trinitatis in Alchorano invento, nunc primum in latinum sermonem verso, brevis descriptio. Authore *Bartholomaeo Georgievits*. Cum gratia. XVI Cale: April. 1548." — A könyv végén: „Viennae Haeredes Sijngrenij, cura et expensis Bartholomaei Georgievits excu-

debant. Nemo coronatur, nisi legitime certaverit. Laus Deo." Nyolcadrétben.

A fen említett vetélkedésnek alkalmát igy adja elé Georgievits e munkájában: „Cum post crudelissimae captivitatis meae multum exoptatam libertatem, flagrarem desiderio videndi Pannoniam, et aliorum regnorum partes, post aliarum provinciarum longam peregrinationem. . . . appuli in urbem florentissimam *Varadinum* dictam, in qua reliquiae corporum beatissimae memoriae, videlicet Ladislai, Stephani, et Emerici regum Hungariae sepultae habentur, in qua eodem tempore casu fortuito aderat quidam Mehemetanae sectae legis peritus *Dervis Csielebi* dictus, qui peractis cum Praelato ejusdem civitatis, videlicet *fratre Georgio* (*Martinusio*) suis negotiis, summopere desiderabat cum christianis aliqua de fide ac religione utraque conferre. . . . . Hoc igitur cum per aliquot dies per interpraetem jam dicti Praelati, Gabor nominatum egisset, ut illi antagonista substitueretur, qui religionem christianam contra eum defendere audeat, sed omnes quotquot in ea religione fuerant urbe, ad unius ethnici vocem muti redditi erant. . . . Mehemetanus quidem cum voti compos esse non potuisset, plurimum turbatus, caepit conqueri per interpraetem jam dictum, quoscunque alloqui poterat, negligentiam pactorum, et sacerdotum christianorum accusando, multa etiam impudice de imperitia eorum, ac nostra religione contumeliose, nemine contradicente, loquebatur, mirum in modum prae sua insolentia se extollens, non secus, quam si jam victoriae laudem pro tam acerrimo certamine . . . . nactus fuisset . . . . Qua quidem re ego . . . . olim mancipium infidelium vehementer turbatus, dolebam nimium, in tanto coetu clericorum, et christianorum reperiri neminem qui, veritate ipsa armatus, saltem per interpraetem, insolentiam ethnici reprimere audeat, et verebar, ne propter nefandam . . . . tanto praesertim in negotio taciturnitatem, et ignaviam, homini nefario palmam tribuisse judicaremur. . . . Quamobrem, licet ad munus ecclesiasticum non sim vocatus, nilominus tamen suscepi provinciam, de hoc pietatis negotio cum eo me certaturum quocunque modo opus fuerit, ... et si opus fuisset, sangvinem insuper et vitam effundere . . .

paratus existens. . . . Itaque statuto et a nobis praescripto die convenit magna hominum utriusque conditionis frequentia, spectatum rei futurae exitum, hocque in monasterio fratrum ordinis divi Francisci, die vero dominica Pentechosten, 29 may (a könyv szélén „1547“ nyomtatva). Ibi cum videret me paratum ad defendendam fidem Christi, multas proposuit quaestiones de religionis nostrae traditionibus, quas hoc loco adferre supervacaneum duxi, sed unam tantum, et eam ultimam, qua credebat se me superaturum. . . . . Interrogavit a me, utrum scirem, ubinam Deus erat ante omnes creaturas cum nihil illo tempore exstaret. Respondi, in suo esse, sed cum illi videretur res utcumque obscurior, nec posset intelligere, ubinam hoc fuisset, postea dixi: ibidem eo tempore, ubi et nunc est, illum exstitisse; hoc intellecto, negavit haec in universum, dixitque: nequaquam, sed in nube candida. Omnia tamen fiebant per interpraetem propter adstantem multitudinem, et quidquid ille turcice interrogabat, hungarice mihi referebatur, et ipse interpraeti hungarice respondebam, et non turcico sermone. Qui cum Deum in nube candida fuisse affirmaret, universa multitudo auditorum risit sibillando, ipse quoque non potui a risu abstinere audiens tam ineptam responsionem. . . . . Post ultro citroque de hac re agitatos sermones, convictus veritate, suum ipsius errorem vel etiam invitus coactus est fateri, et cum nihil suis proficeret vanis argumentis, cessit mihi locus quaestionis proponendae, ibi propter festivitatem ejus diei, visum est de eodem pauca disserere, antequam caeteras sacrae nostrae fidei aggrederer alias propositiones, et depictis his verbis, literis, et sermone arabico, sicut hic pro majori horum fide eadem verba, quae in Alcorano descripta habentur, exempli gratia inserere curavi, quae et illi legenda porrexeram, ut sequitur.“ stb.

DÖME KÁROLY, ÉS LEVELEI.

II.

Közli TOLDY FERENC.

A fenírt című közlemény a tavali Új M. Muz. XI. füzetében többfelül sok tetszéssel fogadtatott. Felismertetett, mennyi tanulság foglaltatik oly elmék ilyes hagyományaiban, kik korukra vagy határozólag folytak be, mint itt Kazinczy Ferenc, vagy a kor egy és más nézetei kifejezőinek, képviselőinek tekinthetők, mint szinte itt Döme, ki mögött egy phalanxa állt a hasonérzésű, bár nem mindig oly szilárd meggyőződésű, irók s olvasóknak. E mellett a levelezők egyénisége is, kivált az erősebbekké, magasb érdekkel bír az előtt, ki tudja, hogy minden emberismeret minél több egyéniségek ismeretének öszvegéből keletkezik.

A múltkor közlött hat levélhez járul itt még kettő Kazinczy Ferenctől és egy Dömétől, mind a három Kazinczy Gábor úrnál levő eredetiekből. Kiegészitések ezek is az eszmék — a neologismus és műfordítás eszméi — történetéhez irodalmunkban. Valamint az előbbeniekben nem szóltam közbe a régi vitába, úgy itt sem; itt is ott is elég világosan szól Döme szigorú és egyenes logikája, mely nem sejti, hogy az ízlésnek is van, még pedig saját, logikája, bár ennek törvényeit valamivel nehezebb aristotelesi formulákra vinni vissza, mert alapja a szépérzék, melynek törvényei nem oly határozottak és körülirottak, de nem kevesbbé egyetemesek, s azért még mindenütt s mindenha övék lett, a legverdesettebb nyelvlogika irányában is, a diadal.

Mellesleg egy oldalsugár esik az „Erdélyi Levelek“ s a „Sallust“ és „Cicero“ történetére is. S nem mondhatjuk, hogy az antikk classicismus értése és szeretetében azóta nagyot haladtunk volna. De esik a nagy nyelv- és ízlés-reformátor életére is, melyhez minden vonás, minden adatka becses: mert hordozója volt azon eszméknek, mik nélkül irodalmunk

mai nap nem bírna többé az élet jogával — vagy legalább képtelen volna azt a kor követelmei közepett érvényesíteni. Nagy szó, de igaz.

7. Kazinczy Döméhez.

Széphalomról Pozsonyba, máj. 8. 1824.

Főtisztelendő kanonok úr, nagy tiszteletű s bizodalmú Uram! Irói pályám jubiléuma közelít; azt a jövő esztendő hozza fel nekem; s én azt azzal ohajtanám nevezetessé tenni, hogy Erdélyi Leveleim, Sallustom, s Cicerónak némely beszédei (a Catilináriák, a Milo, Dejotarusz, Ligáriusz, Archiasz mellett mondottak) s a Scipio álma, 1825. jelenjenek meg.

Nyomtatót az Erdélyi Leveleknek találok. Trattner sok ízben kivánta; de nekem az eránt kell gondoskodnom, hogy az Erd. Lev. jövedelme segítse a két Római megjelenését, mert Sallust és Cicero hasznot nem ígér. Valljuk meg, a classicusokat még mindég csak nevekben tiszteljük; pirúlunk megvallani, hogy nem ismerjük szépségeket: de hogy nem ismerjük, mutatja hidegségünk. Fogja-e a maradék hihetni, hogy a Virgil Georgicáji, s a mit Horátzból Virág fordíta, csak egy gazdag és hív hazafi segédjével jelenhetének meg? fogja-e hihetni, hogy a Horátz szép Epistolájinak szép fordítása Kistől azért nem jelenhete meg egészen, mert az elsőbb kötet kiadása, olcsón, undok papiroson s rossz betükkel el nem kelhete, s a kiadóra kárt hozott? *)

Erdélyi Leveleimet oly alakban fogom kiereszteni, hogy annak külsője is támaszthasson kedvet a megvételre, s a Munka, melyet kilenczer dolgoztam újra meg újra, s kétszer olvastattam meg Erdélyben, hogy nem-való vagy csak félig való híreket ne terjeszszek el, sa melyet tele tömtem oly dolgokkal amiket minden magyar, még a *rossz* is, örömmel hall, sok vevőket fog találni; ezzel biztatnak mindazok akik eddig olvasták; ezzel biztat az a reszvétel, melyet a Tud. Gyűjt.-ben megjelent egy két Levél az országban mindenfelé talált.

*) Mind az Erdélyi Leveleket, mind Sallustot, Cicerót és Kis János horáci epistoláit Wielandnak Kazinczy által fordított commentárjaival az akademia adta ki — K. halála után. T. F.

En hét élő gyermek atyja vagyok, s annyi szerencsétlenség után tetszett a Gondviselésnek rám azt a kegyetlen csapást is ereszteni, hogy feleségemnek egész successióját, minden jövedelmeivel tizennégy esztendő olta, testvér bátyján perrel keressem. Nyertes vagyok, s itt az órája, melyben ő bukik; kézzel fogható igaztalanság vala azt tőlem elvonni; s nem csak bíráim előtt nyertem, hanem a cancellarián is, hova ő folyamodott. De 14 esztendei szenvedéseim engem adósságokba vontak, noha semmi hiút nem üztem, s házam a kártyát nem ismeri, s azt ami ehez hasonlít.

Erdélyi Leveleim kiadását úgy magam nem nyomtathatom, az öreg Trattnerre nem bízhatom; az előre fizetés szere nem sikeres; kivált, hogy a harminc esztendő olta dolgozott Sallustot pompásan akarom kiadni, talán in folio, csak magyarúl, de hátul *Jegyzésekkel*, mellé tevén in octavo Sallustot a maga nyelvén, latin Előbeszédemmel, jegyzésimmel, excursusimmal, és magam által dolgozott életével. Ez lessz az a jutalom, melyet ötven esztendei pályám nekem adni fog.

Főtisztelendő Urat érdemei s ő Hercegségének a Prímásnak kegye oly polcra emelék, hogy ügyünkért s annak kérésére, kit még ifju esztendőjében méltóztatott figyelmére, felkelhet. Nem kérek semmit ingyen; e nehéz idők első Rendünket is megszegényítették; csak kölcsönt kérek. Két ezer forint kellene az Erdélyi Levelek kiadására. Annak jövedelme visszafizeti a kölcsönt kamatjával, s nekem annyit hágy, hogy Sallustot nyomban kiadhatom, még pedig oly alakban, mint a külföld teszi. Szerezze meg főtiszt. Úr ezt a pénzt, és tétesse le akár valamely ágens kezében, akár a zemplényi születésű Tiszt. Ocskay Úrnál az udvar papjai közt, oly hagyással, hogy a pénz azon typographusnak adassék, aki előttök kibizonyítandja, hogy nyomtatja az Erdélyi Leveleket. Ugyanaz annyi exemplárt fog általadni annak, akit e végre Főtiszt. Úr kinevez, amennyiből a két ezer, kamatjával együtt, kitelik, vagy ha úgy tetszend Főtiszt. Úrnak inkább, esztendő alatt be fogja fizetni Vitkovics Mihály pesti curiális prókátor az exemplárok árából. Nem merném tenni a kérést, ha ajánlásom tiszta nem volna.

Mit csináltam Sallusttal, mutatja Előbeszédem, *) de Mutatót belőle nem adok. Lepje meg az olvasóinkat. Amit Ciceróból nyomtattaték annak végébe, mutatja, hogy ha talán a neologiszmus terjesztője vagyok is, nem tartozom az ultrák közé.

Méltóztassék tudatni velem főtisztelendő úr, kérésem reménylhet-e teljesedést. — Maradok hív tisztelettel Főtiszt. kanonok Úrnak alázatos szolgája *Kazinczy Ferenc.*

8. Döme Kazinczyhoz.

Pozsonyból Széphalomra, máj. 23. 1824.

Tekintetes úr! Majdnem épen a bosszonkodásig fájlalom, hogy bizodalmas kérésének megfelelnem teljes lehetetlen. Mostani állapotomban nem két ezer, de két száz forintot sem tudnék kiszorítani a kivánt célra. A mi káptalanunkban nem igen kell keresni gazdag tagokat, sem olyakat, akik *magyar* tárgyban csak tudnának is akarni valamit. Többnyire mind tótok vagy németek.

Ciceró beszédének kóstolóul közlött kezdete szépet, kellemest, tökéletest igér: de ha Sallust fordításában valóban egymást fogja érni a latin szóllás, ha annak olvasója valóban kénytelen lessz némely helyeken a latin munka által tenni a fordítást érthetővé, úgy, minden felhordott ok-adások mellett is, aligha kedvességet talál még az *Avatottak*nál is, hacsak ezeknek számát igen igen kevésre nem szorítjuk: igen kevesek számára írni pedig és adni ki valamit annyi gonddal és fáradsággal, úgy tartom, célvesztés, melyet az a bizodalom sem igazíthat meg, hogy „ha vádolja is most munkánkat a jelenkor, mint a németek vádlák egykor Voss Homérját, a jövendő nem vádolja, vagy nem másként, mint a hála érzéseivel.“ Itt a hálaérzést a vádlással, megvallom, nem tudom mindenkép egyeztetni: mert amit vádolok még, azt hálaérzéssel nem fogadom; amit pedig így fogadok, azt már nem vádolom. Azonban meglehet, hogy én az Előbeszéd tudósításából talán több vagy más latin szóllásokat s érthetetlensé-

*) Melyet ekkor adott ki külön Kassán Werfernél.

geket képzelek magamnak a kilépni készülő magyar Sallustiusból, mint a mennyiek és milyenek lesznek abban.

Mivel szándékozik Tek. Úr a Róma nyelvén is külön kiadni Sallustiust maga által dolgozott magyarázatokkal, s életével latinban; valyon nem volna-e jobb együtt adni ki mind a kettőt, a latínt a magyarnak mindenütt ellenébe téve, amint Weinzierl cselekedett a maga német fordításával, csakhogy a textusnak §-phusokra szaggatása mind a két nyelvben egyenlően esnék, nem úgy mint önála van: a magyarázatok pedig hátul foglalnának helyet a könyvnek végén. Ekképen könnyíttetnék mind az öszvehasonlítás, mind a homály-oszlatás ott, ahol az olvasónak a latínból lesz szükséges érthetővé tenni a magyar fordítást. Talán vevő is több lenne így reá — Weinzierl fordítását, én a mennyire értem a két nyelvet, általjában véve (mert teljes hibátlanságot ily munkákban ne kivánjunk) jónak nézem, s azt tartom felőle, hogy latinizálás nélkül is „ő lépett fel meglehetősen Sallustiusához, nem ezt vonta örök glóriájából le magához." — Ezen kifejezésben idegen szó a *glória*, s igaz, hogy lehetett volna tenni helyébe vagy *fényt* vagy *dicsőséget* vagy más effélét: mindazáltal igen érzem, hogy ezen felváltással sokat vesztett volna itt erejéből a kifejezés. Miért? nem tudom megmondani, csak érzem. Ezen jegyzéssel azt akarom értetni, hogy én nem az vagyok, aki minden idegen szóvegyítést, vagy új és szokatlan szóllásmódot kárhoztatnék. Az elsőre nézve csak a soktól vagyok idegen, csak ott nem javalhatom, ahol sem szükség, sem valamely nyomos ok, aminő az energia is néha, nem kivánja, és könnyű kikerűlni. A másodikban azt ohajtom, hogy ne feszítse, ne csigázza annyira nyelvünk kényes természetét, hogy ez szinte nyögjön sírjon bele, s átkozva utálja az idegen rámát, melyre vonattatik.

Hogy e papirosból semmi üresen ne menjen a hosszu útra, ide irom azt az akármicsodás rövid versezetet, melyet Bartal György derék első alispányunknak egy billetkére irtam, minekutána megtudám, hogy elszökött Pozsonyból nevenapja elől, s lerándult csallóközi jószágára:

Dicső napod feltüntében
Eltünésed hasztalan:

Érdemeid nagy fényében
Neved lappanghatatlan.
Akárhova rejtsed magad,
Kedvelt képed jelen marad
Tisztelőid szívében,
S él az *érzés* mélyében.

Tehetetlenségemről újra engedelmet kérvén, megkülönböztető tisztelettel maradok Tek. úrnak alázatos szolgája *Döme.*

9. Kazinczy Döméhez.

Széphalomról Pozsonyba, julius 8. 1824.

Főtiszt. kanonok úr! Testvér öcsém Consiliarius Kazinczy Dienes, egykor második viceispánja Biharnak, april 30-d. meghala, s Váradon épített szép házát nekem hagyá, de azon kötelezéssel, hogy adósságait fizessem. E történet, és amelyeket ez maga után vona, engemet két holnap olta távol tartának házamtól, s ez cselekvé, hogy főtiszt. kanonok úrnak levelére mindeddig nem válaszolhaték. — Ki volnék kapva minden elakadásimból, ha az öcsém hagyománya teher nélkül jött volna rám; de félek, hogy leszállván mindennek ára, a negyvenezerbe került ház olcsón fog elkelni, s nekem kevés marad; kivált hogy a testamentom téte olta az öcsém adósságai nagyon megszaporodának.

Ezen utamban egy olvasó, nem dolgozó, barátja literaturánknak egy nevezetes tanító szavait tudatá velem, melyeket ez előtte több izben hallata: „Megfoghatatlan nekem K., úgymond; az ő irása tele van vétkekkel: és mégis ki ír annyi csinnal mint ő?" — Nem képzelheti főtiszt. kanonok úr, mint örvendek ez itéletnek. Ez azt kiáltja, hogy Sallustot fordítani közöttünk senkit nem illet inkább mint engemet, mert lelkem rokon lélek a Sallustéval. Hiszen épen ezt kiáltja Sallustra minden olvasója. Néki egész mestersége ez egyben áll: *Rosszúl, de szépen.* — Még egyszer mondom, amit nyomtatásban mondottam: Vegyük el vétkeit, s oda szépsége.

Az én theoriám ez: mesteri míveket nem az új idők ízlése szerént kell másolni a mesterség barátjainak, hanem a nagy mester sajátságai szerént — noha Heinz nem így másolá a Correggio Ióját a bécsi Belvederben. A szint, a sa-

ját arcot hozni által, az a főmesterség, ahol t. i. szín és arc e gondot érdemlik. — Szóról szóra? Ki akarhatná azt? — Egy példát: Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Én ezt így adom: Valamit ember úz; szántás, hajózás, építések, mindent, mindent, ész igazgat; mert Sallust ezt mondta s így mondta.

Weinzierlt bírom. Jobban fordítá Sallustot mint Höck. És mégis itt azt akarná sok, hogy Höcköt kövessem inkább; mert Sallustot nem ismeri amint kellene.

Mint juthat Sallustom sajtó alá, nem tudom; de azon leszek, hogy eljusson. Maradok szíves tisztelettel stb.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

IRODALMI EGYVELEG.

— Folytatom a másodrangu nemzetek irodalmi állapotjait.

— **Holland.** A szellemi mozgalmat tárgyazó statistikai adatok szerint, Németalföldön 1848 óta 1856-ig, egy-egy évre 1799 nyomtatvány esik átlagosan, mely szám 1851-től mindig szaporodott, s 1856-ban 1859-re rúgott. Ez összegben ekként képviselvék a tudományszakok:

Theologia s egyházi szónoklat . . .	349	munkával
Irodalomtörténet s archaeologia . .	265	„
Tankönyvek	188	„
Államgazdászat	138	„
Történelem	112	„
Természettudományok	52	„
Mathesis	25	„
Jogtudomány	48	„
Bölcsészet	17	„
Regény	57	„
Költészet	85	„

Hírlap 150, egy- vagy kéthavonként megjelenő folyóirat 60 (értsd: *katvan*), könyvkereskedés 900, könyvnyomda 287, papirgyár 134. Eme — az ország terjedelméhez aránylag — jelentes számok erőteljes szellemélet bizonyságai. Megjegyzésre méltó a könyvek, lapok, folyóiratok törekvése: lehetőleg közeledni a nagy közönség felfogásához. Vállás és tudomány rendesen *közérthető* (népszerű) modorban tárgyaltatnak.

A fölebbi táblázat szerint a szellemi tevékenység a theologiai téren mutatkozik kiválólag. De nem szorítkozik dogmatikai kérdésekre; az egyháztörténelmet sem hanyagolja el. Scholten, leydeni

tanár, „*A keresztyén theologia történelmé*“t, s több, e szakba vágó munkákat adott. Egy iskola feje ő, melynek tanítványai még az evangyéliomi egyházi szószékeken is vannak, s kiknek szabad tanai ellen a történelmi téren álló reformáltak pártja nagy buzgalommal harcol. Irányaikat névszerint Da Costa (egy keresztelt zsidó) veszélyesekül bélyegzé meg egy röpiratban, s külön seminárium alkotását sürgeté protestáns theológok számára. A replika nem maradt el. — Az egyháztörténelem terén megjegyzendők: „*A theologiai Alföld*“ Glasiustól; „*Grotius visszatérése a katholicismushoz*“ Broezetől; „*Caspar Janz Coolhaes, az Arminius előde*“ Roggétől; „*Geest Groot egyházi társulata*“ Delprattól. Nem csekélyebb hévvel üzik a történelem mellett a dogmatikát. Sepp lelkész munkája „*Krisztus két szavá*“-ról, s Proes commentárja a hegyi tanításhoz, jelentékeny művek. Egyébiránt a theologiának megvan a maga polemiai s hírlap-irodalmais. Különféle címek alatt, mint „*Családi Könyvtár,*“ „*Az aggkor áldásai,*“ „*Világosság, szeretet, élet*“ stb. ügyekeznek a folyóiratok vallási érzületet terjeszteni a nép között.

A bölcsészet, mint a fölebbi táblázat mutatja, sovány adalékkal járult az év hozományaihoz. E szakba vágó művek között feltünő Coostant-Rebecque (köztudomás zerint Constant Benjamin családneve) francia munkája, melynek címe is: „*Reflexions synthétiques au point de vue positiviste*“ a francia Comte tanítványát mutatja. Polak, Amsterdamban, jeles munkát írt „*A lélek halhatlanságá*“-ról. A bölcsészetnek, mint a theologiának, megvannak saját hírlapjai, s az a merészség, melylyel vallási dogmák péld. a „Dagerood“-ban (Hajnal) tárgyaltatnak, s mely csupán a theologiai lapok vitahevével mérkőzik, mutatja Holland hagyományos szabadságát.

A hollandi jellem kiváló előszeretettel viseltetik minden történelmi iránt. Itt az első vonalban Prinstereri Groen úrral találkozunk, ki e címalatt: „*Okmányok vagy az Oranien-Nassau ház kiadatlan levelezése*“ nagy fontosságú gyűjteményt bocsáta közre. Az utolsó kötet 193 levelet hoz 1584—99. Leicester gróf rövid kormánya, az állam mint aristokratai hatalom emelkedése, a köztársaság megszilárdítása Móric herceg által — azon kép fővonalai, mit e levelezés az olvasó szemei elé tár. A XVI. századba visz *van Vloten* munkája: „Az Alföld felkelése Spanyolország ellen 1564—7.“ Fontos adalékok a hadi történelemhez: „Az Alföld védelme“ de-Bordes tüzérhadnagytól, és: „Az alföldiek haditettei a legrégibb időktől fogva korunkig“ Boscha tanártól. — De különös érdekkel viseltetik a hollandi közönség a helybeli régiségek nyomozása iránt. Számos jeles monographia, mint: Scheltema: „Amsterdam régiségei“, Allou: „Utrecht történelme“, Tadema: „Zütphen történelme“ stb mutatja ez előszeretetet. A gyarmati történelem is néhány fontos művet hozott, többek közt Veth tanár két kötetes munkáját „Borneo nyugati részé“-ről. Az életirási dolgozatok között megjegyzendő van Lee: „Pieneman hazai festész

élete", Wap: „Roorda van Eysinga, a híres nyelvész élete"; „A hollandi és vlaem festészek, szobrászok stb. biographiai tára" Kramm- és Waptól; a diplomata Falck levelezése; Fagel tábornoknak, ki negyven évnél tovább képviselte az Alföldet a párizsi udvarnál, életirása Sixtema van Grovestins bárótól. Említést érdemel továbbá a „Bevezetés az alföldi diplomatiába" Vreede utrechti tanártól.

A fólebbi schemából láttuk, mily helyt foglalnak el az archaeologia, jogtan s a positív tudományok a szellemi mozgalom terén; itt, természetesen, csupán a fő eredményeket érinthetjük vázlatilag. „A leydeni cabinet égyiptomi emlékeinek leirása" a kormány segédkezése mellett folytattatik. A szintén kormányi költségen kiadott keleti munkák közől kiemeljük „Zamak Ssaari földirati tára"-t, Salverda de Grave másolata után Juynboll tanár jegyzéseivel

A jogtudományt részint szakművek, részint gondos és a tan nagy kérdéseinek megvitatásával foglalkozó gyűjtemények képviselik. *Van de Graft*: „A tizedről törvényhozás történelme az Alföldön"; *van Hasselt*: „Az Alföld alkotmányai- s alaptörvényeinek gyüjteménye"; *Cass*: „A közigazgatási törvény az Alföldön"; valamint, az államgazdászat terén: *Van Voorthuysen*: „Beszédek az élelmi szerek drágaságáról"; Buys: „A jegybankokról"; végre „A parasztrend állapotáról az Alföldön" a gröningeni földészeti iskola egyik hivatalnoka Schiltsis urtól, jelentékeny művek. A harmincadi ügy tárgyalása alkalmával a nép élelmi szerei is szőnyegre kerülvén, Mulder, a híres vegytanár, egy röpiratot bocsáta közre „A serről, mint tápláló italról a nép számára". „A serfőzés emelésének kettős előnye van: egy régebben virágozott, most elsülyedt iparág előmozdítása, és a szeszes italokkali visszaélés korlátozása. 1855-ben az Alföldön 34375 pálinkacsapszék volt, tehát átlagosan minden 90 lakosra egy csapszék jutott.

Az állam- és házigazdászat mellett a gyakorlati életre alkalmazott természettudomány sem hanyagoltatott el. Három gyűjtemény: a „*Pantheon*", a „*Természettudomány albuma*" és az „*Ipar albuma*" képviselik ez irányt. Ide tartozik a „*Pillantások a természeti életre*" Bosscha, Modderman és Suringar uraktól. Az „*Oekonomist*" című lap, mint címe is mutatja, a háztartással foglalkodik szakszerűleg, hetenként megjelenő melléklapja közvetlenül gyakorlati irányban vezettetik. Mint nagy hasznú munkákat emeljük ki még *van Olterloo* „Kereskedelmi földirás"-át, mint a kereskedelmi-társulatok utasításai s adatai nyomán szerkesztett becses kézikönyvet kalmárok számára; „*A nemzeti hajóhad gőzgépei*," Huygenstől, és Staring geologiai munkáját hazája földéről.

Tudósai s gazdászai mellett megvan Hollandnak a maga regényirói s költői phalanxa is; de e téren az újabb időben érzékeny veszteségeket szenvedett. Tollens, a híres népdal: Wien Neerlands bloed stb irója, meghalt Ryswickben, midőn szívből fakadt és szívhez szóló költeményeinek, mik őt népe kegyencévé tevék, javított

kiadását készítő sajtó alá. Megelőzte őt egyenjogu társa, az ihlett nemzeti költeményeiről ismeretes Klyn. Holland szerencséjére nem maradtak érdemes utódok nélkül. *Van Dam van Isselt* „Hermann" című költeményében megragadó egyszerüséggel rajzolja egy bésa ifjú egyedülies életét s kora halálát. *Faro* Jakab, a seelandi költő-parasztot méltán neveztetik a XIX. század Poot-jának [1]). — Regényekben sincs, mint láttuk, hiány. Kiemelendők *Cremer* „Betuwei [2]) novellái"; *Hofdijk* két regénye: „Történelmi tájképek" és „Az alföldi nép, fejlődésének különbféle phásisaiban", mikben a történelmi tanulmányozás valódi költői-érrel párosúl. *Mulder Lajos*, katonatiszt, „Faeszen János" című regényében szép tehetséggel rajzolá az Oldenbarnevelt fiainak összeesküvését Móric, oránieni herceg ellen. *Dykstra* egy friesiai elbeszélést ada a XVIII. század közepéből ugyancsak fries *tájnyelven*.

Végre *Schimmel*-ben egy jelentes drámai költője van Hollandnak. „Juffer Serklaas" című szellemdús színműve nagy sükerrel adatott Utrechtben.

Szintoly hangosan tanúskodnak a sürge szellemi életről Hollandban bizonyos nyilvános ünnepélyek. Ilyen volt a tanulók vigalma Delftben, hol a különféle alföldi-indiai népviseletek mutattattak fel; az antwerpeni fellegvár védelmének emlékünnepe; a számos ipar- és mükiállítások, zene-ünnepélyek Amsterdamban s az ország egyéb városaiban stb.

— **Dánia.** Hol a politikai bonyodalmak, mik az állományt felbomlás- és enyészettel fenyegetik, magokkal sodorják s oly szakadatlan lázban tartják a kedélyeket, mint Dániában: ott valami nagy tevékenységet a poésis hesperid kerteiben alig várhatnánk. S ime, mind ennek dacára néhány nemes gyümölcsöt termett a költészet fája. Mint ilyet emeljük ki az *„Arany almá"*-t *Ingemanntól*. A keresztyén dogma némely pontjait tárgyalja bölcseletileg; többnyire a regének saingazdag hüvelyébe öltöztetve, a költemény mindenek fölött egy életteljes, teremtő képzelem jellegét hordja magán, minek erejét az iró hanyatló kora legkevésbbé sem birta csökkentemi. *„Wasa Gusztáv"*, epos, egy nagy tehetségü költőtül *Herzl*ől, ki e mesterművel lépett egyszerre ki homályából a nyilvánosság elé (össze nem téveszlendő a dán irodalom terén régebben ismeretes Hers Hendrikkel). A költemény tárgyát Wasa Gusztáv kalandjai s tusái teszik a XV. század végén, mik elvégre Svédország kormányára emelék, s mit ő a Dánia- s Norvégiával unióból külön választa.

A politikai irodalom inkább gyakorlati irányban, s nem oly

---

[1]) Ryswicki paraszt a múlt században, kinek népies dalai maiglan is nagy becsben állanak.

[2]) *Betuwe*, vidék Geldernben, mit a batáv népfaj bölcsőjének tartanak.

elfogulatlan, meleg, segédkező részt vett az állam versenygésében Németországgal. „*Okmányok s igazoló iratok gyüjteménye a német nyelv lassankénti betolakodásáról Schleswig dán provinciába*", azt mutogatja, mily szívós kitartással törekedett Németország, nyelvét az Eider határán túl terjeszteni, s a dánt részint elnyomni, részint visszatolni; s hogy e törekvések azon mértékben voltak sükeresek, miként *a holsteini aristokratia nagyobb mértékben szerzett nemesi földbirtokot* déli Schleswigben, s a dán kormány gondatlansága következtében, az, egyházi *és világi német egyetemekben képzett hivatalnokok száma mind inkább szaporodott.* Más munkák meg azt mutogatják, hogy a schleswigi kerületek- és községekben, hol, a németek állítása szerint, a dán szomszédság által megrontott német nyelv divatoz. épen ellenkezőleg, a nép sem nem zagyva felsőnémet (hochdeutsch), sem nem holsteini párnémet, hanem régi, tiszta és csupán germanismusokkal vegyes dán nyelven beszél.

A dán „*Statistikai Táblák*" új folyamának 12-dik s 13-dik kötete, 4-rétben, számos érdekes tudnivalót hoz az ország népessége-, kereskedelme- s tengerészetéről. A *statistikai bureau*, David tanár vezetése mellett, 3-dik kötetét adá „Közleményei"-nek. Wegener levéltárnok közrebocsátá egykori dolgozótársa, Kundsen, hátrahagyott munkáját: *Diplomatarium Christianæ* I. 400 lap, 4r.; ugyanő, Wegener, „*A királyi titkos levéltár évkönyvei*" első kötetét 1852—5. 400 lap, 4r. számos kiadatlan okmányával a nemzeti történelemnek. Königsfeld, „*Az éjszak királyi családainak genealogiai történeti táblái*" című munkájának új, javított kiadását eszközlé, 220 l. 4r. Nagy becsü adalék ez országok történelméhez, hol a királyi s nemesi rokonságok gyakran oly zavart okozva folytak be a politikai vonatkozásokba. Wedel, jogtanár a kopenhágai egyetemnél, a schleswigi magánjog általános részét adá egy izmos kötetben, a mi Krieger munkájával a különösen schleswigi magánjogról e szakot teljesen kimeríti.

A halál néhány jeles férfit ragadott el a tudományok, művészetek s a közélet teréről. *Hvidt*, a nemzeti bank igazgatója s a kopenhágai községtanács elnöke; *Larsen* jogtanár s a volks-thing szabadelmü s befolyásos tagja, végre a legfelsőbb feljebbezési törvényszék elnöke, s Dániának legképzettebb jogtudósa; *Ramus*, a mathesis tanára a kopenhágai egyetemnél és a polytechniai iskolánál, első rangu tudós és nagy becsü szakmunkák irója; *Jensen*, virágfestész és tanár, *Bindesböll*, kitünő épitész, s végre a tiszteletre méltó Molbech tanár († 1857.), a történelmi tudományok veteránja honában, kinek a kor új meg új munkaerőt látszott adni. Tudományossága nem birt mindig a kellő józansággal s önuralommal, de az anyag, mit gyüjtött, igen jelentes; s épen az ilyen gyüjtőknek sükerül majd mindig, gyümölcsöző impulsust adni másoknak, különösen ha, mint Molbech, a vélemények majdnem szenvedelmes lángolásával szintoly munkaerőt párosítanak.

K. Gy.

INTÉZETEK.

— A magyar Akademiában, a *mathem. és természettud. osztályok* ülésében mart. 1. *Horváth Ferenc* úr, ki taval a gazdasági kiállításon egy őrlő malom hajtására alkalmazva mutatta elő súlylendítő gépét, most ugyanezt vaspályai mozdonynyal hozta összeköttetésbe, s ennek mintáját mutatta be. A minta ment; fog-e menni a gép nagyban, arról bennünket a szólás és kifejtés mesterségét kevessé bíró vendég meggyőzni nem bírt. Ha a patenst is már nyert találmány magát gyakorlatinak bizonyítaná be, minden mellékpont aránylag jutányos beruházó tőkével, s még sokkal olcsóbb fentartási költséggel összeköthetné magát valamely országos vasúttal. — Következett *Pólya József* úr előadása *az eledelek elemei, a tápanyagok és tápszerekről*, melyben érdekesen kitüntette azon kört, melyben a természet táplálkozik, t. i a szervetlen természetből a növenyország, ebből az állatország, mindkettő ismét az elsőnek adva vissza ernyedő részeit, hogy azok új körben ismét életre üdüljenek. A sok részlet közöl kiemeljük a televényföldről mondottakat, mely körül azon kérdésben: felvétetik-e a televény a növények által vagy sem, saját kisérletei folytán is Gasparin és Mulder mellett Liebig és Schleiden ellen, a felvétel mellett nyilatkozott. — Mart. 8. a *nyelvtudományi osztályülésben* Ballagi úr *Regner Tivadar* úr értekezését olvasta fel *az alföldi ö-ről*, melyben az *a e* és *ó* önhangzónk s azok módosulatai egymáshoz aránylása törvényét fejtegetvén, azon vég eredményre jut, hogy lényegileg a közép *e* s az *ö* egyenjogu ugyan, s ezért nincs ok, hogy amazt, melyet a könyv, nyelv már befogadott, ezzel kiszóríttassék *). — Ez után *Hunfalvy Pál* úr folytatva előadássorát az árja nyelvészet némely tüneményei és állításairól, ezuttal *a szanszkrit, görög és latin szógyökökről* értekezett. tekintettel az altaji nyelviekre is, mely alkalommal helyesen figyelmeztetett a két nyelvosztály oly közösségeire, mik nem mindig az árjából mentek az altaji nyelvekbe át, hanem néha viszont is, sőt gyakran valóban régibb és közös eredetre is látszanak mutatni. Az értekező jelesen használta fel a történelmi okokat is. — *Oroszhegyi Józsa* úr levelét, melyet Szervényi Vegytana műnyelve érdekében intézett az akademiához, ez csak tudomásul vette. *Brassai* úr ez alkalommal azon kedvderitő észrevételt tette, hogy a levéliró *egy* szónak veszi ami négy, s a négyre *egy* magyar szót gyárt. Már ez aztán tárgyavatottság s — minden. *Σ.*

*) Valódi örömmel üdvezeljük *Regner Tivadar* urat, a Pest kerületi orsz. főtörvényszék ülnökét, e téren. Ő, eredetére nézve bécsi, mint halljuk csak kevés év óta van Magyarországban, s nem csak a magyar szólást és irást ejtette derekasan birtokába, hanem oly részvéttel viseltetik iránta, hogy azt tudományos megfigyelése tárgyává is tevén, oly finom felfogását tanusítja a hangmódosulatoknak, mely őt egy, eddig *még sznyegre nem hozott*, de valóban létező, finom árnyalat felérzésére képesítette, s mely a teljes *ö* s a közép *ö* között csakugyan van. En azt hiszem, általa a magyar önhangzórendszer a jelen észlelettel helyesen ki van egészítve. *T. F.*

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. APRILIS, 1858. IV. FÜZ.

CLASSICA LITERATURA.

CICERO LIGARIUSI VÉDBESZÉDE

BEVEZETÉSSEL ÉS JEGYZETEKKEL

KAZINCZY GÁBORTÓL.

Quintus Ligarius, mint Cajus Considius propraetor legatusa, Afrikába ment főnökével 704 eszt. Considius, kitöltvén hivatalévét, s a provinciából távozván, annak ideiglenes kormányzásával (t. i. utóda megérkezteig) a közbizalmat biró Ligariust bízta meg. Ezenben kitört a polgárháború. Afrika az ott nagy tekintetben álló Pompejus mellett nyilatkozott [1]), s Ligarius fölhivaték, álljon az ügy élére. Szabadkozott, vagy mert — Cicero állítása szerint — távol akart a mozgalomtól maradni, haza, testvéreihez menni ahítván, vagy, a mi valószinűbb — a különben is csak ideiglenes állomás terheitől rettegvén. Eközben Publius Attius Varus, Pompejus egyik

[1]) Pompejus ott már az első polgárháború óta (Sulla és Marius közt) ismeretes volt. Mint Sulla vezére, megverte Cnejus Dominust s Hiarbas numidiai királyt.

pártfőnöke, miután hadteste őtAuxi mumnál cserben hagyta, Afrikába menekült, mit Considius előtt, szintén propraetor, kormányozott, s örömmel ragadta meg a felajánlt parancsnokságot [1]). Ligariust a tengerpart felügyelésével bízta meg. Nem sokára szintén Utikába érkezik Lucius Tubero, mint Considiusnak a Senatus és Pompejus által kinevezett utóda (Bell. Civ. I. 6.), de Ligarius, Varus parancsára, kikötni nem hagyá, sőt beteg fiát, Quintust, partra szállítani, s vízzel ellátni hajóját sem engedé [2]). Tubero vissza, a harctérre, Görögországba ment, Pompejustól elégtételt követelve. Eredmény nélkül. A pharszálusi csata eldönté Róma sorsát; a bukott párt hívei nagy részint a győzelmes Caesar kegyelméhez folyamodtak, s ez, tudván, hogy a boszu mit a diadal vesz, szintoly gyáva mint oktalan, bocsánatot hirdete. Ezt nyert a két Tubero, atya és fiú, is.

Csupán Afrikában, hol a Pompejus-pártiak hatalmukban s Juba király segédkezésében bizakodtak, folyt még néhány évig makacs erélylyel a háború, s végleg csakis 708. eszt. fejeztetett be, miután Metellus Scipio és Juba tönkre tétettek, s mindketten, valamint Petrejus és Cato, öngyilkosok lőnek.

Mivel e töredék inkább a Caesar iránti gyülöletből, mint sükert reménylve húzá addig a hadviselést: Caesar reá neheztelt mindenek fölött. Ezeknek egyike volt Quintus Ligarius [3]), ki 704. eszt. óta Afrikát nem hagyta el, és, mint látszik, folytonos részt vett a pártmozgalomban. A thapsusi csata után, mely végreményöket megsemmisíté, mint menekvő bolyongott Afrikában, majd elfogatván kegyelmet nyert ugyan, de Italiából kitiltatott. Testvérei, kik Italiában, semlegesen, maradtak, Caesarhoz folyamodtak, Cicero s több előkelő s

---

[1]) V. ö. Caesar Bell. Civ. I. 31.

[2]) Pomponius, de origine juris §. 46. Mily mesterfogással fordítja beszédében ezen „embertelenség" et (crudelitas) Cicero fegyverül a vádolók ellen!

[3]) Egy másik, vér- vagy névrokona, P. Ligarius az első hispaniai háborúban Afranius vezérlete alatt vívott szintén Caesar ellen; elfogatván kegyelmet nyert ez is, megszökött, Pompejushoz, később Afrikába Varushoz ment, s ismét elfogatván, Caesar parancsára, mint hitszegő, megöletett. (Auct. bell Afr. c. 64.).

Caesar előtt tekintélylyel biró férfiak — ezek közt főleg Cajus Pansa — által pártfogoltatva. Caesarnak különös oka lehetett *ezen* Ligarius őszinteségében nem bízni, mert, szokása ellen, kezdetben elutasítá a kérelmezőket; végre mármár kész volt itt is kegyelmet osztani, midőn az ifjú Quintus Tubero, Lucius fia, vádat nyújta be ellene. Caesar, dictatori jogánál fogva, nyilvános tárgyalásra (a Forumon) utasítá az ügyet, a birákodás öt illetvén.

Ligarius védelmét Cicero vette át, s Caesar engedelmével. „Miért ne hallgatnám meg egyszer — monda Plutarch szerint — Cicerót mint szónokot nyilván megint? Régen tudom, hogy Ligarius roszlelkű ember s ellenségem."

Cicero ezen beszéddel védte őt (61 éves korában, 708. eszt. vége felé vagy 709 elején), s oly diadalmasan, hogy Caesar nem állhata ellent tovább, s a gyülöltnek megkegyelmezett[1]). Oly rendítő hatást tett reá e beszéd, hogy (Plutarch szerint Cicero életében) arcszíne gyakran változott, s azon helynél, mely oly lángolva említi a pharsalusi csatát, egész testében összerezzent, s az irásokat, mik kezében voltak, kiejté.

De Ligariusban nem csalatkozott. Ez kiesdeklé, fölhasználta a dictator kegyelmét, hanem mihelyt Romába érkezett, Brutussal szövetkezett (Plutarch, Brutus c. 11), s egyik fő megbizottja lőn a Caesar elleni conspiratióban. A végrehajtás közeledtével megbetegedett; Brutus meglátogatta, és sajnálkozott, hogy ily roszkor lett baja. Ligarius felült ágyán, megragadta Brutus kezét, és: „Szólj, Brutus, úgymond, s ha egy hozzád méltó tettre hívsz föl, azonnal meggyógyulok." S meg is érdemlé Brutus bizalmát: egyike lőn Caesar gyilkosainak. Így beszéli Appian (II. 13.). Ugyancsak szerinte (IV. 22) Ligarius, egyik testvérével, a triumvirek proscriptiói közben veszett el.

Ennyi elég volna a járatlan olvasó tájékozására is; hadd álljon még itt egy pár jegyzés, a szereplő egyéniségek viszonyainak ismertetéseül. Olyki is tévedhet a Muzeum olvasói közé, ki előtt e reminiscentiák nem lesznek egészen fölösle-

[1]) E diadal általános volt (Attic. XII. 13. 19. 44.); beszéde azonnal közrebocsáttatott, s mohón kapkodák el.

gesek. És aztán ha volnának is? mennyi fölöslegest, mennyi efféle „böngészetet“ olvastatnak most velünk.

Cicero 703. eszt. junius óta a ciliciai helytartóságot kormányozá mint proconsul, s egy pár sükerült hadjáratot vezényelvén az országbeli rabló népfajok ellen, katonái által imperatornak kiáltatott ki [1]). A Senatus megitélé számára a supplicatiót s remélni hagyta, hogy a triumphust is engedményezendi. Hivatali éve kitelvén, Cicero hazajött, s a Senatus amaz engedményét várva (mi nélkül, mint tudjuk, katonai személynek, fegyveres erővel vonúlni a városba tilos volt) Róma közelében tartózkodott. Ezenben Scipio Metellus megújítá, de már csakis Caesarra szorítkozva, Cajus Scribonius Curio néptribun tavalyi indítványát s bizonyos határnapot kivánt kitüzetni Caesarnak hadserege feloszlatására. A Pompejus uralma alatt álló Senatus elfogadta az indítványt, az ellene szegülő két néptribunt, Quintus Cassiust és Marcus Antoniust, kiüzeté a városból, általános toborzást rendele Italia szerte, s határozatainak végrehajtására Pompejust és a consulokat teljhatalommal ruházta föl.

A rég készülödő „szakadás“ megtörtént, mind a két fél örömére, s lőn „polgárháború.“

Mielőtt kitört, Cicero elhatárzá magát. Politikai érzülete s elvei a Senatus pártjához s az ő tekintélyét (színleg legalább) védő Pompejushoz csatolák, a személyes lekötelezettség s hála érzésein kivül is [2]); míg Caesartól, minden előzékenysége dacára, levíhatatlan idegenkedés távolítá el. De a kitörést rég ahító pártszenvedelmek vak dühe, a felzilált köz-

[1]) Octoberben 703. eszt. (Div. II. 10. 5. Attic. V. 20). Imperium militare provinciale-nak mondatott a rendelkezési jog a hadsereg fölött a provinciában kiütendő háború esetére. Nem minden helytartó ruháztatott fel e hatósággal; mindannyiszor külön szavazta meg a nép. Ha az „imperium“-mal bíró helytartó jeles haditettet követe el: seregének joga volt őt, a Senatus és nép jóváhagyása nélkül is, imperatornak kiáltani ki; a Senatus aztán csak az ovátiót, triumphust s az ünnepélyes bevonulást a városba engedményezé.

[2]) Pompejus eszközlé ki visszahivatását a számüzésből, hova a Clodius vádja következtében, s az akkor jó lábon állott Pompejus- és Caesarnak nem minden részvevése nélkül, küldetett, s mit, mint levelei mutatják, oly gyarlón viselt.

állapotok bonyodalmai sem elkapni, sem mély belátását elfátyolozni nem birák. Teljesen tájékozá magát. Elvállalta a tengerpartok felügyelését, de elhatározva a békés kiegyenlítés érdekében mindent elkövetni [1]).

A következés mutatta, hogy nem csalódott. Caesar békepontokat külde a Senatusnak, s midőn azok föltétlenül visszautasíttattak, kész és hű seregével Italia felé indúlt „az elnyomott szabadságot visszaállítandó.“ Meg sem gondolák, már felső Italiát meghódítá. A kevély Pompejus, szerencséje s tekintélyében elbizakodva, semmit sem teve, s csata nélkül vonúlt leebb és leebb a rohanó Caesar elől Campaniába, s onnan Görögországba (martius 15-d. Attic. IX. 13), az állam legtekintélyesb férfiainak kiséretében. Magokra hagyott alvezéreit Caesar egyenként megsemmisítvén, Rómába vonúlt, dictatorrá kiáltatá ki magát, s ha mit hadiszerencséje meg nem hódított, nagylelkű s szelíd eljárása leigézte a sziveket, a közvéleményt.

Cicerónak szintoly kényes mint súlyos állása volt. Veje Dolabella, Caesar párthive volt, testvére, Quintus, meg épen legatusa Galliában [2]); őt magát Caesar mindjárt a háború kezdetekor, s utána több ízben, barátilag kereste meg, maradjon Rómában, hogy ő (Caesar) tanácsaival élhessen, később inté, maradjon legalább semlegesen (Attic. IX. 6. 15. X. 7. s Caesar „töredékei“ közt). Viszont tudta, mily elémek képviselik a szabadság lobogója körűl itt is ott is az egykori Rómát; látta Pompejus ingatagságát, mely sem békét nem akar, sem erélyes hadviselésre nem képes; ismerte Caesar tehetségeit, miknek győzni, ambitióját, melynek uralkodni kell — s érzé, hogy nem Róma szabadságáról van itt többé kérdés, hanem arról: ki legyen az úr Róma felett [3]).

---

[1]) Ipsum tamen Pompejum separatim ad concordiam hortabor; sic enim sentio, maximo in periculo rem esse (Attic. VII. 3.) És . . . . sero enim . . . . incideram in hominum pugnandi cupidorum insanias (Div. IV. 1.)

[2]) Caesar Cicerót kérte volt fel ez állomásra, s midőn el nem fogadta, testvérét.

[3]) Oly szennyes érdekeket, oly galád pártdühöt lát saját felekezeténél, ut ipsam victoriam horrerem. Quid quaeris, nihil boni prae-

Caesar nem üzheté tovább a futamló Pompejust Görögországba, mert hajói nem voltak: Hispania ellen fordúlt tehát, hol Pompejus legatusai tekintélyes sereget szerveztek, s miután ezt is szétrobbantá, nyomúlt Pompejus után [1]).

Cicero, rosszalva Pompejus hanyagságát s elhamarkodott futását, Italiában maradt, megkísérleni a kiegyenlítés érdekében a lehetőt; azonban hallván, hogy Hispania is veszve van, szégyenletesnek tartá elpártolni a roskadozó hatalomtól. Leköszönve állomásáról, mint magánember ment Pompejus után (jun. 11.) békét s már most minden áron, vagy hát erélyes hadviselést sürgetve [2]). Hiába azt, hiába ezt. Maradt kétségbeesve. Látta mi kell hogy legyen e dolgokból.

A pharsalusi csatában nem veve részt (Divv. IX. 18. in acie non fui): a gondok megtörék testi erejét (Attic. XI. 4.). Dyrrachiumban (Durazzo) volt Cato- és Varróval, kik 15 cohorssal fődözték a tábori készleteket (Divin. I. 32.), midőn a menekvő Labienus — Caesar híve egykor — a csata hírét meghozá. Belátta a további erőlködések sükertelenségét, s visszavonúlt [3]).

Csata után Caesar Pompejus minden párthivét kitiltá Italiából, „nisi quorum ipse causam cognovisset“ (Attic. XI.

---

ter causam. (Divv. VI. 6. 9. VII. 3. 5.) S Caesar pártjáról: Causam solum illa causa non habet, ceteris rebus abundat. (Attic VII. 3. XI. 6.)

[1]) Junius 11d. — Ego enim cum genus belli viderem, imparata et infirma omnia, contra paratissimos iveram (quid facerem?), ceperamque consilium non tam forte, quam mihi praeter caeteros concedendum. Cessimus, vel potius parui (Attic. XI. 9.). — Valuit apud me plus pudor meus quam timor. Veritus sum, deesse Pompeji saluti, cum ille aliquando non defuisset meae. Itaque vel officio, vel fama bonorum, vel pudore victus, ut in fabulis Amphiaraus, sic ego prudens ac sciens ad pestem ante oculos positam profectus sum. (Divv. XIV. 7. 3.)

[2]) Quid ego praetermisi aut monitorum aut querelarum, cum vel iniquissimam pacem justissimo bello anteferrem? (Divv. VI. 6.) És: Quae cum vidissem (a párt állását) desperans victoriam, primum caepi svadere pacem, cujus fueram semper auctor: deinde, cum ab ea sententia Pompejus valde abhorreret, svadere institui ut bellum duceret. Ex eo tempore vir ille summus, nullus imperator fuit... Victus, turpissime, amissis etiam castris, solus fugit (Divv. VII. 3. 8.).

[3]) Hunc ego belli mihi finem feci, nec putavi, cum integri pares non fuissemus, fractos superiores fore (Divv. VII. 3. 10.)

7.), de Cicerót Dolabella által felhivá, várja be őt ott. Cicero Brindisiben várakozott, s levelei legbensőbb barátjához, Atticushoz, mutatják, mily kínos szorongásban; mint kéri és zaklatja, eszközölje ki Caesar híveinél a dictator bocsánatát vagy csak engedélyét, hogy nyilvánosan mehessen Rómába, s ismét mint engedi kitörni sértett érzéseit [1]). Elvégre megjött a Caesar levele, de Cicero nem fogadta azt oly örvendezéssel (Attic. XI. 6. Divv. XIV. 23.), mint e beszédének reá vonatkozó helye után képzelhetnők. Hanem Caesar maga, midőn Italiába érkezett, teljesíté az aggódónak reménykedéseit. Mikor Cicero elébe jött, a dictator leszállt lováról, megölelte, s hosszasan tanácskozott vele négy szem között (Plutarch).

A Tubero család a sok ágazatu Aelius házhoz tartozott, mely, a legtekintélyesbek egyike Rómában, rokonságban állt a Paulus- és Scipiókkal. Szigoru becsületesség, egyszerűség, a tudományok, s főleg a bölcsészet iránti hajlandóság jellemzé.

Lucius Tubero, a Quintus atyja, 699. eszt. praetor, Pomponius szerint (de orig. juris §. 46.) nagy hírű köz és magánjogtudós s mint Cicero írja (ad Quintum fratrem I. 1. 10) évkönyveket (Annales) dolgozott. Micsoda rokonságban állt vele, nem tudjuk biztosan. Beszéde kezdetén majd propinquus —, majd affinisnek mondja, ami távolabbi rokonságot, illetőleg sógorságot jelent [2]). Alább ugyan „közel rokonságukra" (propinqua cognatio) hivatkozik, hihetőleg csak általánosságban véve azt, vagy hogy annál inkább láttassa saját pártatlanságát. Egyébiránt szoros baráti viszonyukat fölemlíti itt is; másnol (pro Plancio cap. 41.) hálásan emlékezik azon érdekeltségről, mit iránta, számüzetése alatt, Tubero bizonyíta.

705. eszt. mint propraetort küldé a Senatus Afrikába

---

[1]) Vessük ide en passant, hogy a pharsalusi csata után Caesart legbizalmasb barátaihoz írt leveleiben is *hic*, Pompejust *ille*-nek nevezi; azelőtt megfordítva.

[2]) Domi una eruditi. . . . post affines, mond Cicero is. Innen az Abram véleménye, hogy L. Tubero *talán* a Tullius (Sárvári Béla úr szerint tulliai!) családból házasodott.

(Bel. Civ. I. 6.). Láttuk mint előzte meg Varus [1]), s mily sérelemmel illette őt és beteg fiát Quintust, a Ligarius vádolóját. Quintilian még ismerte vádbeszédét (X. 1. 23.) s elmondja tartamát (XI. 80), nem úgy persze miként Cicero fogalmazza. Atyját, úgymond Tubero, a Senatus nem hadat viselni, hanem gabonát vásárlani küldé; mihelyt a körülmények engedék, sietett Caesarhoz csatlakozni. Ellenben Ligarius nem csak megmaradt a Pompejus részén, hanem Jubához s az afrikaiakhoz, a' római nép leghatárzottabb ellenségeihez, szegődött, s cselekvő részt vőn *velek* mind végig a Caesar elleni pártolkodásokban. S *erre* fekteté vádja súlyát.

A fiatal szép reményü ifjú első föllépése volt ez. Cicero diadalma következtében végleg felhagyott a szónoki pályával, s a polgári jogra adá magát.

Cicero minden beszéde megannyi *tett*. Nem egy nagy elme képzetművei csupán; e lángoló igéket valóban hallá a római nép; azok öltek és megtartottak, s döntő hatással voltak gyakran a haza sorsára is. Ez határzott jellemet, benső igazságot s egyszersmind elenyészhetlen érdeket nyújt nekik. *Máskor* azt emeltük volna ki, mily kiapadhatlan forrása a tanulmányozásnak e beszédek a közélet emberére nézt; *most* mellőzzük ezt a fényoldalát; marad elég. Mily változatosság hang- és előadásban, mily eszmék mik meggyőznek, leigéznek, ragyogó képek, mik elvakítanak. Mivé lesz a nyelv kezei között! mint választja s rendezi szavait, mint szövi periodusait, mily praecisio, mily melodia! miután elménket meghóditá, lelkünket ittasítja meg.

E beszédek között kevés van, mely a Ligariusit megközelítené; *meg* egy sem haladja. Örök bizonysága Cicero lángelméjének s — talán még inkább — szivének. S értékét előttünk neveli az, hogy a körülményeket, mik közt tartatott, teljesen ismerjük.

S vajmi kényesek és súlyosak voltak e körülmények. Cicero érzé hogy e bünvád nem fogadtatott kedvetlenül. Az ösz-

---

[1]) Említi Caesar is, de bello civ. I. 29.

ves Ligarius-ház nem tartozott a kegyben állók közé. S méltán. Legjobb esetben semlegesek, többnyire „lázadók"; egyikök, a hitszegő, már fejével lakolt; az kit Tubero vádja sujt, „roszlelkű ember s Caesar ellensége," s az afrikai pártütők egyike. E makacs kitartás, e konok erély, mit e töredék, s egyedül maga, mind végig, a sükernek egy reménysugára nélkül, bizonyított, s mit sem e caesari nagylelküség leigézni, sem a caesari szerencse elcsüggeszteni nem tudott; mely a diadalmaknak dacot, a kegyelemnek elutasítást, a közeledésnek gyülölséget szegezett ellenébe — kiáltó nyílt seb volt a „pacificált" állam testén, s éveken át, ha aggodalomban nem, de izgultságban tartá Róma, a világ, urát. Persze buktak ők is, mint a többi mind, de csak miután a lázadás vezetőit eltemette a háború, s az ínség, s az öngyilkosság elvoná a dictator bárdja vagy kegyelme elől. Amazt nem rettegék, ezt becstelenítőnek tarták. Egyes, súlytalan egyéniségek kerültek hurokra vagy esdekeltek irgalmat; megfenyitésöket az igazság kivánta, a törvény követelte; a kegyelem mely *nekik* osztatott, nem birt *közérdekkel.*

A vád mely Q. Ligarius ellen emeltetett, ez vala: „Afrikában volt." Ennyi és nem több. Csekélység. Az ilyest nem komoly arccal, hanem kedvcsapongó élcekkel, a gúny ostorával kell megválaszolni. Cicero is megkisérlé, de érezve a mázsányi súlyt, mely e két neven: *Ligarius* és *Afrika*, nehezül. S *ezt* mentse, védje, pártolja aztán, s a dictator előtt, ki úr Róma, a világ, a törvény fölött, de ki *hallani* akarja őt..... miért is ne tenné? „oly rég nem hallotta már".... hallani a Forumon, a királyok székén ülve [1]), s hol ő, Cicero, annyiszor emelte föl hatalmas szózatát a souverain nép előtt, mely elkergeté királyait, letaposta szabadságát, amint jött, de *maga* intézkedett sorsa felett. És e nép most *hallgatója* lesz csak: itélni, határozni ő fog, a dictator, maga.

Egy Ligariust, s ki Afrikában volt, védjen .... nem! a törvény az mely megvéd és fenyít, sujt és emel; s Rómában nincs törvény többé; igaz, van elnézés, bocsánat, kegye-

[1]) Dictatori jogánál fogva.

lem; de a *kegyelmet*, mely fátyolt szö nagylelküleg a sebhelyek fölé, vérszomjas boszuvá zúdíthatja fel egy szesszenés.

Egy pártütő számárá esdekeljen bocsánatot, ö, ki maga is, mint annyi már, kegyelmet kapott, s most, *új* kegyelemül, engedélyt nyere felszólalni egy volt-társa mellett. Minden szó mit a *párt* mellett, melynek hívei voltak, ejtene, védence, barátja sorsát játszaná el; minden szó, melylyel rajta az ügy árán akarna segélni, öt magát is, Cicerót, lealázná, pelengérezné.

Mily ügyesen kerüli ki e szirteket. Valóban, beszéde a római méltóság s a „prudentia civilis" remeke egyiránt. Mily finomsággal s — hol kell — mily hizelgve bánik Caesarral, anélkül, hogy Pompejust lesülyesztené. Fölmenti mindkettőt a vád alól, mintha *ök* akarták vagy idézték volna elő a polgárháborút; magasztalja Caesar hősiességét a hadviselés alatt, nagy- és nemeslelküségét utána; tisztelettel, sőt melegen szól Pompejusról, de nem emeli annyira, hogy a dictator hiuságát illesse; a vezérek fölött illetékes birákúl az isteneket nevezi, de az *ember* Pompejusnak gyöngédebb, nemesb töményt nem gyújthatott; saját felekezetét párti elfogultság nélkül, igazságosan birálja, s ha védeni nem, menteni tudja, sőt magasztalni is, anélkül hogy Caesar sértettnek érezhetné magát.

S Ligarius ügyében mily finom tapintattal kerüli ki, hogy se Caesart ne ingerelje a tagadással, se előadásán ne éreztesse az ügyvédkedést. Tudja ki előtt beszél; Caesart elámítani, meglepni nem lehet; a dictator egyszersmind egyenjogu elme s a gyakorlati élet embere. Nyomról nyomra megy, ovatosan, diadalmasan. Figyelmét semmi sem kerüli ki, mit a vádló ellen fordíthat, mellőz mindent ami védencét terterhelhetné; felhasznál mindent, még annak határozatlan jellemét is, ami mellette szól, ami a vádat gyülöletessé teheti, a bíró figyelmét, részvevését megragadhatja. Elsorolja a mit Ligarius tett, őszintén, elhallgatás nélkül, de akként, hogy *ha* Ligarius, mint sok más, nem állt is Caesar részén, sem veszélyes, sem makacs ellensége nem volt; *nem* szándékosan maradt Afrikában; *nem* használta fel az alkalmat a pártmozgalom élére állani. Azt hogy mind addig ott maradt m g az utolsó csata megüttetett, nem érinti ugyan, nehogy e

kényszerüséget okadatolnia kellessék: de mily ügyesen hagyja azt sejtenünk, a testvérek páratlan ragaszkodását kiemelve. S amit sem tagadni, sem igazolni nem lehet, a végzetes körülményekre, a viszonyok bonyodalmaira hárítván. . . .

Mily mesterileg rendezi, mily művészileg kezeli a hadjáratot, mit a vádolók ellen intéz. A vádat, mely zivatart gyűjt védence fölé, nem rettegi; erejének kevély önérzetében játszik vele, élceinek, gúnyainak tárgyává teszi, hogy végre elmorzsolja szelleme túlsúlyával. Jelentes hangon, figyelemfeszitőleg kezdi meg beszédét, hogy annál felrívóbb világításban mutassa fel a főbenjáró vád üres, nyomorék lényegét. S íme a vétkes öntudat, a személyes gyülölet, a nemtelen bosszuvágy mivé akarja erőszakolni! A szónoknak fáj ezt kimondani; ő részvevéssel, elismeréssel viseltetik a Tuberók iránt: közel rokonságuk kötelékeit az ifjukori barátság s az érdemek méltánylata még szorosbra fűzte; ha elfogultság vezérlené, az a vádló félhez vonzaná. De az igazság mindenek felett. Izenként szeldeli föl az ellenfél okoskodását, hogy felmutassa a vád léhaságát, az eljárás hülyeségét. Az nem elég. Kifosztja erkölcsi becséből, felderíti motivumait, bűntárssá teszi a vádolókat, végre *őket* állítja a vádlott helyére. Hiszen Ligarius akaratát a „tisztes kényszerüség" bilincsei korlátozzák; nem használta fel, elutasitá az alkalmat, mely tettre, Caesar ellen, hivá föl, szerényen vonult vissza, fájlalva a háboru dúlongásait, mik őt honától, családjától elrekesztek. És a vádolók! pedig a bűnösök, makacsok, *ők* valának. Ők állíták az állomást, mit Ligarius elfoglalni nem akart, elhagyott; ernyedetlenek valának utat s eszközöket keresni, hogy Caesar ellen cselekvőleg működjenek, s akkor is, midőn mellőzést, elutasítást, sőt bántalmazást tapasztaltak saját pártjoktól. S íme, Caesar életet adott nekik, ők halált követelnek Ligariusnak! Mily jellem! mily eljárás! Magában is elég, szánalmat költeni a vádlott iránt.

S midőn ekként mind azt ami félelmes volt a vádban, semmivé tette: nem a derék ifju jellemének, hanem tapasztalatlanságának, elhamarkodásának rovja fel a ballépést, s mind azt, ami történt, a végzetes körülményeknek tulajdonítja, mik őt, Tuberót, elragadák, s mikben ő, Cicero, szintén,

de önszántából, minden késztés nélkül részt veve. S így emeli ki *saját* vétségét Caesar ellen, hogy enyhítse a Ligariusét, s hogy annál fényesebb világításban ragyogtassa fel a dictator nemes szivét, magasztos jellemét.

S íme, *ez* a jellem, *e* szív az egyedül, mihez intézettnek akarja vétetni mind azt amit mondott. Igen, a vádlott nem a bíróhoz fordul, hanem az atyához; nem tagadja vétségét, elismeri; nem védokaira hivatkozik, hanem bizalommal várja sorsát azon nagylelküségtől „mely győzött", melynek annyian köszönik mindenöket, s mit ő csakis a Caesar egyéniségének tulajdonít.

Mily változatosság az előadásban, amint kihez intézi szavait. Az ironiától a pathosig nincs húr, mit a képzelet szárnyaló merészségével, a bölcseség átlátó eszméletességével meg ne rezzentene. Gúnyol, tánít, szívhez szól, hizelg, megrendít. Majd az *egykori* Cicero áll szemben az árulkodókkal az önérzet teljes kevélységében; majd a szerény, egyszerü polgár esdekel, ki maga is hálát mond a kegyelemért, mely öt honának visszaadta. Méla búval érinti a múltat, mely lejárt, s mely egyszersmind az ő dicsőségének is korn volt; megnyugszik a jelenben; áldoz a halottaknak, s ami nemes „e diadal"-ban van, azt a dictator *szívének* tulajdonítja egyedül. *Magát* nem tagadja meg, sem a *pártot*, melynek végiglen híve volt; nem *embereit* pártfogolja, hanem az *ügyet* tartja szennytelennek, mit zászlaján hordozott; nem az önérdek s a pártszenvedelmek galád ügyelme volt, mely öt elsodorta: hanem a hazafiúi kötelességérzet s az egyéni hála csatolá oda; s mitől mind e balfogás és tévedés, mitől semmi sem bírta elrendíteni, híven megőrzé azt szívében, s a legnemesb áldozatot nyújtja neki most e sír fölött, mely egyszersmind azt az egész világot is eltemette, melyben ő, Cicero, oly ragyogva, cselekvőleg élt. Okoskodásának logikai igazsága, az érzés mélysége, a nyelv ragyogó pompája, az előadás szónoki szabatossága, mely a leghalkabb árnyalatra is megtalálja a *kellő* kifejezést: kezdetben mindjárt leigézi figyelmünket, megkapja érdekeltségünket, s fokozva tartja végiglen, s mit sokszoroz azon tudalom, hogy a dicső ősz e bukott párt egyik emberében *saját* ügyének is társa mellett szólal

fel, de nem többé a római nép, nem a törvény birái, hanem a közhatalom diadalmas usurpátora előtt, a respublica romai felett [1]).

Vajmi sok az, mit e szépségekből hiában keresend az *én* olvasóm; mik az *én* kezeim közt vesztek el, s mik semmi *más* nyelven vissza nem adhatók teljesen. Az eszme és érzelem ezernyi árnyalattal bír; jelző, szabatos kifejezések változatossága nem csak a *nyelv* gazdagságát, hanem a *nemzet* tisztán reflectáló szellemét is mutatja. És e bölcs keresztyén civilisatio badar nyelveinek melyike az, mely a classicai kor nyelvét csak meg is közelítené?

S aztán *miként* bántak e nyelvvel! mily gonddal tarták meg iróik a szép stílnek a nyelv természetéből merített törvényeit, s mily műértelemmel, mily finom *hallással* kezelék, mily ovatosan kerülik mind azt, mi az előadás átlátszó tisztaságát, szabatosságát s igéző folyamát csökkenthetné. Olvassátok meg Quintiliánt, haugyan tanulni akartok, vagy — tudtok.

Cicero beszédei e tekintetben is kimeríthetlen forrás. Senki sem tud, csupán a szavak elrendezése által, oly hatást, oly plastikai egyöntetűséget, oly melodiai zengzetességet eszközleni.

A magyar nyelv, mint a magyar föld, minden elemével bír a képzékenységnek. A tanulmányozó lángelme — mert e modern kor „vad" genieket is termel, kik par la grace de Dieu amúgy minervailag szökkennek elé az emberiség boldogitására és bámulatára — tehát: a tanúlmányozó lángelme kezében fegyverré leend meghódítani a jövőt; el fog sülyedni, nyomorodni, enyészni, vagy ami ennél is roszabb, korcsosodni gondatlan, műértetlen kezelés mellett. S vajmi balgaság

---

[1]) E beszédben, ugymond Wolff, a szónoklat minden művészetét felhasználta Cicero, s a legfőbb fényben ragyog. — Ce discours animé, rapide, le plus pathétique et le plus entrainant peut-être que nous ait laissé l'antique éloquence, passe avec raison pour un de plus beaux monuments de l'habilité et de l'adresse insinuante de l'orateur romain. *Materne.*

volna hinnünk, hogy nincs okunk többé tanulni s gondokban lenni, s hogy jogunk van csak megpihenni is. Az a *hatodik nap* reánk nézt egy messze, kétes jövő fellegei mögött borong.

Kevesen és szegények vagyunk, és vagyunk — Mickiewicz szerint — „mint ülő és kalapács között." Miként amaz arra inti az irodalom embereit, hogy *tömegekre*, mint bűneik purgatoriumára, nem számíthatnak: úgy ez sokszoros betudásba veszi a léhaságot, mely lelkiismeretes gond és tanúlmány nélkül szaporítgatja a *sajtó* termékeit.

Amely nemzet az értelmi világ remekeit sajátjává nem tevé: az ne dicsekedjék hogy *irodalma* van. Csalódik. Vagy nyelve sincs még, min visszaadja, vagy érzékkel nem bír e példányok élvezetére, műitéletteli méltatására. Épít alap nélkül, ismeretlen utakon bolyong, biztos ösvények helyett dörén ignorálva a múltnak vívmányait. Igaz, hogy a lángelménnek adatott átszökdellni, túlszárnyalni a fejlődés logikai egymásutánjának lánc-szemeit: de lángelméket ingyen kegyelméből, s mikor *neki* tetszik, s nem mikor *nekünk* van szükségünk reájok, mutogat fel gyér koronként a végzet; azoknak messiási jövetelére nem *számíthatunk*: míg a hű munkálkodás, a korszakokat alkotó példányok tanulmányozása, barázdánként ugyan s arcának verejtékében, de *mégis* hódít és halad, folyvást, szünetlenül [1]).

S mely *nemzet* az, mely e tekintetben mögöttunk állana?

Hiába vajudoz a gőzsajtó, ha szülöttét a közelebbi perc már halottá teszi; hiába tömitek teli *számokkal* bibliographiai jegyzékeiteket (megannyi fejfa a közös temetőben), ha egy-egy nyommal nem vittétek *előbb* az ügyet, melynek oly gyakran oly hánytorgó munkásai vagytok, ha egy-egy

[1]) A fordítás könnyű és nehéz, érdemes és hiábavaló, sőt vétkes munkálkodás, a szerint hogy, ízlésünk és tehetségeink mértékéhez képest, *mit* és *miként* adunk. Nyelvünk *eddigi* fejlődöttsége is feljogosít *sokat* követelnünk, s azt meg', ha elődeink *mögött* maradunk, épen szégyenletessé teszi. Fájdalom, hogy például. Cicero beszédeinek legújabb fordítója — mint annyi más — iránt is akkor vagyunk legudvariasabbak, ha — hallgatunk. Egész sora az a halhatatlanoknak, kiket a mi fordítóinknak sükerült meggyilkolni.

homoksszemmel nem járultok *azon* öntudat megszilárditásához: „e nemzet *megérdemli*, hogy létezzék.“ *Ez* az ő dolga, *ez* az ő tartozása, s nem egyéb. A többiről aztán feleljen a Nemesis, vagy, keresztyén nyelven, a gondviselés. —

Mind ez, bármi helyén kivül, de valóban nem azon kisérlet ügyében van elmondva, mit a következő pár lapon vesz az olvasó világ legigénytelenebb s legtürelmesb osztálya, a magyar. Sok zaj volna az pour une omelette; s én nem vagyok iró. De az a sülyedés, hová az irodalom tekintélyét és szövétnekét (a kritikát) a tehetlenség, léhaság s a camaraderie hajhász üzelme, a nemzetiség szent érdekének bitor cégérezése, a jóakarat és tehetség letorkolása (e csapszéki kifejezés van itt helyén) által alázzák [1]), oda jutunk, hogy még a magunkforma táblabiró is, azt lelvén, hogy „sok is lesz már a jóból“ — adott volna pedig isten nekünk jó gyomrot, mely megbir sokat . . . hiszen megbirja a *kort* — bátorságot veend magának, e titani tonussal szemben, megszólalni. . .

S miért is ne tenné? Hisz minden azt mutatja, hogy maholnap az „Úr asztalának“ *rendes* vendégei épen a meg *nem* hivottak leendenek. Előfizetési ivet sem szögez a jámbor polgártárs mellének; aztán meg' — kell-e több? — reá is ér. Mi boldog táblabirák! Deus nobis haec otia fecit!

A BESZÉD.

Új és eddigelé hallatlan bűntettet jelente föl neked, C. Caesar, az én rokonom Q. Tubero: hogy Q. Ligarius Afrikában volt. S. ezt C. Pansa[2]), a szellemdús férfiu, talán azon kö-

[1]) Hát a „*nemzet organumai*“, a lapok! Beöthy László magyar humorától, mely őt magát is megölte, és emlékoszlopától (!) kezdve le Miksics úr magyar Humboldtjáig ki nem talált — ó szent Adrastea! — patronust az „os magna sonaturum“ emberei közt, csak a testimonium paupertatis-t mutathassa föl.

[2]) Cajus Vibius Pansa, plebejus családból, Cicero s Ligarius baráta, Caesarnak nagy párthíve s kegyence (Epist. ad Divv. VI. 12. Principem tamen habuimus — irja Ligariusnak Cicero — tui studiosissimum, mei cupidum, qui valeret apud illum — Caesarnál — non minus auctoritate quam gratia). Mint néptribun, három tiszttárával ellene szegült a senatus fóncmlített határozatának Caesar ellen.

zel viszonyban bízva, melyben veled áll, bátorkodék elismerni. Hova fordúljak tehát, nem tudom. Mert rákészülve jövék, hogy — sem magadnak tudnod, sem más által értesíttetned nem lehetvén — nem tudásodat a sujtolt ember javára használjam fel. Azonban kinyomozván a rejteményt az ellenfél gondossága, úgy látom, be kell vallanom, főleg miután az én barátom, C. Pansa, eljárása következtében, nincs már mit tennem egyebet; s azért, mellőzve a vitatkozást, mind az amit mondani fogok, könyörületességedhez lesz intézve, minek annyian köszönik mindenöket, nyervén tőled nem feloldozást vétségök alól, hanem a tévedők bocsánatot.

Kezdetben tehát, Tubero, minél vádló többet nem óhajthat: a bűnvalló vádlott; hanem valló akként, hogy ő ugyanazon párton állt, hol te, Tubero, hol atyád, a tiszteletre méltó férfiu. Tin bűnötöket kell tehát bevallanotok, mielőtt Ligariust bármi vétséggel sujtoljátok.

Ugyanis Q. Ligarius, mikor senki sem gyanítá a háborút, ment mint legatus [1]) C. Considiussal [2]) Afrikába [3]); mely állomáson annyira megnyeré mind a polgárok, mind a szövetségesek [4]) hajlamát, hogy Considius, elhagyván a provin-

---

709. eszt. mint praetor Gallia Cisalpinát kormányozá, s 711. eszt. consulságot viselt. A Mutina (Modena) körül Antonius ellen vívott harcban kapott sebeiben halt meg. E csatában esett el consultársa, Aulus Hirtius is.

[1]) A provinciai helytartónak több legatusai voltak, azaz helyettesei, hol ömaga személyesen jelen nem lehetett, hanem az ő felelőssége alatt. Ezért a Senatus rendesen csak számát határozta meg a legatusoknak, de megválasztásukat az illető főnökökre bízta.

[2]) Cajus Considius Longus, 700 eszt. praetor, s 704. eszt. propraetor Afrikában. Kitöltve hivatalos évét — némelyek szerint előbb — visszament Italiába s consuli jelöltül lépett föl. Mint Pompejus hivét, a polgárháború kitörése készté hihetőleg visszatérni Afrikába, hol 705. eszt. az adrumetumi helyőrség parancsnoka volt (J. Caesar, de bello civ. II. 33.). Később Tisdrában vette ostrom alá Domitius, s midőn onnan kimenekült, útközben a gaetulok, kincseit kirabolni akarva, gyilkolák meg.

[3]) Afrika alatt az a tengerparti rész értendő, mely egykor Carthago birodalma volt.

[4]) Polgárok alatt Cicero az Afrikában tartózkodó rómaiakat

ciát[1]), a köz óhajtásnak nem felel vala meg, ha máskit állít a kormány élére[2]). Ekként Q. Ligarius, miután hosszas ellenzésének sükere nem lön, kedve ellen vette át a provinciát, s míg a béke tartott, úgy kormányozá azt, hogy feddhetlen s nemes jelleme mind a polgárok mind a szövetségesek előtt a legfőbb tiszteletben állt.

Egyszerre lobbant ki a háború, hogy az Afrikában lévők előbb hallák meg folyását mint készülődését. A hírre, részben gondolatlan szenvedélyből, részben némi vak rémületből, kezdetben biztonságuk végett, később pártügyök érdekében is vezérlőt kerestek, miután Ligarius, haza nézve s övéihez ahítva visszatérni, semmibe sem hagyá magát bonyolíttatni. Ezenben P. Attius Varus[3]), ki Afrikát mint praetor igazgatta volt, Utikába érkezett; hozzá özönlött azonnal kiki. És ő vajmi mohón ragadta meg a kormányt, haugyan kormány lehetett az, mit magánemberre a bárgyú tömeg zajongása, közhatósági végzés nélkül, ruházott. Ekként Ligarius, ki minden efféle üzelemtől távol kivánt maradni, Varus megérkeztével kissé megpihent.

II. Eddigelé, C. Caesar, Q. Ligariusnak semmi vétsége nincs. Hazulról nem csak háborúba nem, desőt nem is sejthetve háborút indúla ki; mint legatus békében utazott, s a legcsendesebb provinciában akként viselé magát, hogy a béke

---

érti, s a benszülötteket szövetségeseknek nevezi, kiméletesen, *alattvalók* helyett.

[1]) Decedens provincia. Tulajdonkép diplom. kifejezés (vocabulum solenne), melylyel a helytartó kilépése eddigi állomásából jelöltetett.

[2]) Ha a helytartó, mielőtt utóda megérkezett, hagyta el provinciáját: az ideiglenes kormányt nem legatusának szokta átadni, hanem a rangban utána első quaestornak. Ezért roszalja máshol Cicero, hogy Thermus, provinciájából távozván, inkább legatusára akarta bízni a kormányt, mint a quaestorra.

[3]) Publius Attius Varus 703. eszt. viselte a propraetorságot Afrikában. Afrika meghóditása után (Caesar által) Hispaniába menekült, hol a Pompejus fia hatalmas sereget gyüjtött; s itt, mihamar a Caesarra nézt oly válságos mundai csata után (709. eszt. mely a Pompejus-pártot Hispaniában tönkre tette), Corduba bevételénél elesett.

kivánatos volna reá nézt. Hogy *ment*, bizonyosan nem bánthat tégedet. Tehát hogy maradt? Még kevesbbé. Mert hogy menjen arra nem szennyes indokok bírák, s maradásra is tisztes kényszerűség indítá. E két időszak tehát bűntelen: egyik, midőn, mint legatus, elmene, másik, midőn, a provincia esdekletére Afrika kormányzója lőn. A harmadik szak, midőn Varus megérkezése után Afrikában maradt; ami ha bűn, a kényszerűség bűne, nem az akaraté. Vajon — ha onnan bármint menekhetik — kivánatosb volt-e előtte Utikában lenni, mint Rómában? P. Attiussal mint hőn szeretett testvéreivel? idegenek mint az övéi között? Ha hivatalkodása is vágy s aggodalom közt tölt el a testvérek páratlan ragaszkodása miatt: lehetett volna-e nyugodt kebellel, a háború dulongása által testvéreitől elszakasztva?

Még eddig tehát semmi jelét nem látod, Caesar, Q. Ligariusban a hozzád-idegen érzületnek; kinek ügyét, lásd, esezedem, mily nyiltsággal fogom védeni, veszni hagyva a magamét. O mily csodálást érdemlő kegyelem, méltó hogy magasztalva, hirdetve, igék- s emlékekkel dicsőíttessék! [1]). M. Cicero védőleg állítja előtted, hogy máski nem azon véleményben volt, melyben, bevallja ezt, ő maga; sem hallgatag gondolataidtól nem tart, sem attól nem retteg, mi jutand, másról hallva őt, sajátmagáról eszedbe?

III. Lásd mily merész vagyok, lásd mint ömleszt körül, ha előtted szólok, magas lelkületed és bölcseségednek ragyogása! Fölemelem szózatomat tölem kitelhetőleg; hallja meg ezt a római nép:

Kiütvén, Caesar, a háború, nagy részben már folyamatban is levén, minden késztetés nélkül, szabad akarat- s elhatározásból, azon táborba mentem, mely ellenedben állt. Tehát ki előtt mondom ezt? Igenis, az előtt, ki ezt tudva, mégis mielőtt láta, visszaadott a hazának; ki Egyiptomból [2]) levelet intéze hozzám, maradjak aki voltam; ki egymaga levén im-

---

[1]) In Caesare est mitis clemensque natura, írja Cicero Ligariusnak (Divv. VI. 6.)

[2]) Hová a pharsalusi csata után menekült Pompejust üldözé, s ennek halálával még kilenc hónapig maradt Kleopatra bilincseiben.

perator a római nép összes birodalmában [1]), eltűrte hogy én a második legyek; kitől, ugyanezen C. Pansa által, vevém az engedélyt, a repkényes bárdvesszőket [2]) mind addig viselnem míg jónak gondolom [3]); ki, végre, azt gondolá, hogy akkor adja meg üdvömet, ha azt egy díszétől sem megfosztva adandá.

Lásd, kérlek, Tubero, hogy ki enmagamról tartalék nélkül beszélek, nem merészleném-e azt bevallani a mit Ligarius cselekvék? — És ezt azért mondám el magamról, hogy ha róla ugyanazt mondandom, bocsásson meg nekem Tubero, kinek törekvéseit s díszes hírnevét szívesen méltánylom, mind közel rokonságunknál fogva, mind pedig mert tehetségei- s tanulmányaiban örömet lelek, mind mivel azt tartom, hogy az ifjú rokon dicsősége reám is vet némi fényt.

Azonban kérdem, ki róvja azt bűnül föl, hogy Ligarius Afrikában volt? Épen az, ki maga is ugyanott, Afrikában; akart lenni, s panaszt emel, hogy Ligarius meggátolá, s maga Caesar ellen fegyverrel vívott [4]). Mert hiszen mi végett rántál, Tubero, a pharsalusi csatában szablyát? kinek mellét kereste acélod? mi volt fegyvereid céla? mire tört elméd? szemed? karod? kebled lángolása? mit forralál? mit ohajtál? [5]) Szertelenül zaklató vagyok; úgy látszik megvan rendülve az ifjú visszatérek magamhoz — ugyanazon fegyvereket viselém.

---

[1]) Az agg republicanus, szemben a dictatorral, imperium populi romani-t mond!

[2]) Fasces laureatí, oly diadal jelvényei, mely triumphus-tartásra jogosított.

[3]) Az időközben kitört háború meghiúsítá Cicero reményét triumphust tarthatni, de, jobb idők fejében, még a pharsalusi csata után sem ereszté el lictorait, s ekként negyedévig viselé a proconsuli s imperatori méltóság díszjelvényeit, s úgy látszik csak 707. octoberben, midőn Rómába visszament, tette le.

[4]) Congressus armatus, azaz fegyvert ragadva, tettleges részt venni a hadviselésben, mit — Cicero felfogása szerint — Ligarius, ki csak kénytelenségből maradt Afrikában, nem tève.

[5]) E hely az, mely annyira megragadta Caesart, hogy egész valója összerezzent, s a kezében tartott irományokat kiejté (Plutarch, Cicero életében). Materne tudni akarja, hogy a Ligarius itélete volt a Caesar kezében. — V. ö. Quintil. IX. 2. 38.

IV. S mi volt a mi szándokunk egyéb, Tubero, mint hogy az ő (Caesar) hatalma a miénk legyen? Tehát kiknek büntetlensége a te kegyelmedet magasztalja, Caesar, ugyan-azoknak szavai izgassanak téged kegyetlenségre?

S ez ügyben ugyan aligha látom én a te eszélyességedet, Tubero, s még sokkal inkább nem az atyádét, hogy a szelleme s ismeretei által is kitűnő férfiu ezen ügy mivoltát nem látta át. Mert ha látta volna, nem kétlem, inkább akarja, vidd azt bármi másként, mint ez szerint. Panaszt emelsz a vétségét bevalló ellen. Nem elég. Vádolod azt, kinek ügye vagy jobb, mint én állítom, vagy, szerinted, olyan mint a tiéd.

Ez bámulásra méltó, de amit mondandó vagyok, határos a képtelenséggel. E vádlás céla nem az hogy Q. Ligarius elmarasztaltassék, hanem hogy életével lakoljon. Ezt eddigelé kivüled római polgár nem tevé. Idegen jellemvonás ez: vérszomjig a léha görögök, vagy a bősz barbarok gyülölsége ragadtatja magát [1]). Mert mi más a szándokod? Hogy Rómától távol, tüzhelyétől eltiltva legyen? elszakasztva szeretett testvéreitől, imez nagybátyja T. Brocchustól [2]), ennek fiától, ki testvérgyermek vele, s mitőlünk? hogy a hazában ne legyen? S ott van-e? s nélkülözheti-e mind ezt inkább mint jelenleg? Italiából ki van tiltva: számüzött. Nem honától akarod tehát, mit elveszte, hanem életétől megfosztani. De ezt ugyan még *azon* dictator előtt sem tette senki ekként, ki mind azt akit gyülölt, halállal büntete. Ömaga minden unszöltatás nélkül parancsolt ölni, jutalmakkal is buzdított reá. De mely vérengezést, néhány évvel utóbb, ugyanaz torla meg, kit te most kegyet lennek akarsz [3]).

---

[1]) A háborgó republicanus és pogány Rómában nem volt oly jelentes személyiség a hóhér, mint lön a császárok alatt s utóbb még inkább. Gyakran megujított törvények (Lex Valeria, Portia, Sempronia stb) tilták a római polgár testi és halálos büntetését. Az öszves római nép gyülésének (comitia) volt joga egyedül halálos itéletet mondani; de alig van példa, hogy e véres jogot valaha gyakorlá. A legterhesb fenyiték, mely római polgárt sujthatott, a számüzés volt. Nem ölték, tehát tudott halni honaért. Méltán.

[2]) Titus Brocchus, Ligarius anyjának testvére volt; többet nem tudunk róla.

[3]) Sulla mint dictator 672. eszt a harcokban elhullottakon kj-

V. „De hiszen én azt nem akarom," feleled. Lelkemre mondom, hiszem, Tubero. Mert ismertelek, ismerém atyádat, ismerém házatokat s neveteket; nemzetséged és családod buzgalma az erény, emberiség, tudomány ügyei s a művészet számos és legjelesb nemei iránt — mind tudva van előttem. Bizonyos vagyok tehát, hogy vérszomjazók nem vagytok: de nem gondoljátok meg kellőleg, mit tesztek. Mert, úgy látszik, mintha a büntetést mit maiglan szenved Q. Ligarius, nem eléglenétek. De hát van-e más egyéb mint a halál? Mert ha száműzve van, miként van: mit akartok még? Talán hogy bocsánatot ne nyerjen? De hiszen ez sokkal keserűbb és sokkal súlyosabb. Amit [1]) mi könyörgve s könyűk között, lábaihoz borúlva, nem annyira min ügyünkben, mint az ő szívjóságában bízva, esdeklünk, hogy meg ne nyerjük, azért vivandasz-e? s betörsz keservünk közé? s nem hagyod lábaihoz hullva könyörgő szózatunkat fölemelnünk?

Ha ezt házánál tettük volna, miként tevők is, és, reménylem, nem hiába tettük [2]), s te egyszerre betörtél s így kiáltál vala: „Meg ne bocsáss, Caesar, ne könyörülj a testvér javáért esdeklő testvéreken!" nemde az emberiség minden érzéseiből kivetkőzöl vala? Mennyivel nagyobb szívtelenség ez, hogy amit házánál esdekeltünk, te a Forumon harco-

---

vűl 4000 fegyvertelen római polgárt, s a lovagrend- és Senatusból 2000 embert öletett le. Két talentom jutalmat tűze ki mind annak, ki egy proscribáltat megöl, volna bár rabszolga, ki urát, fiu ki atyját gyilkolá meg (Plutarch, Sulla életében c. 31. Vellej. Pat. II. 28.). Tizenkilenc év múlva, 691. eszt. hozá szőnyegre Caesar a quaestio de sicariis-t, s a Sullától fizetett vérdíjt megtérítteté a közpénztár számára általok (Sueton. Julius Caesar c. 11).

[1]) Számos kiadásban e pont így kezdődik: Quod nos domi petimus. Már Manutius petimus-t olvasa, Lambin szintén, s a domi-t beszurásnak hitte. Igy Wolff is.

[2]) Cicero értesíté Ligariust (Divv. V. 14.) hogy testvérei s rokonai Caesar lábaihoz borultak, s ő (Cicero) is szólt mellette; s Caesar szavai, arca és sok más egyéb jelből azt következteti, hogy Ligariusnak lehet reménysége. Ez november 27. d. vagy 30. d. történt, s így Tubero föllépte *előtt*.

lod meg, s annyi polgár ily balsorsa mellett az irgalom menhelyét elzárni akarod.

Nyíltan kimondom, Caesar, a mit érzek. Ha eme roppant szerencséd közepett lelkületed nemes-engedékeny nem volna, a milyen az természetileg, igenis természetileg (tudom amit mondok): e diadalt a legkeserűbb gyász fogná elboríani. Mert mily sokan volnának a diadalmasok között, kik azt akarnák: légy kegyetlen, ha a legyőzöttek között is találkoznak? mily sokan volnának, kik, azt akarva hogy bocsánatot ne nyújts senkinek, útját állanák irgalmadnak, ha azok is ellenzik hogy másokon könyörülj, kiknek magad kegyelmezél meg?

Ha be tudnók is Caesar előtt bizonyítani, hogy Ligarius épen nem is volt Afrikában; ha egy tisztes s könyörű hazudsággal akarnánk is egy sors-sujtolta polgár ügyén segíteni: akkor sem volna emberhez illő, egy polgárnak ily kétes és vészes helyzetében hazudságunkat megcáfolni s földeríteni; s ha megilletne is valakit, azt valóban nem, ki ugyanazon ügy és viszonyok részese volt volna. De mindazáltal más, nem akarni hogy Caesar tévedjen, más, nem akarni hogy könyörüljön. Akkor így szólanál: „ne higyj Caesar; ő (Ligarius) volt Afrikában, fegyvert viselt ellened". Most mit mondasz? „Meg ne bocsáss." Sem ember szózata ez, sem emberhez intézhető, melylyel ha előtted, Caesar, fogna élni valaki, előbb levetközi saját emberiségét, mintsem a tiédet elrabolhatná.

VI. Azonban Tubero, úgy gondolom, arra alapítá s kezdé vádtételét, hogy ő Q. Ligariusnak honárulási bűntettét [1]) akarja földeríteni. Nem kétlem, álmélkodál, vagy hogy e vádat senki, más ellen nem emelte, vagy hogy az tevé, ki ugyanazon ügy társa volt, vagy hogy *mi* új bűntettet hozand elő. Honárulásnak nevezed te azt, Tubero? miért? e névvel még eddig azon ügy nem illettetett. Némelyek megtévedésnek

[1]) *Scelus* alatt nem *minden* bűntettet értettek általában (azt facinus tevé), hanem a vallás, állam s a vérrokonok ellen elkövetett vétségeket. Jogilag sem volt tehát a Pompejus-pártiakra alkalmazható.

mondják, mások elrémülésnek; kik kiméletlenebbül: reménykedésnek, felekezetességnek, gyülöletnek, konokságnak; a legsujtolóbb kifejezéssel vakmerénynek; honárulásnak kivüled senki még. Szerintem ugyan, ha balsorsunknak valódi s igazi nevét kérdenék, mintha valami végzetes vész [1]) lepett s ragadta volna meg a semmit nem sejtő elméket, hogy ne csodálja senki, ha az emberi belátáson erőt vőn az isteni kényszerűség. Hadd legyünk szerencsétlenek, habár ő (Caesar) győzvén, nem lehetünk. De nem magunkról szólok, azokról szólok kik elhullottak. Voltak bár túlzók, elkeseredettek, makacsok; de a honárulás, dühöngés, hazagyilkosság bűnével szabadjon a halott Pompejust, szabadjon sok másokat nem illetni. Ki hallotta ezt tőled, Caesar, valaha? vagy mi mást akartak fegyvereid, mint hogy a bántalmazástól [2]) megóvjanak? Tett-e győzhetlen sereged egyebet, mint védte saját jogát s a te méltóságodat? Hogyan? midőn te békét óhajtál: gonosztevőkkel akarál-e kiegyenlítést vagy jó polgárokkal? Előttem ugyan, Caesar, a te iránt ami szertelen jótéteid valóban nem bírnának annyi értékkel, ha azt hinném, hogy mint hazaárulónak nyújtál kegyelmet. S mikén is volna annyi érdemed a hon iránt, ha annyi árulót illetetlen hagysz meg polcain? — Kezdetben szakadásnak [3]) vélted azt, Caesar, nem háborúnak; nem ellenséges gyülölségnek hanem polgári viszálynak, a haza boldogságát óhajtván mindenik fél, hanem részint nézetei, részint szabályaiban a közjótól

---

[1]) Fatalis calamitas. Hasonló kifejezéssel élt Caesar a Senatusban (Dio C. XLIII. 47.).

[2]) E bántalmazás (contumelia) alatt a Senatus azon határozatát érti Cicero, mely Caesart — az engedményezett öt év lefolyta előtt a parancsnokságtól elmozdítá, s meg nem engedé, hogy, mint azelőtt (mit akkor Pompejus is pártolt), Rómától távollétében consuli jelölt ként lépjen föl. — Ugyan-e szóval (contumelia) él Caesar maga (Bel. civ. I c. 9.) s a finom Cicero talán ezért használja ezt is, mint a „fatalis calamitas"-t.

[3]) Secessio. Kiméletesb kifejezést alig használhatott volna Cicero. Visszavonulást, különválást jelent egyszerűn; akként nevezték par excellence a római *népnek* híres „elvonulását" a szent hegyre (Livius II. 32.), s később a nép és aristokratia versenygéseit általában.

eltévelyedvén. A vezérlők méltósága majdnem egyenlő [1]), nem-egyenlő talán párthíveiké; az ügy akkor kétes, lévén mind a két részen javalható; most bizonyára az itélendő jobbnak, mit az istenek is pártfogoltak. S tapasztalván kegyelmességedet, ki ne javalná azt a diadalt, melyben senki nem hulla el, ha nem fegyverrel kezében?

VII. De, hogy a közös ügyet mellőzzem, térjünk a magunkéra. Ugyan mi volt szerinted könnyebb, Tubero: hogy Ligarius kijöjön Afrikából, vagy hogy ti Afrikába ne menjetek? Tehettük-e, mondod, a Senatus úgy rendelvén? Ha véleményemet kérded, semmi esetre. Azonban Ligariust is ugyan e Senatus küldé ki. És ő akkor engedelmeskedék, mikor a Senatus parancsainak hódolni *kellett*; ti akkor engedelmeskedétek, midőn senki sem engedelmeskedett ha nem akart. Tehát feddelek? Koránsem. Mert nemzetség-, név-, család-, elveiteknél fogva nem szabadott másként tennetek. De azt nem engedem meg, hogy amit dicsőségül róttok fel magatoknak, másokban vétkeljétek.

Tuberóra nézt a Senatus határozatából vettetett sors [2]), midőn jelen nem volt, s betegség által is gátoltatott; elhatárzá, kimenteni magát. Ezt én tudám sokszoros viszonyaimnál fogva, mikben L. Tuberóval állok. Háznál együtt nevelvék, a seregnél laktársak [3]), utóbb rokonok, végre teljes életünkben szo-

---

[1]) Udvariasságból mondja ezt Cicero. Azon korban melyről itt szó van, Pompejus már számos háborút viselt diadalmasan; Itália, Sicilia, Hispánia s Galliában csatázott szerencsésen. Pompejus három ízben viselt consuli méltóságot, Caesar egyszer; Pompejus három ízben triumphált, Caesar egyszer sem. Pompejus részén az állam legtekintélyesb emberei; Caesar pártja, haugyan Cicerónak hihetünk (Attic. 7. 3. 5.), sepredék emberekből állt, kik Caesar által akartak adósságaiktól megmenekedni.

[2]) A praetorok és consulok, állomásaikat kitöltvén, rendszerint kisorsolták magok közt a provinciákat, miknek helytartói legyenek: neveiket egy urnába vetették, s rabszolga vagy gyermek által huzatták ki. Hogy Afrika mielőtt a polgárháboru kitört, Tuberónak volt szánva, Caesar is mondja (De bello civ. I. 29. Africam sorte Tubero obtinere debebat).

[3]) Militiae contubernales. A centuriák contuberniumokra voltak osztva, és sátoronként tiz-tiz legény tanyázott, a decanus parancs-

ros barátok; tanulmányaink azonsága is nagy mértékben csatla egymáshoz. Tudom tehát, hogy Tubero hon akart maradni. De annyira ostromolta egy valaki [1]), annyira készté a haza legszentségesebb nevére, hogy, véleménye ellenére, sem bírná e szavak súlyát elviselni. Engedett, vagy is inkább meghódola a nagy fényű férfiu tekintélyének. Együtt indúlt el azokkal, kik azon ügy társai valának. Késett utában [2]); Afrikában tehát akkor érkezett meg, midőn már megszállva volt. Innen ered a Ligarius bűne vagy, inkább, gyülölete. Mert ha bűn akarni: úgy az, hogy ti Afrikát, eme bástyáját valamennyi provinciának s a Róma ellen viselendő háborúra alkotottat bírni akarátok, szintoly nagy bűn, mint bárki másé, ki azt inkább akará [3]). S mind a mellett ez a *más* nem volt Ligarius. Varus azt állítá, hogy a kormány őt illeti; jelvényeit valóban bírá. Azonban legyen bármiként, mi értelme van e vádatoknak, Tubero? „Nem eresztettek bennünket a provinciába.“ És ha igen? Caesarnak adandottátok volna-e át, vagy tartottátok volna Caesar ellen?

VIII. Lásd, Caesar, mily bátorrá vagy inkább merészszé tesz bennünket a te nemeslelkűséged. Ha Tubero azt felelné, hogy atyja Afrikát, hova a Senatus és sors küldé, neked adandá át; úgy én tenmagad előtt, kinek érdekében állt hogy ezt tegye, a legsujtolóbb szavakkal fogom minden habozás

---

noksága alatt. Cicero és Tubero az itáliai vagy marsiai hadjáratban, Ca. Pompejus Strabo alatt, szolgáltak együtt.

[1]) Tardius iter fecit, mond általányban Cicero; Manutius tudni akarja hogy betegsége miatt késett el.

[2]) „Sed ita *quidam agebat*, ita reipublicae sanctissimum nomen *opponebat*, ut etiamsi aliter sentiret, verborum tamen ipsorum pondus sustinere non posset. Cessit auctoritati amplissimi viri.“ Cicero legtöbb kiadói, a *quidam*-ot többes számban vevén, *agebant* és *opponebant*-ot olvasnak; mivel, úgymond, a *quidam* alatt Pompejus némely párthiveit érti, mert ha Cato- vagy Pompejusra vonatkozik, mint némelyek hiszik, megnevezte volna őket, miután egyik sem élt. S kik ezt igy értelmezik, viszont azon vitatkoznak egymás között: mire vitetik az *ipsorum*? a *quidam* alatt értett párthivekre-e vagy a *verborum*-ra? Okaik nem bírnak előttem súllyal; én a *quidam* alatt azt az amplissimus vir-t értem, kinek tekintélye előtt Tubero meghajolt.

[3]) Kétes olvasásu hely, mit majd minden jelentesb kiadó másként commentál.

nélkül megfeddeni szándokát. Mert, ha kedves dolgot tesz is neked vele, de javallni is nem fogod vala.

Azonban mind ezt mellőzöm már, nem annyira azért, hogy kimeríthetlen türelmeddel vissza ne éljek, mint hogy Tubero olymit teendettnek ne látszassék, a mi esze ágában sem volt.

Jöttetek tehát Afrikába, egyikébe az összes provinciák közt e diadal legelhatározottabb ellenfeleinek, hol egy nagy hatalmu király, ez ügy ellensége [1]), idegen érzület, erős és számos testületek valának [2]). Kérdem, mitevők lettetek volna? ámbár kételjem-e mit tettetek volna, látván mit tevétek?

Nem engedték meg hogy provinciátokba betegyétek lábatokat, és, mint mondjátok, a legnagyobb sérelemmel nem engedék. Hogyan türtétek ezt? ki elé terjesztétek sérelmetek panaszát? Nemde az elé, kinek tekintélyét követve, fogyvert ragadtatok. Ha Caesar érdekében mentetek vala a provinciába, kirekesztve onnan, hozzá mentetek volna okvetlenül. Jövétek Pompejushoz. Mit panaszkodtok hát Caesar előtt, vádat emelve az ellen, ki, panaszotok szerint, nem hagyott Caesar ellen háborút viselni? S azzal ugyan, ha tetszik ha-

---

[1]) Juba, numidiai király. Személyes ragaszkodással viseltetett Pompejushoz (ki atyját, II. Hiempsalt, visszahelyezte trónjába s birodalmához csatlá Numidiának azon részét, mit Hiarbastól elveve) s szintúgy gyülölte Caesarnak egyik fő párthivét, Curiot, ugyanazt, ki, mint néptribun, Caesar letételét indítványozta volt (Caesar, de bello civ. II. 22.). Hatalmas sereggel állt föl Pompejus mellett, s 705. eszt. egy nagy csatában tönkre tette Curiot (ki maga is elesett). Vitézsége s a hadi foglyok irányábani kegyetlensége oly rémületessé tevék, hogy még a Caesar által vezénylett hadsereg is rettegve várta közeledését. Suetonius elmondja (Julius Caes. cap. 66), mily bölcs merészséggel lépett föl e válságos pillanatban Caesar. Juba, a thapsusi csatát elvesztvén, 708. eszt. fővárosának lakosai bezárták előtte a kapukat, s a hős és hív király megölette magát egy rabszolgája által, hogy Caesar kezére élve ne kerüljön.

[2]) A rómaiak provinciái kerületekre voltak felosztva, miket a helytartó évenként bizonyos időben beutazott, törvényt tartva a kerület fővárosában (conventus agere, mint Caesar mondja). Ezen kerületek s néha fővárosaik is, conventus-oknak neveztettek. E helynél egyébiránt némelyek, péld. Heumann, Otto, Schelle stb eltérnek a szokásos olvasástól, mit én megtartottam.

zudva is, bátran kérkedhettek miattam, hogy a provinciát Caesárnak adandottátok, ha Varus s némely mások nem gátoltak volna meg [1]). S én meg majd bevallom Ligarius vétségét, ki egy ily fényes dicsőség alkalmától megfoszta benneteket.

IX. Azonban figyelj, kérlek, Caesar, a kitűnő férfiu, L. Tubero szilárdságára; mit én, ha helyesleném is, miként helyeslem, még sem említenék föl, ha nem tudnám, hogy te az erényt szoktad magasztalni mindenek fölött. Ugyan ki látott valaha emberben ily szilárdságot? szilárdságot mondok? nem tudom nem mondhatnám-e helyesebben türelemnek. Mert ugyan ki tette volna meg ezt, hogy amely fél a polgári háborgás közben nem fogadta el, sőt elutasítá kegyetlenül, ugyanazon felekezethez térjen vissza? Magasztos kebel cselekszik ekként s azon férfiu, kit a felkarolt ügytől s föltett szándokától, nincs kudarc, nincs erő, nincs veszély, mely elszakasztana. Mert ha Tubero más egyéb: állás, születés, fény, elme tekintetében azonegy vonalon állt volna is Varussal, ami épen nem úgy vala; abban kétségtelen elsősége volt Tuberonak, hogy törvényes hatósággal (imperiummal) jött, a Senatus végzése folytán, provinciájába. Kitiltatván onnan, nem Caesarhoz ment, nehogy ingerültnek, nem haza, nehogy henyének, nem másvalahová, nehogy kárhoztatni látszassék az ügyet melynek híve volt: Macedoniába Cn. Pompejus táborába jött, ugyanazon párthoz, mely kudarccal utasítá el. S aztán? midőn mind ez legkisebb benyomást sem teve annak lelkére kihez jövétek: talán lanyhább buzgalommal szolgáltátok az ügyet; csupán a táborban tartózkodtatok, de bensőleg iszonyodtatok az ügytől? Vagy, mint a polgárháborúkban, győzni ahítánk mindnyájan, s ti sem inkább mint a többiek [2])? Én ugyan békét javasoltam mindig, de akkor későn [3]). Mert dőreség volt, csata-

---

[1]) Variánsok: Vos provinciam Caesari fuisse trafituros, nisi (etiamsi) a Varo et quibusdam aliis prohibiti essetis (estis). Ego autem (tamen) confitebor. . . . De akkor a trafituros után pont teendő.

[2]) An ut fit in civilibus bellis . . . . nec in vobis magis, quam reliquis, omnes enim vincendi studio tenebamur. Madvig itt, s valószínüleg, hiányt (Lücke) lát: exciderunt, ugymond, quae proprie de Tuberonum studio dicta erant.

[3]) Quid ego praetermisi aut monitorum aut querelarum, cum

rendeket látva, békére gondolni. Ismétlem: győzni akartunk mindnyájan, és mint senki inkább te, ki oda jövél, hol ha nem győzesz, veszned kellendett; habár a jelen körülmények között, nem kétlem, hogy e megszabadulásodat elébe teszed ama diadalnak.

X. Én ezt nem mondanám, Tubero, ha akár ti megbántátok volna szilárdságtokat, akár Caesar a maga kegyelmét. Kérdem: a magatok sérelmeit keresitek-e vagy a köztársaságét? Ha ezéit, miként felelitek be ragaszkodástokat azon ügyhöz? ha saját sérelmeiteket: vigyázzatok: ne csalódjatok, azt hivén, hogy Caesar haragra gyúladand a ti ellenségeitekre, holott a magáéinak megbocsáta.

Ezenben azt véled-e, Caesar, hogy én a Ligarius ügyét tárgyalom, eljárása mellett szólalok fel? Mind azt amit mondtam, *egy* pontba foglalom, intézvén azt nagylelkű, kegyelmes s könyörű jellemedhez. Számos ügyet tárgyaltam ugyan, Caesar, veled, míg állásod érdekében a Forumon működél [1]), de így valóban soha: „Bocsássatok meg, bírák, tévedt, botlott, nem gondolta meg, ha valaha még. . . . .“ Atyához szólunk ekként; bírákhoz: „Nem tette, nem gondolá, hamis tanúk, koholt vád.“ Mondd, Caesar, hogy bíró vagy Ligarius eljárása fölött; kérdd: mely táborban vala: elnémulok, még azokat sem sorolom el, mik talán a bíró előtt is érvényesek volnának: mint legatus a hadviselés előtt mene el, békében maradt ott, a háború meglepte [2]); abban sem elkeseredett ellenség, most már szívben s lélekben egészen tiéd. A bíróhoz így szólunk;

---

vel iniquissimam pacem justissimo bello anteferrem. Sed tum sero. (Divv. V. 6.)

[1]) A tehetségesb fiatalság rendesen az ügyvédi és szónoki pályán törekvék magát megismertetni. Caesar már 21 eszt. korában vádat emelt a híres és hatalmas Dolabella ellen (ki 671. eszt. consul, s Macedoniából visszajőve, triumphust tarta) a Macedoniában elkövetett zsarolásai miatt; s utóbb is, mielőtt praetor leve, gyakran vitt ügyeket, s mint szónok nagy hírre kapott. Némely beszédeit közre is bocsátá, s Cicero magasztalva emlékezik rólok (Brutus, c. 75.). Quintilian szerint (X. I.) ha *csak* szónok akart volna lenni, egyetlen versenytársa leendett Cicerónak.

[2]) Bello oppressus. Így máshol (de senectute c. 14.): nox eum oppressit.

de én az atyához intézem szavaimat: megtévedtem, gondolatlanúl cselekvém, bánom, kegyességedhez folyamodom, vétségem elnézését kérem, bocsánatot esdeklek [1]; önhitten, ha senki sem nyere: ha mások annyian, nyújts segélyt is te ki reményt adál."

S ne lehessen-e Ligariusnak reményleni, holott nekem másért is szabad előtted esdekelnem? Habár ez ügy reménye sem nem e beszéden alapszik, sem nem azoknak törekvésein, kik, hű embereid, Ligarius mellett esengenek.

XI. Mert láttam én és tapasztaltam, mit vészsz te főleg tekintetbe, midőn nálad valaki mellett fáradoznak, hogy az esedezők okai több súlylyal bírnak előtted mint arcai [2]; s azt sem nézed, mily közel áll hozzád a kérelmező, hanem ahoz, kiért fáradoz. Azért, bár annyit tészsz meg híveidnek, hogy én olykor boldogabbaknak tartom azokat, kik kegyességeddel élnek, mint tenmagadat, ki annyit adsz meg nekik: mindamellett is úgy látom, hogy, mint mondám, az esedezők ügye többet nyom előtted mint kérelmei, s azoknak van reád legnagyobb hatások, kiknek könyörgésében a legméltóbb fájdalmat látod.

Q. Ligarius megtartása által kedves dolgot tészsz ugyan számos híveidnek: hanem tekintsd, kérlek, azt, amit szokál. Eléd állíthatom Sabinum [3] hős férfiait, a te rendületlen hi-

---

[1]) Erravi, temere feci, poenitet, ad clementiam tuam confugio stb. Ezt némelyek így olvassák: erravit, temere fecit, mert nem Ligariust szólaltatja meg itt Cicero.

[2]) Azaz: nem azt nézed ha ismered-e őket személyesen. A Ligarius rokonsága, valószínűleg ismeretlen volt Caesar előtt. E pontra egy pár varians is van. Causas apud te graviores (gratiores, gratiosiores), quam vultus (preces). Egyébiránt ezuttal nem monda bókot Caesarnak Cicero, mert Ligariusnak is írja (Divv. VI. 12.): Valent apud Caesarem non tam ambitiosae rogationes quam necessariae.

[3]) A sabinok, Livius (I. 8.) és Plutarch tanusága szerint (Romulus életében) Italia legvitézebb népségei közé tartoztak. Némelyek szerint spartai eredetűek. Caesarnak oka volt előszeretettel viseltetni irántok; nálok rejtőzködött a sullai proscriptiók alatt (Plutarch, Caesar életében), s pártján álltak a polgárháboru alatt is. — Onnan származtak tán a Ligariusok is, miután Cicero az esdeklő Sabinumra hivatkozik.

veidet, s az egész sabin földet, Italia virágát s a köztársaság erejét. Senki nem ismeri őket inkább mint te. Tekintsd mind ezek keservét s fájdalmát; ím e T. Brocchusnak — ismerem rólai véleményedet — és fiának könyüit s gyászöltözetét. Mit mondjak testvéreiről? Ne hidd, Caesar, hogy egy életért esdeklünk. Vagy három Ligariust kell megtartanod a hazában, vagy hármat elűznöd a hazából. Ohajtottabb nekik bármely számüzés, mint a hon, mint a tüzhely, mint a háziistenek, ha egymaga ő bujdokolni fog. Ha testvérileg, ha kegyelettel, ha fájdalommal cselekesznek: essék meg szived könyüiken, essék meg kegyeletök- s testvériségökön; érvényesüljön az a mondásod, mely diadalt nyere [1]). Mert hallók szavaidat: mi ellenfélnek tartunk mindent ki velünk nincs; te mind azokat kik ellened nincsenek, híveidnek. Látod-e hát e nagytekintetü kört, a Brocchusok imez egész házát, eme L.Martiust, C. Caesetiust, L. Corfidiust [2]) s mind e római lovagot, kik gyászöltözetben [3]) állnak itt — nem csak ismeretes, hanem próbált hüségü férfiak, kik a te részeden valának [4]). És mi gyülöltük, kerestük, némelyek fenyegeték is őket. Tartsd meg tehát hí-

---

[1]) Valeat vox tua quae vicit. Caesar e nyilatkozatát említi Cicero (Attic. XI. 6) és Suetonius (Caesar életében, c. 75.). — Lambin szerint a *quae vicit* beszurás volna; ő tudja, miért.

[2]) Római lovagok, kik ez ügy tárgyalásában, mint pártfogolók, részt vőnek (advocati). Cicero fejenként idézi őket, miből azonban nem következik, hogy jelen is valának mindannyian. Corfidiusról, például, tudjuk, hogy már akkor nem is élt. Maga Cicero írja ezt Atticusnak (XIII. 44. 3.) kérvén, hagyja meg írnokainak, hogy Curfidius (így) nevét beszéde minden példányából töröljék ki. Úgy látszik, elkésett, mert Gruter előtt valamennyi példányban megvolt e név. Némelyik Cornuficiust is mond; hibásan, mert C. ez ügy tárgyalásakor Rómában nem vala.

[3]) Nem csak a vádlottak, hanem mind azok, kik mellettek föllépték, gyászruhában jöttek a törvény elé. Mikor Cicero számüzetett, ellenségein kívül az öszves Senatus ily öltözetben jelent meg.

[4]) Ez aligha vehető szó szerint. Mint semlegesek, Caesar fölebbi nyilatkozata folytán tekinthetők híveiül. Cajus Caesetiusról tudjuk, hogy 710 eszt. Caesar letételé vele és társával a tribuni méltóságot, mert azokat, kik a Caesar szobrára királyi fejdíszt tevének, bebörtönöztetők.

veidnek az övéiket, hogy, valamint egyéb szavaid, ez is teljes igazság legyen.

XII. Ha a Ligariusok egységét teljesen ismerhetnéd, azt hinnéd, hogy valamennyi testvér részeden vala. Mert kétkedhetik-e valaki hogy ha Q. Ligarius Italiában lehetett volna, ugyanazon véleményen leendett mint testvérei valának? Ki nem ismerné e majdnem azonos testvérek öszhangzó s mondhatnám egybeolvadt egyértelmüségét? ki nem érzi, hogy inkább történhetendett akármi, mint hogy e testvérek eltérő elveket s pályát kövessenek? Akaratban tehát részeden álltak mindnyájan; a fergeteg elsodra egyet; ki, ha szándékosan teszi ezt, hasonló volna azokhoz, kik tőled mindamellett kegyelmet nyerének.

Hanem ment legyen bár háborúba; szakadt legyen el bár nem csak tőled, sőt testvéreitől is: ezek, híveid, esdeklenek előtted. És én — részt vevén minden dolgaidban — hiven emlékezem, miként viselte magát T. Ligarius, városi quaestor korában [1]), személyed s méltóságod iránt. Azonban csekélység ha *én* emlékezem reá; reménylem hogy te is, ki semmit nem szoktál feledni mint a bántalmakat — ezt sugallván kebled, ezt lelkületed — ezen hivatalkodására emlékezvén, némely más quaestorokról sem fogsz megfeledkezni [2]).

---

[1]) A városi (urbanus, mert a provinciákban is voltak) quaestorok tiszte volt a Saturn templomában őrzött közpénztárt (aerarium) kezelni, s jövedelmeit s kiadásait „in tabulas publicas" iktatni. Kezdetben két ily quaestor volt (Tacit. Annal. XI. 22.), Sulla 20-, Caesar 40-re szaporitá. (Dio Cass. XLIII. 47.).

[2]) Mely korra, kikre, s mily értelemben vonatkozik e helyt Cicero, nem világos. Pighius szerint T. Ligarius 705. eszt. volt quaestor, de ez nem fér össze Cicero mondásával, miszerint ő akkor együtt működött vele Caesar *mellett*; mert ez évben kitört a polgárháboru s Cicero nem volt Rómában. Valószinűbb, hogy 698. eszt. volt, midőn Caesar, Pompejus és Crassus, Luccában, hol Caesar telelt, szövetségöket megujíták, melynek egyik cikkelyében Pompejus és Crassus lekötelezték magokat, Caesar számára 10 legatust és hadseregе zsoldját eszközölni ki. Cicero, hálából Pompejus iránt, ki imént eszközölte meg számüzetését, s a hatalmas Caesart sem akarva többé ingerelni, pártfogolta a Senatusban a megállapított indítványokat, főleg a zsold s a 10 legatus engedményezését. Jegyezzük ide a nagy ember egyik gyönge-oldalának jellemzéséül, hogy a hazafias lelkü-

Ez a T. Ligarius tehát, ki akkor semmire sem számított — mert hiszen *ezt* nem látta előre — mint hogy őt hív és igaz embernek tartsd, most könyörgve esdekli tőled testvére kegyelmét. Mit ha te, az ő szolgálataira emlékezve, nekik megadsz: három derék és feddhetlen testvért ajándékozál nem csupán magoknak, sem e számos és *ily* férfiaknak, sem nekünk, barátaiknak, hanem a hazának. Amit tehát minap a Curiában egy fényes születésű s hírnevű férfiúval [1]) tevél, tedd most ugyanazt a Forumon a lelkes, s ez összes gyülekezet által nagyrabecsült testvérekkel. Miként amazt a Senatusnak engedéd, úgy add ezt a népnek, melynek kivánata mindig nagy becsben állt előtted. És ha az a nap neked dicsőséges, a római népnek örvendetes vala: ne habozz, Caesar, esdeklek, ama dicsőséghez hasonló magasztalásra minél gyakrabban tenni szert. Mert a néphez semmi sem szól annyira mint a szivjóság; annyi érenyeid között sem csodálást érdemlőbb, sem becsesb nincs mint a könyörületesség. Ugyanis embert semmi nem visz közelébb az istenekhez, mint ha embert boldoggá teszen. Sem a végzet nem adhatott többet neked mint azt, hogy *képes vagy* — sem a természet nemesbet, mint hogy *akarsz* minél többeket boldogítani [2]).

---

letű Lentulus irányában nem csak azt mellőzi hallgatással, hogy a Senatus e határzatában (mely a nép beléegyezése nélkül decretálta a stipendiumot) ő maga is résztveve, sőt nagy keserűséggel nyilatkozik róla, mig máshol bevallja részvevését (De provinc. cons. c. 11.) sőt egyeneseu magának tulajdonítja (pro Balbo c. 27. harum ego sententiarum et princeps et auctor fui). Ugyane hely mutatja, hogy a közpénztár ugyancsak szűk lábon állt, midőn e gratificatio határozatba ment: mindamellett T. Ligarius, mint városi quaestor, pontosan kiteremté az utalványozott összeget.

Kedvező vagy bal értelemben említi-e föl itt Cicero eme „némely más quaestorok"-at, szintoly kétes, mint az, *kiket* ért alattok? T. Ligarius collegáit-e, vagy — a mi valószinűbb — egészen más idők- és személyekre vonatkozik? talán a 705. eszt. quaestorokra; akkor *törette fel* Caesar a teli sanctius aerarium-ot (Plin. XXXIII.), hihetőleg azért, mert az illetők vonakodtak azt szép szerével szolgáltatni át.

[1]) Némely kéziratban e helyt, Marcellus megnevezve nincs s Graevius betoldásnak hiszi; nem alap nélkül. Mind Caesarnak, mind a hallgatóknak tudni kellett, kire vonatkozik a szónok.

[2]) C'est renfermer en deux lignes avec autant de noblesse que

Hosszasb előadást igényelt talán az ügy, egyéniséged bizonynyal rövidebbet. Azért, célszerűbbnek vélvén, hogy *te* szólj magadhoz mint én vagy bárki más, immár befejezem; csupán arra figyelmeztetlek, hogy ha a távollevőnek kegyelmet adsz, azt mind e jelenlevőknek fogod nyújtani.

SZÉKELY TANULMÁNYOK.

BALÁSSY FERENCTŐL.

III [1]).

TETEMRE HÍVÁS, VAGY HALÁLÚJÍTÁS.

(Régi büntető szokás, vagy bünvádi eljárás).

Őseinknek több régi szokásai valamint régóta elévültek, és megszüntek, úgy egészen feledékenységbe is mentek, s legfölebb csak nevei maradtak fen azoknak; de hogy tulajdonképen miben állottak, és miképen gyakoroltattak? azt némelyek csak gyanítják, de bővebben, és kimerítőbben megfejteni annál kevésbbé tudják, minthogy azon szokások többnyire a rájok vonatkozó régiebb törvényekben és történelmi kútfőkben sincsenek egész mivoltukban följegyezve, hanem csak röviden és töredékesen vannak megérintve. Pedig ezen ősi szokások valamint különös sajátságaiknál fogva is figyelemre méltóknak látszanak: úgy a honi történetirónak is több ethnographiai adatot nyújtanak.

Ezen ősi szokások közé tartozik a *tetemre hívás*, vagy *halálújítás* is, mely őseinknek egy bizonyos büntető eljárása volt, és némely esetekben a gyilkos kinyomozására és megbüntetésére vétetett foganatba. E szokást említik ugyan az erdélyi 1594, és 1649-diki törvények, melyek azt — mint a keresztyénséghez nem illőt — eltörlik, s megszüntetik; em-

de précision, le resultat le plus riche, le plus étendu, le plus moral de la puissance et de la bonté, mond e helyről La Harpe (Cours de Litterature. III. köt.).

[1]) Az első cikk: A rabonbánok áldozatai, s a székelyek nemzeti gyülései, Új M. Muz. 1856. I. 66. s köv. ll. A második: A székely dullók, Új M. Muz. 1857. I. 401. s köv. ll. *Szerk.*

lítik Kállay Ferenc, és Jókai Mór is, kik azt a pogányságból fenmaradt ősi szokásnak nevezik; de hogy e szokás tulajdonképen miben állott, és miképen gyakoroltatott? azt valamint az említett törvények, úgy ezen irók sem fejtik meg bővebben és kimerítőleg. Jókai ugyan fejtegeti, de nagyon röviden és felületesen; s ezen felül még azt is állítja, hogy e szokás Kálmán királyig maradt fen; pedig ez a székelyeknél még jóval később a XVI. és XVII. században is foganatban volt, és gyakoroltatott.

Ugyanazért nem tartom egészen érdektelennek ezen régi szokást itt röviden tárgyalni, az erre vonatkozó törvényeket felvilágosítani, s említett iróinkat e részbeni hiányos előadásait pótolni, és megigazítani. Felhozom először is az ide vonatkozó törvények szavait, s említett iróink állításait; azután megmagyarázom e szokást, s az erre vonatkozó törvényt, hogy t. i. hogyan szokott volt e törvény végrehajtatni, és hogyan kell annak szavait érteni?

Az erdélyi 1594-diki törvény — mely később az 1653-diki gyulafejérvári országgyülésen is megerősíttetvén, az „*Approbata Constitutiók*“ sorába igtattatott, s ezen törvénykönyv III. r. 76-ik cím. 9-dik cikkében foglaltatik — szórul szóra ezt mondja: „A gyilkosságnak casusában az a régen bejött keresztyénséghez nem illendő szokás, mely miatt a holttestek sok ideig földszinén tartattak, úgymint, amely mondatott tetemre való hivásnak, és ugyanakkor való hitfeladásnak, azért való fizetéssel együtt; viszont amely halálújításnak hivattatik, mint ezek a székelység közül in perpetuum tolláltattak.“ [1]) Szórul szóra ugyanezt mondja az 1649-diki törvény is, mely szinte az 1653-diki országgyülésen megerősíttetvén, s a nevezett constitutiók sorába fölvétetvén, ezen törvénykönyv V. r. 54-dik parancsában, vagy „edictum“ában foglaltatik. [2])

Kállay Ferenc a magyar nemzet ősi szokásairól értekezvén, e szokásra vonatkozólag így ír: „*A tetemre való felhi-*

[1]) Erdélyország három könyvre osztott törvényes könyve. Kolosváratt 1779. I. könyv 272. l.

[2]) U. o. 425. l.

vás, és halálújítás, mely szokás még a pogány világból jött a székelyekre által (l. a szokásbeli törvényeket nro 13. és az 1594beli febr. 2. Fejérváron tartott országgyülés végzéseit in Thesauro Actorum Comitialium Transyl. p. 701. e Collectione Samuelis Szabó a nagyenyedi könyvtárban) az Approb. Constit. P. V. Edicto 54. e szókkal töröltetett el: „A gyilkosságnak casusában stb. Itt idézi a már felhozott törvényt, de a törvény szavainál egyebet mit sem mond [1]). Hivatkozik ugyan a székely szokásbeli törvények 13-dik cikkére, és az 1594-diki fejérvári országgyülés végzéseire; de a szokásbeli törvényekben a tetemre hívás, vagy halálújítás sehol sem említtetik, sőt annak még nyoma sem találtatik: az 1594-diki fejérvári országgyülésnek ide vonatkozó végzése nem egyéb, mint az „*Approbata Constitutio*"-nak már idézett cikke, minthogy ez az 1594-diki fejérvári országgyülés végzéseiből van véve s fölelevenítve, hacsak e törvény az említett országgyülés végzéseiben, bővebben és világosabban nincs fogalmazva, vagy a Szabó Sámuel gyüjteményében jobban fel nincs világosítva, amit ezen eredeti kútfők hiányában nem bátorkodom tagadni.

Jókai Mór előrebocsátván, hogy a székelységnek több ős szokásai a keresztyénség és királyság behozatala után is fenmaradtak, így ír e tárgyban: „Ha valaki (t. i. a székelyek között) meggyilkoltatott, rokonai holttestét temetetlen hagyták, míg gyilkosa meg nem büntettetett, annak pedig a holttetemnél meg kellett jelenni. E szokás Kálmánig fenmaradt: „*tetemre hívás* és *halálújítás* cím alatt" [2]).

De ezekből még nem lehet világosan megtudni, s egészen meghatározni: hogy miben állott, s miképen gyakoroltatott ezen szokás, vagy büntető eljárás: Hogyan kell tehát e dolgot érteni, s a felhozott törvény szavait értelmezni? Úgy hogy ha valaki meggyilkoltatott, és gyilkosa nem tudatott, s másképen ki nem nyomoztathatott: a meggyilkoltatott ember rokonainak követelésére azon helynek, vagy falunak lakosai — ahol, vagy amelynek területén a meggyilkolt ember-

[1]) A magyar nemzetiségről. Pesten. 1836. 54. l.

[2]) A magyar nemzet története. Pesten. 1851. 56. l.

nek hullája vagy holtteste találtatott — tartoztak a holttetemnél megjelenni, s a gyilkost, ha tudták, megnevezni, s kiadni, ha pedig azt nem tudták, kezeiket a meggyilkolt ember fejére tenni, s úgy megesküdni: hogy sem magokat e bünténben vagy gyilkosságban vétkeseknek vagy részeseknek nem tartják, sem azt, hogy ki legyen a gyilkos nem tudják. S aki ez alkalommal esküdni vonakodott, vagy akinek keze alatt, amíg esküdött, a holttestből a vér megindult, s folyni kezdett; az azonnal vétkesnek nyilváníttatott, s halálra sentenciáztatott: valamint az is, ki a tetemre, vagyis eskütételre felhítt helység lakosai által, mint gyilkos, kiadatott. Ez azon szokás, vagy büntető eljárás, mely *„tetemre hívás"*-nak, vagy *„halálújítás"*-nak neveztetett, s a felhozott törvény által eltöröltetett. Nyomozzuk, és taglaljuk bővebben a mondottakat.

1. Ezen szokásnak, vagy szokásbéli törvénynek végrehajtására bizonyos forma és birói eljárás szükségeltetett; t i. a gyilkossági eset az illető hatóságnak följelentetett, onnét a meggyilkolt ember rokonainak panasza vagy vádja folytán a vizsgáló és itélő bíróság a hely szinére kiküldetett, s a gyilkosság vádjával vagy gyanujával terhelt helység lakossága a holttetemnél fejenként megjelenésre, s eskütételre idéztetett; és amíg ezen eljárás s eskettetés végbe nem ment, addig a holttest el nem temettethetett. S minthogy pedig az ily eljárásra huzamosb idő kivántatott: a holttestnek gyakran sokáig kellett a föld szinén temetetlen maradnia. Azért mondja a felhozott törvény is, hogy *„e miatt a holttestek sok ideig a föld szinén tartattak."* S úgy látszik, hogy ez volt e szokás eltöröltetésének is egyik indoka; mert a felhozott törvény, mely e szokást eltörli, e körülményt az idézett szavakban megrovólag említi.

2. Minthogy a gyilkosság vádjával vagy gyanujával terhelt helység lakosai tartoztak a felhívásra a holttetemnél személyesen megjelenni, kezeiket a holttest fejére téve megesküdni, s a gyilkost hit alatt megnevezni, s kiadni: innét neveztetett ezen szokás vagy bünvádi eljárás *„tetemre hívás"*-nak és *„hitfeladás"*-nak. Azért mondja a felhozott törvény is: *„mely mondatott tetemre való hívásnak, és ugyanakkor való*

hitfeladásnak." Különös, hogy a vádlottaknak vagy gyanusoknak a holttest fejére kellett kezeiket tenniök, s úgy esküdniök; de mennél fölebb megyünk a történetek során, és mennél közelébb vezettetünk a történelmi adatok s vizsgálódások láncolatán a régi pogány korhoz: annál több és feltünöbb nyomai- és maradványaira találunk öseink vallási és polgári életében a pogány korból fenmaradt ősi szokások és szertartásoknak, melyeket ők ily ünnepélyes eljárásokkal összekapcsoltak, s azonosítottak. Kétség kivül a pogány korból maradt fen ezen sajátságos eljárás, és — mint a törvény nevezi — *hitfeladás* is; azért mondja a törvény is: „*az a régen bejött keresztyénséghez nem illendő szokás.*" Egyébiránt hogy Erdélyben ezen eljárás-s eskettetés hasonló esetekben némi módositással még e szokás eltöröltetése után is sokáig foganatban volt, azt bizonyítja az 1669-ben hozott, vagy megújított, és a „*Compilata Constitutio*" III. r. 14-dik címének 4-dik cikkébe foglalt törvény, mely a gyilkossági vétségeket tárgyalván, s az azok körüli eljárást szabályozván, a többi között szórul szóra ezt mondja: „Amely faluban vagy határon megöletett ember találtatik, arról az istennek világos törvénye exstál, s az is tartassék meg; úgy hogy tizennyolc esztendősön felül valók *erős hittel in loco delicti mentsék mag kat, hogy hírekkel nincsen az olyan gyilkosság, vagy emberölés;* ez iránt absolutusok legyenek." [1]) Ime itt a törvény világosan mondja, hogy a gyilkosság esete által érdekelt helység lakosai tartoznak *in loco delicti*, azaz a *gyilkosság színhelyén*, vagy is *a megöletett ember holttesténél* magokat *erős hittel menteni*, vagyis *megeskünni*, hogy a gyilkosság nincsen hirökkel.

3. Annak ugyan nincs a törvényben világos nyoma, hogy az, aki ezen alkalommal esküdni vonakodott, vagy akinek keze alatt a holttestből a vér megindult, vétkesnek nyilvánittatott. De a régi hagyomány, és különösen az erdélyi régiebb törvénytudók magyarázata azt tartja, hogy az említett jelenség törvényes próbának, vagy legalább nagyon

[1]) Compilatae Constitutiones Regni Transilv. Kolosváratt. 1779. 104. l.

terhelő bizonyítéknak vétetett, s akinél az mutatkozott, az vétkesnek itéltetett. Ez ugyan nem vala helyes és alkalmas módja a vétség kinyomozásának, s elégséges próbája a gyilkosság bebizonyításának; mert az említett jelenség feltünése és a gyilkosság elkövetése között semmi jogilag vagy erkölcsileg igazolható összeköttetés nem képzelhető; sőt ellenben megtörténhetett, hogy gyengébb idegzetű, és érzésü, különben egészen ártatlan ember is a több napokig a föld szinén maradt, és már rothadásnak indult holttesttől megborzadván, azt kezével illetni, s a felett esküdni irtózott, és e kellemetlen látványon megilletődvén, és zavarba jövén, a gyanura alkalmat szolgáltatott; valamint az is megeshetett, hogy a már többek kezei által illetett és megmozgatott holttestből a vér a legártatlanabb esküvőnek keze alatt is megindult. De hiszen ezen eljárás és biráskodáshoz valamennyire, legalább az eredményre nézve, hasonlítottak az úgy nevezett *izzó vas* és *forró víz* próbái és itéletei (judicia ferri candentis et aquae bullientis), melyek szinte nem valának helyes és alkalmas módjai a vétség kinyomozásának, és jogilag s erkölcsileg megállható bizonyítékai az igazságnak; és mégis őseinknél is divatoztak, s egy ideig foganatban voltak. Úgy látszik, hogy ezen biráskodásnál őseinknek az említett jelenségre vonatkozó vélekedése, s arra fektetett itélete valami régi pogány és babonás hiedelmen s előitéleten alapult, és különösen a vérnek a holttestből megindult folyásában az isten hivatott itélőbirául. Es talán ez vala egyik oka annak hogy a felhozott törvény ezen biráskodásról, vagy büntető szokásról azt mondja, hogy az „*a keresztyénséghez nem illendő*“, mert ilyen eljárással az isten kisértetik, mi a keresztyénséghez nem illik.

4. A felhozott törvényben még valami fizetés, vagy pénzbeli büntetés is említtetik, mely a tetemre hívással járt, és azzal együtt eltöröltetett. Ugyanis a felhozott törvény a többi között ezt mondja: „*azért való fizetéssel együtt*“ (t. i. örökre eltöröltetnek). Hogy mi volt és miből állott ezen fizetés, vagy pénzbeli büntetés? a megöletett ember váltsága volt-e, vagy az eljáró bíróság díja, vagy pedig valami más — ezen esetben fizetni szokott — birság taksája? nem tudom

meghatározni. Úgy látszik, hogy e fizetés az ezen szokással, vagy vétséggel járó büntetésnek egyik része, s a birságnak egy oly neme volt, melyet le kellett fizetni, mielőtt a holttestet el akarták temetni, s amelyet talán ezen esetben a holttestért járandó váltság fejében kellett fizetni, hogy megengedtessék az illetőknek azt eltemethetni; vagyis egy olynemű taksa vagy birság volt, mely az ezen esettel vagy vétséggel járó büntetéshez tartozott, s amelyen a tetem mintegy megváltatott, s az eltemettethetésre felszabadíttatott. Udvarhelyszéknek az 1740-dik év február 6-dik napján tartott gyülésében megújított s megerősített végzései, vagy helyhatósági törvényei 16-ik cikke szóról szóra ezt mondja: „*A tetemfelszabadítást* ne a keserves, hanem a gyilkos javaiból fizessék meg a régi usus szerént, vagy ugyan penitus tolláltassék.“ [1]) E törvény — amint annak tartalma mutatja — ezen itt tárgyalt büntető eljárásra vonatkozván, a kérdéses fizetést vagy birságot „*tetem-felszabadítás*“nak nevezi, s azt mondja, hogy az ne a keservesnek, vagyis a megöletett embernek, hanem a gyilkosnak javaiból fizettessék, vagy pedig szüntettessék meg.

5. Ezen büntető eljárás „*halálujítás*“nak is neveztetett. A felhozott törvény is ezt mondja: „*viszont amely halálújításnak hivattatik.*“ Ezen eljárás azért neveztetett „*halálújítás*“nak; mert aki ezen alkalommal a tetemre vagy esküre felhitt helység lakosai által — mint gyilkos — kiadatott, vagy akire ezen eljárás folytán a gyilkosság vétsége rábizonyodott, arra azonnal halálos itélet mondatott, s az ott, a hely szinén, végrehajtatott; és ekképen a gyilkosság visszatoroltatván, a *halál mintegy megújíttatott.*

A gyilkosoknak megkegyelmezhetett a király Magyarországon, sőt Erdélyben is a magyar vármegyékben (Hárm. Törv. I. r. 15-dik címe): valamint a megöletettnek rokonai is adhattak kegyelmet a gyilkosnak, ha ez amazokkal megegyezett [2]). Ellenben a székelyeknél az ilyen kegyelmezésnek

---

[1]) A nemes székely nemzet constitutiói, privilegiumai stb. Pesten 1813. 133. l.

[2]) Kelemen Historia Juris R. Hung. Budae 1818. 223. l.

a régiebb időben semmi helye nem volt, s a gyilkosok minden irgalom nélkül halálra ítéltettek, és kivégeztettek, amint ezt bizonyítják a székely nemzetnek 1555-ben Udvarhelyen Dobó István és Kendi Ferenc akkori vajdák elnöklete alatt tartott nemzeti gyülésében összeszedetett, s ezen vajdák által megerösíttetett szokásbeli törvényeinek 37, 38, 39, és 40-dik cikkei. Ugyanis a 37-dik cikk így szól: „Szántszándékkal való halálért a gyilkos haljon meg, a vajda urak kegyelme, még a király is meg ne oltalmazhassa a peres ellen.“ A 38-dik cikk: „Ha a szántszándékos gyilkost a véren megfoghatják, ugyanottan szolgáltassék törvény reája: ha pedig meg nem foghatják a véren, úgy is sententiázzák meg, és amely széken megtalálják, ugyanottan törvény szolgáltassék reája. A 39-dik cikk: „Történettel való halálért a vajda urak kegyelme használ esztendeig és három napig, de úgy hogy aközben a halálosokon több boszút ne tegyen; annakutána ha az alatt meg nem békéllik, törvény szolgáltassék reája.“ A 40-dik pedig: „Ha valakinek szántszándékkal házára vagy ekéjére mennek, vagy meglesik utjában, s megölik, valamennyin volnának, mind halált szenvedjenek érette“ [1]). Ezen törvények nyomán tehát a gyilkosok az itt tárgyalt eljárásnál a hely színén halálra ítéltettek, és kivégeztettek. És ezen biráskodás folytán kimondott ítéletnél a fölebbezésnek nem volt helye. A szokásbeli törvények 13-dik cikke — melyre Kállay Ferenc e tárgyban a fölebb idézett helyen hivatkozik — ugyanezt mondja: „Valamely dologban sententiát mondanak, ha a meggyőzött fél új ítéletet kér benne, miglen a sententia ki nem adatik, a meggyőzött fél nem tartozik a sententia árát megfizetni“ [2]). De ezen t. cikk nem a halálos ítéletre, hanem az örökségi perekre vonatkozik. Örökség tárgyában a székelyek perei egész a király eleibe fölebbeztethettek (Hárm. Törv. 3. r. 4-dik cím. 6-dik 5.); de a gyilkosság esetében világosan kimondja a szokásbeli törvényeknek előbb idézett 37-dik cikke, hogy a gyilkost a király sem oltalmazhatja meg a peres ellen. Kétség kivül az ilyen szigoru szokásaik- és kemény büntető

[1]) Eml. székely gyüjtemény 45. l.
[2]) U. o. 41. l.

eljárásaikért festik, és jellemzik régiebb iróink a székelyeket a többi magyaroknál szigoruabbaknak és keményebbeknek. Ezért írja rólok Turóci: „in moribus sunt severiores“ [1]). Ezért írja rólok Bonfin: „Severiores adhuc mores retinent, multumque a caeteris Ungaris differunt“ [2]). Ezért mondja rólok Verancsics Antal: „Mores penitus incultos non habent, verum Scythicam adhuc praeseferunt cruditatem.“ [3])

6. A felhozott törvényekből kitetszik, hogy e szokás és büntető eljárás a székelyeknél nem Kálmánig maradt fen, mint Jókai hibásan állítja; hanem az még később is sokáig érvényben volt, legelőször csak 1594-ben töröltetett el országos törvény által; azonban még ekkor sem szünt meg egészen, mert e törvény később egy félszázad múlva 1649-ben ismét megújittatott, és négy év múlva az 1653-diki országgyülésen mind a két rendbeli törvény az „*Approbata Constitutiók*“ sorába igtattatott. Ami arra mutat, hogy a székelyek ezer szokáshoz ragaszkodván, azt az 1594-diki törvény tilalma ellenére később még a XVII. század első felében is folytatták, vagy folytatni akarták, s elpróbálták, és az 1649- s az 1633-diki országgyülések szükségesnek látták az 1594-diki törvényt megújítani, s az említett szokást újolag eltiltani. Sőt még Udvarhelyszék 1740-diki végzésének már fölebb idézett 16-dik cikke is hivatkozik az ezen eljárásnál divatozott régi gyakorlatra, vagy ususra, s az ezen szokással járó büntetésnek egyik részét, vagy nemét, t. i. a *tetemfelszabadítást* nem csak megemlíti, hanem meg is erősíti, azt rendelvén, hogy az ne a megöletett embernek, hanem a gyilkosnak javaiból fizettessék. Ami ismét arra mutat, hogy e szokás vagy büntetés az említett országos törvények tilalma dacára is némely székekben azután is, legalább némi megszorítással, vagy módosítással, folytattatott, s annak egy része, t. i. a *tetem felszabadítása* még 1740. táján is, legalább Udvarhelyszékben, foganatban volt.

---

[1]) Chron. Hungaror. I. r. 24-ik fej. Schwandtnernél „Scriptor. rerum hungaricar.“ I. köt. 78. l.

[2]) Rer. Ungaricar. I. tized. IV. könyv. 1606-diki hanoviai kiadás 107. l.

[3]) Kovachich Scriptor. rerum hungaricar. minor. Budae 1798. II. köt. 109. l.

7. E szokásnak világos nyomai nem tűnnek ugyan fel a magyarok történetében, s a magyarországi régiebb törvényekben; de mindamellett alig szenved kétséget, hogy e szokás, legalább kezdetben, a magyaroknál is divatozott; mert valamint a magyar és székely nemzet testvérek valának: úgy az ősi institutióik és szokásaik is egy kútforrásból származtak, egy alapon nyugvának; mind a két nemzet alaptörvényei- és szerződéseiben ugyanazonegy értelem és szellem nyilatkozik, s egy eredetre mutatni látszik. Hogy e szokás, legalább az erdélyi magyaroknál, egykor divatozott, s annak némi maradványa vagy módosítványa nálok később is sokáig fenmaradt, azt igazolni látszik a „*Compilata Constitutio*“ III. r. 14-dik cikkének már fölebb idézett helye, mely nem a székelyekről, hanem általánosan Erdély minden lakosairól szól; mégis ezen szokásnak, vagy e szokás körüli eljárásnak egy részét, vagy actusát érvényesíti s megerősíti, midőn azt rendeli, hogy a gyilkos nemtudásának esetében a gyilkosság által érdeklett helység lakosai mindnyájan, kik a tizennyolc évet meghaladták, *in loco delicti*, azaz a gyilkosság elkövettetésének színhelyén, vagy is a holttetemnél, *erős hittel* azaz esküvel mentsék magokat, hogy a gyilkosság nincsen hírökkel, azaz nem tudják, hogy ki legyen a gyilkos. Ezen törvénynek nem csak szellemében, hanem betűszerinti értelmében is a székelyeknél divatozott *tetemre hívás* és *hitfeladás* foglaltatik, s annak némileg szelidített és módosított foganatosíttatása parancsoltatik; pedig — amint említém — e törvény nem a székelyekre vonatkozik, hanem Erdély minden lakosaira kiterjeszkedik, akiknél a gyilkosság ezen esete előfordulandna. Hogy e szokásnak világos nyomai a magyarországi régi törvényekben nem tűnnek föl; a székelyeknél ellenben oly sokáig fenmaradtak, azt onnét lehet megfejteni, hogy a magyarok a keresztyénség behozatala folytán a szomszéd keresztyén népekkel közelebbi érintkezésbe jövén, és tőlök a keresztyén polgárisodás szelídebb elveit átvévén, pogány ősi szokásaikat és rendtartásaikat hamarább elhagyták: a székelyek ellenben Europa miveltebb népeitől távolabb fekvő kis hazájokban magokat erősen elszigetelvén, az idegen népek szokásai- és befolyásaitól gondosan őrizkedvén, a keresztyénség behozatala után is őseik pogány szokásai- s institutióihoz

ragaszkodtak, s azok közől többeket némi módosítással sokáig megtartottak. Ez által is igazoltatik Oláh Miklósnak azon állítása, hogy a székelyek még az ő korában sem feledték el az ő ősi szokásaikat és scytha szabadságaikat: „Ita hac quoque tempestate Siculi *veterum morum* ac libertatum Scythicarum necdum sunt obliti.“ [1]) S ebből egyszersmind megfejthetik azon körülmény, hogy az itt tárgyalt szigoru büntető szokás a székelyeknél oly sokáig fenmaradt, míg annak nyomai a magyarok történetében már nem látszanak.

Az ősi szokásoknak ily nyomozásai és felvilágosításai valamint általában a hazai történetirónak több ethnographiai adatot nyújtanak, és több homályosnak látszó történeti tény vagy jelenet megfejtésében tájékozásul szolgálnak: úgy különösen a jog történetére nézve is figyelmet érdemelnek, s őseink szokásaira és büntetőjoga s eljárására világot derítenek.

WAGNER ANDRÁS EMLÉKEZETE

GRÓF KEMÉNY JÓZTEFTŐL*).

Az erdélyi száz tudósok lajstromát és életrajzát közrebocsátotta ugyan Seivert János ily című munkájában: „Nachrichten von Siebenbürgischen Gelehrten. Pressburg. 1785.“ — De a 481. lapon csekély az, amit *Wagner Andrásról* említ; — bővebb emlékét leljük a következendő könyvnek ajánlólevelében:

„De imagine Mundi Libri quinque, Authore *Honorio Gotto* [2]) quodam, in quibus quatuor Elementa ita discutiuntur,

---

[1]) Hungaria, et Attila. Vindobonae 1663. II. könyv. 18-dik fej. 198. l.

*) Közli Vass József könyvtárnok és tanár úr Kolosváratt.

[2]) Lazius Farkasnak, aki az említett Honoriusnak e munkáját feltalálta, és legelébb kiadta, Honorius iránti vélekedését leljük Wagner Andráshoz intézett ajánlólevelének e szavaiban: „*Honorium* hunc nostrum *Episcopum*, ut ego reor *Gothicum*“ stb — és alább: „Ut de au-

ut Cosmographiae ex his rudimenta simul astrorumque scientiae haurias. Inventum opus, et a tineis situque erutum labore et industria Nobilis Viri *Wolfgangi Lazii* Vien. Medici, Sacrae Rom. Regiae Majestatis Consiliarij, et Historici. Viennae Austriae ex officina typographica Joannis Carbonis. Anno M.D.XLIX." Negyedrétben.

Ajánlotta e könyvet Lazius: „Ad Nobilem, et praeclari nominis virum D. *Andream Wagner*, Sacrae Rom. Regiae Ma. a Consiliis, et penitioribus secretis, Dominum, et Patronum." — aki hogy erdélyi szász volt, az, az ajánlólevélnek e soraiból bizonyos: „Patriam Tuam, hoc est Daciam, is autor (Honorius) adfabre descripsit, et eo quidem tempore, quo a Gothis Germanis erat cultus terrae tractus. Tametsi enim *Saxones* (teutonica et ipsa gens) posterioribus annis eam in provinciam a Carolo Magno praesidii gratia contra Avares et Hunnos fuerint translati, tamen Gothorum isthic (érti Erdélyt) semper reliquiae quaedam, ceu et Hunnorum (érti a Székelyeket) manserunt. Id quod ex Jornande partim, hungaricisque annalibus, partim vero ex ritu ejus gentis, consvetudineque colligitur, quae Gothicum adhuc nescio quid sapit. Jam vero *Transylvaniensis Tu* (ubi olim Dacia) *ex Gothorum vel Saxonum posteritate oriundus* Honorium hunc nostrum Episcopum, ut ego reor, Gothicum, sub signis Tuis in aciem descendere non permittes? Non enim video, cui rectius Dacum scriptorem, quam Daco, et cui justius etiam nuper inventum opus.

---

thoris aetate conjecturam facere audeam, hunc forte sub Valentinianis (Caesaribus) scripsisse" stb. — De hogy Honorius nem got, hanem német honfi volt, és a XII. században élt, azt ugyan ezen munkájának későbbi kiadása így jelenti:

„*Honorii Solitarii Augustodunensis*, Mundi Synopsis, sive de imagine mundi Libri III., *ante annos 463 scripti* (tehát 1123-ban) quorum tertius hactenus nunquam visus: jam vero una cum duobus prioribus ex vetusto M. S. Cod. primum in gratiam studiosorum luce donatus prodit. Spirae apud Bernardinum Albinum. 1583." Nyolcadrétben. — De neveztetik Honorius Presbiternek is a következendő munkájának címlapján:

„*Honorii Presbiteri Augustodunensis, qui floruit* ante annos 400 (tehát 1131-ben) Speculum ecclesiae, sive sermones aliquot tam de tempore, quam de sanctis. Coloniae, ex aedibus Quentelianis 1531. 8r.

et a tineis, situque erutum, quam hujus authori inventionis dedicare debeam? Fuisti Tu nobis instigator laboris quam permolesti, sed tamen non inutilis, cum ad bibliothecarum Styriae, Carinthiaeque latissime excurrentium provinciarum perlustrationem hortareris, atque ut Rex sua nos authoritate, sumptuque adjuvaret, causa fueris. Quapropter ut aliquis merito ad ejus authorem consilii fructus redundet, hunc suscipies interea Andrea observan: Honorium, donec aliud Te magis dignum munus adornavero."

De lelünk említett Honoriusnak csak most előhozott munkájában is reánk nézve más érdekes adatokat, mert Honorius az akkori, azaz XII-dik századbeli Ázsiának részeit, s tartományait leírván, őseldődeink hazáját így vázolja: „Mons Caucasus a Caspio mari attollitur, et per Aquilonem vergens pene usque ad Europam porrigitur. Hunc inhabitare Amazones, faeminae videlicet, et viri praeliantes traduntur. — His contermini sunt Mastagetae, Solchi, et Sarmatae. Deinde est Serica regio a Serens oppido, unde vestes, et populus nomen accepere. Post est Batria a Bactrio amne vocata. Huic conjungitur Hircania a silva nominata, in qua dicuntur esse aves, quarum pennae per noctem splendent. Huic jungitur *Scythia, et Hunnia, quarum gentes sunt quadraginta quatuor.* Post hos sunt Hiperborei montes, et Albania regio, a candore populi appellata eo, quod albo crine isthic nascantur homines, alias Albocenses dicti. Cui conterminatur Armenia" stb.

Ez után Europa részeit s tartományait előszámlálván, azon helyet, ahol ma két magyar hazánk fekszik, így tájékozza Honorius: „A Thanai fluvio est Scythia inferior, quae versus meridiem usque ad Danubium porrigitur; in hac sunt provinciae: Alania, *Dacia*, Gothia. A Danubio usque ad Alpes est Germania superior." (Honoriusnak e szavaira ezt jegyzi meg Lazius: „Sic codex Theodosii Gothiam usque ad Tisciam (Tisza) fluvium extendit.") És alább: „*Pannonia superior*, quae a Savia usque ad Peninum montem, cui ad meridiem Histria ab Istro amne, qui et Danubius (extenditur). Ejus pars fertilior Valeria dicitur inter Dravum et Savum, reliqua Danubio proxima *Pannonia prima* vocatur. A Pannonia et Istria Italia attollitur."

Ami pedig említett *Wagner Andrást* illeti, ugyancsak Lazius Farkasnak egy más munkájából „Respublica Romanorum“ bizonyos, hogy név szerint Brassó-vidéki fi volt. Laziusnak szavai, a most érintett munkájának 529-dik lapján, ezek: „In hujus (Coronae) vicina quoque natus est longe optimus vir, singularis Musarum, earumdemque alumnorum patronus, Dominus *Andreas Wagnerus*, Serenissimi Romanorum Regis Ferdinandi a Consiliis, et primis Secretis, Provinciaeque Austriae Inferioris Scriniorum Praefectus, noster, et de nostris benemeritus Maecenas.“

A MUZEUM TÁRCÁJA.

LEVÉLTÖREDÉK.

— Tisztelt szerk. úr! Épen most forgatván Melanchthon Filepnek, az egykori nagy tekintélyü tudós wittenbergi tanárnak ünnepélyes akademiai beszédeit, amint azok „Corpus reformatorum, edidit Carolus Gottlieb Brettschneider. Halis Saxonum. 1843.“ Volum. XI. XII. közölvék, a XI-dik volumen 818—826. lapjain, a dicső Hunyadi Mátyás halhatatlan érdemü királyunk korából előttünk magyarok előtt is folyvást ismeretes *Regiomontanus*, vagy mint némelyek helyesen irták: *Királyhegyi Müller János*, életrajzát találtam, következő cím alatt: No. 103. an. 1549. Oratio de *Joanne Regiomantano* Mathematico, in renunciatione gradus Magisterii philosophici recitata ab Erasmo Reinholt, Salvendensi, Mathematum professore. Ezen müben, Mátyás királyunkra és az ő korára vonatkozólag oly pontokat találtam, amelyeket, ha emlékezetem nem csal, még eddig közöttünk senki fel nem használt, s ugyanazért, szórul szóra ide igtatom azokat, amint következik:

Regiomontanus„ peragrata Italia rediit Viennam, ubi etsi docere caeperat, tamen evocatus a Rege Matthia, et ab Episcopo Strigoniensi, magnis ab utroque praemiis donatus est. Rex etiam pensionem ei annuam decrevit, aureos Hungaricos 200. Hic et regi et Episcopo instrumenta fabricavit ad observandos motus. Nam Episcopi magna erat eruditio in his disciplinis. Et Rex, quamvis nemo Principum ejus aetatis bellicosior erat, tamen non erat rudis doctrinae de motibus coelestibus. Narrant et gravissimo morbo servatum esse Mathematici consilio. Nam cum Medici nullam in humoribus causam morbi deprehenderent, ac animadvertissent, tantum mirificum esse langvorem cordis, Mathematicus monuit, propter Eclipsin, quae minata fuerat Regis vi-

tae, hanc imbecilitatem virtutum vitalium extitisse: nec causam in humoribus (sajtóhiba lesz, „humoribus“ helyett) quaerendam esse, sed tantum cordis vires rebus svavibus fovendas. — Eo tempore Regiomontanus et Episcopo illi tabulas directionum conscripsit, quarum initia etiamsi ab aliis sumpsit, tamen magna pars lucubrationis hujus est ipsius propria. Et haec laborum communicatio justa et laude dignissima est, priores artium semina tradere posteris, et posteros ea fideliter conservare et illustrare. — Eo ipso tempore Rex Pannoniae Matthias bellum movit adversus Bohemos, quae res multarum vicinarum regionum tranquilitatem turbavit. Bohemi partim Casimirum Poloniae Regem accersebant, partim Regnum Duci Saxoniae Alberto tradere conabantur, partim invitabant Matthiam, qui, ut erat acerrimus, antevertit caeteros. Cum igitur Pannonia, Austria et tota vicinia, plenae essent tumultuum, Regiomontanus tranquillam sedem studiis suis quaerens, anno millesimo quadringentesimo septuagesimo primo Noribergam se confert.“ —

Nekem most fájdalom! teljességgel nincs időm arra, hogy az e tárgyra vonatkozó kútfőket újból utánnézzem, s megengedem, hogy az általam közlött sorokban leírt tény említve van már másutt is; azonban még is azt hiszem, hogy épen ezen itt közlött forrás általunk még eddig használva nem volt. S ím ez az oka annak, hogy e sorokat, futtában bár, de mégis feljegyeztem tisztelt Szerkesztő úr számára, hogy ezeket, ha szükség, tetszése szerint felhasználhassa. Igérem magamat arra is, hogy, ha kivántatik, Regiomontanus életét, az idézett forrás szerint közlendem *). *Révész Imre.*

NEKROLÓG.

— Martius 3-dika vetett véget a legjobb, legjellemesb emberek, a legkedvesb költők, a legérdemesb tudósok és irók egyike életének. *Bajza* húnyt el az nap, estveli 5 órakor, húzamos betegeskedés után, mely e nemes elmét rég ellankasztotta már úgy, hogy most csak *eltemetnünk* őt: meg volt ő halva évek óta az életnek, az ügynek melyért keble lángolt türt és munkált, meg az őt örökké egyformán szerető és tisztelő barátinak. Többet a folyvást új fájdalom közepett e sorok irója még nem mondhat el. Együtt tanúlva és készülve véle az irói pályára, együtt és közösen munkálkodva és küzdve, közösen aratva hol javallást hol gyűlöletet: a fenmaradtnak e negyven éves szövetség szép emlékezetét a legsajgóbb vég keserítette el. De meg kell jöni a megnyugvás napjainak, s le fogja róni, mit a szeretet s az igazság a szent árnyék irányában tőle követel.

— Martius 16-kán Manchesterben *Schoepf Ágost* orvos doctor, s egykor a pesti egyetem tanára és m. akademiai tag tetemei tétettek le az örök nyugalom helyére tisztelőinek szokatlanúl számos és fényes kisérete mellett. Kimúlt azon hó 12-d. munkás élte 54-d. évében. Az

*) Szíves örömest venném. *Szerk.*

„Orvosi Hetilap“ a „Medical Times and Gazette“ cikkét egész terjedelmében közli, mely nem csak kórtörténetét, halálát s a boncolat eredményét, hanem érdemei meleg méltánylatát is hozza. Magyar munkái s az általa életbe léptetett kisdedek kórháza soká fen fogják tartani emlékezetét, mire talentomai s tevékenysége mellett munkás szívjósága kettősen érdemesíti. *T. F.*

IRODALMI NAPLÓ.

— Irodalom történet. — *Magyar Prózairók a XVI. és XVII. századból.* Adalékul a magyar nyelvtörténet és régibb irodalmunk ismeretéhez, bevezetésekkel és szómagyarázatokkal. Kiadja *Toldy Ferenc.* Első kötet: *Régi Magyar Mesék, Beszélyek és Erkölcsiratok.* Első kötet: Pesti Gábor Meséi; XVI. századbeli erkölcsiratok: 1. a hét görög bölcs jelesmondásai; 2. Publ. Syrus emleközetre méltó mondási; 3. Cato jó erkölcsre tanító parancsolati. Pest, 1858. Emich G nyomt. és bizománya. K8r. XXV. és 336. l. fűzve 1 ft 12 kr. *).

— Szépirodalom. — *Nemzeti Lant.* Újabb költőink válogatott Versei. Összeállította *Vajda János.* Vörösmarty arcképével. 2 kötet. Pest, 1858. kiadja Heckenast G. K8r. X és 244, meg X és 228 l. 2 ft.

Tompa Mihály Versei. A költő arcképével. I. II. III. kötet. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv. 1858. K8r. 231, 248, 224 l. — Az öt kötet előfiz. ára 5 ft.

Jókai Mór Dekameronja. Száz Novella. III. IV. kötet. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. K8r. 160 és 160 l. Mindenik kötetke 1 ft.

Jókai Mór Munkái. Népszerű kiadás. VII—IX. Népszerű kiadás. *Török Világ Magyarországon.* Történeti regény. Harmadik kiadás. I. II. III. Pest, 1858. Kiadja Heckenast Gusztáv 16r. 113, 95, 95 l. Egy-egy kötetke 20 kr.

Zsibvásár. Irta *Frankenburg Adolf.* I. II. kötet. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. K8r. 242 és 238 l. Ára 2 ft.

— Nyelvtan. — *Schenkl Görög elemi Olvasókönyve.* Ford. *Kiss Lajos.* Pest, 1858. Kilián Gy. egyetemi könyvárus tulajdona. N8r. 206 l. Ára 50 kr.

— Nevelés. — *Népnövelési Közlemények* a kath. egyház szellemében. Szerk. és kiadja *Mészáros Imre* alesperes és plébános. II. füzet. B. Gyarmat, Kék László gyorssajtóján. 1857. n8r. 81—160. l. Hat füzet ára 2 ft 30 kr.

Néptanítók Könyve. Szerk. és kiadja *Szeberényi Lajos.* Harmadik kötet VI. füzete. Gyula, 1857. Réthy Lipót gyorssajtóján. N8r. 335—386. l. Hat füzet ára 2 ft 30 kr.

---

*) A következő kötetek tartalma: II. Heltai Gáspár Meséi és Erkölcsiratok. III. Ponciánus. IV. A szép Magyellóna. V. VI. Romai Gesták.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. MÁJUS, 1858. V. FÜZ.

BALASSA-GYARMAT *)

NAGY IVÁNTÓL.

I. Fekvése.

Nógrád vármegyének Hont vármegyével határos délnyugoti szélén egy hosszú völgyszerű térség nyúlik el, melyen a szabályozatlan *Ipoly* medre kanyarog. Ennek balpartján fekszik *B.-Gyarmat* mezővárosa nyugotról kelet felé hosszukásan, és nyulánksága leginkább kelet és délfelé izmosodik. Éjszak és nyugot felül az Ipoly folyamon túl sík rétség zöldel egészen a városnak átellenében fekvő szőlővel borított hegyvonalig, mely éjszak s nyugot között a regényes láthatárt elzárja; de az *illési* puszta felé fordúlva a legfestőibb tájképet engedi láttatni. Keleti oldalról Szécsény felé a változatos vidék szépségein a magas *Karancshegy* bérceig eljut a szem hatalma. Délfelé tág terjedelemben, de meredekség nélkül halmosodik és emelkedik a táj; a nyugoti oldalon *Kóvár* és *Haraszti* határos helységek közt föltekintve

*) Ismerve a *monographia* terét és körét, eleve be kell vallanom, hogy e leirást, — mely leginkább csak történeti adatok egybe hordását tűzheté föladatául, és így a még annyi más érdekes monographiai igényekből nagyon csekély rész érint, teljes *monographiá*-ul tekintetni nem akarom s nem is akarhatom. *N. I.*

messze távolban veszti el a szem az arra hömpölygő *Ipoly* víztükrét, míg balra tekintve a börzsönyi rengetegnek Nagy-Oroszi felé vonuló egyik ormáról Drégely vára romjai feketülnek alig másodfél órai távolságban.

II. Neve.

Hazánkban több *Gyarmat* nevű hely létezvén, rendszerint megkülönböztetés végett még mindenik egy másik melléknevet is nyert. Így kellett e *Gyarmatot* is még egy melléknévvel megkülönböztetni. Hajdan — rá okleveles adat nem levén, — ha Bel M. és utána Mocsáry Antalnak hitelt adunk — *Nagy*, majd *Ipoly* Gyarmatnak neveztetett. Csak később kapta a *Balassa* előnevet, kétségkivül a Balassa családtól. Azonban a történelmi kútfők meg a XVI. század közepén [1]) is csak pusztán Gyarmatnak nevezik, és így csak legföljebb az említett század vége felé avagy a következőnek folytán kezdetett a *Balassa* melléknévvel megkülönböztetni.

Mi a *Gyarmat* nevet illeti, ámbár az fogalmánál, jelentésénél fogva (telepítvény, colonia) új keletkezést, megszállást jelelne, itt a helynek régisége ellen ellenvetésül nem szolgálhat Különben is a *Gyarmat* szó nyelvünkben is oly régi, hogy annak már Arpád korában nyomaira találunk Konst. Porphyrogenitusnál a hét nemzetségek egyikének *Kurtu-Germat* nevében, amit tudósaink *Kürt-Gyarmat*-nak olvasnak. [2]) E hely pedig már a XIII. század közepén, mint puszta (villa) e névvel illettetett, s így ekkor vagy még előbb gyarmatosíttatott, s nyeré *Gyarmat* nevét.

---

[1]) A Balassa család, melytől mint birtokosától kapta Gyarmat városa a *Balassa* melléknevet, kétségkivül a XIV század végén (1374-ben) élt Balásra vonatkozólag szerzé mai *Balassa* vezetéknevét. De 1413-ban meg e családnév sem volt meg. Említett Balásnak fia *Miklós* Zsigmond királynak 1430-ki *Insurrectionale Regulamentumában* is még csak *Nicolaus de Gyarmatnak* iratik. A Balassa név tehát csak is ezután vétethetett föl. — *Fejér Cod. Dipl.* tom. X. vol. VII. 266.

[2]) Budai Ézs. Magyarország historiája. Debrecen 1811. I. köt. 88. l. — És Szabó Károly: Új Magyar Muzeum 185½-ki foly. I. k. 888. l.

III. A város eredete s történetei 1550-ig.

A város eredetéről semmi történeti adat, hagyomány, vagy néprege nem szól. Nevét okleveleinkben említve csak a tatárjárás utáni években találjuk. Így azon okmány, melyben IV. Béla a koarszegi (kovári) földet Szűgyi Obick fiának Miklósnak adományozza, [1]) Gyarmaton kelt 1244. april 22-kén, s tanulsága annak, hogy IV. Béla király ekkor e helyet személyes jelenlétével szerencséltette. [2]) Gyarmat ez időben még puszta major és Hont várához tartozó birtok volt; [3]) s csak ezután két évvel szakíttatott el attól, midőn 1246-ki sept. 11-én IV. Béla király azt Miklósnak, a Detre fiának (a Balassák ősének) csere-adomány cimén adta Liptó vármegyei Újfalu és Palugya birtokért épen azon határokkal, melyekkel addig Hont vára birtokolta. [4]) És ez idő óta a XVII. század végeig egészen, azóta pedig mai napig egy részben birtokosa maradt a Balassa család.

Az adományozott Miklósnak négy figyermeke volt, u. m. Ritter ispán (comes), II. Detre, II. Miklós, és Péter Ispán ki *Furro* [5]) néven is neveztetett. Ez utóbbi maradt, úgy látszik, az apa halálával Gyarmatnak is birtokában, és valószinűleg ő építteté itt azon toronyalakú erősséget is, melyről okleveleink ez időtájt emlékeznek. De Furro Péter komáromi

---

[1]) Fejér Cod. Diplom. tom. IV. vol. I. 335. l. az adománylevélben előforduló kitételek ezek: „Nicolao filio *Obick de Zíud castrum Koarszeg* (Kóvar) *iuxta fluvium Ipul*. Továbbá mint határok említtetnek: Chalamia (Csalomja), Ighazas chalamia (Egyházas Cs.) Haradissa castrum (Haraszti vár). Mind e helynevek most is nagy részben Gyarmat határát érintő helységek vagy puszták nevei.

[2]) Ráth Kár. Új M. Muzeum 1854. II. 98. l.

[3]) Ez időben a tőszomszédságban alig fél órányira fekvő Kóvár (Koarszeg) is *vár* volt (castrum), mint a fölebb érintett 1244-ki évben Szűgyi Obick fiának adománya szól; még is Gyarmat a sokkal távolabb eső *Hont* várnak volt birtokrésze.

[4]) Az eredeti adománylevél teljes épségben megvan b. Balassa Antal úr kékkői levéltárában, és mint értesültem — a M. Akademia Történelmi Emlékeiben az Árpád-korszaki Diplomatariumban Érdy J. úr fogja közleni.

[5]) Az oklevélben. C. *Petrus dictus Furro*-nak neveztetik.

és krasznai főispán [1]) IV. László alatt a király ellenségeivel cimborálván és azoknak, váraiban menhelyet adván, hűtlenségbe esett, különben is pedig figyermek nélkül lévén, várai és birtokai Demeter mesternek a II. Miklós fiának adományoztattak. [2]) De — úgy látszik — ezen adomány teljesedést nem ért, részint mivel Furro Péternek veje Kázmérfi Lámpért, (Lampertus filius Casimiri) ipsa javait hatalmasul elfoglalva, kezei közt tartá, részint különben is ez adomány a másik két testvérre és azok gyermekeire sérelmes lehetett. Legalább 1290. Jun. 30-kán az esztergami káptalan előtt egyrészről Furró Péter özvegye Wigmándi Erzse és leányai: Kata Huntfi Demeter (*(Demetrius filius Hunt)* özvegye, Anna Kázmérfi Lámpértné; másrészről Furró Péternek testvérei: Bitter ispán; II. Detrének fia az ifjabb Mikó és II. Miklósnak fia Demeter mester között ilyen atyafiságos egyesség történt: az özvegy és leányai Péter szerzett birtokait, ugymint: Kékkő várát, Zsély Dorchán (így) és a két óvári pusztát átengedik süveiknek, Péter említett testvéreinek, ezek viszont nekiek cserébe, özvegyi jog és tartás, jegyajándékok és leánynegyed fejében a Bitter ispánt illető örök javakat, névszerint Hont vármegyében Hídvéget, az Ipoly szigetében épült favárral együtt, Abát, (tán a mai e környéken fekvő Apátfalvát) Oly-várt (Hontban) adták által. [3])

Mielőtt azonban ez atyafiságos egyesség létre jött volna, még Furró Péternek halálával történt, hogy annak nem csak szerzeményeit, de ősi javait is, — mint említve volt, — egyik veje Kázmérfi Lámpért tartá bitorolva hatalmában; kitől azokat az öröködő testvérek elvenni nem birták; Bitter tehát segélyül hívta unokaöcscsét *Demeter* mestert. Ez engedve a fölszólításnak, összeszedé fegyveres szolgáit, és Lámpért ellen támadott, de a vérengző viadalban — kivált a gyarmati torony ostromában nem kevés szolgája megsebesült, és az ostrom áldozata lőn. Gyarmat tehát — tudtunkra — már ekkor tanuja volt egy ostromnak, és egyszersmind

[1]) Bel. id. h.
[2]) Fejér Cod. dipl. J. V. v. III. 490. lap.
[3]) Fejér. Cod. dipl. J. V. vol. III. 500 l.

a rokoni versengésnek, melyet később is alkalma jutott tapasztalnia. — Bitter ispán [1]) ekképen Gyarmatot, Kékkőt és Péter egyéb javait visszakapván, hogy unokaöcscse Demeter mesternek szolgálataiért háláját tanusítsa, kárai kárpótlásaul ugyanazon napon, melyen az említett atyafiságos egyesség kelt, ugyancsak az esztergami káptalanban Gyarmatot [2]) tornyával együtt, és a hozzá tartozó öt pusztát (villa) Harassti, Gyarmat, Monkfalva, Eliásfalva, Lazán és Szurdok [3]) pusztákat, és végre Kékkő várának egy harmad részét Demeter mesternek örökösen bevallá. [4])

Ez események után adatot Gyarmatról majd egy századig nem lelünk.

A következő XIV. században (1375-ben) *Balás* nevü őse birta Gyarmatot, s tőle vette a család később vezeték —, Gyarmat pedig melléknevét. Nevezett Balás — ha Bel Mátyásnak hitelt adunk — Gyarmaton tartá lakását.

Nevezetesebb adatok Gyarmatra nézve a XIV. század elejéről és a XV-nek elejéről a nádori gyülések, melyek Nógrád és Hont vármegye részéről Gyarmat mellett tartattak.

1369-ben László nádor elnöksége alatt *Nógrád* és *Hont vármegyé*nek Gyarmat mellett tartott közgyülésében többi közt Konya mester és fiai Laposd földnek elfoglalásától tiltják Pásztói Domokost és Taari Lászlót. [5])

1388-ban István nádor ismét azon vármegyék részére

---

[1]) Bel M. szerint IV. 141. l. Bars és Hont vármegye főispánja.

[2]) Ekkor „*Possessio*"-nak iratott, a mi falut de birtokot is jelentett. *Possessio* alatt rendesen falut értettek a későbbi időben, például Datum in *possessione* N. N. Mindig falu, helység. A pusztát *praedium*-nak nevezték. Azonban itt a *possessio* szót Gyarmatra vonatkozólag inkább vagyok csak *birtok*-nak fordítani, mivel a következő számadokban is mindig csak *villa*-nak neveztetett; — a *villa* alatt pedig közönségesen majorságot és így inkább pusztát, mint falut értünk.

[3]) *Harassti-Gyarmat*, most csak *Harassti* néven tő szomszédhelység már Hont vármegyében; *Eliásfalva* jelenleg *Illési* határos puszta, *Monkfalva* a *Mankó* szőlőhegy aljában állhatott, most nyoma sincs. *Lazán* előttem ismeretlen; *Szurdok* jelenleg is puszta már Hont vármegyében.

[4]) Fejér: Cod. Dipl. tom. V. vol. 3. p. 490.

[5]) U. ott tom. IX. vol. IV. p. 206.

tartott ott közgyülést, mely alkalommal Deméndi Benedek és Lőrinc Beréni Gálnak fia István elleni ügyökben okleveleik előmutatására időhalasztást nyernek. [1])

1412-ben Gara Miklós nádor is ott tartá Nógrád és Hont vármegyének közgyülését, melyben többi közt a sághi convent a Palásthi nemesek ellen tett tiltakozást. [2])

1429-ben Palóci Máté országbíró tartá ismét azon vármegyék gyülését Gyarmat mellett (prope villam Gyarmat), Sz. Lőrinc vértanu ünnepe előtti második ferián, mely gyülésből nagyobb hatalmaskodási esetről ad ki a király különös megbizásából (ex Dni Regis speciali Commissione) bizonyító levelet [3]). Szintén ezen gyülésből a sághi convent megkeresésére Györök és Tompa helységekre nézve határjárási parancsot, a 6-ik ferián, de a gyülés 12-jk napján [4]).

Alkotmányos életünknek mily hatáskörü intézményei voltak ezen nádorok által tartott megyei gyülések, azt még eddig jogtudósaink tisztán meg nem fejtették. Fejtegetnünk nem e helyre tartozik.

Mi Gyarmatnak ezutáni történeteit illeti, azokra nézve adatainkban a XVI. század közepeig hézag van, mit krónikáink szüke, és a családi levéltáraknak hozzá-férhetlensége s néhol elpusztulása miatt alig lehetend kitölteni. Mint vonúlt el e hely fölött a mohácsi és az ezt megelőző időszak, azt homály födi. Csak ott és akkor tünik ismét föl Gyarmat, hol már erőssége játszá inkább a szerepet. E kor a török világ kora. Mielőtt tehát ismét a város vagy község történeteit jegyeznők tovább korrendszerben, adjuk a vár történeteit.

IV. A vár történetei.

Már följebb említők az 1290-ki okmány nyomán, hogy Gyarmaton már azon időben várszerű torony állott. Szintén azt is, mikép ostromlá abban egyik rokon a másikat.

---

[1]) Fejér: Cod. Dipl. tom. X. vol. VIII. p. 257.

[2]) U. ott tom. X. vol. V. p. 851.

[3]) U. ott tom. X. vol. VII. p. 180.

[4]) U. ott tom. X. vol. VII. p. 310. Garai János metális Revisiójából tünik ki.

Vajon e toronyszerű erőd felmaradt-e a XVII. század közepeig, elhatároznom adatok nem állanak rendelkezésemre; valamint hogy a későbbi vár mikor és ki által építtetett, szintén nem tudható. De a történeti körülményeket tekintve, talán két kort tekinthetünk úgy, melybe e nagyobb vár keletkeztét tehetnők. Vagy tudniillik a XV. század közepét, a huszíták korát, vagy pedig a mohácsi vész után a török uralom terjeszkedési időszakát. Hogy a XVI. század közepén már a vár [1]) megvolt, az legalább a következőkből bizonyos.

Fekvéséről némi rom-maradvány és egyéb körülmények után bizton állíthatni, hogy a város éjszaki oldalán az Ipolyparton terült el. Az Ipoly azon időben még a szőlőhegyekhez közelebb a rétek közepén folyt, hol hajdani medre most is kivehető ésmaig is *Öreg Ipoly* nevet visel. Most e folyam közvetlen a város alatt hömpölyög azon völgyületben, mely hajdan a várnak is itt ott sáncúl szolgálhatott. A vár földig rommá tétetvén, csak itt-ott a víz magasabb szeletű pándalainak oldalaiban szemlélhetni még a mésztől fejérlő falrétegeket. Kőfal csak egy pár ölnyi magasságra állott még egy tímár kertjében, annak műhelye oldalát képezve, de ez is a szomszédságában 1854-ben épült *Vagyonfi*-féle fürdőház termének falai által láthatatlanná tétetett.

A vár nagy nem lehetett. *Zsoldos őrsége* rendszerint 500 fejből állt. Azonban a bányavárosokhoz juthatást tekintve, fontos pont gyanánt szolgált. Gyakran a török birtok határainak változásához képest végházul is szerepelt. — 1543-ban elbukván Visegrád, utána Nógrád vára is török kézbe került, és így a megye délnyugoti oldalán már a félhold uralkodván, kelet-éjszakról Szanda és Gyarmat vára állott végházúl.

Ez időben Gyarmatnak *Horvát Bertalan* volt kapitánya, ki olyan hírben állott, mintha nem nagyon kereste volna az alkalmat az akkori török portyázó csapatoknak megfékezésére, sőt nyugton nézte a vára körül dúló kóbor török csapatokat. Hogy e hír erőtlenítésére tegyen valamit, kapva ka-

[1]) A várnak XVI. századbeli képét kéoét csak Purckenstein német munkája tartá fen, de ez is könyvtári ritkaság. L. Ungrisch. Magazin, II. 104.

pott az alkalmon, mely őt könnyü szerrel egy szerencsés hadi tett sikerével kecsegtette.

1551. aug. 1-jén egy szandavári szökevény török jelentette magát nála, [1]) elmondván, mikép lehetne Szanda várát elfoglalnia. Az árulási terv szerint egy rejték üregen át a szökevény kalauzolása szerint kellett a merénynek megtörténnie. Horvát Bertalan, miután kellő ovatossággal meggyőződött a török őszinteségéről, vállalkozott a terv kivitelére, és egy éjjel a kimutatott üregen át őrserege egy részét szerencsésen a várba belopván azt elfoglalta és földúlta. A benne volt 150 főnyi török őrségből alig 55 szabadúlhatott meg.

Ezen olcsó — árulás által szerzett — dicsőség után a következő évben szebb alkalom nyílt Gyarmat vára kapitányának borostyánt arathatni. De nem kapkodott rajta.

Ez évben a török ismét diadalmas hadjáratot tartott hazánkban. Nógrád és Hont megyéb. Drégely, Palánk, Szécsény, Hollókő, Buják és Salgó vára nem nagy ellentállás mellett döltek a hódító birtokába. Ennek híre alig jutott Ipolyságra, legottan az ipolysági őrség is szétfutott, az erősséget pedig üresen hagyta. Hasonlóan tőn a gyarmati őrség is, mely bé sem várva az ostromot, futásban keresett menedéket. Az üresen hagyott várat a török elfoglalta, de erőt nem helyezett belé, hanem tüzet vettetett rá, és földig földulatta. [2])

Romokban hevert így a vár majd egy félszázadig, addig t. i. míg a XVI. század végén Teufenbach és Pálffi Miklós vezérek szerencsés hadi működéseik által a töröknek uralmát e vidéken is romlás követte, és a hosszú ideig behódolt részek e megyében is visszafoglaltattak. A megye nagy részben a töröktől megmenekülvén, a népszerű főherceg Mátyás gondoskodott a lerombolt várak fölépítéséről, és ezek között Gyarmatnak helyre állítására is parancsot adott. Az építési fölügyelet Pogrányi Benedek Nógrád vára főkapitányát, [3]) mint akkor a szomszéd váraknak is főparancsnokát illette.

Mielőtt az országgyülés az építéshez az ingyen munkát

[1]) Verancsics Fragment. Kovachichnál Scriptores Minores II. 115.

[2]) Istvánfi Histor. ed. 1622. 282. lap.

[3]) A korponai kapitányságból jött Nógrád várába.

megrendelte volna, mint a megyei jegyzőkönyvekben nyom a van, — megkezdetett a helyreigazítási munka. Érdekes lesz a megyei jegyzőkönyv ezen adatait ide jegyeznünk.

1601. már fölszólítá Pogrányi a megyét a gyarmati várhoz szükségelt munkások kiállítására, melyre az határoztatott hogy mivel a megye biztosságára nézve e vár nagyon szükséges, adni fog munkát más megyék gyanánt, de míg ezek nem kötelezztetnek, nem tudja, mit adjon. [1]) Nem sokára Mátyás főhercegnek, és Pogrányinak ismétli levelét vette a megye e tárgyban. Ezekre végeztetett, hogy a negyedik szolgabirói járás (a Libercsey Mihályé) járuljon a vár építése és megerősítése körüli munkára, még pedig úgy, hogy Szécsény és Gyarmat vára építéséhez minden tíz jobbágytelektől egy szekér, és ahoz kapával vagy egyéb eszközzel ellátott két ember; 10 zsellérháztól pedig négy gyalog munkás álljon ki [2]). Az építés ideje alatt adandó élelmezésről azonban a megye igéretet határozata szerint — nem tehetett.

De úgy látszik az igért ingyen munka nagyon hanyagúl teljesíttetett. Legalább még ugyanazon évi sz. háromság vasárnapja utáni harmadnapon tartott közgyülésben Pogrányi Benedeknek ismét két sürgető levelét olvastatá föl a megye az élelem és az építéshez szükségelt szekerek kiállítása iránt. Ezekre végzés ez lön : a szolgabirák minden járásban, úgy mezővárosokon, mind egyéb helységekben 12 ft birság terhe alatt mindenkit kényszerítsenek, hogy a szekeres és gyalog napszámra, nem különben a szükséges fával úgy álljanak készen, hogy mihelyt Pogrányi Benedek kivánandja, a kijelölt helyre és dologra tüstént kiállhassanak. Ez uttal végeztetett az is, hogy minden 10 háztól négy darab, vastagságra és hosszaságra minél nagyobb gerenda készletben tartassék, és a kitüzendő helyre szekereztethessék [3]).

Ez időben, ha bár még a vár készen nem volt is, már őrsége is volt Gyarmatnak, és ezek élén mint a várnak parancsnoka *Morgentaller Fülöp* állt, ki azért folyamodott a

---

[1]) Prot. C. Neog. 1601. 66. l.
[2]) U. ott 75. l.
[3]) U. ott. 84. l.

megyéhez nov. 19-kén fölolvastatott levelében, hogy az őrségnek a hidegtőli megóvására bizonyos helységek tüzifa-szállítására rendeltessenek [1]). Erre a megye határozata ez volt: Kürthös, Szklabonya, Ebeck, Ujfalu, és Zsély szomszéd helységekből minden portától négy szekér fa adassék, és a kitüzött helyre hordassék, de úgy, hogy a várbéli gyalogkatonák ne küldessenek ki többnek zsarolására. Azon esetben pedig, ha ezt megadni nem akarnák, a kapitány a szolgabírót keresse meg a behajtás végett. A fát fuvarozó jobbágyoknak pedig a várkapitány biztositékúl nyugtatványt adjon.

Folyt a munka még a következő évben is, ezt tanusítja Morgentaller kapitánynak a megyéhez küldött isméti levele, melynek következtében az 1602-ki Pálfordulása utáni héten tartott gyülésen az végeztetett, „hogy a gyarmati erődhöz szükségelt palánk-karókat és vesszőket Liberchei Mihály szolgabirónak járásából Nagy-Lam, Lest, Turopolya, és Brezova helységek állitsák ki.“ Azonban még ez évi tavaszszal Poggrányi Benedek Nógrád vára főkapitánya a megyétől a füleki és szécsényi várnak megerősitésére is segélyt kérvén, apríl havában tartott közgyülésen a vármegye azt igénylé, hogy ez esetben Gyarmat épitéséhez nem járuland [2]). E megyei végzés valoszinüleg a már épen apríl hó 20-kán bevégzett pozsonyi országgyülés XIV. törv. cikkének tartalmára alapittatott, mely szerint Gyarmat várához a kivánt ‚*gratuitus labor*‘-ra Hont, Árva és Liptó megyék rendeltettek.

Mindezen rendelkezések mellett még 1604-ben is panasz volt arról, [3]) hogy a többi közt e vár palánkkeritése is a legrosszabb állapotban van. És igy csak azt gyaníthatjuk, hogy ha teljesen kiigazittatott is e vár, ez még csak is legfölebb ez évben történhetett, mert a következő évben már ellentállhatási állapotba kellett helyeztetnie, mint a következőkből látni fogjuk.

1605-ben miután Bocskainak egyik hadvezére Rhédey Ferenc a hajdúkkal Korponát, — mely félelmében kapuit föl-

[1]) U. ott 96. l.
[2]) U. ott 125. és 145. ll.
[3]) Mocsáry id. m. III. 168. l.

tárá — elfoglalta, Fülek vára megvételével Bosnyák Tamást — ki már előbb szintén Bocskaihoz szegődött — bízta meg. Bosnyák Füleket, melyet Thanhauser Honorius és Archowáth Jeromos szilezita védtek, a legerősebb ostrom alá fogta, és márt. 1-én föladásra kényszeríté, mely szerint az őrség egy része Archowathtal szabadon elmehetett. Thanhauser Bocskai zászlója alá állott [1]).

Az előbbiekből láttuk, hogy *Morgentaller Fülöp* már 1601-ben Gyarmat vára kapitánya volt, és az alább mondottakból látni fogjuk, hogy még 1619-ben is ő volt e vár parancsnoka, nem lehet tehát egyebet gondolnunk, mint hogy az 1605-ki föladáskor vagy ő is a Bocskaiak kezébe került, vagy akkor jelen nem volt.

Bocskai a következő 1606-ik évben már hódítmányait a bécsi béke-kötés eréjénél fogva [2]) kiereszté kezéből, és így e vár is esmét Rudolf magyar királyt ismerte urának, különben a Balassák családi birtoka maradt.

A következő tíz és nehány év Bethlen Gábor támadásáig nagyobb részben fegyverzörej nélkül vonult el. És ez időszak a török és Bocskai hadjáratok által megrongált erődök kiigazítására lön fölhasználva. A végházak jó karba helyezéséről az országgyülés gondoskodott, amint ezt az úgy nevezett *gratuitus labor*-ok iránt hozott törvénycikkek tanusítják. E törvénycikkek mind annyiszor figyelemmel voltak Gyarmat vára iránt is. Így 1608-ban [3]) Liptó vármegye, 1613-ban [4]) Nógrád vármegye egyik járása, 1618-ban [5]) Hont vármegyéből Almásy Mihály [6]) szolgabíró járása tarto-

---

[1]) Bethlen Wolf. Historia De Rebus Transylvanicis. VI. 245. „In fortalitiis Széchen, *Gyarmat*, Drégely, Divin, Buják (rosszúl *Cusak*-nak írva) Palánk incolae eorundem locorum, praesidiis germanicis decollatis Bocskaianis sese dedentes."

[2]) A „Corpus Juris" 1844-ki kiadása I. köt. 625 lapon. „Quod personam Domini Bochkaj etc. §. 17.

[3]) 1608. koron. után. XIV. törvc. 21. §.

[4]) Ad Széchen et *Gyarmat* duo processus Comitatus Neogradiensis Andreae Géczy et Georgii Woxitth. 1613. art. VIII.

[5]) 1618. kor. ut. XLIX. törv. c.

[6]) Almási Pomothy családból.

zott ingyen munkával (gratuitus labor) e vár erősitését eszközölni.

E készületek józan ovatosságra nézve igen szükségesek, de a következményt tekintve sikertelenek valának. A legközelebbi hódító előtt a vár kapui kardsapás nélkül önként tárultak föl. Történeteinkből tudjuk, hogy az 1619-ik évben keletről Erdélyből támadt a zivatar, mely az alkotmány- és vallásszabadság védelme jelszavával diadalmas körutat tett hazánkban, és győzelmes árjaival a bányavárosok felé is utat tört magának. Bethlen Gábornak tábornokai Széchy György és Rhédey Ferenc, kiknek hadai előtt a veres selyem zászlón két páncélos sisakos bajnok kezet fogva *Confoederatio* és *Concordia* fölirattal lobogott [1]), ostrommal megvették a Nógrád vármegyei erődök legderekabbikát *Fülek* várát, és kiáltványban (patens) hívták föl a környéket a hódolásra, máskülönben fenyegetők, hogy tüz és fegyverrel mindent el fognak pusztitani. Gyarmatnak ismét visszahelyezett parancsnoka Morgentaller Fülöp német százados nem hajlott a fölhivás teljesitésére. Őrsége azonban máskép volt a fölkelők iránt hangolva. Alig állt meg Bethlen serege, a vár őrség föltámadt kapitánya ellen, és megkötözve a várral együtt átadta az érdelyieknek. [2]) E jelenet a Bocskai korabélihez hasonlatos volt.

Bethlen győzelmes hadjáratainak az 1622-ik évi nikolsburgi békekötés vete véget, mely által az elfoglalt várak ismét előbbi uraikra visszaszálltak. Ezek közé tartozott Gyarmat is. Es már ugyanazon évi országgyülés ismét gondos-

---

[1]) Mocsáry Ant. Nógrád várm. Esmértetése III. k.

[2]) Ortelius Continuatus das ist Der Ungar. Kriegs Empörungen fernere histor. Beschreibungen. Frankf. am Mayn 1665. II. Th. 66. l. *„Der Ober-Hauptmann zu Jármath, Philips Morgenthaler wurde von seinen eigenen Kriegsleuten, weil er sich zu Wehr stellen wolte, den Siebenbürgen zu geschickt, und die Vestung aufgegeben.“* Lottich János Péter *Rer. Germanic Libro IV. pag. 103.* pedig igy irja le: *„Qui Gyarmathie vero oppido praefectus erat, Philippus Morgenthalerus Centurio, quod Transylvanis sese opponeret, propria coharte in castra hostica elatus est, fortalitio hostibus deditione voluntaria cedente. L. Katona, Historia Critica. Tom.* XXX. 234. És Szalay László Magyarország Tört. IV. 519. l.

kodott a várnak kiujitásáról is a „gratuitus labor"ok sorában, és Hont vármegyéből *Gedey Mátyás* szolgabiró járását és Fejér székből a zsolti járást rendelte e vár körüli munkák teljesitésére [1]).

Mielőtt korrendben a vár történeteit tovább folytatnók, egy botlást kell helyre igazitanom, melyre, úgy látszik, okot a különben jeles iró Bel Mátyás tévedése szolgáltatott. Nevezett tudós [2]) s utána mások Balassa-Gyarmatról azt állitják, hogy a történeteinkben *gyarmati* néven ismeretes béke itt létesült Ferdinánd király és a török között. Az igazság kényszerit, hogy e nevezetességet szülőföldemtől elvitassam. Az érdeklett szerződés *Hidas-Gyarmaton* Párkány és Szőgyén között Komárom vármegyében köttetett. Erre nézve elég hivatkoznom oly kortanu szavaira, ki azon frigynek érvényesitésében részt vett, és jelen volt. Toldalaghy Mihály Bethlen Gábornak a kérdéses békekötésre nézve egyik biztosa Emlékiratában [3]) ezeket irja: „*1625 .... Elmenvén azért Buddra az vezérhez, azki nagy tisztességgel fogadván bennünket, sok össze való irások után úgy egyezénk meg: hogy a Párkány és Zödény között az* **hidas-gyarmati** *földön sátor legyen.* Az hova sátorokat vonatván fel ezer hatszáz huszon ötben, mi is, az német részről való commissáriusok is, közben egy nagy cserge sátort vonata fel az vezér; az alágyüllvén mindenik részről való commissáriusok, mi is jelen lévén köztek: az mihez illett, hozzá szóltunk ..... sok disceptátiók után az tracta végbe mene stb.

Azonban más részről ezen hidas- (vagy is kő-hid) gyarmati békekötés [4]) tanácskozmányából tudjuk azt meg, hogy

---

[1]) 1622-ki kor. u. XXXVI. törv. c.

[2]) Notitia Nova Hungariae IV. p. 133.

[3]) *Gr. Miké Imre*: Erdélyi Történelmi Adatok I. köt. Toldalaghi Mihály memoriáléja 237. 238. lap. — Jelenleg Hidas-Gyarmat Kőhid-Gyarmatnak neveztetik.

[4]) Jászay Páltól a Tudománytár 1837-ki II. köt. 38—75. lapjain olvasható „A gyarmati béke" cimü értekezés, hol (a 71. lapon) ezt irja: Igy a mikben kölcsönösen megállapodhatának, VII cikkelyekbe szerkesztek magyar nyelven is, s a rólok készült oklevelet május elején, az *Esztergomhoz kösel fekvő gyarmati* mezőn, mind a két rész

ezen ideig is (1625-ig) Szécsény, Damasd váron kivül a török Gyarmat vára ellen is tett elfoglalási kisérletet a zsitvatoroki béke ellenére [1]).

1629-ben Gyarmat várának kapitánya Kéry János volt, ki ezen évben Esterházy nádor által Bethlen Gáborhoz követségben küldetett is [2]). Ez volt Gyarmati várparancsnok még 1635-ben [3]). Úgy látszik Kéry János [4]) kapitánysága idejében a körül fekvő várak is magyar kezekben lévén, teljes békeségben volt Gyarmat vára. Oda látszik némileg mutatni az is, hogy kapitánya azt hosszasb időt igénylő követségekben járva, oda hagyhatá. Azonban ha egyéb nem történt is, ez időszakból is legalább a kijavításáról gondoskodó törvénycikkekről vannak adataink, melyeknek megemlitését már csak a fenmaradt adatok teljes összegyűjtése szempontjából is mellőznöm hiánynak tartanám. 1635-ben Hont vármegyéből Gedey Mátyás szolgabíró járása és a zsolti járás [5]) rendeltetett *gratuitus labor*-képen e várhoz a kijavitások megtételére. Ismét 1638-ban [6]) pedig e végre Liptó vármegye rendeltetett. Amit az 1640-ik évről e várra nézve Bel Mátyás [7]) ir, nagyon vaszinűtlennek látszik. Az emlitett évben a szomszéd várak, mint: Nógrád, Drégely, Szécsény stb magyar kezekben vol-

---

biztosai, kivévén a budai basát, ki az egyezkedés bevégzésén jelen nem volt, saját aláirásukkal és pecsétökkel megerősiték.

[1]) U. ott: 73. lap. — Lehoczky Stemm. II. 360. irja, hogy Serényi Imre 1626-ban Gyarmatnál esett el.

[2]) Horváth Mihály: Magyar. Tört. II. 220. l.

[3]) Kazy: Historia Univers. Tyrnaviens. 88. l. Wideman „Comitum Gloriae Centum" című arcképgyüjteményében 1647-ről közli Kéry János — akkor már — koronaőr mellképét. — Lehocky Stemm. II. 28. lapon irja. Ócsai Balogh Dániel Gyarmaton kapitány volt. De ez tévedés. Több 1632-ki stb. oklevélből tudom, hogy Gyarmaton lakott, de (vár) kapitány nem volt.

[4]) Kéry János valószinűleg Ipolykéri Kéry Ferenc 1600—1603. Nógrád, és 1599—? Hont vármegye al-ispánjának fia volt. És e Jánossal szakadt ki, úgy látszik, a család innen Sopronvárm., hol Kabold várát birta, 1671-ben Zrínyi Pétert, mint vendégét fogatta el egy Kéry.

[5]) 1635-ki XXXVI. törv. cikk. Ad Gyarmat ex Comitatu Hontensi Processus Mathiae Gedey et Sedis Albensis Solt.

[6]) 1638-ki LXX. törv. c.

[7]) Bel M. Notitia Nova Hung. IV. 133. l.

tak, a töröknek tehát csak ezek között lehetett volna fölfelé hatolnia. Annál inkább csodálni lehet tehát, ha való az, mit a fölebb nevezett történetíró állít, hogy a török Gyarmat várának falai alá juthatott, sőt azt többször erősen megtámadhatá, míg végre diadalmán való kétségében, s boszujában lángok martalékává tette. Azonban ha — egyéb hiteles tanuságok hiányában, ez adatot kétségbe vonjuk is, más részről bizonyos az, hogy ez idő után (hét év múlva) a vár megerősítésére nézve ismét meghozattak az országgyülési törvénycikkek. Az 1647-ki országgyülés [1]) *gratuitus labor*-képen ismét a szomszéd Hont vármegyéből *Herédy Mihály* szolgabírónak, Fejérvármegyéből pedig a zsolti járást, ezenkivül Liptó vármegyét kötelezte a várhoz szükséges munkának kiállítására. Aminek hogy sikere volt legyen, onnan sejthető, mert a következő évben a várat már meglehetős lakható és népes állapotban, belterjedelméhez mért számu örséggel is ellátva találjuk, úgy hogy az őrséget nem csak saját oltalmára, de kirohanásokra és portyázásokra is használhatá.

„Méltatlanság lenne, irja Bel [2]), kinek szavait itt legjobbnak vélem egész terjedelmében közölni, azon jeles hadi tettet [3]) elhallgatni, melyet az évkönyvek [4]) az 1648-ik évre említenek. Ugyan is elhatározták a gyarmatiak, hogy azon csapást, melyet a mult években szenvedtek, ha alkalom adja reá magát, megboszulandják. Figyelmesen vártak tehát minden alkalomra, midőn az ellenségnek árthatnának. Miután kémeik által értesültek, hogy a nógrádi várból egy fő és dús török menyasszony fog Esztergam várába kisértetni, eljöttnek látták az időt bosszujok kitölthetésére. Eleve jókor az erdők szeleibe, melyek mellett a nászkiséretnek elvonúlni kellett, elrejték csapataikat. A terv sikerült. A vigadó lakodalmi csoport közelget, az elrejtett csapatok nagy rivalgással elérohanva megtámadják, szétverik, és a menyasszonyt minden drágaságaiból ékszereiből kifosztják, és zsákmánynyal terhelten térnek vissza Gyarmatra.

---

[1]) 1647-ki LXX. törv. c.

[2]) Id. h.

[3]) Virtutis illud specimen.

[4]) Úgylátszik Ortel. Contin. II. 159. lapjára céloz.

E tett nagyon bántá a törököket [1]). Dühökben elhatározták Gyarmatnak földúlását, hogy kő kövön nem maradand. Sötét éjjel négy ezer török száll a vár alá, és azonnal ásókkal és kapákkal fölfegyverkezve nagy rivalgással a sáncok és palánkok bontásához kezdenek. Az őrség a veszély kétségbe ejtő rohamában fegyverre kapva, az ellenségre rohan, a sáncokból űzni, és minden erővel visszaverni törekszik. A törökök látván, hogy az első megszállásra közölök, több mint hitték volna, esett el, ismételt rohamokkal fognak az ostromhoz, nem akarva megnyugodni, míg betörve a sáncokba a palánkokat át nem vágják, és a várba jutva, az őrséget le nem vágják. A várbeliekre nézve a veszély nőttön nőtt. A sebesültek és elestek helyébe uj támadó sorok állottak, és az ostrom mindég dühösebb lőn. Benn a várban az őrség csekélysége is leverő hatással volt. Hanem véletlenül történt, hogy az előbbi nap alkonyán a palánki huszárok Szécsényből jövet éjjeli szállásra, Gyarmaton maradtak. Ezek tehát szintén fegyvert fogván, az őrségnek segíteni dicsőségöknek tartották. Sőt a harcvágy megszállta a hölgyek keblét is, ezek egy része a bástyák tetején különféle fegyverrel fordult az ellenségre; a legnagyobb rész olaj és vizzel öntözé a támadókat. A törököket szégyenpir futá el, és még dühösebben harcoltak, gyalázatnak tartva nőktől legyőzetni. Folyt a harc mindkét részről megfeszített erővel, dühvel és elkeseredettséggel, mi közben egy aga, ki épen csapatát biztatva, ide-oda lovagolt, egy várőr neje által lelövetett. E veszteség még inkább fokozá a támadók dühét és bosszuvágyát. Eget hasogató lármával támadnak végső erőfeszitéssel a várra, a megvétel sikerültével lekoncolandók az összes őrséget. A várban lévők is fölismerik végső pillanatát a veszélynek. Rendbe szedik magokat, és egy kirohanást intéznek a támadókra oly dühödt rohammal, milyet csak a kétségbeesés pillanata teremthet.

A nem várt kitörés megzavarta a törököket, futásnak erednek, a várbeliek űzik, vágják, és tüskön bokron szétker-

[1]) Ekkor mondák a törökök Oltelius szerint, hogy Gyarmat *nem vár, hanem tolvajok barlangja és huszárok fészke.*

getik. E közben arra érkezik Forgách Ádám Ersekujvár főkapitánya is válogatott lovas csapattal, s a gyarmatiakhoz csatlakozik, mi által azok még inkább fölhevülve sötét estig az ellenséget üldözték.

Es e jelenet — noha azt épen nem lovagias tett eredményezte — volt Gyarmat vára történeteiből a legdicsőbb!

A következő évek ismét csak gyászos és szomorú adatokat nyújtanak e vár rajzához.

1652-ben — mint tudjuk — a törökkel a vezekényi síkon ütközött meg a magyar hadsereg, és ott veszett a négy Eszterházy között *Ferenc* is, a gyarmati várnak kapitánya. [1])

A vár, úgy látszik, egy ideig főkapitány nélkül maradt, s így a parancsnokság az alkapitány kezére jött. Ez *Párducz Lukács* egykor (1636-ban) Bethlen Péter hadnagya[2]) volt, kiről nem tudjuk miként jutott Gyarmat várába alkapitányságra. Párducz Lukács tán egykori urának Rákóci György ellen toborzott hadseregével, vagy előbb megszokva a féktelenséget, folytonos panaszokra adott okot. Majd a várban lakó nemességgel esett izetlenkedésbe, majd még alatta levő őrségével épen útonálló rablásokat követtetett el. Így 1654-ben Ebeczky máskép Ináncsy Mihályt, és Ajtich Horváth Jánost fosztatá ki szabad utazása közben. [4])

A Vezekénynél elesett Eszterházy Ferencet a gyarmati vár főkapitányságában Balassa Ferenc követte, kinek e hivatal — miután a vár úgy is a Balassa család tulajdona volt, és a család tagjai az örökös kapitányság címét igénylék, — már az 1649-ki országgyülésen a 147. törv. cikknél fogva biztosíttatott. Azonban — úgy látszik — Balassa nem tartózkodott Gyarmat várában, vagy ha igen is, ismervén az

---

[1]) Kazy: Histor. Reg. Hung. II. p. 163.

[2]) Szilágyi Sándor: Új Magyar Muz. 1855-ki II. köt. 235. 243.

[3]) Az 1652-ki vármegyei jegyzőkönyv 36. lapján ez áll: *De injuriis nobilium Gyarmatiensium in porrecta supplicatione uberius specificatorum medio requiratur Dnus Supr. Comes.*

[4]) Megyei jegyzőkönyv 1654-ről, 111. lapján: *Lucas Parducz Vice Capneus Gyarmathiensis in facto praedonii Michaeli Ebeczky aliter Inánchy et Johanni Ajtich aliter Horváth in libera itineratione illati acriter accusabitur apud Illmum Dnum Supr. Comitem.*

ellene fenforgó vádakat [1]) nem csodálkozhatunk a fölebb említett panaszokon, melyek az alkapitány Párducz Lukács ellen emeltettek.

És míg a vármegye Párducz Lukács alkapitány ellen írt föl panaszosan a főispánnak, az időben (1653—54-ben) a főkapitány Balassa Ferenc rokona Balassa Imrével, ki ekkor Gyarmat fele részét bírta, pörölt a vármegye előtt az Ipoly fölé építendő híd végett, melynek építését B. Ferenc akadályozni törekedett. [2])

1655-ben az országgyűlés néhány más végház mellett különös figyelemre méltatá Gyarmat vára állapotát is, midőn a királyi fölséget sürgetőleg megkérte e vár épületeinek is kiigazítására. [3]) Egyúttal az ország 200 lovast és 200 gyalogot [4]) szavazott meg e vár rendes őrségeül.

1660-ban száz főből álló német csapat küldetett Gyarmatra beszállásolás végett, mit a lakosok ellenezvén, fölfegyverkeztek és a csapatot megtámadták. A harcon elesett egy hadnagy, két lovas és négy ló, azon fölül a csapatvezénylő málhás szekere is zsákmányná lőn. Azonban utóbb mindent visszaadtak és a katonaságot is befogadták. [5])

A következő (1661.) évben april 26-kán portyázásra indúlt meg a várőrség, csatlakozván a kékkői, korponai és füleki erőd őreivel, összesen mintegy ötszázra menő csapattal, kiket Balassa (úgy látszik II. Bálint) vezérlett. Ezek

---

[1]) Az 1630-ki 35. törv. c. Ob Restél incineratum, et caedes perpetratas per Franciscum Balassa coram Palatino conveniatur. 1649-ben az 55-ik törv. cikk szerint Balassa Simonnal és András árváival volt egyenetlensége. Az 1659-ki 112. törv. cikk kihágásaink megvizsgálására a nádort küldi ki.

[2]) Vármegyei jegyzőkönyv 1658-ik évi 80. l.

[3]) 1655-ki III. törv. c.

[4]) U. ott. Hogy mily jelentőségű volt e szám akkor, legjobban kitűnik, ha néhány más várakba ugyanazon alkalommal rendelt őrség számát tekintjük, például: Fülekbe 300 lov. 300 gyalog, Bujákra 50 lov. 150 gy., Hollókőbe 20 gy., Somoskőbe 20 gy., Szécsénybe 300 lov. 200 gy., Nógrádba 150 lov. 200 gy., Palánkra 200 lov. 200 gy., Lévára 300 lov. 200 gy., Érsekújvárra 1000 lov. 500 gy., Korponára 100 lov. stb.

[5]) Bel IV. 135.

egy török sereget támadtak meg s eleintén kedvező szerencsével, mármár martalékaikkal haza felé vonúltak, midőn az ellenség által körülvétetvén, alig hatvanan térhettek vissza, zászlóikat is oda vesztve. [1])

1662-ben ismét panaszok emeltettek a gyarmati őrség ellen. Novemberben kelt és I. Leopold királyhoz intézett levelében Makripodáry Jácint csanádi püspök panaszosan írja, hogy Balassa Imre hatalmaskodásokat, dúlásokat követ el birtokain a szendrői, ónodi, és *gyarmati* őrséggel; és hogy alattvalói többek közt a gyarmati várban fogságban tartatnak. [2])

Mindeseknél több dicsőséget áraszt a gyarmati őrségre a következő 1663-dik évi történet. Ez évben Balassa Bálint vezérlete alatt a gyarmati várőrség csatlakozva a kékkői és korponaiakkal, a törököket különös cselleł vitte rá Buják vára földadására. Buják vára átellenében a magasabb Őrhegy áll. A magyar csapat e hegyet mindig más és más színű zászlók alatt járta körül, egy oldalon mindig láttatván magukat a várbeli törökök által, kik a cselt föl nem ismervén, roppant számú hadsereg ostromkészületeit hitték e mozgásokban rejleni, és annyira megrettentek, hogy szabad menet föltétele alatt az erődöt feladták. [3])

E csekély dicsőség azonban nem hárítá el a veszélyt, mely még ez évben vég csapással sujtá Gyarmatot. Az 1663-dik szerencsés éve volt a török hódításainak. Ismét diadallal, hordoztaték meg a félhold a hazában, és a bányavárosok előtt álló végházak is, mint Nógrád, Szécsény, Hollókő Palánk egymás után a budai pasaság alá jutottak.

Gyarmat nem foglaltatott el. A török soha nem lakta e várat, hanem mindannyiszor földúlta, fölperzselte, elannyira,

---

[1]) Bel u. ott a gyarmatiakkal csatlakozottak létszámát 800-ra teszi; — a megszabadultakat 50-re, és a történetet augustusra teszi. Mocsáry a magyarok számát 500 ra, a megszabadultakét 60-ra, a törökök számát 3000-re teszi.

[2]) Mocsáry id. m. III. 195. lapon közli a levelet Forgách grófok levéltárából.

[3]) Bel id. m. IV. 113.

hogy nyomaira is alig lehetett rátalálni. Igy történt ez 1663-ban is. [1])

Ily elpusztult állapotban találta Gyarmat várát az 1681-diki év, midőn a soproni országgyűlésre összegyűlt országos rendek arra kérték a fejedelmet, hogy a gyarmati és palánki végházakat illetett őrséggel [2]) Korpona vára őrségét szaporítsa meg, amint ez indítvány az 1681-ki 5. törv. cikk által teljesedésbe is ment.

A török e környéket húsz évig bírta, csak 1683-ban esett vissza magyar kezekbe a szomszéd Szécsény vára. Ez idő alatt Gyarmat pusztán állott, egyes fenálló bástyaromjai összeomlottak, sáncai bedőltek, a körülfolyó Ipoly vize, nem gátoltatva semmitől, alapjait mosá el, s a város is, mely egy-két utcából, s ezek közt a most is fenálló *curia* nevezetűből állt, üresen maradt, lakói elszéledtek, palánkerítése lerontatott, házai leromboltattak, mindenütt az enyészet dúlt, pusztított, úgy hogy Buda vára visszavétele és így már a töröknek Nógrád vármegyéből is elűzése után az 1688-dik évben az egyházak vizsgálatában fáradozó főpap méltán írható jelentésében, hogy Gyarmatnak az elpusztulás miatt helyére is alig lehet rátalálni. [3])

---

[1]) Nem találjuk ugyan krónikáinkban az 1663-ki török pusztításkor Gyarmatnak is földúlását, de összevetve a történteket, azt bátran ez évre állíthatjuk. Hogyan is tarthatta volna magát Nógrád Szécsény stb szomszéd várak elfoglalása mellett fel? — De az alább idézendő 1681-ki soproni országgyűlési *Acták* világosan is mutatják, hogy Drégely Palánkkal együtt pusztíttatott el akkor, midőn a fölebbi várak elfoglaltattak. Ez pedig 1663-ban történt.

[2]) Acta Comitialia Soproniensia Anni 1681. pag. 77. ezeket olvassuk: „*Cum autem injuria praeteritorum disturbiorum nonnulla praesidia utpote Érsek-Újvár, Neogradiense, Széchenense, Bujakiense, Hollókőiense ect. per Turcas infensos Christiani nominis hostes, intercepta et occupata; alia vero desolata et solo aequata, ut sunt Sašgyén, Werebély, Drégely, Palánk cum arce et* **Balassa Gyarmat** *extiterunt.* A történelem mutatja, hogy ezek 1663-ban történtek.

[3]) Hevenesi Mss. A. tom. LX. p. 238. az esztergami érseki megye részéről egy Canonica Visitatio van az 1688-ki évről, melyben Gyarmatnak azon évi állapota így festetik: „*Giarmat et Palánka olim praesidia populosa in pari sorte sunt, ut vix amplius eorum locus dignoscatur.*"

Ezek voltak a várnak történetei. A következő évtized a szétszórt romok fölé más épületeket rakott; más népet hozott, más szín, más élet kezdett e téren támadni. A hadikürt rivalgását, a kardok csörrenését kaszák pöngése és az iparos műhelyek moraja váltá föl. A város, ujjá születésének vagy is átalakulásának hajnalára virradt, miről következő fejezet fog szólani.

MARTINUZZI HALÁLA IDEJÉNEK MEGHATÁROZÁSA.

GRÓF KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

Heltai Gáspár a Dávid zsoltárait magyarra fordítván, és azokat tulajdon betüivel a következendő cím alatt kinyomtatván :

„Soltar, azaz Szent Davidnak, es egyeb Profetaknak Psalmusinac, avagy Isteni dichireteknek Könyve : Szep Summatkackkal es roevideden-valo aertelmoeckel, Magyar Nyelven Heltai Gaspar . . . . . [1]) Colosvarat. 1560.“ nyolcadrétben ; — azokat *második Zápolya Jánosnak* ajánlotta, s ajánlólevelét e szavakkal rekesztette be : „Datae Colosvarini *Anno domini M. D. LX. die XX. Februarii, quo ante annos octo* (következőleg 1552-ben) *Frater Georgius Dalmata*, Thesaurarius, hostis veritatis Christi, et Majestatis tuae serenissimae *in Castro Alvinc perfidie suae . . justas poenas dedit.*“

Martinusius György megöletése Erdélyben történt, a hol maga Heltai is élt, és Martinusiust személyesen ismerte. Martinusius megöletésének esztendeje és 1560 között csak egy pár év a különbség, s következőleg Heltainak, Martinusius megöletésének esztendeje és napja iránti feledékenysége vagy tévedése alig lenne képzelhető; ha Pray György „Hierar. I. 180. az eredeti példányból („ex authographo transcribo“) közre nem bocsátotta volna Castaldusnak Nádasdi Tamáshoz irt levelét, melynek ide tartozó sza-

---

[1]) Példányom itt a papiros enyvetlensége miatt elmállott.

*) Közli Vass József tanár és könyvtárnok Kolosvárt.

szavai ezek: „Placuit Omnipotenti Deo Illustrissimum Dominum Cardinalem Varadiensem felicis recordationis ad aliam vitam ducere morte quadam repentina..... Ex Zassebes, die *XVII. Decembris 1551.* — Tehát Martinusius 1551-ben December 17-dikén már meg volt ölve, [2]) s következőleg 1552-ben februárius 20-dikán meg nem ölethetett.

Castaldus, említett levelének utánirásában jelenti egyébiránt: „*Marcus Antonius* primus inter omnes pugione in gutture bis transfixit Reverendissimum. Ipse Marcus commen-

---

[2]) Az akkori villongós és egymás ellen dühöngő időnek leirása találtatik egykorú latin versekbe foglalva a következendő cimü, s már igen is ritka könyvecskében:

„Ad Clariss. Virum, Nobilitate et Virtute praestantem *Quirinum Schlaker, Senatorem Schemnicens*: studiosae juventutis Maecenatem singularem *Ειδύλλιομ*, scriptum a *Zacharia Ursino Vratislaviensi*. Vvitebergae. Anno 1552." negyedrétben. — A csak most említett versek e könyvecskében im ezek:

„Mota novo cernis civilia bella furore,
Infestos ducibusque duces, atque urbibus urbes,
Undique et infausto populos se tollere motu,
Bella volunt miseri, pax fastidita fugatur.
Aspicis ut miles passim sceleratus oberret,
Multaque sollicitis minetur damna colonis,
Pernicies gregibus, cultisque novalibus ingens.
Vos quibus est justa populos ditione tenere
Concessum, quo vos rapit exicialis Erinnys,
Horrida prae miti placeant ut bella quiete?
Siccine deseruit vestrae vos cura salutis?
Ne tantum tentate nefas, satis ante malorum est.
Turcicus hei vobis vosmet lacerantibus hostis
Imminet, exhaustas germanae perdere gentis
Relliquias cupiens, quem dudum Pannonis ora
Et timet, et sentit violento Marte furentem.
Nec mora quin dominum jam jam superata ferocem
Accipiat, vestrisque immittat protinus agris.
Hunc igitur contra tandem socia arma parantes,
Parcite jam vobis, vestris jam parcite regnis,
Consiliis ceptos placidis componite motus.
Non profecturas sed quin ego cesso querelas
Fundere? non curant pastoria carmina reges.
Conscia venturae sibi, cum natura ruinae
Vix trahat extremum tot fracta laboribus aevum,
Principium interitus quaerunt jam fata futuri."

dat servitia sua humiliter." — Bizony jó markos legény lehetett ez a Markus! — emlékezetét leljük mindazáltal a következendő című könyvben is :

„De Justitia sempiterna Tractatus *Mihaelis de Neckardis* Accessit ejusdem Sermo Collegialis, et Carmina varia de virtute." A könyv végén: „Moguntiae. M. D. LX. secundo." negyedrétben, — az 5-ik lapon ezeket olvashatni : „Quid ni et ipse Reverendiss. Dominus Frater Georgius Sacrae Romanae Ecclesiae Cardinalis, vir summae apud Transylvanos auctoritatis, conductitio *Marci* Itali pugione miserrime adeo super periit, ut Dei justissimi vindicta tantum crimen diu ignorare nequierit. *Marcus* enim iste nefarius, miles in necando solum strenuus, haud diu post, non obstante auri vi, quam ex carnificio isthoc sceleratis manibus promeruerat, et ipse crudelissimam subivit mortem, ita volente et imperante Omnipotentis justitia."

OLÁH MIKLÓS EMLÉKEZETE.

GR. KEMÉNY JÓZSEFTŐL.

Ki ne ismerné közöllünk e tudós hazánkfiának munkáit, s érdemeit? de ismérte őtet a maga korában a tudós külföld is, és egykorú dicséretes emlékét fentartották a következendő külföldi könyvek :

„Epigrammata Ex Thesauris Graecorum deprompta, et jam recens latine facta. *Joanne Ramo* Goessano Autore. Viennae Austriae ex officina Typographica Joannis Syngrenii. Anno M. D. LI." Negyedrétben. — Rámus János ajánlotta ezen munkáját : „Illustriss. Principi D. *Nicolao Olaho* Episcopo Agriensi, et Regiae Majestatis per Hungariam Cancellario," kinek dicséretére ezeket írja : „Cujus in graecis vertendis tanta est dexteritas, ut vel solis Tuis manibus videantur Graecorum thesauri velle contrectari : lasisti in hoc argumento adolescentior, cumque Tibi aetas ad has delicias sequendas manum porrigeret, at nunc cum Te in alto fortuna collocarit, nec suscepta patriae, reiquepublicae negotia in his studiis amplius Te commorari patiantur, pro Musis prae-

stantissima quaeque favoribus, et opibus enutris ingenia, sub tali ductore haud dubie ad spes maximas praeparata, unde Musae suarum dotium foenus se non mediocre fecisse palam confitentur."

Ugyan ezen Rámus János írta a következendő verseit is Oláh Miklós dicséretére :

„In Te Musarum turbaingenuosa quiescit,
Tuque Helicon, Tuque es quicquid Apollo fuit.
Ergo sibi Musas quisquis velit esse faventes,
Et felix studiis numen adesse suis,
Pectoris ille Tui precibus penetrale fatiget,
Expugnetque animi limen Olahe Tui,
In quo, quicquid habent vatum monumenta, reclusum est,
Heu quanto Deus hic flumine abundat opum."

Lásd pedig ezen verseket a következendő című könyvben :

„Symmicta Elegiarum, et Epigrammaton Latinorum : In quibus heroica quaedam, multa seria, plurima jocosa, et ad reprehensionem comparata invenies. *Joanne Ramo* Goessano autore. Viennae Austriae excudebat Egidius Aquila. Anno M. D. LI." negyedrétben.

Oláh Miklósnak a görög nyelvben való különös jártasságát és tudományok iránti bőkezűségét említve látjuk a következendő című könyvben is :

„De Exequiis Caroli V. Max. Imp. quas Ferdinandus Augustissimus Imp. Germano fratri suo clarissimo Augustae Vindelicorum fecit fieri. Item de exequiis Mariae Hungariae, et Mariae Angliae Reginarum, per eundem Imperatorem nostrum aliquot diebus post celebratis. 2. Machab. 12. Sancta, et salubris cogitatio est exorare pro defunctis, ut a peccatis solvantur. Augustae Vindelicorum. Philip. Ulhardus excudebat. 1559. IIII. Calen : Martii." — Negyedrétben. — Ezen halotti beszédeknek kiadója előjáró beszédében Oláh Miklósról e szavakkal emlékezik : „Reverendiss. Archiepiscopus Strigoniensis Nicolaus Olahus, pater vigilantissimus, literis ipse tam Graecis, quam Latinis non minus instructus, quam liberalis fautor litterarum."

Oláh Miklósnak hírét a külföldön nem csak alapos tu-

dománya, de az is nevelte, hogy a külföldnek több akkori tudósait segedelmezésével gyakran éltette, így p. o. tudós *Rámus János*, Nannius Péterhez, és Latomus Jakabhoz írt elegiáiban maga jelenti ki, hogy Oláh Miklós segedelmezésének köszönheti, hogy tanulás végett Páduába mehetett. — Ezen elegiákat pedig olvashatni a következendő című könyvben:

„Otthomanorum Familia, seu de Turcarum Imperio Historia, N. Secundino Autore, addito complemento *Jo. Rami* a capta Constantinopoli usque ad nostra tempora. Item Elegiae, et Hendecasyllaba quaedam ejusdem Rami. Cum gratia et privilegio Rom. Reg. Maj. ad quinquennium. Viennae Austriae, excudebat Egidius Aquila. Anno M. D. LI." Negyedrétben.

Tudós *Burgundiai Jánost* (Joannem a Burgundia) Oláh Miklós, aki Németalföldön 1531-től 1539-ig második Lajos királynak özvegye mellett hivataloskodott, onnan hozta magával tulajdon költségén Austriába; — ez adta ki azután Bécsben csakugyan Oláh Miklós költségén s meghagyásából e következendő című könyvet:

„Fructus quibus dinoscuntur Haeretici, eorum quoque nomina, ex Philastro, Epiphanio, Augustino, Eusebio etc. Et quibus armis devincendi. Per F. *Joannem Fabri* ab Hailbrun Cathedralis Ecclesiae Augustanae a sacris contionibus. Mathei V. ij. A fontibus eorum cognoscetis eos." Esztendőszám nélkül, nyolcadrétben. — A második lapon kezdődik a kiadónak előjáróbeszéde: „Pio Lectori salutem in Christo *Joan: a Burgundia.*" — Ezután pedig *Sebastiani Listii* és *Wolfgangi Byvvdy (Büdi Farkas)* ajánló versei; — végre Fábrinak a könyv címlapján említett munkája [1]).

A tudós külföld Oláh Miklósnak gyakorti segedelmezéseit azzal hálálta meg, hogy tudósabb férfiai által őtet több

[1]) Fáber Jánosnak e munkájában a többi között ez is iratik: „Arobonarii dicunt: Caenam Domini dari nobis in signum tantum, et pignus corporis Christi, Hoc idem docet *Franciscus Stankarus* in Transilvania, et profugus ille Paulus Scalith (Scaliger) ac apostata ille Vergerius apud Ducem Wirtenbergensem."

versen könyvek ajánlatával megtisztelte, aminek bizonyságai a következendő című könyvek :

I. — Ad Potentissimum utriusque Pannoniae, ac aliarum Provinciarum Regem Ferdinandnm e Boemis redeuntem, Carmen congratulatorium *Jani Lucii Brassicani.* Ejusdem aliquot Epigrammata." Hely, és esztendőszám nélkül, negyedrétben. — A második lapon következnek Brassicanusnak ajánló versei : „Ad Reverendum D. Nicolaum Olah Cusodem Alben : ac Secretarium Regium :"

„Cuinam debeo dedicare carmen ?
Ab incude recens meum patrono ?
Profecto Tibi Nicolae soli,
Qui mi continue facis benigne.
Quod si dignum erit approbatione
Tantum magne Tua, satis superque est,
Non assis facio severiores
Censuras aliorum, et omne virus,
Quare perlegere hoc velis poema
Ineptum fateor, nec eruditum,
Quandocunque per ocium licebit.

Janus Lucius
Brassicanus."

Ezen könyvnek végefelé találtatnak Brassicanus epigrammái : „Reverendo D. *Nicolao Olah* Patrono suo." „Ad pudicissimam Dominam *Magdalenam Turzonis* conjugem." [1]) „D. *Francisco de Bathyan.*" „Magnifico D. *Thomae Nadastino.*"

II. — „Hesiodi Ascarei Poetae vetustissimi poemation de Herculis Clypeo jam recens latino carmine redditum *Joanne Ramo* de Goes apud Austriacorum Viennam graecae lingvae professore publico interprete. Viennae Austriae apud Joannem Syngrenium. An. MDL." negyedrétben. — A második lapon kezdődik Rámusnak ajánló levele : „*Nicolao Olaho*

[1]) Brassicanusnak *Tursó Magdolnához* írt versei ezek :

„Pallada cum superes, Venerem, castamque Dianam
Ingenio, forma, dote, prudentia,
Nacta virum merito es tandem virtutibus hisdem
Pollentem, ac tibi sic undique consimilem,
Ut pietate Aeneam vincat, Nirea forma,
Et pylium pulchris Nestora consiliis."

Episcopo Agriensi, S. R. Mtis per Hungariam, et Bohemiam Cancellario," és abban a többi között: „Sed ne prolixitate nimia odiosus sim, ad Cel. V. venio, cui nostri laboris patrocinium in tanta temporum malignitate imponere ausus fui, confisus vel D. Nannii nomine, hominis Cel. V. studiosissimi levidense hoc unusculum (munusculum) non ingratum Cel. V. futurum, praesertim cum jam olim ab ipsa Tui ortus nobilissima infantia, et doctos ornare, et crescentium ingeniorum conatus adjuvare consveveris..... Ad Te redeo Reverendissime Praesul, obsecrans, ut nostri ingenii primitias e Tui nominis splendore aliquid ornamenti decerpere patiaris, quod, si facis, nostrosque labores a Cel. V. probari sensero, majora brevi, quae nondum ad judicium populi maturuerunt, multo et lubentius, et alacrius proferemus. Bene vale generosissime, atque eruditissime patrone. Viennae Austriacorum, tertio Idus May. Anno 1550."

III. — „Sylva Encomiorum Serenissimi ac Potentissimi Principis et D. D. Ferdinandi Dei gratia Romanorum, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae etc. Regis, infantis Hispaniae, Archiducis Austriae, et Ducis Burgundiae etc. Domini sui clementissimi. *Autore Joanne Serifabro* Oppolitano." — A könyv végén: „Viennae Austriae apud Joannem Carbonem. Anno 1550. Mense Aprili." — Negyedrétben. — A második lapon következik a szerző levele: „*Nicolao Olaho* Episcopo Agriensi, Cancellario Regni Ungariae."

IV. — „Carmen Graphicum de Bachanalibus. Dicatum Reverendissimo et Illustri Principi Domino *Nicolao Olahy* (így!) Archiepiscopo Strigoniensi..... Studiorum Mecenati inclyto Autore *Joanne Stasio a Dubnice*. Viennae Austriae. Excudebat Michael Zymmermann. M. D. LX."—negyedrétben.

V. — „*Tranquilli Parthenii* Ragusini de morum in omni Republica, ac in omni vitae genere necessaria integritate. Opus posthumum. Nunc primum in lucem editum, scholiisque hinc inde perquam utilissimis auctum per *Johannem Cynglum* Pludentinum Rhetum. Antwerpiae. Ex Officina Christophori Plantini. M. D. LXI." — Negyedrétben. — Ajánlotta e könyvet Cynglus János esztergami érsek *Oláh Miklósnak*, akiről ajánlólevelében eseket írja:

„Quisquis eruditorum suum in specie laudat Maecenatem, et fautorem, inque ejus laudes profunditur. Sed sunt haec pure specialia, passimque obvia. At Te non unus, aut plures seorsim solum laudant eruditi, nam Te praeter inclitam Pannoniam, ac patriam, in qua ad gentis Tuae gloriam, splendoremque natus es; alia quoque regna, in quibus olim versabaris, et quorum eruditos Tua eximia, incomparabilique largitate non minus ac humanitate juvasti, et ad majora in republica litteraria audenda consilio, aereque Tuo munificentissime excitasti, laudare non desinent. Et sane merito, nam sive eruditionem Tuam conscriptis operibus sat jam omnibus notam, ac laudatissimam, sive natales Tuos, ex quibus etiam inclitissimus quondam Pannoniae Rex Matthias, cujus memoria ad astra merito attollitur, ortum traxerat, sive denique eminentissimam, summamque Tuam dignitatem tam ecclesiasticam, quam et civilem intueamur; nihil certe his omnibus excellentius, nihil nobilius, nihilque laudabilius aetate nostra inveniri sane poterit. Et tamen majus his fere omnibus est illud, quod non sit in Germania, non sit apud Belgios, non sit apud Helvetios nostros, non sit denique in Italia, sed ne in Gallia quoque vir vel et mediocriter eruditus, qui virtutes Tuas, eruditionem Tuam, Tuum in litteratos munificum amorem, Tuumque eos juvandi, animandique studium laudari uberrime non audivisset. Tu ergo jam non solum unius, alteriusque eruditi, sed integrorum plane regnorum Maecenas dici merito promereris. . . . . Vivis nunc in Pannonia, ... resplendent tamen velut solis radii, quotidie exteris etiam in oris, et regnis laudes eruditionis, munificentiaeque Tuae. . . . . Tu historicus perinde ac poeta ornatissimus, Tu sanctissimus perinde ecclesiae praesul, ac sapientissimus Regis a consiliis, tantas jam ab olim promeruisti laudes, ut exile hoc, quod nunc Tibi dicamus munusculum, si fors giganteum plane esset, nihil Tibi jam laudis adferre, sed sibi ipsi solum ex nominis Tui splendore ornamentum, praesidiumque nancisci valeat.“ [1])

[1]) Nevezetes, amit Cynglus János e könyvben az 5-dik szám alatti jegyzésében ily cím alatt: „De ira“ első Mátyás királyunkról

Mellőzve itt a többieket, csak még azt említjük, hogy Oláh Miklósnak korabeli arcképe a következendő című könyvekben látható:

I. — „Breviarium secundum usum almae, et Metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis, in promotionem divini cultus, et ministerii, denuo impensis reverendissimi D. *Nicolai Olahi*, ejusdem Ecclesiae archiepiscopi impressum. Viennae Austriae, excudebat Raphael Hofhalter Anno 1558.“ — Nyolcadrétben.

II. — „Missa Evangelica quid sit, solidis, catholicisque explicatum documentis, iisdemque sanctissimis Ecclesiae Doctoribus petitis, atque collectis, in gratiam, confirmationem, consolationemque piorum. Per D. *Joannem Fabri* Hailbrunnen: professione Dominicanum, apud Agustam Vindelicarum majoris aedis concionatorem. Anno. M. D. LVIII.“ — A könyv végén: „Viennae Austriae excudebat Raphael Hofhalter.“ — Nyolcadrétben.

III. — „Catholicae ac Christianae Religionis praecipua quaedam capita, de Sacramentis, de Fide, et operibus, de Ecclesia, Justificatione, ac aliis a Reverendissimo D. D. *Nicolao Olaho* Archiepiscopo Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis, Primate Hungariae, et Legato nato etc. ex purissimis sacrae scripturae, traditionum Apostolicarum, Canonum ac Sanctorum Patrum fontibus derivata, et in Synodo sua Dioecesana Tirnaviae proposita, ac breviter explicata. Anno M. D. LX. Viennae Austriae in Aedibus Collegii Caesarei Societatis Jesu. Excudebat Raphael Hofhalter. Anno 1560.“ — Negyedrétben. — Oláh Miklósnak e könyvben megjelent arcképe alatt a következendő versek állanak:

„Praesulis effigiem quisquis depinxit Olahi,
Vicit Apellaeam sedulus arte manum.“

Ez tehát a leghívebb arcképe Oláh Miklósnak.

---

mond: „Inclitissimus quondam Pannoniae rex, *Mathias*, suae aetatis regum splendidissimus, adeo vehemens narratur nonnunquam fuisse, ut ira saepius ejusdem animum ad omnia bona proclivem oppresserit, eique subinde mortem adtulerit, quamquam sint Aulici, ejusdem viduae infensi, qui cum veneno succubuisse fabulentur.“

ESZTERHÁZY PÁL NÁDOR NÉHÁNY LEVELE

GYŐR VÁRMEGYÉHEZ 1682-BŐL.

KÖZLI

RÁTH KÁROLY.

[Ime ismét egyszer néhány példája a XVII. századbeli országos levelezésnek, melyben a diplomatikai magyar nyelv saját bájával bírt a régi magyar patriarchális bizodalmas hangnak, s azzal egyszersmind kedves folyékonyságot, simaságot, sokszor valódi szép irályt, kötött össze.

Gróf Eszterházy Pál, a nádor és vallásos könyvek szerzője, levelei e részben is a szebb maradványok közé tartoznak. Nála megvan ama levélirói őszinte hang és keresetlen könnyüség, némely azon századbeliek dagálya nélkül.

A jelen levelek, melyek nagyobb részt több megyékhez is voltak intézve, s melyeket egy szorgalmas és lelkiismeretes gondú buvárja történelmi okmányainknak, Győr vármegye levéltára eredetieiből betühíven másolt, historiai tekintetben nem hoznak újat. Tudtuk az 1682-ki felkelés hirdetését; ismertük azon biztalanságot, melylyel a nádor kénytelen volt abban eljárni, nem kapván királyi hadakat, mikhez a felkelő nemesek sorakozhassanak; azon eredménytelenséget, mely ily parancsolatokat szükségkép követett; mert, míg a nádor-főkapitány úgy szólván csak saját személyében várta be a hozzá sereglendő megyéket, más vezérek alá állíttatván a kir. hadak, azalatt az önhatalmú Tököli s a törökök szépen elszedték egymás után a felföldi várakat, városokat; s az Eszterházy semptei tábora még mindig véknyan állt némely hirtelen fogadott hadaival, míg Tököli Füleket megvévén, lóra csatolva hurcoltatta munkácsi várába az érc jellemű Kohárit. Ismertük, mondom, e siralmas eljárást; tudtuk hogy a siker előre tudásában a nádor bízvást megtarthatta, országos dolgai hátramaradása nélkül, lakodalmát Tököli Évával, mely e rövid levelezésnek is egy kis epizódját teszi. De méltónak tartot-

tam azokat közölni, mint amelyek az általános ismeretet közvetlen szemlélhetőségüvé teszik.

Hogy az olvasó élvezete akadéktalan legyen, eltérve Ráth Károly úrnak diplomatikai hűségű másolatától, mai *helyesírással* adtam az Eszterházy *olvasását*. Az eltérés tehát, mint nyelvemlékkiadásaimban rendszerint, csakis külső, híven adván nem csak a szöveget, mi magában értetik, hanem a szerző kiejtését is.

Ennyit tájékozásul. Következzenek immár a levelek magok. *Toldy Ferenc*].

I.

Illustrissimi, Reverendissimi, Spectabiles ac Magnifici, Generosi, Egregii et Nobiles Domini et Amici mihi observandissimi! Salutem cum Officiorum nostrorum commendatione. Nem kételkeszünk benne, hogy tudva ne légyen kegyelmeteknél, minemő kigondolhatatlan, majd utolsó romlásra jutandó, ínségben legyen szegény megnyomorodott hazánk az sok fegyverkező, szabadság szénje (színe) alatt pusztító hadak miatt; mely dolgokból ez hajdan fényes s döcsőséges keresztény országnak (azki régenten az több háta megett lévő országoknak is istápja s őrállója, sőt erős bástyája vala) végső veszedelmét, soha vissza nem térő szép szabadságának letapodását nyilván várhatjuk; járulván ehez az természet szerint való ellenségnek ajánlott mindenkori adózás, melyet némely, hazájok régi szabadságát megutáló, nyughatatlan elmék kivánnak nagy becstelenül. Kibül világosan kitetszik micsoda szabadságszerető légyen az, azki az pogány ellenség adózó jobbágya, maga hiti s igaz magyarsága ellen, kéván lenni, noha pedig sok ízben az pusztító magyarokkal armistitium orvosságával kivánta volna szép lecsendesétését kegyelmes koronás királyunk ő Fölsége ezen sok alkalmatlan cselekedeteknek, de az pogányhoz inkább, mint maga királyához s édes nemzetségéhez bizakodó megátalkodott szivekkel semmi lett uton módon végét nem érhette. Mire nézve, tekintvén atyai szemmel megírt kegyelmes királyunk ezen kedves országának ily égben kiáltó pusztulását, el akarván az

következendő bizonyos veszedelmet mindenképen távoztatni, nagy erős hadait kénszeríttetett ezen hazában rendelni, csupán csak a végre, hogy királyi s atyai tartozása szerint az alkalmatlan dúló s pusztító tolvajoktúl országát megmenthesse, és hozhassa előbbeni jó békességre s szabadságára. Ennek nagyobb előmenetelére nékünk is méltóztatott ő Fölsége kegyelmessen parancsolni, hogy kegyelmeteknek palatinussi tisztünk és hivatalunk szerint insurrectiót publicáljunk, hogy tudniillik ez által az haza szabadságát csak szóval kereső, és másfelül rontó ellenség kiirtassék ez hazából. Mely kegyelmes Urunk igen méltó parancsolatjának eleget akarván tennünk, isten áldásából édes hazánk megmaradásáért eleinktül reánk származott igaz magyar vérségünk megmutatására, nem szánván vérünket is kiontanunk, személyünk szerint mezőben akarunk szállani. Kivántuk azért említett palatinussi hivatalunk szerint kegyelmeteknek tudtára adnunk és parancsolnunk is; oly készülettel legyen, hogy az midőn látja mezőben való szállásunkat és isten által tovább való mozdulásunkat, minden késedelem nélkül, mentül többed magával lehet, conjungálhassa velünk magát országunk élő törvényében expressált büntetés alatt; hogy így egy szévvel (szivvel) lélekkel irthassuk ki isten áldásából mind kegyelmes koronás király urunk ő Fölsége, mind szegény megromlott hazánk nyilván való ellenségét; és mutathassuk meg ez világ előtt azt, hogy készebbek vagyunk régi eleinktül vett szabadságunkért döcsőséges halált szenvedni, nemmint pogánnak adózó rabjai és jobbágyai légyünk. De reliquo Isten sokáig éltesse kegyelmeteket jó egészségben.

Datum in Arce nostra Kismartony, Die 7. Mensis Julii, Ann. 1682. Illustrissimarum etc. Dominationum Vestrarum Amicus ad Officia paratus C. Paulus Eszterházy m. k.

Külcím Győr megyéhez. (P. H.) Jul. 11. kézhez vették, 21. pedig a megye nagy gyülésén felolvasták és kihirdették.

II.

Illustrissimi stb. Salutem et Servitiorum meorum commendationem. Mivel isten s az igaz körösztény anyaszentegy-

hás rendelésébül és engedelmébül, az néhai Tekéntetes és Nagyságos Készmárki Gróf Thököly István Uram hajadon árva leányát, az Tekéntetes és Nagyságos Készmárki Gróf Thököly Éva kisasszont, ki azelőtt alkalmas üdőtül fogvást, atyja s anyja halálával árvájul maradván, ekkoráig kegyelmes királyunk ő fölsége akaratjábul tútorságom alatt volt, eljedzettem magamnak örökös házastársúl, kinek lakodalmi öröme napját rendeltem az gyüvő Kisasszony havának 23. napját itt Kismartony váromban meglenni. Annakokáért kegyelmeteket szeretettel kérem, az megírt napon és helen estvére, úgy más nap is magok követjei által jelen lenni ne nehezteljen, mely Kgmetek jó akaratját igen kedvessen vévén, de reliquo Isten sokáig éltesse kgmeteket jó egészségben. Datum Kismartony, Die 11. Julii, Anno 1682. Illustrissimarum stb. Amicus ad Serviendum paratissimus C. Paulus Eszterházy m. k.

Győr megyéhez. A pecsét papir közé fekete viaszba van nyomva. A korona felett: „C. P. E. D. G. P. I. F. R. H. P.“ betük láthatók, azaz: Comes Paulus Eszterházy De Galantha, Perpetuus in Fraknó, Regni Hungariae Palatinus.

III.

Illustrissimi st Salutem stb. Noha Isten által az Tekéntetes és Nagyságos Késmárki Gróf Tököly Éva kisasszonynyal való házasságomnak lakadalmi vigasságára rendeltem vala e jüvő kisasszony havának 23. napjára Kismartonban meglenni; mindazonáltal az pogány ellenségnek nagy gyülekezetire nézve, mivel kglmes atyáskodó királyunk ő Fölsége táborban való szállásomat parancsolja (kinek is szegény hazánk veszedelemben forgó állapotját látván, illendő kötöleséggel eleget akarván tennem, Isten engedelmébül mezöben szállok), kénszeríttettem azon lakadalmi solemnitást anticipálnom, s ugyan e jüvő kisasszony havának 9. napjára megírt kismartoni váromban rendelnem. Kérem azért szeretettel kgteket az megírt helyen és napon estvére s más nap is maga kedves atyjafiai által jelen lenni ne nehezteljen, mely kgtek jó akaratját más alkalmatossággal kivánom meghálálni. De

reliquo Isten sokáig jó egészségben éltesse kglteket. Datum Kismartony 24. Julij 1682. Illrmar. stb.

Győr megyéhez. Julius 29. a megye nagy gyülésén felolvastatott.

IV.

Illustrissimi stb. Kgltek levelét vettük. Azmi azért az insurrectio dolgát illeti, mivel az pogány ellenségünknek ellenben való nagy gyülekezetit látjuk, netalántán készületlenül találván bennünket, oly csapásokat tegyen, azkik nagy ártalmunkra legyenek, kihez képest kgltek mentül többed magával ülhet fel, annál jobban cselekeszi, és annyival inkább mutatja meg hazájához való szeretetit. Mivel pedig úgy látjuk, hogy az personális insurrectio meg nem lehet, az particuláris pedig mostani articulusok szerint igen kevés volna, kglteknek azért eziránt nem praescribálhatunk, hanem kgltek jó akaratján áll, tudván úgyis kgltek, közöl lévén az ellenséghez, minemő szüksége légyen szegény hazánknak oltalomra, mert mi, mentül többed magunkkal mezőben szállhatunk, annival jobban azzal kglms urunknak ő Fölségének complaceálhatunk, és az szegény hazánkat is alkalmatossabban oltalmazhatjuk; nem is kételkeszünk benne, hogy kglmtk maga háza megmaradásáért a tevő leszen, azmi az igaz hazafiaihoz illik. Azomban az vámok dolgában azon leszünk, hogy abban is kedve szerint kegyelmeteknek szolgálhassunk. De reliquo sokáig Isten éltesse kglteket. Kismartony 25. Julij A. 1682. Illustrissimarum stb.

Győr megyéhez. (P. H.) Julius 29. a megye nagy gyülésén kihirdettetett.

V.

Illustrissimi stb. Nem kétljük kgltek vette ez elmúlt napokban is levelünket, kiben tudósítottuk kgket az pogány ellenségnek Pesthez való nagy gyülekezetirül. Már most az bujdusó magyarok táborban való szállását s ugyan azoktul némely nemes vármegyék felültetésérül való szorgalmaztatását, elhittük, eddig értette kgltek; kibül az nyilván való el-

lenkezésnél egyebet akármely okos elme is nem magyarázhat. Ha azért csak hivalkodó szemmel nézzük ezeket az dolgokat, s nyakunkra várjuk ily nyilván való ellenséginket, bizonyára eltávazhatatlan veszedelem követ minyájunkat. Hogy azért régi eleinktől vett igaz magyar vérünket ez világ előtt is megmutathassuk, ád okot arra kgls királyunk ő Fölsége szép atyai szeretetből származott gondviselése s parancsolatja, mellet ezen levelünk mellé annectálván kgkk ím elküldettük, melyből eszében veheti kgtek, mely buzgósággal kivánja szegény hazánk oltalmát kglmes urunk ő Fölsége. Mire nézve mi is Isten engedelméből személyünk szerint mezőben szállunk hova hamarébb, akarván ezzelis palatinussi kötölességünket, és ez szegény haza oltalmához igaz magyari szeretetünket megmutatnunk. Minek okáért akaránk ezen levelünk által kglteket megtalálnunk, s tisztünk szerint parancsolnunk is, mihelet érti mezőben való szállásunkat, azontúl minden késedelem nélkül felkeljen, s noha particuláris insurrectio parancsoltatik, mindazonáltal veszedelem örögbűlvén, az szükséghez kölletik magunkat alkalmaztatnunk, és így, ha nem viritim is minnyájon, mindazonáltal, mentül többed magával lehet, felüljen s mutassa meg hogy hazáját kiki igazán szereti, s készebb szabadságáért dicsőséges halált szenvedni, hogynemmint az egészvilág csúfja s ellenséginek prédája lenni. Nem kételkedvén azért kgltek igaz magyarságában, kivánjuk Isten tartsa kglteket sokáig szerencséssen. Datum Kismartony 25. Julii, 1682. Ill. stb.

Győr megyéhez (P. H.) Augusztus 2. kézhez vették, 13. a megye nagygyülésén felolvasták.

VI.

Illustriss. Reverendissimi, Spectabiles ac Magnifici, Admodum Reverendi, Generosi, Egregii item ac Nobiles, Domini Amici et Vicini nobis observandissimi! Salutem stb. Az kegyelmetek die 29 Julii Győrről írott levelét vévén, abbeli irássát megértettük, hogy menyegzői lakodalmunknak solennitássára maga követit bizonyos akadályok miátt el nem küldbette (kiket egyébaránt jó szívvel láttunk volna), arrul nem

tehetünk. Mindazonáltal hogy ajándékbeli jó akaratját s affectióját hozzánk megmutatta kglmetek, kedvessen vettük, s kévánjuk is minden adandó alkalmatossággal megszolgálnunk kglteknek. In reliquo éltesse Isten jó egészségben kglteket. Datum ex Arce nostra Kismartoniensi, die 9. Augusti. Anno 1682. Praetitulatarum Dominationum Vestrarum Amicus ad serviendum paratissimus C. Paulus Ezterházy m. k.

Győr megyéhez. P. H. 1682. Aug. 16. kézhez vették.

VII.

Illustrissimi stb. Salutem et Officiorum nostrorum commendationem. Nem kétljük vette kgltek az insurrectiórul írt mind két rendbéli leveleinket, úgy Kgles Urunk ő Fölsége parancsolatját is. Mivel azért az veszedelem öregbedik, naprúl napra áradván az ellenségnek ereje, szükségképpen érte köll lennünk minden tehetségünkkel mindnyájunknak, hogy megmaradásunkrul minden úton módon prospiciáljunk, s ne várjuk béhúnt szemmel magunkra az utólsó nyilván való veszedelmet. Kihez képest Tekintetes és Nagyságos gróf Batthyány Kristóf uramnak ő kglnek, úgymint az Dunán innénd való föld generálissának megparancsoltuk, hogy fölültetvén az Dunán innénd való nemes vármegyéket, szálljon ki, azhová alkalmatosbnak itéli. Minekokáért kglmeteket per praesentes requiráljuk, s palatinusi tisztünk szerént parancsoljuk is serio kgltekk, hogy mihelett veszi említett gróf generális uramnak ezaránt való requisitióját, azonnal mentől számossabban lehet, a szükséghez alkalmaztatván magokat, minthogy a veszedelem is öregbedik, fölülni, és mezőben, azhová megnevezett generalis uram fogja rendelni, kiszállani el ne mulassa, nem kételkedvén, ezzel is kevánja kiki kgltek közül maga édes hazájához s kglmes Urához ő Fölségéhez való szeretetit és hívségét megmutatni. Nem késünk mi is, hanem mihelyen értjük mezőben lenni kglmeteket, azonnal kgltek közé kiszállunk. In reliquo, éltesse Isten jó egészségben kglket. Datum ex Arce nostra Kismartoniensi die 12. Augusti. Ao. 1682. Illustriss. stb.

Győr megyéhez. P. H. Aug. 23-án kézhez vették. Papir közé veres ostyára nyomott pecsét, melyről már szólottam.

VIII.

Illustr. stb. Minémű rettenetes s szánakodásra méltó veszedelemben jutott légyen szegény hazánk, bizonyítja az természet szerint való ellenségnek nagy haddal való kijövetele, mely által Kassát, Eperjest, Lőcsét s az több fölföldi városokat megvévén, ime Füleket, hazánk egyik kiváltképpen való bástyáját szemünk láttára ostromolja, s hogy szegény hazánk sebe keservessebben essék, magunk nemzetébül született, de az igaz régi magyar vértül elfajzott, s az pogány mellett édes nemzete ellen hadakozó, s maga keresztény hiti megszegéssével nem gondoló némely hazánk mostoha fiai, nemzetünknek eltörülhetetlen gyalázatjával, íme kardot kötöttek ellenünk, azért hogy kevánságok szerint, azon pogány ellenségünknek nem akarunk adózó jobbágyi lenni. Kiből megtetszik, micsoda magyar az, azki az pogányság alá akarja magát rabúl vetni. Nem így cselekedtek a mi régi eleink, akik magok vitéz testeibül készebbek voltak halmokat rakatni, hogynemmint magokat az pogány aláadni.

Azért, édes nemzetem, ha kiben egy csöpp igaz magyar vér vagyon, bozdúljon most föl benne, s ne engedje hazáját utólsó veszedelemre jutni, hanem personaliter kiki fölkelvén, álljon elől, s szálljon bátran szemben ellenségével. Íme Isten áldásábul magam is nem szánván véremet is édes hazámért kiontanom, kiszállok, s megyek örömmel nemzetünk ellenségére, s hiszem is az én megváltó istenemet, nem engedi azt a nemzetet ellenségétül megtapodtatni, aki már háromszáz esztendőktül fogvást édes hazájáért, s az egész kereszténységért ontja vitéz vérét, s harcol bátor szívvel az pogány ellen.

Így értvén azért kglmetek az dolgot, akaránk praesentibus kegyelmeteket requirálnunk, s palatinusi tisztünk szerént parancsolnunk is, járulván már ehez kglmes Urunk s királyunk ő Fölsége akaratja is, hogy minden haladék nélkül personaliter insurgáljon, s édes hazája mellett fegyvert fogjon, s valahol érti létünket, azontul conjungálja velünk

magát külömbet sem cselekedvén sub poena articulariter expressa. Nem kételkedvén azért kgltek igaz magyarságában, kevánjuk Isten sokáig tartsa kglket jó egészségben. Datum Viennae, die 30. Augusti, Ao 1682. P. S. Az minemű hadat fogadott kgltek, azont Rábaközben Pordányhoz és Bodonhelyhez siettesse küldeni, úgy hogy e jövő szerdához egy hétre oda menvén, az több vitézlő renddel együtt megmustrálhassuk. Azonban a generális insurrectió is meglehet, nem akarván ezen Dunán innét lévő földet is improvise hadnunk.

Győr megyéhez (P. H.) September 6. a megye gyülésén felolvastatott.

IX.

Illustr. stb. Salutem etc. Nem kétljük elégségesképpen megértette kgltek szegény hazánk veszedelmes állapotját előbbi leveleinkbül. Mivel azért ennek külemb orvossága nincsen, hanem hogy minden erőnkkel, s tehetségünkkel eleiben álljunk az pogányságnak, s avval tartó s hazája pusztító rontó tolvajokkal, ím kegyelmes atyáskodó koronás királyunk ő Fölsége parancsolja az personalis insurrectiót, kit ezen levelünk mellé annectáltunk. Mivel penig már Isten jóvoltábul sok szép, igaz, s hazájok mellett kardot kötött magyar vitézekkel ím útban vagyunk; kgltekk akaránk tudtára adnunk, s egyszersmind palatinussi authoritásunk szerint parancsolnunk, hogy minden késedelem nélkül fölüljen mentül többed magával lehet, s conjungálja vélünk magát, valahol érti létünket, hogy egy szívvel lélekkel ronthassuk meg Isten áldásábul hazánk dühös ellenségét; holott penig (kit nem reménlünk) ezen kglmes urunk ő Fölsége parancsolatját valaki elmulatná, feje, jószága veszedelmét minden okvetetlen fogja megérteni. In reliquo Isten sokáig éltesse kglteket. Datum ex Castris Hungaricis ad Kóny [1]) positis, die 12. Mensis 7bris 1682. stb.

Győr megyéhez (P. H.). Sept. 16. kézhez vették, 18. pedig a megye nagygyülésén felolvasták.

---

[1]) A dunántuli felkelt megyékből összegyült seregrész a nádorral Rába, Pordány, Bodonhely (Sopron várm.) és Kónyon (Győr megy. Tóközben) keresztül vonult Köpcsényhez.

X.

Illustr. stb. Nem kétljük vette légyen kglmetek kegyelmes Urunk ő Fölsége parancsolatját az personális insurrectio végett. Hogy azért valami confusio jövendőben is ne légyen, annak eltávoztatására nézve az kglmetek pénzét, melyet deputált azon katonáknak és hajdúknak, kiket az táborban küldött kgmetek, ő Fölsége pénzéből megtéréttetjük kglmeteknek. Azomban penig kglmes Urunk ő Fölsége parancsolatja szerént personaliter insurgáljon minden késedelem és fogyatkozás nélkül, irván erről bővségessen generális gróf Batthyány Kristóf Uramnak ő kegyelmének. Ezek után éltesse Isten jó egészségben kglket. Datum ex Castris hungaricis ad Senthe [1]) positis, die 24. Septbr. 1682. Praetitulatarum Domin. Vestrarum stb.

Győr megyéhez. P. H. Oct. 1. kézhez vették.

XI.

Generose Domine, Amice Nobis observande, Salutem et officiorum nostrorum commend. Akaránk értésére adnunk kgldnek, mivel ott lakozó Zádori Andrásnak, mi és vicegenerális Bercsény Miklós uram ő kglme, az mi török rabjainkat ugyanott való tömlöcben lévőket, gondjaviselése alá biztuk, úgy hogy sarcoknak kihozatására szorgalmazza őket; azomban pedig a mostani időre nézve, kglmes urunk ő Fölsége parancsolatja szerént, a nemess Győr vármegyének is personaliter kölletvén felülni, úgy említett Zádori Andrásnak is, lévén nemess ember, ilyenformán török rabjaink veszendőben maradnának. Annakokáért vévén ez levelünket kgled, tovább ne erőltesse az personális insurrectióra, kész lévén maga helyett bizonyos embert állítani. Ezek után, éltesse Isten jó egészségben kgldet. Datum ex Castris Hungaricis ad Senthe positis, die 30. 7br. 1682. Generosae Dominationis Vestrae Amicus benevolus *C. Paulus Eszterházy.*

Külcím „Generoso Dno Joanni Tarczi, Inclyti Cottus Jauriensis Vice-Comiti etc. Dno Amico Nbs observand. Jaurinum." (P. H.)

[1]) Sempte Pozsony megyében.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

KÜLSŐ IRODALMI SZEMLE III.

Szintoly szük, mint ismeretlen térre visszatük a nyájas olvasót megint. Nem ok nélkül. A nagy — akarók mondani „számra nagy“ — — nemzetek színtere a világ; szellemök tetteit, irodalmi müveiket a köz kiváncsiság, köz érdekeltség, köz szükség karolja fel; köz birtokká teszi a tanulmányozás s köz áruvá az üzlet és nyegleség. Jönek, láttatnak, hódítanak. Ismerjük meg, tanulmányozzuk, követsük s — hol lehet — csodáljuk őket; de keressük föl és szeressük az ismeretleneket, küzdőket, szenvedőket. Bennünket es illet meg; innen merítünk tanulságot, okulást, vigasztalást.

Cseh synpathiáimat keserü tapasztalások sem birták teljesen kiábrándítani. Nem tudtam hibáiban, sőt elsülyedésében, sem *teljesen* elfordúlni attól, kit balsors ért. És a cseh történelem oly tragikai vonásokat mutat fel, mint kevés más. Láttam e veszendő fajt, az egykori s fényes nemzeti lét romai között, egy idegen elem közepett aristokratiájának elkorcsosult maradványaival, minek szellemi s anyagi súlyát — mire hivatva volna — *mennyiséggel* sem pótlá némileg az elsülyedt nép, és — süveget emeltem e kevés számu férfiak előtt, kiknek neve idáig, a szomszédig, sem birt elzendülni, de kik hősök valának lemondásban és hüségben, és bölcsek hitökben s munkálkodásokban. Előttök feltárult a jövő, a napsugárokat, mik alig töredeztek át az elborúlt láthatáron, meleg szivökbe hagyta csillámlani....

Hivők valának, nem csalódtak.

Ime a „leányzó, mely nem halt meg, csak aluvék“, feltámadoz, s a porszemekből egy jelentes épület emelkedik naponként fölebb, mintha e jelszót viselné homlokán:

. . . . . peragit tranquilla potestas,
Quae violenta nequit.

Olvasd meg tehát figyelemmel, nyájas olvasó, e pár lapot, mely bármi csonka s feltületes vázlatot adjon is, lehetetlen, hogy az emberiség ügye barátjának kebelében az öröm érzéseit ne költse fel, míg a hazafinak komoly megfontolásra nyújt anyagot. [1])

Ami a déliszlávokra nézve egykor Raguza, az „illyr Athen“, volt, az most az éjszakiaknak Prága: a szláv irodalom székhelye. Nem mintha nem volnának más éjszakiszláv városokban is a nemzeti

[1]) Alkalmat vesszünk itt, Riedl Szende úr figyelmét — teljes méltánylatával eddigi törekvéseinek — felhívni e „terra incognita“ mozzanataira.

irodalommal sükeresen foglalkozó irók és tudósok : hanem az éjszaki szlávoknak — sőt talán általában a szlávoknak — *egy* más városában sem dolgozik, a tudomány minden szakában, annyi jelentes erő, annyi komolysággal s oly lankadatlan erélylyel és szorgalommal, mint Prágában. Ámulattal olvassuk az ott megjelenő cseh lapok majd minden számában hirdetéseit az ujont megjelent vagy megjelenendő könyveknek; sőt e lapok *száma* magában is meglep, elgondolván, hogy Prágának, a legujabbi, 1857. adatok szerint, 124,000 lakosa közt 51 német nyelvű van, s az egész cseh faj, Cseh-, Sziléz-, Morva- és Magyarországban alig üt meg néhány milliót.

Ugyanis a hivatalos politikai lapon (Prazské Noviny) kivül jár *Lumír*, szépirodalmi heti lap (szerk. *Mikovec*) gondos tekintettel a külföld jelesb elmeműveire; a természettani *Ziva*, melynek becséről a kiadó *Purkiné* tanár nagy hírű neve kezeskedik; a gazdászati *Hospodárské Noviny*, dr. *Kodym* szerkesztése alatt; *Posel z Prahy* (prágai Futár), népies lap, kiadója *Belàk*; *Skola a Zivot* (Iskola és Élet), paedagogiai folyóirat, szerk. *P. Resác*; a theologiai *Blahovest* (Evangyelista), szerk. *P. Stulc* tanár; a *Zapp* tanár által szerkesztett *Pamàtky* (emlékek), archaeologiai évnegyedes folyóirat, s végre a kir. cseh muzeumnak eddigelé havi, most évnegyedes folyóirata, *Casopis Musea Kralovstvi Ceského*, a történet, nyelv és irodalom körében, *Nebesky* úr szerkesztése mellett. A *Zlaté Klasy* (Arany Kalászok) című lap az ifjuság számára, s a kritikai *Obsor* (Szemle) megszüntek. De a feljebb emlitett hiv. lap, nem-hivatalos részében nagy figyelemmel kiséri a cseh, lengyel, orosz és szerb irodalom minden jelenségeit; a kiválóbbakat kritikailag ismerteti, s a kitünő idegen szépirodalmi müveket gondos fordításokban közli. Igy adá ujabban lengyelből: Kraszewski (A költő s a világ; A fekete starost), Korzeniowski (Á nyerész; Kurpowé), gróf Rzewuski (Zborowski Sámuel); oroszból: Bulgarin (Mazepa), Lermontow (Korunk hőse; Az orosz daemonologia); németből Auerbach (Falusi történetek); dánból Andersen (A hold beszélyei); franciából Achard (A bankár fia) s Duplessis (Az Aztékek öröksége) regényeiket stb.

Ellenben a Cseh Regénytár, *Bibliotheka ceskych puvodnich románu*, mely 1855. óta havonként egy kötetkét hoz, mint címe mutatja, csupán eredeti cseh regényeket közöl, *Chocholousek*, *Verner*, *Donovsky*, *Rittersberg*, *Ktícpera*, *Straka*, *Reznícek*, *Pravda*, *Strauch*, *Kricensky*, *Mácha*, *Ehrenberg*, *Prokop* uraktól, kik közt azonban az első hely kétségen kivül egy nőt (Bozena *Nemcowa* asszonyságot) illet meg, a *Babicka* (Nagymama) című becses regényke (németül Kaunitz grófnő által), s a szintoly kitünő *V zámku a v podzámci* (A várban s a vár alatt) novella szerzőjét.

Tyl József Kajtán, színházigazgató s népszerü regényiró († 1856) válogatott munkáinak gyüjteménye, 12 kötetben jelenik meg. Valamint a korán (27. eszt. korában 1836.) elhúnyt Mácha K. H.

összes munkái, s azok közt a *Máj* című s egykor oly nagy szellemi behatást eszközlött regényes költeménye.

Sabina Károly, a *Slovanska Lipa* (Szláv hárs) egykori szerkesztője, ki 1849. politikai okoknál fogva tizennyolc évi börtönre ítéltetett, s újabban kegyelmet nyert, fogsága alatt hat nyelvet tanúlt meg, s öt regényt készített sajtó alá. *Literatura ceská v devatenáctém století* (A cseh irodalom a XIX. században) című munkáját élénk előadás és hű jellemzés tüntetik ki egyiránt.

Frič József, ki Shakespeare „Troilus és Cressida"-ját, s Byron Manfredjét s Abydosi aráját jelesen fordítá, *Lada Nióla* cím alatt egy szépirodalmi évkönyvet szerkesztett az ifjabb költői nemzedék adalékaiból, kik közöl *Celakowsky* László, a Shakespeare fordítója, s *Kolár* József emelendők ki.

Az 1856-ban elhalt *Koubek János Pravosláv* tanár munkáinak gyüjteménye négy kötetben jelent meg. Az első egy nagyobb epikai költeményt hozott: „A szláv költők sirjai"; a második elégiákat, történeti, allegoriai s gúnyos költeményeket, mik közöl *Rokoko* a népéletet jelesen ecseteli, s a *Szelíd Sonettek* (Krotké znélky) az irodalmi állapotokat igen élesen ostorozzák. A harmadik kötetben áll a szerzőnek legsikerültebb műve: „A költő utazása az alvilágba" (Básnikova cesta do pekel); a negyedikben számos költői fordításai s életírása.

A drámai irodalmat a termékeny s gyors-tollu *Tyl* József-Kajtán halála után főleg *Mikovec* Ferdinánd, a *Lumír* szerkesztője, s kétségen kivül egyik legjelesb tehetsége az újabb cseh irodalomnak (A Premyslidek bukása; Az ál Demeter; A fejérhegyi ütközet stb), s *Kolár* József J. színész (Magelóna, Zizka halála stb) képviselik. *Frič* József, a tetszéssel fogadott „IV. Vencel halála" szerzőjénél, hallomás szerint, *nyolcvanhét* dráma áll készen. Ezeken kivül néhány ifjabb iró kisérlé meg erejét e téren, kiknek műveit, számos fordítmányokkal, a cseh „Színműtár" (Bibliotheka divadelní) közölgeti.

Nem kevésbbé fürge mozgalom nyilatkozik a *tudományos* irodalom terén. *Palacky*, Csehország híres történésze, „A cseh nemzet története": (Dejiny Navoda Ceského negyedik kötetét (Podiebrád haláláig) készítette sajtó alá. Fia, János, „összehas onlító geographiája" két első kötetét adá ki.

Hanka tanár s a cseh Muzeum tudós igazgatója, az ócseh irodalom fáradhatlan buvára, jelenleg a glagolit kéziratok egybegyüjtése- s közlésével foglalkozik, s a híres königinhofi kéziratot, mit 40 év előtt fedezett fel, készíti több nyelvü díszkiadás alá. *)

*) Még 1852-ben adta ugyanö ugyanazt 16rétben: „Polyglotta Kralodvorského Rukopisu" cím alatt. Vannak abban e gyönyörü költői maradványok eredeti szövegén kivül egyes darabok fordításai orosz, szerb, illyr, lengyel, s még négy szláv nyelven, továbbá

Általában mind inkább több figyelem s mélyebb érdekeltség keletkezik az ókori nemzeti hagyományok felbuvárlása s hasznosítása iránt, s az új irodalom, a szorosan történelmi téren túl, a cseh törzs számos népfajai erkölcsei s ős szokásainak ismeretlen világára is kiterjeszté gondos és sokat igérő vizsgálatait. Sajnos, hogy az összes szláv fajok történelme s irodalmának alapos ismerője, *Safarik* úr, a „Szláv régiségek" befejezésében betegsége által gátoltatik. *Erben* Prága város levéltárnoka s a Regesták kiadója, jelenleg a prágai primatorok történelmén s az őszlávok mythologiáján dolgozik; a cseh és orosz lapok által közlött mutatványok (péld. „A kettő- és háromságról a szláv mythologiában") jelentes művet igérnek. Becses adatokat nyújt *Krolmus* (vagy pseudonyme Sumlork) lelkész munkája: ‚Staroceské povesti, spévy, slavnosti, hry, obyceje a nápevy (Ócseh beszélyek, dalok, ünnepélyek, játékok, szokások s dallamok). Ide soroljuk Bozena *Nemcova* müvészileg másolt népmeséit (Báchorky) is.

Mikovec Ferdinánd, Brahe Tycho életirója, jelenleg a Rudolf kora történelmével foglalkodik; a legkisebb részletekig kiterjedő studiumainak alaposságáról néhány monographiája tanúskodik, péld. Hutsky Matej, Ferdinánd tyroli főherceg festőjének, továbbá: Heslovni Dacicky Mikulás a krónikairó, életirásaik, s „Rudolf alchymistái." Ő irja, németül, a „Historisch-malerisches Album des Königreichs Böhmen (Olmüc, Hölzl könyvárosnál) című diszmunka szövegét.

Német nyelven irta *Gindely Antal* is jelentes történelmi művét: „Böhmen und Mähren im Zeitalter der Reformation", s legujabban a „Geschichte der böhmischen Brüder" első részét, 1450—1564. bocsátá közre. Viszont, egy másik fiatal tehetséges iró, *Vaclik* János, kinek neve- vagy jegyével majd minden cseh lapban találkozunk, francia nyelven adá: „La souveraineté du Monténégro et le droit des gens moderne de l'Europe" számos érdekes közlés s több eddigelé ismeretlen okmány kiséretében. A szerző ujabban hosszasb időig tartózkodott *Petrovic Njegos* Dániel herceg udvaránál, s gazdag anyagot, hoza magával. Mint gyümölcsei egy előbbi utazásának e déliszláv tartományokba tekintendők e köv. művek: „Emlékezések Déliszláviára"; „Bosznaország történelme"; „Képek Rácországból"; „Hajózás Belgrádtól Csernecig Oláhországban" stb.

A külföld legjelesb történeti művei folyvást fordíttatnak. Igy adá *Maly* a francia forradalom történetét Mignettől; az ifjabb *Palacky* az európai polgárisodás történelmét Guizottól; *Irving* Muhammedét *Rieger*, s *Vejacek* a Lamartine Girondistáit.

---

olasz, francia, angol, német és bolgár forditások. Ezóta *magyarúl* is kiadta Hanka úr az egészet Riedl Szende úr fordításában 1857. — Először én ismertettem meg e költeményeket a magyar közönséggel (a Tud. Gyüjt. 1830-ki foly. VI. köt.) *T. F.*

Egy egész sora a népszerű előadásu műveknek ügyekszik a történelemnek beutat szerezni a nemzet alsóbb rétegeibe. Így adá *Sabina* Napoleon életirását, *Maly* Csehország, s az „Amerika gyarmatosítása", *Arnold* a Husszitáké, *Zalud* a spanyol inquisitio történelmét stb.

A nyelvtudomány terén a legjelentesb mű a „Wörterbuch der slavischen Sprache in den sechs Hauptdialekten" *Sumavsky* József Ferenctől. Szerző, ki már cseh-német szótára által (1851) jeles nevet vívott ki mint lexikograph, munkája első, német-szláv részében, minden német szó után annak megfelelő jelentését adja orosz, bolgár, egyházi-szláv, rác, cseh és lengyel nyelven. Hogy ezt egyenlő betükkel s lehetőleg pontos jelzéssel tehesse a különböző dialektusok kiejtésének hátránya nélkül : a szokásos orosz-kyrill alphabetet néhány betűvel szaporitá az egyházi-szláv és glagolit irásból, de a magánhangzókat viszont háromféle jegygyel jelölte még pontosabban meg. A bevezetés, orosz, cseh és német nyelven, terjedelmes magyarázatát adja ez új irásmódnak.

Az iskolai és vallásos könyvek irodalma oly széles, hogy címeik elsorolása is túlvinne e vázlatos szemle határain.

A cseh naptárak száma is évről évre szaporodik. Kiemelendő a Cesko-Moravska Pokladnice, 1856. óta, Ohéval szerkesztése alatt, ki az első nagyobb szláv néplapot (Tydennik Moravské narodni noviny) alapitá Brünnben, s éveken át a „Jurende's Pilger" című német naptárt szerkeszté.

Nagy érdekeltséggel kisérte a közönség azon hosszas és éles vitatkozást, mely *Vinaricky* dékán s *Maresch* iskolai tanácsos közt a cseh iskolák tannyelve iránt folyt.

Megjegyzendő, hogy legujabban a kormány a cseh barát *Wenzig Józsefet* bízta meg, az összes cseh irodalom bibliographiájának szerkesztése- s kiadásával az *állodalom költségein*. Bár terjesztetnék ki más országokra is ez üdvös intézkedés!

— **Flamand irodalom.** — Alig van ügy, mely nagyszavu korunk nyomorékságát oly kiáltó meztelenségben mutatná fel, mint az úgy nevezett „nemzetségek" kérdése a türelmes papiron s a még türelmesb életben. Ha, például, a németeknek humanitástól-bugyogó szónoklatait olvassuk a schleswig-holsteini, elsassi, lothringeni stbi német elem *természetjogai* fölött : boldog isten! az *osztó igasság* meg annyi bajnokaiúl gondolnók. A franciák, kik a flamand elem romainak az ő éjszaki megyéikben nyilatkozó halk mozdulatait mint „egykét paraszt" filkóságát fitymálgatják : lássuk, mit mondanak *ugyanez* ügy fejlődéséről *túl* határaikon. Népek és népek igazsága! nem azonegy-e a ti mértéketek!

„A flamandok közti szellemi mozgalom, mit a belga társadalom magasb rétegei kezdetben jelentéktelennek tartottak, életkérdés lön Belgiumra nézve. Honnan e rögtönös fordulat? Egy párt, mely

kevés évek előtt még legfölebb néhány tudóst számíta ügyvédeiül, miként szaporítá meg sorait egyszerre annyira ? Ennek magyarázata könnyü. Közvetlenül Belgium elszakadása után Hollandtól, a flamandok nem mertek panaszt emelni, mert aki anyanyelvét védte, Orange-pártinak tartatott. Gyéren s remegve nyilatkoztak itt-ott a felszólamlások ; húsz évig megelégedtek a kérvényezéssel. Jelenleg azonban ama vád elkopott ; elúnták a sikeretlen kérvényezést, s a vlaem népesség fel fogja a kérdés teljes horderejét. Kezdetben puszta néző, immár részt kezd a küzdelemben venni. A két sereg szemközt áll ; a flamandok táborában ezen egy sarkpont körül forog a röpirat és szózatokban élénken nyilatkozó érzület : az alkotmány korlátozatlannak mondja a nyelvek használatát. De hol van tényleg e szabad használat ? A ministeriumokban ? a kamarákban ? Nem. A megyei s községi tanácsokban, az iskolákban, törvényszékeknél, hadseregnél ? Nem. A forradalom előtt a hollandi nyelv kizárólagos használata a kormányzás- és tanításban volt a sérelem ; panaszlánk hogy a hivatalnokok nagy részben hollandiak ; nincsenek-e meg ugyanezen okaink panaszkodni ? nem idegen nyelv-e az uralkodó ? Nem vallónok foglalnak-e el majd minden köz állomást stb ?"

A kormány nem maradhatott süket mind e panaszra nézve. Az általa 1856. junius 27-d. kinevezett bizottmány folyvást működik ; értesítéseket szerze Schweizban s egyéb országokban, hol több nyelvet beszélnek.

Ezenben a vlaem irodalom naponként erőteljesebben fejlődik, mintegy azokat, kik a vlaem nyelvet a szabály és szókönyvi határozottság nélküli nyelvjárások közé utasíták, teljesen megcáfolandó. Elsőben is taval *Ledeganck* Károly verseinek teljes kiadása jelent meg. Eklooban 1805. novemb. 9-d. születve, szegény család gyermeke, több úgy nevezett „szónoklati verseny"-ben vön részt, s mindig diadalmasan. A forradalom után békebíró lön Zommerghemben (falu Gent mellett), majd az elemi oktatás felügyelője, s e szerény hivatalokat viselte haláláig 1847. martius 19-d. Ő és *Ryswyck* Tivadar tarták fel a vlaem irodalom hírnevét. „De drie Zustersteden" (A három testvérváros : Gent, Brügge, Antwerpen) kitünő költemény. Ledeganck munkáival majdnem egyszerre jött ki *Coortmans* asszony verseinek gyüjteménye, s a vlaem világban nagy zajt ütött ; bámulták a nő sokoldalú tehetségeit, ki a csendéletet s a házi erényeket magasztaló szelid hangok mellett, ihlettebb szárnyalással hazát és szabadságot dalol hatalmasan.

---

[1]) Tollens az újabb hollandi költők legnépszerűbbike, 1856. 90 éves korában halt meg. Fűszerárus volt, s verseit kereskedelmi könyvei leveleinek hátulsó lapjaira irogatta. Bilderdijk, kinek költeményeiben a tudományosság túlnyomó a képzelem felett, valódi lelkesedés tárgya Hollandban.

Gazdagság synonymekben, a gyakori szóelhelyezések, költői szabadságok a vlaem nyelvet igen alkalmassá teszik a verselésre. Azonban, fájdalom, e kéjelem visszaélésekre téveszt, s egy csoport rímkovács, Tollens és Bilderdijk [1]) versenytársainak képzelgi magát, mert egy jól kicsiszolt bár eszmétlen verset kisütött. De a versfaragó nem költő. A vlaem kritikusok nem szigorúk eléggé, s felejtik, hogy a talentom iránt buzdítólag ugyan, de oktatólag és intőleg is kell eljárniok [1]).

A regényirók, eme költői realisták, iránt is túlságosan engedékenyek az irodalmi bírák. Nem volna sem hossza sem vége, ha minden regényt, mely a vlaem irodalmat elözönli, elsorolni akarnánk: történelmi, erkölcsi, bölcsészeti, vallási regények, mindenféle ízlés- és müveltségi fokozathoz szabva, hanem alig kettő-három, mely magát ez ár fölött fentartja. Mert mind ez elbeszélők közt vajmi kevés az, kinek fogalma volna, mennyi ismeretet, képzelmi erőt, lélektani fejlődést s bölcselmet igényel egy jó regény teremtése. Magában értetik, hogy e vád nem sujtja *Conscience* Henriket, ki kétségtelen tehetségei által európai hírnévre tett szert.

A mily gazdag a vlaem irodalom költők- és regényirókban, oly szegény történészekben, kik közől csupán egy érdemel említést: *Dovid* tanár a löweni egyetemben, „Belgium történelme" által. Tárgyának mély ismerete, szabatos és tiszta stil mi kivánnivalót sem hagyna e műnél, ha a szerző, hogy mindenki előtt érthetővé tegye magát, itt-ott el nem sekélyesednék. Még egy jelentes mű veszi igénybe a nyelvtudós figyelmét: Aristophanes valóban versmértékes fordításának kisérlete *Wouters* J. antwerpeni tudóstól. Az eszme és kifejezés legfinomabb árnyalatai, az aristophanesi modorban egybeékelt melléknevek, szóval az eredeti minden vonása, mint hü tükörben van itt visszaadva, s a fordító, e lelkismeretes pontosság mellett, mégis flamand marad.

Fejezzük be vázlatunkat a belga sajtó egyik legérdekesb termékével. Egy gyüjteményes munka az, mit a belga egyetemek tanítványai „Noord en Zuid" (Éjszak és Dél) cím alatt adnak ki. „Egyesülési pontot kerestünk, ugymond, az alföldi ifjuság számára, hol eszméik és érzéseik egymást kicseréljék, egészítsék, vegyítsék; szabad tért kerestünk, hol a tanulói testület minden tagja, kinek egy kimondandó gondolata, egy közlendő ténye volna, szót kérhetne; az összes felviruló nemzedék képviselését kerestük az alföldi népügyben, a függetlenség küzdelmében az idegenek ellen, a szabadság és haladás mellett a hátramenesztő befolyás ellen." E lángoló s tudni-ahító ifjuság, mely a deszkákra lép, a lényegesen-nemzeti vlaem ügynek sükerreményeit nagy mértékben emeli. *K. Г.*

---

[1]) Quid rides? de te fabula narratur, ó magyar.

IRODALMI NAPLÓ.

— Encyclopaediai folyóiratok. — Örömmel hirdetjük a következő két, tudományos tárgyú és szellemű, igen jeles folyóirat gyors megjelenését:

Budapesti Szemle. Szerkeszti és kiadja *Csengery Antal.* (IV—VI. füz.) Második kötet. Pest, 1858. Herz János könyvnyomd. N8r. 429 l. Előfizetés öt füzetre 6 ft, tíz füzetre 10 ft.

Sárospataki Füzetek. Protestáns és tudományos folyóirat. Egyház és nevelés, tudomány és irodalom körében. Kiadják Hegedűs László, Szeremlei Gábor, szerkeszti *Erdélyi János.* Második folyam. I. füz. S. Patak, a ref. főisk. bet. 1858. N8r. 1—104. l. A tíz füzetes évfolyam ára postán 6 ft.

— Szépirodalom. — *Tompa Mihály Versei.* IV. kötet: Népregék. V. köt. Beszélyek, balladák. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. 221 és 213 l. Mindaz 5 kötet füzve 5 ft.

Százszorszépek Heine, Hafiz és Mirza Saffy dalaiból *Berecz Károly.* (A „Szépirodalmi Közlöny" harmadik könyvmelléklete). Pest, 1858. Emich G. könyvnyomdája. K16r. XLII. és 155. l.

Szépirodalmi Album. A „Szépirodalmi Közlöny" első könyvilletménye. Szerk. *Szelestey László.* Pest, 1858. Müller Emil könyvnyomd. 8r. 174 l.

Szerelmi Visshangok. Krajcárik Józseftől. Esztergam, nyom. Horák Egyednél. Év nélk. 16r. 99. l.

Krajcárik József Költeményei a magyar nép számára. Esztergam, nyom. Horák Egyednél 1857. 12r. 130 l.

Szerelem Könyve. Kiadták *Lisznyai Kálmán* és *Ruttkay Gyula.* Pest, Herz János nyomd. 1858. 16r. 384 l. piros nyomtatással.

Jósika Miklós Regényei. Olcsó kiadás 15. 16-d. kötet: *A Könnyelműek.* Harmadik kiadás. 2 k. Pest, 1858. Kiadja Heckenast. K16r. 166 és 144 l. 1 ft.

Jókai Mór Dekameronja. Száz novella. Ötödik kötet. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. K8r. 160 l. 1 ft.

Egy Galamb története. Történeti regény *id. Dumas Sándortól.* Franciából fordították *Bereczk Béla és Hang Ferenc.* Pest 1858, Ráth Mór bizománya. (nyom. Kalocsán Malatin és Holmeyer). 16r. 187. l.

Bordács Elek, a gyalog árendás. Irta *Táncsics Mihály.* Pest, 1858. nyom. Emich G. 16r. 247 l. füzve 40 kr.

— Nyelvtudomány; nyelvtan. — Magyar Nyelvészet. Szerkeszti *Hunfalvy Pál.* III. évfolyam, I—V. füzet. Pest, Eggenberger Ferd. bizománya, 1858. N8r. 1—406 l. Az öt ívnyi hat füzet ára postai szétküldéssel 5 ft.

Latin Nyelvtan, alsó és közép gymnásiumi osztályok használatára. Dr. Putsche Kár. Edv. után. S. Patak 1857. a ref. főisk. bet. és költs. N8r. 2 rész 1 köt. 155 és 174 l. 1 ft.

Latin Olvasmányok az elemi tanodák IV. osztálya használatára.

Szerkeszté *Deák Sándor* Zirc-cisterci rendi tag s tanár. Pest, 1858. 8r. 61 l.

Latin-Magyar Szótár. Dolgozta néhány kolosvári tanár, szerkesztik *Régeni István és Finály Henrik.* Kolosv. nyom. és kiadja Stein. 1858. IV-dik füzet: Molestus — Redemptio. N8r. 577—768. l. Az öt füzetben megjelenő egész munka előfizetési ára 5 ft.

Magyar Nyelvtan az algymnasium I. és II. osztálya számára. Irtá *Ihász Gábor. Ötödik kiadás*, teljesen átdolgozva és mondattannal kiegészítve. Eger, 1857. az érseki lyc. nyomd. 8r. 158 l. ára 40 kr.

Iskolai és Utazási Német és Magyar Zsebszótár. Irta *Ballagi Mór*(*ic*). Német-m. rész. Tömnyomatú kiadás, Pest, 1858. kiadja Heckenast G. 16r. 368 l. 40 kr.

— Classica literatura. — *L. Annaeus Seneca Vigasztalása* Marciához, fordítá *Zsoldos Ignác*, m. akad. rendes tag. Pest, 1858. nyom. Kozma Vazulnál 16r. 86 l.

— Neveléstud., ifjus. iratok. — *Népnövelési közlemények* a kath. egyház szellemében. Szerk. és kiadja *Mészáros Imre.* III—V. füzet. Balassa-Gyarmat, Kék László gyorssajtóján. 1857. 161—392 l. Öt-öt íves hat füz. ára 2 ft 30 kr.

Illemtan a nőnem számára, vagy anyai tanács Julia leányomnak az erkölcsi és testi illemről. Németűl írta *Wallenburg Amália* grófnő, magyarítá *Fittler Hedvig.* Komárom, 1858. Szigler testvérek sajátja. 12r. VI és 277 l. fűzve 1 ft.

Képes Verseskönyv. Ajándékul jó gyermekeknek írta s fordította *Erdélyi Indali Péter* tanár. Szinezett képekkel. Pest, Heckenast G. sajátja 1858. 8r. 70 l. 1 ft 20 kr.

— Történelem. — A Boszna és Szerb régi Érmek. Ismerteti *Érdy János* m. akad. rendes tag. 63 rézmetsz. és 1 kőrajztábl. (A M. Akademiai Évkönyvek IX. köt. II. darabja). Budán, az egyetemi nyomd. 1857. N4r. 41 l. Füzve 1 ftr. 20 kr.

Az Altaji népek Ósvallása, tekintettel a magyar ősvallásra. Felolvasta a M. Akademiában *Csengery Antal*, m. akad. l. tag. (A M. Akad. Évkönyvek IX. köt. IV. darabja). Budán, az egyet. nyomdáb. 1857. N4r. 25 l. füzve 24 kr.

Magyarország családai címerekkel és leszármazási táblákkal. Irta *Nagy Iván.* Kiadja Friebeisz István. Második kötet. I. II. III. füzet Beöthy — Bruckenthal. 1—240 l. N7r. 1858. Kozma bet. Minden füzet ára 40 kr.

Egyetemes Világtörténet a felgymnasiumi ifjúság használatára. Irta *Schröck Ferenc* kegyesrendi áldor, tudor s tanár. Harmadik kötet. *Újkor.* Pest, 1858. 8r. 260 l.

Világtörténet algymn. számára. Beck és Putz után készítette *Somosi István* tanár. S.-Patak, a főisk. költs. és bet. 1858. N8r. 3 rész, összesen 225 l. 36 kr.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. JUNIUS, 1858. VI. FÜZ.

AZ ÚJHELLEN NÉPKÖLTÉSZET*)

TORKOS SÁNDORTÓL.

„Ἡμιθέων καὶ θεῶν
Ὦ πατρὶς ἐρημωμένη!
Τ' ἄνθη σου χάνεις αἰὼν
Κἀνεὶς ἥλιος δὲν μαραίνει."
Π. Σοῦτσος.

Mint az útas, ki ihletett kebellel lép a' régi dicsőség hazájának, Hellásnak, halhatatlan hősök porai által megszentelt földére, midőn meglátja a' Parthenont, az idő viszontagságaival dacoló sebesült óriást; midőn szemeibe tünnek a' platánok, melyek alatt tán Miltiades járdalt, a föld melyet Thrasybulos tiport; ha meglátja a templomok és paloták romait, a tört oszlopokat, a diadalívek elszórt köveiből rakott kunyhókat; megfeledkezve a' körüle terjedő ínség és nyomorról, s egy szebb s dicsőbb múltnak feltünő képein merengve min-

*) Lásd *C. Fauriel*: „Chants populaires de la Grèce moderne." Paris. Didot 1825., és: „Neugriechische Anthologie" Original u. Übersetzung v. Dr. Theodor Kind. 2. Aufl. Leipzig 1847. Verlag v. Hermann Fritzsche.

den lépten nyomon magasb lelkesülésre ragadtatik: úgy én is, midőn az újhellen irodalom, s különösen a' népköltészet tanulmányozásához fogtam, az annyi viszályt diadalmasan túl élt jeles nyelv, a nemzetek eme legdicsőbb legmaradandóbb emléke, által kegyeletes tiszteletre ragadtatván, s az ehez fűződő szép emlékezetek során egy regés boldog korba varázsoltatván, feledém hogy nem Homér, nem Pindar lantja zeng immár felém, hogy amit hallok, nem egyéb mint egy dicső hymnos gyenge viszhangja.

Ezen ihlet buzdíta mind többet s többet foglalkoznom az újhellen nép költészetével, s minél tovább haladtam, annál több szépségekre akadtam, annál jutalmazóbb élvezetesb lett munkám, s felkiálték a költővel:

„Istenek s félistenek
Oh elhagyatott hazája!
Virágaid semmi kor
Semmi nap meg nem hervasztja!“ [1])

Hellász fénykora olta nagy idő folyt le, a nemzet, mely halhatatlan költők dalai által lelkesítve, isteni hősök által vezérelve csak babérkoszorúkat aratni tanúlt, legyőzetve barbar népek igája alattgörnyedezett, idegen nemzetekkel érintkezett, azokkal elvegyűlt, elszegényedett, elsatnyúlt, nyelve, az idegen nyelvek befolyása által megfogyott, megkopott, vallása, szokásai, társalmi élete megváltozott — — ám a költői szellem, mely őseiket kitünteté, még most is él benne, az ős Parnassus kecses istennői még most sem hagyták el egészen.

Hőseit most is megénekeli a hellen, és hősei most is vannak! örömét, bánatát, reményét s fajdalmát most is dalba önti. Ha nősül, ha honától távozik, ha kedves halottat gyászol, ha táncol, ha bánkódik, egyiránt dalol a hellen. Ha csatába megy, dallal tüzeli fel magát, ha meghal, énekkel lehelli ki lelkét!

Most is vannak még vándor költői (panegyris), kik a bucsúkra (panegyri) eljárnak s lyrájok hangjai mellett visszahívják a múlt emlékeit, sírnak a bánkódókkal s örvende-

[1]) Panagiotis Sutsos újhellen jeles költő ‚Athene 1880-ban‘ című szép költeményéből vett motto fordítása.

nek az örvendőkkel, kik dalolva igazgatják az ifjuság táncait, s búsénekkel kisérik sirjába az elköltöző vándort.

Az újhellen népdalok három fő nemre oszthatók, úgymint történeti, regényes és házi vagy családi dalokra.

A történeti dalok tartalmukra nézve ismét kétfelé oszthatók, olyanokra t. i. melyek a nép emlékében megmaradt nagyobbszerű eseményeket, p. Konstantinápoly bevételét, az utolsó szabadsági háború nevezetesb mozzanatait stb tárgyalják, és az oly sajátszerű klepht dalokra, melyeknek tárgyát egy nevezetes és sajátszerű néposztály, a klephtek, vitéz cselekedetei stb képezik, és tárgyukkal együtt újabb kor szüleményei.

A törökök ugyanis Thessália földét könnyen elfoglalván, diadalmenetökben az Olymp, Pélion, Pindus és Agrapha hegységek harcias férfiai által akadályoztattak. Hosszas, érzékeny veszteséggel járó küzdés után a hódítók egyes ségre szólíták fel a bércek lakóit, kiknek egy része jeles engedmények mellett csakugyan meg is egyezett velök, s engedelmet nyert kikötött szabadságai védelmére és a rend fentartására keblökből egy nemzeti katonaságot felállíthatni, mely seregek azután „armatólok“ vagy „pallikárik“-nak neveztettek.

A magasabb hegyek lakói azonban bízván ormaik hozzáférhetlenségébe, egyezkedésről hallani sem akartak, s megbódítatlanúl időnként a törökökre lerohanván, nagy vérengzéseket víttek végbe, miért is „klephtek“-nek vagyis rablóknak neveztettek.

De a meg nem hódolt görögök armatólaikkal a gőgös törökök szivét örökké bosszanták, s minden basa legfőbb feladatának tartá a hódítás művét bevégezni.

A vitéz pallikárik azonban mit sem engedtek és mindig több diadalmakat vívtak ki a törökök felett, míg végre a klephtekkel egyesültek s magokat is azoknak nevezvén, örökös háborúban éltek a törökökkel, és a nagy szabadságháború előkészitésére és később eldöntésére legnagyobb befolyással voltak.

Megtörtént ugyan néha az is, hogy vagyonosb görögöket — kiket törökök szolgáinak és jobb bánásra érdemetle-

neknek itéltek, megtámadtak és kiraboltak, még is a nemzet mint nemzeti hősöket tisztelte, szerette, magasztalta őket.

A klepht dalok telvék a' vitéz pallikárik s klephtek és ezek hőstetteinek dicséretével, elmondják hogy azok békében mily jókedvűen boroznak a' hegyek ormain hűs „limeri"jeikben (tanyáikon), mily lovagiasak s mint tisztelik a' hölgyeket, háborúban mily félelem nélkül megállnak, mily vitézen küzdenek, ha fogságba kerülnek mily állhatatos hittel, jajszó nélkül tűrik a legkegyetlenebb kínzásokat, s mily vígan halnak meg! — S valóban, a' klephtek ügyessége és vitézsége csodálatot is érdemel, ők 200 lépésnyiről golyót löttek át egy gyűrün, s ha éjjel egy ellenség fegyvere megvillant, az veszve volt, azt eltalálta a klepht golyója, s ezt nevezék: „tűzre tüzelni" (φαίρε φεν σὺρ φεν [1]). A fogságtól jobban féltek a haláltól, miért is ha csatába indúltak, egymásnak „jó golyót" (καλὸν μόλυβι) kívántak.

A regényes dalok, a régi rémekkor hitregetanából fennmaradt s babonává fajúlt nézetek költői kifejezése. Az újhellen, nymphák, dryások és hamadryadesek helyett, most minden bokorban, fában, forrásban, cserinelyben egy szellemet lát (στοιχεῖον), az Eumenidák helyébe lépteté a „Synchoreméni", a hímlő személyesitett rémképét, a három Parca helyét három végzetnő foglalá el, kik közől egyik könyvet, másik ollót, a harmadik mérleget tartva, intézik az emberek sorsát. Megmaradott azonban még az ősz Charon, de csak Charos név alatt, mint a halál személyesitése, a más világra vezető ősz ember.

Az újabbkori babonák között feltünő a többször említett „hím nyúl tejje", mely által valami nagyon jeles, vagy elérhetetlen fejeztetik ki, s mely magyar népmondáink „kakastejére" emlékeztet.

A házi vagy családi dalok az emberi élet minden mozzanatát, minden korszakát s helyzetét megérintik. Szerzői legények, leányok, ifjak, öregek s különösen a már fen megemlített panegyrisek, kik lyrájokkal faluról falura járnak és szivesen láttatnak.

---

[1]) L. Fauriel 79. lap.

Megemlítendők e nemben a' bölcsödalok (pannurisma), a tavaszi vagy fecskedalok (chelidonisma), melyek nagyon régiek, a bucsú és panaszdalok, a táncdalok, a szó legrégibb értelmében balladák (a ballare táncolni-tól, újhellenül hyporchénes), és a gyászdalok (myriológi).

Ezen népdalok dallamai többnyire vonottak és siránkozók, még a legharciasbak is. A síkföldön és nagyobb városokban azonban olasz dallamokra is éneklik e népies költeményeket, olyanokra, melyek Olaszhonban rég elfelejtettek. A tánccal kísért dalok elevenebbek ugyan, a tánc azonban csak mimikai kíséretnek, mintegy a régi pantomime maradványának tetszik.

A versképzést illetőleg az újhellen népdalok legtöbbnyire rímtelenek és jambusi menetűek. Minthogy azonban a nyelv a román nyelvek példájára, mennyiségiből (quantitirende Sprache) hangnyomativá (accentuirende) változott, a tagok verstani hosszúsága vagy rövidsége immár tekintetbe sem jöhet, s a vers egyedül a hang szabályszerű felemelése és leeresztése által képeztetik, mint az újabb európai nyelvek (német, angol) úgy nevezett mértékes versei. Az újhellenek nagy versnemét, melyet hősi, vagy általános elterjedettsége miatt nemzeti versnemnek lehetne nevezni, két különvált részből (hémistichion) áll, melyek elsejében nyolc, másodikában pedik hét szótag vagyon, úgy hogy az egész vers 15 szótagból áll. Az első részben a fő hangsúly a hatodik vagy nyolcadik szótagon fekszik, úgy hogy az első esetben a' daktyloshoz hasonló, a másik esetben pedig jambussal végződik. A másik részben a fő hangsúlynak a 14-ik szótagon kell fekünni, úgy hogy ezen rész rövid vagy is súlytalan utóhanggal végződjék. Ezek az elengedhetetlen hangsúlyok, ezeken kivül azonban a vers széphangzata megkivánja, hogy minden feles szótag hangsúlyos legyen, úgy hogy tehát ezen nagy versnem egy utóhanggal ellátott hétszaku jambicusnak mutatkozik.

Vannak ezenkivül rövidebb versnemek is, melyek azonban egészen a fönebbi szabályokat követik.

Feltünő e tekintetben az újhellen népdalok hasonlatossága a szerb népdalokkal, mely a dallamokban, és a költeményekben levő eszmemenetben is némileg föllelhető.

Érdekes volna kinyomozni, hogy melyik s mi itt az eredeti, melyik gyakorolt a másikra hatalmasb befolyást? Az újhellen népdalok, bármennyire eltérjenek is a remekirodalom népies termékeitől, mindenesetre bírnak egy régi eredeti alappal, mert Sophoklesnél Elektra panasza a hamveder felett, melyben ő Orestes csontjait hiszi, mi más mint myriológ?! És Anna Komnena, atyja Alexis életirásában már említést tesz oly dalokról, melyek a néptől mondattak, bizton felvehető tehát hogy az újhellen népköltészet csak folytatása a régi kor költészetének, az időtől s körülmények befolyása, tán épen a szláv néppekkeli érintkezés által megváltoztatva ugyan sokban, de rokon vele mindenesetre [1]).

Ezen népdalok egyszerűek, ámde épen ez által nagyon hatnak az érzelemre. Csak röviden, és csak mintegy megérintik a viszonyokat, csak mintegy megpendítik a húrokat, de azok tovább füződnek elménkben, tovább hangzanak szivünkben! Mindemellett a legtöbb népdalban, majd a fő, majd egy mellék eszme, és néha a kifejezés, oly váratlanúl meglepi az embert, hogy egyelőre keresettséget, túlzást, vagy legalább bizarrságot gondolhatni benne, és néha, meglehet, hogy nem is csalódik. Azonban közelebbről tekintve a dolgot, ezen látszólagos túlzás csak a legélénkebb legszabadabb s legnaivabb mód egy eszmének, legegyszerűbb, egy érzelem leghivebb kifejezésére, mely korántsem az egyénnek negélyzése, hanem az összes görög nemzet jellemző tulajdonsága [2]).

A dalok többnyire valami általános bevezetéssel kezdődnek, melyeknek összefüggését néha alig lehet kitalálni. Mindazonáltal a fő dologra vonatkoznak, s vagy a helyzetet magyarázzák, vagy az érzelmeket készítik elő.

---

[1]) L. Fauriel 115. lap.

[2]) Mais en y regardant de plus prés, on s'assure bientôt que cette recherche, où cette éxageration apparentes ne sont habituellement que la manière la plus vive, la plus franche et même la plus naive possible, de rendre une idée très simple, où un sentiment très vrai, que loin d'être un indice d'affectation ou de prétension de la part d'un individu, cès saillies d'élocution ou de pensée sont au contraire l'expression de quelque chose de national et charactérisent le tour d'imagination du peuple grec.

Többnyire madár szól, vagy egy patak, vagy a nap. Mindazonáltal ezen bevezetések oly sokfélék, hogy azokat közhelyeknek, melyek mindenütt alkalmazhatók (loci communes), nevezni nem lehet.

A kifejezéseket illetőleg feltünő, hogy a népdalok mindent fényesíteni, nemesíteni törekednek, arany patkó, ezüst szög, gyöngy kantár, szokott kifejezések, mi nagyon emlékeztet a magyar népdalok keletiesen virágos nyelvére.

A mondottak felderítésére s az újhellen népköltészet megismertetése végett legyen szabad ide igtatnom néhány újhellen népdalt, az eredeti versmérték szerint a lehető leghivebben fordítva.

I. TÖRTÉNETI ÉS KLEPHT DALOK.

1. KONSTANTINÁPOLY BEVÉTELE.

A város elveszett! a tar Salónikit bevette,
Bevette Szent Sophiát is — ah, a dicső monostort,
Amelyben hatvankét harang, és harminc csengetyű van,
S minden haranghoz áldozár, s egy szolga mindenikhez.
S midőn kiment abból a szent, a nagy világ királya,
Az égből szózat hallatott, egy angyal így beszélle:
„Hagyjátok a zsoltárokat, vigyétek a szentséget
S izenjetek Frankhonba már, hogy jőjenek s vigyék el
A szent arany feszületet, el a szent evangyéljmot,
Vigyék el isten asztalát hogy csúf ne érje őket.“
Meghallja ezt a szent anya, s a képek mind zokognak:
„Ne sírj, óh szűz anyánk, ne sírj, törüld le könnyeidet:
Idővel ez megint tiéd, megint tulajdonod lesz.“

2. A SÍR HANGJA.

Szombatnapon ivánk s egész vasárnap is boroztunk,
És hétfőn reggel elfogyott minden borunk minékünk,
S elküldé engem a vezér hogy hozni bort siessek.
Én idegen valék e helyt s az útat nem találtam,
Mentem kopár szük útakon és egy magány ösvényen.
Az ösvény engem elvezet egy kis kápolnácskához,
Ahol sok sír s emlék vala testvér- és rokonoktól.
S egy sír távol a többitől, távol feküdt magában,
Nem láthatám s rá léptem én egészen a fejére.
S hallám a sírt hogy hangozék és mélyen felsohajta:
„Mi baj, te sír, hogy hangozol, és mélyen felsohajtasz?
Talán a föld nehéz neked, vagy tán a kő feletted?“

„A föld biz nem nehéz nekem, nem nagy kövem felettem,
De nem találsz helyt hol mehess, és útat hol haladnál?
És kelle jönnöd lépni rám, egészen a fejemre?
Hát nem valék gyors ifju én, nem voltam pallikári?
S nem mentem én hamar, hamar egy éjjel holdvilággal
Egy tíz arasznyi karddal és majd egy öles puskával?
És gyorsan nem küzdöttem én mint méltó pallikári?
Harminc ellent levágtam én egyetlen egy napestig,
És negyven mást a harcban én nagyon sebesre vágtam,
És eltörött a kardom, és lön két darab belőle,
S egy ellen, egy ellenkutya, lován száguld utánam,
Kihúzza yatagánját, és megtámadott azonnal,
De megfogám a yatagánt, meg jól a jobb kezemmel,
S kihústa pisztolyát s reám azonnal elsütötte.
S a földre vágott engemet, hol ím te mostan állasz.
Sirass barátom, oh sirass.

3. A SEBESÜLT KLEPHT.

„Eredj le a tengerre, ah eredj le most a partra.
Melyed legyen kormányod és evesz erős karoddal,
S ifjú derék tested legyen sajkád a tengerekben.
S ha isten engedé, s a szűz hogy baj s veszély nem ére,
Eredj tanyánkra el hamar, tanácskozó-helyünkre,
Hol két bakot süténk minap, a Flórast és a Tomprast.
S ha kérdezendik társaim hogy én hová lehettem,
Ne mondd nekik hogy elvesszék, ne mondd hogy haldokoltam:
Beszélld hogy én megnősülék e puszta vad vidéken,
Arám a barna föld, napam a sírszobor fölötte,
S a sok kavics körüskörül mindannyi sógorocska.

II. REGÉNYES DALOK.

4. EGY SZERELMES ÁTKA.

„Ajtód előtt haladtam el, s leány, szomorgva látlak,
Arcod' kesedre hajtva le búsongva ülsz te ottan.
Szivem dobog, szivem szorong, mi fáj, oh mondjad, édes,
Mi bú emészti szivedet, hogy írt találjak arra?"
„S te kérdezed? te hűtelen, mint hogyha mitse tudnál —?
Hiszen te hűtlen elhagyál, s menél és mást keresté!!! —"
„Ki mondta ezt galambom? ah ki mondta, hüs forrásom?
Ki néked ezt beszélte, lyány — egy hétig az ne éljen!
Csillag ha volt, lehulljon az! ha nap, homály boritsa!
Leányka hogyha mondta azt, örökre lyány maradjon."

5. A KISPAP.

Egy lyányka állt az ablakban, s egy kispap a szobában
Cukordarabkát vet reá, keblébe dobja épen!
„Már légy okos, kispap, nehogy meglássák a szomszédok,
S hirül vigyék az érseknek s lenyírjék szép fej-éked."
„Hajam ha ő lenyíreti, sapkámat felteendem:
A lányt akit szivem szeret, azt mégis elveendem."

6. LYÁNY A HADESBEN.

Mi boldogok a hegytetők, mi boldogok a rétek!
Charossal nem törődnek ők, Charostól mitse félnek:
Nyáron jnhok fejérlenek s a télen hó felettök.
Három nagy óriás akarja Hádest felforgatni,
Az egyik májusban megyen, a második a nyáron,
A harmadik meg őszszel, amikor a fürtök érnek.
Egy szőke lyány szólítja meg az alvilágban őket:
„Vigyetek óriásaim a felvilágra engem."
„Leány! ruhád suhogna tán, hajad pedig nesszene,
S cipőd kopogna, és bizony hajd észre venne Charos."
Ruhámat én levethetem, és fürtimet lemetszem,
Sarúimat a szépeket a lépcsőnél hagyandom!
Vigyetek óriásaim a felvilágra engem,
Hogy lássam édes jó anyám, hogyan szomorg miattam,
Hogy lássam jó testvérimet mint sírnak énmiattam!"
„Leány, testvérid ím amott a körben táncot járnak —
Leány, anyád meg ott csacsog szomszédival az úton!"

7. AZ ÉJJELI UTAZÁS.

Anyám, kilenc fiaddal és egyetlenegy leánnyal,
Akit setétben mosdatál s hajnalban fésülél meg,
Kinek ruháit béfüzéd ott künn a holdvilágban,
Miatta küldtek hírnököt a távol Babylonból.
„Csak add anyám Arétidat, csak add az idegennek,
Legyen vigasztalóm nekem az úton merre járok."
„Megbódulál, Konstantinom? be oktalant beszélesz:
Öröm ha ér, ha fájdalom, ki hozza nékem őt el?"
S az istent hívja mint tanút, s tuszúl a vértanúkat.
„Öröm ha ér, ha fájdalom, én vissza elhozandom!"
És jött egy szerencsétlen év, s kilencen meghalának,
És Konstantinja sírkövén rebeg haját tépdalva:
„Kelj fel kis Konstantínocskám, Arétimet kivánom.
Az istent hívtad mint tanút s tuszúl a vértanúkat,
Öröm ha ér, ha fájdalom, te vissza elhozandod!"
S éjfélnek épen közepén felkél, hogy őt elhozza,

S találja, őt fésülködőt ott künn a holdvilágban.
„Fel, jőj kedves Arétulám, anyánk kivánna látni!"
„Oh jaj nekem, testvérecském, miért ezen időben?
Öröm ha van lakunkban, ám aranyruhát veendek,
Ha fájdalom, testvérecském, megyek miként találtál."
„Se baj se fájdalom, siess, csak jőj miként találtál."
S az úton melyen mentenek, s az úton merre jártak
Hallott madárkát dallani, hallott madárt beszélni:
Ni nézd e lyányt, e szép leányt, hogy fogja a halottat!
„Hallod kis Konstantínocskám, mit szólnak a madárkák?"
„Madárkák hadd daloljanak, madárka hadd beszélljen,
„De félek ám testvérecském, oly tömjén illatod van!"
„Mert tegnapon szent Jánoshoz kimentem este, akkor
Füstölt be a pap engemet jó illatos tömjénnel.
Oh nyisd anyám, kapúd kinyisd, ím itt vagyon Arétid!"
„Ha vén vagy, akkor menj csak el, ha vén vagy akkor menj el,
Szegény Arétulám bizony maradt a messze földön."
„Óh nyisd anyám, kapúd kinyisd, Konstantinod vagyok,
Az istent hívtam mint tanút s tuszúl a vértanúkat:
Öröm ha ér, ha fájdalom, őt vissza elhozandom!"
— S midőn kitárta ajtaját, elment a lelke néki.

8. AZ ELÚTAZÁS.

Most van tavasz és hűs idő, most jő a szép időszak,
Most az idegen is szeret honába elutazni.
Éjjel nyergelte meg lovát, éjjel megpatkoltatja,
S ezüst patkót veret reá s arany szeget beléje,
És szép, zablát veszen neki, egészen gyöngygyel ékest!
S a lyányka akit ő szeret, s a lyányka kit kivánna,
Világot tart s világít, és a kelyhet adja néki,
S ahányszor adja a kupát, mindannyiszor rebegte:
„Vigy el uram, vigy el veled, vigy el magaddal engem,
Hogy készithessem ételed, hogy ágyadat csináljam,
És megvethessem ágyamat mellette a tiédnek!"
„Ahová megyek, szegény leány, leányok nem jöhetnek,
Csak férfiak mehetnek el, csak ifjak és vitézek!"
„Oh öltöztess frankúl tehát, és adj legényruhákat,
Adj gyors lovat nekem, lovat aranynyereggel ékest,
Hogy elmehessek én veled, mehessek mint levente.
Vigy el uram, vigy el veled, vigy el magaddal engem."

III. HAZI, CSALÁDI STB DALOK.

9. A TÖRÖTT KORSÓ.

„Ha vizért mész Mariskám,
Az időt megmondjad ám,

Hogy ne várj soká reám!
Hogy korsód eltörhessem
S anyádhoz menj üresen!"

Lányom, hát hol a korsó? —
„Anyám, én úgy megbotlottam,
Elestem és összezúztam"! —
„Nem volt az, tudom botlás,
De ölelés, csókolás!"

10. A FÉLKEZŰ.

Ama fejér márványkövön
Követ tör egy derék legény
Egyetlen egy karával.
Egy szőke leányka arra ment
És jó napot kivána:
„Mi a bajod te szép legény
Hogy fél kezeddel törsz te?"
„Egy szőke lyányt karoltam át
S karom levágták érte.
De hogyha megcsókolhatnám
Bár vesszsen ím e másik —
Bár mondja édes jó anyám:
„Fiam szegény a béna!"

11. ÉNEK AZ IDEGEN FÖLDÖN LEVŐKHÖZ.

„Miért oly szennyes, idegen, kendőd, miért oly szennyes?"
„Az idegen föld szennyezé be, és azért most szennyes."
„Adjad nekem, te idegen, csak add, majd megmosom."
„Víz itten nem találtatik, szappant nem kapni itten,
Ne bántsad leány ne bántsad ezt, csak hadd maradjon szennyes!"
„Adjad nekem te idegen, márványfejérre mossam:
A víz helyett könnyem veszem, szappan helyett a nyálom,
S a kebleimen a márványon mosom márványfejérre!
Nehogy, ha látja jó anyád, ha látja jó testvéred,
Felsírjanak s mondják: „akik az idegenbe vagynak
Rosszúl járnak, rosszúl vagynak, mind árvák a szegények!"

12. FECSKEDAL.

Fecske visszatére már a fekete tengerről,
Tengeren átrepüle és egy tornyot meglele,
Rátüle s így beszélle: martius, te jó havas,
S február esős, saras,
Itt a kedves aprilis nincsen messze már.
A madarak dallanak, a fák lombot hajtanak,

A tyúkok is élednek, tojnak már és költenek,
A nyájak már kijárnak, a hegyekre felmásznak,
A gidák ugrálnak és rágják a fák levelét,
Állat ember és madár szív szerint örülhet már —
Elmúlt immár a hideg, vége havas szeleknek,
Martius te jó havas, s február esős saras,
Jő im már a szép april —
Martius el! február el!!

BARTAL GYÖRGY JOGTÖRTÉNETI COMMENTÁRJAI.

PAULER TIVADARTÓL.

Második cikk.

I. A commentárok második kötete a *negyedik* könyvvel kezdődik, melyben az ország közállapotjának rajzát, Sz. István halála után I. Béláig veszszük.

Élénk színekkel festi szerző a szent király halála után bekövetkezett villongásokat, melyek alatt *Péter* a külföldi, *Aba* a hazai elem képviselőjeként tűnik fel; — a bajor törvényekkeli megajándékozást Péter korában azoknak példányára magyarázandónak véli.

I. Endre a törvénytárban előforduló rendeletét, főleg a bálványokról szóló pontjára vonatkozólag Bonfiniusból kölcsönzöttnek tartja. E király alatt ínségtől szorítva lüttichiek költöztek az országba, nevezetesen az egri egyházmegyébe; azok utóbb mind megtanulták a magyar nyelvet, habár nejeik csak franciául szólottak, és a helységek még a XV. században is franciáknak neveztettek.

Béla testvére segítségével a Szerémséget visszafoglalta, Horváthon határait a Zettina folyamig szorította, az ország területét Karantánia felé Hengstbergig terjesztette; de az ország harmad részének testvére számára történt átengedése által példáját mutatta annak, mi már korában a legfanyarabb gyümölcset terrnessté, mint sz. szépen mondja: „Factum

sic, ut etiam dum ab hoste externo otium esset, non belli civilis materia domi, non factiones deessent, domesticisque peccatis maiora, quam hostium consiliis, respublica discors, incommoda acciperet." (II. 17. l.)

Az *ötödik* könyvben *I. Béla* és fiainak emlékezete tárgyaltatik; Bélának nagy érdemeit, és kora szellemét túlhaladó bölcs intézkedéseit, melyek közől többet Nagy Károly törvényeiből vett által, kellőleg méltányolván, korába helyezi sz. több rendü intézményeink kezdetét, melyek a váradi regestumnál régebbek.

Azok közt első helyen említi a nemzetségi jogokat (jus gentilitatis); mint minden régi nemzet, a magyar is nemzetségekre szakadván, a jószágoknak megtartását azok tagjai számára fő gondjai közé sorolá; a viszonyt leginkább ama régi jogszabály fejezi ki: „Cum fratres suos non statuerit; non ememus; terra enim communis est et haereditaria eorum." (II. 29. l.)

A nemre és vagyonjogára nézve az első foglalásból eredt földek csak a férfiakat, a család legifjabbik fiát, mint már 1231. okmányból kitünik, a lakház, a fegyverek és méneslovak a fiakat illették; a leányok illően kiházasíttattak. — A nemzetségi jogok biztosítására szolgált az atyafiak visszaválthatási joga, és pedig közbecsü szerint, melynek meghatározását hasonlag sz. e kornak tulajdonítja, nem különben az ünnepélyes beiktatás szüksége a szomszédok és határosok jelenlétében. Ez intézkedéseket és az újabb ősiségi törvényeket illetőleg ép oly igazán mint velősen mondja szerző: „Defendi facilius, quam haec posteri temporis sapientia potest, quae dum vendi bona tanti, quanti possunt admittit, eademque renumerato aere inhaerente etiam seculis post redimi patitur, nec conservationi familiarum consulit, nec industriae subvenit; quid igitur? tam exili quam nullo prope earum commodo, gravissimis hanc premit compedibus." (II. 32. l.)

Salamon visszálkodások által zavart kormánya után *I. Géza* rövid ideig de kitünő bölcseséggel, ritka erélylyel vezette az ország ügyeit: a királyi címmel csak akkor kezdett élni, midőn VII. Gergely pápának az országra vonatkozó terveinek célszerütlenségét átlátta.

Sz. László Horváthon megszállása által csak a vezérek korából eredt jogát az országnak élesztette fel; a bánt a nádorral hasonkörű hatalommal látta el; a még nagy részt pogányhitű lakosok számára a zágrábi püspökséget alapította, és mind ez alkalommal mind máskor királyi kegyúri jogát egész terjedelmében gyakorolta, úgyannyira, hogy habár az egyház iránti kegyeletét cselekvényei, törvényei kételyen kivül helyezik, II. Orbán pápa Kálmánnak írá: „Jam diu regnum tuum ab apostolicae sedis obedientia descivit;" mely szavak kellő magyarázatukat a mondottakból veszik.

Gyakrabban tartott gyüléseket, törvényei hozatalában szent Istvánt és forrásait követte; tartalmukat csupán azon alakban ismerjük, melyben egybegyüjtőjök fentartotta; kiemeli sz. azok sorából a lopások és a fák s kutaknál történni szokott áldozatokra vonatkozó intézkedéseit; mely utóbbiak nem a magyarok, hanem a német eredetüek szokásait illetik, mint Nagy Károly ebbeli szigorú fenyitékéből, a capitularék rendeleteiből kitünik; úgy vélekedik azonban hogy szent László azok szigorát a végrehajtásban tetemesen enyhité. „Ladislaus ipse a mansuetudine animi, naturali hoc stirpis Arpadum bono, et clementia, qua severitatem iudiciorum temperavit, per scriptores omnes laudatur. Unde facile est coniicere: leges eas de tam immodico supplicio non tam pro norma iudiciorum, quam ad id efficiendum conditas, ut ipso earum terrore, homines maleficiis submoverentur." (II. 42. l.).

A *hatodik* könyv *Kálmán* kormányát adja elő. Kálmánnak fényes szellemi és erkölcsi tulajdonságait méltatván, mind a keresztesek, mind a papi vagyon körüli intézkedéseit alaposan igazolja; az utóbbiak a frank fejezetkék hason rendeleteinél sokkal kedvezőbbek voltak; a horvátokkal állitólag kötött szerződését koholtnak mutatja.

Dalmatia elfoglalása után a bölcs király, felfogván a tenger fontosságát, *Roger* híres norman vezérrel, ki tengeri hatalmáról ismeretes volt, szorosabb összeköttetésbe lépett; a dalmaták rokonszenvét a magyarok iránt számos kedvezmények s kiváltságokkal öregbíteni iparkodott; elősorolván nevezetesen sz. a traguriaknak engedményezett jogokat, méltán kérdezi: „Quibus propositis suum iam cuiusque esse iudicium velim

an nomine Colomanni tacito, scribi historia municipiorum Europae aevi medii vere possit? sin autem memoretur: quo illud supra reges alios ponendum loco sit?" (II. 54. l.)

Kir. kegyúri jogának erélyes védője levén, sz. el nem ismeri, hogy a püspöki investituráról lemondott volna; miként tisztelte a nemzet jogait mutatja az 1103. évi velencei szerződésre vonatkozó nyilatkozata: törvényei a kánonok és frank fejezetkék nyomán, de magyar nyelven szerkesztve, a kor haladottabb szellemének tanuságaúl szolgálnak.

Az általa alakított úgy nevezett zsinati törvényszékeket, sz. nagy haladásnak tekinti, minthogy ezen egyháziak és világiakból álló bíróságok a népet az olygarchák ellen védelmezték, és a'nép jelenlétében tartatván erkölcsi tekintetben is nagy befolyással voltak a nélkül, hogy a kir. curia tekintélye megcsonkult volna, minthogy ez intézkedés ahhoz hasonlított, mi később is az ügyek több törvényszékek közötti felosztásával foganatba vétetett. — A mellett az országbíró, nádor folytatták biráskodásukat, sőt maga a király is bejárta az országot és két főispánt rendelvén maga mellé, intézte el a nép panaszait.

A vallás és erkölcsökre vonatkozó törvényei részint országgyüléseken részint zsinatokon alkottattak, és bölcseségének mind annyi tanújelei; ide tartoznak a boszorkányok, istenitéletek, titkos házasságok körüli intézkedései: „Viva hic excolere Dei templa, hominesque ad pernoscendam hanc generis nostri praestantiam ducere omni ope contendit, quod persuasissimus esset, ex hac demum radice virtutum omnium civilium aeque ac moralium efflorescere officia." (II. 60. l.)

Politikai rendeleteit tekintve az udvarnokok intézetét tökéletesbítette; a rabszolgák eladását az ország határain kivül szigorúan tilalmazta, a földjeikből kimozdított parasztok sorsa iránt bölcsen intézkedett.

Több a hadügyre vonatkozó üdvös rendeletén kivül, a gyüjtelmeket (collecták) határozott pénzsommára vezette vissza; a megtelepedett idegeneket a jövevényektől megkülönböztette; az udvarnokok adózásait szabályozta, a főispánok ebbeli illetményét megállapitotta, a slavoniai nyestpénzt a conditionariusokra, de korántsem minden lakosokra nézve, az

előbbi denárok helyett honosította, míg a nemesek annak fizetésétől mentek voltak: sőt a parasztok által fizetett nyestpénz harmadát az uraknak engedte át, ez által is újabb bizonyságát adván nagylelküségének: — „Se non solum vincere sed qui victoria sapientissime utendum sit, aprime novisse clarissimo documento comprobavit.“ (II. 67. l.)

A király eljárását az ingatag és bűnös *Álmos* irányában az. valóságos színében tünteti fel, és habár kegyetlen büntetését nem javalja, a bölcs király kormányrajzát következő szép szavakkal zárja be: „Sed enim vero scelus, quod per Regem tam spectatae doctrinae commissum, neque familiari graecis consvetudine hac satis elui posse videtur. At enim nec nos hunc coeli hungarici solem sine macula; sed tanto hoc Rege noctes hungaricas haud paullo magis, quam per Europae plerasque dies, lucidas diximus.“ (II. 68. l.)

A *hetedik* könyv Magyarország ábráját tartalmazza *II. István* királytól *II. Endre* koráig.

II. *István* kiskorusága alatt az országot több főur, névszerint az esztergami érsek és nádor is kormányozták; harcait az olygarchák ellenszegülése miatt saját hadaival, szövetségeseivel és a kunokkal vívni kénytelen, kárpótlást a nép szeretetében talált.

II. *Béla* 1236. az esztergami országgyülésen a bosnai keresztiségnek eltéritésére László fiának adta; a kegyurság jogát Dalmatiában is érvényesítette, az ország bel és külbátorságát bölcsesen védelmezte.

II. *Géza* a dalmát városok szabadalmait megerősítő, a szántóföldet megnépesítő, országa függetlenségét területi épségét kelet és nyugat felé egyaránt fentartá, mit Fridrik császárhoz 1159. oklevele is tanúsít, melyben Magyarországot, Francia és Angolországgal párhuzamba teszi; az ország fontosabb ügyeit nem csak *Freysingi Ottó* hanem saját okmányai bizonysága szerint küntartózkodása alá vétette: hogy azonban Kálmán szinodi törvényeit némelyek állítása szerint megszüntette, tt. inkább az idő hatása mint saját elhatározásának tulajdonítja. „Si quid mihi videre ex tam longinquo licet, seculi hanc culpa fuit, tam culto Colomanni ingenio multum disparis, ut maxime salutaria consulta eius minime ferret, adden-

daeque his maioris perfectionis incapax, ad prisca deteriora liest, sed adsueta, potentioribus vero placentia magis revolveretur." (II. 82. l.).

A fiai alatt támadt viszályok a jog fejlődésére befolyással nem lehettek: annál nevezetesebb e tekintetben III. *Béla* kormányszaka. A pápa engedelmével és az esztergami érsek jogainak fentartásával a kalocsai érsek által koronáztatván önviselete olyannak mutatkozott, hogy III. *Ince* pápa elismeré: „Nullam in hoc Bela neque rugam fuisse, neque maculam." (II. 89. l.).

Mánuel császár halála után, az ideiglen átengedett Dalmátiát vissza vette, Gácshont, habár csak rövid időre, megszerezte, az I. Béla idejében elidegenített karantán széleket ismét az országhoz csatolta.

Az igazságszolgáltatás körül, nem annyira bizanci szellemben, mint az ősi szokások szerint bölcsen intézkedett; mutatják azt okmányai, nevezetesen a pécsi egyháznak adott 1190. oklevele; [1]) a nádort jogszolgáltatás végett Dalmátiába küldvén, annak joga néhány dalmát sziget jövedelmeire korából származtatható.

Ő alapította sz. szerint a veszprémi egyetemet a párisi főiskola mintájára; az irott folyamodványok benyújtása, és az eldöntött ügyek irásbeli följegyzései idejéből vették eredetőket; úgyszintén kora óta a kancellár neve általánossá lett, míg a jegyző (specialis notarius) elnevezése azon hivatalnok számára maradott fen, ki a királyi ügyigazgató teendőit is kezelte.

Béla 1193. *Frangepan* Bertalan vegliai grófnak Modrus megyét hűbérként adta: példáját más királyok követték, és a megszállásból vagy a szent király intézményei szerint adományozott magyar birtok, és az ausztriai határokon, szepességi szászoknál előforduló hűbérek közt lényeges különbség létesült, ez utóbbiaknál minden személyváltozásnál új hűbéresítés történt, mint azt különösen Modrus megyéje is bizonyítja.

Imrének kormányát harcai Endre testvérével, és innen eredt költségeskedések jellemzik: az ország jogát Szerbiára

[1]) Ez okmányra vonatkozólag ismertetésem első cikkében (II. füzet 68. l. 29 sor) *Péter* helyett olvasd *Béla*.

újra megerősítette. Fia Csecsemős *László* a pápa beleegyezésével megkoronáztatván, sz. őt *Pray* ellen a királyok sorába helyezi.

II. A *nyolcadik* könyv Magyarország állapotját II. *Endre* alatt tárgyalja: az már kormánya kezdetén koronázási esküje által, főleg a koronai javak tekintetében elődeinél inkább megszorítva, a táplált baljóslatokat hibás intézkedései által teljesítette: a szent földre tett hadjáratából visszatérvén az országot zavart állapotban találta, melyet egyenetlenségei Béla fiával, az adományozott javak visszaadására vonatkozó rendeletei, Kálmán fiának szerencsétlen hadjárata Galliciában annyira öregbítettek, hogy Szent István intézményeinek alig nyomuk maradván fen, az ország ügyeinek gyökeres javítása mind inkább szükséggé vált, mit a püspökök törekedtek főkép foganatosítani.

A főérdem *János* esztergami érseké, kinek valamint *Langton* István cambridgei érseknek az angolok magna chartájokat, Magyarország arany bulláját köszönheti; azon férfi, kinek nagy és fényes érdemeit sz. kellőleg méltányolja, valamint a cambridgei érsek Ede a hitvallónak, úgy Szent Istvánnak üdvös intézményeire hivatkozva, előbb az egyháznak, majd az ország jogainak megerősítését eszközlötte. A charta és a bulla hasonlatosságáról mondja sz: „In summa, uti arbitrium utrobique idem; ita neque inter rationem modumque circumscribendi arbitrii, si rei spectes indolem, quidquam inter coaeva haec providentiae civilis monumenta differt.“ (II. 117. l.).

Az arany bullában, annak szavai szerint a szent királytól adományozott, de sajátlag a valóságos természetes nemesek intézményén gyökerezi, és a szent király által a várjobbágyok és településeknek engedményezett szabadságok megerősíttettek, új intézkedések tétettek, és az angol charta példájához képest biztosítékokkal vétettek körül.

Azoknak fontosságát sz. kifejtvén megmutatja miszerint általa a szabadok (katonák) különböző osztályai a kir. vitézszolgák (servientium) neve alatt egyesíttetvén, az országos és kir. vitézszolgák közötti különbség tökéletesen megszüntetve lőn: az ujabb intézkedések az akkori viszonyokból ve-

sik magyarázatukat; legfontosabbak: az első cikk mely Sz. István napján Fejérváratt nem csak a magánügyek birói eldöntésére, hanem a sértett közjogok orvoslatára tartandó gyülekezeteket rendel, miben sz. az 1715. 14. kifejtett, az országgyülésekre vonatkozó elvnek első csiráját látja, és a tizenegyedik cikk, melyben a nádor régi hatóságába helyeztetik vissza; a bulla egyébiránt IV. Béla tanácslatának alig tulajdonítható, mint összehasonlítása törvényeivel bizonyítja; az ellenállási záradék igazolását sz. a *toledói* zsinat atyáira, *Kelemen*, *Hallamra* bizza, ő azt inkább II. Endre engedékenységének mint a magyar nemzet kívánságának tulajdonítja; „Forte fallor; sed mihi stat sententia firma, resistendi facultatem illam non tam populum flagitasse contumaciter, quam Andream alacriter concessisse, quem in plerisque tam ante, quam post editam bullam eam literis sic plane prodigum auctoritatis suae videas, ut in aliis posteros suos, si his decerperent, regni exsortes declararet, in aliis homines regios, si quid contra auderent, capiendi vinciendique, aut si mallent pellendi privatis faceret potestatem.“ (II. 129. l.).

Az ország bajai azonban, annak dacára, nem enyhültek; II. Endre a gyüjtelmek szedését folytatta, a nádor hatóságát engedményezett kiváltságok által megszorította; a tett adományok visszavonása pedig majdnem a kir. család végenyészetét idezvén elő, 1231. az ellenállási szabadság megszüntettetett, de a helyébe léptetett egyházi kiközösítés újabb villongásokra szolgáltatván alkalmat, az 1233. Bereg erdeje melletti országgyülés ugyanazoknak véget vetett, de Endre annak határozataitól is eltávozott. Kormánya alatt Kúnország a szent koronához csatoltatott, és a szászoknak adott kiváltságlevele nevezetes, melynél fogva földjök sz. véleménye szerint hübértermészetü volt.

A *kilencedik* könyv *IV. Bélát*, az ország új alkotóját tünteti előnkbe; kormánya elején több rendü intézkedései, melyek az adományok visszaadására, a királyi méltóság külső fényének emelésére, az ügykezelés megváltoztatására vonatkoztak, nem különben a kúnok pártfogolása által a kedélyeket elidegenítvén, az innen támadt meghasonlás főoka volt a sajói szerencsétlen harcnak, melynek következményeiről oly szépen

mondja szerző : „Fugam, solitudines omni mortium genere horrentes, et demum funus reipublicae tulit, cui defiendo non lachrimae, nedum describendo verba suppetunt.“ (II. 144. l.).

Béla visszatérvén minden erejét országa helyreállítására fordítá, és működéséről méltán állítja sz. : „Redux in colligendis constituendisque huius (Hungariae) reliquiis, et quem ferrum, fames, pestisque et luporum multitudo induxerunt, squallore detergendo, prudentia, industria, assiduitateque semet praebuit singulari.“ (II. 146. l.); — mindenek előtt a régi birtokosok jogainak épentartásáról gondoskodván, az adománylevelek záradékát: „salvo iure alieno“ honosította; a helységek és nemesek lajstromát elkészíttette; az elpusztult földekre lakosokat szólított; ez időben a „*hübér*“ szó gyakrabban használtatott és még haszonbéri viszonyokra, és a földbirtok tárgyaira is alkalmaztatott; még a német hübérjog szerint is történtek adományok, sőt vannak adománylevelek melyek bevezetése a német hübérekre emlékeztet, míg utóbb magyar adományozássá végződnek : „Nec desunt quae superne teutonicam illam formam praeseferant, et in hungaricum desinant modum.“ (II. 149. l.).

Az új települők a régi várnépek és udvarnokok szolgálataitól mentek lévén, alkalmat szolgáltattak a várszerkezetből eredt viszonyoknak teljes elenyésztére; mi nem esetleg hanem a király hozzájárulásával történt; helyébe magánosok felhatalmazásai várak épitésére léptek, kik azok fentartására a várak földeit is nyerték; Szörény földeit a király sz. János lovagainak adta; Pozsony vára védelmére az egész megye nemességét rendelte; a macsói bánságot Drina folyama mellett alapította; Modrus és Vinodol megyét a Frangepánoknak, Bribirt a később oly híressé vált Subicsoknak adományozván, fegyveres kötelezettségeiket szorosan meghatározta; és az ország véderejét nem annyira számba mint a jó felfegyverkezés és gyakorlatba helyezvén, a turóci kisebb nemesség, a tihanyi kolostor lovas fegyvereseinek viszonyait ahhoz képest szabályozván, okat szolgáltatott, miszerint többen a magánosok és egyházak főpapjai közül példáját követvén, a vitézlő rendűek többjeit kisebb szabadságú szabadosokká tették. Ezen kor vitézlő nemesei állapotjára nézve fő nyomossággal bir IV. Béla 1243.

oklevele, melyben a Szepes megyeiek szabadságait erősíti meg, és melyekkel a várjobbágyoknak *Máté* slavoniai bán által engedett szabadságaik jobbadán megegyeznek.

Valamint azonban a nemességet kitünő gondjai tárgyává tette, úgy a városok állapotjára is kiterjesztő hatása jótéteményeit; a fejérváriak jogait megerősíté, a nagyszombatiaknak, budaiaknak (pest-ujhegyieknek), zágrábiaknak (Gerch hegyieknek) nyomos kiváltságokat adott, kötelezettségeiket szabályozta.

A király 1267. végzeményének rövid vázlata után, felemliti sz. a bilochusok megszüntetését, Bélának az igazságszolgáltatás és királyi kegyúri jogai fentartása körüli buzgóságát, az ország határai védelmében kitüntetett erélyét, és a fával támadt villongások dacára, az ország állapotjának javitására irányzott ernyedetlen törekvéseit, miknél fogva méltán Magyarország másod alkotójának neveztetik; habár minden tette egyaránt nem igazolható, számdokát tekintve azok csak az ország java és dicsöségére irányultak, a mit akkor is bizonyított, midön készebb volt a végenyészettel megküzdeni, mint gyáva hódolás által háborítlan lételét fentartani. „Exitium commune turpi saluti praetulit.“ (II. 168. l.).

Korában a romai justiniani jog tanulmányozása hazánkban annyira meghonosult, hogy *IV. Ince* pápa öseinket a franciák, spanyolok, angolok és skótokkal párhuzamba helyezve, hazai intézményeik müvelésének elhanyagolásáról vádolja: „Ad quod, (így szól. sz.) scriptores illi haud satis respexerint, qui semper leges imperatoris illius procul a tribunalibus Hungariae abfuisse contendunt.“ (II. 170. l.).

III. A *tizedik* könyv az árpádi ház végszakát tárgyalja. V. *István*, koronázása alkalmával a magyar nemzet józan felfogásának jeles bizonyítványait adá azon kitüntetésben, melyben *Rátold* Rolandot volt nádort ritka erényei miatt részesité; mire sz. megjegyzi: „Ex quibus intelligi potest: ad perpetuitatem felicitatis Hungariae non iudicium, non meros populo, sed Rolandos defuisse.“ (II. 174. l.)

Az Ottokárral kötött béke a magyar birodalom akkori kiterjedését mutatja, mely az anyaországon kivül Horvát, Rama, Szerb, Cána, Lodomér, Bolgár és Kúnországot, a sla-

voniai hercegséget, Chulmiát, Verbászt és Zrebernik várait Boszniában, Macsót, Borouchot és Krucsowot foglalta magában. —

V. István rövid kormánya alatt az országgyülések és országos beleegyezés sok okleveles nyomára akadunk; az esztergami érseket örökös főispánsággal, a szepesi szászokat, és fejérvári egyház népeit jeles kiváltságokkal ajándékozta meg: példáját magánosok is követték, kik közöl szerző Tivadar mesternek a kóji települők számára 1273. kiadott okmányát nevezetesnek mondja.

IV. Lászlót szerző Kézai nyomán a legszebb tulajdonságokkal felruházott fejedelemnek állítja; szerencsétlen kormányzatát nem annyira neki, mint az ország nagyainak tulajdonítja. — Kormánya elején országgyülést az ország állapotjának javítására hirdetett; Ottokár ellen Rudolf császárral szövetségben szerencsésen harcolt, a kúnok ügyeit írott szabályok által rendezte, lakhelyeiket kijelölte; az ellenszegülőket az Olt vize mellett legyőzte; a veszprémi főiskolát, melynél a jogtudomány szépen virágzott, nem különben Pál veszprémi prépostot és jogtudort tudományos érdemei miatt földekkel megajándékozta; a francia szokások szerint a bűntörvénykezés gyorsítására több nádort nevezett.

Eljárását *Fülöp* pápai követ ellen annak a kir. kegyúrság és az ország jogaival ellenkező határozatai által indokoltnak véli; ezen surlódásokból eredtek szerző szerint e király jellemére vonatkozó balitéletek, melyekben az egyháziak közöl csak a nyílt őszinteségéről ismeretes *Kerchelich* nem osztozkodott; holott tagadhatatlan, hogy László az igazságszolgáltatásban szerény és lelkiismeretesnek, általában kegyes és bátornak mutatkozott, országgyüléseket gyakran hivott egybe; sőt 1279 egyetemes országgyülést (universalia) tartott, melyre *egész* Magyarország (totum Regnum Hungariae) t. i. az ország és kapcsolt részei, nevezetesen a bán több nemessel jelentek meg; sőt már ez időben (XIII. században) azok külön tanácskozásainak, az utóbbi báni conferenciáknak első csiráira akadhatni.

Utódja *III. Endre* koronázása alkalmával az első felavatási vagy kir. hitlevelet adta; valamint III. Henrik angol

királynak, úgy az ő oldala mellé is az ország részéről tanácsosok neveztettek, kiknek hozzájárulása a fontosabb ügyek eldöntéséhez kivántatott. (1291. 7. 1298. 23.). Versenytársai között a pápa által pártolt *Károly* Martel lévén a legveszedelmesebb, III. Endre saját és az ország jogainak legerélyesebb védőjére *Monoszlai* Lodomér esztergami érsekben talált: utódja *Katapányi Csény* Gergely az ellenkező irányt követte; és nem sokára az Árpádok utolsó fiivadéka háborgások és villongások között érte éltének végét.

Kormánya alatt az úgy is már IV. Béla óta szokásossá vált évenkénti országgyülések törvényesíttettek, és azoknak tartása Rákos mezején elrendeltetett, miért is a külföldiek az országgyüléseket: „Rákos"-nak kezdék címezni, és e név használata *Cornides* alapos megjegyzése szerint a lengyeleknél is meghonosult.

Törvényeiben a nemesek nevezetét a szabados felek különböző osztályaira nézve általánosítva tapasztaljuk; okmányaiban a kir. curia alsóbb osztályára akadunk (Praesentiae Regiae seu Vice Judicum Curiae nostrae), melyet a későbbi kor *királyi táblának* nevezett; elnöke az alországbiró volt, ki a kir. jelenlét címében az országbiróval osztozkodott, mivel ő is a királyi pecsétet őrizte; tagjai az alnádor és az itélőmesterek (előbb udvari jegyzők) voltak, fontosabb ügyek az összes curia által tárgyaltattak, és végzései ünnepélyes itéletlevelek alakjában bocsáttattak ki; a mellett azonban a nádor szabad ég alatti törvényszékei fenmaradtak és megerősíttettek.

A várszerkezet ez időben mind inkább romba dölt; a várjobbágyok nagyobb része az ország nemesei és kir. vitézszolgák közé vétetett fel; ez a törvényszékek átidomítása szükségét szülte, nevezetesen a megyei bíróságok szervezetét. III. Endre ebbeli intézményeit I. *Károly* tökéletesítette, kinek tulajdonítandók az 1298. 44. cikktől kezdve az I. Ulászló megerősítő levele nyomán, hibásan Endre többi törvényeivel egybekapcsolt intézkedések; mint azt már a híres *Skerlecz* Miklós, „vir hic (mint sz. mondja) iuris publici privatique et omnis antiquitatis hungaricae peritissimus" (II. 209. l.) némileg gyanítá, szerzőnk pedig oly hitelesen bizo-

nyítja, hogy teljes joggal állíthatja: „Decretum itaque Andreae de a. 1298 in praesente forma, non Andreae solius verum Andrea-Carolinum est.“ (II. 210. l.).

A városokat III. Endre kitünőleg pártfogolta; leginkább kitünik az abból, hogy a király és Albert austriai herceg közötti békekötés ügyében Buda és Nagyszombat városai is közreműködtek, sőt az 1298. végzemény szövegéből szerző nem alaptalanúl a városok részvétét az akkori országgyülésen is következteti: „Jam illud apertum sane est: in Hungaria et propria gentis aequitate, et imitatione Angliae, cuius institutis haec animum suum a longiore tempore plurimum attendebat, civitates liberas pro integrante, ut dici amat, systematis politici parte, seu ut prisca loquendi formula utar, pro membris regni iam aetate hac acceptas, nec ut alibi passim, ad opem aerario inopi ferendam, conventibus publicis adhibitas prius, sed mox in societatem iuris eminentissimi, de pangenda pace vocatas esse.“ (II. 211. l.) *Károly* alatt ugyan a városok ezen joga III. Endre intézményeinek roszalása miatt fel nem virágozhatott; de *Lajos* már azokat leánya házassági szerződésénél tanuként alkalmazta, és *Mária* fogsága alatt az országos rendek pecsétje a „Sigillum Regnicolarum“ sokat jelentő köriratát viselte.

Az összokású szabad költözés e korban az olygarchák túlsúlyánál fogva aligha gyakorlativá válhatott; az 1298. 30. mely azt biztosítja, Károlytól ered: a brebiri grófokat Endre a tengermelléki bánsággal ruházván fel nem csekély befolyással volt azon család emelése körül, melyről szerző mondja: „Hi non modica deinceps erunt portio Historiae Hungariae, cuius ad utramque fortunam fides eorum non parum momenti adtulit.“ (II. 214. l.).

E kötet végén röviden de velősen az Árpádok érdemeit foglalja egybe; kiemeli miszerint mindnyájan az igazság és kegyesség tulajdonaival birtak; hajlandók az idegen települők iránt, vitézek az ország határai védelmében, mérsékeltek győzelmeik használatában, a legyőzötteknek nem annyira meghódítását mint szövetségét ismerték feladványoknak; országukat rövid idő alatt Europa többi államaival nem csak egyenlő fokára emelék a művéltségnek, hanem azokat több

tekintetben politikai nagylelkűségre nézve el is hagyták, mert a legyőzötteket állampolgári jogokban részesítették, saját bánjaik, vajdáik igazgatása alatt honi szabályaik élvezetében sértetlenül hagyták, országgyülési szavazattal megajándékozták, a polgári jólét és szabadság élvezetében részessé tették. „Parum igitur est, quod nonnulli mirantur, Hungaros intra brevem unius poene hominis aetatem, ad parem cum parte Europae cultiori, civilis proedriae gradum pervenisse; nisi simul adiiciant, huic ea humanitatis laude etiam praecelluisse, ut populis vicinis pugna cum iis adverso Marte pugnata, melioris esset conditionis civilis initium" (II. 215. l.). — És ki ne osztozkodnék szerzőnknek véleményében az Árpádokra nézve? „Hoc apud aequos rerum arbitros assecuti sunt, nemo ut horum ambigat: eam quam Montesquius in Atila miratur, erga victos aequitatem, non de hoc magis, quam regibus Hungariae virili Arpadi stirpe editis praedicari posse." (II. 216. l.).

A kötethez csatolt becses okmánytárban tizenhárom oklevelet találunk, melyek jobbadán a csallóközi és egyéb Pozsony megyei nemesek családjaira, de közvetve az országos állapotokra is nagyobb világosságot derítenek, és szerzőnek érdekes tanulságos jegyzései által becsökben még inkább emelkednek.

IV. A *harmadik* kötet a *tizenegyedik* könyvtől a *tizenötödikig* terjed; azok elsejében (XI.) *Károly* jogtörténeti tekintetben nagyfontosságu kormányzatának rajzát veszszük.

Cseh Vencel és *Bajor Ottó* választásai bizonyságául szolgálnak azon szilárdságnak, melylyel a rendek jogukat a pápa irányában fentarták; — *Károly*, kit eleinte a többség elfogadni vonakodott, utóbb 1307. a rákosi országgyülésen meg lőn választva: de csak 1310. és pedig a pápai követ távollétében, országgyülésileg megkoronáztatva.

Károly kormánya gyakorlatában Justiniánt követte mintaképül: a római jog tanulmánya egész Európában nagy virágzásra emelkedett, a magyarok nagy számmal a bolognai, paduai egyetemeket látogatták, még többen hon Veszprémben tanulták meg elveit; innen az akkori okmányokban a római jogból kölcsönözött állításokra, a legisták és decre-

tisták, szólásmódjára akadunk, mit szerző bőven bizonyít; ők csak a római és kánoni jogot ismerék irott törvénynek (lex scripta), a többi országos jogokat csupán szabályoknak: mire Mátyás célozni látszott, midőn saját végzeményét (1486.) az ország irott örökös törvényének nyilvánítá.

A római jog elveiből meríté Károly hatalma mérszabályát; annak szigorú intézkedéseit érté a „Lex regia" alatt, melyre *Zách* Bódog és szerencsétlen családja fenyítésében hivatkozott, nem vevén tekintetbe sz. István és Kálmán hazai törvényeit, sőt még Arcadius és Honorius római császárok szelídebb rendeleteit sem; annak szellemében említé Szép Fülöp francia király példájára gyakran királyi hatalma teljességét (plenitudo potestatis regiae), és gyakorlatában a római jog értelmében még az országgyűlési törvényeket is szabadalmaknak (privilegiumoknak) mondá; tervei könnyebb kivitelére a régi törvények ellenére több, némelykor öt, megye élére egy főispánt állított. „Ut rei civilis aeque ac militaris procuratione in paucorum collocata manibus, addictissimorum sibi omnem administrationem publicam ad modum redigeret, qui rationibus imperii sui congrueret quam maxime." (III. 20. l.).

Királyi tekintélyének öregbítésére udvara külső fényét nagyobb fokra emelte, a „Nagyságos" címét, melylyel azelőtt királyok éltek, az ország zászlósainak engedményezte, címereket adott több nemesnek, az aranysarkantyús vitézek és sz. György lovagtársulatát alapítá.

A magyar egyház állapotja mind a pápai udvar mind a király követelései folytán tetemesen roszabbult; míg azonban Károly a kir. kegyúrság jogait határozottan védelmezte, az ország főpapjai is magok részéről, főleg Lajos fia választása körül, az országos jogokhoz hű és szilárd ragaszkodásukat fényesen kitüntették.

Károly országgyüléseket is tartott, az 1318. évi kir. meghivó levél talán a fenmaradottak legrégebbike; az országos ajánlatok iránt tett intézkedések nyomán a jobbágyokkal nem bíró nemesek terheltetése országos szokássá kezdett fejledezni; egyébiránt Károly gyakrabban az alsóbb rendű

vitézlőket nem fokonként, hanem egyszerre az országos nemesség jogaiban részesítette.

Az igazságszolgáltatásra vonatkozó 1298. tövények nagy része Károlytól eredvén, Verbőci állítása, miszerint a perlekedés rendje korából származik, alig vehető többé kétségbe; a büntető ügyek nagy részt a megyei törvényszékekre szállván, a nádori általános törvényszékek és hirdetett gyülések szükebb körre szoríttattak; azok akkor már országos közgyülekezeteknek neveztettek; vagy általánosok vagy részlegesek, egy vagy több megye számára, tartattak; azokra a főpapok és nemeseken kivül még mások is (communes) nevezetesen a sz. kir. városok képviselői, és a megye hatósága alól ki nem vett kir. mezővárosok előkelői is hivattak meg. — Korától kezdve folytonos sora következett már az országbirótól különböző kir. személynököknek, nem különben a királyi ügyigazgatóknak; mind kettejök jegyzékét *Lendvay* Márton kir. kamrai tanácsos készíté.

A polgároknak, nevezetesen Komárom városának, Károly megengedte, hogy ügyeiket a királyhoz vagy tárnokához felebbezhessék, a megyei törvényszékek az alispán és nyolc bíróból állván, tagjai IX. Lajos francia király példájára esküre köteleztettek; az úriszékek hatóságát kiterjeszté, de a szabad költözés érvényesítése által a földesurak önkényének üdvös határokat szabott. Az eljárás egyszerűsítése és gyorsítása iránt célszerűen intézkedett; nevezetesen az esküttársak intézetét bővebben kifejtette; az istenitéletek már IV. László alatt megszüntettetvén, a többi bizonyítékok megmaradtak, legközönségesebbek a párbaj és eskü valának.

A katonai ügyekre nézve a várszerkezet mind inkább elenyészvén, helyébe a zászlóalji rendszer (banderiale) lépett; a városoknak a védkötelezettség megváltását megengedték, úgyszintén a szászoknak, hogy iparos foglalkodásaikat háborítlanúl folytathassák, a jászok jogai megerősíttettek.

Károly országa határain kivül nyomos befolyást gyakorolt a külföld ügyeire; fia számára biztosítá a lengyel örökléstt, Endre fiát Joanna nápolyi k'rálynéval adta össze; de e külső fény nem elégséges kormánya árnyoldalai elleplezésére, mert szerző szavai szerint: „Insolit's fastidii huius in-

vidia, praeclare factorum quoque suorum gratiam corrupit." (III. 49. l.).

A *tizenkettődik* könyvben *I. Lajos* fényes korának eseményei foglaltatnak; a szerző munkája céljához képest röviden érinti meg győzedelmes hadjáratait, diadalmas békekötéseit, uralma kiterjesztését Adriától a Balti tengerig, terjedelmesebben adja elő fényes érdemeit a jogállapot körül.

Lajos az arany bulla igéit egész kiterjedésökben valósággá emelte, megerősítvén még az ellenállási záradékot is; a nádor méltóságát régi fényére emelte, gyakran országgyűléseket tartott, mint 1344. 1351. 1366. az 1298. 31. tc. módjára alkotott végzeményei mutatják.

Törvényei sorából legemlékezetesbek az 1351. 19. mely a büntetést a bűnösre szorítván, igazsága ragyogó bizonyítványaul szolgál: „Quod Alexander M. Macedonibus, hoc Ludovicus Hungaris praestitit suis, et in modo quoque declarandae huius magnanimitatis parem uterque rationem tenuit; non enim ii per populum rogati, sed et Macedones et Hungari immortali hoc aequitatis Principum suorum munere subito deprehensi sunt." (III. 64. l.); továbbá az 1351. 17., mely a nemeseket bizonyos vámfizetési terhek alól felmenti.

Bővebben tárgyalja szerző a 11. c. értelmét és jelentőségét; az a Károly idejében történt megterheltetését a kisebb vagyonú nemességnek megszüntette, az ősi egyenlőséget helyreállította; az e cikkben előforduló kétes szót nem „*viri*" hanem *verinek* olvassa, mert Lajos itt is mint más okmányaiban az által a valóságos természetes nemeseket megkülönböztetni akarta a többi nemes osztályoktól (papok, várjobbágyoktól), mit *Kont* Miklós nádor 1366. oklevele kétségen kívül helyes; a 12. c. sem veti a slavoniai nemeseket új adó alá, hanem inkább a Károly honosította bánszolosmája (nyestpénz) alól azokat felmenti.

A nemesek vagyonrendelkezési joga iránti törvénycikk annál fontosabb, minél szétágazóbbak a nemes birtok természete iránti nézetek; mert míg némelyek a nemesek teljes tulajdonjogát vitatják, mások azt hűbér természetűnek állítják. — Szerző azon viszontagságoknak, melyeken a rendelkezési jog Sz. Istvántól kezdve átment, ép oly világos mint

tanulságos előadása folytán kimutatja, hogy a megszállási mint teljes tulajdonú földeken kivül, a többiek minősége az adományok szövegétől és irályi formuláitól függött, és hogy a rendelkezési jogot, melyet IV. Béla már megszorított, de III. Endre ismét régi terjedelmében visszaállított, Lajos közvetlenül ugyan az atyafiak, de közvetve a királyi kincslet érdekében korlátozta.

Lajos az ország véderejének öregbítése végett a nemesség számát szaporította, és hogy kötelezettségeiknek főleg a költségek tekintetéből könnyebben megfelelhessenek, jobbágyföldeik kilencedével ajándékozta meg: valamint IX. Lajos francia király, a nemzeti szokások és az erkölcsök fentartását főgondjai közé sorolta.

A városokat, különösen a tengermellékieket új szabadságokkal ruházta fel; az ipart kereskedelmet pártfogolta; korában az iparüző szászoknál keletkeztek az első céhtestületek; de a városok országos állását is öregbítette, a várnagyok hatóságát reájok nézve megszüntette, a városi terheket minden birtokosra kiterjesztette, leánya házasságánál, mint már megérintők, kilenc várost kezesül alkalmazott; és ámbár saját jogaik és szokásaikat épségben tartotta, még is külföldi városokhoz a felebbvitelt meg nem engedvén, a kisebbek felebbezését azon nagyobb városokhoz rendelte el, melyeknek szabadalmaival megajándékoztattak; a parasztok sorsát világosan kitünteti a nagyváradi káptalan jobbágyainak állapotját tartalmazó 1374. oklevél; azoknak szabad költözését ujolag megerősítette; az már nem annyira a törvény kedvezményének, mint természeti joguk kifolyásának tekintetett; itélet nélkül személyök vagyonukban nem zavartathattak; és az akkori idők viszonyait tekintve, a törvények emberies szellemét bizonyítja, hogy az oláh falubíró tanubizonysága nemes emberével egyenlő erejünek vétetett.

Nagyok e király érdemei a tudományosság előmozdítása körül, miről a pécsi egyetem alapítása tanúskodik; példáját követték a főpapok; Esztergamban társulat alakult a külföldi egyetemekre menő tanulók felsegélésére.

Katonai ügyekben mint vezér és levente egyaránt jeles, seregei bátorságát, fegyelmét biztosítá; vallási ügyekben

buzgó és ájtatos, királyi jogait csorbulni nem engedé, miről a szerzéstiltó törvény, az egyházi kizárás korlátolása, tulságos szabadalmak megszorításai stb tesznek bizonyságot: miért is szerző *Spittler* következő szavaival zárja be kormánya rajzát: „Regem, in eo suspicio, singularem, qui paucos totò intermedio Europae aevo sui similes habuerit; toto pectore et mente hungarum, qui cultum italum cum hungarici vigore animi felicissima copula junxerit; et in quo heroem an regem magis admireris, statuere tecum non possis.“ (III. 99. l.).

Mária leánya helyett anyja vitte a kormányt; ámbár az arany bullát megerősítette, országgyűlést tartott, melyre minden megyéből négy képviselőt hivott meg. el nem háríthatta az összetornyosúló fellegeket. II. Károly királynak választatott de rövid idő mulva meggyilkoltatott; szerző szerint a törvényes királyok sorába tartozik.

V. A *tizenharmadik* könyvben a *luxenburgi* ház királyait veszszük: *Zsigmond*, kit a velenceiek, mert tengeri hatalmukat töle kevésbbé féltették mint Károlytól, pártfogásukkal istápolának, túlszigora, a nikápolyi csata vesztése, a korona átszállása iránti intézkedései, és több az ország érzelmeit sértő tette által versenytársa László ügyét önmaga mozdította elő, úgy, hogy az ország nagy része töle elpártolt; míg Zsigmondnak közbocsánat hirdetése által többeket megnyerni sikerült, másokat pedig Lászlónak a pápa általi pártfogoltatása és zárai koronáztatása a király iránti hűségre vezetett vissza; ámbár pedig Zsigmond külföldi foglalkodásai az országra nézve azon sajnos eredményt szülték, hogy több tartománya veszendöbe ment, és az olygarchák túlhatalmát még a törvénykönyv lapjai is tükrözik vissza, még is a közjog körüli intézkedései e királyt jogtörténetünkben nevezetessé tették.

A kir. kegyúri jogokat erélyesen védelmezte; a kir. tetszvényt szorosabban meghatározta, az ország ebbeli jogait a konstanci zsinaton megerősítette. „Beati Petri Principis Apostolorum sedem, tamquam divinae arcem religionis omni officii genere coluit; adversus pontificum, hominum scilicet ambitionem, quam longae servitutis pertaesi viri quoque sacri, velut libertatis ecclesiarum, regiaeque scopulum auctori-

tatis gravabantur, uti par erat, providit solertissime." (III. 118 l.).

Szerbország viszonyát Magyarországhoz meghatározta, fejedelmét az ország zászlósai közé sorolta, a kir. udvar és országgyüléseni megjelenésre kötelezte; távollétében királyi helytartókat nevezett, kik közöl Gara nádor adományokat is tett, mit szerző a német birodalom ama szokásából magyaráz, hogy a császár távollétében az Apennineken túl, a kisebb hübérek adományozása helyettesét a nádort (pfalzgrafot) illette.

Zsigmond, atyja IV. Károly példájára a címeres nemességet honosította nálunk; törvénynek már csak azt nevezi, mi országgyülésileg alkottatott; a kir. városokat 1405. országgyülésre hívta meg, mint a Kis-Szeben városának adott ugyanazon évi kiváltsága mutatja; azon ügyeik rendeztettek, jogállapotjok szabályoztatott; a végzeményt utóbb nem csak a városok hanem a megyékkel is közölvén, miután jóváhagyatott, ismét országgyülést még azon évben Budán tartott, melynek végzeménye hasonlag a megyék és városokhoz küldetett; azóta köz-ügyekben, országgyüléseken és azon kívül, a városok, főkép a nyolc tárnoki város követjei is vettek részt. „Haec de urbibus Hungariae (mond sz.) tanta, ut quisque videt, tam Regis quam populi universi consensione, studio, gratia ad participandam potestatem legum ferendarum admissis, ut nullibi gentium aevi medii tertius hic ut alibi vocatur status, possessionem huius iuris magis addicentibus, laetioribusque adiverit auspiciis." (III. 129. l.).

Kormánya alatt az országgyüléseken irott előterjesztések és felirások jöttek gyakorlatba; a megyei gyülések, melyek Mária óta az országgyülési követek választását teljesíték, ez időben országgyülési tárgyak előleges meghányásával, közigazgatási intézkedésekkel foglalkodtak; markálisoknak azok neveztettek, melyekre a megjelenés bírságok terhe alatt hagyatott meg, a végzések a nagyobb és józanabb rész véleménye szerint hozattak. Legközelebb múlt napjainkra nézve jellemzők szerző szavai: „De disciplina congregationum harum nolim ex praesentis aestu consuetudinis iudices. Cui si maiorum aetas illa sese permisisset, pulcherrimum quidem institutum hoc olim jam non haberemus." majd: Haec ego de veterum praeceptis ad-

scripsi : de nostri huius aevi moribus alter disserat. Aequus tandem inter nos arbiter iudicet quam verum sit illud itidem vetus : Quidquid peccatur perturbatione peccatur rationis atque ordinis, perturbata autem semel ratione et ordine, nihil potest addi, quo magis peccari posse videatur." (132. 133. l.)

Sokat tett Zsigmond a zászlóalji rendszer tökéletesítésére, mire nézve hasonlag a megyék kihallgatását rendelte el, minek folytán országunk, jövedelmeit tekintve ugyan hetedik, véderejére nézve első helyen állott Europa államai közt. Korában létesült (1437) az erdélyi három nemzet első egyesülése ; azonkívül Budán fényes palotát, egyetemet, állított, a sárkányrendet alapította, Budapesten álló hidat kezdett építeni. „Sed res, uti erat propositi minime tenax, et in sola constans varietate animi, plurimas adgressus, quasdam inchoatas, nonnullas ad medium eductas, plurimas infectas reliquit." (III. 141. l.).

Zsigmondot választás alapján *Albert* követte : végzeménye a legnevezetesbek közé tartozik ; a régi szabadságok közöl a nádor választási joga felélesztetett, mennyiben a vezérek korában divatozott ; az ujabb intézkedések során szerző a tizedek történeti kifejlését hazánkban adja elő, a nélkül, hogy a nehézségeket félreismerné.

A tizedet *Sz. István* Nagy Károly példájára hozta be : ez a kánoni jog szerint minden latin szertartású keresztyénekre terjedt, úgy hogy a nemesek söt egyháziak is azokkal tartoztak ; ez Sz. László és Kálmán alatt is megmaradt, ki a tizedet Dalmátiában honosította ; a későbbi királyok e tekintetben vagy nem birtak annyi erélylyel, vagy szilárd akarattal, mire a római jog elterjedt elvei is némi hatással lehettek. IV. Béla megszorította a tizedadási kötelességet, utóbb a jobbágyokkal bíró nemesek, végre XXIII. János pápa intézkedése nyomán a többi nemesek is felmentettek azok alól.

Albert halála után I. *Ulászló* választási szegödvény alapján, melyben a szepesi városok visszaadását igérte, nyerte el a királyi széket ; az ország nagy többsége ötet királyának ismerte : az arany bulla újra megerősíttetett, de az ellenállási záradék ez uttal kihagyatott, miből szerző azon következtetését vonja ki : „De vera libertate ita existimasse : tam hanc, quam mentem sanam, divinum esse hominis bonum, neque liberta-

tem sine hac, neutram vero sine moderatione, ex qua ordo existit et disciplina, conservari posse." (III. 160. l.).

Az országos belháborút *Erzsébet* halála szüntette meg, kit szerző a magyar királyok közé nem tart számitandónak: a népessége által kitünő 1444. országgyülés a koronajavak elidegeníthetlenségét jelentette ki, és a király iránti ragaszkodása több fényes jeleit adta, kinek életének azonban a várnai ütközet vetett véget.

Az ország már most hét kapitányságra osztatott: *Utószületett László*, királynak választatott, és *Hunyadi János* a fejérvári országgyülésen kormányzóvá lett; már akkor is városi felügyelők felállítása került szóba, de siker nélkül. Fridrik vonakodása László kiadása körül a pápa közbenjárását, a magyar, osztrák, morva és cseh rendek szövetségét szülte, melynek kötésében több városi követ is részt vett.

Lászlót visszanyervén az ország, 1454. erejét túlhaladó ajánlatot tett a törökök ellen: de azt az ország határaira szorítván, Mahomedet diadalmenetében nem gátolták; csak *Hunyadi Kapistránnal* menté meg a hont Nandorfejérvárnál: „Quod dum animo recordor, invito subit id Cornelii de Epaminonda: unum hominem pluris, quam totam Civitatem fuisse." (III. 182. l.).

Az 1457. országgyülésre László Pozsony városának a szállások kirendelését hagyván meg, alapját veté meg a későbbi szokásnak, mely az országgyülések hosszabb ideig történt folytatása által a régi szállásolás (descensus) terhével felért.

Mátyás választására nézve szerző még tudomásával nem birhatott azon nyomos oklevélnek, melyről legközelebb „Nyílt Levelében" tett említést; *Szilágyinak* a tanulók vámmentességét megalapító —, úgy szintén II. Ulászló a tanulmányaik miatt távollevőknek halasztási jótéteményt engedélyező törvényeik tanuságúl szolgálnak a tudományok becsülése és pártfogoltatásának; a külföld efféle intézkedéseinek dicséretére vonatkozólag mondja szerző: „Cáve igitur vereri, ne res nostras exaggeremus Hungari; ipsas adeo, quae sine iniuria taceri non possunt, laudes maiorum negligimus." (III. 188. l.)

VI. A *tizennegyedik* könyv *Mátyás* korszakát állítja elénkbe. Koronázása alkalmával az arany bullát megerősí-

tette, országgyüléseket igen gyakran, majd minden évben tartott: 1462. arra minden nemest hívott meg, egyébiránt az ellenkező eljárás terhes volta miatt négy követ jelent meg minden megyéből; az 1463. országgyülésen a vajda, bán, a kapcsolt és erdélyi részek követei is jelen voltak: akkor pénzbeli ajánlatok iránt is történtek intézkedések, ámbár azok egyébként külön követeltettek az erdélyiektől, és többi részektől, nevezetesen Ragúzától is. Slavónia, mely alatt számtalan oklevelek értelmében Zágráb, Varasd, Körös megyéket értették, melyek az egyetemes országgyüléseken megyei képviselők által vettek részt, mivel a török berohanásnak leginkább ki volt téve, több kedvezményben részesült: így rendei az itélőmester és országos kapitány választását nyerték, a bánok gyülések tartására felhatalmaztattak, birói díjaik felökre szabattak, sőt valószínű hogy féldíkája is e korból vette eredetét.

A III. Endre törvényein gyökerező országos tanácsot Mátyás annyiban megtartotta, hogy a választott férfiak tanácsával élt eleinte, utóbb birói ügyekre szorította hatóságukat; a nádori cikkeket szerző a nádori hivatal jogai és kötelességeiről irt commentárnak tartja: tartalma hitelt érdemel, törvényes erejöket az 1681. 1. kétségen kívül helyezi, de keletkezésöket nem Mátyásnak, kinek politikájával össze nem egyeztethetők, hanem II. Ulászló idejébe teszi.

Mátyás az udvar fényét emelni törekedett, az ország zászlósai számát a főudvarmesterrel (nagy seneschalkkal) nevelte; az ország részeinek főméltóságait 1487. oklevélben „principes" nevével címezte.

Katonai tárgyakban jártasságát törvényei mutatják: az állandó hadsereg intézetét, melyet VII. Károly francia király kezdeményezett, bővebben kifejtette; Bonfinius tanusága a szekerek erődítésként használatáról, valamint később Liszti veszprémi püspök elbeszéllése, hogy a király jelenlétében a hadsereg jobb szárnyát a horvát bán, bal szárnyát az erdélyi vajda vezette, a legrégibb időkre emlékeztetnek; a hadjáratok és katonáinak fizetései az ország jövedelmeinek öregbítését, a király előtt főfontossággá tették.

Országlása kezdetén az országos nemesek kivételével a többi adózási mentességeket megszüntette; az ajánlatokat,

melyek az ország beleegyezésével és hozzájárulásával a törökök ellen adattak, gyakran más hadjáratokra fordította; kik folytonos követeléseinek ellene szegültek, szigorú bánásmódját tapasztalni kénytelenültek, mi szerzőt következő szavakra indítja: „Haec hactenus, ut sensim percipias, eoque cognoscas verius: in illo legum rerumque per Mathiam cum exteris gestarum splendore, quam parum beatitatis civilis fuerit domi.“ (III. 219. l.).

Az ajánlatokhoz, melyeket utóbb kerületi és megyei gyüléseken követelt, új adónemek járultak, melyek tárgyaik tekintetéből igen is érezhetőkké váltak.

Az 1486. végzemény nagyobbrészt a törvénykezést illeti; itt az általános törvényszékek megszüntetve, a párbaj a katonai udvari bíróságra szorítva, az ország nagybíráinak száma meghatározva, a megyei törvényszékek és országos nagybírák hatósága alóli kiváltságok eltörölve lőnek.

A királyi kegyúrság jogait Mátyás férfiasan védte, az adózási kiváltságok megszüntetése, az elnyomott székelyek pártfogolása, a jobbágyok szabad költözésének fentartása, összehasonlítva II. Ulászló gyenge kormányzatával, igazságszeretetét példabeszéddé tették; tagadhatatlanok érdemei a tudományok körül; hogy a nemzeti nyelv iránt II. *Fridrik* és I. *Rudolf* császárok példáit nem követte, azt már *Spittler* rótta meg, és szerzőnk is fájdalmasan említi; ki Mátyást Julius Caesarral hasonlítván egybe, fényes tulajdonságai elismerése mellett, szigorú ítéletet mond kormánya fölött, szigorúabbat mint hazai íróinktól hallani szoktunk: „Placet itaque mihi sententia eorum, qui Mathiam cum Julio Caesare in omni re conferri posse existimant. Ac ius quidem, regnandi causa violari posse, non ille magis, quam Mathias persuasum habuit sibi; nec in cogendis pecuniis eo erat inferior.“ (III. 228. l.).

A *tizenötödik* és utolsó könyvben a *Jagellók* ideje foglaltatik: *Ulászló* választása után, a feltételek megalapítása a főurak és a távozott nemességet képviselő hatvan nemes által történt; koronázása, mely csekély számú nemesség jelenlétében ment végbe, leirása folytán említi sz. hogy ő volt, ki első szabad ég alatt esküt mondott, a négy kardvágást megtette, és emlékérmeket szóratott. Miksával kötött békéjét több

főúr elfogadta, országgyülési jóváhagyása azonban nem sikerülvén, többen még is hozzájárulásukat kijelentették, mit szerző adatokkal bizonyít, ámbár még az utóbb *Firnhaber* által közrebocsátott e tárgyra vonatkozó okmányok teljes ismeretével nem bírhatott, melyek alapján ez események bővebb felvilágosítását legujabban *Szalay*tól vettük.

Ulászló sem a választási szerződvény feltételeinek, sem az olmüci békének és az 1492. 4. 1498. 24. rendeleteinek a morva, sziléziai és luzsicai tartományok iránt meg nem felelvén, sőt a rendek ismételt sürgetéseire választ sem adván, az 1505. évi egyetemes országgyülésen a királyválasztás iránti híres végzést alkották; ez újabb viszálkodásokra vezetett Miksával, melyek Lajos, Ulászló fia, születésével kiegyenlíttettek. Ennek koronázása alkalmával először intéztetett a néphez a választásra vonatkozó kérdés.

Élő képét veszszük már most szon hanyatlásnak, melyet az uralkodó gyengesége, a főurak birvágya idézett elő, és melyet a közjövedelmekre nézve hozott törvények csak kis mértékben enyhíthettek; az egy *Várday* Péter kivételével a magyar főpapok dicsőséges fénye is homályosúlni kezdett, mint Bonfinius és az ország végzeményei tanusítják. Az adatokat szerző mellőzi: „Quae si recenseam, nihil ecquidem facturus sim aliud, quam, ut ex illorum praesentiumque Hierarchiae Hungaricae temporum comparatione intelligas clarius, bona nostra quo praestent; hoc tamen supersedeo.“ (III. 261. l.).

A hirdetett kereszthábori pórlázadásra, ez az ország kárára a legkegyetlenebb törvényekre vezetett; a gyakran tartott országgyüléseken is hiányzott a kellő rend; az ország által nevezett tanácsosok cselekvényeikért felelősökké tétettek; a megyei törvényszékek hatósága kiterjesztve, a megyék határai megváltoztatása tilalmazva lőn; az alispánok, kik 1504-ig a főispánok által neveztettek, ezen idő óta a nemesség hozzájárulásával nyerték állásokat.

A törvénykezés körül hozott törvények nem orvosolhatták a közhatalom gyengeségéből eredt bajokat; *Verbőci* István Hármaskönyvét a bácsi országgyülés (1518. 41) irott törvény tekintélyére emelte; a haza védelme körül hozott tör-

vények a lovagi rend áldozatkészségét tanusítják; *Várday* Péter kalocsai érsek e tekintetben is a hazafiuság fényes példájául szolgál; annál keserűebbek voltak a főurak elleni panaszok, és szerző Ulászló kormányának rajzát következő szavakkal zárja be: „Initium finemque Vladislai temporum supremis eius complectar verbis: Ordinem, sine quo nulla unquam Respublica bene gubernata esse legitur, ab omnibus et rebus et officiis sublatum esse.“ (III. 279. 1).

II. Lajos gyermekségében gyámjai vitték a kormányzást; a választott országos tanácsosok nevelését *Piso* Jakabra bizták.

A kevésbbé népszerű *Báthori* nádorrá történt választatása, a pénzbeli zavarok, a hatvani országgyülés eseményei, az arra bekövetkezett, a kalandosok által előidézett, visszahatás, és az abból eredt viszálkodások mintegy láncolatát képezék azon okoknak, melyekből az ország pártszakadásai, és ama vészteljes események csiráztak, miknek bővebb előadása már e munka körén túl esik, és melyekre szerzőnk Seneca szavait méltán alkalmazza: „Prosperis rebus locus ereptus omnis; dira, qua veniant, habent.“

A toldalékban tíz nevezetes oklevél foglaltatik érdekes jegyzetekkel, köztök Pozsony városa követeinek jelentése az 1446. rákosi országgyülésről, Ferdinánd követeinek válasza János védveire az olmüci értekezleten, és több főispáni helytartókra vonatkozó okmány.

VII. A nagy érdekü munka tartalma elegendő tanuságául szolgál ritka becsének, a benne foglalt adatok gazdagságának, szerzője azon tárgyavatottságának, melylyel nehéz feladványa megoldásához fogott, ernyedetlen szorgalmának, melylyel azt bokros foglalkodásai mellett sikeresen bevégezte.

Hol a munka önmaga oly fennen hirdeti belső értékét, ott magasztalások feleslegesekké válnak, és azért csupán jellemzéséhez néhány vonással járulni szándokom.

Szerző állitásait mindenütt közvetlenül a forrásokból merített védvekkel, oklevelés támokokkal istápolja; ama sajátjának vallott szabályát: „Ego quod Pütterus — quis hoc Germaniae situs non noscat? — fecit, mihi item officii instar esse

ratus, cunctis et singulis in argumentis, quantum potui, non adivi modo et consului, sed et allegavi fontes, nec allegavi solum, sed et ipsa eorum verba apposui, gnarus probe commoditatis, qua qui statim ante oculos sunt, leguntur, periculi quo secus negliguntur, fontes" (I. 38. l.) híven, és lelkiismeretesen megőrzötte.

Idézetei roppant olvasottságát tanusítják nem csak a bel és külföldi történelmi forrásokban, hanem az újabb történeti és államtudományi irodalomban is.

Valódi történeti szellemmel, az intézményeket összefüggésben koruk szükségletei és körülményeivel fogja fel; a történeti természetszerű fejlődés barátja, ebbeli nézeteit egész nyíltsággal jelenti ki: „Meque iam totum ut noscas, is sum, cui hortus adeo non tam ille placet dispositus instructusque magnifice, qui sibi ipse jussus quodammodo adstupeat, quam alter hic, sua quasi sponte natus, eductusque, a natura ut minimum qui recedat." (I. 61. l.); erőteljesen roszalja ahhoz képest némelyeknek a múltak iránt tanusított alaptalan megvetését: „Longe diversi ab his sunt, qui insolens quoddam rerum domesticarum fastidium in speciem sapientiae operibus iactitant suis, tamquam si ne ad consulta quidem, nisi per inconsulta procedi, ac ad instituta nova, salutaria licet, naturaeque rerum maxime consentanea, pravo tantum omnis veteris cultus contemptu posset aditus comparari." (I. 53. l.).

Ezen történeti méltánylása az intézményeknek szüli azon mély kegyeletet, melylyel sz. az ősi intézményekről minden alkalommal szól, melylyel belső lényegöket megismertetni, a félreismerésökből eredt méltatlan vádakat visszautasítani törekszik, habár az idők viszonyaiból származott hiányaikat sem nem tagadja, sem nem palástolja.

Jogintézményeink nemzeti eredete és jellegének egyrészt hő védelmezője, más részt gondosan kiemeli miszerint a magyar jog nem elszigetelten, hanem a szomszéd nemzetek jogszabályainak befolyása alatt, az európai közszellem által termékenyítve fejlődött: „Locus apud Salustium: (úgy mond) Maiores nostri neque consilii, neque audacia eguere, neque superbia obstabat, quominus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab Samnitibus,

insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumserunt, postremo quod ubique apud socios aut hostes idoneum videbatur, cum summo studio domi exequebantur, imitari, quam invidere bonis malebant; mutato nomine Protoregis antenatorumque nostrorum laudes continent." (I. 200. l.).

A középkorban legnagyobb tekintélyre emelkedett Aristoteles jogbölcselmi elveinek hatását régi törvényhozásunkra ő méltányolta legelső; a római jog gyakorlati befolyását, sőt alkalmazását nálanál inkább ki nem emelte senki; az általa felhozottak a hűbér és magyar adományi rendszer viszonyzatára nagy mértékben világosságot derítenek, a hűbér és magyar országos rendszer különbségét találólag nem csak a földtulajdon megszorításának, hanem a kormányzat és közigazgatás szelleme és részleteibe helyezvén.

Munkája feladványához képest, leginkább azokra szorítkozott, mik az ország közállapotját illetik (II. 54. l. III. 274. l.), de ahol tárgyrokonságnál fogva tovább terjeszkedett, a viszonyok ép oly velős mint élethű rajzait adá; elégséges legyen e tekintetben *II. Endre*, *I. Lajos* és *II. Lajos* korszakaira utalnunk.

Itéleteiben azon magasabb részrehajlatlanságot és önállóságot tünteti ki, mely a higgadt megfontolásnak természetes eredménye, távol azon közönségtől, mely sem a jó iránt lelkesedni, sem a rosztól undorral elfordúlni nem bír.

Sőt hazafiúi érzelemmel megadja mindenkor az érdemnek őt illető koszorúját, mely tekintetben *Nagy Lajos*, *Hunyadi János*, *János* esztergami érsek, *Monoszlai* Lodomér, *Várday* Péterre stb hivatkozni elégséges.

Mily önállóan jár el szerző az emberek és események megitélésében, *Kún László* és *Hollós Mátyásról* nyilvánított véleményei mutatják, melyek habár a közönségesen elfogadottaktól némileg eltérnek, történeti tényekkel igazolvák; az oknyomozó részrehajlatlan tárgyalásnak példáját is látjuk a tized történeti kifejtésében, melyre nézve joggal mondhatja: „Quod primordia decimarum nemo adhuc attigerat, quin idem aut livoris aut popularis suspicione assentationis adflaretur. Quorum utrumque a me abesse nisi praesentis operis decursu probetur, verbis assequi non postulo." (III. 148. l.)

Az egyházi rend érdemeinek kellő méltánylása mellett, mindenütt kiemeli annak ama dicséretes törekvését, melylyel az országos közállapotot, a szent korona kegyúri jogait még a szent szék irányában is fentartani, és az érdekek közvetítése által egyházi és polgári kötelességeinek megfelelni egyaránt iparkodott.

Egyáltalában a haza iránti hő ragaszkodásának, az ősi intézmények mély tiszteletének, az uralkodó ház iránti törvényes hódolatának (II. 179. l. III. 98. l. 296. l.) számtalan jeleire akadunk, melyek szerzőnknek munkája irásában, nemzete dicsőitésére irányzott ama szándokát: „Abunde est epiniciorum quibus veteres novique scriptores Martem praedicant hungaricum jam: Larem corona nostrum decorari volo"; (I. 59. l.) új meg új adatokkal bizonyítják.

De míg *Bartal* a történeti múltnak fontosságát érdeméhez képest méltatja: örömmel üdvözli az örökös igazság diadalának minden sugarát, dicséri a magyar törvényeknek emberies szellemét, mely az idegenekkeli bánásmódban, a jobbágyok sorsa javitásában, a büntetések szelidítésében, az osztálykülönbségek kiegyenlitési kisérleteiben, a rabszolgák szelidebb tartásában stb nyilvánúl, határozottan kárhoztatja az ellenkező irányt, mint az 1514. év kegyetlen intézkedéseiben mutatkozott.

Így *Bartal* a jogtörténet legbuzgóbb mivelője, korán sem tartozik azok közé, kik a régit még kinövéseiben is bálványozzák, kik a törvénytudományt csak hátra tekintő Jánusfőnek tekintik: hanem méltó képviselője azon józan iskolának, mely a bölcselmi és történeti elem nyomosságáról egyaránt meggyőződve, szorgosan ovakodik ama túlzásoktól, melyek más nemzeteknél oly szánandó szélsőségekre vezettek, minőket az utólsó évtizedek némely irataiban tapasztaltunk.

Megemlitendő még azon kész elismerése, melylyel elődei érdemeit mindenütt dicséröleg fölemliti, azon hálás kegyeletteljes érzelme, melylyel fáradozásaikat felhozza, azon kiméletes modora, melyben ellenkező nézeteit kifejti, téváliitásokat cáfol.

Irálya országszerte ismeretes azon okmányokból, me-

lyeken évek során át az ország figyelme csüggött töm ött, komoly, itt ott élces (p. o. quid de nummis homo minime nummosus plura. I. 373. l.). Bő olvasottságát a classicai irodalomban munkája majdnem minden lapja tanusítja; azok szemrehányásaira, kik bennünket a classicusok elhanyaglásáról vádolni szeretnek, büszkén *Bartal* Jogtörténetére is, mint az ellenkezőnek legfényesebb bizonyságára, hivatkozhatunk.

Ambár pedig a már megérintett okoknál fogva latinúl irt, a nemzeti nyelv iránti meleg szeretetét munkája több helye élénken tükrözi vissza (I. 299. l. II. 14. l. III. Mant. IV. V. l.).

Több tárgyra nézve többen szerzőnk állításaiban nem fognak osztozkodni, de sok kérdést mindenkorra eldöntött; így, hogy rövid legyek: a nádori és országbírói méltóságok régi viszonyzata, a római jog gyakorlati befolyása hazánkban, az 1298. végzemény másod részének kora, a zászlósi méltóságok eredete, a szabad városok országgyülési szavazatának kezdete stb körül, azok után miket szerző felhozott, alig lehet még alapos kétséget támasztani.

Commentárjai által nevét, mely a törvényhozás, közigazgatás és törvénykezés terén fényes érdemekkel tündöklött, a hazai jogirodalomban is örökítette, melynek azok maradandó becsü, legjelesebb termékei közé számlálhatók.

A Commentárok valódi szinében tüntetik fel a magyar közjog múltját, általok sok balfogalom meg van semmisítve, sok álvélemény mindenkorra elnémítva.

Méltán mondhatá tehát szokott szerénységével koszorús szerzőjök: „Non perdidisse horas, quas in commentariis his consumsimus;“ (III. Mant. IX. l.), és ki azokat figyelemmel végig olvasta, bizonyosan azon érzelmeiben osztozandik, melyeknek idézésével legcélszerűbben vélem befejezhetőnek jelen ismertetésemet: „Sint igitur scriptoribus, suae cuique gentis, majores chari, ut esse debent charissimi; modo ita hos laudibus vehant, ne alius generis populos pergant laedere, suoque illo officio in horum obtrectationem abutantur. Frustra alioquin sunt, qui nostro hoc factitant impendio, ac de ferocia veterum hungarorum, cum quibus nulla, si eos audias, homini extero vivendi conditio fuerit, eccentare non

desinunt. Nunquam enim efficient, ut quemquam nostrum seu civitate, seu natura hungari qui sumus, maiorum nostrorum, aeternaeque in unam tam munificam patriam, nomenque tantis et fortitudinis militaris, et humanitatis liberalitatisque laudibus clarum, coniunctionis poeniteat." (I. 304. l.).

A MUZEUM TÁRCÁJA.

KÜLSŐ IRODALMI SZEMLE. IV.

— **Lengyel irodalom.** — A birodalmi szláv nyelvek legnemesbike, a lengyel, irodalmi élete a határokon belül hosszabb ideig mintegy pangani, desőt elköltözni látszott. Az utóbbi évek alatt azonban Krakkó- és Halicsországban gazdag, öntudatos szellemi tevékenység keletkezett, mintegy helyreütéseül az eddigi mulasztásnak. A figyelem fő tárgya a régi nemzeti irodalom lön. Új, olcsó kiadások hozzák forgalomba immár ritkaságokká vált becses műveit. Bölcsen. A történelmi fejlődés alapján kivül, e: őszakolt, hévházi álélet *csinálható* ugyan — mert hiszen mit nem lehet *most* „csinálni"? ahoz csakis ...ok kellenek — de minden hazugság átkával: bensőbb behatás és sükeres következmények nélkül. — Így alapitá *Turowski* József Szanokban 1855-b. a *Bibliöteka Polska* (Lengyel Könyvtár) című nagyszerű vállalatát, mely tíz osztályra osztva, az összes, ó és újabb, lengyel irodalom jelentesb műveinek akar új és szabatos kiadásokban, életirási, kritikai jegyzetek kiséretében, tárháza lenni. Az *első* osztály *költői műveket* hoz; ezek közt *Malcsewski* Antal híres költeménye: „Maria"; *Felinski* Sándor tragoediája: „Radziwill Borbála"; *Niemcewics Juliántól*: „A követ visszatérése"; Tasso Torquato „Megszabadított Jeruzsálem"-e *Kochanowski* Pétertől; *Kochanowski* János összes költeményei (latin ódái *Brodzinski* Kázmér fordítása szer'nt). — A második, *történelmi*, osztályban: *Gornicki Lukács*: „A lengyel korona történelme" (1538—72); *Orzechowski Szaniszló*: Tarnowski János krakkói várnagy s koronai-fővezér élete és halála;" „Herceg Sapieha Leo élete;" „Pasek János Jeromos emlékirásai" (1656—88); „Bielski Márton krónikája"; *Brodzinski Kázmér*: „nevezetes (bel és külföldi) költők és tudósok életirásai;" legujabban: „Wereszczynski József politikai munkái." A híres Kiewi püspök és sieciechowi bencés-apát classikai egyházi szónoklatait Holowinski adá ki 1854. Pétervárat; politikai munkái, mik elsőben a XVI. század végén jelentek meg, kevésbbé ismertettek, s történelmi tekintetben is nagy értékü adalékokkal gazdagítják kora ismeretét. — A *harmadik*, a *költői próza* osztályában: *Niemcewics* Julián történelmi beszélye: „Teczyn János"; *Krasicki* Ignác

erkölcsregénye „Doswiadaginski Miklós esetlegei"; *Krajewski* Mihály történelmi regénye: „Sándor a fehér". — A *negyedik* (egyházi) osztály *Birkowski* Fábián (1566—1636) híres egyházi beszédeiből, s *Skarga* Péter jezsuita „Szentek életirásai"-ból hoz szemelvényeket. — Az *ötödik* (államjogi) osztály *Gornicki* Lukács munkáját: „A választási szabadságról, jogról s lengyel szokásokról" (első kiadása 1581) közlé. — A *hatodik* (bölcselmi) osztályban: *Sniadecki* Endre: „A gyermekek testi nevelése;" *Fredro* Endre-Miksa: „A köznyelv példabeszédei" (első kiadása 1664) valódi bánya a müveltségi történész számára. — A *hetedik* (szónoklati) osztályban *Orsechowski Szanisszló* beszédei. — A *nyolcadik* (geographiai) herceg *Sapieha* Sándor († 1812) „utazása a szláv országokban" (1802—3. Első kiadás 1811.) — A *kilencedik* (hadtani) osztály két ritkaságot ad: *Paprocki* Bertalan: „A hetman," s *Fredro* Endre-Miksától: „A táborrendezés- és népfelkelésről. — A *tizedik*, az irodalmi történelmet, kritikát s aesthetikát tárgyazó osztály *Brodzinski* József-Kázmér jeles munkáját adja: „Az irodalomról." — A *Könyvtár* szerkesztősége legujabban Krakkóba tette át székhelyét, s unkadatlan buzgalommal s a közönség meleg részvéte mellett folytatja eddigelé is nagyszerü (126 füzetre szaporodott) vállalatát [1]).

Kitünö becsü *Lukaszewicz* Leszlaw munkája: „Rys dziejów piśmiennictwa polskiego" (a lengyel irodalmi történet vázlata) 1857-ig folytatva, Krakkó 1858. 151 lap. Helyt kérendünk annak idejében egy két mutatványra a szellemdús müből.

Figyelmet érdemel hogy Halics és Lodomérország földirata *Kuropatnicki* E. A. gróftól, új kiadást ért. Az első 1785. jelenvén meg, érdekes részleteket nyújt az ország állapotáról *mielőtt* az osztrák ház uralma alá került.

Egy, tartalom és kiállítás tekintetében egyiránt nagyszerü mü készül sajtó alá a krakkói püspök, Letowski úr, auspiciumai alatt, a krakkói székesegyházról: „Historia i opisanie kosciola katedralnego w Krakowie," eddigelé nem ismert okmányok alapján, a püspöki levéltárból, s becséhez mért ritka fénynyel, nagy ívrétben, szinezett kömetszvényekkel, a szép nevü Fajans úr vezetése mellett fog megjelenni. Eddigelé diszesb müvek kiállításában a lengyel is a külföld segédkezésére szorult, szintoly szégyenletes, mint költséges szükségből; ezentúl a szellemi haladás ezen terét is saját, hazai erök müvelendik; s ez új korszak kezdete valóban nem volt díszesebben megjelölhető, mint egy, hazafiúi érzés-íhlette egyháznagy impulsusára, a nemzet világhírü istenházának typographiai dicsőítése által.

---

[1]) Szabadjon itt — anélkül hogy Önnek, tisztelt Szerkesztő úr, divatos dolgozó-társi bókot akarnék csapni — szabadjon, mondom, egy méla „Stoszszeufzer" kiséretében, az „Újabb Nemzeti Könyvtár" hatalmas eszméjére, s benne a mi — úgy látszik, nemzeti — *ügyetlenségünk* egyik becses halottjára emlékeznünk.

Az Uj M. Muzeum februári füzetében 109. lap. elsoroltuk volt a *Czas* című krakkói becses folyóirat néhány új füzetének tartalmát; szabadjon egy pár új (24. 25.) füzetét is ide jegyzenünk: *Kulczycki* László: gróf Masini Kristóf, a lengyel köztársaság rendkivüli követének az olasz fejedelmeknél, két diplom. munkálata 1674. *Kozmian* Kajtán: herceg Czartoryski Ádám életirása. Gróf *Wodzicki* Kázmér: ornithologiai vázlatok IV. „Néhány szó a svédekről Lengyelországban a XVIII. század elején. *Jerzmanowski* József: Évlapok a Tátravidék s a Szepesség történelméhez. *Garzynski* Szilárd: a varsói lóverseny. *Siemieński* L. Irodalmi áttekintés. *Mann* M. II. Sándor cár ukáza s gróf Maistre emlékirásai.

Végül hagytuk a javát: *Mecherzynski* Károly nagy érdekü munkáját: „Historya wymowy v Polsce" (a szónoklat történelme Lengyelországban) Krakkó, 1858. Első kötet. XVI. 641. l. 8r. Szerző e kötetben, miután bevezetésül a szónoklatról általában, s annak történelme-, célja- s lényéről, s végre munkája forrásairól szólt, a hazai szónoklat történelmét a Zsigmondok koráig viszi, a gazdag anyagot három korszakra osztva. Az elsőben (a *Piastok* korszaka) a keresztyénség előtti kort a Piastok házának kihalásaig, dolgozta fel; a másodikban (a Jagellók korszaka I. Zsigmondig) már élesen körvonalozza feladatát s a) a politikai, b) törvényszéki, c) egyházi, d) alkalmi s egyetemi szónoklatot külön rovatok alatt tárgyalja. A harmadikat, a Zsigmondok korszakát, a XVI. századdal kezdi s a XVII. közepén végzi. A szónoklat ama négy nemének általános áttekintése mellett kiváló figyelmet fordít a politikai- s törvényszékire. A régi Lengyelhon, mint választó-ország, sokszoros alkalmat nyújta, a szónoklatnak, különböző irányokban, rendkivüli kifejlődésére. Már az egyházi is, mit az irodalom eddigelé, majdnem kizárólag, ön tekintetbe, mutatta, mily magas fokán állt a kifejlődésnek Lengyelországban; egy *Olésnicki*, *Birkowski* Fábián, *Skarga* Péter — megannyi kitünő egyházi szónok — nevei saját mozzanatokat képeznek a lengyel irodalmi történetben. Szerző az, ki e munkában első emelte ki hazája szellemi fejlettségének egy oldalát, mely az irodalmi s politikai élet benső egybeolvadását a legélesebben tünteti elé. Nem csak rövid életirási vázlatokat nyújt az egyes szónokokról, hanem a legszebb, legjelentesb, történeti- vagy irodalmilag fontosb beszédeket is szóhiv lenyomatban, teljesen vagy kivonatilag közli, megbecsülhetlen adalékot nyújtva a régi lengyel cultura és irodalom történelméhez.

Szabadjon itt, újolag, egy megjegyzést tennünk. Fajunk, születése óta egy ezredéven keresztül, a *maga lábán* szeretett járni, a *maga módja* szerint, és *bármi áron*. Alkotmányos formáink nagy mértékben utalák a hatalom embereit is, nem-ignorálni, de sőt keresni a többség pártfogolását. Nemzeti *jellemünk* (fény- és árnyoldalaival) és *nyelvünk*, a maga ragyogó pompájával, mely az *ürességek* fölé is hímes takarót enged borítani, megannyi vehiculum a szónoklat fejlesztésére,

de sőt *hatalommá* emelésére. Tudjuk hogy ekkor meg ekkor mint hagyá el eszerenként tüzhelyét — egy partjaiból kitolult tenger — egy-egy ihlett szónoklat amphioni varázsára a tömeg: de ki tudja, *mi* az mit e szónokok mondottak? Csak 1790. óta is, *mennyi* és *mily* tehetségnek porlott el összes élete a közélet deszkáin; mennyi hatalmas esme, mennyi szónoki erő zendült el a megyei teremek szűk falai közt! S tudjuk, s azt is „*miért*", hogy még országgyüléseink jegyzőkönyvei is, az élő lángoló igéknek csupán múmiáit s névtelenül adandják a jövőnek ..... Egykor *cselekedtünk*, most *reá-érünk* írni. S ime, e rengeteg mese-firkász és rímkovács között mikor jöend meg csak e g y *magyar* Mecherzynski is? *K. I.*

LEVÉLTÖREDÉK.

— *A kassai dóm épitője.* — Barátom *Dr. Henszlmann Imre* úr, kinek érdemeit a gót épitészet története s főleg elmélete körül olvasóink már csak Csengery Antal úr idei közleményéből az Akad. Értesítőben is ösmerik (Muzeumunk II. füzete mellett); egyik hozzám (Páris, febr. 13.) költ levelében ezeket irja:

„Történetesen épen most hozzák hozzám a Pesti Napló febr. 9-kei számát, melyből látom, hogy Weiss úr nem akarja megengedni, miszerinit a kassai templom alapitója V. István király, s hogy ezt egészen Erzsébet királynénak, Robert-Károly nejének kell tulajdonítani. Mielőtt Weiss úr még nyilatkozott, azaz már tavaly, felvilágositottam e dolgot a *Moniteur des Architectes* egyik számában; s ebbeli fölfedezésem a *Kölner Zeitung* egyik múlt heti számában elismerésre talált. Az pedig abban áll, hogy a k a s s a i t e m p l o m o t V i l l a r d d e H o n n e c o u r t francia mester t e r v e z t e, ki *szent* Erzsébettel (II. András leányával) összeköttetésben volt, s általa könnyen juthatott az 1260 és 70 közt Kassán lakott V. István ifjabb magyar király ismeretségébe. Villard a cs. könyvtárban (Bibl. Impériale) levő, még 40 s néhány lapból álló albumában három helyt jegyzi meg, hogy Magyarországban járt: „C'est Villard, qui fut en Hongrie; en Hongrie, où j'ai demeuré maints jours"; „où je fut mandé." Ez az album nem sokára meg fog jelenni. Mielőtt Franciaországba érkeztem, a XIII. századbeli francia iskolát közelebbről nem ismertem; de mihelyt azzal megismerkedtem, felötlött előttem, hogy a kassai templom alapterve francia, és nem német; míg minden, mi a földön felül van, tökéletesen német. Innen tehát igen valószinű, hogy V. István kassai tartózkodása és rövid uralkodása után bekövetkezett halála a kassai templom épitését félbe szakasztá; mire Villard is hazájába visszatért, még pedig minden esetre 1275 előtt, mert albumában a rheimsi szentegyház oly részeit találjuk lerajzolva, mik ez időtájban készültek, de bevégezve még nem voltak, mi 1280 körül történhetett."

„Már most látván, hogy a kassai templom alapi elrendezése t ö k é l e t e s e n összeütt a braisni temploméval; tudván hogy Villard a

rheimsi, és az ettől csak pár mérföldnyire eső braisni templomot igen jól ismerte; értesíttetvén maga Villard által, hogy V. István kassai tartózkodása idejében Magyarországba hivatott: nem lehet kételkedni, hogy a kassai templom mesterének őt kelljen tartani. Hozzá teszem, hogy Magyarországon más templomot, a kassain kivül, nem ismerek, melynek alapi elrendezése a francia iskoláé volna. Végre megjegyzem, hogy a braisni templom is sok tekintetben eltér a franc. egykoru iskola módjától, és hogy ezen eltérések a kassai templomban rendre utánoz-vák, s így a kassait a braisninek mintája nélkül nem is képzelhetni."

„Szándékom mindezeket bővebben és a szükséges rajzokkal támogatva tárgyalni, mihelyt haza térnem lehetséges leszen."

INTÉZETEK.

— *Magyar Akademia.* Martius 15. a philos. osztály ülését Brassai Sámuel úr töltötte be logikai fejtegetései folytatásával, melyek az előadó erős logikája dacára per errorem loci látszanak ide tévedteknek: nem levén eléggé újak, hogy akademiai közönségnek mutattassanak be. Ohajtjuk azonban hogy megjelenjenek: a kézenforgó gondolkodástani munkák közt a Br. úré megkülönböztetett helyet fog elfoglalni. —

Martius 19-ke tettleg valódi akademiai ünnepély volt, de ünnepies szín és előadások nélkül. T. i. a Teleki-jutalom kiadása napjául az akademia, néhai nagy érdemű elnöke, egyik főfő alapitója, a ritka ember, hazafi s első rangú iró, gr. Teleki József neve ünnepét rendelte mindenkorra. Mi úgy érezzük, hogy az akademia ez intézkedésével fertályszázados elnökének egy évenkénti emléknapot akart szervezni, mikép ilyenek más akademiáknál is divatosak. Azonban a dolgot tekintve az még is valódi *rendkivüli* ülés volt. *Három* különböző jutalom eredménye hirdettetett ki: a Teleki-féle drámai, a Sámuel-féle nyelvtudományi, s a Nagy-Károly-féle geologiai jutalmaké. Olvasóink tudják a napi lapokból, hogy az elsőt *Szigligeti Edvárd* úr nyerte el „Fenn az ernyő, nincsen kas" című vígjátékával; a második *Czuczor* úr értesítői értekezésének itéltetett a magyar hangokról; a harmadik *Szabó József* úrnak „Budapest geologiai viszonyai" című pályairatáért. Szigligeti úr nevének a jeligés levél felbontásakor kinyilatkozása észrevehető meglepetést, sőt sensátiót okozott. A birálók akademiai körökben bizodalmasan beszéllették volt, hogy egy az irodalomban még ismeretlen, meröben új tehetség nyeiendi a koszorút, egy oly nemes erő oly sajátságos formában, hogy az az ismeretes költők egyikére sem emlékeztet, sőt mindeniknek módjától szellemétől teljesen elüt stb. Ilyeket hallottunk mi is; s ezeket tudva, képzelhető a csalódás hatása, mely nálunk ugyan igen vegyes természetü volt. Ohajtottuk volna magunkat egy új koszorúsnak birtokában tudni, és sajnáltuk hogy egy ilyentől elestünk; örültünk másfelül a Szigligeti talentoma e diadalának, de sajnálva ismét, hogy az a költő, ki ez öt

biráló egyhangú szigorú ítélete előtt annyi díszszel állott meg, oly ritkán emeltetik *azon* önérzet által, mely az írót a magához méltatlan műgyártástól megója. Az akademia azon óhajtása, hogy a pályavígjátékok versekben dolgoztassanak, beb zonyította utólag jogosultságát. A magyar költészet története mutatja, mely nehéz a magyar irónak, a legképesebbnek is, az ízlés által parancsolt aequabilitását a hangnak és beszédnek megtartani; mely könnyen férkezik a fenség mellé a mindennapi, s mely könnyen lapúl s aljasodik el viszont a mindennapi, melynek pedig *a müvészet s nem a természet mindennapiságának* kellne lennie. Úgy fogjuk fel az akademiai végzést a verses dialógra nézve, hogy az, szükségképi emelő erejénél fogva, nem csak a dialóg, hanem az összes költemény: a jellemek, a motívumok, desőt a cselekvény bonyodalma nemesítésére, a laposságtól s közönségességtől megóvásra célzott. Szigligeti talentoma igazolta e nézetet; s mi a sikernek, mely azóta a színi előadás által is bebizonyúlt, őszintén örvendve, helyeseljük, hogy az idei Karácsonyi-jutalomra versenyező vígjátékokra nézve szinte a vers ajánltatott. Ha ez ohajtás követelés alakját venne fel, meg vagyunk győződve: az akademiai drámai jutalmak tiz év alatt drámai költészetünket néhány fokkal magasbra emelnék költőiség, nemes forma és tartalmasságban. Csodáljuk, hogy a szomorújátékban legalább, nem köti ki feltételül a verset az akademia A tragoediára nézve az valóságos széptani követelmény, mely alól az csak ritkán, s nem is ösztönszerűleg, hanem egy hamis tan alapján, mentette fel magát, és csak a kényelem vagy tehetetlenség az, mely hozzá ragaszkodik. Hol a tragoedia a historiai életet nagyobb terjedelemben veszi fel mintsem az antik tragoedia, ott Shakespeare mutatta meg, mennyire vehető fel egyéb prózai elemekkel együtt a prózai nyelvezet is: rendkivüli szellemek engedjenek magoknak oly szabadságot mint Goethe Egmontban, de Egmont is mennyire más leendett egy őt inkább megillető formában.

E jutalmakon kivül dicsőítette még e napot *két jeles áldozat* is. Azon hazafiak, kik az ily című díszmunkával: „*Koszorú gr. Dessewffy Aurél emlékezetének*“ egy korán elvesztett ritka férfi emlékezetét kivánták dicsőíteni, e munkának (ára 10 ft) jövedelmét az akademiának szánták, még pedig adalékúl az akademiai épület költségeihez; az elnök pedig, gr. *Dessewffy Emil* úr, ugyanazon célra 3000 ftot ajánlott. Nincs tehát egyéb hátra, mint hogy minden barátjai a nemzeti csinosodásnak a becses művet versenyezve vásárolják, az elnök nemes példáját pedig minél több előkelőink kövessék, hogy az intézet valahára saját házában állíthassa fel gazdag gyűjteményeit, azokat közhasználatra megnyithassa, mik szoros, biztalan és kényelmetlen elhelyezésöknél fogva mindeddig nyilvánosakká nem tétethettek; ide nem számítva azon számos helyiségeket, mik nélkül egy nemzeti nagy intézet kellőleg ki nem fejtheti eszközeit, sőt részben munkásságát sem!

IRODALMI NAPLÓ.

— Történelem. — *Középkor Történetei* felgymn. számára készítette *Somosi István* tanár. S.-Patak, a főisk. költs. és bet. 1857. N8r. 152 l. 36 kr.

Újkor Történetei felgymn. számára készítette *Somosi István* tanár. S.-Patak, a főisk. költs. és bet. 1858. N8r. 224 l. 56 kr.

Világkrónika. Népszerű előadása az 1856. nov. elejétől 1857. nov. végeig történt nevezetesebb eseményeknek. Irta *Urházy György* (Jutalékkötet a Vasárn. Könyvtárhoz). Pest, 1858. kiadja Heckenast G. 8r. két hasábra 64 l. tíz képpel.

— Politikai tudd. Törvény. — *Török János Publicistikai és Nemzetgazdasági némely Dolgozatai.* A szerző tulajdona. Pest, Ráth Mór bizománya, 1858. n8r. XVI. és 545 lap füzve 1 ft.

Vezéreszmék jobblétünk előmozdítására. Írta *Kubínyi Lajos.* Pest, 1858. Müller Gyula sajátja N 8r. 148 l.

Népszerű Törvénykalauz, vagyis a közéletbe vágó legfontosabb új törvényeknek. . népszerű előadása. . Pest, 1858. kiadja Heckenast G. 8r. öszv. 503 l. kemény kötésben 1 ft 20 kr.

Alaphatározatok a szab. austriai nems. bank jelzálogi hitelosztálya számára. Pest, Heckenast, 1848. n8r. 16 l. füzve.

Utasítás a községi bírák számára. Pápán, a ref. főiskola bet. 185³. 8r. 19. l.

Községi Tanácsadó, a városi és falusi községeket illető ügyekben. Szerk. és kiadja *Szokolay István.* Első évi folyam, I—III. füzet. Pest, 1858. Gyurián Józs. bet. kis 8r. 1—320 l. A 6 füzetes folyam ára.

A Magyar, Erdély, Horvát, Tótországba behozott közjegyzőség az összehasonlító jogtudomány alapján. Iromány példányokkal s a törvény szövegével. Irta *Szokolay István* törvénytudor. I. füzet, Pest, 1858. Lauffer és Stolp bizománya n8r. 1—112. és XLII. l. A egész munka (2 füz.) ára 2 ft.

— Számtan. — *Útmutatás a szemléleti számlálás és számolásra* a számjegyek irása s kimondására. Irta *Hermann János.* . ford *Mészáros Imre,* alesp. és pléb. Pest, 1858. Heckenast G. 8r. 80 l. füzve 24 kr.

— Természettud. — *Kozmosz,* a világ egyetemes természeti leírása. Irta *Humboldt Sándor*, magyarúl *Miksits Imre.* Második füzet. Pest, 1858. Ráth M. sajátja. N8r. 65—96 l. előfiz. ár az első 3 könyvre 16 ft.

Népiskolai Természettan. Kézikönyvül a népiskolák negyedik osztálya számára. *Krüger* után *Csabai Imre* . . tanár. Kecskemét, nyom. Szilády 1858. 8r. 66 l. kemény tábl. kötve 16 kr.

Az Állattan Alapvonalai. Felgymn. haszn. *Dr. Schmarda K. Lajos* után saját nézetei szerint átdolgozta *Dr. Soltész János*, természetrajz tanára. A szöveg közé metszett 76 ábrával. S.-Patak, a ref. főisk. bet. 1858. n8r. 244 l. 1 ft 6 kr.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. JULIUS, 1858. VII. FÜZ.

CLASSICA LITERATURA.

VIRÁGOK A GÖRÖG ANTHOLOGIÁBÓL.

PÉCSI JÁNOSTÓL.

[Nem érdem nélkül lép, Pécsi János tiszta-vezsenyi tanító úr azon jeles férfiaink közé, kik eddig annyi szerencsével ültettek át hozzánk görög költői műveket. Évek óta e tanulmányoknak szánva hivatalos munkálódásaitól megtakarítható óráit, mind szépérzékét, mind műfordítói ügyességét oda fejté, hol tőle e téren becses adományokat várhatunk. Az Anthologiának tetemes része (1150 epigrammnál több), Pindar tizennégy olympiai ódája, Musaeos Erotopaegniona, több idylliona Moschosnak és Bionnak készen állanak nála; s e húzamos komoly igyekezet és szerető fáradozás, mely egyszersmind a hivatás jele, kétség kivül nem csak terjedelmi, hanem belértéki gazdagodását is igéri már meglévő hellen irodalmi kincsünknek. Ime néhány mutatvány az Anthologiából. — *T. F.*]

1. Caesar.

Görbe hajók rézből készített orrai, sorban
Actiumi harcnak itt fekűszünk jeletül;
És viaszos sejtben a kis méh hord ide mézet,
Döngő rajjával körzi elöntve lyukát:
Jóságod jele, ez Caesar, mert fegyveriben is
Ellenségidnek, béke gyümölcse terem!

Philippos.

2. Sándor pajzsa.

Sándor pajzsa valék, mostan szentelve Apollon
Temploma kőfalain függök a harcok után.
Hadtól bár megavúlt vagyok is, de az égi dicaőség
Tündököl énrajtam, mit nyere hősi keze
Annak a férfiunak, ki vitézül hord vala engem:
Győzhetlen vagyok én, mint aki hordoza rég!

Mnasalkos.

3. Alkon.

Vészt okozó kígyót látván Alkon tekerőzni
Gyermekein, félve vonta fel arra nyilát.
Nem tévesztve vadát, száján mene vesszeje által,
Kisded gyermekinek épen a fője fölött.
Hála gyanánt mostan tegezét e cserre akasztá
Phőbusnak, keze hogy célba talált remekül.

Gaitulikos.

4. Homeros sírja.

Hősök hírlőjét, költőjét mennyeieknek,
Hellének másod napja ki éltibe volt;
A Múzák díszét, az egész föld isteni ajkát,
Vándor, rejti el a tengeri part fövenye.

Antipater Sidonios.

5. Orpheus.

Többé nem vonzasz bájolt erdőt s követ, Orpheu,
Nyomban utánad már, sem csapatos vadakat;
És nem is állítasz szeleket meg jéggel egyemben,
És nem a föllegeket, s tengeri habzuhogást;
Mert lehunyál. Téged siratának Mnemosünének
Lyányai, és főkép Kalliopé, ki szüle.
Mért sírunk megholt fiainkért? Íme haláltól
Tartani nem tudják istenek ön fiukat!

Ugyanaz.

6. Sappho.

Aeoli föld rejt el, Sapphó, ki a mennyei Múzák
Mellett énekelél emberi szép dalokat.

Akit Erósz, Küprisz nevelének, s Gratia füze
Néked halhatlan píeri zöld koszorút
Hellásznak gyönyörül, s díszül temagadnak. O hármas
Párca, ki éltünknek nyújtogatod fonalát,
Mért nem eresztettél végnélkülit ím e dalárnak,
Akinek halhatlan múzai éneke van!

Ugyanaz.

7. Ugyanaz.

Aeoli síromnál, ó vándor, menve, ne hirdess
Engem megholtnak, a mityläni dalárt;
Emberi kéz hányá e sírt, s annak müve gyorsan
Bédöl a feledés éji homályaiba:
Ámde ha a Múzák kegyeit keresed, nekem akkor
Elmevirágot, tudd, ád vala mind a kilenc.
A Hades éjét így kerülém el, a néma feledség
Lantos Sapphónak nem fódözé nevemet!

Tullius Laurea.

8. Sophokles.

Néma magányszeretö repkény, sírján Sophoklesnek
Nöj fel, zöld lombod kúszva fedezze be azt.
Nyílják rózsa is ott a fürtszeretö venyigével,
S gyöngéd ágaival növe be, folyja körül,
Szép elméjéért, mit a kedves színpadi költö
Múzák és Chariszok karjaikon gyakorolt.

Simmias Thebajos.

9. Anakreon.

Zöldüljön repkény, Anakreon, sírod oromján,
És gyönyörü pázsit füve virítsa körül.
Csörgjenek a patakok téjjel hömpölygve fehéren,
Illatos édes bor folyjon a földbül elö;
Hogy még hamvad is ott tetemiddel örülne gyönyörben,
Hogyha halottaknál vígadozás lehetö,
Ó te, ki a lantot szeretéd, s annak dala közben
A szerelem karján élted az életet át!

Antipater Sidon.

10. Ugyanaz.

Énekelém mindig, mondom sírombul is én ezt:
‚Bort igyatok, mígnem sír födi hamvaitok.‘

Julianos Aigüptios.

11. Demokritos.

Hádes ölén ha a bús holtaknak vagy fejedelme,
Persephoné, itt jö a nevetö Demokrit.

Vedd kegyesen lelkét, mivel édes anyád tegtánad
Sírtán, bús ajakát ő nevetésre voná.

Ugyanaz.

12. Ugyanaz.

Vedd be Demokritoszt, Plúton, hogy gyász birodalmad
Mindig búsai közt légyen egy, aki nevet!

Ugyanaz.

13. Pláton.

Sas, te miért állasz e sír föliben, szemeiddel
Mért nézed te merőn istenek égi lakát?
„A nagy Olümpba repült Pláton lelkének a képe
Én vagyok, hűlt tetemit Attika földe fedi!

Uratlan.

14. Archilochus.

Kerberus, aki ugatsz iszonyún a halottak elébe,
Reszkess e szörnyű holtnak az árnya előtt.
Archilochus megholt. Őrízkedj' jambusa mérges
Szellemitől, mit epés szája fog ontani rád.
Lásd, csupa hangjának nagy erőjétől a Lükambesz
Lyányait egy ladikon hozta Charon tefeléd!

Julianos Aigüptios.

15. Ugyanaz.

Mint azelőtt, jobban vígyázz Orkusz kapujára
Álmatlan szemmel, Kerbere, hádesi eb.
Mert ha a nap fényét odahagyva Lükambe leányi
Archilochus mérges jambusait kerülék:
Most mikor ő maga jő, vajon hogy nem futna ki minden
Holt Hades ajtóin szitkai mérge elől?

Ugyanaz.

16. Themistokles.

Tedd alacson siromúl Hellást, s tégy rá tetejére
Törve hajót, barbár tengeri vész jeleit;
Széleinél Xerxes legyen ottan persa hadával,
S tedd le Themistoklest ennyi jeleknek alá:
Sírkövemül Salamis tettimnek hírnöke légyen,
S mondja, miért tesztek kis ravatalba, Nagyot!

Tullius Geminos.

17. Epikurus.

„Béke legyen veletek, ne feledjétek tudományom"
Monda barátainak haldokolón Epikúr.
És a meleg fürdő kádjában szörpöle jó bort,
Amikor Ádesnek jégkebelébe leszállt.

Diogenes Laërt.

18. Zénó.

Kincset megvetvén, önelégültség vala célod,
Zénó, tiszteletes vén korod eljövetén.
Férfias elv ez, azért követem magam is gyakorolva,
Mely a szabadságot szüli, a nem remegőt.
Hogy pőnus voltál, nem baj, mert Kadmus is az volt,
Mégis a hellen nép tőle tanúla betűt!

Uratlan.

19. Ugyanaz.

Jót akarál Zénó: a zsarnokot ölni akartad,
Hogy szabadíthatnád láncaiból Eleát.
S nem sikerülhetvén, a mozsárba töret vala össze
Téged. Mit? téged? Nem; csak e portetemed!

Diogenes Laërt

20. Gorgius.

Gorgius a cynicus vagyon itt a földbe temetve;
Orrát nem fúvá, s nem köpe földre soha!

Uratlan.

21. Hektor.

Hektor elestével mindjárt elpusztula Trója,
Mert danaoknak nem állhata ellen e vár.
Pella is elpusztúlt Sándorral. A szép hasa hírét
Hős fiak adják meg, és nem a hon nekiök!

Akeratos Grammatikos.

22. Ájász sírja.

Trója alatt fekszik Telamon fia, bajnoki Ájász:
Ám nem az ellenfél büszke, halála miatt;
Mert a Párca olyan bátor hőst, mint maga, nem lelt:
Önkeze által azért hagyta elesni magát!

Leontios Scholastikos.

23. Leonidász.

Látva Leónidászt a tőle megölt tetemek közt
Xerxes, ön bíborköntösivel befedé.
Ám neki holtan is így szólalt fel a spártai bajnok:
„Díjt, mely az árúlót illeti, nem veszek el.
Síromon e pajzsom nagy dísz; vedd persa ruhádat:
Mégyek Hadesben is úgy mint lakedaimoni hős.“

Philippos Thessalon.

24. Ugyanaz.

Íme, Leónidász, bíborköpenyét neked adja
Xerxes, tisztelvén bajnoki tetteidet.

„Nem kell. Árúlót diszesíts vele. Feddjen e pajzsom
Holtan is: ez nékem gyásztakaróul elég!"
Hisz már megholtál, mért gyűlölöd így is a persát?
„Mert a szabadság szent lángja nem ég soha el!"

Antiphilos Byzant.

25. *Mostoha anya sírja.*

Mostoha sírszobrát egy árva fiú koszorúzá,
Vélvén életivel változik indulata:
Ah de nem; a sírkő rádőlve üté agyon őtet:
Mostoha sírját is, árva fiú, kikerüld!

Uratlan.

BALASSA-GYARMAT.

NAGY IVÁNTÓL.

MÁSODIK KÖZLÉS.

V. A város történeteinek folytatása a jelenkorig.

Hogy a város átalakulásának küzdelmeit világosabban felfoghassuk, vissza kell pillantanunk a vár fenállása korába azon pontig, meddig adataink szálai felnyúlnak.

Az által, hogy a gyarmati régi vártorony végvárrá (confinium) kiépíttetett, (úgy látszik: a mohácsi vész utáni években), és így katonai teleppé lön; — a különben is még csekély fokra emelkedett községi élet fejlődésében erkölcsileg meg lön akadályozva [1]), mert a harcnak színterül választható helyen teljes biztosságot nem remélhető polgár nem kaphatott kedvet fáradalmas munkája után szerzett vagyonát kockáztatni és minduntalan egész lételét veszélyeztetni. A vár lakossága tehát ezen időben a falukról bemenekült nemes urakon kivül az állandó várgyalogokból (= hajdúkból) állott, kik fegyverszünet idejében a különben nem nagy terjedelmű városba is kivonúltak. Mindamellett lakta a várost jobbágyság is, mely földmiveléssel volt foglalatos.

---

[1]) Ilyen véleményt fejezett ki már az 1659-ki uradalmi összeirás készitője is, így kezdvén munkáját: „*Ezen Gyarmath városa elpusztúlt mivel mellette Gyarmathi Végh hás épületett*" stb.

Az 1623-ki év előtt, midőn Balassa Andrásnak fiai Zsigmond és Imre megosztoztak, harminchat jobbágytelek volt Gyarmat határában. Az 1659. és 1660-ki évről, melyekben Gyarmatot már említett Zsigmondnak és Imrének fiai birták, fenvannak az uradalmi összeírás és számadási jegyzékek, melyek Balássa Imre fiának Imrének részére készültek, és melyeket itt egész terjedelmökben közleni annál inkább jónak tartok, mivel a város belügyeire azon korban a legtöbb világot derítik, de egyszersmind a város jobbágyai egy részének neveiket is megismertetik, tanuságúl szolgálandókat arra, hogy akkor még ezek is mindnyájan magyarok valának.

Az oklevelek így hangzanak.

VI. Gyarmat városa.

Ezen Gyarmath városa elpusztúlt, mivel mellette Gyarmathi Végh ház épitetett, mind az által határrát és abban lévő szántó földeket, kaszáló réteket, szőlőből való jövedelmet abban lévő akár mi névvel nevezendő jövedelmet az Urak ő Nagyságok t. i. Balassi Familia birják és percipiállyák, ugymint az helynek Földes és örökös Uraj úgy hogy mindenekben hasonló fele Gróf Uramot ő nagyságát a hason fele pedigh Balassi Zsigmond maradékit illette.

A midőn Gróf Úr ő Nagysága édes attya[1]) néhay Balassa Imre[2]) Uram az édes Báttyával néhay Balassy Sigmond[3]) Urral meg osztozodott, akkor ezen Gyarmath várossában Balassi Imre Úr eő Nagysága számára hason fele része jutott tizennyolcz eghész ház hely id est N-o 18. mellyek rendszerint így következnek

1. Kassa Albert félházhelyes Jobbágy.
2. Koren Kelemen fél helyes.
3. Körösi Pál fél helyes.
4. Poroszka Péter Soltoki Györgyel egész helyes.
5. Soboki János és Kelemen egész helyes.
6. Gál György egész helyes.
7. Soboki Máté egész helyes.
8. Kún Mihály félhelyes.
9. Juhász Máté egész helyes.

---

[1]) Balassa András, főkomornok mester, 1566–76.

[2]) Imre mhalt 1633. körül. Özvegye Bosnyák Judit, fia *Imre* a később nótázott, ennek részére készült az összeírás.

[3]) Zsigmond mhalt 1623-ban; tehát az osztály ezelőtt történt még. Zsigmondnak több fia maradt u. m. András, László, Ferenc, János, Simon.

10. Varga Antal félhelyes.
11. Dentzi András félhelyes.
12. Simon Demeter félhelyes.
13. Pintér Gienes egész helyes.

Itten ugyan az városban néhaj Paczolayné Asszonyomtól a kiket néhaj Balassi Imre Úr legitimo Juris processu aquirált és ő Nagyságha számára jutottak ezek.

1. Janka János egész helyes
2. Szabó Máté ès Jankó Albert egész helyes.
3. Kun Albert és Péter egész helyes.
4. Vörös Tamás félhelyes.
5. Papis Mihály félhelyes.
6. Czirthaj Gáspár félhegyes.
7. Dienes Márton egész helyes.
8. Orvitz Benedek egész helyes.
9. Mészáros András egész helyes.
10. Varga Krizán egész helyes.

Vagyon Gyarmaton egész vám — mellynek fele Gróf Uramé eö Nagyságé, a fele pedig a több Balassaiaké melynek jövedelmeiből esztendönként fizet a vámos a két részre eö Nagyságok számára sör, vászon, madáron, sajton kivül száz nyolczvan forintot id est fl. 180. Az pénzenkivül mindenben felit engedte Gróf Úr ő Nagysága a Vámosnak.

Anno 1659. Die 19. Octobris alkudott meg Gróf Uram az itt való Gyarmathi Mészárosokkal közönségessen mindnyájokkal az kiskapu elleniben az Ipoly mellett ex fundamento mészárszékiben Esztendöbeli hús vágásért huszon nyolcz tallérben, id est Thaller 28 — úgy hogy kivülöttök senkinek másnak vágni szabad ne is legyen itt BGyarmaton. Actum Gyarmath Die et Anno quibus supra.

Ezen határban vannak sok szántó földek a kiket pro lubitu szántyák az ő Nagysága számára ahol akarják [1]).

Rétek is vannak, mellyeknek az felit Gróf Uram eö Nagysága, a felit több Balassiak számára kaszálják.

Vagyon egy puszta tóhely, a kit kaszálló rétre fordítottak, annak is a felit eö Nagysága számára, a felit a több urak számára kaszallyák.

Ezen határban vannak szép szölö hegyek, a kiket derekassabban a Gyarmathi Praesidiariusok birják, a kikből minden ember valaki légyen az kilenczedet Dézsmával tartozik, melly Dézmának a fele Gróf Uramat ő Nagyságát, a fele pedig több Balassi Urakat illeti:

Ugyan ezen hegyekben vannak ő Nagyságok saját szöleje, ki ugyan feles, a kiket a jószágbeliek annak az az eö Limitatiója [2]) és el osztása szerint munkálódják.

---

[1]) Ezek úgy nevezett majorság-földek voltak.
[2]) Ez a limitatio az urbér helyét pótolta.

A praesidium mellett vannak kertek is, veteményes kert és káposztás kert is minden alkalmatosságával, kit Gróf Uram eő Nagysága drága pénzen szerzett és nehezen a Praesidianusoktól és nemesuraiméktól in Anno 1660.

Belöl a Praesidiumban vannak eö Nagyságok házay, kiket maga eő Nagysága Gróf Uram épitetett sok költsegivel és alkalmatlanságával, nem akarván senki még penzért is cedálni ezen házhelyeket.

Item mellette két rendbeli házak a kiket Eszterhazy Ferenczné[1]) Asszonyomtól vett eö Nagysága, mellette lévő öreg istállóval együtt. Item kapu mellett egy ház, kit ugyan azon Eszterházi Ferenczné Asszonyomtól vett ő Nagysága, ki alatt boltos pincze is vagyon. Azonkivül az külső keritésben vagyon egyháza ő nagyságoknak pinczével Istállókkal, és egyébb épületekkel megépitetett, mellyet bizonyos summa pénzen vett eö Nagysége *Párduts Lukács* [2]) Uramtól, azután is elosztogatván egynek másnak is ajándékon.

Ezen Praesidiumban duplici Jure árultathat Gróf Úr eő Nagysága korcsmát, elsőbben mint kapitány [3]), másodszor, mint földes Úr. Szent Mihály naptól fogvást új esztendő napig az Seregé a korcsma de in A-o 1659 az sereg is arróltatott ugyan, de Gróf Úr eő Nagysága is árultatott, azután úgy lehet mint földes Úr adjik kantorba én árultatok, az másikban más atyafiak.

Ezen Gyarmathi Ispányságban lévő faluban legyen mindenütt halász legyen, az az szabados ki halász is, a határt is örizze, és minden pinteken minden falubeli halász tartozzon egy tálra való hallal avagy huszon négy pénzel, bötben pedig kétszer tartozik hal húzással, u. m. Szerdán és Pénteken, vagy kétszer huszonnégy pénzzel. Actum Gyarmath Die 22-a August. 1659 [4]).

Ez oklevelek némi világot vetnek az akkori viszonyra az urodalom és lakosság között is. Ezekből látjuk azt is, hogy a várban a benlakó nemesség s hajduság is bírt curiális házakkal, és hogy a várat örző hajdúk eme hadi kötelességök mellett gazdasággal is foglalkoztak: szölöket miveltek.

Ami ezen korban a községi rendszert illeti, a főhatalom a várkapitány kezében volt, még is ez leginkább csak a

[1]) Esterházy Ferenc, mint említők, várkapitány volt ott, és Vezekénynél esett el.

[2]) Alkapitány volt, mint említők.

[3]) Ekkor Balassa *Imre* volt tehát a várkapitány.

[4]) E levelek a BGyarmati urbéri pörből a város példányából vétettek, hol ily hitelesités olvasható alattok: „Praesentem Extractum ex Processu proportionali Extractum esse recognoscimus Sig. Szügy Die 7-a Marty 1773. Jos. Egrij de Sirok I. Cottus Ord. Judlium. Gab. Nagy Eiusd. I. Cottus Ord. Jur."

várőrségre, a hajdúkra terjedt ki. A nemesség a vármegyére taksát fizetett [1]). A jobbágyság az urodalom hatósága alatt állott.

Azonban 1663-ban a vár a török által bevétetvén és lerontatván, a város is elpusztúlt; lakosai elszéledtek, s így

[1]) Erre nézve a már érintett múlt századbeli úrbéri pörben oklevelek vannak felmutatva, melyek 1693-ban keltek, amidőn a vármegye a nemes lakosokat is a porták közé akarta összeírattni. E vallományok a vármegye által 1693. és 1711-ben hitelesen átiratták, és így következnek: „Mi az alább meg írt személyek adjuk tudtára mindeneknek, s recognoscáljuk is vigore praesentium sana conscientia, hogy a memoria hominum Gyarmaton laktunkban: Nemes vármegyére, soha nem emlékezhetünk arra, hogy valaha portióztunk volna, hanem tudjuk azt, ex certa scientia hogy mindétig azon Nemes vármegye egyebet az egy igaz taxánál rajtunk nem exigált és iterato modalitate praescripta, mélltóbb elhitelre való nézve recognoscáljuk kezünk irásával megerősítvén. Datum Gyarmath die 15-a 7-bris Anno 1693.

Én Egry Márton N. Nógrád vármegyének esküdttye recognoscálom, hogy az én emlékezetemre, hogy mindenkor katona hajdú lakta Gyarmathot, azok soha az N. Nográd vármegyére nem fizettek semmit; hanem mi Nemessek kik ott laktunk, taxát fizettünk. Én Kajali András hasonlóképen recognoscálom (L. S.) m. p. Én Horváth András hasonlóképpen recognoscálom m. p. (L. S.) Én Luka István hasonlóképen recognoscálom m. p. (L. S.) Én is Szantó János recognoscálom, hogy ott való laktunkban végház Gyarmaton, melly katona volt kapitány keze alatt, az mit parancsolt, azon kölletett megállani, a melly nemes Ember volt, az meginten Taxát fizetett m. p. (L. S.) Én is Orsovay Sigmond modalitate suprascripta a felül megirt dolgot recognoscalom Eadem Die 30. Octobris 1693. m. p. (L. S.) Idem qui supra m. p. Én Orzsovai Márton nemes Nógrád vármegyének Esküttye vallom sana conscientia, hogy hajdani Gyarmathi sok laktunkban nem adtunk az nemesek egyébbet Taxánál az Nemes Vármegyére A-o 1693. Die 22-da Sept. sub Grali Congregatione Cottus Neogradiensis in Oppido Lossoncz celebrata. Meg olvastatván ezen recognitio resolváltatott az belül irt suplicansoknak, hogy erre nézve még most a Porták közzé nem fognak szamítatni, addigh még a régi lajstromból ki nem fogja tanulhatni az Nemes Vármegye, hogy minek előtte végház lett volna Gyarmat, akkor micsoda állapotban volt, kit kitanulván, azután ahhoz kell tartani magokat ezen supplicansoknak is, az alatt pedig szekerezéstől és portio fizetéstől ollyan mértékben tartassanak Szolga Biró Uram által, valamint más curialis taxás helyek vagynak. Az rovásokat mindazonáltal, az portio fizetést ezen

az eddig mezővárosnak (oppidum) nevezett [1]) hely, elhagyott népetlen pusztává (praedium) lön, melynek új megtelepítéséhez az akkori török zavarokban egyelőre reményök sem lehetett a földes uraknak.

Ily kietlen állapotban sínlett Gyarmat majd két évtizedig; és azalatt birtokos urai is változtak. Mint feljebb említők, 1660-ban a Balassa család két tagja bírta: András és Imre. Az utóbbi kevéssel később mint Tököli pártosa hűtlenség bélyegén vesztő összes birtokait, miket 1686-ki jul. 16-án gr. Zichy István kapott meg királyi adományban [2]).

Azonban, úgy látszik, a Zichyek csak később jutottak Gyarmat egy részének birtokába; legalább 1690-ben, melyben a városnak isméti benépesítése megkezdetett, a városnak felét bírta Koháry István országbíró, (kinek neje Balassa Judit a notórius Balassa Imrének nővére volt), másik felét pedig orbovai Jakusich Kata, Szunyogh Gáspár özvegye [3]).

E két birtokos az említett 1690-dik évben az elpusztult város benépesítéséről gondoskodván, mindketten külön egy-

---

supplicánsoknak is conscribálni kell, mivel más curialis taxás helyeknek is conscribáltattak rovásaik."

[1]) Midőn az előbbi fejezetek már kinyomva voltak, jutottam Ipolyi Arnold úr gyűjteményéből még egy történeti adathoz, mely szerint Hederváry Lőrinc nádor 1437-ben is tartott itt gyülést, melyben a gyülésnek 20-ik napján a Luka család ősei tiltakoznak a gyermektelen Hliniki Harabor hagyományozása ellen. „*In congregatione generali* — így áll Ipolyi Arnold úr jegyzeteiben — *universorum nobilium Cottus Neogradiensis et Hontien. feria 2-da prox. ante festum Ascensionis Dni ex speciali Mandato Sigismundi Regis prope oppidum Gyarmat celebrata.*" — Ha itt az *oppidum* szó nem tollhibából áll, úgy Gyarmatot már ekkor mezővárosúl kell tekintenünk.

[2]) Az adománylevél kivonata az érdeklett urbéri pörben. E szerint Balassa Imre hűtlenségén annak birtokait, névszerint Divény várát a hozzá tartozó s róla nevezett urodalommal, melyhez *Gyarmatnak* fele tartozott, és ezen urodalmat a gróf Zichy család *senioratusi* hitbizományra szabályozva jelenleg is bírja.

[3]) Mi jogon bírta Jakusich Kata felét a városnak, genealogiai összeköttetés után is megmondani nem tudom. Valamint azon jogot sem ismerem, melynél fogva a nevezett nő 1706-ban is Kékkő várában lakott; pedig ezt oklevelek mutatják.

egy szabados jobbágyot bíztak meg a megtelepítendő jobbágyok összegyűjtésére.

Koháry István részére Zólyom vármegyéből *Baran János* nevezetű detvai lakos, Jakusich Kata részére pedig *Mészáros Miklós* vállalkozott a benépesítés eszközlésére. A két vállalkozó magok és a megszállandó jobbágyok részére különös kedvezményeket és kiváltságokat nyertek mindkét birtokos által ünnepélyesen kiadott oklevélben [1]); melyek minthogy lényegesen, sőt majdnem szórul szóra megegyeznek, elégnek tartom egyikét, az eredetileg magyar nyelven szerkesztettet itt a megtelepítés föltételeinek ismertetéseül ide írni.

Az érintett oklevél Jakusich Kata által Mészáros Miklós részére adva így hangzik :

„Én alabb meg irt adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik ez levelemnek rendében, lévén az Gyarmathi pusztán az én részemről úgy mint hasson felén egész húsz ház helyen mindennémü és akármi névvel nevezendő appertinentiákkal és jövedelmekkel egyetemben. Azonban instálván azon Mészáros Miklós én előttem, hogy némely vidéki embereknek, kiknek örökségök, vagy helyek nincsen, volna kedvek azon Gyarmathi pusztának meg szállására; obligálván magát, mind pedig jövendőbeli lakosok, azon részemtől úgy mint igazfelétől engem és successorimat Legatariusimat igazán, és hiven szolgálni, jövedelmemet kezemhez administralni, alább meg írt Conditiók és végezésünk szerint. Tekintvén azért az ö Instantiájokat és az én jövendőbeli hasznomat, adtam ezen levelemet meg irt Mészáros Miklósnak és jövendőbeli meg irt lakosoknak illyen szerint : *Primo* : Az melly embereket itél hasznos és állandó lakosoknak lenni, és meg irt Mészáros Miklósnak fognak tetszeni, szabadon szálithassa azon Gyarmathi pusztára, és azon házhelyekre, annak rendi és szokása szerint. Földeket réteket és szöllöket szabadossan el oszthassa, és kezihez adhassa, adván nekiek a dato Psentium computando három

[1]) Gr. Koháry István megtelepítő levele *Baran János* részére (eredetileg tót nyelven) kelt Csábrág várában 1690-ki jan. 1-én; az évi haszonbérről egy ponttal megtoldva 1691-ki aug. 4-kén. Nógrád vármegye által átiratott, és a tót szöveg magyarúl is kiadatott 1694-ki jan. 26-án.

Jakusich Katának Mészáros Miklós részére adott telepítő levele Budetin várában kelt 1690-ki mart. 16-án és az említett vármegye által Mészáros Miklós megkeresése folytán szintén átiratott 1694-ki január 26-án. — Mindkettő fölmutattatott az urbéri pörben is.

esztendeig való szabadságot, mind az által nagyobb adózásnak Contestatiojaért az idő alatt tartozni fognak minden egész Szessiotól és házhelytől tizenkét pénzel, eltelvén pedig az három esztendő, tartozni fognak alku szerint való fizetést vagy is summát minden fogyatkozás nélkül praestalni, és azon sommát a szabados által esztendönként kezemhez szolgáltatni, a vagy az kire lészen bizattatva administralni. *Secundo* : Azon az én részemről való lakosoknak, felszabaditván bor, ser, és pálinka korcsmát, Mészárszéket, és sokadalmakat és egy malmot, úgy hogy azon lakosok közönségessen éljenek belöle, másik malomtól pediglen, és az Vámtól jövendőbeli végezésünk szerint azon lakosok fizessenek, vagy is malombeli vámot praestáljanak. *Tertio* : Eltelvén pedig az három esztendőbeli szabadság, tartozni fognak minden egész házhelytől (kivévén az egy sessiót Mészáros Miklós szabadosét) esztendönként 12 tallérral, úgy hogy ezekenkivül ne tartozzanak sem kapálással, sem kaszálással, szekerezéssel, egy szóval semminemü dologgal. *Quarto* : Dézsma alá valókból, u. m. búzából, borból, és másegyébb félékből tartozzanak kilenczeddel, királyi dézsmáért pediglen tartozni fognak az lakosok az szokott árendát annak idejékor letenni. *Quinto* : Miglen elégsigesképen azon puszta ház kelyeket három esztendö alatt megnem szállanak és ollyatén ház hely után való földeket szántanak, az ollyanok tartozni fognak kilenczed dézsmával, Rétekért pediglen jövendöbeli Conventiom szerint tartoznak. *Sexto* : Mester emberek és más szegény renden lévök, s Posztósok azok az várost subleválják, de úgy hogy képesint taxallyák azokat. Religio dolga pedig kinek kinek az ő tetszése szerint szabad legyen, Kinek nagyobb bizonyságára adtam ezen saját kezem irásával és pecsétemmel megerösitetett levelemet. Datum Budetinban 16 Martii 1690. Catharina Jakusith (L. S.).

A megtelepülök részére adott kedvezményeknek szép sikere lön. Már 1716-ban gr. Koháry István részén harminc kilenc jobbágy lakta Gyarmatot. Mielött ezekről az ispánsági érdekes összeirást közölnök, a korrend megtartása végett egyebeket kell elmondanom.

Az érintett benépesités, úgy látszik, gyorsan ment, és 1701-ig, tehát egy tized alatt már a község meglehetös rendbe vergödött.

Az említett év végén gróf Kollonich Ádám ezrede menvén át a városon, az ezred törzse (Stab) nov. 19—25-ig ott szállásolt, és ez idő alatt ezek részére a város 648 font húst [1]), 250 itce bort [2]), 48 kila zabot, 13½ itce vajat [3]), 15½ kila

[1]) Ekkor egy font hús ára 5 denár.
[2]) Egy itce bor 3 poltura.
[3]) Egy itce vaj 12 poltura.

árpát, 2 kila tiszta búzát, 2 szekér szénát, 62 tyúkot, 1 ludat szolgáltatott[1]). Ezenkivül Losonc felé 60 ökröt adott előfogatul.

Nem lesz talán érdektelen ugyanezen évről a városnak egy másik katonai átmenetre (transport) tett költségeiről a számadási jegyzékét közleni, mely az akkori élelmezés nemére és annak kiszolgáltatási módjára vet világot, és azon kor ecseteléséhez is némi szinekkel járul.

A számadás így hangzik:

„Kegyelmes Császár Urunk ő Fölsége egyszer is másszor is condescendalt népére való, ugyan azon Balassa-Gyarmat városnak specificalt költsége.

1 A. 1701. die 21. Julij. Nálunk egy éjjel szálván egy kapitány Lajtinont huszonkét Muskatérossal, költettünk Laitinontra két tyukot, bort itczét nro. 6, itczéje 4 poltura. Egy egy Muskatérosra egy egy font hússal és két font kenyérrel mind vocsorára, s-mind ebédre. Forspontot alája adtunk szekeret nro 4 Bussáig.

2. A-o eodem. Gróf Esterházy Gáspár uram ő Nga trombitását város költségén tartottuk kilencz egész napig, mellynek elmenetelekor köllött adnunk gróf szekeriben Nándorig tizennégy vonyó marhát. Az ki is a váras biráját igen elverte semi büne nélkül.

3. Nem szinte régen Budáról kiküldött négy rendbeli tiszt Losonc felé, öt katonával, azokra költettünk. A tisztek konyhájára Hust fontot Nro. 8, bort, sört poltur. 24. Az öt katonára hust vocsorára és ebedre 10 fontot.

4. A-o eodem, die 11. 7bris Méltóságos Gróf Esterházy Antal Urunk ő Nga katonaira egy éjjeli hálásra költöttünk hust fontot Nro. 9; Kenyeret font nro. 18, sört itczét nro. 19; zabot kila $1^1/_2$.

5. A. eodem sz. Mihály napján a városban szálván a tekéntetes regementnek egyik Kornettye Horvath János uram tizenötöd magával, lött költség; hus mind vocsorára mind ebédre két két forint; kenyér a mennyit elkölthettek; Sört egy egy poltura árut; bort itczét nro. 15 pro poltur. 5. Ujbort itczét nro 3 p. polt. 2. Zabot kilát 3.

6. Tekintetes regimentnek egyik katonája tizenharmad magával Losonczra járván a zab végett, oda menet költettünk egy egy katonára hust, fontot egyet egyet; bort itczét nro. 4; itczéje polt. 2. Sörre pol. nro 10.

Visszajövet egy egy katonára két két font húst, két két poltura ára sört; Kapitány uramnak bort itczét 4, zabot kila 3, kenyeret a mennyi kellett.

---

[1]) Nevezetes, hogy a stábnál lévő két rabra is ezen 7 nap alatt 20 font hús adatott, tehát egyikre naponként egy fontnál több számíttatott.

7-er Gróf Esterházy Gáspárné asszonyom ö nga a táborból hozzánk jövén, nálunk maradott öt napig, az alatt ö ngára költséget tettünk, s az ö nga emberire, lévén tized magával, hust fontot nro. 31, tyukot nro. 13, zabot kilát 3, árpát kilát, kenyérre valo buzát kilát $^1/_2$, bort itczét 15, itczéje poltura 8, vajra sajtra denár 60.

8-er Gróf Esterházy Gáspár úr ö nga furérja egy éczakan meghálván, ugymint Szegesdy György Uramra negyed magával: költettünk reájok hust fontot mindenikére nro. 2, italra estvére és ebédre egy egy poltura sört, zabot kilát nro. 1, Furir urnak bort itczét nro. 1, medj: polt. 3.

9-er Borsiczky Ferencz Uram companiajának Bochmaistere tizenötöd magával meg hálván költ egyre egyre két két font hus, maga konyhájára font nro. 13. Zab kila 3, bor itcze nro 8, medj p. den. 8.

Nem sokára a benépesítés után felüté magát az egyenetlenség a földes urodalom és város között. Ez legelül, úgy látszik, a dézmák haszonbérlete miatt Jakusich Katával kezdődött. 1706-ban a vármegye fogta fel a város ügyét [1]), és e végett Rákóci fejedelemhez, ki akkor e részeket megszállva tartá, fölirást intézett, mire csakhamar válasz is érkezett, mert azalatt a nevezett birtokos úrnő is a dézmahaszonbérlet előbbi gyakorlatában meghagyta a város lakosságát.

A következő 1707-ben eltöröltetett a harmincadvám szedése [2]). Ez évről a vármegye által Gyarmatra a rovásos

---

[1]) A fölirás a julius 6-ki gyülésből határoztatott el, a várm. jegyzőkönyv 181. lapján ez áll: „Negotium Gyarmatiense Suae Serenitati Principali occasione decimarum per eosdem continuo erga collationem dnorum suorum terrestrium arendari solitarum, cum per Generosam ac Magnificam Dnam Catharinam Jakusich *in parte Dnam terrestrem hypothecariam* impedirentur, recomendandum decernitur, cum transmissione collationis dnorum terrestrium ac declaratione, quantum in publico de facto servire et succurrere debeant, magnoque regni malo ruinam fore futuram."

Már az 1706-ki aug. 9-ki közgyülésben a válasz is felolvastatott, mely e szavakkal értesít az ügy elintézéséről: „cum Generosam ac Magnificam Dnam Catharinam Jakusith decimam incolis more hactenus praedicato remisisse referretur, rem esse solutam."

[2]) 1707-ki oct. 3-án Nagy-Zellőben tartott közgyülésben végzé a megye, hogy e harmincad eltörlését szolgabírák hírleljék. Protocol. pag. 346.

összeírás (dicalis conscriptio) szerint kivetett adó így áll följegyezve a rovatok megnevezése szerint:

Nomina locorum: Gyarmat. *Dicae Incolarum*: 748½. *Impositio pecuniaria*: 374 fl. 25. den. *Kilae Tritici, et avenae* (pozsonyi szapu) 187½. *Caro*. 44 mázsa 88 font.

Meg akarván e város benépesítése történeteit teljesen ismertetni, nem csak az egyes jobbágyi családnevek miképeni támadására nézve, de az akkori urbéri viszonynak teljesebb felderitésére nézve érdekesnek vélem a kissé bár terjedelmesebb gazdatiszti számadási jelentést s összeírást [1]) is közleni, mely így következik:

„Anno 1716. die 5-a januarii zséli Ispánság járásának conscriptioja ezen belöl megirt mód szerint kezdette *Gömrey* János, ugymint Gondviselö Baran János balassa-gyarmati szabados relatioja szerint:

Balassa Gyarmat, Zahora, Zsély, Szklabonya, Kis-Ujfalu, Ó-vár, Bussa, Kis-Zelei portio.

Ezen helységekben conscribaltatott és specificaltatott jövedelmek egeszlén magaé az Mélt. Generalis csabrághi gróf Koháry István Judex Curiae uram Ő Excellentiajaé, senkinek semmi közi nincsen hozzajok. Lett ezen Conscriptio in Anno 1716 [2]).

1. Barany *Janos* szabados, ennek bátyja *György* házas, másik bátyja *Jakab* házas, 3-dik *János*, öcscse József 12 éves. — *Házh.* 1. *Rét*: 10 föld. 20. *szölö* 25, *Adó*: 0 — Gyetváról jöttek ide, mivel hogy az ö eleik szállották meg az helységet, melt. gr. Koháry István és gr. Koháry János ur ő ngok, az egy ház-helyet felszabaditotta nekiek minden adójoktól és Dezmától, Gyetván is szabad emberek voltak.

2. Litavszky Andrásné, unokája Baczka János 12 év. másik Baczka György 7 éves. —*Házh.* ½, *Rét* 5, föld: 10, szölő 8. *Adó*: 9, — Lestről jöttek ide ennek elötte 22 esztendövel, ottan a mélt. uraság jobbágya volt. Lestre pedig Rosnyórol szakadt.

3. Oravecz János öcscse Mátyás, házas, fia Pál 12 éves, fia másik János 7 éves öcscse fia Jakab 3 éves. *Házh* ½, Rét 5, *föld* 10, *szölö* 25, *adó* 9. — Árvából Nyizna nevü helységböl jött ide ennek elötte

---

[1]) Vagy mint a másolat hitelesitésénél neveztetik: *Urbért*!

[2]) Mi ezután következik, külön rovatokba van irva, az 1-ső rovat fejcíme: *Atyafiaknak fiaknak nevein* hová az egy házban lakók neveik irattak. A többi rovatok számokkal vannak betöltve, és így következnek: 2. *Annorum*. 3. *Háshelyek*. 4. *Rét, hány szekér szénára való*. 5. *Szántóföld, hány kilára való*. 6. *Szölö, hány ember kapáló*. 7. *Adójok*. Itt az összeírást az érdeklett rovatok nélkül egy folytában közölvén, a rovatcímeket rövidítve tettem ki; — az *annorum* rovat helyett irtam csupán e szót *éves*.

25 esztendővel, ottan Camora kezin fiskalitás volt Tököly rebelliója után.

4. Sinko György, fia Márton házas, másik fia András 16 éves, 3-ik fia Janko 15 év., 4-ik Ádám 11 év. *Hásh.* 1/2, *rét* 10, *föld* 6, *szőlő* 6, *adó* 9. -- Lipto vármegyéből Liszkó nevű helységből való nemzetség, onnét Kokovára szakadott, Kokováról jött ide ennek előtte 26 esztendővel, Kokován is, mikor a miltságos úr bírta, ő Excellentiája kezе alatt lakott.

5. Zajacz Antal, fia Pál házas, Tamás fia házas; Pál fia János 14 éves, másik fia András 10 éves, 3-ik fia Palkó 8 év., 4-ik fia György 3 éves. — *Hásh.* 1/2, *rét* 5, *föld* 10, *szőlő* 6, *adó* 9. — Kokovai fél, onnét jöttek ide ennek előtte 25 esztendővel. Ott is az Mgos úr kezе alatt laktak, az midőn ő Excellentiája bírta Kokovát.

6. Oláh Márton, vele egy kenyéren vagyon Piszovszky Mátyás. *Hásh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f 50. — Erdély országból Bonczida nevű városból jött ide az ő Felsége hadai közül ennek előtte két esztendővel.

7. Lesták János. *Hásh.* 1/4, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/4 *szőlő* : 0, *adó* 2 f 25 d. — Zólyom vármegyéből való Liszka nevű helységből, jött ide lakni ennek előtte 25 eszt. az ottan lévő földes uratól Csiszár Mátyás urtól redimalta magát 100 talléron.

8. Sándor Krisány, fia Mátyás 18 *éves*, másik fia György 16 év., harmadik fia Janos 7 éves *Hásh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f 50. — Lestről jött ide lakni ennek előtte 24 esztendővel, de Lestről, már az előtt régen elszakadtak volt még Fülek veszedelme előtt. Lesten Balassa László fundusán lakott.

9. Slezák György, fia András 10 éves, *Hásh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f 50. — Szileziai nemzetség, van 25 esztendeje mióta itt lakik; Szileziaban a nemes Comora birtoka alatt lakott.

10. Knapko Márton, fia András házas, fia János házas. *Hásh.* 1/2, *rét* 5, *föld* 10. *szőlő* 0 *adó* 9 f. — Nagy-Szalatnyáról, jött ide lakni Bossány Gábor úr ő nagysága fundusáról, manumissionalisa vagyon, mióta itt lakik 26 esztendeje.

11. Csapalya Tamás. *Hásh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 2, *adó* 4 f. 50. Nagy-Szalatnyáról Bossány Gáborné asszony fundusáról jött ide lakni, van 26 esztendeje.

12. Bagyinszky György, fia Ferenc 12, másik fia János 7 *éves*. *Hásh.* 1/2, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 3, *adó* 2 f. 25. — Zólyom vármegyéből Bagyinból (Badin) 22 esztendeje hogy elszakadt, 17 esztendeje van, hogy ott lakik Esterházy uram ő nagysága kezе alúl, 17 esztendeje van, hogy itt lakik.

13. Szlesák Mihály, fia György 3 *éves*, másik fia Janos 1 *éves*. *Hásh.* 1/4, rét 2 1/2 *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f 50. — Szileziából Barsanyó nevű helységből Preda nevű úr kezе alúl. van 25 esztendeje, hogy itt lakik.

14. Mrchalo Palyo, öcscse György házas, másik öcscse Jakab 10 *éves*. *Házh.* 1/2, *rét* 5, *föld* 10, *szőlő* 6, *adó* 9. — Szilézíaból az apja az hátán hozta ki, azt sem tudja : micsoda helységből. Itten nőlt, nevelkedett fel, nem is emlékezik volt e ura, vagy nem.

15. Kovács Ferenc, öcscse György házas, János fia Jankó 2 *éves*, *Házh.* 1/2, *rét* 5, *föld* 10, *szőlő* 5, *adó* 9 f. — Kovacsmester-ember lévén, hol együtt, hol másutt lakott; bizonyos helye, sem ura nem volt; 26 esztendeje hogy itt lakik.

16. Valach András, fia János 14 *éves*, mostoha fia házas Tamás 16 *éves*, és Andras 2 *év*. *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2 *föld* 5, *szőlő* 3, *adó* 4 f 50. — Maga borosznoki fél, 20 esztendeje hogy onnét elszakadt Darvas Mihály kezе alúl; 14 esztendeje mióta itt lakik. Mostoha fiai brezovai felek a méltóságos uraság örökös jobbágya volt az atya Havas János.

17. Turcsan János, fia Mátyás 20 éves. *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 1, adó 4 f. Turóc vármegyéből Mossovecz városából, Okolicsanyi Pál ur fundussáról 20 esztendeje hogy ide jött lakni.

18. Imcsovjár János, fiai János és Tamás házasok. *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 5, *adó* 4 f. 50. — Árva vármegyéből Hebnicz (?) nevű faluból van 23 eszt. hogy elszakadt a mélt. komora birtoka alúl, itt lakásoknak 12 eszt. van.

19. Litavszky Péter, fia János házas, ennek fia János 10, György 7, Péter 4, Palkó 1 *éves*. *Házh.* 1/2, *rét* 5, *föld* 10, *szőlő* 5, *adó* 9 f. — Hont vármegyéből Litava nevű faluból a bozóki Dominium birtokából 26 eszt. hogy itt lakik, manumissionalissa is volt, de ebben az háborús időben elveszett.

20. Czerővszky János, fiai András és György házasok, András fiai András 7, Pál 6 éves. *Házh.* 1/2, *rét* 1, *föld* 10, *szőlő* 2, *adó* 9 f. — Hont vármegyéből Cseri nevű faluból Kanisay Zsigmond úr fundusáról jött ide lakni 26 esztendeje.

21. Litavszki alias Lamko Mátyás, fia György 16, fia Tamás 10 éves. *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 2, *adó* 4 f 50. — Hont vármegyéből Dacso-Lamról Metsperger fundusáról van 40 esztendeje hogy elszakadott, itt lakos 26 esztendeje.

22. Lestyanszki János, fia János 18, második fia Palkó 12 éves *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f 50. Nógrád vármegyéből Lestről jött ide lakni, van 24 esztendeje. Lesten a templomhoz tartozandó portion lakos volt, urat nem szolgált senkit is.

23. Krakovszky Márton, fia Ádám 3, második fia Móricz 3 éves. *Házh.* 1/8, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 2, *adó* 2 f 25 d. Lengyel országból Krakkó városából jött ide, van 13 esztendeje.

24. Slezák György. *Házh.* 1 1/8, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 2, *adó* 2 f 25. — Szileziából Barsanyo helységből Preda nevü úr kezе alól jött ide lakni 12 esztendő előtt.

25. Turjanszky Miklós. *Házh.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 2, *adó* 4 f. — Neográd vármegyéből Turopolyáról, M. úr örökös jobbágyu minden nemzetsége.

26. Leszeniczki János, fia András 4, második fia János 1 éves. *Ház.* 1/3, *rét* 4, *föld* 7, *szőlő* 2, *adó* 6 f. — Nógrád vármegyéből Priboj nevű helységből van 20 eszt. hogy elszakadt, 14 eszt. mióta itt lakik.

27. Fábián György, fia János 14, fia Mátyás 10, fia István 4 éves. *Ház.* 1/8, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 5, *adó* 2 f. 25. — Hont vármegyéből Csabrág-Varbókról 30 esztendeje, hogy onnét elszakadt; ott is az mélt. úr örökös jobbágya volt. 14 esztendeje itt lakásának.

28. Galgóczi György alias Zaszkaliczki, mostoha fia Moravcsik Jakab és György házasok, Palenik Mihály sógora házas. — *Ház.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 12, *adó* 4 f. 50 d. — Nyitra vármegyéből galgóci fél, 12 esztendeje hogy onnét elszakadt, 4 esztendeje hogy itt lakik. Forgács Familia részére volt.

29. Halga Mátyás. *Ház.* 1/4, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2 *szőlő* 5, *adó* 2 f. 25 d. — Horvátországi nemzetség, 10 esztendeje hogy itt lakik, az előtt hadakba járt, obsitja arról is vagyon.

30. Scrabák György. *Ház.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 4, *adó* 4 f. 50. — Nemes személy.

31. Scrabák Mátyás. *Ház.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 6, *adó* 4 f. 50. — Nemes személy.

32. Széleczki [1]) Mátyás, fia Ferenc 18 éves. *Ház.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 6, *adó* 4 f. 50. — Zólyom vármegyéből Szelcz nevű faluból jött ide lakni, van 20 esztendeje. Ottan is szabad ember volt. Ura nem volt.

33. Prchlik István, fia János 18, második fia István 3 *éves.* *Ház.* 1/4, *rét* 2 1/2, *föld* 5, *szőlő* 6, *adó* 4 f. 50. Zólyom várm. ugyan Zólyom városából 20 esztendeje, hogy ide jött. Ott is szabad városi mester ember volt.

34. Szucsik János, fia István. *Ház.* 1/8, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 4, *adó* 2 f. 25. — Lengyelországból Sifer nevű városból szakadt el, vagyon 30 esztendeje. Miolta itt lakik 14 esztendeje.

35. Lipták Márton. *Ház.* 1/8, *rét* 1 1/2, *föld* 2 1/2, *szőlő* 3, *adó* 2 f. 25. — Ország világ víz hajtotta.

36. Breznyai János. *Ház.* 1/12, *rét* 1, *föld* 1, *szőlő* 2, *adó* 1 f. 50. — Zólyom vármegyéből Breznyó Banyáról vagyon 16 esztendeje, hogy ide jött lakni, ott is szabad városi ember volt.

37. Jelen Mihály. *Ház.* 1/12 *rét* 1, *föld* 1, *szőlő* 5, *adó* 1 f. 50. — Szilézsiai nemzet, csak olyan vándorló.

38. Jelen Jakab, fia György. *Ház.* 1/12, *rét* 1, *föld* 1, *szőlő* 2, *adó* 1 f. 50. — Silezia nemzet Sztranya nevű faluból van 16 esztendeje, hogy ide jött lakni, Comora nevű ura volt Szileziában.

39. Laukonides János, fia Sámuel. *Ház.* 1/12, *rét* 1, *föld* 1, *szőlő* 5, *adó* 1 f. 50. — Liptó vármegyéből sz. Miklós városából jött ide lakni. Ottan Czéhbeli mester ember volt. Itten lakásának 16 esztendeje.

[1]) Most *Szileczky*.

Itten ezen helységben vagyon a méltóságos uraságnak 20 egész házhelye. Tizenegyen laknak azzal együtt, a kin Baran János lakik. Mivel pedig ő eximáltatott az méltóságos uraság tetszéséből, nem marad csak tíz, a kin laknak. Fizetnek minden házhelytől, amint a mlgos úr ő Excell. kiadott levele mutatja f. 18, most ezen esztendőben teszen 180 forintot.

Ezeken kivül marad 9 puszta házhely, azoknak egyéb hasznokat nem veheti, hanem a rétjeiket, hol aláb, hol feljebb amint eladhatják. Ebben az esztendőben f. 4 den. 15. A szántóföldekből, valamint a melly házhelyeken laknak, mind őszi, mind tavaszi munkaféle veteményekből nyolczadik dezmát adnak a méltóságos uraság részire. A király dézmájaért a mlgos uraság engedelméből magok szokták le tenni az arendáját. Ebben az esztendőben adtak Hont vármegyében f. 20, Nógrádban is annyit a honorarium kivül.

Vagyon itten a mlgos urnak két darab rétje majorság, circiter a kit egy nap száz kaszás lekaszálhat, mikor a víz elnem rontja, 20—24 öl széna megterem rajta.

Ezen kivül vagyon majorság föld két vetőre, mindenik vetőre, azaz egy esztendőben egy vetőre 50 kila őszi vetés alá; ebben az esztendőben termett rajta 50 X buza. Az csali ispányság járásából szokták a mlgos úr részére bevetni.

Továbbá majorság szőlő is vagyon két darabban circ. 35 ember kapaló, de a szőlőt elhagyták parlagolni, ebben az esztendőben volt benne $5^{1}/_{4}$ akó bor.

Vágyon régi puszta malomhely is az uraság részire az Ipoly vizen, ha megepítenék, közös lenne Balassa úr ő nagyságokkal.

Vagyon itten vám ház is, a hol vámot szoktak venni a kereskedőktül, és sört, bort, pálinkát árul ugyan a vámos neha a méltós. uraság részire. Elszokott kelni 60 vagy 70 akó bor. A ser és pálinka korcsmát a vám jövedelmével együtt ebben az esztendőben adta Bánhidi Ferencz uram mostani Vámos Furar Jánosnak f. R. 60.

Ezen feljebb megírt vámnak két kántora Balassa Gáborné asszonyt a korcsmával együtt, a másikét kántor mlgos úr ő Excellentiájáé.

Ezen *városban*, egy esztendő fordulása alatt öt vásár esik. Első Gyertya szentelő boldogasszony napján másik Dominica Laetare, harmadik Fülöp-Jakab napján, negyedik Sz. István király napján, ötödik sz. Mihály napján.

Ezen vásároknak jövedelme egy korcsmával, serfőző házzal, s az Ipoly vizén két kerekre forgó malommal és a mészárszéknek hasznával együtt a mlgos uraság consensusából egész esztendő által a városi lakosoknak engedtetett.

Az feljebb megirt haszon vagy adón kivül semmi nemü adót nem adnak, robotot nem járnak, hanem ha olykor vadászni, vagy halászni kimennek, a mit szerezhetnek, azzal mlgos uraság konyhájára szoktak kedveskedni.

Az határjok két vármegyében vagyon, fele Nagy-Hontban, a másik fél Nógrádban; szomszédos határjaik a patvarczi pusztával, Szügygyel, Csesztvével, kóvári, haraszti pusztával, Leszenyével, illési pusztával, podluzsány és szelestyéni pusztákkal.

Egyebütt a többi szomszédokkal mind békességben vagynak, hanem ennekelőtte mintegy hét esztendővel a szügyiek egy darab erdejökből szántóföldeket csináltak, mintegy tíz kila vetés alá valónyit. A kóváriak hasonlóképen egy darab szantóföldet ennek előtte három esztendővel elfoglaltak, mintegy húsz kila alá valónyit.

Ollyan makkos erdő itten nincsen, a kire lehetne dézmára való sertéseket fogadni, sőt a magokét is másuvá szokták hajtani [1]).

Igy állott a város 1757-ig nagy részben népességére is terjedelmére nézve is, és ezen idő alatt mint nevezetesebb mozzanatokat említhetjük föl, hogy 1719-ben Balassa Gábor özvegye Perényi Mária az egyik földes uraság részéről; 1734-ben pedig gróf Zichy Károly [2]), és 1741-ben gróf Zichy Imre a másik földes uraság részéről erősíték meg a város lakosságának benépesitéskor adott kiváltságaikat.

Azonban ezen idő alatt is történtek már érdekesb dolgok a város emelésére nézve. 1730-ban a két családbeli urodalom közösen öt posztóst [3]) telepite meg a városban.

Nagyobb lendületet nyert a város 1751-ben ipar és kereskedelmi szempontból az által, hogy a földes uraság Mária Terézia királynétól hetivásár-jogot eszközlött ki számára azon évi mart. 15-kén Bécsben kelt kiváltságlevél által. Ugyanezen évről megjegyzendő, hogy a divényi urodalom

---

[1]) Eddig az okirat, mely a város múlt századi urbéri peréből vétetett, hol ily hitelesitéssel volt felmutatva: „Praesens par cum antiquo *originali urbario* collatum in omnibus eidem conformari recognoscimus. Sign. Szügy, die 7-a maji 1773. Franciscus Veres J. Cottus neogradiensis ord. Jurassor m. p. Josephus Dioszeghy ejusdem J. Cottus Jurassor. m. p. — E hitelesítés szerint ezen összeirás *urbér* lett volna.

[2]) Ezen megerősítő levelet a város küldöttsége 1768-ban gróf Zichy Ferenc akkori seniornak bemutatván, attól többé a város vissza nem kapta, mint az érdeklett urbéri pörbeli tanuvallományok mutatják.

[3]) Ns. Kóczián Tamást, és fiát Kóczián Jánost, Hajnóczi Györgyöt, Hajni Györgyöt és Buczkó Jánost. *L. urbéri per 282. lap.*

lezároltatván, Gr. Balassa Pál a Zichy részt haszonbérbe vevé, és igy akkor az egész város egy urodalomhoz tartozott.

1753-ban még udvösebb intézmény történt a városra nézve azáltal, hogy a vármegye az adózó nép terheinek megkönnyitése végett e városban egy állandó kaszárnyát tervezett, és épittetett. Erre nézve a földes urodalomtól egy hatvan öl széles, és ugyan annyi öl hosszú telket vásárolt. A földes urodalommal a vármegye részéről az akkori főispán gr. Grassalkovics Antal köté a telekről szóló szerződést, melynél fogva, 1-ör mivel ez egy részről a város lakosságára nézve mindig alkalmatlansággal jár, a vármegye magára vállalá hogy a kaszárnyában állomásozandó csapatot a városnak megrovása nélkül a megyei pénztárból élelmezteti, 2-or Ha bármi kihágások által a város károsíttatnék, a vármegye e részben kárpótolandja. 3-or Mivel az adóra nézve oly helyek, melyek katona-szállásolás által terhelve vannak, könnyitést szoktak kapni, ez okból a város évi adójából 150 ft. engedtetik el, és ez más katonamentes helységekre rovatik. 4-er Az urodalom kiköté, hogy a kaszárnyabeli katonák számára a vármegye a szükséges tüzifát, szénát, zabot tőle vásárolja. 5-ör Ha bármikor a kaszárnya szüksége megszünnék, azt az urodalom becsáron visszaválthassa. — Meddig tartott e szükség, arról adatunk nincs, de az bizonyos, hogy már a múlt század végén a kaszárnya vármegyeházúl alakúlt át, mint arról alább lesz szó.

1757-diktől kezdve külsőleg mindinkább emelkedett a város mely eddig csak a (jelenleg is úgynevezett) óvárosból állott, mi az egykori vár déli oldalát fedte; mindjárt ezen évben Gr. Balassa Pál részéről egy egész útcával bövíttetett, és több iparossal telepíttetett meg, és ez időtájban mesterember görög, zsidó úgy elözönlé a várost, mint a sokszor említett per iratai említik, hogy ezek jóformán két harmad részét tevék a városnak, mit igazol az 1759-ki összeírás is, hol azonban már a jobbágytelkek is fölösen megszaporodva mutatkoznak. A város emelkedése ezóta mind a jelenig folytonosan halad, de mind ezt csak is külsőleg a házak szaporodására, csinosb épületek rakására s a népszám növekedésére kell értenünk, mert a mi egy község jelentőségét, füg-

getlen ön-közigazgatását, ennek anyagi alapját: jövedelmét illeti; erre nézve a fejlődés folyamában, dacára az urodalmi egykori engedményeknek, az 1771-ki decemberben más faluk gyanánt reá rótt urbér által teljesen megakadályoztatott. Az újabb korban törvényileg szabályozott megválthatást eszközölni pedig már az anyagi erő hiányzott: és így találta a várost az 1848-ki átalakulás: az urbériség felszabadulása csak a jobbágytelkeket érte, mi természetesen az összes lakosságnak, melynek legnagyobb része mint kereskedő, iparos stb csak házat bír, s szőlőt mivel, üdvét meg nem hozta. A jobbágytelek nélküli házak sorsa a volt földes urodalomnak fizetendő évbér (census) végett azon kérdésre nézve, vajon ezek urbériségül tekintendők-e? — még bevégezetlen perben eldöntetlenül áll.

A város jelenlegi állásának részletesebb ismertetését, mint nevezetesebb épületeit, templomait, intézeteit, statistikai adatait s egyebeket külön egyes fejezetekre hagyván fel, e fejezetet a város községi szervezetének történetével fejeznök be, ha arról elégséges adatok állnának rendelkezésünkre. A legutóbbi benépesítés óta a községnek megvoltak évenként választott bírái, sőt 1754-ben még a bíróság mellett a polgármesteri hivatal felállítását is látjuk, mely időszakonként ismét megújúlt, de jogi tekintetben minden jelentőség nélkül, mert mindemellett a város közigazgatási s törvénykezési köre a földesuri hatalom vagy gyámság által korlátolva volt 1848-ig. Ekkor megjött ugyan a város felszabadulása, de az újabb intézmények a községi tanács hatalomkörét ismét alárendelék a járásbeli cs. kir. közigazgatási szolgabirói hivatalnak, mely viszony áll egész a jelenig. 1852-ben, megmaradván a hatalomkör előbbi korlátoltsága, a város birája *Polgármester* nevet nyert, ki a megyei cs. kir. főnökség által mellé nevezett kilenc tanácsnokkal, jegyzővel s egyéb hivatalnokkal együtt a város elöljáróságát képezi.

A XVIII. század első évétől kezdve következők voltak [1]) a város bírái:

---

[1]) Nagyobb részben a város jegyzőkönyvei után, egynémelyek más eredeti okiratokból.

1701. Stevák Mihály.
1708—9. Bagyinszki János.
1710. Baczka János.
1711. Trabák Mátyás.
1712. Csapka János.
1713. Csasztvánszki Miklós.
1714. Litavszki Mátyás.
1716. Oravecz György
1720. Knapka János.
1728. Balazov Márton.
1734. Trabach Márton.
1741. Oravecz Pál.
1754—7. Laurinecz másképp Slezák György.
(Polgármester: Szakmáry).
1758—9 Oravecz György.
1759. Szileczki János.
(Ezen évig volt Polgármester Szakmáry J.).
1764. Ifj. Fábián György.
(Polgárm. Szinay Mátyás 1766—ig.).
1765—6. Fonodi Márton.
1767. Csernák Mihály.
1768—9. Oravecz György.
1769. Valent Jakab.
— Csernák Mihály.
1770. Fábián György.
1771. Szileczki Jakab.
(Ismét polgármester Szinay Mátyás 1772-ig.).
1772. polg. mest. Baran Gy.
1773. Slezák Mihály.
(Polgárm. Baran György).
1774. Oravecz György.
1775—6. Slezák Mihály.
1777. Fonodi Pál.
1778. Oravecz István.
1779—80. Slezák Mih.
1781. Baran József.
1782. Oravecz István.
1783. Zatyko György.
1784. Turcsan Márton.
1785. Paulovics Jakab.
1786—7. Kokavszki György.
1789—97. Ns. Gebhard Keresztély.
1799—1800. Mihalkovics József.
1800—7. Ns. Gebhard Keresztély.
— Náton András.
1808. Trubini József.
1811—12. Náton András.
1813—14. Hefter Albert.
1815—16. Ns. Nováky Mihály.
1817—22. Hefter Albert.
1823—28. Ns Nováky Mihály.
1829—30. Hummer Ferenc.
1831—34. Ns. Ráth Ferenc.
1835—36. Ns. Gebhard Máty.
1836. Marczányi István.
1837. Frölich Vilmos.
1838—41. Ns. Gebhard Máty.
1841—44. Heer György.
1845. Fábián János.
1846—47. Gyurkovics Pál.
1848. Ns. Tajthy Imre.
1848—50. Frölich Vilmos.
1851. Alk Ádám.
— Robely Antal.
1852. sept. 14 től kezdve a birói cím megszűnvén *Polgármester* Ns. Krigovszky Antal.
1854. Ns. Ráth Fer.
1856. Frölich Vilmos.

Jegyzők.

1708—14. Laukonides János.
1716. Deutschmied Mátyás.
1728—34. Meravkay Kristóf.
1745—52. Ns. Golenics István.
1752—60. Ns. Lulovich József.
1763—6. Kapszer Ignác.
1767. ismét megerősíttetett.
1768—70. Vilinyi Márton.
1771. Csalóry Pál.
1775—81. Madutka Nep. János.

1782—87. Mellus János.
1789—95. Laluhay György.
1795. A fölebbivel együtt Merstény János.
1797—1802. Ergai Mátyás.
1807—1808. Laluhay György és Merstény János.
1808. jan. 8. Gásparik István.
1809—1811. Laluhay György.
1812—22. Gásparik István.
1822—38. Ns. Dévény István.
1838—42. Svachulay György.
1842—51. Ns. Dévény István. aljegy. Valluss Pál.
1852. Krenedics Márton (néhány hétig).
1852—57. Kubányi József.

A XVII. század vége óta nyolc rendbeli pecsétnyomót használt a város. A legrégibb, melyet én egy 1713-ban kelt oklevél alatt láttam, az 1800-b. vert réz két vagy is 3 kros pénzhez hasonló nagyságu volt, körirata s ábrái már kivehetlenek. — A 2-ik sokkal kisebb, mint 1781-ki oklevél mutatá, körirat nélkül, a koronás paizsban *B. G.* betűk valának. — A 3-ik az előbbinél valamivel nagyobb, belső körvonalában faágon madarat láttat, fölötte négy csillaggal; az egyszerű körvonalban ez irás: *Opp. B. Gyarmat. A. 1787.* — A 4-ik rendbeli 1810-ben vésetett, nagysága az előbbieket meghaladja, átmérője mintegy másfél hüvelyknyi. Kerek alakját szemcsés karima veszi körül, a pecsét ábrája az igazság-istennőjét mutatja, pallossal és mértékkel kezében; fölötte a hold és nap látható. Körirata: *Oppidum Balassa Gyarmat. Anno 1810.* — Az 5-ik rendbeli nagyságban s egyébekben egyezik a 4-ikkel, hanem itt már az igazság jelképe fölé a Balassa cimerből a belényfej, a Zichy cimerből a kereszt átkölcsönöztetettt. Magyar körirata ez: *Balassa Gyarmat M. várossa pecsétye 1824.* — A 6-ik rendbeli ismét egyenlő nagyságu az előbbivel, 1848-ben metszetett. A belső körvonal udvarán Sz. István király képe oltár előtt térdelve látszik; körirata magyarúl, mint a fölebbié, az évszám a belső körben Sz. István ábrája felett van. — A 7-ik rendbeli a magyar ministerium rendelete nyomán vésetett, a külső karikában *„Nógrád vármegye 1849,“* a belső körben *Balassa Gyarmat M. Város“*. — A 8-ik rendbeli alakra egészen megegyezik a 6-ik szám alattival, csakhogy a külső körvonal közt *„Balassa Gyarmat“*, a belső körben pedig *Várossa pecsétje 1854.* irás olvasható.

VI. Nevezetesb épületek.

Volt B. Gyarmaton az 1846-ki összeszámitás szerint csereppel fedett 67, zsindelylyel 368, szalmával 343, összesen 778 lakóház. E szám körülbelül most is ugyanaz. Emeletes ház van jelenleg 14, melyek nagyobb részint a főutcát díszesitik. Ezek között kétségkivül első helyet foglal el a vármegye háza, mely nem csak mint középület, de nagyszerüségénél fogva is itt a többi közöl csak egyedül emlitendő. Miután a vármegye 1790-ben a szomszéd Szügy helységben, volt gyülésező kastélyát oda hagyá, B. Gyarmatot tüzte ki gyüléseinek állandó helyéül, és e végre az általa egykor, mint említve volt, kaszárnyául épitett, de már régtől üresen állott lakot választá. Idővel ezen csupán két emeletes oldalépületből álló helyiség szükké válván, ennek helyére 1834-ben épitteté a megye a jelenleg is fenálló díszes és nagyszerü palotát, mely egy roppant telken, három oldalról nyilt utcától körülvéve, a főutcán, homlokzatával a pesti útnak átellenében fekszik. A középépület, mely felső emeletében csupán a nagy gyülésteremet foglalja magában, küljebb áll, és egy sorban óriási hét ablakkal van ellátva; földszint hat ablakot mutat, a középső hetediknek helyét a fő kapu foglalja el, mely alatt két sorban huszonnégy négyszegü oszlop tartja a boltozatot, és mindkét oldalról tágas folyosót képez. E középépület homlokzatát diszíti fejér kőből ékesen kifaragva a vármegye címere: Mátyás király fekete seregebeli vitéz vasban és sisakban, jobbjában kivont karddal, a balban pedig földig bocsátva paizsát, mely az ország címerét mutatja. A koronás címert telamonok gyanánt két oroszlán tartja. Alább arany betükkel: „NÓGRÁD A KÖZ ÜGYÉRT“ — fölirat ragyog. — A középépületből mind két oldalról szintén emeletes hosszú lak nyúlik ki, és mindkét oldalról egyszersmind még a mellékutcába is arányosan behajlik. E melléképületek hosszuságára nézve tájékozásúl elég legyen megemlítenem, hogy a főutcára néző oldalon egy-egy sorban tizenegy nagy ablakot mutat, a mellékutcába nyúló szárnyak egyike pedig különkülön tizenhetet; úgy földszint, mint az emeletben. Ez oldalszárnyak szintén kapukkal is ellátvák. Mind ezen mellék s oldalrészek a megyegyülések fo-

lyama alatt a tisztviselőség szállásául szolgáltak. A középépület az emeletben, mint említve volt, csupán a nagy gyülésteremet képezi. Alatta a főkapu alól két oldalról kőlépcsők vezetnek a nagy terem előtti tágas csarnokra, honnan a főajtó nyílik a nagy teremhez, mely szélességére nézve tán páratlan az országban, és egyéb tekintetben is kiállja a versenyt bármely megyei teremmel. A terem hosszúsága mintegy 46, szélessége $85^1/_2$, magassága pedig 30 láb. Ablakai csak egy oldalról az utcára nyílnak. Jobb és bal oldalról nyolc gömbölyű oszlopon álló széles karzata van, ezek egyike alatt a kisebb terembe nyíló ajtó, jobb oldalról pedig emezzel szemközt egy másik ajtó az oldalfolyosóra tárható fel. Az ablakokkal szemközt a főajtóval egy sorban a terem falait hét életnagyságu arckép födi. A képsort balról kezdi 1. *Mária Terézia* szép nagy képe; a királyné aranynyal áttört vörös bársony ruhában áll. Utána következik 2-or *I. Ferenc* királyunk a sz. Istvánrend sötét violaszín talárjában Krafft által festve Bécsben 1820-ban. 3-or *József* főherceg nádor tábornoki egyenruhában veres nadrág és dolmányban, fejér mentével, szintén Kraffttól. 4-er *V. Ferdinánd* király ő felsége szintén magyar tábornoki ruhában 1837-ben Bibla által festve. 5-ör *Ferenc* római császár, magy. orsz. helytartó, Mária Terézia királyné férje német császári díszruhában harisnya s csatos cipőben, fején háromszeg alakra felkötött karimájú kalap. Festette Horváth Sámuel 1760-ban. 6-or *II. József* császár arcképe német tábornoki ruhában, ülőhelyzetben.

A baloldali karzat alatt a megye volt főispánjainak arcképei függenek. Az 1. kép barna, szakállas, bajuszos, nyílt magas homlokú férfiút mutat sötét violaszín, zsinór nélküli, csupán mogyorónyi arany gombokkal díszített zekében, zöld övvel. Kardja nyakában függ arany kötőről. A kép jobb oldali felső szögletében a Forgách címere alatt e felirat olvasható: *Ex. D. C. Adamus Forgách de Gymes* Sup. C. Comitat. Novigrad. S. C. Rg. M. Cons. Com. Pincern. Judex. Cuae. Aet. suae. A. 80. — A 2-ik kép Forgách Zsigmond nádoré, hosszú barna hajjal, bajúszszal. Világosvörös dolmány tojásdad nagy arany gombokkal egy sorban, nyakában panyókásan fejér prémes zöld bársony hosszú mente csügg. Kezében

pecsétes levelet tart. Címere fölött ez áll: *Ex. D. C. Sigismund. Forgáts de Gymes S. C. R. M. Cons. Rni. Hungae Palatin. et Judex Cum. Com. Novigrad*; Sáros et Zabolch Sup. Comes — A-o 1621. — 3-dik arckép tábornoki ruhában mutatja Forgách Ádámot. Felirása: *J. D. C. Adamus Forgach de Gymes. Sup. C. Neogradiensis A. 1715.* A 4-dik is hasonló öltözetű ismét a Forgách családból, mint a föliratból tudjuk: *Illust. D. C. Joannes Forgách de Gymes, C. Novigrad. S. C. Rg. M. Camerar. Consiliarius A-o 1734.* — Az 5-ik mellkép gróf Grassalkovics Antal (1751—1777) főispánt, a 6-ik pedig gróf Batthyány József György főispánt mutatja. A 7-ik kép gróf Brunswik József az országbíróé, magyar díszruhában. Ezt leánya *Henriette* (később gr. Chotekné) festette, mint a ráma alján álló ime versek [1]) is tanusítják:

„Ön kezével festett képe jó atyjának
Legyen örök jele ragaszkodásának,
Melylyel Henriette Nógrádot dücsíti,
Míg mellét a lélek életre hevíti. 1810."

A 8-dik kép térdig tünteti föl gr. Keglevich *Gábor* volt főtárnokmestert, e vármegyének 1848-ig főispánját sötétkék bársony, gazdagon aranyozott magyar díszruhában.

A másik karzat alatt gr. Széchenyi István mellképe függött 1853-ig, s talán jelenleg is [2]). Ugyanez oldalon látható az adakozásairól ismeretes néhai gróf Buttler János életnagyságu képe kék szinü aranyos magyar öltözötben.

Az egész terem este öt függő csillár és számos fali gyertyatartó által nyeri világát.

A megyeház baloldali egy szögletében földszint a legrosszabb helyiségben áll két nagy szobában a régi megyei levéltár, mely miután 1682-ben Füleken az akkori ostrom által elpusztíttatott, egy páron kivül csak 1683-tól bírja jegyzőkönyveit s okmányait. Régiebb iromány csak is az van meg, mi az említett pusztitáskor magán kézben lévén, később került be.

Jelenleg a vármegyeház lakást ád a megyei cs. kir. főnöknek, ezenkivül a megyei főnöki, a megyei törvényszéki, és pénzügyi cs. kir. hivatalok szállásául szolgál.

[1]) Verseghy Ferenc készítménye.

[2]) Egy ifjusági bál alkalmával ez arckép arany rámája a tánerend foglalványául használtatott, és azóta cikkiró e rámát magán kezek ben látta.

A főkapun az udvarra belépve feltűnik a szemközti tágas udvaron a magányrendszerileg szervezett, és 1845-ben elkészült nagyszerű börtönépület. A vármegyeházzal együtt pesti épitész Kasselik műve. A börtön egy gömbölyű hat emeletes nagy várdát mutat, és mint börtön nagyságára nézve az országban páratlanúl áll. Összesen 168 cellát foglal magában, a középépületben pedig imaház, s két dolgozó tereme van. Az előbbi megyei élet korában rendszerint kétszázat meghaladott a rabok száma. A jelenlegi állapotról adataim nem lévén, közlöm a börtönnek 1847-ki statistikáját. Ez évben a rabok száma összesen 243 volt. Ezekből bezárva 210: férfi 190, nő 20. Kezesség mellett künn elitélt férfi 6, nő 1. Kezesség mellett künn itélet nélkül férfi 27. — Közbörtönre itélve volt f. 61, nő 16; magányrendszerre itélve férfi 94, nő 6; — itéletlenül f. 29, nő 4. Ezek közül vádoltatott mint gyilkos 29, rabló 22, tolvaj 128, rabszöktető 1, férjgyilkos 1, gyermekgyilkos 9, verekedő 8, orgazda 10, gyújtogató 7, gyermekkitevő 1, csavargó 2, hamisító: kulcsot 1, váltót 1, útlevelet 1, csempészkedő 2, karhatalomnak ellenszegülő 1. — A rabok vallásbeli lelkeszéik által hetenként egyszer, u. m. pénteken a kath., szombaton az ágostai vallásuak vesznek vallási oktatást. — Élelmök naponként két font kenyér, leves, valami főzelék, és hat lat hús, kivévén a pénteki és szombati napot, midőn kenyéren és vizen böjtölnek. Az udvaron sétáltatnak minden szerdán, (most talán gyakrabban is). A dolgozóházban (mert erre is itéltettek ezelőtt) készítettek fejér szűrposztót, jó pokrócokat, szürsarukat stb. Jelenleg az újabb intézmények hatályba lépte óta, ha jól vagyok értesülve, a gyár megszüntettetett, és valószinűleg e szám sem közelíti meg a jelenlegi létszámot (Stand), mert az újabb időkben sulyosban vádlottak és elitéltek a kerületi börtönbe Lipótvárába vitetnek.

A megyeház után említendő lenne a városház. Ez jelentéktelen rosszúl tervelt emeletes épület, elég tágas tanácsteremmel. Épült az 1843-diki tüzvész után midőn leégett. Irattára, mely az 1690-ki megtelepítés óta úgy látszik megmaradt, rendesen elhelyezve nincs.

VII. Templomok.

B. Gyarmaton három tornyos egyház van, és ezenkivül a héberekneknek imaházuk.

A kath. egyház, mely, mint a lelkészek névsorából alább kitünik, már a XV. században létezett, azonban a XVII. században a vár elpusztításakor szintén szétdulatván, a plébánia a szomszéd Kóvár helységbe (a filialis helységbe) tétetett át és ott volt a múlt századnak majd közepeig, mint az anyakönyvek is, melyek 1706-tól megvannak, mutatják. Végre 1746-ban építtetett[1]) a mostani kath. templom egy völgyben, akkor még a város végén temető mellett, jelenleg azonban már jóformán a város közepén áll az azóta történt egész utcák épülése miatt, s ma már ott a temetőnek híre sincs. Lételét ez egyház főleg az akkori kegyúr gróf Balassa Pál buzgóságának köszöni. Magáról az egyházról műépitészeti tekintetben nincs mit mondanunk; egyszerü az, mint azonkori más templomaink. Egyszerü tornya, mely órával van ellátva, s melyben mintegy öt harang függ, fejér bádoggal van fedve. Belsejét egyszerü csinú öt oltár diszíti. A nagy oltár fölött a Szentháromság arany rámás nagy képe függ, 1829-ben festetve az akkori birtokos senior gr. Zichy István által. Jobbkéz felöl egyik oltár fölött üveg koporsót láthatni, melyben sz. Felicián vértanu ép teste nyugszik, ide küldve Rómából gróf Balassa Pál vallásosságának méltányláséül.

A kath. plébánosok névsora, a mennyire forrásaim engedik, a legrégibb időktől kezdve így következnek:

1400—1425. Jakab, egyszersmind esztergami kanonok [2]).

1630-ban Sopronyi János, ki ez évi oct. 4. és 5-kén tartott nagyszombati zsinatban részt vett [3]).

1655. táján Kos Lukács, ki ellen a protestánsok az or-

---

[1]) A várrom köveiből, ezekből épültek a kath. paplak, és mindakét urodalom vendégfogadója is.

[2]) *Memoria Basilicae Strigoniensis*, Pest. 1856. p. 129. Jacobus Plebanus de Gyarmath, az esztetgami kanonokok névsorában.

[3]) C. Péterfi Sacra Concilia, Posonii 1742. tom. II. pag. 317.

sággyülésen sérelmi panaszt emeltek hitfeleiknek a temetőből kitiltatása miatt [1]).

1706-ban Némethy Ferenc [2]). Ezután találom

1744. 1746-ban Blahó Jánost, ki a kékkői várban 1744-ki jul. 2-án felállított sz. olvasó-társulatnak (Archi-Confraternitas SS: Rosarii) egyik assistense volt [3]).

Ezután volt plébános Rudinecz György [4]).

1786-ban Sigmond Pál, ki 1803-ban halt meg.

1803—1817. Heszterinyi Ferenc. † sept. 22.

1818. Tvrdy János.

1840-től Imády Károly, jelenleg is.

Az ágost. evang. vállasuaknak már a XVII. század elején voltak itt lelkészeik, s így valószinűleg egyházuk; azonban e század végén ez is elpusztulván, 1706-ban tervezték egynek építését [5]). Az egyház fel is épült, de az akkori vallási surlódások miatt a lelkésznek állomását oda kelle hagynia.

---

[1]) Acta Diaetae Posoniensis A. 1655. negotia religionis tangentia Mss. Páur Iván őr úr birtokában, hol ezek olvashatók: „Plebanus Gyarmatiensis Lukas Kos in coemeterio Varbóiensi sepultum nomine Gabrielem, Evangelicum molitorem post aliquot septimanas rursus effodi, in campum educi, et ibidem inhumari fecit. Similiter fecit etiam in possessione Vadkert cum duobus cadaverib. Ad visitationem et ministerium infirmorum non admittuntur Minister Evangelicus in Arces Fülekiensem et Bujákiensem etc. E szerint akkor Vadkert is filialisa volt Varbóval együtt a gyarmati egyháznak.

[2]) Azon évi anyakönyv szerint. Sajnos, hogy az illető helyről a matricák nyomán 1706-tól kezdve egy teljes névsort kapnom nem sikerült, a miket kaptam is a nevek közöl, évszám nélkül közöltettek.

[3]) Füsi Benedeknek a társulat felállítási ünnepélyére mondott, s kinyomott predikációjában, hol e társaság többi tagjai is előszámítvák, s hol Blahó ily címmel jő elő: „Adm. R. ac doctiss. D. Joannes Blahó, Ecclesiae *Privilegiati Oppidi B. Gyarmat*, nec non filialium eidem annexarum Plebanus zelantissimus. — Gyarmat tehát ekkor is *szabadalmas* városnak iratott.

[4]) Évszám nélkül közöltetett.

[5]) A vármegye 1706-ki jan. 11-kén Szécsényben kelt gyüléséből adott ki részökre e célra kéregetési útlevelet, és a munka folytatására egy úttal 12 forinttal kedveskedett. *L. Protoc. C. Neograd.*

1785-ben építtetett a jelenlegi tornyos egyházuk [1]) a város délkeleti részében, emelt helyen, kőfallal szegélyezett dombon, melyre lépcsők vezetnek föl. Barna bádogos tornyán az „*1808*"-dik év tán teljes elkészítésének, vagy csupán a torony emelésének évét jeleli.

Ez egyház lelkészei a következők [2]) voltak jelenkorig:

1622. Niger Lőrinc.
1643. Vakan János.
1656. Czebanius Illés.
1662. Hrdina András.
1693. Satellites János.
1706. Hoicsius János. 1717-ben távozni kellett, és Alsó-Sztregovára helyeztetett.
1785. Mark János Fridrik.
1804. Sztancsek Sámuel.
1827. táján Benedicty György, és ennek halála óta mostanáig Dráskóczy Gusztáv.

A görög nem egyesültek egyháza a piacon ugyan, de egy mellékutca felé fordítva, és bekerített udvarban áll. Toronynyal szintén el van látva. Belseje hasonló az egyéb ezen vallási templomokhoz.

Első alapítói Garba János, és Popovich György II. József császártól 1785-ben nyert engedély mellett eszközlék építését.

A héberekneb zsinagógájok most is a régi, rajta semmi figyelemre méltó nincs. A mintegy tizenöt év előtt tervelt és már magasra emelt új nagyszerű imaház falai még most is félbe hagyva állanak, pedig egyházok több mint három ezer helybeli lelket számlál.

VIII. Iskolák, s egyéb intézetek.

A katholikusoknak már a múlt században megvolt elemi iskolájok azon falusi iskolák modorában, hol fi s leány

---

[1]) Ez anyaegyházhoz tartoznak fiókegyházakképen Zahora, Szelestyén, Zsély, Újfalu, Podluzsány, Trázs helységek.

[2]) Kalmár Steph. Varia Mss. tom. I. pag. 172. a magyar akademia könyvtárában. E kéziratban az egész bányakerületi superintendentia evang. lelkészeinek névsora feltalálható a legrégiebb időktől a század elejéig.

gyermekek egy teremben oktattatnak. A tanító rendszerint az egyház kántora is volt, s lehet, hogy régebben tán jegyző is. E múlt századi tanítók egyike Haskó József az által tűnt fel, hogy könyvet is írt tót nyelven [1]). E század negyedik tizedének maradt fel a dicsőség egy derekabb és rendszeresebb nemzeti iskolát építtetni. 1834-ben többnyire adakozásokból és a földesurak segélyéből épült fel [2]) a nemzeti iskola; azonban mi azt az igényeknek kellőleg megfelelő virágzásra hozhatná, hiányzik. A tanári évi fizetések alapja nincs megvetve, s aránylag ezek oly csekélyek, hogy mellettök eredményt várni nem is lehet. A város jobbjai, értelmesbjei régen tervelnek egy algymnásiumot, és ennek sikere esetében igen könnyű volna a szilárd anyagból épült iskolaépületet emeletessé alakítva, helyt lelni, de a tanárok fizetésének alapja várja mindig a megoldást. — A jelenlegi elemi iskolában három osztályban événként mintegy száz ötven fi s leány gyermek nyer oktatást.

Az ág. evangelikusoknak szintén van iskolaépületjök, de ez is aránylag 15—20 év előtt nagyobb virágzásnak örvendett. Évenként 70—80 tanulóra számíthatni.

A g. n. egyesültek iskolájában néha van, néha nincs aki tanítson, és aki tanuljon.

A zsidók szintén saját elemi tanodával bírnak.

Leánynövelő intézet már mintegy húsz év előtt igen szép sikerrel állott fel, a Seltenreich Károlyé, mely alaposságra, és célszerű növelési rendszerére nézve a legjobb véleményt vítta ki. Később ennek versenytársaúl egy úgynevezett kath. nönövelde is állíttatott 1841-ben, és ez, ambár időről időre tetemes előnyökben, anyagi pártfogásban részeltetett, sikerre nézve amazt meg nem haladhatá, míg végre Seltenreich K. magány növeldéjét 1846-ban Pestre áttévén, a tért amannak egészen átengedé. A növeldét, mely már eleintén

---

[1]) Zivi Priklád. Budán nyom. 1788.

[2]) Gr. Zichy István mint az urodalom senior birtokosa egy tanító fizetéséül événként 200 pftot ajánlott. — Ezenkivül adtak az iskolára Kubínyi Ferenc 240, Gasparik Kázmér 200, Bekker János esperes 160 pftot stb.

Kopácsy József primás által két stipendiumra két ezer forint tőkével, az érseki fömegyebeli papság által egy stipendiumra ezer, és ismét Bekker kanonok által egy negyedik nagyobb stipendiumra ezer pengő forinttal, id. gr. Zichy Ferenc által szintén két ösztöndíj-alapítványnyal ajándékoztatott meg. 1845-ben még nagyobb lendületet nyert, midőn Kopácsy hg. azt egy 6000 ftos alaptőkével s az intézet részére megvásárolt házzal alapítá meg. A mindig jobban emelkedő intézet utóbb az angol kisasszony-apácáknak engedtetett által, kik 1851-ki dec. 23-án vezettettek és iktattattak be mostani primás Scitovszky János ő eminentiája által, kinek áldozatos kegyességének köszöni az virágzását. E növeldében mintegy 50 leányka nyer képezést.

1842-ben részvényeken kisdedóvó intézet is alakult, és később saját házzal is bírt már. Eleintén igen szép előmenetelt mutatott, és kedvező pártoltatásban részesült; azonban már 1848-ban megszűnt.

1838-ban casinó alakult, mely kihatott a vidékre is, és kivált gyülések alkalmával látogatott volt; hordatott szép számu folyóiratot és hírlapot, vett könyveket; — de csak mintegy tiz évig állott fen, aztán szétment. Jelenleg ismét van 1856-dik óta, melyben nagyobb részint az itt székelő hivatalok személysége keres szórakozást.

Van a városnak kórháza is, de ezzel még nincs mit dicsekedni; alig áll három betegszobából.

Fürdője van a városnak 1853. óta, midőn Vagyonfi orvos az óvárosban az Ipoly partján (épen a régi vár romjainál) egy eléggé csinos fürdőt állított mintegy 20 fürdőszobával. Van benne gőz és zuhanyfürdő is. Helyisége mulatóhelyül is szolgál, és e végre kertjén kivül tágas teremmel és vendéglővel is el van látva.

Van a városban két vendégfogadó, elegendő vendégszobákkal, kávéházzal és étteremmel.

Végre itt székel a 32-ik számú magyar gyalogsági ezred hadfogadó parancsnoksága is.

IX. Népesség, ipar, kereskedelem, gazdászat stb.

Érdekes, statistikai szempontból tekinteni azon arányt, melyben e város népessége húsz év alatt szaporodott.

1834-ben [1]) lakossága száma ez volt: kath. 1575, evang. 1102, g. n. egy. 52, zsidó 967, összesen 3699 lélek.

1839-ben az összes lélekszám 3770 volt.

1841-ben 3835 lélek számíttatott.

1845-ben *a kath. vallásuaknál* a születés és halál általi változás így állt: Született ez évben 147, meghalt 130.

1846-ban a lakosság száma már 5082, a következő 1847-ben 5253; tehát 171-el több, mint az előbbi évben.

Az 1847-ki népességi összeírásnak általános öszletei, így állanak: kath. 1932, gör. n. egy. 46, evang. 1345, ref. 8, zsidó 1619, — összesen 4950; — mindenféle jövevény van kath. 96, g. n. e. 2, evang. 60, ref. 1, zsidó 144. összesen 330, — *Mind* össze 5253.

Családház 1091, puszta telek és ház 188, összesen 1279, nemesház 136, nemeslakos 49, honorátiorház 40, honorátior lakó 23, mesteremberház 168, mesteremberlakó 73 *), jobbágyház 79, zsellérház 122, zsidóház 231. Összesen kath. 1978, evang. 1353, zsidó 1619.

1856-dik évben már mind ezen számot tetemesen megszaporodva találjuk, ez évben az összes lélekszám 8016-ra tétetett.

Az ipar kimutatására szolgálnak ugyancsak az 1847-ki összeirásból a következő adatok.

Csizmadiamester 52, legény 27, tanítvány 22, magok alkotnak egy céhet. Szabóm. 16, leg. 13, tan. 10; szűrszabómest. 12, leg. 4, t. 2; szűcsmester 22, leg. 7, t. 9; ezen három rendbeli iparosok egy céh-szabadalommal birnak, azon mindenik külön gyülekezett. Molnárm. 5, leg. 4, t. 2, egy céhet alkottak. Kalaposmester 4, l. 3, t. 3; nyerges 2, leg. 2, t. 2; kötélgyártó 4, leg. 3, t. 4, mind hárman egy rendbeli céhszabadalommal ellátva. Asztalos 5, leg. 10, t. 5. Lakatos 2, leg. 4, t. 2, egy céhben állanak. Kovács 7, leg. 6, t. 3; kerek-

[1]) Az esztergami érseki megye schematismusa szerint.

[2]) Itt mint, vélem, azok értetnek csak, kiknek saját házaik voltak.

gyártó 4, leg. 4, t. 3; ezek is ketten egy céhet képeznek. Bodnár 3, l. 3, t. 3, a nyergesekkel közös céhök van. Varga (bőrkészitő) 13, leg. 4, t. 2, külön céhök van. Festő 6, l. 4, t. 2; takács : 2, leg. 2, tan. 1. Fésüs 3, leg. 2, t. 1; gömbkötő : 3, leg. 1, t. 1; ez utóbbiaknak céhök van. — Szíjgyártó 5, leg. 2, t. 1, szintén céhet alkotnak. Posztós 6, l. 4, t. 1; külön céhet birnak. Bádogos 2, leg. 1, tan. 2. Könyvkötő 2, leg. 1, tan. 1. Sütő 3, leg. 3, tan. 2. Mészáros 2, leg. 5, tan. 2, ez utóbbiak az egész megyéből összeállva egy céhet alkotnak. Hentes 8. Kályhás 2, leg. 2, t. 1. Rézmives 2, leg. 1. t. 2. Esztergályos 1, t. 1. Timár (ki fontos talpat is készit) 2, l. 2, tan. 2. Kéményseprő 1, leg. 2, tan. 1. Szappanos 3, leg. 3, tan. 3. Ács 1. kontár 6. Épitész 2. Kőmives 6. Csapó 1. Köszörüs 1. Szitás 8, t. 1. Cserépfedő 1, leg. 3. Puskamives 1. Cukrász 1, leg. 1, t. 1. Mézeskalácsos 1, t. 1. Órás 3, leg. 1. Kertész 4. Borbély 2, leg. 2.

Az iparosok közt ezelőtt a posztósok munkássága meglehetős sikert mutatott : hét posztós ugyanannyi szövőszéken événként mintegy 4900 rőf közönséges posztót készített. Ezek mellett jó hirben keletben állott a megyei rabok szürposztógyára is. Most ez már, ha jól tudom, meg van szüntetve. A posztósokra nézve is a mostani kereskedelmi pangás, más részről több hazai gyár keletkezése, munkafogyasztólag hatott. Jelenleg van itt gyufagyár.

Gyógyszertár kettő van; 1856 óta egy jó készületü *nyomda* is (Kék Lászlóé), egy folyóirással (Népnevelési Közlemények).

Kereskedőbolt 1847-ben volt 15, ezek közt néhány rőfös kereskedés összekötve fűszerkereskedéssel, majd egyedül fűszerkereskedés, két vasarús, néhány női divatcikk stb kereskedés. Ezenkivül több szatócs és zsibárus.

Országos vásár évenként nyolc tartatik, és ezeken főleg az épületfa, zsindely, gabna, sertés-kereskedés örvend keletnek. A ló és marha vásárok is meglehetősek.

Héti vására hétfőn és pénteken tartatik, az előbbi igen népes, s még messzebb tájról, mint Vácról is, állit ki élelmi cikkeket.

Áttérve a gazdászatra röviden csak annyit emlitek meg, hogy a gyarmati határ, mely-összesen 6784¾ holdat tesz, s melyből 200 h. beltelek; két dűlőre van osztva. Van szántóföldje 2962¾ hold, kaszálható rét 1432 h., szőlő 328¾ h., legelő és nyires erdő 1542¾ h., cseres erdő 159 h. Útak,

utcák 160 holdra mennek. Urbéri föld, réten és legelön kivül két vetőre 6000, majorsági, papok, iskolák, város földjei mindakét vetőre 1362¾ hold. Földje az Ipoly vizén innen homokos, túl agyagos és termékenyebb. Leginkább s legbővebben a rozsot árpát termi, tiszta buza nem fizeti ki magát. Földje nehezen szántható, és ez oka, hogy a gyarmati parasztgazdáknak a környéken kitünöleg legszebb erős cimeres ökreik vannak. Szénája, ha az Ipoly el nem önti s be nem iszapolja, elegendő terem, lóherései az Ipoly vizén innen igen szépek. Szőlőt leginkább az úgynevezett polgárság mivel; legjobb bort a *Mankó* s *Fejérhegyek* teremnek.

X. Egykét vonás a lakosság osztályairól nemzetiség és rangfokozat tekintetében, társas élet, krónikai adatok, s bal események.

Mint az előbbiekben láttuk, az 1690-ki benépesitéskor legnagyobb részt tót ajku, sőt külföldi emberekből állott össze a volt úrbéres gazdák összege. Ezek általában a magyar nyelvet most sem beszélik tisztán, de alig találtatik, ki közölök e nyelvet ne értené, s magát e nemzetiség sorába ne számitaná. Az iparosok osztálya hasonlóan nagy részben bevándorlókból áll, és ezek is dacára a számra épen nem túlnyomó tiszta magyar lakosság arányának, e nemzetiségbe már másod izen rendszerint teljesen beolvad. A zsidóság mint legszaporább, bár aránylag, a kath. vallásuakat kivévén, minden egyéb felekezetet számra fölülmúl, szintén, jól-rosszúl, beszél magyarúl. Ezek mellett tehát tisztán magyarnak 1848-ig az úgynevezett intelligens részt lehetett tartani, mely azonban a megyei gyülések idejét kivévén, egykét itt lakott megyei hivatalnok, az ügyvédek, orvosok számára szorítkozott. Az újabb intézmények életbe lépte óta e tekintetben hasonlíthatlanúl népesebb a város, székhelyeül szolgálván a megyei főnöki, törvényszéki, pénzügyi, telekkönyvi stb hivatal-osztályoknak, melyekben meglehetősen képviselve van a hazai elem is.

A társas életet tekintve, ez jellemével bír mind azon kis városoknak, hol osztály s osztály több oldalról mindig héza-

got lát egymás közt. Bizalmasb összesimulás, általánosb lelkesedés közügyi vállalatokra is nagyobb lendülettel hatna, miről azonban bővebben szólani nem ez értekezés kellékeül tekintem.

Bevégzésül, még a város krónikájából mint nevezetesebb adatokat jegyezzük ide az éveket, melyekben e város nevezetesebb vendégeket fogadott.

1770-ki máj. 25-kén II. József császár látogatta meg Gyarmatot, másnap az akkor oda sereglett katonaság felett hadi szemlét tartott, s 27-kén misehallgatás után tovább ment.

1809-ben Ambrus főhcg, primás, esztergami érseket üdvözlé a város falai közt. 1829-ben *József* főhcg nádor keresztül útaztában szerencsélteté. 1847-ik őszén István főhcg helytartó körútjában tartá itt állomását. 1857-ben a jelenleg uralkodó császári kir. Felség szerencsélteté magas látogatásával e várost.

Ilyes ünnépelyeken kivül 1809-ben gr. Brunszvik József országbíró és 1828-ban gr. Keglevich Gábor főispánok beiktatásai voltak e városnak nagyszerű fényes ünnepei.

Nem menve vissza a múlt századba, e folyó században is már tűzelem által nagy csapásokat szenvedett e hely. E század első évétől kezdve, a kisebbeket nem számítva, öt tetemesb pusztítás érte a várost. 1800. aug. 5-kén 572, 1841-ben 47, 1842-ben 42, 1843-ban 43, 1858-ban apríl végén mintegy 200 ház lett a lángok által elhamvasztva; mindezeknek oka leginkább a sok szalmával fedett házakban kereshető, mire nézve egyedül az újabb célszerűbb épitési rendszer foghat legüdvösb óvszerül szolgálni, mely által valamint a város külső csínt, úgy a mellette tervezett ipoly-sajóvölgyi vasút megvalósulása által bizonyosan minden egyébben is biztosb haladást és előmenetelt remélhet *).

*) E gondos dolgozatnak, a tárgyalt város ethnographiai és statisticai fejlődésén kivül, nagy érdeke a historiai adatokban is fekszik, melyekből nem csak Balassa-Gyarmat törökkori viszonyait olvashatjuk ki, hanem azokat általában egy, azon oly kevessé ismert kor magántörténetéből kihasított szeletnek vehetjük, melyből addig is, míg mások hasonló gonddal fognak ily becses monographiákat adni, a hódolt részekben fekütt többi városok törökkori viszonyaira is vonhatunk következtetést. *A szerk.*

DIPLOMATIKAI TARLÓZATOK.

SZILÁGYI SÁNDORTÓL.

I. — Az 1534-ik év Gritti kivégeztetéséről is nevezetes. Tudjuk Istvánfiból (L.XII.), hogy a Czibak halálának megboszúlására indúlt sereg Szeben alól indúlt el. Azonkivül Ferdinándnak biztosai is jártak az országban uroknak pártot szerzendők. Gritti megöletésével Szeben is elpártolt János királytól: de már két hó múlva megadta magát régibb urának. Ez esemény történetünkben kevéssé volt említve; annál fontosabbnak tartom az alább következő oklevélt, mely arra kellő fényt derít.

Transactio inter Regem Johannem et Civitatem Cibiniensem, tempore deditionis Urbis facta.

Anno 1534.

Nos Capitulum Ecclesiae Varadiensis memoriae commendamus per praesentes, quod veniens nostri personalem in praesentiam Egregius Stephanus de Matthichna, Secretarius et Conservator majoris Cancellariae serenissimi Principis Domini Dni Johannis, Dei gratia Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Domini naturalis clementissimi nomine et in persona ejusdem Domini nostri regis, exhibuit nobis et praensentavit quasdam literas prudentium et circumspectorum magistri Civium, Judicum Juratorumque, ac Seniorum Civitatis Cibiniens. Super quadam concordia in iisdem constituta, et ejusdem observatione in simplici papiro confectas et emanatas, sigilloque majori Civitatis ejusdem, ut apparebat, in fine ab intra consignatas tenoris infra descripti, petens nos debita cum instantia, ut easdem de verbo ad verbum in literis nostris patentibus transcribi et transumi, tenoremque earundem ad uberiorem juris ipsius Domini Domini nostri regis gratiosissimi Cautelam, dare et concedere dignaremur, quarum quidem literarum tenor talis erat.

Nos, magistri Civium, Judices, Juratique ac Seniores Civitatis Cibiniensis tenori praesentium significamus univer-

sis praesentes literas nostras visuris. Qualiter inter regiam majestatem et etiam Johannem Statilium Episcopum Transylvaniensem ac Emericum Balassa Comitem Comitatus Hontoniensis, Consiliarium ac nuncios serenissimi Principis et Domini Domini Johannis Dei gratia Regis Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. cum plena potestate Regiae majestatis ad infra scripta peragenda specialiter deputatos, de voluntate et consensu magnifici Domini Nicolai Tomori, Castellani Castri Budensis, nec non egregiorum Dnorum Johannis Lázár, et Mihaelis Hegyes Nunciorum regni Trannensis praesentium. Et inter prudentes et circumspectos, Matthiam Armpruster, Michaelem Knoll Judicem regium, et Petrum Haller, et Georg. Mayr, Juratos cives et nuncios nostros, cum plena potestate ad id medio nostri destinatos, facta, conclusa et determinata est concordia et compositio tenoris infra scripti: *In primis* et ante omnia, ut regia Mattas et sua gratia recipiat in gratiam suam regiam Civitatem Cibiniensem, et cives ipsius, nec non villarum oppidorum consessis, cum restitutione bonorum. *Item:* ut regia majestas et eadem gratia, suscipiat in gratiam suam omnes illos, qui sunt in civitate, vel qui ex iis militaverunt, nobiles et ignobiles cum restitutione Bonorum, ita tamen ut maneant sub Dominio suae majestatis, et serviant Coronae et regno, sicuti ceteri fideles sùae majestatis; *Item*, ut regia Mattas det potestatem ipsi Civitati, mittendi ad Regem Ferdinandum oratores suos, et declaraturos; qualiter Civitas ipsa est omnino unita et incorporata Regno Tranniae et vult deinceps, una cum eodem Regno et tribus nationibus habere in Dominum et Principem serenissimum Dominum Johannem Regem, et Eidem una cum toto Regno deinceps, tamquam Principi Naturali, prout jam declaravit, decrevit et constituit, neque postea ab illo die, neque nunc, ipse Rex Ferdinandus aliquam curam gerat de ipsa Civitate, neque expectet aliquam obedientiam ab ea, vel civibus ejus, ad quos oratores mittendos constitutus est terminus quatuordecim hebdomadarum, ea tamen conditione ut vel nuncii venerint, vel non venerint, vel Rex Ferdinandus voluerit, vel non voluerit, nihilominus ipsa Civitas, cum Civibus suis, observabit Unionem Regni ad Fidelitatem erga serenissimum Dnum Johannem Regem, et

neque interim, neque postea admittet in Civitatem aliquem Exercitum, gentes, aut Copias Ferdinandi Regis, sed neque ullo modo jurabit, imo neque nuncios, neque Oratores illius admittet post praedictas quatuordecim septimanas sine scitu Regiae Mattis vel Vayvodae Regni hujus. Interim etiam Regia Majestas nullas gentes exercituales in Civitatem immittet. Item Regia Majestas de sua Gratia respectu paupertatis et oppressionis, quam passa est ipsa Civitas, Concessit ipsi Civitati vigesimam ipsius Civitatis ad annos decem, ita tamen, ut quandocunque sua Majestas voluerit, restituere ipsis Civibus Cibiniens. florenorum octo millia, tunc ipsi Cives debeant eximere manus de ipsa vigesima. Item ut Regia Mattas Committat Saxonibus, ut concordent cum Prudenti et Circumspecto Matthia Armbruster, de solutione viginti millium florenorum in terminum competentem, ita tamen ut interim, donec ipsa pecuniae Summa fuerit reddita, tota Sedes Szerdahely remaneat in manibus ipsius Dni Matthiae cum proventibus ordinariis et cum pertinentiis ad id pertinentibus, loco pignoris, extraordinarii vero proventus, si qui fuerint usque ad tempus redemtionis, cedant ipsi D. Matthiae in Sortem Summae Capitalis, ita tamen ut in termino quinque annorum Regia Majestas debeat redimere ab ipso Domino Matthia ipsam Sedem Szerdahely, vel medio Saxonum, vel aliter, si autem in termino quinque annorum Regia Mattas, vel Saxones, ipsam Sedem Szerdahely non rediment, tunc et eo casu etiam proventus extraordinarii sint liberi ipsius Domini Matthiae post annos quinque usque ad tempus redemtionis. Item ut Sz. Márton et Egerbegy maneant in manibus ipsius Domini Matthiae pro illa Summa, quam impignoravit ipse Nicolaus Gerendi. Item pertinentiae Civitatis cum villis, oppidis et Castellis videlicet: Hysulem et Keresztyén-Szigeth et Abathia de Kercz, cum suis pertinentibus, reddantur Eidem Civitati statim, Item ut Conventus transferatur in Civitatem Cibin. more alias consveto, post conventum futurum, quod erit in Civitate Colosvariensi. Item Regia Mattas concessit ipsis Cibiniensibus ut si usque ipsas quatuordecim hebdomadas Exercitus Regis Ferdinandi invaderet Regnum Transilvaniae ipsum Corpus Civitatis sit exemptum, ab omni Contributione et Subsidio dando, ita tamen, ut

pertinentiae ipsius Civitatis omnino debeant contribuere, prout caeteri Saxones suae Majestati. Praeterea concessit sua Majestas, ut Saxones deinceps teneant ipsam Civitatem pro loco ipsorum principali penes Fidelitatem suae Mattis eo modo, quo tenuerunt ante haec disturbia bellorum, super qua quidem Concordia observandi tam ipsi Consiliarii et Nuncii Regiae Majestatis, in persona suae Majestatis, Quam nos, medio praescriptorum nunciorum nostrorum praestitimus firmissimum juramentum, promittentes sub eodem juramento, ad fidem, honorem et humanitatem nostram ut omnia et Singula in hoc Contractu conclusa et determinata, firmiter observare volumus, imo promittimus assecuramusque Literis nostris praesentibus sigillo nostro majori et Authentico roboratis. Datum Cibinii Crastino Festi *omnium sanctorum*, Anno Domini *Millesimo Quingentesimo Tricesimo quarto*. Unde nos petitionibus Ejusdem Matthichnai, tamquam justis et legitimis, ac juri consonis, ut par erat inclinati, praescriptas Literas dictorum Magistri Civium ac Judicum et Juratorum Civium Civitatis Cibin. non abrasas, non Cancellatas, neque in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali, cum praesentibus Literis nostris patentibustranscribi inserique et transumi facientes Eidem Dno Dno Nostro Regi ad uberiorem sui juris Cautelam, Communi Justitia svadente duximus concedendum. Datum in Profesto DepositionisBeati Regis Ladislai Anno Millesimo Quingentesimo Tricesimo Quinto.

II. — Az itt következő oklevél nevezetes adalékot nyújt a történetünkben még kevéssé illustrált szász viszonyokhoz.

Nos Frater Georgius Episcopus Varadiensis, Thesaurarius Locumtenens Reginalis Majestatis, ejusque Serenissimi filii ac in regno Hungariae et Transilvaniae Judex generalis etc Memoriae commendamus tenore praesentium significantes, quibus expedit universis; quod Prudentissimus ac Circumspectus Dominus Johannes Verer, Judex regius et Petrus Haller civis Civitatis Cibiniensis, in suis ac aliorum universorum Saxonum septem et duarum sedium personis nostram, veniens in praesentiam, exhibuerunt et praesentarunt nobis quosdam articulos in simplici papiro conscriptos, qui pacem et

concordiam inter ipsos universos Saxones et totam terram Fogaras continere dignoscebantur, tenoris infrascripti: Supplicantes nobis iidem Judex Regius et Petrus Haller nominibus quibus supra, vel eosdem articulos ad verbum ad unum inscribi faciemus pro ipsis Saxonibus ipsorumque posteris in testimonium futurae inter nos et terram Fogaras Constitutae pacis confirmare dignaremur, quorum quidem Articulorum inscriptio talis est:

Instituta Dominorum Saxonum cum terra Fogaras super reformatione observationum quibus pax inter habitantes terras durare possit.

Tenor vero Articulorum hoc modo sequitur: In primis Valachus Fagarasiensis non educat oves suas in territorium Saxonum, nisi habita conventione coram Judice possessionis, et si conventio celebrata fuerit, Judex dabit in Literas quas perferat ad Castellanum et e converso Castellanus dabit Literas Satisdationales, sive fidei jussoriales, in quibus cavebit Castellanus, pro Domino ovium et Pastore, et numero ovium, quorum nomina utrinque in literis conscribantur et sic educet oves suas in territorium ejusdem Possessionis, una cum literis Judici exhibendis.

Item si citra indultum Saxonum in terram eorum oves convexerint aut citra favorem intervenerint, primum denuncient illi Saxones per hominem Judicis, ut depellant oves, si pastor non fuerit obediens mandato, ex uno grege accipiantur oves quatuor, si adhuc contumax fuerit, pastor mulctetur in duplo, et si adhuc temerarius erit, sedecim oves auferant, et si super addet amplius, capiatur, et non dimittatur nisi soluto homagio, et si maluerit Saxo, liberam interficiendi pastorem habeat facultatem.

Item, ubi pecora in damno reperta fuerint, impellantur, et Judex possessionis proborum aestimatione de ovibus satis faciat Saxoni damnificato, et si pastor vi vel manu armata oves defendere voluerit, Judex faciat eum capere, et Saxo producat testes de violentia, vel si testes defuerint, juxta legem regni stet ad Caput ejus cum septem conjuratoribus, et habita fidei depositione, et criminis in caput ejus coacervatione subeat Sententiam Capitalem, ubi vero aufugerit pastor,

Castellanus eum juri statuat et procedatur contra eum ordine immediate supra scripto. Ubi vero pastor incendium minatus fuerit, sive ignem excitaverit, si repertus fuerit in territorio Saxonum, ordine praescripto celebretur in caput ejus judicium, et interficiatur, de aliis vero casibus criminalibus, si capi poterit pastor, puniatur, habito justo judicio et sententia per bona merita causa elicita et eliminata; si vero aufugerit, Castellanus sistat eum juri in foro Fagaras, hoc est in Sedria de Fagaras, attamen propter casum incendii si Dominus suum pastorem in judicium non exhibuerit, vel exhibere non poterit, judicium nihilominus in pastorem transigatur, et testes recipiantur si non defuerint, si vero penuria testium fuerit, Saxo juret septimo se in caput pastoris et Dominus pro eo interficiatur.

Item Vallachus, qui possessionem taxaverit et descesserit, capiatur, et introducto et recepto testimonio fide digno capite puniatur, si vero testes defuerint in caput ejus juramentum juxta legem regni celebretur et interficiatur, et si transfugerit in terram Fagaras Castellanus ordine supra scripto celebret in Caput ejus judicium.

Item silvam prohibitam ovibus pastores deserare non debeant, quod si fecerint tales pastores capiantur et convincantur in solutione homagiorum suorum; aliter non dimittantur. Et si violentiam et armatam manum inferret, ordo servetur praescriptus in puniendo pastore; si vero aufugerit et pastor oves reliquerit, Judex de homagio Pastorum accipiat satisfactionem. Si vero oves quoque abstulerit secum et discesserit, Castellanus servet in hoc processum superius praescriptum. Ubi vero ad excitandum ignem arbores prohibitas pastor desecaverit, solvat pastor birsagium Silvae prohibitae in medio possessionis ab antiquo observatum.

Item Vallachi, qui de praesenti oves suas in terram Saxonum infra decimum quintum diem a die praesenti, hoc est feria quarta proxima post Dominicam Oculi computando super pastura ovium cum illis quibus interest concordare debeant, alioquin poenae praescriptae subjaceant.

Nos itaque justa et legitima Supplicatione annotata Judicis regii et Petri Haller Cibin. nomine Universitatis Saxo-

num nobis porrecta exaudita et admissa, praescriptos Articulos non abrasos, non Cancellatos, praesentibus literis nostris, sine diminutione et augmento aliquali insertos quoad omnes rerum continentias, quantum scilicet rite et legitime existunt emanati, viribusque illorum veritas suffragatur, ratos habentes et acceptos pro ipsis universis Saxonibus, ipsorumque haeredibus et posteritatibus universis confirmamus, eosque pro eisdem perpetuo valituras authoritate nostra declaramus harum nostrarum vigore et testimonio literarum. Datum Hordae feria sexta proxima post octavas festi Corporis Christi, Anno ejusdem Millesimo, Quingentesimo quadragesimo octavo.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

INTÉZETEK.

— *Magyar Akadémia.* — Martius 22. a történelmi osztályban hirdettetett ki a *Pfeifer Ferdinánd-féle történelmi jutalom elitélése.* A pályázat vegyes volt: az 1857. folytán mind megjelent, mind kéziratilag beküldött kor- és életrajzok versenyeztek érte. Az utóbbiak egyike sem ütötte meg a mértéket; így a megjelentek egyike is nem bírt tudományos és egyszersmind művészi becscsel, minél fogva a vizsgáló választmány, mely Czuczor, Csengery és Wenzel urakból állott, kénytelen volt *Szalay László* úr egy mindenkép derék dolgozatának (*Verbőci és Verancsics*) egyik, bővebb, részét társától elválasztva ajánlani. Az osztály az előadott okok nyomán ennek itélte a jutalmat. (Olvasóink e jelentéseket az Ak. Ért. IV. számában kapták. *Szerk.*). — Hallgatunk *Podhradczky* úr előadásáról. Mikor hagyunk már fel az ily szófejtegetésekkel, mik valódi paskvillok a nyelvészetre, s mikért végre a történész sem mond soha köszönetet? Mit jelent Kolosvár? kérdi az értekező; s feleletért Perzsiába megyen, hogy a Kolost Cyrussal azonosítsa csak azért, mert az *l* és *r* váltakoznak; holott e város déak neve megmondja: Claudiopolis = urbs Claudii; Claudius pedig tudjuk magyarúl: Kolos. Nem inkább azt kellett vala-e nyomozni: valamely romai hadi embertől vette-e e város nevét, vagy talán egyházának első védnökétől, szent Kolostól, mint annyi más hely? Ily szörnyeket költ ki az itélet által nem szabályozott képzelem! *)

---

*) Az ilyetén aberrátióra fátyolt kell vala vetni a tudósítónak oly nagy érdemű férfi irányában, mint P. úr; s tettük volna mi, ha

A *mathematikai osztály* előadásairól mart. 29. itéljenek szakbeli olvasóink az értesítői közlések után.

Kitka élvezetet nyújtott az apríl 12-kei nyelvtudományi osztályülés *Fogarasi János* úr jeles fejtegetéseivel a magyar igeidőkről. Egyike volt ez itéletünk szerint az előadó azon messze kiható dolgozatainak, milyen egykor az Athenaeumban *Eurékája* volt, mely a magyar szókötésnek egy szabályozatlan kérdését mindenkorra megfejtette. E tudományos élvhez egy másnemű élv is csatlakozott ez ülésben, olyan, milyet *hasafiúi tett* csak ritkán nyújt.

KARÁCSONYI GVIDÓ ÚR XXX EZERES ALAPÍTVÁNYA tevőjének nevére elhúnyhatatlan fényt áraszt. Széchenyi és Teleki grófok első, Károlyi György gróf és Batthányi Fülöp herceg másod rangu alapítványaik után ez a legtetemesb áldozat. S mely szép intés fekszik a nemes tettben! Karácsonyi úr, az Értesítőben közlött alapítványlevelében, igénytelen egyszerűséggel mondja: „miután bold. édesatyám halála után minden ősi jószágaim birtokába jutottam; akarván Hazám érdekében a köz célok előmozdításához *némely adakozással* járulni....“ Oh ha minden magyar ÚR, midőn' örökséget veszen át, ily adót tenne le a haza oltárára! mint növekednék *a nemzet vagyona*, értjük a legnemesb, mert az értelmiség vagyona! nem levén nekünk egyébre mint anyagi eszközökre szükségünk: a szellemiek isten nagy kegyelméből oly mértékben jutván ki a magyar fajnak, mint bármelyiknek. — Ez alapítvány egy harmadának a nagylelkű áldozó külön rendeltetést adott: az külön versenyen évenként a legszerencsésben pályázó drámának fog jutni. Bár e kedvezések képesek volnának nem csak a pályázók számát, de a munkák intensiv becsét is nevelni! Erre célzott az osztály, midőn egy külön szabályzat kidolgozását tette magának kötelességévé *). — Beadattak még ez ülésben a *gr. Nádasdy*-féle első eposi jutalomtételre beérkezett pályaművek, számszerint — *öt*. — Végül egy kis derültséget okozott egy Z. J. nevű úrnak felolvasott javaslata: mi módon lehetne nyelvünket *Európa szerte* általánosítani, illetőleg meghonosítani? Felelet: Szótárak által. — Az udvariasság, tü-

---

ezt az *iskolát* magunk is nem szeretnők végre valahára az irodalomtörténeti antiquitások s azon szomorú curiosumok közé vándoroltnak látni, mely annyi jó erőt, fáradságot, időt emésztett már meg, jobb ügyre méltókat! *Szerk.*

*) A tisztelt alapító eleinte maga kapcsolt némely irányeszmét e jutalomhoz; utóbb azonban, mint azóta már tudatik, teljesen az akademiára bízta e jutalom szabályozását. Bár minden alapító e példát követné, miután a legtájékozottabb férfi sem ismerheti úgy az irodalmi állapotokat, szükségeket és eszközöket, mint egy ép azokban élő, leledző s ezeket gyakorlatilag kezelő testület! Ugyanezért hiszem, hogy a *Karácsonyi-jutalom* a legszebb gyümölcsöket fogja drámai *költészetünk* fáján *idővel megérlelni*! *Szerk.*

relmesség, kíméletesség szép tulajdonok; de kell lenni határuknak is. — Az aprilisi és májusi tartalmas osztályülésekről tudósít az Értesítő. *Wenzel* úr jogtörténeti, *Szalay László* úr történeti, *Frivaldszky* úr természetrajzi közleményeik nyomot hagyók a tudományokban; de *G. J.* (nem akademikusnak) *magyarokat keresztelő emlékiratát* nem lehetett csendes lélekkel fogadni! Meddig fog bennünket e régi betegség bolygatni? ez a világ minden szavait magyarrá tevő düh, melynek bár legmerészebb hősei már sírba szálltak, sárkányfog-veteménye kiszáradni nem akar, hogy mindig legyenek embereink közt arra destináltak, hogy idejöket haszontalanúl elöljék, a külföldnek pedig mindig legyen rajtunk nevetni — vagy, mi még roszabb, szánni — valója? De persze: könnyebb azt mondani: *Assyr* mi egyéb mint *Ásszír*? csak hogy, ha így — mind a négy, sőt az ötödik — világrészt is magyarrá teszszük, használ-e ez valamit, mikor nem hiszi senki? Máskép fogja a dolgot Herodot legújabb commentátora, Rawlinson úr, kinek legújabb fejtegetéseit a skythákról *Csengery* úr május 31. ismertette derekasan; de ez nem oly észúri könnyű dolog, s így csak etymologizálunk szépen! Etymologizálnak ugyan mások is; etymologizálnak a grammatikusok: azonban Kazinczy Ferenc evetje így szól:

„*Társak volnánk, de te borz vagy, egyéb én.*"

— Szinte május vég napjaiban tartotta üléseit az akademia *igazgató tanácsa* is. A 31-d. tartott összes ülés zárt ülés levén, csak fülhegygyel értettük, hogy az Ő Felsége által kegy. megerősített *akademiai Alaprajz* hirdettetett ki azokban, s hogy némely pontok iránt folyamodás intéztetett Ő Felségéhez; továbbá hogy az összes ülésekből kért költségek az *Archaeologiai Bizottmány* által kiadandó *Közleményekre* s némely más nyomtatványokra utalványoztattak; s hogy végre az akademia kézirattára *Páur Iván* úrra bízatott mint őrre, mi által e gazdag és becses gyűjtemény regestum-szerű lajstromot nyerendvén, az még ezután fog rendeltetésének, historiai tudományunk érdekében, igazán megfelelhetni. Az Archaeologiai Bizottmány állandósításában iś egy új lépését látjuk az akademiának, a haza tudományos ismertetésének előmozditására! s ennek működésétől várhatjuk már most, hogy amit e részben nevezetest a föld alatt s a föld felett birunk, nem leszünk kénytelenek ezután is nagyobb részt idegenektől tanulnunk meg.

— A *júniusi és júliusi osztályülések* nevezetesb tárgyai gyanánt emeljük ki a több közől *Török József* úr jelentését a kaba-debreceni meteórkőről, *Ballagi Móric* úr gyöknyomozásait a sémi nyelvek terén, *Purgstaller J.* úr bölcsészeti birászatát egy névtelen német bölcsész új világnézetéről, *Nendtwich K.* előadását a léteges testek vegytanából, *Hunfalvy P.* úrét, melyben a magyar szenvedő igealak jogosultságát védelmezte. Érdekesek voltak még *Vámbéry* úrnak, egy, Konstantinápolyban mulató hazánkfiának, közleményei Szadüddin török történetiróból, Hunyadi Já-

nost illetők, *Simonyi A.* úr pesti photograph javításai a fényirászatban, *Kiss Károly* úr megkezdett előadása a rigómezei ütközetről, *Toldy Ferenc* úr codex-ismertetései, melyek egyike egy a XVII. század első felében ritka kaligraphiai tökélylyel hártyára írt magyar imakönyv, mely egykor a híres Rimay Jánosé, a státusemberé és költőé volt, s melyet az akademia meg is szerzett; s egy szinte XVII. századbeli énekes codex, mely legnagyobb részt szerelemdalokat foglalván magában, azon korra nézve a legérdekesb hagyományok közé tartozik, s az akademia által *Mátray-codex*-nek neveztetett el, M. úr érdemei emlékezetére, miket ily becses régiségek, s különösen ennek is a m. nemz. muzeum számára megszerzésével tett. — Örömmel említjük, hogy a *Tájszótár* egy második kötetének, továbbá *régi magyar nyelvtanászaink kiadásának* elhatározása által nyelvtudományunk két irányban új gazdagodásnak néz elibe. — A *Nádasdy-Tamás-féle eposi pályázaton* ez idén egy versenyző sem nyervén el a jutalmat, a jövő évi eposi jutalom száz aranyban hirdettetett ki. Így a *Nagy-Károly-féle* 1858—9-ki 300 fr. adomány is pályadíjul tűzetett ki valamely a természettan köréből vett tárgy önálló kifejtéseért. E jutalomkitüzés zsenge állásunk bevallása a természettan terén; mintha kérdezné az akademia: vagytok-e, s hol, kik e tudományt vizsgálódva, tapasztalgatva üzitek, s *előmozdítani* törekesztek? Fájdalom hogy e naiv kérdés még most is jogosúlt, s hogy e szakbeli embereink vagy nem dolgoznak, vagy nyereményeiket, ha vannak, a közönségtől megvonják. Ki tehát a világra! A tudomány s a haza szeretete ezt egyformán kivánja. — Nem mellőzhetjük végre annak fölemlitését hogy az akademia kiadásai ez idén élénken folynak. Jelentetett hogy sajtó alatt több kötete a történeti *Monumentáknak*, melyekből eziként is vettünk egy új kötetet: *Hatvani Mihály* úr brüszszeli magyar Okmánytárát; a *Történelmi Tárnak*, melyből az V. kötet *Páur Iván* úrtól Csányi János XVII. századi magyar krónikáját hozta (német nyelven); az *Évkönyvek* VIII. kötete, melyből 80 ívet mutatott be előlegesen a titoknok; az *Évkönyvek* IX. kötete melyből két füzet (Érdy és Csengery uraktól) megjelent, s l ettő (Érdy és Győry uraktól) még e szünidő alatt várható. Hasonlókép *Magyar László* Afrikai Utazásai, *Fábián István* úr Finn Nyelvtana, *Hunfalvy Pál* úr Finn Chrestomathiája, a *Corpus Grammaticorum linguae hung. antiquorum* Toldytól, *Szabó József* tanár úr geologiai pályairata, s az *Archaeologiai Közlemények* mint sajtó alá menők hirdettettek. Mennyi becses, hasznos, érdekes dolog! A munkásság e testületben nem hiányzik — a részvét az, mit a közönségtől várunk. Σ.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. AUGUST. SEPT. 1858. VIII. IX. FÜZ.

MYSTERIUMOK MARADVÁNYAI HAZÁNKBAN.

IPOLYI ARNOLDTÓL.

Valamint általában a költészet első fönségesb ihlete a vallási érzetből gerjedt, úgy a dráma is eredetiben sajátlag vallási cselekvény volt. A hellen színmű, tudjuk, azon karénekekből eredt, melyek az ünnepélyes isteni tisztelet részét tevék. Mire már irodalmilag is kifejlődött, tárgyát, mint a szanszkritban úgy a hellenben, főleg a mythus képezte. Még Aischylos tragoediáit is azon szemrehányás érte, hogy őáltalok az eleusisi mysteriumok vallási tanai árulójává lőn.

Midőn az antik classicai színjáték társadalmivá is képződött, az új keresztyén korszakkal helyébe ismét a vallásos színmű lépett. A VII. századtól fogva ismeretesek immár a *Ludi* és *Festa Asini* (eredetileg a megváltó egyiptomi futását előállító látványos színjátékok), *Stultorum*, *Passio*, *Mysteria*, *Ludi Paschales*, *Miracula*, *Moralitates* című, mintegy a XVI. századig mindinkább dívó, Olasz és Franciaországban keletkezett, Angliában leginkább kiképzett, s az egész művelt világon játszott színművek.

Az előbbiek tárgyaúl leginkább bibliai szent történetek, különösen az újszövetségi események : a Megváltó születése és kínszenvedése, ezeket követő mellékkörülményekkel szolgáltak; míg az utóbbiak : Miracula, Moralitates, leginkább a szentek életét, a legendát használták fel. Tárgyok szerint azután megfelelő ünnepek alkalmával összefüggőleg adattak elő. A Passio és Ludi Paschales, mint nevök mondja, husvét táján a nagyhétben; az üdvözítő születésére vonatkozók a karácsoni ünnepkör alatt.

Egy ily karácsoni színjátékkört, minőnek legrégibb irodalmi nyomait már a XIII. századból bírjuk [1]), állít elönkbe azon könyv is, mely jelen cikkelyünk fő tárgyát teszi. Címe : „*Deutsche Weihnachtsspiele aus Ungern.* Geschildert u. mitgetheilt *von K. J. Schröer.* Mit Unterstützung d. kais. Akad. d. Wiss. gedruckt Wien 1858. Keck et Comp." Érdeke és becse kitünőleg abban áll, hogy míg a keresztyén vallásos színmű a tanoda s tudósok befolyása által inkább a művelt iskolai irodalom tárgyává lőn; addig az itt közlöttben annak inkább népies formáját s a népszínpad eredeti hagyományos nyomait találjuk még részben föntartva.

A szerző tájékozó bevezetéséből értesülünk, hogy ezen általa közzé tett színjátékok *Pozsony* környékén, a Dunán túl és Dunán innen szétszórt német gyarmatú helységekben divatoztak; különösen *Főréven* (Oberufer) mai napig gyakorlatban vannak. Itt látta azokat szerző 1853-ban is előadatni, épen midőn *Weinhold*, „Weihnachtsspiele" című könyvében, hasonló népies karácsoni színjátékok kiadása által első gerjesztett ezen tárgy irányában figyelmet. Első látásra, mint mondja, mindjárt meggyőződhetett a felöl, hogy bennök a *népszínpad* s a *hagyományos népköltészet* emléke sokkal hívebben és tisztábban maradt fön, mint egyéb más eddig ismeretes példányokban. Nevezetesebb még, hogy e mellett az előadási modor is teljesen népies és hagyományosnak mutatkozik, ment lévén minden önalakítástól; úgy hogy ebben is

[1]) A szerző által felhozottakon kivül lásd erre szinte : Stade, Specimen lectionum antiquarum Francicarum. 34 l.; és Dieterici Bibl. antiquaria. 21 l.

a régi népszínpad maradványa volna még fölismerhető. Mit a szerző ezek ismertetésében mond, röviden a következőre szorítkozik.

Evenként, késő őszszel, midőn a sürgős mezei munkák megszüntek, a helybeli lakosok összejönnek, s felszólítják az úgynevezett játéktanítót, hogy lásson ismét a játékok előadásához. Ezen játéktanító alatt korántsem értendő az iskolamester, ki ellenkezőleg, valamint általában a hatóság, a játékokat rosz szemmel nézi s ellenzi; hanem a közönséges földmives falusi lakosok egyike, kinek családjában ezen játéktanítási foglalkozás, valamint a színjátékok kézirata, a jelmezek és öltönyök, hagyományosan apáról fiúra szállnak. Az említett játéktanító erre körültekint, vajon az ifjuság között a szerepek alkalmasan feloszthatók-e? Ha igen (mi nem mindenkor úgy van, s ilyenkor a színjáték több évig is elmarad), akkor a szereplésre kiválasztott ifjak külön egyletbe lépnek, alávetve magokat bizonyos közös szabályoknak. Így például az egész idő alatt, míg színjátékaik tartanak, erényes viseletre kötelezik magokat; tiltva van a leányokhoz látogatóba járni, valamint világi dalokat énekelni; mindenben játéktanító mesterök parancsolatjának tartoznak engedelmeskedni; minden áthágásért pénzbirsággal büntettetnek. Mire azután éjjel s nappal tanulnak, s az éneklésben, előadásban gyakorolják magokat.

Az előadások advent első vasárnapjával kezdődnek, s egész vízkeresztig közönségesen minden vasár- és ünnepnap délután 3 órától fogva tartatnak. Minden előadás ugyanazon három külön színdarabból áll: I. Krisztus Urunk születéséről; II. Ádám és Éva, az úgy nevezett paradicsomjáték; III. egy bohózat: melylyel a színjáték végződik mindenkor, hasonlón az antik színpad trilogiáihoz, mik szinte közönségesen Bachus tiszteletére szóló satyr-vígjátékkal s bohózatokkal végződtek. Egyébként az egész előadás tisztán vallásos színezetű; a zene általában kizáratik, s a játékok ajtatos énekekkel közbeszőve és kisérve, kegyeletes íhlettel adatnak elő. A játszótársaság fenyőgalyat s a csillagot előre víve léptet elő a házból, menetet tartva a színhelyre, vagy körüljárva a közellévő falukat, hová többnyire eleve hivatalosak. Ellen-

ben, ha valamely faluba érnek, hol hasonló játszótársulat létezik — minőnek azonban jelenleg Főréven kivül, talán csak még egy helyt van híre — ilyenkor az odavaló társaság illető egyéne elébe lép, és számos talányt ád föl megfejtésül. Ilyent számra vagy harmincat olvasunk közölve. Ha megfejtésök nem sikerül, tovább kell vonúlniok, azon helyt előadást nem tarthatnak. Hasonló rejtélyekkel minden társulat bírt, a megfejtő feleleteket mint szoros titkot őrzi. A főréviek például nem engedték meg a szerzőnek, hogy színdarabjaik szövege mellett ezeket is közzé tehesse. Megható hallani, hogyan készül a főrévi társulat illető egyéne évenként ezen talányvetekedésre, ha netalán idegen helység színjátszó társulata érkeznék hozzájok; ámbár ez már emberek emlékezete óta nem történt; s jelenleg, mint a kiadó megjegyzi, aligha nem egyedül áll színtársulatok az egész nagy világban. — Színhelyül a vendéglő terme szolgál; a három oldalról patkóalakba helyezett padokat a közönség foglalja el; az ezek között lévő tér képezi a színpadot; a hátulsó, függöny által elfödött szabadon hagyott tér felől lépnek elő a játszók.

Érdekes, mint mondók, kiválólag az előadás leírása. Az egyszerű cselekvény, modor, elrendezés és eszközök némileg az antik dráma egyszerű játékára emlékeztetnek. Teljesen eltérőleg a mai színpadi szokásoktól, némi bölcs oekonomia és mérséklet jellemzi az egész játékot; mely a tények, változatok ábrázolásában és jelentésében bizonyos egyszerű jelvényes és typikai cselekvénynyel, mely gyakran félreismerhetlen művészi érzetet tanusít, többnyire megelégszik; megvetve minden természeti alkalmazódást s önalakítást. S ezen tekintetben nyilván a régi népszínpadi előadás és játék hagyományos nyomaira figyelmeztethet; annál inkább, miután mint a kiadó is megjegyzi, ezen jelvényes és modoros cselekvények a mai játszókra nézve alig részben értelmesek, s általok csupán az átvett régi szokás iránt való kegyeletből tartatnak fön érintetlenül, minden módosítás nélkül. Sajátságos a szavalás is, mely minden szerepben szorosan kijelölt bizonyos zenei hang- és versmértékhez ragaszkodik. Mindezt szerző a kiadott színdarabok illető helyein tüzetesen kijelöli; melyeket máskép is a legkimerítőbb készlettel : irodalomtör-

téneti és tájékozó bevezetésekkel, nyelvészeti jegyzetekkel, szövegjavítással, és ismeretes hasonló színjátékok közös helyei idézetével kísér; s általában mindazzal ellátott, mit ily tárgy birálati kiadása ma megkivánhat. A főrévi kézirat említett három színdarabján kivül, közöltetnek még részben teljesen, részben kimerítő ismertetéssel a salzburgi és pozsonyi hasonló német karácsoni színjátékok kiadatlan s a szerző birtokában levő kéziratai; a lövői, kézsmárki, handlovai karácsoni és vízkereszti népénekek, és a körmöci vízkereszti játéknak, melyet a szerző már előbb máshol adott ki, ide vágó helyei.

Legyen ez azonban magában bármily érdekes; reánk nézve tanulságos érdeke mégis leginkább bizonyára azon példás buzgó eljárás feltüntetésében áll: mily fáradhatlan szorgalommal gyűjti össze a német irodalom néphagyományos emlékeit, nem csak terjedt hazája minden zugában, de távol lakó nemzetbelieinél is mindenütt felkeresve; irántok nemzeti érzetet és érdeket gerjesztve; áthatva azon meggyőződéstől, hogy bennök kiapadhatlan dús irodalmi, nyelvészeti s általában nemzeti müveltségtörténeti kincse rejlik.

S ez az mire ezek nyomán alkalmilag mí is esmét egyszer figyelmeztetni kivántunk. Hát nekünk nem voltak-e hasonló népies színműveink? Mit felelhetünk a kérdésre: vajon föllelhetők-e még némi nyomaik és maradványaik népünk között?

Alig lehet felőle kételkednünk! Ha csak futólag tekintjük is át irodalomtörténetünk szük nyomait, századról századra követhetjük népies és vallásos színpadunk emlékét. A XIII. században, midőn még az iskola irodalmilag művelt színjátéka s a népszínmü között alig létezett választófal, a színpad hazánkban oly élénk s régi virágzásnak örvendhetett, hogy az 1279-diki budai zsinat (VIII. c.) már kinövései ellen kényszerült tiltakozni. Hogy ez így tartott még a XV-dik században is, tudjuk a szepesi 1460-diki zsinat (XXVIII.) határozatából. És hogy mind ennek dacára a színpad a klastromokban szintúgy, mint a nép között folyvást otthonos volt, a „Biga Salutis" irója (1498) és Zsámboki panaszából értjük. Mert az utóbbi jegyzete szerint, a török a mohácsi vész előtt

azért kapott oly vérszemet hazánkra, mert ismeretes volt előtte, hogy a nemzet a színjátékok gyönyöreibe sülyedve elpuhúltan múlatott. — Mily általános keletü volt nemzeti színpadunk még a kül és belháborúk s elnyomás legvészesebb korszakában, a XVI. század másik felében is, tanusítja azon történeti színjátékaink fentartott szövege vagy csak emléke, melyekben a napi nevezetesebb eseményeket, mint Balassa Menyhért árulását (1564), Kanizsa ostromát (1600), magával a történettel egykorúlag, azonnal, mintegy melegiben mohón felkapva a népnek előadatni látjuk (L. Toldy Irodalmi Kézikönyve I. stb.).

A *vallásos népszínmü* nyomai és maradványai természetesen nálunk is még élénkebbek. 1500-ból ismeretesek a brassai szerzetesek által nyilvánosan előadott *mysteriumok*. Az úgy nevezett *Moralitások* magyar régi szövegét tartá még fön a „*Négy szakaszokból álló, rész szerint víg, rész szerint szomorú historia*" cimü, a XVII-dik és későbbi századokban is többször utánnyomott könyv; tárgyai „A jóságos cselekedetekről. A fényes gazdag és szegény Lázárról. A híres lator katonáról. A kegyetlen tiszttartóról cimü comico-tragoediák, melyeknek előadásában szinte minden actus előtt kijelölve van a dallam, „ad notam", mely szerint a nyilványos előadáskor énekeltetett. 1575-ből *Szegedi Lőrinc Theophaniáját* ismerjük. „Azaz isteni megjelenés, új s igen szép komoedia a mi első atyáink állapotjáról"; benne tehát szinte az Ádám és Évároli úgy nevezett paradicsomjátékok példányát bírjuk. *Juhász Mátéának „Szép és ajtatos különféle magyar versek"* cimü könyvében még 1761-ből is bírunk szinte Ádám és Évárol szóló paradicsomi, úgy karácsoni, passiói, úrnapi s ószövetségi történetbeli e nemü játékokat. Mint a föntebbi moralitásokban a szöveg dallama, úgy itt ismét a szinészi cselekvény szorgosan ki lévén jelölve, tanusítja, hogy ezek is nyilvánosan előadott ,nem csupán irodalmi, de színpadi művek voltak.

Kétségtelenül azonban mindez, s mit erről irodalomtörténetünkben, különösen Toldynál még bővebben felhozva találunk, tán csak legkisebb része nem csupán annak, ami teljesen elveszett, de még talán annak is, amit a ránk fönmaradtból eddig jóformán véletlenül ismerünk. Legnagyobb

részt ezen népies játékok csupán foszlány kézirati kötetekben és röplapokon följegyezve tartatván, nem csoda, hogy színpadi előadásuk elhagyásával érdeköket vesztve elenyésztek. Számosak még mint ponyvairodalmi cikkek tengették a legújabb időkig életöket; míg napjainkban lenézve, már mint ilyenek is teljesen eltűntek, vagy legalább tünőfélben vannak. Egy ilyennek emlékét találjuk a Religio 1854. foly. I. 69. sz. föntartva; hol Zalka úr „Szerencsés költők" értekezésében egy passiói színjáték ponyvairodalmi példányából megható drámai részletet közöl, már csupán ifjukori visszaemlékezése nyomán.

Hát a népélet mit tartott föl mindebből nálunk mai napig? Mert hogy ezen játékokban részt vett, azokat gyakorlá, az előhozott adatok után kételkednünk alig lehet. Sajátságos, hogy ennek egyik emlékét, az annyit feledett irodalmi följegyzésen túl a népemlékezet is egypár jellemző közmondás és adomában tartá föl; mint: „Molnár lettél, pedig kövesdi Krisztus vagy;" „Lisztlopó;" Kötve higyj a komának". Magyarázatuk (Szirmay Hungaria in parabolis. Dugonics Példabeszédek. Erdélyi Magy. Közmondások): hogy Kövesden a passiói játékok alkalmával Krisztust a molnár képviselvén, midőn sárral és pökéssel hányá a nép, mindent jó szívvel tűrt; de mikor valaki lisztlopónak csúfolta, megfeledkezvén szerepéről, a keresztet eldobva utána iramodott stb. Nem maradt volna-e azonban ebből egyéb fenn népünk közt ezen homályos emléknél? ki ne ismerné vagy ne emlékeznék közölünk népünk maig fönlévő karácsoni szokásaira; a gyermekek karácsoni dalaira, a Betlehemmel és vízkeresztkor a csillaggal járásra, a legények pásztorjátékaira? Mindezek bizonyára egykori élénk karácsoni színjátékaink végső maradványai, utolsó viszhangjai. De ezek is már talán csak néhány élemedett iskolamester által ápoltatnak, s egykét kéziratban léteznek; az úgy nevezett fölvilágosodás elől évről évre mindinkább tünedezve. Számos vidéken, hol még gyermekkorunkban gyönyörködtünk bennök, jelenleg már egészen elfeledvék. Évek óta törekszünk ezen maradványokat összegyüjteni, de eddig alig sikerült — természetesen az eféle gyüjtésnek nem épen kedvező külső helyzetünkben

— valami egyéb jelentékenyebb szövegre, mint egykét karácsoni énekre (minőt például Erdélyi Népdalaiban is bírunk), s még néhány jelentékesebb kardalra, nyilván szinte eredetileg drámai részletek maradványaira, szert tenni. Pásztori játékaink szövegéhez sehol sem juthatunk; helyettök, midőn mindenfelé tudakozódtunk, egy rakás iskolai-névnapi csinált tudákos eklogát kaptunk. Pedig úgy látszik, hogy ezekben még legtöbb lesz föntartva ezen karácsonjátéki népszínpadi elemekből. Tudomásunkra azok jelenleg leginkább csak három főszemélyből állnak. Egyik az angyalt, másik a főpásztort, harmadik az úgynevezett *Gubót*, lomha öreg pásztort, némileg az ellenséges egyéniséget, az ördögöt vagy satyrt, képviseli [1]); a többi személyek a pásztori kart képezik. Mily érdekes volna ezen pásztori párbeszédek teljes szövegét hazánk több vidékéről összeállítva bírni!

Míg ezen végső reminiscentiákat legalább az utólsó órában össze nem gyűjtjük, addig irodalomtörténetünk ezen érdekes szakasza hiányos marad; népszínpadunk s általában nemzeti müveltségtörténetünk ezen fejezetéről jóhiszemmel alig szólhatunk. Szolgáljon ez egyszersmind figyelmeztetésül azoknak, kiknek a tárgy még kezök ügyében áll; melynek feljegyzésével a nemzeti irodalomtörténetnek méltó szolgálatot tanusíthatnak.

BARTAL GYÖRGY MÁSODIK NYÍLT LEVELE

PAULER TIVADARHOZ

BÉLA KIRÁLY NÉVTELEN JEGYZŐJE KÖRUL.

Az Új Magyar Muzeum f. é. II. és VI-d. füzetei meghozták Commentáraimnak, általad kisebb alakba öntött má-

[1]) Ezen alakra a tárgyalt munka is különösen figyelmeztet; utalva a karácsoni játékok Crispus nevü alakjával hasonlatára, s meg a byzanti színjátékok ködmönbe öltözött Got-jára. Tudva lévőleg nálunk is ezen szerep különös jelmeze mindenkor a ködmön, bunda és bárányból kucsma.

sát. Kitünik ezen rögtön „A Jog és Államtudományok Encyclopaediája“ s az észjogtani magyar munkák szerzőjének mesterkeze, melyről azonban, ha amint hálás érzésem kivánná, bővebben szólnék, méltán tarthatnék attól, nehogy némelyek azok közől, kiknek kezébe e levelem kerülhet, azon gondolatra jöjenek, mintha mi ketten a sajtóval csak a kölcsönös dicséret és koszorúk küldözgetésére kivánnánk visszaélni; mitől annyival inkább tartok, mert még a közmondás szerint is, igen ritka példa hogy két magyar ember egy úton járjon. A helyett tudok én egy más kedvesebb s félreérthetetlen módot. Te Commentáraimnak ezen ismertetésével mintegy második, s keresztyénesen szólva, keresztatyjok lettél. Öseink példája szerint tartsuk meg tehát, kedves komám, az áldomást, még pedig nagyszerüen, vígan s egyszóval úgy, hogy a magyar áldomás hajdani fogalmának megfeleljen. A húnmagyar közös szellemnek a hamar megbántódás, s szintoly gyors és legtöbbször önkényti megengesztelődésnek egy kitünő nyomát idéztem a minap Kézaiból, ugymint aki szerint volt idő, melyben öseink egy esztendeig a kereszteséget is elhanyagolták, azután önnönmagoktól vetekedve hordták arra pogány gyerkőceiket. Ismeri az ily szellemet a római szónok is, és mind ő mind pedig az idők örök bizonysága szerint, az ily természetek a legjobbak. Mit én magamról, szinte azt tartom rólad is, hogy hivatalosak lesznek áldomásunkra minden jóakaróink s barátaink, desőt még olyak is, kik írtak ugyan nemzetünkről, de mint egyikéről azon nemzeteknek, kikről, *de Pradt* szavai szerint „on ne sait parler, qu' avec insulte, parce qu' on les a insulté pendant vingt ans“, ha vendégeink akarnak lenni magyar kedélylyel; vagy *Priskos* szavai szerint „scythica comitate“ fogjuk látni. Én ugyan már is egészen ezen áldomásunk eszméjével vagyok elfoglalva; engedd tehát, hogy amint akkor ez ünnepélyt, a szerint kezdhessem már most is e levelemet.

Mindenek előtt tehát áldás elfelejthetetlen urunknak, Ferencnek dicső hamvaira! ki nemzetiségünk díszét szivén hordozván, a magyar állam s egyház történelmének valahára leendő szerkezetét s kiadatását folyton folyva sürgette:

nagylelkű gondoskodás! s méltó azon fejedelemhez, kinek emlékezete örökítésére egy maga elég az 1808. esztendőben egybegyűlt Magyarország és kapcsolt részei rendeinek azon fölirása, mely így kezdődik: „In hac communi omnium populorum calamitate, quae fato aliquo nationes urget stb, kivált ha ki annak tartalmához még azon bizodalom- s örömkönyeket gondolja, melyek ennek october 29. lett pecsétlésén az ősz atyák tisztes arcairól hempelyegtek, valamint azon lelkesedést, melynél fogva közőlünk, jelen volt akkori ifjak közől, egy sem volt, ki ezen felírást még az nap könyv nélkül ne tudta volna. Szép nap volt ez! hasonló a te emlékezetedre ahhoz, melyen Felséges V. Ferdinánd császár és királyunk királyi székéről először szólt összes magyar népéhez magyarúl, s ahhoz, midőn mostani felséges Urunk ifjuságának első zsengéjében Pest megye teremét hasonló dicsősége templomának szentelte fel.

Ami mától fogva közös Commentárinkat illeti: azokban már nyilván bevallottam, mennyi hatással volt azokra e hódoló tisztelet, melylyel az imént érintett legfőbb, legdicsőbb szándéknak minden magyar kebel mai napiglan tartozik. De én Magyarország történetét literaturánk azon korszakában tanúltam, melyben *Schlözer* tana következtében azt, *Etele* népe teljes elhagyásával, csupán csak Árpád magyarjaira szorítani majdnem általános szokássá vált, melyhez tanárom *Belnay György*, kiről egyébiránt hálásan emlékezem, oly szorosan ragaszkodott, hogy néhány esztendővel azelőtt azt a thesist tanította s hirdette, mintha a magyarok az *Etele* népéveli kapcsolatot csak azért színlelnék, hogy ez által eredetöket nagyobb dicsőségben tüntessék fel. E tannal. minekutána egy oskolai próbatétel alkalmával néhai gróf *Szapáry József* főigazgató elnöklete alatt a pozsonyi akademia akkori dísze *Mészáros Mátyás* által elüttetett, felhagyott ugyan; de őseinket, az én időmben is, Schlőzer rajza szerint mint vad nomádokat írta le azon nemesebb szándékkal, hogy erkölcseiknek példa nélküli sebes, sőt majdnem rögtöni fordulatját annál méltóbban magasztalhassa. Két esztendővel azután irodalmunk nagy veszteségével korán elhúnyt *Hajnik Pál* jogtanárt hallgattam, a néhai nagyhírű *Kelemen*

Imre egykori kedvelt tanítványát. Ezektől a jelen tárgyra vonatkozólag kettőt tanúltam. Először: hogy Schlözernek azon tana, melyet, mint hallom, *Büdinger* egészen sajátjává tévén, minap akép fejezett ki, miszerint őseink itteni letelepedésök korában az emberi fejlődés legalsóbb fokán állottak volna, nem csak méltatlan, de egyáltaljában alaptalan, holott mind *Bölcs Leó* bizonyításából, mind sz. *István*nak fiához írt intése azon részéből, mely az eldődök intézetei és szokásainak az ő példája szerinti megtartását szívére köti; valamint szinte azon kötések és más népekkel költ szövetségekből, melyek általok oly számosan tétettek és teljesíttettek: rend, fegyelem, törvény, igazság eszméje nélkül nem is gondolhatók, az elfogulatlan itész egészen más, s nemesebb következést húz. Másodszor: hogy a magyaroknak velök hozott ősrégi szokásaikat „quoad religio Christiana patiebatur" sz. *István* nem csak épen meghagyta, hanem a magyar népet azok szerint kormányozta is, még pedig mint hajdanában, a főbbek, *jobbaknak* befolyásával. E két alapigazságról én már akkor annyival is inkább meg voltam győződve; mivel lehetetlen volt feltennem, hogy egy bölcs király, ki azt kívánja fia által mindenkor szem előtt tartatni, hogy nem ura hanem elsője népének, ezt a népet ily világos szavai ellenére, ősi szokásaitól csupán önmaga kénye és hatalmának gyarapítására kívánta volna megfosztani; de valamint ezt már akkor is felfogtam, úgy azt még csak emberkoromban értem fel, hogy e két tannak gyökerét erősíteni, s adott általános állítások, valóságos tények, s egyes szokások terére vezetni s kivívni szükséges. *Schlözer* eszmélkedéseit, ha még oly tiszták volnának is az ellenszenvtől, mint azzal irántunk telve vannak, nem tehetem elébe a legrégibb eldődeinktől jött s nemzedékről nemzedékre szállott, és így néphitté szentesített traditiónak, hogy a húnok s magyarok rokonok, s ugyanazon egy törzsnek ivadékai; még pedig annál kevesbbé tehettem elébe, mivel azoknak önnön tulajdon tetteik legfényesb dicsősége, általában pedig az idegenek által is elismert józan magyar elélő eszök mellett ily színlés és tettetésre semmi okok nem volt; a kérkedés pedig nem a komoly s önmagokba zárt magyaroknak, ha-

nem a régi beszédes szlavínoknak jellemèhez tartozott. E hít után indúlva, többnyire pedig azt szabván magamnak legszigorúbb törvényül, hogy mindenben csak a tényeket nézzem (in rebus et usu verser), és egyedül a történelmet hallgassam, és csak azt tartsam történelmi igazságnak, ami azokból önként foly, nem pedig azt, a mi más bármi tudományosnak látszó elvből vagy nézetből következtetés által húzatik: *Priskost* tüzetesen tanulmányoztam, s kikutattam belőle *Etele* saját népének minden szokásait; azután pedig amit szeretnék, ha *Schlözer* iskolája mentől előbb megtudná, nem krónikákból, nem legendákból, sem más eféle iratokból, hanem minden kétségen fölül álló oklevelekből ismerkedtem meg azon legrégibb magyar szokásokkal, melyek a nemzetnek életébe forrva, mintegy természetévé váltak, és sok századon által virágoztak. Az eképen egybeszedett hún és magyar szokások összevetésének mi lett legyen eredménye, azt Neked, ki Commentáraimat magad ismertetted meg, nem szükséges mondanom; szólok tehát másról, ami, tudom, szinte téged is érdekel; mert a Commentárok második könyve 214. lapjára, s jelesül azon kíméletes viszonyoknak bővebb világosítására tartozik, melyek, amit ott az Árpádok sírjánál említettem, a húnmagyarok s az általok meghódított vagy magokhoz kapcsolt népek között annyi századok által egyenlő szilárd kegyelettel léteztek.

A gót, vagy ha a tisztes *Grimmnek* jobban tetszik a geta, *Jornandest Thierry*, a húnok Atilájának nagyhírű szerzője, méltán dicséri, s bizonyosan már csak az az egy hely is, melyben Atilát annak elhúnyta után száz esztendő múlva s így oly időben, melyben a netalán elfojtott bosszúnak is bátran kölcsönözhetett volna szavakat, „*famosa apud omnes gentes claritate mirabilem*"-nek nevezi, eléggé bebizonyítaná irói jóhiszemét, becsületességét; ő azonban még aggályát is nyilván megvallja, minél fogva tart attól, nehogy gót származására nézve abba a gyanúba jöjön, mintha e rokonainak jobban kedvezett volna, hogysem azt akár írásokban olvasta, akár pedig maga kutatása után tudta volna meg. Ami csakugyan munkájának egyéb részein kivül a 79. fejezetből tünik ki, melyben a vele rokon népnek, az ostrogothoknak, a hú-

noktóli függéséről szól. E szerint azok a nyúgoti gótoknak tőlök lett elköltözése után is, mint a húnok alattvalói megtartották előbbi hazájokat, s fejedelmök *Uvinitharius* megmaradt előbbi fejedelmisége előnyeiben; de ez neheztelvén a húnoktóli függést, annak kötelékéből magát lassudan kifejtette; mit a húnok királya Balamber észrevevén, maga mellé vette *Sigismundot*, a nagy *Hunimund* fiát, ki esküjét és adott szavát híven megtartva, a gótok tetemes részével a húnok alatt állott; ezzel együtt *Uvinitharius* ellen ment, s azt tartós csata után önmaga nyilával kivégezvén, így már az egész gót népséget maga alá vetette, de úgy, hogy ezeknek a húnok beleegyezésével mindenkor külön tulajdon fejedelmök (regulusok) legyen, s közvetlenül ez által kormányoztassanak. Ezek után a következett fejedelmeiket sorolja elő, s közbe vetvén e szavakat: „adhuc Hunnis nos inter alias gentes obtinentibus", ezen érdekes cikkét azzal zárja be, hogy e fejedelmeik igen is „ita tamen, ut saepe dictum est, imperabant, ut ipsi Atilae Hunnorum regis imperio deservirent". Ilyek voltak a húnok *Jornandesnél*, ilyek már első felléptök idejében *Ammianus Marcellinusnál*, kinél az alánokkal volt csata után a fenmaradottakkal „sibi concordandi fide pacta junxerunt". Ilyen volt *Etele* is, kiről a nagy nevű *Montesquieu* épen oly ékesen mint igazán mondja: „Il suivait les moeurs de sa nation, qui le portaient à soumettre les princes, et non pas à les conquerir". Hát a magyarok milyenek voltak? Mint a fenemlített helyen mondottuk, addig míg *Etele* maradéki, az Árpádok, éltek, szakasztott olyanok, mint a húnok.

Ezeket előre bocsátván, minthogy épen alkalmunk van, lássuk hogy mind ezen, mind pedig előbbi jegyzeteink s Commentárainkkal, ha próbára kerül a dolog, hová s mennyire érhetünk?

Csak a múlt áprilben ismerkedtem meg *Ipolyi* barátunk által *Dümlernek* „De Arnulpho Francorum Rege 1852." írt, s az akkori magyarokra is kiterjesztett értekezésével; ez által pedig *Cassel*nek „Magyarische Alterthümer" neve alatt sokkal előbb, még 1848. évben kijött, s amaz által derekasan kizsákmányolt munkájával. E két egyén között tehát tetemes

különbség van : amaz tanulmányozta a magyar dolgokat, s mint egy jól felszerelt, vagy hogy önnön, kissé dicsekedő, szavaival éljek „egy egész nemzet elfogultsága megdöntésére tudományos készületű ágyúkkal“ ellátott hős lép föl; *Dümler*, értekezésének előszavában azt jegyzi meg, hogy ő nem történelmi munkát ád, hanem arra csak köveket hord öszve; mit neki, amennyire a magyarokról is szól, épen nem volt szükséges kitenni, mert pajkos dobálódását úgy is kiki szemeivel láthatja. Én a tudós világtól elszigetelt, s a könyves csarnokoktól messze jutott csallóközi ember csak most értem tehát, hogy épen azon időközben, midőn én a húnok s magyarok rokonsága tanulmányozásában, *Cassel* viszont egészen ellenkező értelemben dolgozott, s ezt *Dümlerrel*, s mint hallom *Büdingerrel* el is hitette, még pedig olyképen, hogy szerintök a húnok s magyarok között soha semminemű kapcsolat nem volt, s jelesül *Béla király jegyzője* magának Atilának nevét is csak az Etzel mondából csempészte át munkájába; *Árpád* pedig maga azt sem tudta, hogy Atila népét húnoknak hívták, szóval : azon Jegyző munkáját az akkor időben divatozott keresztyéni kiinduláspontból eredett koholmánynak hirdetik, melylyel ő a magyarok erőszakos foglalását a hún-avarok utáni öröködésöknek és így a legitimitásnak palástjával erőlködött volna betakarni.

Mennyit kell, kedves Tivadar, e tudós uraknak nem tudni, vagy talán készantag tudni nem akarni, kik a puszta elménckedés utján ily *schlözeri* gúnyra hagyják magokat még ma is vezettetni! Tudják-e, — mert az általok e tárgyban majdnem kizárólagos figyelem s hitelre méltatott Engelünk csakugyan messzünnen sem tudta — hogy Priscus görög Onogeses szavában személyesített azon főember, ki a húnoknál, igazabban chunok-, legigazabban kúnoknál egyedül csak Etelénél állott volt alább; meg meg az, akit az avarok, tulajdonkép várkúnok, saját magyar hivatalneveiknél fogva jogurnak hívtak, s meg meg a magyarok nagyura vagy nagybírája, mindnyájan azon egy ősrégi közös nemzeti intézetet képviselték, hogy hatásuk, tehetségök, tekintélyök köre mindegyikénél ugyanaz, s világosban szólván, hasonló a legrégibb frankoknak a Grand-Juge, Mord dôme, Major domus

címe alatt ismeretes főemberéhez, de csak addig hasonló, míg ez, a mieink által szorosan megtartott ősi viszony és szerénység mértékén túl kelve, a chazarok által adott rosz példát követni kezdte, azután pedig még ezt is fölülhaladta. Menandert ismerik; hát az általa írva hagyott átokesküt? és a népet, melynél szokásban volt? és annak a népnek soha egészen el nem hagyott akkori hazáját ismerik-e? Mert azt már majdnem bizonyosnak merem állítani, hogy a „*more hungarico jurare*" phrásist ezelőtt még nem is hallották, s a Menanderféle átokeskünek nálunk magyaroknál csak a minapában lett megszünéséről nem tudnak. Ők a sok követek küldözgetéseért neveték Béla jegyzőjét; mí pedig őket, kik nem látják, hogy a követek küldözgetése mellett ő Árpádnak nagyait mindenekben úgy állítja elő, mint Priscus az Atilaéit. És pedig mely igazán? Kérdezzék meg Hartvíkot, Gaufredon a Malaterrát, s azokat, kiket mí Commentárinkban az első magyar királyok nagy és fényes kisérete iránt bizonyságúl idéztünk. Annyival kevesbbé tudják tehát azt, ami nálunk ma már a déli napfénynél is világosabb, hogy mind azon szokások, melyeket *Priscus* Atila húnjairól szerencsénkre feljegyzett, azoknak birodalma feloszlása után, annál a népfajnál, mely Ázsiában Álmos és Árpád őseivel tartott, egytől egyig századok által épen fenmaradtak, s nemzetünk ezen valóságos nemtőivel együtt e földre visszaérkezvén, nem csak a fejedelmek, hanem a királyok alatt is, még több századon által mint második természetökké vált törvényeik életben voltak. S ez őseink egész letelepedése történetének kulcsa, vagy is inkább az a Pharos, mely semmi elménckedésekre, semmi krónikákra nem szorúl, hanem inkább ezeknek regéik, ellenmondásaik, kételyeik, s általában az eddigi tudós ábrándok irányában legbizonyosb határozó pontúl szolgál mind azoknak, kik, amit Regino Bölcs Leóval egyezőleg a vele egyidőbeli magyarokról, Ammianus Marcellinus pedig a vele egykorú húnokról majdnem szórúl szóra egyformán mondanak, öszvehasonlítják; amire, mivel Engelnek, azért Cassel és Dümlernek is, semmi gondjok nem volt.

Az Árpádok Etele maradékinak vallották magokat; azoknak hirdeti őket *Hartvík*, a születésére is, tudományos-

ságára is, és egyházi állása fokára nézve is egyenlő fő tekintélyű *Hartvik*, szent Istvánnak általa készült, s a nagyhírű *Thierry* által csak a minap is magasztalt legendája; azoknak tartja őket a mindenkori állhatatos néphit, melynek teljes kifejezésében egykor, mint tudod, *gr. Zrínyi Miklós* a bán, vezér s ritka olvasottságú nagy hazafi Hunyadi Mátyás életéről tett dicső jegyzetiben az imént magasztalt Thierryt (dans ce pays, patrimoine des anciens Huns, II. 224. 356. 400) mintegy megelőzte, csak *Béla Király Jegyzője* volt volna az az egy, kinek nem is Priscustól, kit pedig *Cassel* szerint ismert, hanem a német mondából kellett *Atila* nevét kölcsön vennie? ki fog már ezentúl hitelt adni szavaiknak? Igen is IV. Bélának, mint ifjabb királynak 1234. évig volt notáriusa (jegyzője), 1235-ben lett váci püspök, s 1240-ben esztergami érsek, a Sajónál dicsőségesen elvérzett Mátyás érsek, egyszernél többször említi őseinknek az ország visszaszerzésére volt jogát; de a nála régibb orosz kronista, az általában becsült *Nestor* nem azt mondja-e rólok, hogy országukat örökölték? *) Arra mutat a régi hún-avar birodalom dicsősége lehúnyta után is a *Hunnia*, az *Avaria*, az *Avaricae solitudines*, *Avarica deserta* nevének, mind az oklevelekben, mind a nép ajkán folyton folyva fenmaradott, s nemzedékről nemzedékre szállott használata s élete; s ha több kell, még a Fuldai Krónikának azon helye is, ahol az mondatik, hogy a magyarok a 900. évi szaguldozások után „*ad sua in Pannoniam*", a magokéba Pannoniába (a Királyi Jegyzővel egészen megegyezőleg in terram Pannoniae, quam audiverunt terram Atilae regis esse) tértek vissza, s ha még több kell: Alold 972. évre ezt írja: proposuit (Geyza) formare Pannoniam suam in rem publicam et illam ditare non amplius injustis praediis, sed libitis lucris. A magyar iró most is tisz-

*) „Po szem pridosa ougri belii, naszlyedisa zemlyu szlovenszkoi" (Ed. Timkovsky, Mosc. 1824. 4°. p. 7): „Darauf kamen die weissen Ungern, und *erbten* das slovenische Land". Erre vonatkozólag írja Cassel is: „Zum deutlichsten Beweis aber... für jene *erblichen* Gedanken, die sein Analogon nicht nur im hebraeischen sondern auch in Nestors russischer Chronik findet. (So erklärt Schlözer den Ausdruck Nestors 3. 115.: die Ungern *erbten* das Land.)".

telettel tartozik azon bajor határgrófnak, akár *Liutpold* volt az; akár más, ki Anesiourch várát úgy épittette, hogy a bajorok és az avarok közt volt hajdani határvonalt önkényt elismervén, emberül meg is tartotta; de mennyivel több tisztelettel tartozik egyebek közt a nagy *Ottó* császárnak, ki mindamellett, hogy a német birodalom jogainak egyik legszigorúbb őrekép tünik fel a történelemben, mégis nem csak maga tartotta a magyarokat törvényes szomszédainak, s mint ilyeneknek csinosodására is ügyelt, hanem ezen igazságos elvét fia *II. Ottó* által unokájára *III. Ottó* császárra is hagyta, ugymint ki maga is személyesen jelen volt akkor Rómában, midőn egykori tanítója a *II. Sylvester* neve alatti későbbi pápa a császári udvarban divatozott nézet, s öntudománya és tapasztalása által is meggyőződve, egyszersmind pedig emlékezvén *Etelének* Leó pápa kérésére Róma iránt bizonyított nagylelküségére, a maradéki által visszaszerzett egész földre nézve, nem csak annak birtoka legitimitását, hanem önállását s függetlenségét is (borostyános *Virozsilunkat* hívom bizonyságul) a legfelségesebb módon nyilvánította épen akkor, mikor *Dümler* úgy beszél, mintha már is készülőben voltak volna a fejedelmek e gyülölt rabló ivadékot kikergetni.

Ily írók közt érezhetni leginkább, mit tesz az a régi: difficile est satiram non scribere; a lovagias bánásmód igen is sokba kerül ott, hol e méltatlansághoz hasonlókkal majd minden lépten nyomon találkozunk. Igazán mondja *Szalay László* barátunk, hogy „eleinknek fellépése Európa színe előtt hatalmas szolgálat volt, melyet állodalmunk alkotása által a polgárisodásnak tettek, s nagyobb hasznát senki sem vette e szolgálatnak, mint a németség, mely az általok hódított földön soha sem birt alkotó erővel, s mely a magyarnak köszönheti, hogy az itt egymás mellett álláskodott tehetetlen népségek romjain elvégre egy roppant szláv urodalom nem emelkedett.“ A mi pedig az egy ideig tartott száguldozásaik s az azokkal járt károkat illeti, *Casselnak* böcsületére válik megismerni önkényt, hogy ezeket az idők folytán, midőn a szomszéd nemzeteknek legerősb védfala gyanánt őrködtek, többszörösen lefizették; desöt még *Dümler* is említi valahol mellesleg a „*gens aliquando fortissima contra Turcarum impe-*

tum adjutrix"-et; mindemellett még is ugyan ez a magyar dolgoknak a IX. század végén lett szerencsés fordulatáról úgy beszél, mintha abban valami egész mai napig sajnálni való volna. Mi ez? olvassuk még egyszer önmaga szavait: „Res ab iis gestae fuerunt, quarum eventus ad seculorum sortem summam vim habens, usque ad praesentem diem sentitur." Kell-e még több? nem árulta-e el magát német álarca alól elég világosan a panszláv? Ő másutt *Reginóra* hivatkozván, nem tudom, mi dicsőséget helyeztet abba, hogy előadása szerkezetében e kifejezéssel él: „ex venatione et latrocinio victus eis suppetit"; a lap végén pedig *Reginónak* e saját szavait idézi: „Venatu et piscatione victum quotidianum quaeritant": talán csak azt akarta mutatni, hogy ő elég vakmerő volt Regino *piscátiója* helyett *latrocíniót* tenni. *Dümler* e dolgozatának több ily gyöngyeiről szóljak-e? mert vannak többek is, nagyobbak is; de nekem azon meleg hálaérzéshez, melyet több nagynevű német iróknak a magyar történelem, desőt Commentáraink iránt is szerzett jeles érdemeikért, már ezeknek szerkesztése közben is teljes magyar őszinteséggel bevallottam, ezennel pedig a Béla kir. Jegyzőjéről kitünő itélet, tudomány és méltányossággal szólott b. Czoernig iránt szíves-örömest bevallok, sokkal illendőbbnek látszik, ha ezek kedveért azokról elhallgatok.

Béla király jegyzője, amint egész munkája tanusítja, a magyar név s ennek becsületeért élt halt. Ezt benne *Cassel* tendentiának nevezi: *Cassel*, aki egy más szerencsésebb órában ezeket írja: „Nationalität und ihr Bewusstsein ist eine lebendige gedankenvolle Saat; — wahrhafte Begeisterung spriesst aus ihr allein, und für sie allein ist die Geschichte der Vergangenheit ein unschätzbares Gut." Ő épen ezen hazafiúi érzésből böcsülte nemzetének őstörténelmét mindenek felett; valamint ugyanazon egy időben *János*, a halhatatlan emlékezetű esztergami érsek becsülte nemzetének ős törvényeit, melyeknek fentartása s a magyar Magna Charta eszközlésében, amint másutt megmutattuk, az angolok canturiai érsekével ugyanazon egy utat módot követve nálunk szakasztott másik magyar *Langton* lett.

Atila a királyi Jegyzőnél mint Mágog származék s Ügek-

nek Álmus atyjának hajdani öse többször fordul elő; de a scytha s hún nevezet általános és közönséges gyűlnév volt; ő előtte szintúgy mint másoknál. Aki erről kételkednék, azt mi magához *Casselhoz* utasítanók, oly teljesen kimerítette ő ezt a kérdést, megmutatva egyszersmind azt is, hogy más több nemzet közől a gótok és szlavínok is örömest kérkedtek a hún nevezettel. Méltán kérdezhetjük tehát *Casselt*: mi oka volt volna a királyi Jegyzőnek a hún nevezetet emlegetni, mely a magyarokat kivéve, határ nélküli használatának legnagyobb részében mind olyan népekre terjedt, kik az *Etele* által alkotott hazának visszaszerzésében semmi legkevesebb részt sem vettek. Nem az ily húnokat, hanem a magyarokat s ezeknek új szövetségeseit illeti kirekesztőleg ez a dicsőség, s ez az, mit *Béla Jegyzője* egész lelkesedéssel vitat. Nekem tehát úgy látszik, ó Tivadar, mi ketten egészen más Jegyzőt olvastunk, mást *Cassel* és társai. Az övékében a hún név ismeretének csak nyoma sincs; a mienkében pedig még az is világos, hogy ő összehasonlítván a hún és magyar nevet, emezt sokkal dicsőbbnek tartja és szinte imádja; — amazt megveti, s mivel hangját a már is elterjedt „hungari" szóban ki nem kerülheti, ezt is nem azon gyűlnévről, hanem a magyarok tulajdon Hunguvárától származtatja. Így, amint *Cassel* jól veszi észbe, még maga a Hungaria név ellen is ovakodik; úgyde nem azért ám, mintha a hún nevezetet sem ismerné, hanem mivel az ő kedvelt „Magyariájánál" tovább, t. i. a hún gyűlnévre is terjed, mely okban *Casselnak*, ha következetes akar lenni, magának is meg kell nyugodni; holott ő az, aki szinte azt bizonyítja, hogy a Hungaria szónak eleinte „kétértelmű charaktere" volt, s arra hogy e szó határozottan és csupán csak Magyarország jelentésére szorítva használtassék, hosszasabb idő kellett. Mind ezek azonban, amit a hún, Hunnia s Hungaria nevezetekről mondottunk, kétség kivül csak személyes nézetei voltak a Jegyzőnek, melyekben tőle *Kézai* s utóbbi kronistáink különböznek, kik a Hungaria szóval egészen kibékülteknek mutatják magokat; de a derék dologra nézve Béla jegyzőjével együtt egy szóval lélekkel azt vallják, hogy csak az *Etelével* ugyanazon egy törzsből származott népfaj, a magyar

t. i., volt az, mely annak birodalma eloszlása után is hös unokáival tartott (fide stabiles), s azok által fölhíva, öket hajdani honuk visszaszerzésében követte; s csak innét lehet azt is világosan megmagyarázni, hogy az avarokat (várkúnokat) minden dicsőséges tetteik mellett is, mivel *Etele* törzsfajához nem számíttattak, egészen mellőzvén, Etele és Árpád népeinek történetét mindnyájan szorosan egybekötik, aminthogy jellemök, szokásaik, törvényeik, s nyelvök által egybekötve is tartjuk öket.

A hazafinak is, annyival inkább a külföldinek, mielőtt a királyi Jegyző munkája birálásához fogjon, biztos kalaúzra, s hogy rövideden fejezzem ki magamat, *Cornidesünk* Vindiciáira van szüksége. Ebből értheti többek között, hogy e munka fenmaradt bécsi példánya nem eredeti, hanem egy sokkal később készített másolat, s pedig olyan, melynek első híres „praedictus" szaván, amint ez ma már világos, erőszak követtetett el. *Cassel* ugyan úgy látszik hogy Cornidest olvasta, mert amennyire azt vitatja, hogy a Jegyző az előszavában tett igéretének meg is felelt, az egyenesen Cornides ellen van szegezve, ugymint a ki okadatosan állítja, hogy a munkát nem lehet tökéletesen kidolgozott, s befejezettnek tekinteni; de midőn azt veti a királyi Jegyzönek szemére, hogy miért nem írta ki, hányadik Bélának volt legyen notáriusa? midőn azt állítja, hogy Béla halála után is még jegyző maradt, s hogy a híres P-t ő saját kezével írta volna: önkényt megvallja, hogy itt-ott forgatta ugyan *Cornidest*, de azt rendesen nem olvasta. Pedig csak így érthette volna, hogy mi magyarok áldott *Béla* apánk ideje óta, e munkának azon részébe helyheztetjük legnagyobb, dcsöt napról napra nevekedő becsét, mely a magyar alkotmány kezdete megismertetésével foglalkodik. „Ad hunc itaque finem referenti omnia" mond *Cornidesünk* „necesse erat primordia nascentis reipublicae hungaricae, primaque ejus ab Almo et Arpado jacta fundamenta, fortunam in dies amplificatam et auctam, tunc constitutam Duce Zoltano regni summam describere" etc. S a munkának csakugyan ez is azon egyik tökéletesen befejezett része, melynek magyarázásában azután *Cornidesünk* a magyar jogtörténelem akkori állásához képest

a 265—390. lapig dicsőségesen fáradozott. Becsüljük továbbá Béla király Jegyzőjében azt is, hogy amit ő és Constantinus Porphyrogenitus a magyar elődőre nézve írva hagytak, abban e kettő között nem sok, s jobbadán csak annyi különbség van, mint egy itthon s a nemzet karjai között született s magának az eredeti legtisztább forrásnak partjain nevelt országos hivatalnok, s egy más oly író között majdnem szükségkép támad, ki ugyanazon egy tárgyról, de csak merő hallásból, s nem tudni, kitől vett hallásból beszél, mint Constantinus Porph., kiről már a Commentárokban megmondottuk, hogy neki csak föltételesen lehet hinni; mert, hogy többet ne említsek, már csak azon állítása is ezen bíborban született írónak, melyet *Szabó Károly* barátunk az ő saját szavaival magyarúl így fejez ki: „mivel pedig a hadakban (az ő kabarai) a nyolc nemzetség között legerősebbeknek s vitézebbeknek mutatkoztak, s a *hadban elüljártak*, első nemzetségnek választattak;" mi ez ma már egyéb, mint kézzelfoghatólag bal magyarázata azon legrégiebb *Etelféle* hún-magyar törvénynek, mely szerint, mint a Commentárokban annyiszor mondottuk, a meghódított vagy szövetségessé lett népeknek rendesen kötelességül szabatott, *hogy a hadban elül járjanak*, mit a bíborban született író nem tudván, azért vélte, vagy arra hagyta magát valami magyarellenes ismerőse által szedetni, hogy mivel a kabarok a hadban elüljárnak, azért minden magyar nemzetségek között ők a legerősebbek, legvitézebbek. „Apage te a me" mondaná ilyesmire Plautus; én pedig kivánnám, vajha teremjen e bíborban született irónak mindegyik hibája ilyen aranyvesszőt, melynek segítségével ma már nem csak az világos, hogy őseink az *Eteleféle* hajdani törvényeiket folyton folyva fentartották, hanem még az is, hogy *Etele* birodalma feloszlása után következett viszontagságaik közt is gyakorolták, s így épen visszahozták. Ezen a hibáján szerencsésen túl vagyunk. Szabadjon azonban csak egyet még kérdeznem: hát Morvaországot „*a nagyot*," bíborban született Konstantinuson kivül, ki az a véle egykorú vagy régiebb író, ki ezen varázs ragasztékkal említette? Ő pedig, a császár, kit az ily kifejezésekben sokkal ovatosabbnak szeretünk gondolni, mint más közön-

séges halandó embereket, mikor állott elő a *Nagy Morávival*? akkor, midőn nem csak ott, ahol azt képzelnünk kellene, hanem az egész országon, amint az Árpád alatt a Jegyzőnél *megyékre*, őnála a *vizek* s *folyók* szerint már felosztva állott, fiának az árva Zsolt fejedelemnek nevében, azok az országos főemberek vitték a kormányt, kiket ő *archontoknak*, a királyi Jegyző *rectoroknak* nevez.

Tegyék tehát mások — s némelyek már csak *a Nagy Morávia* nevezete kedvéért isbizonyosan mindenkor elébe fogják a bíborban született írót, a mi királyi Jegyzőnknek tenni — mi ugyan, kedves Tivadar, neki fogjuk már csak a most mondottak után is igazságosan az elsőbbséget adni; hátha még arra gondolunk, hogy hajdani őseink Volga-melléki tanyáikra, valamint ide lett költözésökre nézve, Jegyzőnk az általánosan magasztalt ősz *Nestorral* megegyezvén, maga *Cassel* is egyszerre részére áll, nem csak, hanem mintha egyik volna kettőnk közől, magyarosan, s oly diadalmasan védi őt, hogy már is csodát tett; mert *Dümler* is vele tart, s így tán a nélkül is hogy tudná, dicséri Jegyzőnket; a bíborban született írót ugyan, hogy a magyarok régi lakhelyeik keresésében sokakat tévútra vezetett, nyilván megrója. De a többivel, ahol még ezen kivül is *Cassel* Jegyzőnk iránt igazságos, Dümler nem törődik, hanem az ennek munkája elején olvasható „De rebus gestis Hungarorum" szavakat a Jegyző saját szavainak, nem pedig a dolog valóságához képest egy idegen kéz jegyzetének nézvén, egy rendes és a középszázad közepén a középszázadi irály salakjaitól ment könyvet kivánna benne látni; — tudjuk milyent? a melyben t. i. Atilának még neve sem fordulna elő, az ország erőszakos elfoglalása bevallva, ellenben, amint névszerint kivánja, *Arnulph*, *Svatopluk*, *Braslawo*, és a *pecsenégektől*, a bíborban született Konstantinus általában elismert kedvenceitől, szerinte kapott verések elismerve, felhordva, mind az pedig, amit a Jegyző talán csak egyedül a regékhez szokott néposztály kedvéért hozott fel, egészen mellőzve, egy szóval, amely teljesen az ő szelleme szerint újra dolgozva volna.

De ebben neki nem szolgálhatunk; azt ugyan magunk is átlátjuk, s nagyon természetes is, hogy a most érintett

apróságok között *Dümlert* leginkább az a rege bántja, mely szerint *Svatopluk* a magyaroknak egy lóért adta volna el országát. Ne törődjék vele. Pogány őseink más ily népekhez képest általjában keveset hittek, de amit hittek, mint ilyeneknek becsületökre válik. Örökös sátorozásaik közben fejlődött ki nálok, még pedig a köznép között is, a huszáréle, és a regélyes elbeszélésnek e nálunk sajátságos neme; ezt a *külföldi* iró nem ismerte; de a *hazai* minél közelebb áll a régi hősidőhöz, annál inkább kedveli úgy, hogy amint a királyi Jegyzőn és Kézain már mások is észrevették, ha akarná, sem tud tőle egészen megválni, mert mind magát, mind a népet leginkább múlatja a hajdantól megszokott ilyen rege; mutatja igen is, ha tartalmát sem ő sem a nép nem hiszi. Ezt *Dümlernek* némi vigasztalására.

De neked, ó Tivadar, bizodalmasan megvallom, mert mit ne vallanék én neked meg: azóta, hogy *Jornandessel* megismerkedtem, a fenérintett regét mindig mosolyogva olvasom, mert azt gondolom, hogy itt csak a kölcsönt adták vissza a szlavínoknak, fajunk örökös irígyeinek, azon hírért, melyet csak ők költhettek a hunugurok ellen: mintha ezek valaha rabok voltak és szabadságokat egy kancán vásárolták volna meg; mi ellen már maga a böcsületes *Jornandes* is egész komolysággal kikelt.

Jegyzőnknek ama regéjét az Árpád idejében tartott nagy lakomáról, melyben a nép színe arany, azok pedig, kik annak alsóbb rétegeiből katonáskodtak, ezüst edényekből ettek, vannak még magyarok is kik ócsárolják; mert ezek azt hallották ugyan a krónikákból, hogy Nagy Lajos királyunk korában az udvarnokok igen közel állottak a népnek akkor már széltiben nemesnek nevezett osztályához, de azt nem tudják, hogy az országnak első kezdetétől fogva a most nevezett nemesek eldődei egy részről, más részről pedig azok között, kik várjobbágyok, udvarnokok s a főbb papok népei azon felekezetéhez tartoztak, kik még a másik felekezetök sorsához szabott mérsékelt pór szolgálatot tette, a helyett is fegyverrel foglalkoztak, csak annyi volt a szabadságbeli különbség, mint az arany és ezüst között, s épen ezért tehát azon időben, melyben a Commentárok II. könyve

214. lapján idézett oklevelek szerint, a nálunk települő idegenek, teljes szabadság adatván nekik akármelyik néposztály közől választani, az udvarnokok sorsát választották, a merő szolgai értelemre szorított jobbágyság oly sanyarúságáról, mely csak az európai culturának nálunk lett nagyobb elterjedésével szinte ráadásképen következett, az Árpádok alatt nyilvánságos anachronismus nélkül beszélni nem lehet.

De már ideje, hogy véget vessek e hosszacskára terjedt levelemnek. Befejezem tehát azt, még pedig *Dümler* irányában legszívesebb köszönetem nyilvánításával a IX. századbeli német birodalomnak általa mesterkézzel ecsetelt képeért, melyen a politikai elnyomorodást és kivált az alsóbb néposztálynak sorsát oly elevenen kifejezve láthatni; de érdemes őt magát ez iránt hallani: „Communis gloria illa nominis francorum, mondja ő, cujus fama aliquando totam Europam personuerat, regnorum divisionibus et bellis civilibus desierat — et splendor imperii Caroli Magni quasi somnium ubique evanuerat". E vallomásnál ő nekünk magyaroknak kedvesebb szolgálatot, ha akarta volna, sem tehetett, mert mind neki, mind társainak, kik őseinket oly vadak, országtalanok, emberteleneknek szeretik festeni, tudni kell, ami ma már jogtörténelmünkben kétséget nem szenved, hogy épen azon oknál fogva, mivel még a X. században is Nagy Károlynak állama a keresztyén állam legtökéletesebb mintájának tartatott a bölcsek által, sz. *István* (ki nem rontó, hanem a vele dolgozott német s egyéb tanácsosokkal együtt — némely mostani irók dacára, kiknek a besenyőket elvesztette egyet-értetlen fejetlenség tetszik -- legbelsőbb hazafiúi meggyőződésem szerint a nemzetnek legbecsületesebb, legjobb, legnagyobb jóakarója volt, a nemzet fentartásának épen azon, csakhogy még életre valóbb, szellemétől viseltetve, melyből valaha a chazarok kánja által Eleudnek adott jóakaró tanács eredett) mind azon jogelvek s kormányszabályokat, melyeken Nagy Károly népeinek jólléte s önmagának neve híre dicsősége sarkallott, általvevén, a Károly népeinél eltünt boldogság a magyaroknál derült fel, még pedig kétszeres fénynyel; mert ő az idegenek számára egyszersmind menedékhelyet is nyitott, melyet a nemzetnek

példa nélküli vendégszeretete csakhamar Europa minden nyelvű népeinek s leginkább a németeknek gyűlhelyévé és szülöttök földénél sokkal kedvesebb — mert minden tekintetben boldogabb — hazájokká tett. De e vendégszeretetről tudós *Szabó Károlyunk* azon értekezésben, melyben Büdinger „Österreichische Geschichte" című iratával elbánt, bő tudománya s nemes szerénységéhez képest szólt. E részről hát őreá hivatkozom; a többiről, valamint áldomásunk ideje és helyéről nem sokára személyesen. Addig is élj, kedves barátom, boldogúl.

DIPLOMATIKAI TARLÓZATOK.

SZILÁGYI SÁNDORTÓL.

III.

Tudva van, hogy az 1565-ben Maximilián s János Zsigmond közt kiütött háborúnak egyik oka azon apróbb csatározások voltak, melyektől amannak hívei nem tudák magokat visszatartani. Következő levele a választott királynak e körülményről újabb adatokat szolgáltat:

János Zsigmond levele Báthory István magyar részekbeli főkapitányához.

Joannes Secundus Dei gratia electus Rex Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc.

Magnifice fidelis nobis sincere dilecte, salutem et gratiam. Quid nobis binis Iris vris scripseritis, intelleximus, clementer complectimur curam et vigilantiam vram, cui deinceps quoque studeatis et nos de omnibus rebus certiores reddatis. Commisimus Joanni Baronyay, ut ad vos veniat, et in Zathmar una vobiscum esse debet. M-co item Thomae Warkuth, ut et ipse se se apparet, et cum necessitas postulaverit, ad requisitionem vram praesto sit una vobiscum, dedimus mandatum etiam ad Ladislaum Radák et Michaelem Rasz ut vigilent, et una vobiscum fideliter agant atque inserviant; prae-

terea ad comitatum Zathmar super muniendo vallo Zathmarien. lras nras dedimus, Bombardarium quoque missuri sumus. Magistrum lustre in Hungariam emiseramus, qui nondum ad nos rediit, ubi redierit iterum emittemus, et tam equitum quam peditum solutionis curam habebimus. Vidimus et lras Kerescheny et exemplum literarum consiliariorum Regis Romanorum, sed postquam res in hoc statu versatur, quem vos quoque noscitis poterant Domini consiliarii tempestivius aliquantulo ista suis decantare nec permittere causam in tantam asperationem temere incidere. Vos enim ipsi scitis, quantopere conciliatione nostro etiam incommodo studuerimus, nunc tardiuscule et infrugifere consiliarii illi statuta sua in Articulis affundere judicantur. Etsi enim tranquillitati publicae et regno conservando semper officiose incubuerimus, Et pro dulci patria et regno nostro conservando nihil non tentaverimus, tamen imprimis dolenter ferimus fucum nobis fieri, ac dolo malo nobiscum agi sub sanctis induciarum velaminibus etc. et tamen non diffidimus innocentiae nostrae vindicem futurum Deum optimum Maximum per Christum filium liberatorem nostrum et tuiturum causam Regni nostri contra eos omnes, qui in mirabilibus supra se versantur. Bene valete. Dat. Albae Juliae 13. die Decembris Anno Dni 1564.

Joannes Electus Rex.

Külczm: Magnifico Stephano Bathory de Somlyo, Spmo Capitaneo nro. in partibus Regni ntri. Hungariae etc. fideli nobis sincere dilecto.

IV.

Huet Albert, ki hazánk múltjára a XVI. század végén fontos, de nem mindig jótékony befolyást gyakorolt, Báthory Kristóf által 1577-ben szászok grófjává neveztetett ki. A kinevező oklevél im itt következik.

Paria Literarum Judicis Regii Nobilissimi et spectabilis Domini Alberti Hutteri cum declaratione et pompa praesentationis Cibinii factae Anno Domini 1577.

Nos Christophorus Báthory de Somlyo Wajvoda Transilvaniae et siculorum comes etc. Memoriae commendamus, tenore praesentium, significantes quibus expedit universis

quod cum Anno praesenti superioribus Diebus, Augustinus Hedvig Regius Judex noster Cibiniensis, senio jam confectus, vita functus esset, Senatus ejusdem loci nos accedens, humiliter suplicavit, ut alium Regium Judicem juxta veterem loci illius consvetudinem, et legem ab antiquis Regibus et Principibus hujus Regni adprobatam et longo jam usu confirmatam, natum saxonem, eumque ex Senatorum numero eligeremus, et crearemus, quum ejus officii Collatio nostrae sit auctoritatis. Quorum supplicatione gratiose exaudita et admissa, volentes ipsos in antiquis eorum Juribus et Libertatibus, instar aliorum Regum et Principum praedecessorum nostrorum, gratiose conservare et tueri, eligimus potioris partis consiliariorum nostrorum suffragio, animo bene deliberato, electumque pronunciamus Egregium Albertum Sveg, Patricium et Senatorem Cibiniensem, quem ipsum idem Senatus, inter alios quosdam Senatores conscriptos, proposuit, missisque duobus Consiliariis nostris, magnificis Dominis Gregorio Apafi et Alexandro Kendi, tamquam commissariis nostris ad id specialiter deputatis, eundem Cibinii in Domo Senatoria ipso Senatu et Centum viris praesentibus vexillo Equestri Civitatis de more pro sollennitate adhibito declaravimus, tamquam personam ad hoc officium multis nominibus dignam et sufficientem, ex mera protestatis nostrae plenitudine conferentes et donantes eidem hoc officium Judicatus Regii, cum omni auctoritate, jurisdictione, pertinentiis, reditibus quibuslibet, quovis nomine vocatis, ad hoc de jure, et ab antiquo spectantibus et pertinere debentibus vita sua durante, concedentes eidem plenam potestatem judicandi, decernendi et alia omnia quae ad officia pertinent, agendi et exequendi, ita tamen, ut ipse quoque fideliter velit servire, et ea omnia quae ratione officii hujusmodi Judicatus regii ad ipsum pertinere videbuntur, summa fide et diligentia exequi debeat ac teneatur. Quocirca vobis prudentibus et Circumspectis Magistris Civium Judicibus terrestribus, villicis caeterisque Juratis Civibus, aliisque cujuscunque Conditionis Inhabitatoribus, ac promiscuae plebi Civitatis Cibiniensis, et aliorum quorumcunque locorum, septem et duarum sedium saxonicalium praesentibus et futuris sub Ju-

dicatu Regio constitutis et existentibus praesentium notitiam habituris, harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus amodo inposterum praefatum Albertum Sveg, vita ejus, ut praemissum, comite, pro vero et legitimo tenere, habere et cognoscere, Judicatui suo adstare, comparare, ipsique parere et obedire ac insuper ea omnia, quae ipse nomine nostro vobis dixerit et commiserit, ad dignitatem nostram, usumque publicum et mandatum nostrum spectantia, fideliter facere et exequi, modis omnibus debeatis et teneamini, ac quisque vestrum debeat et teneatur. Secus igitur nulla ratione feceritis. Praesentes autem quas impendenti Sigillo nostro communire fecimus, post earum lecturam reddi volumus et jubemus praesentanti. Datum ect.

V.

Forgács Zsigmond Báthory Gábor ellen Erdélybe beütvén, következő proclamátiót küldött:

Sigismundi Forgács Sacrae Caesareae Maiestatis Generalis, Exercitus in Tranniam Ductoris Litterae Anno 1611. die 4 Augusti.

Prudentes et Circumspecti viri, nobis Honorandi! Salutem et omnia bona! Constat jam proculdubio nos cum exercitu Sacratissimae Maiestatis, Domini nostri Clementissimi, in regnum hoc Transilvaniae ingressos esse ea intentione, *ut durissima servitute obpressos* Regnicolas in libertatem pristinam vindicaremus, et gratia Dei *) mediocres etiam successus hactenus fecisse. Idcirco Dominationes vestras quoque serio requirimus, ut hanc benignissimam suae Majestatis providentiam agnoscant, ad ejus tutelam confugiant, et sub ejus fidelitate sibi adquiescendum esse omnino existiment. Quod si fecerint, accepturae sunt illico a nobis Literas Protectionales sub quarum tuitione requiescere poterunt, interea donec fortiori praesidio opus iisdem erit. Haec easdem ita facturas esse sperantes, de reliquo eas bene valere cupimus. Ex castris ad Szász-Sebes, praesentis 4. Augusti. Anno 1611.

Sacrae Regiae Majestatis Curiae Judex Consiliarius et Superioris Hungariae Generalis Comes Sigismundus Forgács de Gimes.

*) *non* mediocres? *Szerk.*

VI.

Fridrik rajnai palotagróf levele Bethlen Istvánhoz, melyben tudatja, hogy a tanulás végett oda küldött fiára gondot viselend.

Fridericus Dei gratia Comes Palatinus Rheni, Sacri Romani Imperii Archi-Dapifer et Elector, ejusdemque in partibus Rheni, Sveviae et Juris Franconici Provisor et Vicarius, Dux Bavariae etc.

Illustris et Magnifice Vir, amice nobis dilecte! Jucundissimus nobis conspectus Filii Tui praeclarae indolis adolescentis, quem uti paterno plane adfectu nobis tradis, ita et pari adfectu ipsum suscipimus et amplectimur. Neque tantum nostris mandabimus, ut curam studiorum ejus gerant, quoad praeclarissima quaeque in tantam spem educatus informetur, sed et ipsi gaudebimus, si saepius nos convenerit, et quidquid dignum visu in aula nostra obvenerit, eo fruatur, assiduusque hortator erimus ad veram gloriam tendendi. Pluribus verbis non utentes, factis ipsis demonstrantibus, quam carum habeamus Pignus illud fidei nostrae concreditum. Vale. Dabantur Heidelbergae XIX. Aprilis. Anno a nato Christo MDC. IX. Fridericus E. Pr.

Külcím: Illustri et Magnifico Viro, amico nostro dilecto Domino Stephano Bethlen de Iktár, Transilvaniae Principis Consiliario et Supremo aulae Capitaneo, Comitatuum Huniadiensis et Maramarosiensis Comiti etc.

TÖRTÉNELMI ADATOK

GR. KEMÉNY JÓZSEFTŐL *).

I.

SYLVESTER JÁNOS EMLÉKEZETE 1551-ből.

Sylvester János, kinek a magyar nyelv s literatura iránti érdemei számtalanak, tudományos müveltségéért az

*) Közli Vass József tanár és könyvtárnok Kolosvárt.

akkori külföldiek által magasztaltatott [1]), a minek jeles tanubizonyságát lelhetjük akkori tudós Reisacher Bertalan verseiben, melyek 1551-ben ily cím alatt jelentek meg:

„Doctorum in Viennensi Academia brevis Depictio Autore Barptolomeo (így)! Reisachero Carintho. Christophorus Poppenheuser Thuringus Lectori (következik négy distichon) Viennae Austriae excudebat Egidius Aquila. Anno. M.D.L.I." Negyedrétben.

A Sylvester dicséretére írt versek ím ezek? „Ad perdoctum, ac Humanum virum *Joannem Sylvestrum*, artium et philosophiae Magistrum [2]).

„Quam piam prompsistis gremio vos munera Musae!
O quantos nutris Hungara terra viros!

[1]) Tudományáért dicséri Sylvestert Melanchton is azon levelében, melyet 1537-ben Nádasdi Tamáshoz írt, e szavakkal: „Joannem Sylvestrum etiam hominem doctum Celsitudini Tuae commendo." — Lásd Ribinyi, Mem. eccles. Aug. I 40. 41.

[2]) Sylvester János 1544-ben a bécsi egyetemnél a zsidó nyelvnek rendes tanítója volt, és ugyan akkor bocsátotta közre ily című munkáját: „De bello Turcis inferendo Elegia nunc primum et nata, et aedita. (így!). Psalmi: Deus venerunt gentes ect. Paraphrasis. Cum audieritis praelia, et seditiones, nolite terreri. Lucae XXI." — A címlap tulsó felén: „Ad Lectorem Carmen Endecasyllabum." — A következendő lapon Sylvester ajánlólevele: „Serenissimo Romanorum, Hungariae, Bohemiae ect. Regi Ferdinando Infanti Hispaniarum, Archiduci Austriae, Duci Burgundiae etc. Johannes Sylvester Pannonius S. ..... Viennae 15. Kalen. Febrarii. Anno 1544." Ezután pedig: „Ad principes Chfistianos de Bello Turcis inferendo consultantes Elegia, *Joanne Sylvestro Hungaro, Professore Hebraicarum Litterarum Publico*, Authore." Ezen „Elegia" után következik: Deus venerunt gentes in haereditatem tuam ect. Paraphrasis. Eodem Autore." — Ennek vége után, az utolsó lapon: „Caeterum libuit hic inter prodigia recensere, quod proxime contigit. Nondum enim capta urbe *Albensi (Székes-Fejérvár)*, reges apum, examina e stationibus suis eduxerunt, quae etiam quasi impendentis mali praescia, avolarunt. Contra, capta urbe alia advolarunt, ac in urbis theatro, in loco, ubi damnati plecti solent, uvam suspenderunt non sine superbissimorum victorum admiratione, quae postea in caput illorum recidit, illosque evertit." — Valamivel alább: Viennae Pannoniae excudebat Joan. Syngrenius. Anno. M.D.X L IIII." Negyedrétben, három s fél ívre nyomtatva.

Foelices Musae foeliciaque Hungara prata,
Quae datis hosce viros ex Helycone sacros!
En tua Maeoniis Sylvester tempora limphis
Unxit Tritonis, quae tua fata juvat.
Hungaricae Graecam, Solymam, lingvamque Latinam
Addis Pieridum roscida templa colens,
Et quanquam pedibus fato vexeris accerbo,
Artibus at praestas, ingenioque vales."

Életének, és szenvedett viszontagságainak töredékét pedig írta le maga Sylvester következendő című munkájának első Ferdinánd királyhoz intézett ajánlólevelében:

„Querela Fidei, ad Serenissimum Romanorum, Hungariae et Bohemiae etc. Regem Divum Ferdinandum. Autore *Joanne Sylvestro Pannonio*. Viennae Austriae Joannes Carbo excudebat. Anno. M. D. L. I." Negyedrétben.

Sylvesternek csak most érintett leirása ez: „Cum praeteritis hisce diebus cum mandato Serenissimae Majestatis tuae in agellum mihi per M. T. S. collatum venissem, ab eo deturbatus iterum sum, seditione rusticorum in me iterum moto. Qui etiam jussu Officialium parati erant mihi vim inferre, nisi parva admodum corporis declinatione periculum evasissem, in tutumque me, uxore, liberis, bonisque omnibus in periculo relictis, recepissem. Qui etiam nunc incertis oberrant sedibus, omniumque ludibrio, et injuriae expositi, vitam in maerore, et lachrimis agunt . . . . . Fides queritur hic se injuste opprimi, praesidiumque implorat (e t. i. ezen könyvnek tárgya), ita et ego, qui sub tutela et praesidio M. T. S. sum, et fidei Christianae, cum caeteris, qui juventutis informandae studio in hac schola (Viennensi) ejusdem S. M. T. tenentur, sincerus cultor. . . . . Viennae octava Mensis Octobris. Anno. M. D. L. I."

II.

EGY ADATKA ERDÉLYI SZÁSZAINKRÓL.

Hogy erdélyi szászaink a mohácsi vésznapoktól kezdve a Szapolyaiakat nem kedvelték, és I. Ferdinánd részét hol

nyíltan, hol titokban is követték légyen, arról tanubizonyságot tészen az, ami a következendő című könyvben mondatik:

„De continuo Germaniae periculo, Thurcorum astutissima nequitia sic volente. Sermo lugubris omnibus Christianis dictus, et scriptus. Authore Rodolpho de Capsis, Pomerano.“ — A könyv végén: „Augustae Rheticae, Philippus Vlhardus in platea Templaria Divi Huldrichi excudebat. M.D.LII.“ — Negyedrétben, egy s fél ivre nyomtatva.

Ezen beszédnek ide tartozó szavai ím ezek: „Quousque tandem expectabis o Germania? — Ungariae olim florentissimaeque fortissimaeque pars major nefandissimorum Thurcorum tutelae jam succubuit Zapuliae domus perfidia eo quam maxime, et quam nequissime adlaborante. Nobilissimum hoc Regnum si Christianitati totum periret, an non putas viscera quoque Tua mox Thurcorum tyrannidi patescere posse? Transylvania generosissima Hungariae pars, et sub Hunadiis (Hunyadiak) Kenisiisque (Kinisi) Christianitatis contra Thurcorum saevitiem antemurale fortissimum, multoque Christiani sangvinis cruore defensum, ipsa quoque latissimam jam aperuit immanissimis Christianitatis hostibus portam, quam Germanorum ibidem degentium, Comitatumque *Saxonum* efficientium manus, (etsi ipsi Serenissimo ac potentissimo D. D. Ferdinando Caesari semper addictissimi, *missaque nuper non sine periculis legatione*, se perfidi *Zapulii Comitis* infanti, ejusque matri minime fidere, e contra vero Serenissimo Caesari ab initio regiminis ejus, cum propriarum etiam fortunarum periclitatione fere continua, palam, et in secretis quoque semper observandissimos fuisse adtestati fuerint (vix tamen in tanta eorum paucitate iterum obcludere poterunt. Peribant certe hi in ultimos Thulae Christianae agros fato disjecti, interque colluviem tot inimicorum jactati, nisi ipsa magna Germania mater de eorum conservatione mature prospexerit.“

III.

ISTVÁNFI PÁL HALOTTI EMLÉKEZETE *).

Hazánk Liviusának Istvánfi Miklósnak apja Kisasszony-

*) Istvánfi Pálról, ki költőink közt, mint a regényes költői

falvi (Baranya megyei) Istvánfi Pál 1553-ban elhalálozván emlékére következendő című könyv jelent meg:

„Epitaphium Clarissimi Viri, Nobilitate Generis, Virtute, et Eruditione praestantiss: Domini Pauli Istvánffij a Kysazzonffalva, Sacrae Regiae Majestatis Consiliarii, scriptum a *Francisco Theuke*. Viennae Austriae excudebat Michael Zimmermannius. Anno. M.D.L.III." Negyedrétben, $1^1/_4$ ívre nyomtatva.

A második lapon látható Istvánfi Pálnak egy kigyótól átfogott ősi címere, u. m. egy, koronán álló, s orrában tört tartó sas, ez alatt pedig:

„In insignia Pauli Istvanfii *Gabrielis Zentgeworgii* [1]) Szentgyörgyi Phalecium:

Altilem Jovis, ungvibus coronam
Calcantem nitidam, trucique rostro
Mucronem medium nimis prementem,
Marginem colubre ambiente scuti,
Paulinae domui dedere prisci
Reges Pannoniae in perenne pignus
Virtutis, nimioque comparat
Gestamen decoris cruore quondam."

Ez után következnek *Tőke Ferenc* által *Istvánfi Pál*, s hajadon leánya *Istvánfi Erzsébet* halálára latin versekben írt „Epitaphium"-jai; — az után pedig ugyan *Tőke Ferencnek* latin versei ily cím alatt: „Filia matrem obitu suo moerentem consolatur." — Ezek után pedig: „In mortem Pauli Istvanfii singulari pietate, et doctrina viri, Epicedium, *Gabriele Zentgeworgio* autore," — a melynek itt következő töredékeiből bizonyos, hogy Istvánfi Pál Pataviában latin s görög nyelvet, csillag- és természettant, s a törvényeket tanulta, Olaszhont átutazta, s végre első Ferdinánd király titkára lett:

elbeszélés megkezdője, érdemel figyelmet, l. többet *M. Irodalmi Kézikönyvem* I. kötetében. *Toldy F.*

[1]) *Szentgyörgyi Gábor* Nádasdi Tamásnak titoknoka volt (lásd Kollárt in Lambec. col. 714), s ő írta a következendő című munkát is „Elegiae aliquot de aerumnis Pannoniae inferioris. Witebergae. 1552." Nyolcadrétben.

„Quo sol bis senos orbis convertere cursus
Assolet, et caeptum carpere rursus iter,
Hoc spacio Istwanfij Patavina dicitur urbe
Ingenium studiis excoluisse bonis,
Ac didicisse prius famulas industrius artes,
Fervidus et lingvas consociasse duas.
Post cito divitias animo cumulare pudicas,
Condere et ingenuas pectore caepit opes.
Nec tantum occultas naturae quaerere vires,
Quur varias subeant corpora cuncta vices,
Corpora sed studuit pariter caelestia nosse,
Quos teneant axes, quam teneantque viam.
Quo quodvis spatio proprium percenseat orbem,
Quam mittant et in haec inferiora luem,
Quur multos Hyades imbres ex aethere fundant,
Quur nimio Syrius torreat igne solum.
Quae ratio a nobis Phoebum discedere cogat
Longius, et solitam mox reparare viam.
Aurea quid variet toties sua cornua Phoebe, (igy)!
Et modo deliteat, luceat ipsa modo,
Quurque dies fiant interdum noctibus aequi,
Nunc nox augmentum, nunc capiatque dies,
Quid generet noctu flagrantes aethere flammas,
Quid, quae spectamus plurima visa, polo.
Vix dum Aries Phoebum quinto in sua tecta vocarat,
Jam Paulus tantas mente tenebat opes,
Quas quamvis animo decus est comprendere summum,
Divinae ac mentis pignora clara refert.
Non tamen hoc Paulus potuit consistere cursu,
Tam vehemens studii pectore flamma fuit.
Sed caepit sensim sacratas discere leges,
Posset ut his patriae consuluisse suae.

. . . . . .

Proposito hoc Paulus divinas noscere leges
Arsit, et optatum contigit ille suum.
Nec tumidos, Latio rediens, in pectore flatus
Gessit, nec fastum praetulit ore gravem.

. . . . . .

Haec tam divinae sublimia munera mentis
Cum quosvis hominum digna favore forent,
Plurima Fernando pariter monimenta probasset,
Secretis voluit mox adhibere suis.
Sedulus hic etiam Regi servire studebat,
Praeclaram monstrans cuncta per acta fidem.
Impete quo carpsit vanissima dogmata mundi,
Quae verae impediunt Religionis iter?
O quam nutantem patriam fulcire cupivit,
Et res afflictas restituere loco.
Longius et Paulo si vivere fata dedissent,
Plura suae mentis jam documenta daret." [1])

Végre következnek említett Szentgyörgyi Gábor latin versei: „in immaturum obitum castissimae virginis *Elisabethae Istvanfij*, quae post *pientissimi patris obitum paucis diebus* decessit."

IV.

VERANCSICS ANTAL EMLÉKEZETE 1558-ból.

Hajdani tudós e hazánkfia életleirásához tartoznak Lazius Farkasnak e sorai: „Graeciam olim *Antonius Vrantius* Episcopus Agriensis in lucem proferet, ut qui legationibus suis Thraciam praesertim, ac minorem Asiam peragravit, et in geographorum lectione quam versatissimus est." — Láziusnak e sorai olvashatók pedig a következendő című munkájának első Ferdinánd császárhoz intézett ajánlólevelében:

„Commen: Rerum Graecarum libri II. In quibus tam Helladis quam Peloponnesi, quae in lucem antea non vene-

[1]) — Ezen versekben történetirónk *Istvánfi Miklósról* nem tétetik emlékezet, holott egykoru boszniai püspök *Balásfi Tamás* irásaiból, melyeket Kollár Lambeciusnak kiadásában col. 714., azután pedig Pray György Annaleseinek negyedik darabjához írt előljáró beszédében újra kiadott, bizonyos, hogy Istvánfi Miklós Istvánfi Pálnak *Gyulai Hedvigtől* 1538-ban Kisasszonyfalván (Baranya megyében) született fia volt. Mivel pedig Istvánfi Pálnak nem csak Gyulai Hedvig, hanem *Garai Erzsébet* is (*Garai Miklós* leánya. Lásd: Lehoczki. Stem. II. 203) nője vala; mindezekből tehát valószínü, hogy Gyulai Hedvig, a historicusunk anyja Istvánfi Pálnak első nője, Garai Erzsébet pedig második nője volt, és hogy ez az, aki 1553-ban férje, és Erzsé-

runt, explicantur. Inclytis Prin : divo Ferdinando Rom. Imp. Max. et Maximiliano Boh. Regi serenissimo consecrati. Autore Wolfgango Lazio Medico et Historico caesareo. 1558." Egészrétben.

V.

MAGYARORSZÁGNAK, ÉS RÉGI SZOKÁSAINAK LEIRÁSA 1573-ból.

Az alább következendő leirása Magyarországnak és régi szokásainak nem csak azért érdekes némileg, hogy 1573-beli, hanem azért is, mert abban nyomát látjuk annak, hogy a régi magyar sajátos betűknek emléke a külföldön, és használása hazánkban az említett időkorban feledékenységbe egészen még nem jött vala.

A könyvnek, melyből ezt merítjük, címe ez:

„Omnium Gentium mores, leges, et ritus ex multis clarissimis rerum scriptoribus a Joanne Boëmo Aubano Teutonico nuper collecti, et novissime recogniti. Tribus libris absolutum opus, Aphricam, Asiam, et Europam describentibus. Antverpiae. Excudebat Joann : Withagius, sumptibus Viduae, et haeredum Joannis Stelsii. M.D.L.XXI." Nyolcadrétben, 486 lap.

A fen érintett leirás pedig a 295-dik laptól a 300-dik lapig így következik:

„Hungaria nunc sane ea regio est, quae olim Pannonia fuit : licet haec hodie illius fines in totum non impleat, nec late quondam patuit, quam hodie Hungaria. Enimvero a

---

bet nevű leánya halála után még élt. — Ami pedig történetirónk Istvánfi Miklós gyermekeit illeti, azok négyen valának, ú. m. egy fia, aki Balásfi Tamás fen érintett irása szerint, életének negyedik esztendejében elhalt, — és három leánya: 1. *Istvánfi Éva Draskovics János* nője, kiről alább lészen emlékezet, — 2. *Istvánfi Kata Keglevith Györgyné*, kiről maga Istvánfi Miklós ezt írja : „filiam vero meam Magnifico Georgio Keglevith despondi, quam ut ante bellicos tumultus elocem, magnopere urget." — és 3. *Istvánfi Orsolya*, Lucsei *Dóczi Jánosné*. Lásd : „Tudományos Gyüjtemény. 1829." XII. 36. — Lehoczki „Stemm." II. 205. csak Évát s Orsolyát, — Windisch pedig : Ungr. Magaz. I. 29. 30. csak is Orsolyát említi.

Laytha flumine inferiorem tantum Pannoniam usque ad Savum amnem complexa, ultra Danubium Poloniam attingit, terramque complectitur, quam Gepidae et Daci tenuerunt: patetque imperium gentis multo latius, quam terrae nomen. Erat haec terra, ut prisci rerum scriptores habent, novem circulis, quos *hagas* germanica lingva dicimus, circumdata, quorum singuli ita stipitibus quernis, sive faginèis, vel abiegnis extructi erant, ut de margine ad marginem viginti pedum spatium tenderetur in latum, totidem erigeretur in altum: civitas autem universa aut durissimis lapidibus, aut tenacissima creta repleretur: porro superficies vallorum eorundem integerrimis cespitibus tegeretur. Inter quorum confinia arbusculae plantatae erant, quae abscissae, projectaeque ut plurimum herbas et frondes proferebant. De primo autem circulo ad secundum viginti milliaria teutonica protendebantur, et inde totidem ad tertium, et ita usque ad nonum, quamvis alius alio semper contractior erat. Intra hos aggeres vici, villaeque ita constitutae, ut ab una ad aliam vox hominis audiretur. Aedificia validissimis muris praemunita: portae non satis latae propter hanc causam, ut per eas latrocinandi gratia quaqua versum exire, ingredique facile possent. Tubarum clangore unus circulus alteri cujuscunque rei certa signa dabat."

„Pannones ab initio eam terram tenuerunt, Paeones olim dicti, inde Huni habuere gens scythica. Mox Gothi ex insulis germanici oceani profecti, post Gothos Longobardi ex Scandinavia etiam oceani insula: novissime Hungari ex alia *Hungaria Scythica* egressi [1]), quae non longe a Tanais ortu extat, et *Juhra hodie dicitur*: misera adhuc regio, utpote sub frigidissimo coelo jacens, duci Moscoviae tributaria. Non tamen aurum, argentumque, quibus omnino carent, sed preciosas animalium pelles Sabellorum, scismorumque pendunt homines. Non arant, non seminant, neque panes non habent: ferarum carnibus, et piscis vescuntur: aquam potant: sub tuguriis ex virgultis contextis inter densas silvas humiliter habitant, unde fit, ut homines silvestribus feris commorantes vestimentis se non laneis, neque lineis indu-

[1]) — Itt következik ázsiai régi hazánk leirása.

ant, sed pellibus nuper aut lupo, aut cervo, ursove detractis. Solem, lunam, astraque, alia alii adorant, et quicquid eis primum occurrit. Propriam lingvam habent. Corallia piscantur, et balenas, ex quarum cute rhedas, bursasque faciunt, axungiam pro impingvatione servatam exteris nationibus vendunt. Mediocris tumoris montes ad eam partem, qua oceano incumbit, habet, quo pisces quidam Mors vocati dentibus se promovendo scandentes, dum superiora nacti ulterius nituntur, praecipites decidunt, et moriuntur, eos illi colligunt, eduntque, dentes, quos latos et albos valde habent, reservant, et mercatoribus pro mercibus aliis permutant. Manubria cultellorum ex illis optima parantur."

„Habet Hungaria nostra ad occasum Austriam et Boëmiam, ad meridiem Illirici partem, ad orientem solem *Serviam*, quam Triballi, et Misii tenuerunt, nunc a quibusdam *Sagaria* vocatam; ad arctum et boream Poloni, Moschique finitimi. Urbs regia est *Buda*, a Buda Athilae fratre appellata. Ager regionis quatenus colitur, tritico fertilis est, auro atque argento dives. Mirum est, quod indigenae narrant: esse in Pannonia rivum, in quo si saepius ferrum mergatur, cuprum fieri. Viri vestes superne excavant circa interscapilium: linea subtus tunica, circa collum, et humeros quadamtenus apparens, quam partem serico, et aureo fere omnes exornant, indifferens in caliga, cothurno superinducto, capillos inungunt, concinnantque, lineo galerico contegunt, raroque, nec nisi in otio resolvunt, qui mos et a plerisque germanis observatur. Mulieribus vestitus strictior, et ad collum subductus, ut omnia tegantur. tantum lineae tuniculae ora emineant preciosissime ornata: vestibus togam superinducunt, serico caput, aut lineo componunt velamine, ac praeter oculos et nasum, cetera fere abscondunt: *gemmis et margaritis vulgo utuntur* [1]) Cothurno calceantur viri, faeminaeque ad media

[1]) Érdekes azt itt megjegyezni, hogy magyar asszonyaink 1573. öltözetének leirása igen is egyezik azon 1534-beli leirással, mely a következendő című könyvben olvasható:

„Seb. Francken. Weltbuch: spiegel und bildtniss des gantzen erdbodens in vier bücher, nemlich in Asiam, Aphricam, Europam, und Americam gestellt und abteilt . . . . . nit aus Beroso, Joanne de

crura inducto : annum lugent defunctos, et quosdam biennis. Barbam rasitant praeterquam superiore labro. Orthodoxae fidei cultus ex lege judicant. Est et alia judicii ratio, si causa anceps sit, nec aliter liquere possit, *lis ferro decernitur* : *reus et actor dimicant.* Rex, aut qui regis vicem gerit, spectat, judicatque secundum eum, qui superior fuerit; satis vicisse credunt, cujus adversarius aut pugna (így!) cunctantius inibit, aut lineis areae, quibus pugnae locus circumscribitur, exciderit. Qui ex equo dimicant, lancea prius, dein gladio utuntur. Pedites praeter verenda, cetera nudi pugnant. Suus genti sermo, etsi Boëmo non multum absimilis. *Habent et priuatas literas, sed romanis libentius utuntur.* Ferox hominum genus, et in bello validum, equestri praelio magis, quam pedestri idoneum. Regis imperio parent, aut regiis ducibus. Cataphracto equite in bello utuntur, et levi armatura, sed parcius omnino, turmatim confligunt, non tamen toto agmine. Nulla gens christiani nominis Turcarum arma magis exercuit. Nulla ab his rursus magis exercita est, adeo paribus animis, varioque eventu est semper utrinque bellatum. Alia Hungaris, quae huius mater est, linguaque et moribus pene adhuc illi similis, ritu barbarico vivit, idolis servit."

VI.

A SZOMBATHELYI ZSINAT S AKKORI JEZSUITÁK EMLÉKEZETE 1579-ből.

Draskovics György győri püspök és választott kalocsai érsek 1519-ben augustus másodikára zsinatot hirdetett Szom-

---

monte villa, S. Brandons Histori, und dergleichen fabeln, sunder aus angenommen glaubwirdigen erfarnen weltbeschreibern müselig zu haufftragen ..... vormals dergleichen in Teutsch nie ausgangen..... Gedruckt zů Tübingen durch Ulrich Morhart. 1534." — Egészrétben. — Az említett leirásnak pedig szavai ezek : „Die Weiber gehen allerdings erber gar bedeckt, und den Kopf gehuld, das man in nichts, dann die Augen, und Nass sihet. Doch brauchen sie sich seer edels gesteyns, und perlen. Der Weiber überschlag und saum an den Kleydern, und was vor dem mann heraussichtig ist, das ist kostlich geschmuckt. Sie tragen ob allen Kleydern eyn husecken oder langen roch ..... Haben seltzam schüh, oder stiefeln bede mann und weib, schier wie bundschüch." — A régi magyar öltözetre még visszatérünk

bathelyre, főleg a tridenti egyházi végzések Magyarországra való alkalmaztatása, és teljesítése végett. Ezen zsinat kezdetén *Horváth Márkos* jezsuita pap beszédet tartott, melyben kemény színekkel s szavakkal festvén le a római vallást nem pártolóknak törekvését, hallgatóit az azok elleni erélyes működésre buzdította. Ezen beszéd, s nem különben az említett zsinatnak (melyről még Péterfi Károly sem emlékszik) határozatai nem sokára azután ki is nyomattak Prágában ily cím alatt:

„Acta et constitutiones Dioecesani synodi Jaurinensis, sub Rev: in Christo Patre ac Domino *Georgio Draskovitio* Electo Archiepiscopo Colocensi, Dei et Apostolicae sedis gratia Jaurinensi Episcopo, S. C. R. M. Consiliario, et per Regnum Ungariae summo Aulae Cancellario ad 2. diem Aug. indictae, et per triduum *Sabariae* patria S. Martini Episcopi habitae. Pragae. typis Georg. Melantrichii. anno 1579." Negyedrétben.

A fen említett beszéd és zsinat kedvetlen érzést szült a helvetiai vallást követőkben olyannyira, hogy ezeknek biztatására *Beregszászi Péter* [1]) nagyváradi lelkész ösztönözve és kötelezve érzette magát említett Horváth Márkos, és általában a magyarországi jezsuiták ellen a sajtó utján is fellépni, és következendő című könyvét közre bocsátani:

„Apologia pro Ecclesiis reformatis, actis impiis Synodi Sabariensis opposita: cum praefatione ad Illustrissimos Transsilvaniae Praesides. Seriem libri, et quorumdam additorum versa pagina indicat. Ps. 62. v. 4. Quousque machinabimini perversa contra unumquemque? universi vos conteremini, eritisque tamquam paries inclinatus, et maceria impulsa. Varadini excudebat Rodolphus Hoffhalterus. 1585. Nyolcadrétben. — Ajánlotta e munkáját Beregszászi Péter: „Illustribus et Magnificis Dominis D. *Alexandro Kendi*, D. *Wolfgango Covacciocio* (*Kovacsóczi*), et D. *Ladislao Somborio* inclyti Regni Transsylvaniae, sive veteris Daciae Praesidibus optimis, et laudatissimis, dominis, et patronis Ecclesiarum ex Dei verbo reformatarum benignissimis." — Minő nagy mértékben kárhoztatták pedig az akkori hazánkbeli helve-

[1]) Beregszászi Péterről lásd: „Bartholomaeides. Mem. Hung." 25. l.

eiai vallásuak a jezsuitákat, annak bizonyságára szolgáljanak az ajánlólevélnek e szavai: „Ille Dei, et hominum hostis ..... conscripsit .... novas .... nonnullas Monachorum Legiones, Jesuitarum videlicet numerosa agmina, qui quidem Monachi Jesuitae, sic a Jesu per summam blasphemiam ipsi a se ipsis appellati, cum Iscariotae potius fuissent dicendi, homines hypocritae introrsum turpes, speciosi pelle decora, imperato actutum reliquis Monachis, veluti seriphiis quibusdam ranis silentio, disputando, atque scribendo, et viriliter satis in causa Papali tutanda se se gerendo, multorum animis imperitorum hanc spem ingenerare nostro tempore sunt visi, fore, ut aliquando Papatus intermortuus, maximo totius mundi applausu reviviscat."

Beregszászi könyvének kiadása után nem igen sokára a jezsuiták egész Erdélyből az 1588-ban, december 8-kán Meggyesen tartatott országos gyülésnek 5-dik törvénycikkelye által kiutasíttattak; — így kivánta ezt az akkori mind két részről türedelmetlenség, és indulatosság. — A törvénycikknek szavai ezek: „Occurrál penig először a Jezsuitaszerzet, kiért Nagyságodat (fejedelem Báthori Zsigmondot) instantissimis nostris precibus bántanunk kellet. Mozdított, (praeter alias innumeras rationes, melyeket Nagyságodnak proponáltunk, és hogy ez a szerzet hazánknak romlására, és posteritásunknak vezedelmére tendálna, bővségesen megmutattuk) ami eleinknek dicséretes cselekedeti, és végzése, melynek általa Isabella királyné asszonynak bejövetelének előtte ez a pontificia religio minden professorival, és szerzetesivel, communibus omnium votis, et paribus suffragiis mind ez hazánkból, mind penig Magyarországból kiigazítatott volt; sőt következendő időnkben is, királyné asszonyunknak tudni illik bejövetelének utánna in generalibus regni comitiis, a mint akkor anno 1556-ban költ artikulus megmutatja, azoknak megtérésökre, avagy az országba viszszahozásukra minden útat elrekesztettek ezzel is, hogy jószágukat confiskálták, és sub gravi interdicto e féle szerzettől in perpetuum elszakasztatták. Ilyen méltó okokból való könyörgésünket azért, mellyel Nagyságodat megtaláltuk, hogy Nagyságod a szerzetes Jezsuitákat birodalmából kiküldené, hogy Nagyságod

szeme eleibe vévén szivébe bébocsátotta, és kegyelmességét, hozzánk való szeretetét ezzel deklarálta, hogy kedvünk szerint való választ tett, Nagyságodtól nagy hálaadással veszszük mint kegyelmes urunktól fejedelmünktől. Végeztük azért országul, három nemzetül, Magyarországi atyánkfiaival egyetemben, hogy a dato praesentium computando, 25 nap alatt ezek a szerzetes Jezsuiták mindenünnen a Nagyságod birodalmából mindenestől kimennjenek, és soha ez a szerzet, minthogy még florente pontificia religione in regno Hungariae soha hirrel sem hallatott, többé az országban bé ne vétessenek."

MAGYAR IRODALMI BEREK *).

TOLDY FERENCTŐL.

XIV.

SZÓTÁRI KIS ADALÉK A XVI. SZÁZADBÓL.

Fáy Alajos úr emődi könyvtárában azon deák Homérhoz, mely Erdősi Magyar Gramatikája egyetlen fenmaradt példányát mint alligátumot az elenyészéstől megmentette, több lap fejér papiros találtatik hozzá kötve, melyekre holmi deák magyarázó jegyzetek irattak Homérhoz. Ezek folytában a következők is olvashatók:

„Texere *zwny*, deinde textrices *zwne Azzonyok*" (szöni, *szöve* asszonyok).

Az utóbbi participiális forma (szöve) a ma már kirekesztőleg divatos szövő helyett. Az ómagyar nyelvben jártasok jól ismerik e formát mind mellék, mind főnevekben, péld. üde = üdő, esztende = esztendő, idvözite = idvözítő; sőt egy pár ily régi képzés maig is ajkainkon forog, anélkül hogy észre

*) E cím alatt az előbbi folyamokban már több érdekes kisebb adalékok közöltettek a magyar irodalomtörténethez. Az utolsókat a XI. XII. XIII., a múlt évi februári füzet hozta. Koronként ismét folytatjuk.

vennők, mint péld. *szüle* = *szülő* (szülénk, szülétek); *szenge*, tulajdonkép zsengő; *ürge*, ürgő (ige : ireg vagy ürög), *fürge* (az avult fürgő helyett, melynek mély formája : forgó); perge: pergő, *lenge* : lengő stb; sőt mély hanguakban is : *csusza* : csuszó; *kapa* : kapó; *monda* : mondó (innen : mondóka); *vizsla* : vizsló (mert hogy itt a *vizs* gyökérből képzett vizs*ol* ige rejlik, nem szenved kétséget; ugyanebből lett, más képzővel, a vizs-og is, melynek a vizsgál csak ismétlője); *kajla* : kajló (azaz hajló); *duzma* : duzmó (a duz gyökér adván a holt duzom igét, mint a ter (tér) a terem igét, s mint ama gyökér a duzog, duzzog-ot is adta)stb. Az *a e* azonban nem mindig participiális képző; s különbözik természeténél fogva ama másiktól, mely *nevek*ből új neveket képez, mint az ilyekben: gomb: gomba, káb (ahonnan káb-ul) : kába, kor : kora; valamint az értelmet nem változtató kihangzásoktól : ap : apa, máj : mája, öcs. öcse, méh : méhe stb. Qui bene distinguit, bene docet. A magyar nyelv egyszerű — szervezetében, de gazdag, létegekben.

„Monomachya Vngarice *harcz* vel *bay*."

„Vtris (értsd uter) est sacculus coreaceus Vngarice *tölew*." (tömlő).

„Patera est genus poculi, Vngarice *cupa* seu *czeze*" (kupa, csésze).

„Chalybs est durissimum ferrum, Vngarice *Acyl*" (acíl, acél).

„Lamina *zeleth. keynyer*."

Itt ismét méltó leszen kissé megállapodnunk. A *kenyér* szó etymologiája e hely által váratlanul teljes felvilágosítást nyer. Első értelme tehát ismeretlen szójegyzőnk szerint *szelet*; de különbözik még is ettől, mert nem a szelétől, hanem némely „szeletek" vagy — amit a szójegyző itt ekép akart kifejezni — laminák kerek formájától vétetett. S hogyan? A „kenyér" betüátvetéses formája a *kerény*-nek, mint a *tenyér* a *terény*-nek, melynek a *ter* (ter-ül, ter-jed; tér) gyökértől eredése jelentésénél fogva is (kiterült kéz) aligha kétséges. Mind a két szó ezen elsőbb formáit (kerény, terény) már az akademia is észrevette a „Magy. Nyelv Rendszerében" 1846., bár mindkettő szótáraink szerint csak helynevekben maradt fen. Honnan tehát e *kerény*? A *ker* gyökértől,

mely a kerek, kerül, kerít, kert stbnek adott létet, s nyíltabb formája a *kör*-nek, melyből viszont a körös, körül, környék stb eredtek. A kerény tehát valami ker v. kör alakú test, kerek szelet; s így ennek betüáttételes formája sem egyéb. S valóban a *kenyér* is nem mindig többé kevesbbé kerek alakú sütemény-e? Neve tehát formájától vétetett, s nem valamely *keny* holt gyökértől, melynek legalább semmi további nyoma nincs. — Ha tehát eddig mosolyogtunk Dankovszky származtatásán, ki a kenyérben is, mint legtöbb eredeti szavainkban, idegen szót látott, s azt az általa csinált görög *κονιόαρτος*: konioart-ból süti ki, mely neki „*cinericius panis, Aschenbrod*“ (még e deák és német szó sem tesz egyet, amaz hamukenyér?, ez meleg hamuban sült kenyeret jelentvén), s melyhez neki ugyan jó étvágyat kivánunk, de melyet a magyarok a görögöktől ugyan nehezen vettek volna át! — most már biztosb alapon méginkább mosolyoghatunk.

„Brachtea *reezsik auagy arany*“, értsd: réz sík avagy arany sík. — Ismét:

„lamina est ferrum diffusum late, *plee* unga.“ azaz: pléh.

S szójegyzőnk német helyesirására nézve ide írjuk ezt is:

„Agazo Ain Ezel traiber.“

Végül ide jegyzem, hogy ez a Homer Kölnben 1521-ben nyomatott, a hozzá eredetileg kötött Erdősi, mint tudva van, 1539-ben; s hogy a könyv 1577-ben már német emberé volt, e beirás szerint: „Johannes Fabricius Servestanus anno tomini 1577. Quos capio perto, quos non capio mihi seruo.“ s hogy így az első (magyar) birtokos 1539 és 77. közt tette szójegyzéseit.

— Ezek után van talán okom ismételni régi kérésemet: Tekintsük meg gondosan minden régi könyv belső tábláit, beirásait, *befirkálásait*: sokszor azokban különféle becses dolgokat találunk. Ilyekből sikerült Beniczky korát meghatároznom; ilyekből a könyvek árait különféle időkben; ilyek közt találtam egy szép jegyzést Heltai Gáspár jelleméről; historiai, genealogiai adatokat, régi magyar versecskéket, énekeket, recipéket, s ez uttal íme — néhány becses adatot szóismeretünkhöz.

XV.

EGY 1619. ELŐTTI MAGYARORSZÁGI DULCAMARA.

Lugossy József úr, m. akademiai tag, debreceni könyvtárnok és tanár ajándékából birok egy hárant kis 16rét levelet, melyet Szikszai Fabricius Balázs szótára Ujfalvi-féle debreceni 1619-ki kiadásának egy *még ezen évben kötött* példánya táblájából fejtett ki, s mely tanuságot teszen arról, hogy azon század elején is jártak már nálunk is kurúzsok és nyeglék, hatalmas egyetemes gyógyszereiket árulva, nem csak, hanem hogy érdemesnek, sőt szükségesnek tarták ezekhez *magyar* utasítást is nyomatni. A kis emlék, mely egy pár nyelvtani és korrajzi vonást nyújt, betühíven így következik:

„*Az Electuariumnak, azaz, á Terjeknek hasznáról.*

Először. Ez Terjek jo minden fele mereg ellen, es ha szinten azt ember sokaig nálla hordozta volna- is, mely mereg szokott öszve gyűlni az sürü ködökből es az sürü Eghből, avagy mellyet ember vagy etelben vagy italban valamely gonosz akaroja altal talalt volna be venni, es hogy mikor immar embernek teste annira reszket mint ha hideg lelné, vegyen az Terjekben egy Bab szemnit, es igya megh melegh borban avagy eczetben, es magat erössen be takarván, jol izzadgek utanna hasonlokepen mindenfele hideglelesbenis az szerint elhetni vele, es Isten utan hasznal. Tovabba Pestisnek idejen minek előtte ember hazabol ki menne, vegyen egy borso szemnit az szajaban, es igy az napon Isten utan nem kel Pestistől felni. Annakfölötte hurut ellen es az ki nehezen veszen lelegzetet, az vegyen naponkent egy egy borso szemnit az szajaban, mely sokfele betegsegek ellen is jo, mert az meg hidegült termeszetet meg melegiti, az vert is meg tisztittya. Vegre az mely barom marha, avag' etelben avag' italban vala . . . merget talalt volna el nyelni, egy Bab szemnit adgyanak, tiszta vizben az torkaba töltven, es hasznal."

A másik oldalon:

„*Az Vörös Ihrnak hasznarol.*

Először, Az Vörös Ihr jo hurut es nehez fuladas ellén, vagy ha valaki meg serült volna, es alutt vér volna benne,

vegyen ez Ihrban egy mogyoronit, es meleg borban avagy sörben, mind estve mind reggel veg'e hozzaja, Továbba, először föredven, es az testet azzal kenven, az tagokat meg erössiti, es az nyilalast megenyhiti: az ember testen valo fakadekokat es sebetis jo keni vele, avag' Flastrum modg'ara reja kötven, hasznal, az kin pedig reghi sebb volna, mossa meg azt önön maga vizeletevel, es az utan tiszta ruhabol csinalt szözt rakjon az sebbe, fellyül pedig ez Ihrbol, Flastromot csinalvan, melegen kösse rejaja, es hasznal. Vegre minden fele Rüh es var ellen is jo, ä Koszos fejet elsöben jo lugban meg mosvan, es ez Ihrral kenven, meg gyogyul.

Ez Ihret es Terjeket, talalni en nalam Hoffman Illyesnel, Seb es Szemgyogyito."

XVI.

CSOKONAINAK EGY LEVELE ARANKÁHOZ.

Mennyit fáradott küzdött a lángoló buzgóságu Csokonai mivelödését nehezitő viszonyai legyőzésére, s az őt mindig cserben hagyó részvétlenséggel, tudjuk élettörténetéből. Mint, és mily reményekkel fordult a kisded Erdély felé, hol azon időben az irodalmi egyesülés eszméje némi jövendőt igérve mozgott; mint vala kétségbe esve nagy Magyarország iránt azon elcsüggedés miatt, mely az 1790—92-ki lelkesedést követte: az ábrándos ifju ezen révedezése érdekesen mutatja, melynek az eredetiről vett mását Péterfalvi Szathmáry Károly úr szivességének köszönöm.

„*N. Bajomb. Somogyból 4-d. Aug. 1798.*

Nagyérdemü Consiliarius úr, Tekintetes Uram! Valahára talám lehet szerentsém az én szerentsémet öszveszedni, 's elkezdeni azt a' hazafiúi iparkodásomat, a' melly nem magyar szivem, hanem az időknek szomorú környülállásai miatt csüggedett el. Nálunk nem a' Hazának fijai változtak el, hanem a' Haza, vagy talám nem is a' Haza, hanem egyéb — — — Boldog vagy óh kisded Erdély! bár a' tsinos Europának legvégsőbb szélein fekszel is, boldog vagy; és te fogod bé a' legutólsó Magyarnak szemeit, mikor mi már vag

Oesterreicherek, vagy Rusznyákok leszünk... De nem panaszolkodom. — Biztat engemet a' szük Erdély.... biztat engemet ez a' kis Tartomány, a' mellynek nemes törekedései a' Duna 's a' Tisza négy tágas circulussait megszégyenítik. Vajha ti hozzátok Bethlen fejedelem Tartományának nagylelkü polgárjai! — vajha ti hozzátok csak egyszer béutazhatnék: akkor — oh akkor Volga és Caspium kiköltözött lakosinak, édes elhúnyt Őseimnek ereklyéit bámúlhatnám máz nélkül való egyenességtekben!

Énnekem ez a' szerentse — egy Bihar Vmegyében születettnek — nem adatott. Hányt engemet a' szerentse tulajdon hazámba és tulajdon hazámért..... és egyedül a' nyugtatott engemet 's a' serkengetett eddig, az ébresztett a' munkára, hogy, ha nem telt is, akartam, ha máért nem is, legalább a' Jövendőért. — Ti pedig más hazából való testvér Hazánkfiai! ti boldogúltok; 's legalább minket elkedvetlenedteket vígasztaltok. Néktek örülni fog a' jövő — ama' késő — emberi nyom, mi rajtunk pedig szánakozik.

Éljetek szerentsésen a' magyar Helvetziának szerentsésebb Polgárjai; mi tsak igyekezni akarnánk, ti nektek pedig munkálkodni is lehet: — munkálkodjatok!

Én magamat 's tsekély tehetségemet ajánlom a Tek. Consiliárius Úrnak hív tisztelője *Csokonay Vitéz Mihály mk.*"

XVII.

EGY IROMÁNY A MAGY. JÁTÉKSZÍNI ÜGY TÖRTÉNETÉHEZ.

Az itt következő előterjesztésnek „Tekintetes Nemes Bihar Vármegyéhez" címzett, eredeti alairások és pecsétekkel ellátott, zöld selyemmel bevont táblába kötött példányát velem szinte P. Szathmáry Károly úr közölte; s méltónak tartom a közzétételre.

„Kedves hazánknak 1794. és 1795-dik esztendőkben tartott országos gyülésében a tekintetes nemes státusok és rendek által kirendeltettünk mi alább megírtak a magyar nemzeti játékszínnek állandóul lejendő felállítására; és ennek gyarapitása nekünk, a tisztelt rendektől kötelességül téte-

tett a szerént, amint azon ország gyülésének jegyzőkönyvében a böjtmáshavának 28. napján 1795. esztendőben a 61. ülésről tett jegyzésekből láthatni.

Azon időtől fogva törekedtünk egyenes hazafi igyekezettel arra, hogy a feljebb említett institutum mi módon érhetne gyarapodást és teljes megállapodást.

Nem volt igyekezetünk haszontalan, mert a játékosoknak kiállítását, számos és válogatott játékoknak anyai kedves nyelvünkre lett megfordítását, ugyan a játékosoknak időről időre a tárgygyal egyezőleg alkalmatosabbakká való tételét, ezeknek fizetését, végre a játékszín körül megkivántatott eszközöket és köntösöket nem kevés költséggel és fáradsággal a szerént pótoltuk ki, hogy még a kezdet is nemzetünk méltóságának, amennyiben csak kitelhető volt, megfelelhessen: Már minekutánna ezen bajos, de szerentsés és anyai nyelvünk' gyarapodására nemzetünket kedves reménséggel örvendeztető kezdetnek eddigelé örömét látni volt szerentsénk, megkettőztetett igyekezettel vagyunk azon, hogy eddig tett fáradozásunk eztán is gyümöltstelen ne légyen, és egyszersmind nemzetünk ditsőségét nem kevésbbé nevelő ezen institutum hovatovább erősebb gyökeret verhessen.

Mint minden érdemes dolognak kezdete, úgy ezen kezdet is eleitől fogva nem csekély nehézségekkel küszködött: súlyos költséget okozott ebben és ahoz mostanig is az, hogy sem tulajdon helye, sem épületje a magyar játszótársaságnak nem lévén, esztendőnként 600 Rhforintokat kellett már tíz esztendők alatt egy olyan házért bért fizetni, melly nem is minden részből alkalmatos a játékok előadására. Minémű akadályt tett légyen csak ezen pontja is költségeinknek az előmenetelben, kiki láthatja.

Eltökéllett szándékunk azért ezen institutum számára örökös helyet vásárolni, és erre építtetni, a'minthogy vettünk és már az építést el is kezdtük.

Előre láttuk mi azt, hogy segedelem nélkül azt végbe nem vihetjük; láttuk azt is, hogy a segedelmet teljes bizodalommal anyai nyelvünknek gyarapodását szíveken viselő mind két magyar hazabeli atyjafiaitól kérhetjük; minta feljebb említett jegyzőkönyvben is erről emlékezet vagyon.

Hogy azért ezen institutumnak sok időkre ható hasznát értő és érző méltóságoknak és más renden levő hazánk s nemzetünk érdemes fiainak és leányainak feljebb megírt szándékunkat és erre segedelmet atyafi bizodalommal kérésünket elejekbe terjeszsze és általa ezen nemes tárgyra ajánlandó adományt kezéhez vegye, kértük és teljesen megbíztuk ezen levelünket mutató kedves és nagyérdemű atyánkfiát, Méltóságos Nagy-Ajtai Cserei Farkas urat; aki maga is menynyiben légyen ezen igyekezetnek egyrészről örvendetes kezdete, de másfelől ennek elővitelére kelletö költségünknek hiányossága, bizonyságot tészen.

Szükség felett volna ezen szándékunknak hasznát eléadni — igyekezvén olyanak előtt szót szaporíttani, akik épen úgy érzik, épen annyira érzik s szíveken tartják mindazt, valami anyai nyelvünk előmenetelét és nemzetünk dicsőségét magában foglalja, valamint magunk, kik a feljebb jelentett atyafi segedelmet kérjük. Költ Kolosvárott februáriusnak 4-én 1804. esztendőben. *B. Wesselényi Miklós* mp., *G. Teleki Ferenc* mp. *G. Teleki Lajos* mp.

MIKÉP ISMERTÉK FEL ŐSEINK AZ ÁL OKIRATOKAT?

KNAUZ NÁNDORTÓL.

II.

E cím alatt szándékozom, a szerkesztő úr engedelmével, koronként rövid jegyzetekkel kísért, s e címnek megfelelő okmányokat közölni. E közlések első részeül szolgál azon okmány, melyet a tavali Új M. Muzeumban (IV. füz. 273 l.) közzé tettem ily cím alatt. A kérdés bővebb megfejtésére álljon itt jelenleg imez okmány.

Nos Comes Alexander, Judex curie excellentis ac magnifici principis domini Karoli dei gracia inciiti Regis Hungarie, memorie commendantes, significamus, quibus expedit, presencium per tenorem, uniuersis, Quod cum *Desew filius Ste-*

phani de Mezes, honorabilem virum magistrum *Johannem prepositum Scepusiensem*, et Capitulum loci eiusdem, iuxta continenciam litterarum citatoriarum venerabilis Capituli Agriensis, ad octauas festi Nativitatis beati Johannis baptiste legittime citando, racione cuiusdem possessionis Lyzka vocate, quam nomine sui iuris proprietarii, ab eisdem in figura Judiciaria requirebat, quam eciam eosdem prepositum et Capitulum indebite, et omni prorsus exclusa iusticia in sui iuris derogamen conservare proponebat, cuius statutionis isdem prepositus et Capitulum per hominem domini Regis, et testimonium dicti Capituli Agriensis, ipsi Desew faciende contradiccionis obstaculo duxerant obviandum, in causam attraxit, declarata serie accionis sue eandem possessionem demonstracione quarumdam patencium litterarum, tytulo Serenissimi principis, domini *Bele* quondam incliti Regis Hungarie, clare recordacionis confectarum, pro meritoriis seruiciis magistri *Machye* illius temporis prepositi Scepuciensis, et respersi cruoris effusione, Ancholei et Herbordi, ac nece Andree fratrem ipsius prepositi, *tempore Tartarice persecucionis* impensis, et collacione ipsius domini Bele Regis eisdem preposito et Fratribus suis, heredum per heredes facta, eo iure Regie collacionis sibi pertinere comprobasset, Dumque discretus vir, magister *Petrus Cantor ecclesie Budensis*, vice et nomine dictorum prepositi et Capituli Scepusiensis, cum procuratoriis litteris eorundem comparens huiusmodi lites et Jurgia in grauamen ipsorum conspiceret ventilari, ipsum Desew iuste et legittime, ac ordine judiciario diffinite sententie materiam resumpsisse, et sopitam reciduasse (?), *per quod calumpnie vicio posse innodari* affirmavit et ad huius rei certitudinariam comprobacionem, nobis litteras sentenciales magistri *Philippi Comitis de Scepus et de vjwar*, ac earundem litterarum confirmatorias domini nostri Regis in forma Privilegiorum demonstravit, que sua serie prescripte possessionis litigiosam materiam hoc ordine iudiciario inter eosdem processisse declaravit, Quod cum Regia benignitas, que hac speciali prerogatiua gratulatur, vt unumquemque, et specialius sanctam matrem ecclesiam, cuius patrocinio sua temporalis potentia adaugetur, et eterne vite salus reddi-

tur in futuro, in suo iure conservet; universas possessiones monastery beati Martini de Scepus indebite alienatas, Regio dans firmissimo sub edicto, ipsi magistro Philippo de Scepus Comiti et de Wjwar vt viso tenore privilegiorum Inclitorum principum, Bele vel Stephani quondam Regum hungarie, ipsi ecclesie restituere, et eandem in ipsis conservare, si contradiccio non obstaret aliqualis. Contradictores vero ad sui presenciam legittime evocare, et ipsis racione cuiuslibet possessionis in causam attractis iusticie facere complementum precepisset, ipseque magister Philippus Regium exequens mandatum, ad prenominate possessionis Lyzka restitutionem, dictis preposito et Capitulo faciendam, *Comitem Benedictum Officialem suum* destinasset, prelibatus Desew filius Stephani filij Anthaley, ipsi Benedicto, prefatam possessionem pluries tactis preposito et Capitulo restituere volenti, pro se et Mychaele fratre suo, exstitisset contradictor, asserens validissimorum instrumentorum vigore eandem sibi pertinere, et sic ipse Benedictus Regalium literarum pro ecclesiasticorum virium (igy) restitucione emanatarum tenore instruitur [1]), partes ad presenciam ipsius magistri Philippi evocasset, et sua instrumenta contra sese commisisset exhibere. Cum itaque partibus in presenc'a ipsius Philippi magistri litigantibus pretactus desew per quoddam transcriptum dicti Capituli Agriensis tenorem litterarum patencium Regis Ladislai, patentes litteras domini Bele Regis confirmancium et approbancium in se continentes, ex premissa collacione domini Bele regis sibi pertinere declarasset; et contra prememorati prepositus et Capitulum per autentica privilegia Serenissimorum Bele, Stephani, et Andree, Regum iure collacionis ipsius domini Bele ac confirmacionis Stephani et Andree, predictorum ipsi monasterio pertinere donacionemque prius tactoMathije quondam ipsius ecclesie preposito, et fratribus suis factam racione dicte possessionis revocasse comprobassent, iam dictus magister Philippus, inter ipsos Regia auctoritate iudex delegatus, antedictam possessionem, vna cum nobilibus ipsius partis efficaciorum instrumentorum vigore ad ipsam ecclesiam Scepusiensem adinveniens pertinere, eidem

[1]) Zavart az értelem.

ecclesie adiudicasset perpetuo possidendam, omnibus litteris partis adverse frivolis decretis et cassis. Cuius quidem magistri Philippi sentenciam, Regia serenitas ratam habens et acceptam, regia sua auctoritate, munimine suarum litterarum privilegialium approbando, confirmasset, Porro cum per vigorositatem causa legittime contra se propalate sentencie seu litis contestacionem, et sui robur instrumenti, ipse Desew conspiceret aboleri, efficaciora in facto dicte possessionis instrumenta, seu originale privilegium ipsius Bele regis, domi se habere asserens, permissam possessionariam sentenciam absque iure indebite, et causa favoris in se prolatam extitisse allegasset, Nosque ad ipsorum instrumentorum et aliorum exhibitionem, ac huius, comprobacionem, vt eadem sentencia, non ob respectum iusticie, sed causa favoris in ipsum existat redundata, Octavas beati Jacobi apostoli nunc venturas, vtrisque partibus assignassemus; tamen antequam terminus ipsius instrumentalis exhibicionis adveniret, ipse Desew, una cum Michaele fratre suo in vigore ipsarum patencium litterarum domini Bele regis, eo quod tenor litterarum privilegialium eiusdem domini Bele Regis, collacionem predecessoribus ipsorum filiorum Stephani factam revocando cassabat, pro eo eciam *quia in ipsarum patencium litterarum tenore, Sigillo et litteris circumferencialibus, non modica falsitatis suspicio cuilibit apparebat*, minimam habens confidenciam, instrumentis eorumdem prepositi et Capituli se resistere non valere cognoscendo, sencientque se *ex* ipsius *diffinitive sentencie resumpcione calumpnie vicio, pro ipsa autem patentis littere suspiciose exhibicione, falsarum litterarum latoris vindicta aggravari*, nec aliqua alia racione ipsius possessionis evidenciora posse exhibere instrumenta, *ante faciem procuratoris ipsorum domini prepositi et Capituli, vtpote calumpnie macula, et falsarum litterarum latoris vindicta innodatus, humotenus provolutus iuris vigorem, lenitate misericordie temperari, et honerosa gravamina, que ex premissis in ipsum iuris discrimine poterant redundari, ex superhabundanti benignitatis clemencia, sibi relaxari, remitti, et penitus postularunt indulgeri*, prelibatam possessionem Lyzka, nihil iuris, nil dominij, nilque proprietatis, ipsis, et ipsorum heredibus, ammodo

relinquentes in eadem, ipsi ecclesie Scepusiensi, ea plenitudinis quantitate, quemadmodum ex tenore instrumentorum suorum ad eam spectare videretur, pure et simpliciter resignarunt, perpetuo, et irrevocabiliter possidendam, tenendam, pariter et habendam, verum quia prenominatus Desew filius Stephani ordine iudicario a se alienatam possessionem, sopitam resumendo, materiam questionis requirere, et robur evidentissimorum instrumentorum Bele. Stephani et Andree quondam Regum, ac sentencie in se prolate tam exigui vigoris instrumento sopire intendebat et sedare, et tandem ipsam possessionem nomine iuris doctorum prepositi et Capituli gracie ipsorum se submittendo, ipse, et Michael frater suus, eisdem resignabant, nos inspectis tenoribus privilegiorum prepositi et Capituli predictorum, auditisque resignacionibus eorumdem filiorum Stephani, sepius dictam possessionem eo iure, ea plenitudinis quantitate, et sub ipsis signis, metis, et terminorum distinccionibus, quibus eisdem dinoscitur pertinere, ipsi ecclesie iudiciaria auctoritate adiudicavimus, perpetuo possidendam, ipsis filys Stephani, heredum per heredes perpetue taciturnitatis silencium imponentes, vniversis instrumentis ipsorum in facto dicte possessionis sedatis penitus et cassatis, *ipsum Desew, calumpniatorem, et falsarum delatorem litterarum, tàm ex proprij oris sui confessione, quam eciàm ex tàntorum instrumentorum vigorositate, licet per procuratorem ipsorum prepositi et Capituli honus tanti gravàminis eos tàngens eidem simpliciter remissum exstiterit et indultum, remansisse decernendo*, verum eciam quia predicti prepositus et Capitulum, Desew et Michaeli prefatis ex superhabundanti sancte matris ecclesie benignitatis clemencia, huiusmodi vindicta latoris, et calumpnie innodacionem indulgentes relaxarunt, ęapropter predicti Desew, et Michael, proximum ipsorum, *Beke filium herbordi*, cum ipsis equali diuisione possessionis eorumdem existentem adduci coram nobis assumpserunt, vt idem Beke, modo proximorum suorum vt est premissum racione possessionis Lyzka, et cursibus metarum earumdem se obligaret, Tandem prefatus Beke *ne sui proximi prelibati huiusmodi vindictam latoris et calumpnie innodacionem, ut est premissum, paterentur*, vna cum suis

proximis predictis coram nobis comparendo obligavit se et suos successores in filios filiorum suorum proximorum antedictorum modo prehabito, videlicet, quod quandocunque prefati prepositus et Capitulum racione possessionis Lyzka, et cursibus metarum earumdem, ac precipue in metis *Mezespotaka* vocatis, a parte predictorum Desew et proximorum suorum eciam antedictorum, adiacentibus plemtudine quantitatis, quemadmodum in tenore instrumentorum suorum ad eandem spectare videretur ecclesiam, processu temporum impeterentur per quoslibet proximos ipsorum, vel successores, quod tunc ydem Desew, Michael, et Beke antedicti, et ipsorum posteriores et successores, proprijs ipsorum laboribus et expensis, prepositum et Capitulum antedictos, et si necesse foret, eciam cum gravamine suarum possessionum expedire tenerentur, Vt igitur ea, que causa sopiendarum licium legittime disponuntur, presencium pariter et futurorum temporibus, rata semper et inconcussa permaneant, et vt pie largiciones illustrium Regum conservandis iuribus divino vsui applicandis facte intemerate possint, et stabili vigore iugiter possideri, in eternam memoriam presentes concessimus, litteras nostras privilegiales, pendentis Sigilli nostri munimine roboratas. Datum *in Alto Lapide*, in vigilia festivitatis beati Jacobi apostoli (Jul. 24.). Anno domini M o CCC-o xx. Sexto.

Ez okmányt átírja és megerősíti Róbert Károly e szavakkal:

Karolus dei gracia Hungarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie, Bulgarieque Rex, princeps Sallernitanus, et honoris ac montis sancti Angeli dominus, Omnibus xpi. fidelibus, presentibus et futuris, presencium noticiam habituris, Salutem in eo, qui Regibus dat salutem. Ordo suadet equitatis, et ad apicem Regie pertinet majestatis, vt ea, que iuris tramite processerunt illibata serventur, et que iuste petuntur, ad exaudicionis graciam admittantur. Proinde ad vniversorum noticiam, Harum serie volumus pervenire, Quod accedens ad nostre serenitatis presenciam, honorabilis vir, dominus *Johannes prepositus ecclesie beati Martini de Scepus*, fidelis noster, exhibuit nobis quoddam privilegium *Comitis Alexandri, Judicis Curie nostre,*

viri magnifici, confirmatorum sentencie super possessione *Lyskaolaza* vocatam, pro predicta ecclesia sancti Martini per eundem Comitem Alexandrum iuris ordine promulgate, petens a nobis devota precum cum instancia, vt tenorem eiusdem Privilegij ratum habere in ipsamque sentenciam, ac possessionem predictam, dicte ecclesie, de munificencia Regia, nostro dignaremur privilegio perpetuo confirmare, Cuius tenor talis est. — — — — — — Nos itaque iustis et legittimis ac deuotis peticionibus, prefati domini Johannis prepositi Scepusiensis, favorabiliter inclinati, predictam sentenciam, rite, et iuris observato ordine prolatam, presentibus confirmamus, ac tenorem suprascripti privilegij, non abrasum, non cancellatum, nec in aliqua parte sui viciatum de verbo ad verbum presentibus insertum, ratificamus, et approbamus, dictamque possessionem Lyzkaolaza vocatam, cum omnibus suis vtilitatibus et pertinencijs vniuersis, sub veris suis metis, dicte ecclesie beati Martini de Scepus, de consilio et consensu prelatorum et Baronum nostrorum, ex certa nostra sciencia, perpetuo et irrevocabiliter sub appensione Sigilli nostri autentici, presentis scripti patrocinio confirmamus. In cuius rei memoriam, firmitatemque perpetuam, presentes concessimus litteras, duplicis Sigilli nostri autentici munimine roboratas. Datum per manus discreti viri, magistri *Endre lectoris Quinqueeclesiensis*, aule nostre *vicecancellarij*, dilecti et fidelis nostri, In octavis Nativitatis, beate Marie virginis. (Sept. 15.) Anno domini M-o,CCC-o. xx-mo Sexto, Regni autem nostri similiter vicesimo Sexto.

E mindkét okmányt pedig így írja át az esztergami káptalan:

Nos Nicolaus prepositus et Capitulum ecclesie Strigoniensis, tenore presencium significamus, quibus expedit vniuersis, memorie commendantes, Quod discretus vir Paulus presbiter, Capellanus honorabilis viri domini Johannis prepositi Scepusiensis specialis, vice et nomine ipsius domini prepositi, cum procuratorijs litteris sufficientibus eiusdem ad nostram accedens presenciam, exhibuit nobis quoddam privilegium Excellentissimi principis domini *Karoli* dei gracia Illustris Regis Hungarie, tenoris infrascripti, nobis hu

militer et devote supplicando, Quod *quia predictum privilegium propter causas legittimas et formidabiles procuratores eiusdem domini prepositi, quo vellent, secum ad causas ferre non auderent in specie,* ipsum transscribi, et litteris nostris privilegialibus inseri faceremus ad cautelam; Cuiusquidem privilegij tenor talis est. — — — — Nos igitur legittimis prefati Pauli presbiteri peticionibus favorabiliter inclinati, videntes predictum privilegium, in nulla sui parte fore viciatum, ipsum de verbo ad verbum transscribi, et presentibus inseri fecimus ad cautelam. In cuius rei testimonium, presentes duximus concedendas, Sigilli nostri autentici munimine consignatas, Datum die dominica proxima post festum beate virginis Katherine (Nov. 26.) Anno domini M-o.CCC-o.XL-o.

Hártya. Vörös selymen a még ép pecsét. Eredetie a pozsonyi káptalani levéltárban.

III.

E közleményeim I. és II. száma alatti okmányokat alapúl előre bocsátván, ereszkedjünk már most részletekbe. — Az okmányok vizsgálásában, mint a közlöttem okmányok bizonyítják, különös tekintet volt az irályra (stílus): „*in stilo incongrua et confusa*" mondja az I. és „*in litterarum tenore — falsitatis suspicio — apparebat*" szól a II. szám. Hasonlóképp s még bővebben szól az irályról Tamás országbírónak 1351. évi levele, melyet teljes figyelmébe ajánlok minden régésznek (olvasható Fejérnél Cod. Dipl. IX. III. 648—661 l.); „eandem (litteram) — mondatik ott — a principio suae inceptionis vsque ad finem *stilo et cursu regni consvetudini contrariam, imo penitus modo extraneo et abusiuo scriptam*" (653 l.). Láthatjuk tehát, mily figyelemmel voltak őseink az irályra; de mindamellett tudjuk-e már őseink eljárását a hamis irály fölfedezése körül? Bizonyára nem, mert nem voltak e tárgyban határozott szabályok felállítva, melyek után indultak volna; sőt nem is lehettek; miután a hamisítók sem követtek egy s ugyanazon utat. De hát hogyan ismerhetjük fel mí a hamis irályt? Oly tárgyban, hol határozott szabályok nem állhatnak fen, csak gyakorlat s tárgyismeret vezethet célhoz. Tehát ez irály körül is csak a koronként használt helyes irálynak teljes ismerete, melyhez múlhatlanúl

a történelembeni jártasság is szükséges, lehet vezérünk. Ez mindenesetre nehéz és hosszadalmas út; de annyival érdekesb, s bennünket arra int, hogy e kényes tárgyban a lehető legnagyobb figyelemmel járjunk el, kivált ha egyedül az irályból kell az okmány valódiságát megitélnünk. Például ime közlök itt egy, IV. Bélától kelt, okmányt, melyet én, hogy elölegesen kimondjam, hamisnak tartok.

1238. Sept. 29. Szatmáratt. — IV. Béla Saul kérésére felméreti földét a pozsonyi prépost és főispán által és birtokában megerősíti.

Bela dei gracia Hung. Dalm. Croacie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie Cumanieque Rex Omnibus x^{i} fidelibus presens scriptum inspecturis Salutem in eo, qui est salus omnium. Ad vniuersorum presencium ac posteriorum noticiam harum serie uolumus pervenire, quod Saulus filius Johannis de Insula (azaz Csallóköz) ad nostram accedens presenciam, humiliter nobis et instanter supplicando flagitavit, ut cum idem super terre sue negocijs per *Judices terrarum in Comitatu Poson per nos constitutos* sepe et sepius fuisset molestatus, quam, ut dicebat, terrarum ab ipso ijdem Judices in magna quantitate abstulerant et Castro restituerant terram, quam sibi relinquendam dixerant, ne ulterius molestaretur pro eadem, nostris Sibi litteris dignaremur confirmare. Nos vero solito benignitatis nostre favore ipsius peticionem, que iusticiam continebat, intendentes admittere, dilectis et fidelibus nostris J. preposito et *a.* Comiti Poson. [1] dedimus in mandatis diligenter, ut in sua fide, qua deo et nobis tenentur, studerent intimare, quantum terre predicto

[1] Mily név rejlik ez *J.* betű alatt, adatok hiányában nem tudom megmondani; de hogy az *a*-val jelelt pozsonyi főispán *András* volt, kétségtelen; mert IV. Bélának ugyanez évi két okmányában elé fordul az aláírások közt: *Andrea Posoniensi Comite* (lásd Fejér Cod. Dipl. IV. I. 111. és 135 ll.). Továbbá Lendvay Ignác, a kamarai levéltár igazgatója, 1812-ben e levéltár okmányaiból összeállítá a pozsonyi főispánok névsorozatát, melyet Bartal György úr szíves volt kéziratából velem közölni; tehát Lendvay 1236—1242 évekre szinte András nevű főispánt említ 's ezt írja róla: „Dei Gracia se scripsit Comitem esse, simul Judex Curiae Regiae." Végül ugyanezt bizonyítja a 2) jegy alatti okmány.

Saulo esset relicta de sua et suorum coniudicum consciencia; qui nobis, licet singulariter in diversis litteris et sub suo quolibet sigillo, *nobis non incognito*, sub eodem omnino tenore et serie verborum rescripserunt. Littere autem dicti Comitis erant sub hac forma:

Reverendo domino suo B.(ela) dei gracia Regi Hungarie Illustri A. Comes Poson. multam et debitam reverenciam. Mandatis mihi, quod significarem nobis, que et quanta esset terra Sauli, que Saulo et suis fratribus secundum iusticiam remaneret; significo Igitur dominacioni vestre, quod terra dicti S. et fratrum eius incipit ex superiori parte a danobio, qui *wlgo* vocatur *Korous Duna* et ibidem prope diuiditur danobius in duas partes, quarum pars vna descendit Juxta Insulam quandam, secunda vero pars illius danobii fluit per terram Sauli et fratrum suorum, qui scilicet danobius vocatur *Chilzten*; mete vero incipiunt iuxta predictum danobium Korousduna; sed ex parte Castrensium est vna antiqua meta, ex parte vero S.(auli) sunt due mete nove, quarum una est Sauli, altera vero Castrensium de uilla *Mager*, (nincs meg többé) et ita alie mete tam Castrensium, quam Sauli diriguntur versus ecclesiam sancte Marie (Somorja), ita quod ex inferiori parte infra ecclesiam et metas est terra ad longitudinem vnius Iugeris et ibidem sunt mete *Castrensium de villa Samud* et mete predicti Sauli diriguntur versus ecclesiam S. Georgij de *doborgaz*; ita tamen, quod populi archiepiscopi strigoniensis et *villa Timothei* existunt infra terram Sauli et Castrensium de Samud; Mete vero Sauli et Castrensium de doborgaz ex parte superiori sunt versus ecclesiam s. Georgij; tam prope, quam infra metas et ecclesiam est terra in longitudine trium Iugerum et inde diriguntur mete ad aquam, que vocatur *Chilz*. Postea autem eadem aqua separat terram Sauli a terra Castrensium de doborgaz; tamen mete Sauli et mete Castrensium de doborgaz iuxta eandem aquam usque ad illum locum, *vbi prius fuerat villa Sauli et fratrum suorum*, et de loco illo mete Sauli diriguntur usque danobium, qui vocatur *pranduna*; de Insulis autem *ambe partes* confesse sunt iusticiam se habere, secundum quod continetur in litteris Capituli Jauriensis [2]).

Littere quoque prepositi memorati, litteris Comitis memorati omnino concordabant. Nos autem tenorem litterarum ipsarum diligenter acceptantes, terram Sauli prefati et fratrum eius litteris presentibus dupplici Sigillo nostro roboratis, tam sibi quam suorum heredibus et heredum successoribus duximus perpetuo confirmandam; silencium quibuslibet impetitoribus super hoc perpetuum imponendo. Datum in *Zotmar*. Anno *gracie* Millesimo CC-moXXX-moVIII-o tercio Kalendas Octobris (anno autem regni) nostri tercio.

Ez okmányt így írja át a győri kaptalan: Capitulum Jauriensis ecclesie omnibus xpi. fidelibus, presentibus pariter et futuris, presencium noticiam habituris, Salutem in salutis amatore; proinde ad vniuersorum noticiam, tam presencium quam futurorum harum serie volumus fieri manifestum, quod *Jacobus* filius *Johannis de Chelehtu* et *Nicolaus* filius *Stephani de Gurgeteg*, nobiles de *districtu Challoukuz* ad nostram veniendo presenciam, exhibuerunt nobis quoddam privilegium, olijm Incliti regis Bela, petentes instanter, ut Idem privilegium, uberiorem rei ad cautelam, sub nostro sigillo transcribi pariter et transsumpmi faceremus; cuius tenor talis est: — — — — —

---

[2]) Hogy lássuk, miszerint ez András főispán tudott a bevett irályban okmányt szerkeszteni, közöljük ez okmányát: Andreas, Dei gracia Comes Poson. omnibus presentes litteras inspecturis salutem in Domino vniuersis tam presentibus, quam futuris *et nostris. in posterum successoribus* (szinte szokatlan kifejezés) notum fieri cupimus: Quod nos intuitu divinae remunerationis super paupertate sororum Posonii pie in Christo commorantium, misericordie visceribus commoti et precipue domini *Belae* Illustris Regis Hungariae precepto compulsi molendinum quoddam, quod est situm in *Chivchna* prope Ecclesiam, in quo habentur duo lapides, eisdem sororibus ad vsum ipsarum contulimus perpetuo possidendum. Igitur ut hoc a nobis ex voluntate et concessu Domini Regis facta collacio firma et inconcussa permanere valeat, presenti eam annotari pagine et sigilli nostri fecimus munimine roborari. Datum Anno Dominice Incarnacionis 1238. — (Lásd ez okmányt [egész terjedelmében Fejérnél Cod. Dipl. IV. I. 138. l. és röviden megemlítve ugyanott 146 l.). Ki higye már most, hogy az oly rosszul szerkesztett kérdéses okmány, ugyanazon András főispántól keletkezett legyen, ki ez iménti okmányában annyira megtartá és követé a rendes hivatalos irályt?

Nos igitur prenominatorum Jacobi et Nicolai iustis et legitimis peticionibus inclinati, prescriptum privilegium non abrasum non cancellatum — — — alphabeti intercidendo, sub nostro sigillo autentico et pendenti, de verbo ad verbum transcribi fecimus pariter et transsumpmi datum feria quarta — — (exalt)acionis s. Crucis a. d. Millesimo CCC-mo quinquagesimo quinto. Dominis B. preposito, francisco lectore, Johanne Cantore, Emerico Custode ecclesie nostre ex(istentibus).

Ez okmányt pedig újra átírja a pozs. káptalan e szavakkal:

Nos Capitulum ecclesie Poson. Memorie commendantes tenore presencium significamus, quibus expedit, vniuersis, Quod *Alexander* filius *Stephani* filij *Guth de Gurgeteg* et *Ladislaus* filius *Johannis de Chylzten* in nostri presencia personaliter constituti, exhibuerunt nobis quoddam transcriptum privilegiale honorabilis Capituli ecclesie Jauriensis, petentes nos, ut tenorem eiusdem in nostris litteris privilegialibus transcribi et transsumpmi faceremus, Cuius tenor talis est:

— — — — —

(Nos igitur peticionibus) alexandri et ladislai annuentes dictum transsumptum privilegiale per modum alphabeti intercisum de verbo ad verbum in presentibus litteris nostris — — — et transsumpmi. Datum feria quinta proxima ante festum Nativitatis beate Marie virginis (Sept. 5.) A. d. Millesimo CCC-mo Octuagesimo Septimo (Eredetie a pozsonyi káptalani levéltárban : Capsa XIII. fasc. 1. Nro. 11).

Lássuk már most az okokat, melyek arra birtak hogy ez okmányt hamisnák tartsam. Azon sorokban, hol Béla beszél, bár általán véve szokatlan szerkezetűek, a bevett irályt illetőleg csak e feltünőbb eltérést találom : Ad vniuersorum presencium ac posteriorum; mely általában így fordul elé: ad vniuersorum tam presencium, quam futurorum noticiam. A végén levő e kifejezés: anno *gracie*" szinte a szokatlanabbak közé tartozik; e kifejezése pedig : in sua fide — — *studerent intimare*" egészen használatlan. Ellenkezőleg e kifejezés „sub — — *sigillo nobis non incognito*" nagyon is helyes és korának egészen megfelelő diplomatikus kifejezés, melyről alkalmilag bővebben fogunk szólni. András pozsonyi főispánnak levele azonban annyira eltér a szokott irálytól, és

oly feltünőleg, hogy csak egyszerű elolvasása is mindenkivel elhitetheti, hogy ál okmány, főleg, ha tekintetbe veszszük a 2) jegyz. alatt felhozott okmányt, mely bizonyságot tesz, hogy e főispán tudott a rendes bevett irályban is írni. De vannak ezeknél fontosabb okaink is. Igy Bélának e kifejezésére: „per Judices terrarum in Comitatu Poson. per nos constitutos", ez észrevételünk van : Igaz hogy Béla kormányra léptével viszafoglalá a koronajavakat. „Bela rege coronam regni — — — adepto — mondja 1486. Hunyadi Mátyás — idem *omnes perpetuitates per totum regnum suum validiori manu coepisset revocare*, tamquam per quas coronae suae exstiterat non modicum derogamen" (Fejér Cod. Dipl. IV. II. 521—522 l.) és Roger „Hic (Bela) autem non solum eis (nobilibus) non addidit aliquid, *sed concessa ad ius et proprietatem cuiusque sine diminutione aliqua revocavit*" (C. V. Bongarsnál 179. l.). Több hasonló példa olvasható : Pray. Hist. Regum I. 238. l. és Horvát István : Gyökeres Nemz. 87—88 l.). Hogy tehát ezt tehesse, szükségkép kelett neki e célra bírákat is kineveznie, de nem hihető, hogy e bírákat csak egyszerű „Judices"eknek nevezze okmányaiban, mint itt előfordul, hanem feltehetjük, hogy neveiket is megemlítse, miután úgy is csak a legfőbb hivatalnokok lehettek ily bírák; mint például a tatárjárás után „Rolandus palatinus et Comes Posoniensis és Vincencius dei gracia Episcopus Nitriensis, kik ex speciali mandato domini Bele illustris Regis vngarie super iudicandis terris castri Poson. iudices constituti" valának (l. a pozsonyi káptalan levéltárában 1252. év Capsa D. fasc. 8. 73. sz., 1255. év Capsa XIII. fasc. 3. 18. sz. Ez utóbbi kijött Fejérnél Cod. Dipl. IV. II. 329. l. Láss hasonlót Bartal Comment. II. Mantissa V. l.). — Tehát e jelen okmányban is ily főszemélyeket nem említett volna csak az egyszerű „Judices" névvel, hacsak az alább előforduló e kifejezésből: „de sua et *suorum coniudicum* consciencia" azt nem következtetjük, mi talán valószinű is, hogy a pozsonyi prépost és főispán voltak ama „Judices": mi ha áll, megdől önkényt ez ellenvetésünk. De ha ez áll, akkor meg nagyon különös, hogy ők, mint együtt működő bírák, külön külön tettek jelentést a királynak, s még különösb az, hogy a király okmányába a főispánnak nem pe-

dig a prépostnak levelét írja át, mely bizonyosan jobban volt szerkesztve nem csak, hanem, mert e korban a világi nagyok levelei, általában véve, nem voltak oly nagy hitelben, mint az egyháziakéi, mi onnan tetszik ki legbizonyosban, hogy a világi nagyok magok küldék kiadott okmányaikat hiteles káptalanokhoz, hogy ezek nagyobb érvényesség végett átirják és saját pecsétjök alatt kiadják, mire néha e káptalanokat okmányaikhoz mellékelt levelekben kérék meg, mint ezt később okmányokkal fogjuk bebizonyítani. Nagyon különös tehát, hogy itt Béla e szokás ellenére a főispánnak levelét veszi fel szövegébe, míg a prépostéról csak röviden így emlékszik: „Littere quoque prepositi memorati litteris Comitis memorati omnino concordabant". Ha azonban e „Judices" név alatt nem e prépost és a főispán értetik, akkor új ellenvetést tehetünk; mert akkor Béla király nem akarhatott a prépositall egyebet, mint hogy a határjelelésnél, tulajdonképen a már ama bírák által kijelelt határdombok átvizsgálásában a főispán, mint királyi ember (homo Regius) mellett, hiteles, tehát *káptalani* tanu legyen, ekkor pedig nem a pozsonyi prépost, hanem a pozsonyi káptalanhoz fordult volna, miután ez, nem pedig a prépost volt a hiedelmes hely, 's akkor a káptalan, nem pedig a prépost írt volna a királynak, mely levelét ugyan kezdhette volna így: Nós J. prepositus et Capitulum ecclesie Poson. — — azaz a prépost nevét is oda tehette volna; bár ez a káptalanoknál általában, s leginkább a pozsonyinál, ritkán volt használatban; de a prépost maga hiteles okmányt nem meneszthetett volna ki, 's ez esetben a király egyedül csak a káptalan levelét vehette volna fel okmányába: mert, mint tudjuk, határmérés és hasonló eseteknél nem a kiküldött királyi és káptalani emberek tettek jelentést, hanem az illető káptalan, megtudván a kiküldött emberektől a dolgok állását, hivatalos alakú okmányban irá azt meg s küldé el az illető helyre; sőt nincs is rá példa, legalább tudtomra, hogy teszem a királyi ember, mellőzve az illető káptalant, egyenesen írt volna kiküldőjéhez; hanem köteles volt végzett dolga után a káptalan előtt megjelenni, és a végzettekről személyesen jelentést tenni, s csak

nagy ritkán fordul elé, hogy az ily királyi emberek, sürgős dolguk levén, nem személyesen, hanem levélben tevék a káptalanhoz a szükséges jelentést, mint azt a jövő számban fogjuk látni. Azt se feledjük megemlíteni, hogy ez ésetben a főispán és prépost lettek volna a kiküldött emberek; pedig a megye és káptalanok fejei nem igen szoktak kiküldetni. A főispán levelének befejezése és kelte is hiányzik, holott az átiratokba nem csonkán, hanem egészen szokták a leveleket felvenni. Továbbá előfordul benne kétszer e kifejezés: „*Castrensium de villa Samud*"; pedig e Samudot ugyane IV. Béla a pozsonyi prépost- és káptalannak adományozta, mint ez IV. Lászlónak 1277. évi okiratából kitetszik: „*villa Samud de Chollokuz*, quam gloriose memorie Dominus *Bela* quondam *Rex vngarie* Karissimus auus noster pro remissione peccatorum suorum in perpetuam elemosynam *prepositure et ecclesie posoniensi donavit, contulit et tradidit.*" (l. a pozsonyi káptalan levéltárában Capsa C. fasc. 7. Nro 72.). Igaz, hogy az adományzási év nem bizonyos, miután Bélának ez adománylevele „tempore hostilitatis — mint IV. László az imént idéztem okmányban mondja — quo Rex Boemorum tyrannizauit crudeliter in nos et in regnum nostrum, nobis infra pubertatis tempora constitutis, in capcione castri posoniensis de camara ecclesie poson. vnacum aliis bonis eiusdem ecclesie per Boemos et theutonicos sunt ablata." Miután tehát az évet nem tudjuk, lehet, hogy okmányunk keltekor — 1238 — még a várnépé volt e helység, és csak később adományozta Béla a pozsonyi egyháznak; azért ez ellenvetés magában véve nem nagy fontosságú, és csak figyelemgerjesztésül van felhozva. — Okmányunk végén e feltünő szavak olvashatók: „de Insulis autem *ambe partes* confesse sunt iusticiam se habere": melyik már most az a két fél? Az okmányban sehol sem említtetnek! — — Ime tehát a mondottak bírtak arra, hogy ez okmányt hamisnak tüntessem fel; mely állításom legfőbb nyomatékot nyer az által, hogy *Bartal György* úr, a Comment. Stat. Jurisque Publ. halhatatlan szerzője, ki a diplomatikát illetőleg minden esetre tekintély, e tárgyban velem egyet ért; megmutatván ugyanis neki ez okmányt, határozottan hamisnak állítá, s többi közt ellen-

veté, hogy az András főispán levelében levő határmérések merőben visszásak, s ez állítás Bartal úrtól mondva, ki Csallóköz múltját tökéletesen ismeri, teljes hitelt érdemel.

Már most ez a kérdés: Mikor kelt ez ál okmány? Előttem csak a pozsonyi káptalannak 1387. évi átirata fekszik; az eredetit nem láttam; az előttem fekvő átirat pedig annyira magán hordja kora igaz okmányainak minden jellegét, hártya, irás, a pecsét vereszöld selyme — maga a pecsét elveszvén — annyira megfelel minden kivánatnak, hogy ez átirat nem lehet hamis; tehát csak vagy azt állíthatjuk, hogy a győri káptalan írta át igazként, vagy pedig hogy e győri átirattal egyszerre hamisíttatott, s a pozsonyi káptalan felvette valódi okmányként átiratába. Mert ne vélje senki, hogy e tekintetben a káptalanok nem csalathattak volna meg. Ők is hibázhattak; kivált a jelen esetben különösen könnyen csalatkozhatott a pozsonyi káptalan, ha tudnillik felveszszük, hogy ez okmány a győri átirattal együtt hamisíttatott: mert ha ekkor feltűnt is neki az okmány szokatlan irálya; annyival kevésbbé habozhatott azt átírni, miután már előtte feküdt a győri káptalannak átirata. Aztán meg nem is voltak ez ügyben a káptalanok csalhatlanok, s nem is első eset e jelen, hogy a káptalanok ily ál okmányokat átírtak. Így írja át ugyane pozsonyi káptalan 1635. az állitólag 1092. sz. Lászlótól kelt és Visa Mártonnak adott, de kétségtelenül hamis okmányt (l. Fejér Cod. Dipl. I. 472. l., melynek egy XVII. századi másolata fenvan a pozsonyi sz.-ferenciek levéltárában Lad. 60. fasc. 1. Nro 1.), melyhez ez észrevételt teszi Fejér: „Triste est documentum, quanam in caligine sepultae fuerint priscorum temporum notitiae historicae, dum putidae huic consarcinationi, sub Mathia, vt videtur, Coruino confictae, Capitulum Poson. fidem dedit.“ (u. o. 480. l.). Így tehát lehetséges, hogy e jelen esetben is hibázott a pozsonyi káptalan — — — Azonban tartózkodjunk az irály szokatlansága után indúlva mindjárt hamisnak kikiáltani valamely okmányt, hacsak minden körülmény ellene nem szól; mert lehet valamely okmányban eltérő is az irály a szokottól, a hivatalostól, anélkül hogy azért maga az okmány költött legyen, mint azt a jövő számban példával fogjuk megmutatni.

ÚJ REMEKIRODALOM.

KISERLETEK GOETHE ÉS UHLANDBÓL.

MACHIK JÓZSEFTŐL.

(E szerény cím alatt vettünk profess. Machik úrtól két műfordítmányt a címben nevezett költők után; melyek eredetiei amily egyszerűek, oly utólérhetlenül szépek. Ime *Goethe* Faustjából *Margit éneke,* a legmegilletőbb dalok egyike, miket az egyetemes lyrai költészet felmutat. Nincs benne gondolat, érzés, kép, mely egyenként jól rosszúl számtalanszor el nem volt mondva: de csak az ily emberileg való, benső és mély ömledezés merhet így minden ékesség nélkül szólni. Egy mély kút, melynek fenekére csak vizének minden idegen részektől tiszta kristályán át tekinthetünk. Az *Uhland románcában* a holt leányka kelleme azon sugarak által világittatik meg, melyeket a három ifju szivökbe vet. Itt a kifestés az olvasó érzésére bizatik; a költő csak gerjesztőleg hat, s mestersége ebben, s a vonások fokozásában van. Mindkettő oly egyszerű és szabatos, hogy szinte fordíthatatlannak látszik: nincs semmi, mit el lehessen hagyni, anélkül hogy az egész mint ilyen meg ne csonkúljon; nincs mit hozzá toldani, mert teljes egészek; nincs mit máskép mondani, mert az már más volna. Mint vivott meg feladása e nehézségeivel a fordító, itélje meg a magyar olvasó: én ugyan azt hiszem, azt érzem, hogy egészben szerencsésen. Melléjök iktatom az eredetieket, sőt nyelvünk diadala kitüntetésére s tanulságos összehasonlításúl a goethei dalnak két francia s egy olasz fordítását is. Alig hinnők, hogy ezekben Goethe Margitja szól, ha a fordítók be nem vallanák: annyira beszélnek ezek többet is, kevesebbet is, és mindenek felett egyebet is és — máskép. S ez egyszerű, közvetlen, naiv népies kifejezésnek alig egykét helyt nyoma.

Szerk.).

Gretchens Lied.

Meine Ruh' ist hin,
Mein Herz ist schwer;
Ich finde sie nimmer
Und nimmermehr.

Wo ich ihn nicht hab'
Ist mir das Grab,
Die ganze Welt
Ist mir vergällt.

Mein armer Kopf
Ist mir verrückt,
Mein armer Sinn
Ist mir zerstückt.

Meine Ruh' ist hin,
Mein Herz ist schwer;
Ich finde sie nimmer
Und nimmermehr.

Nach ihm nur schau'ich
Zum Fenster hinaus,
Nach ihm nur geh' ich
Aus dem Haus.

Sein hoher Gang,
Sein' edle Gestalt,
Seines Mundes Lächeln,
Seiner Augen Gewalt,

Und seiner Rede
Zauberfluss,
Sein Händedruck,
Und ach sein Kuss!

Meine Ruh' ist hin,
Mein Herz ist schwer;
Ich finde sie nimmer
Und nimmermehr.

Mein Busen drängt
Sich nach ihm hin,
Ach dürft' ich fassen
Und halten ihn!

Margit éneke.

Szivem nehéz,
Nyugalmam oda,
Föl nem lelem azt
Többé soha.

Hol őt nem birom
Ott nékem sirom;
S egész világ
Kész pusztaság.

Szegény fejem
Elbódula,
Szegény elmém
Megszakada.

Szivem nehéz,
Nyugalmam oda,
Föl nem lelem azt
Többé soha.

Csak utána nézek ki
Ablakomon,
Csak utána lépek ki
Házamon.

Nemes alakja,
Szép termete,
Mosolygó ajka,
Bűbájos szeme,

Oly szépen folyó
Varázs szavai,
Kézszorítása,
S ah csókjai!

Szivem nehéz,
Nyugalmam oda,
Föl nem lelem azt
Többé soha.

Sovárgó keblem
Utána nyomúl,
Bár maraszthatnám
Ha tőlem vonúl!

Und küssen ihn
So wie ich wollt',
An seinen Küssen
Vergehen sollt'.

Bár kedvem szerint
Úgy csókolhatnám,
Hogy csókjai közt
Kimúlhatnám.

Franciául.

Dumas Sándortól.

Rien ne console
De son adieu;
Je deviens folle,
Mon Dieu, mon Dieu!

Mon âme est vide,
Mon coeur est sourd,
J'ai l'oeil livide,
Et le front lourd.

Ma pauvre tête
Est à l'envers;
Adieu la fête
De l'univers.

Rien ne console
De son adieu;
Je deviens folle,
Mon Dieu, mon Dieu.

En sa présance
Le monde est beau,
En son absence
C'est un tombeau.

À la fenêtre
Son oeil distrait
Me voit paraître
Dès qu'il paraît.

Sa voix m'emporte
Dedans, dehors;
Qu'il entre ou sorte,
J'entre ou je sort.

Joyeux ou sombre,
Selon sa loi
Je suis son ombre,
Et non plus moi.

Bélangertől.

C'en est fait : il m'oublie,
L'ingrat que j'aimais;
Hélas le repos de ma vie
Fuit pour jamais.

Un tourment sans espérance
Remplit mon coeur d'un noir poison;

Mes jours sont flétris, et la souffrance
M'accable, et trouble ma raison.

C'en est fait : il m'oublie,
L'ingrat que j'aimais!
Hélas le repos de ma vie
Fuit pour jamais.

Que de jours vainement
J'ai passés dans l'attente,
Révant encore
Le bruis de ses pas.

Son noble maintien,
Sa taille imposante,
Son régard plein d'amour,
Et sa voix enivrante!

Et dans la main
Ma main tremblante,
Et son baiser,
Son baiser, hélas!

Rien ne console
De son adieu ;
Je deviens folle,
Mon Dieu, mon Dieu !

C'en est fait : il m'oublie,
L'ingrat que j'aimais !
Hélas le repos de ma vie
Fuit pour jamais.

Je céde à ce mal,qui devore,
Pour moi je le sens
Tout va finir :
Un seul moment
Reviens encore !
Un seul moment
Te revoir, et mourir !
Un seul moment
Reviens encore !
Et de bonheur pouvoir mourir !

Olaszúl (névtelentöl).

La pace l'egro
Mio cuor lasciò,
Riposo, il sento,
Mai più godrò.

Sol morte io vedo
Ov'ei non è,
Ogni piacere
È fiel per mè.

Me lassa ! i sensi
L'amor turbò,
E la ragione
M'abbandonò.

La pace l'egro
Mio cuor lasciò,
Riposo, il sento,
Mai più godrò.

Lo sguardo io fisso
Ov'ei appari,
E cerco l'orme
Ov'ei parti.

D'eroe il passo,
Maestà di re,
D'amor sorriso,
Cuor pien di fè ;

Rapisce incanto,
Se parla il cuor,
Stringe la mano,
Ah qual ardor !

La pace l'egro
Mio cuor lasciò,
Riposo, il sento,
Mai più godrò.

Ah se'l rammento
Mi balza il sen',
Serrar potessi
L'amato ben'

Frà queste braccia,
E mai lasciar,
E frai suoi baci
Lieta spirar,

Potessi baciarlo
Et abracciar,
E frai suoi baci
Lieta spirar.

II.

Der Wirthin Töchterlein.

Es zogen drei Bursche wohl über den Rhein,
Bei einer Frau Wirthin, da kehrten sie ein.

„Frau Wirthin! hat sie gut Bier und Wein?
Wo hat sie ihr schönes Töchterlein?“

„Mein Bier und Wein ist frisch und klar,
Mein Töchterlein liegt auf der Todtenbahr.“

Und als sie traten zur Kammer hinein,
Da lag sie in einem schwarzen Schrein.

Der erste, der schlug den Schleier zurück,
Und schaute sie an mit traurigem Blick:

„Ach! lebtest du noch, du schöne Maid!
Ich würde dich lieben von dieser Zeit.“

Der zweite deckte den Schleier zu,
Und kehrte sich ab, und weinte dazu:

„Ach! dass du liegst auf der Todtenbahr!
Ich hab' dich geliebet so manches Jahr.“

Der dritte hub ihn wieder sogleich,
Und küsste sie an den Mund so bleich:

„Dich liebt' ich immer, dich lieb' ich noch heut,
Und werde dich lieben in Ewigkeit.“

A fogadósné leánya.

Im három legény átkelt a Dunán *),
S kocsmába betért felidűlni borán.

„Hej sert fogadósné, még jó bort ide!
Hát szép piros lyánya is itthon van-e?“

„Az én serem fris, és jó a borom,
Leányom ottben kiterítve vagyon.“

S hogy a kamarába mind hárma belép,
Meghalva a lyányt s kiterítve lelék.

Az első felhajtja im szemfödelét,
És rajta felejti busongva szemét:

*) A Duna, mint déli-németországi folyó, bízvást volt a Rajna helyébe tehető a tisztább versmérték kedvéért. *Szerk.*

„O vajha még élnél, te angyali lyány!
Én megszeretnélek tüstént s igazán."

A második őt betakarva megint,
Elfordula tőle, és könnyeket hint:

„O lyányka, mért szívem itt halva talált!
Szerettelek egykor több éveken ált."

A harmadik újra őt feltakará,
És csókját halványult ajkára nyomá:

„Szerettelek, most is szeretlek hiven,
S örökre szeretni fog árva szivem!"

A MUZEUM TÁRCÁJA.

INTÉZETEK.

— *A M. kir. Természettudományi Társulat* mart. 27. tartott szakgyülésén *Hunfalcy János* úr több, a felsővidéki földrengésről beküldött érdekes adatokat terjesztett elő; *Szabó József* első titkár pedig folytatta földtani közleményeit Budapest környékéről, név szerint a trachyt előfordultáról Visegrád, Budakeszi, Tétény, Törökbálint, Fót, Mogyoród, Verőce és Vác körül.

A *május* 8-dikai szakülésben *Szabó József* úr a budai szent-Gellérd- és Sashegy földtani viszonyait adta elő részletesen; ezután Deville párizsi vegyész eljárását ismertette a drágakövek mesterséges úton előállításáról. — A *junius* 5-kei szakülésben ugyanő az óbudai mésztuff negyedkori állati maradványait ismertette; *Sztoczek József* müegyetemi tanár pedig a melegnek moztani elméletét terjesztette elő, melyet a *junius* 19. tartott közgyülésben is folytatott. Ebben *Szabó József* úr Dumas párizsi vegyész akademiai jelentéséről szólt, melyben a császár által 1852-ben hirdetett 50,000 frankos jutalomra beérkezett pályamunkákat ismertette. A villanyosság leghasznosb alkalmazása volt a kitüzött tárgy. Némelyek a villanyosság gazdaságos előállításáról, mások annak erőművi, hevítő, világító, vegytani, és gyógyászati alkalmazását fejtegették; legkitünőbbnek boroszlói prof. Middeldorpf munkája találtatott a villanyosság orvosi használatáról; még is a bizottmány új öt év kitüzését javaslott, még nagyobbszerü feltalálást ohajtva s várva, mi el is fogadtatott. E gyülés szokott tárgyait, um. a pénzügyet s választásait is végezte, s Évkönyvei IV. kötetének kiadatását határozta. — A julius 17-kei közgyülésben ismét *Sztoczek* úr folytatta előadását; *Molnár János* úr pedig a budai Lukácsfürdő története után annak vegytani viszonyait ismertette.

— *A Budapesti Orvosegylet* febr. 6. tartott ülésében *Dr. Kovács Endre* úr közkórházi főseb̈ész 1857-ben osztályában észlelt érdekesb esetekről értekezett. — Azon hó 20. *Dr. Bókai János* úr gyermekkórházi főorvos néhány kórbonctani tárgyat mutatott elő s magyarázott; *Dr. Hirschler* úr a bal szemteke kiszamodásának egy érdekes esetét mutatta elő, s a kór-okot szabatosan meghatározta; *Dr. Kovács* úr folytatta múltkori közleményeit. — Mart. 6. *Dr. Bókai* úr egy három hetes kisdedet mutatván be két oldali arányzatos fejvérdaggal, ennek kórismejét, lefolyását és gyógykezelését fejtegette; *Dr. Kovács* úr pedig az osztályában észlelt fejsértésekről értekezett befejezőleg, s több érdekes kaponyát mutatott elő. — Május 16. *Semmelweis* tanár úr befejezte előadását a gyermekágyi láz kóroktanáról; *Dr. Bókai* úr a hártyás gőglobnak egy tanulságos kórbonctani készítményét mutatta be; az álhártya a gögtől egész a hörgökbe terjedett el. — *Junius* 26. ugyanaz egy véredénytaplós csecsemőt mutatott be, s egy szívburoklobban elhalt gyerköce szivét burkostúl, mind kettőt észrevételei mellett; *Dr. Rózsay* úr az erdőbényei vasgálicos timfürdő s az ottani savó- és szőllőgyógymódot ismertette. — Jul. 10. *Dr. Wilhelm* úr az ez idei kanyarójárványról értekezett.

IRODALMI NAPLÓ.

— Encyclopaediai folyóiratok és folyó munkák. — *Budapesti Szemle.* Szerkeszti és kiadja *Csengery Antal* (VII. és VIII. füzet). Harmadik kötet (első fele). Pest, 1858. Herz nyomd. N8r. 1—256. l. Tíz füzet ára 10 ft.

Sárospataki Füzetek. Protestáns és tudományos folyóirat . . . szerk. *Erdélyi János.* Második folyam, II. III S. Patak, a ref. főisk. bet. 1858. N8r. 105—316. l. A tíz füzetes folyam ára postán 6 fr.

Családi Lapok. Tudományos és szépirodalmi folyóirat. A vallás-erkölcsi miveltség és kath. hitélet emelésére. Kiadja *Somogyi Károly.* Új folyam. I. kötet (vagyis félévi folyam) 4 füzetben. Pest, Herz János nyomd. 1858. 4r. 344 l. A félévi folyam 3 ft, az egész évi 8 füzetben 6 fr. házhoz hordva és postán.

Ismerettár a magyar nép számára. Nélkülözhetetlen segédkönyv, mely a történelem, természet s egyéb tudd. és művészet köréből gyüjtött több ezer cikk és több száz képpel, lehetőleg minél több érdekes tárgyat és egyéniséget betüsorozatos rendben megismertet. 6. és 7. szám. (I. köt. 961—992. szelet és II. köt. 1—256. szel.). Pest, 1858. Heckenast. 8r. Tíz szám ára 2 fr.

Vasárnapi Könyvtár. Szerk. *Hajnik Károly.* Harmadik évfolyam. Pest, 1858. Heckenast G. 16r. 1—4. kötet (I. *Regék*, írta *Jókai Mór.* 104 l. 10 kép. II—IV. *Robinson Crusoe élete és kalandjai*, angol után 352 l. 114 kép). Tíz köt. s egy pótkötet ára helyben 2 fr.

Irodalomtörténet. — *Magyar Irók Arcképei s Életrajzai.* Első gyüjtemény 40 arcképpel. Pest, kiadja Heckenast Gusztáv. 1858. 4r. IV. V. füzet 101—162. l. (e két füzet tartalma Pap Endre, Kisfa-

ludy K., gr. Gvadányi, b. Kemény Zsigmond, Pólya, Pauler, Döbrentei, Virág, Ballagi, Petőfi, Vajda, Nagy Ignác, Gyöngyösi István, Szontagh, Arany, Budai Ézsajás, Szigligeti Edvárd).

A Soproni ev. főtanoda története, a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt. A tanoda háromszázados emlékünnepe alkalmával kiadta *Müllner Mátyás* tanár. Sopron, 1857. Romwalter Károly bet. 8r. 117. l. füzve 40 kr.

Ezekhez adunk két nem magyar munkát, de melyek elsejét a magy. irodalomtörténész mint kútfőmunkát szívesen fogja üdvezelni; másodikának célja a honi irodalom becsületét a határokon túl is előmozdítani, mit a részben célszerű választás s a nagyobb részt szerencsés dolgozással létesít is:

Jena Hungarica, sive Memoria Hungarorum a tribus proximis seculis Academiae Jenensi adscriptorum. Auctore *A. Ludovico Haan*, olim acad. eiusdem cive, nunc apud Békés-Csabenses V. D. Min. Gyula, Réthy bet. 1858. 8r. 180 l. füzve 1 ft. 20 kr.

Gisela. Eine Auswahl von Gedichten der hervorragendsten magyarischen Dichter. Deutsch von *Joseph v. Machik*. Prof. d. ungrischen Literatur. Pest, Robert Lampel, 1858. 16r. XII és 130 l. Díszkiadás. (Költemények Kisfaludy Károly, Vörösmarty, b. Eötvös, Garay, Petőfi és Aranytól).

— Szépirodalom. — *Huszárok Könyve.* Szerkesztő *Szeles tey László*. Pest, Emich tulajdona, 1858. 16r. IV és 240 l. füzve 1 ft.

Czuczor Költeményei. A költő arcképével. 3 kötet. Pest, 1858 Heckenast G. sajátja. K8r. XXVIII és 226; VIII és 244; VIII és 227 l. Díszkiadás; ára 4 ft.

Toldi. Költői beszély 12 énekb. Irta *Arany János*. Népszerü kiadás. Pest, Heckenast, 1858. 16r. 149 l. a költő fametszetü arcképével füzve 30 kr.

Magyar Ferenc Regéi. Pest, 1858. Müller Emil könyvnyomd. K16r. 220 l.

Boldogfalva és a Karáncsondyak. Költői beszély XII énekb. Irta *Oláh Károly*. Debrecen, kiadja Telegdy K. Lajos. 1858. K8r. 33 l. füzve 16kr

Zord idő. Történeti regény. Irta *b. Kemény Zsigmond.* Pest, 1858. kiadja Pfeifer Ferd. 8r. 199 l.

Beszélyek. Irta *Bajza Lenke.* I. kötet: A különc. II. köt.: Az eskü. Pest, Heckenast Gusztáv. 1858. K8r. 171 és 184 l. Díszkiadás 2 ft.

Az Elátkozott Család. Regény. Irta *Jókai Mór*, Pest, Heckenast, 1858. két kötet. 8r. 182 és 201 l. füzve 2 ft.

Egy Magyar Nábob. Regény. Irta *Jókai Mór.* Második kiadás. Pest, Heckenast, 1858. Négy kötet. 8r. 202, 214, 205 és 151 l a szerző acélmetszetü arcképével, füzve 4 ft.

Jókai Mór Munkái. Népszerü kiadás. XI. XII. köt. A kétszarvu ember. Az aegyptusi rózsa. 2r. Második kiadás. Pest, 1858. kiadja Heckenast G. K16r. 224 l. füzve 47 kr.

Tarka Élet. Irta *Jókai Mór.* Két rész egy kötetben. Második változatlan kiadás. Pest, kiadja Heckenast. 1858. N8r. 160 és 160 l.

Egy Alispán. Magyar korrajz. Irta *Vas Gerebon.* 3 köt. Pest, 1858. Ráth Mór bizománya. K8r. 165, 172, 173 l.

Vetélytársak. Történeti regény, irta *P. Szathmáry Károly.* I. kötet. Pest, 1858. Müller nyomd. 12r. 191 l.

Szivek harca. Irta *Csernátoni Lóra.* Pest, Pfeifer Ferdinánd bizománya. 1858. 16r

A Banya-Sziklája (Piatra Bábi). Irta *Ormós Zsigmond.* Két köt. Pest, 1858. Ráth Mór bizománya. K8r. VI és 299, meg 312 l. Füzve 2 fr.

Legujabb Külföldi Regényesarnok . . szerkeszti s kiadja *Friebeisz István.* XXXV. és XXXVI füzet: *Egy orvos naplója*, regény, irta *Dumas Sándor*, fordíták többen. 19. és 20. köt. Pest 1858. N16r. 121. 118. l. füzve együtt 1 fr. 20 kr.

Cecilia. Regény *id. Dumas Sándortól.* Franciából fordították *Bereczk Béla és Hang Ferenc.* Pest, Ráth Mór bizom. (nyomtat. Kalocsán Malatin és Holmayer gyorssajt.) 1858. 16r. 137 és 147 l. füzve 1 ft. 20 kr.

Egy galamb története. Történeti regény *id. Dumas Sándortól.* Franciából fordították *Bereczk Béla és Hang Ferenc.* Pest, Ráth M. bizom. 1858. (nyomt. Kalocsán). 16r. 187 l.

— Classica literatura. — *Ókori Classicusok.* — *Hellen Remekirók* magyar forditásokban. Ötödik kötet: *Homér Iliása*, görögből ford. folyó beszédben *Télfy János.* Első füzet, I—V. ének. Pest, 1858. kiadja Lampel Róbert. 16r. 101 l. 24 kr.

Szofoklesz Szinművei. Fordította *Finkei József.* I. Ajasz. II. Filoktetesz. S. Patak, a főisk. bet. 1858. Kis8. 74 és 82 l. Áruk 1 ft

Finkey úr díszszel lép sophoklesi fordítóink, Guzmics, Szabó Károly, Szücs Dániel, sorába. Érzi, s mi több, gyakran sikerül a hellen költő kellemét visszaadnia: s már ez valami, sőt sok. A karok formájában szükségtelen az eredetit követni, melynek szchémái, a dallamok elvesztével, minden jelentéköket elvesztették ránk nézve.

Virgil Éneisse. Magyarítá *Sebők Árkád*, pannonhegyi bencés és tanár. Második füzet. Kir. 8r. Esztergam, 1858. nyom. Horák Egyednél. 57—96. l.

Nem mindig, de többnyire szerencsésb, s nemesb izlésü, elődeinél. Ne vesse meg ezeket; szabad őket követni, hol jól dolgoztak. Nyelvileg sok szabadsága van a költőnek, de a mérsék ebben is jó.

L. Annaeus Seneca Vigasztalása Marciához. Fordítá *Zsoldos Ignác*, m. akad. rtag. Pest, 1858. nyom. Kozma. 16r. 86 l.

Egyike azon római bölcseknek, sőt a bölcseknek általában, kiknek olvasása mindig korszerü, mert az érzületet edzik, s kedélynyugalmat adnak. A fordítás hü, s a nehezebb helyeken is elég világos, bár itt-ott az eredetinek fanyarságára emlékeztető.

— Nyelv s irodalom. — *Latin isko lai Szótár.* Dolgozta néhány kolosvári tanár; Szerk. *Finály Henrik* és *Régeni István.* Els

rész : *Latin-Magyar Szótár.* Kolosv. 1858. Nyom. és kiadja Stein J. N8r. V. füzet : XII. és 769 — 979. l. Az ekép teljes latin-Magyar szótár ára csak öt forint.

Első latin szótárunk, mely a római philologia s a magyar nyelv haladásait egyesíti. Nem puszta fordítás mint egykor Mártoné : minden lap tanuja, hogy a szerzők nem csupán szótárak után dolgoztak, hanem ezek forrásait, a classicusokat is folyton folyvást fel felütötték. Mint becsületes és sikeres igyekvés gyümölcsét s égető szükség pótlóját ajánljuk minden magyar embernek, ki az irodalmi művészet s a magasb érzések iskoláját, a római classicusok remekeit, gyakorolja.

Ékesszólástan, vezérletül a remekirók fejtegetése s a szépirásmüvek kidolgozásában. Irta *Szvorényi József*, cisterci r. tanár, s a m. akad. l. tagja. Részben átdolgozott s példákkal bővített harmadik kiadás. Pest, 1858. kiadja Heckenast. 8r.

— Erkölcsi s ifjusági iratok — *Eszmék az életnap fogyatkozásai s leáldoztáról.* Irta *Asszalay József.* Pest, 1858. Ráth Mór bizom. N8r. 139 l.

Keleti adomák rokonnemü keresztény példákkal hasonlítva. Ifjuságképzésül közli *Mátyás Flórián.* Pest, 1858. a közlő sajátja 16r. 143 lap.

Családi Olvasmányok. Flam csöndélet, három kis elbeszélésben *Conscience Henriktől.* Diepenbrock Menyhért után németből ford. *Szabó Imre.* Kiadja Dr. Szabóky Adolf. I. füzet. Pest, 1858. A Sz. István-társulat bizományában. 16r. 72 l. 12 kr.

Album az ifjuság számára. Album für die Jugend. Prága és Lipcse, kiadja Kober I. L. 1858. 4rétb. 81 l. Öt acél és kőmetszettel, kemény táblába kötött díszkiadás 2 ft. 40 kr.

Egy kis költői anthologia, magyar költőkből (Eötvös, Garay, Kisfaludy K., Kölcsey, Pap Endre, Petőfi, Szentmiklóssy, Vachott S. és Vörösmartyból) német fordítással, s néhány, németből (Dieffenbach, Lenau, Proschko) ma yar fordítással, s némelyike jelentes szép képekkel illustrálva. A cim az ifjuságot veszi igénybe; többnyire bennünket érdeklő classicai tartalmával s igen díszes kiállításával azonban nemes ajándékul illik be a nem-ifjuságnak is. Óhajtanók bár a könyv nálunk érdemlett részvétre találna, hogy külső könyvárusok ne rettegjenek ily szép vállalatokkal gazdagítani hazai könyvvásárunkat. Az ár felttinőleg jutányos.

— Történelem s rokon. — *Világtörténelem.* Irta *Cantu Caesar.* Második kötet : III. korszak. A VII. turini olasz kiadás után. Fordította *Gyurits Antal.* Kiadja a Sz. István-Társulat. Pest, nyom. Kozma. 1858. N8r. XII és 646 l.

— *Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek.* Kiadja a *M. Tudományos Akademia* Történelmi Bizottmánya. Első osztály : Okmánytárak Első kötet : *Magyar Történelmi Okmánytár* a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte s le-

másolta *Hatvani Mihály*. Első kötet: 1441—1538. Pest, 1857. N8r. XXI és 387 l. fűzve 3 fr. (A második osztálynak, az iróknak, már megjelent I. II. III. köteteivel együtt, tehát a Monumenták első folyama, 10 ft.).

Magyar Történelmi Tár. A történeti kútfők ismeretének előmozdítására kiadja a *M. Tudom. Akademia* Történelmi Bizottmánya. Ötödik kötet: Hanns Tschány's Ungrische Chronik vom J. 1670 bis 1704. A M. Ak. Tört. Bizottmánya megbizásából *Páur Iván*, a m. akademiai érem- és kézirattár őre. Pest, 1858. N8r. 231 l. fűzve 1 ft. 20 kr.

Magyar Történelmi Emlékek. Kiadja *Szalay László*. Második kötet: *Gr. Bethlen Miklós Önéletirása* (1642 — 1710). Pest, 1858. Heckenast Gusztáv. N8r. XVI. és 556. ll. Díszkiadás; ára 4 fr.

Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja *gr. Mikó Imre*. III. kötet (Sepsi Laczkó Máté Krónikája 1521—1624. Székely adatok. Törvénycikkek 1569—77. Okiratok 1546—1621). Kolosvár, 1858. N8r. II. és 357 l. fűzve 1 ft. 30 kr.

Mindannyi aranybányája a hazai történetnek; eddig kiadatlan kútfők, historiánk részleteit számtalan helyeken felvilágositók, s mint Csányi, Bethlen és Laczkó*), a nem történetvizsgáló hanem csak történetkedvelő olvasónak is soknemü élvezetet nyujtók.

Magyarok életrajzai. I. szakasz: Hajdankor — 1600. Szerkeszti *Kerékgyártó Árpád*. I. kötet: Aba — Bebek. (hat füzetben). Pest, 1858. Boldini nyomd. Magyar Mihály könyvárus vállalata. N8r. 572 l. (Az egész, három kötetre tervezett, első szakasz ára 10 ft, füzetenként 40 kraj.).

Egy, Budai Ferenc alapján tervezett, de ennél sokkal gazdagabb, nyomról nyomra idézett kútfőkre támaszkodó, birálatos és szerető gonddal készülő munka, mely azért a nemzet figyelmét és pártolását nagy mértékben megérdemli. A megjelent rész után itélve hét kötet kell hogy a kitüzött szakaszt befoglalhassa, mit a munka ajánlására mondunk, mert ily, természeténél fogva a legapróbb részletességet követelő munkánál a teljesség az itészeti feldolgozás után első

---

*) Ennek krónikájából készült azon névtelen kivonat, melyet — forrását nem ismerve — a sárospataki könyvtárnak egyik codexéből „*Sárospataki Krónika*“ cím alatt a Történelmi Tár IV. kötetében közöltem. Köszönettel kell fogadnunk a nagyméltóságú gróftól most az eredetinek lehető teljes közlését, mely azonfelül több a pataki kéziratban hibásan irt helyeket magalapit; különösen magamnak is, mert a töredék készülési koráról tett állitásomat utólag megerősiti. A kiadó úr előszava után most már bizonyos, hogy az általam interpoláltaknak nyilatkoztatott helyek, az *autograph* kéziratba későbbi idegen kezektől beirt oldaljegyzések, miket mind a pataki példány irója, mind a Lackó marosvásárhelyi eredetiét másoló az illető helyeken a szövegbe iktatott. *T. F.*

kellék, s midőn szerző erre törekszik, könyvét alapmunkává emeli történelmi irodalmunkban.

Magyarország Családai címerekkel és leszármazási táblákkal. Irta *Nagy Iván*. II. kötet IV. füzet és III. köt. I—III. füz. 241—282. és 1—272. l. Minden füzet ára 48 kr, egy-egy köteté 2 ft.

(A) Lubellei és Kisfaludi *Lipthay család nemzékrende és oklevelei*. F.-Győri *Nagy Iván* által. Három (helyesben tizenöt) ábrával (s két nemzékrendi táblával). Pest, 1858, nyom. Kozma. N4r. öszvesen 143 l.

Lehóczky óta egy öszves magyar nemzékrendtan első, amannál nem csak hasonlíthatlanúl gazdagabb, de, tudományos és jóhiszemü eljárásra nézve is azt messze túlhaladó, kisérlete; s mint ilyen derekas segédága a polgári és jogtörténelemnek, s múlhatlan alapja a nemesség történetének, melyben viszont a nemzet házi s miveltségi történelmének nagy része benfoglaltatik. (Egy hetilap e két merőben különtárgyú betürendes munkát — a Magyarok Életrajzait s Magyarország Családait — az utóbbinak hátrányára összehasonlitja, s így az elsőbbinek érdekében az olvasó szempontját szándékosan elferditi. A Magyarok Életrajzai nem szorúlnak ily jellemü ajánlásra; s a becsületes tudománybarát csak idegenséggel nézhet a speculatio ily orgyilkosi fogásaira. Az első munka, ha saját határait ismeri, históriai személyekre szorítkozik; emennek feladása a nemesi családok öszves complexusa származási fonalait és rokonsági viszonyait felderiteni). A „Lipthay család" genealogiai egyedirat, mely érezteti, mily gazdag forrásai a nemzeti történetnek rejlenek a magán levéltárakban! Bár minden családinkat izgatná azon hiúság — a hiúságok legnemesbike, mert eszmén, még pedig a kegyelet eszméjén alapszik — hogy történetök s irott családemlékeik közzétételére áldoznának, mint itt a Lipthayak egyike! Mily verőfényes nap derülne úgy historiánk egére!

Gyula hajdan és most, történeti és statistikai vázlatokban. Összegyüjté *Mogyoróssy János*. Gyula, 1858. nyom. Réthy. N8r. 256 l. és 9 körajzú kép, füzve 3 ft.

Margit-Sziget Története. Irta *Radványi Imre*. Kiadja a Sz.-István-Társulat. Három könyomatú rajzzal. Pest, 1858. nyomtat. Kozma. N16r. 142 l.

Mint egyfelül az életrajzok s nemzéktáblák, úgy másfelül a helytörténetek is oly egyes folyók, mik az országos történelem tengerét nevelik. E két egyedirat, még az első is ügyetlen kezelése daczára, nyereségül tünnek fel e tekintetben; hallgatva helybeli közvetlen hatásukról, mely által a historiai érzéket költik és nevelik, s a honszeretetet saját módon táplálják.

Külföldi Kalauz, Németország, Belgium, Németalföld, Anglia, Svajcz, Franciaországba utazók számára irta *Virág Lajos*. Pest, 1858. Pfeifer Ferdinánd bizom. N8r. 220 l Közép-Europa vasuti térképével, füzve 2 fr.

— Törvény és kamarai tudd. — *Az úrbéri hátralékok*

körüli törvényes eljárás, az 1857. sept. hó 26-ról kelt cs. k. nyílt parancs s egyéb ide vonatkozó törvények és rendeletek alapján, *Mészáros Károly*tól. Pest, 1858. Ráth M. bizom. N8r. 112 l.

Mi nő pénzünk lesz? Az életbe lépendő új pénzviszonyok könnyen érthető magyarázata.... Dr. Lakner M.T. nyomán magyarítá *Weninger Vince* mérnök. Pest, 1858. kiadja Ráth M. N8r. 54 l. füzve 36 kr.

Az új pénzről... Össseállította *Környei János*, gymnásiumi tanár. Székesfej. Ráder tul. 32r. 23 l. 6 váltókr.

Az elemi kárbiztosítás Magyarországon. Irta *Osztrovszky József.* Pest, 1858. Müller nyomd. 8r. 54 l.

Biztosítási ügyekben. Egy szó a magyar nemzethez. Szerkeszti *Rehák.* Második bővített kiadás. Pest, nyomt. Herz. 1858. 12r. 58 l. s egy tábla.

— Mathem. tudd. *Mértani Nézlettan* algymnásiumi és reáliskolai használatra Dr. *Mocnik Ferenc* után ford. Dr. *Szabóky Adolf.* Második jav. és bőv. kiadás I. füzet, (az) I. és II. osztályra, 152 a szöveg közé nyomott fametszettel. Pest, 1857. kiadja Lampel N8r. 114 l. 36 kr. — II. füzet (a) III. és IV. osztályra 109 a szöveg közé nyomott fametszettel. 109 l. füzve 36 kr.

Gyakorlati útmutatás a Fejszámolásban tekintettel az új pénznemekre. Elemi tanítók s képezdei növendékek számára írta *Pálfi József.* Sopronban, Seyring és Hennicke sajátja. 8r. IV és 107 l.

— Természettudd. — *Magyarhoni Természetbarát.* Szerkesztik és kiadják *Dr. Nagy József és Láng Ad. Ferenc* Nyitrán Komárom, 1858. nyomt. Szigler. nagy 4r. II. folyam. 1. füzet. A hat füzetes évi folyam ára 5 ft.

Szemléleti Ásványtan (Mineralogische Anschauungslehre). A cs. k. algymnásiumok számára írta *Stocker József*.. magyar iskolák számára átdolgozta *Dr. Szabó József*, cs. k. tanár, a m. kir. természettud. társulat első titkára. 16 ábrával a szöveg közt. Pest, 1857. kiadja Heckenast G. 8r. 96 l.

Különféle betegségek hasonszenvi (homoeopathiai) *gyógyítása*, Hahnemann életrajzával. Írta *Dr. Argenti Dome.* Harmadik bővített kiadás. Pesten, nyomt. Kozma. 1858. N8r. X és 440 l. Díszkiadás, füzve 3 ft.

Az ód és életdelejség közötti értéke. Szorgalmas tanulmányozás és tapasztalat után írta *Oroszhegyi Józsa*, orvostudor, szülész, ódgyógyász. Pest, 1858. Müller nyomd. 16r. 133 l. füzve 1 ft. 20 kr.

(A) Harkányi Fürdő Baranyában. Irta *Dr. Boros Antal.* Pest, 1858. Ráth M. bizom. 16r. 112 l.

Az Erdőbényei Fürdő... Irta *Gross Lipót.* Pest, 1858. Müller nyomd. N8r. 55 l.

Népszerű Egészségtan. Dr. *Piszling Vilmos Ferenc* után magyarítá *Navratil Imre*, orvos és sebész tudor. Kiadja a Sz. István-Társulat. Pest, Emich nyomd. 1858. Kis8r. 160 l.

Gyermek-Diaetetika, azaz életrendszabályok fi és nő népnövendékek számára emlékversekben (*Edvi Illés Páltól*). Pápa, a ref. főisk. bet. 1858. 8r. 8 l.

Gazdászat Elemei fiatal gazdálkodók s néptanodák számára Irta l. *Farkas Endre*. Debrecenb. Telegdi Lajos tulajd. 1858. 8r. 32 l. füzve 12 kr.

A legújabb és megpróbált *Magyar Szakácskönyv*. . készítette *Német Zsuzsánna*. Ötödik bővített s jobbított kiadás. Pest, 1858. Kiadja Heckenast G. 8r. 333 l.

— Egély. — *Orgona-Virágok*. Irta *Pájer Antal*, kiadta Mindszenti Gedeon. Egerben, az érseki lyc. nyomd. 1858. 16r. 171 l. füzve 1 ft. (egélyes költemények).

Keresztyén kath. Hittan. I. Általános. *Talabér György és Lukácsek János* taszári pleb. és káplán által. Néhai *Sámson János* veszprémi hittanár latin Rendszere nyomán. Első kötet. Pest, 1858. Müller Gyula sajátja. N8r. 252 l.

Egyházi Énekek, elemi tanodába járó ifjuság számára. Esztergam nyom. Horák Egyed. 1857. 12r. 126 l.

Mindennapi ájtatos Gyakorlások. . . M.-Óvár, Czéh Sándor könyvnyom. sajátja. 1858. 17r. 108 l.

Protestáns Népkönyvtár. Szerk. *Szeberényi Lajos*, Ötödik kötet. Gyula, 1857. nyomt. s kiadja Réthy Lipót. 12r. 102 l. Hat köt. ára 2 ft. postán 2 ft. 30 kr.

Néhány igénytelen Szó a békés-csabai ágostai hitv. ev. lakosokhoz Irta *Kemény Mihály*. Gyula, 1858. nyomt. Réthy 8r. 14 l.

Confirmátiora készitő . . Oktatás . . Szoboszlai Pap Istv. 4. kiad. Debrecenb. 1858. Telegdi tul. k8r. 27 l. 102.

FRANCIA KÖNYVÉSZET.

Nourisson J. F. Les Pères de l' Eglise latine. Leur vie, leurs écrits, leur temps. Paris, Hachette, 2°kötet 18r. XXXV. 862. l. 7. fr.

Jourdain Charl. La philosophie du saint Thomas d' Aquin. Paris, Hachette, 2 kötet. Az Institut által megkoszorúzott mű.

Lorain M. P. Abrégé du dictionnaire de l' Academie française, d' après lá dernière éd. Paris, Didot. 707 kéthásábos l. 8r. 8 fr.

Lafaye M. Dictionnaire des synonymes de la langue française, avec une introduction sur la théorie des synonymes. Paris, Hachette. LXII és 117 kéthasábos l. 8r. 15 fr.

Rosuy L. L. de, Recherches sur l' écriture des différents peuples anciens et modernes. Ouvrage renfermant une grande Collection d' alphabets et de nombreux fac-simile d'écriture reproduits en or et en couleur. Paris, Maisonneuve. 15 4r. két ives füzetben jelenend meg, 1 fr. 50. c.

Leguest, Études sur la formation des racines sémitiques, suivies de considérations générales sur l' origine et le développement du langage. Paris, Duprat, XX. 180 l. 8r.

Sacy M. S. de, Variétés littéraires, morales et historiques. Paris, Didier, 8r. 2 kötet, LX. 1169. lap, 14 franc.

Nisard, Études de critique littéraire. Paris, Lévy, VII. 452. 18r. 3 fr. 50 cent.

Baret Eug. Espagne et Provence. Études sur la littérature du midi de l' Europe, accompagnées d' extraits et de pièces rares ou inédites pour faire suite aux travaux de Raynouard et de Fauriel. Paris, Durand.

Roche Ant. Histoire des principaux écrivains français depuis l' origine de la littérature jusqu' à nos jours. Paris, Borrani, 2 köt. 6 fr.

Correspondance entre *Boileau Despréaux*, et Brossette, avocat au parlement de Lyon, publiée sur les manuscrits originaux, par. A. Laverdet. Introduction par M. Jules Janin, première édition complète et partie inédite. Paris, Techer. XXXII. és 608 l. 8r. 10 franc, fényes kiadásban 15 franc.

Bertrand Alex. Essai sur les dieux, protecteurs des héros grecs et troyens dans l' Iliade. Rennes, Catel et Comp. 190 l. N8r.

Menière P. Études médicales sur les poëtes latins. Paris, Germer-Baillière, XII. 450 l. 8r. 6 fr.

Bonnet M. J. La Poésie devant la Bible. Étude critique des poésies inspirés par l' Écriture sainte. Paris, Dentu, VIII. 460 l. 6 fr.

Poitou Eug. Du roman et du théatre contemporains et de leur influence sur les moeurs. Paris, Durand, XI. 351 l. 8r. Az *Institut* által megkoszorúzott munka.

Trois tragédies de *Schiller*, traduites en vers français par Th. Braun. Strassb. 301 l. 18r. (Don Carlos, Orleansi Szüz, Tell).

Schiller, Intrigue et amour. Drame en 5 actes et 9 tableaux, traduit par M. Alex. *Dumas*. Paris, Lévy, 20 c.

Viollet-le Duc, Entretiens sur l'architecture. Paris, Bauce, N8r. 2 köt. rajzokkal 60 fr.

Decorde M. Exposé d' une nouvelle doctrine philosophique. Paris, Ladrange, 403 l. 8r.

Maurial E. Le scepticisme combattu dans ses principes. Supplément. Revue sommaire des doctrines sceptiques ou demisceptiques antérieures ou étrangères au systéme de Kant. Paris, Durand, 129 l. 8r.

Pelletan Lug. Les droits de l' homme. Paris, Paguerre, 8r. 408 l. 3 fr. 50 cent.

Ollivier Clém. Histoire physique et morale de la femme. Paris, Germer-Bailliére, 262 l. 8r. 5 fr.

Baudrillart M. H. Études de philosophie morale et d' économie politique. Paris, Guillaumin et Co. 2 köt. 7 fr.

Le livre d' *Abd-el-Kader*, intitulé: Rappel à l' intelligent, avis à l' indifférent. Considérations philosophiques, religieuses, historiques etc. traduites avec l'autorisation de l'auteur, sur le manuscrit original de la Bibliothèque impériale, par *Gust. Dugat*. Paris, Duprat, XXXI. 371. l. 8r. egy kézirati hasonmással, 7 fr. 50 cent.

Pressensé E. de Histoire des trois premiers siècles de l'Église chrétienne. Paris, Meyrueis, I. Le premier siècle. XV. 496 l. 6 fr.

Champagny Fr. de, Rome et Judée au temps de la chute de Néron (an 66—7. après Jésus-Christ). Paris, Lecoffre et Co. XII. 548 l. 8r Jeruzsálem térrajzával.

Dansin Hyp. Histoire du gouvernement de la France pendant le règne de Charles VII. Paris, Durand, 443 l. 8r. 5 fr.

Chéruel A. Marie Stuart et Catherine de Médicis. Étude historique sur les relations de la France et de l' Ecosse dans la seconde moitié du XVI. siècle. Paris, Hachette, VIII. 406. 8r. 6 fr.

Dros Jos. Histoire du règne de Louis XVI. pendant les années où l' on pouvaitprévenir ou diriger la révolution française. Új kiadás Bonnechose Emiltől. Paris, Renouard, 18r. 3 kötet, 1379 lap.

Lanfrey P. Essai sur la révolution française. Paris, Chamerot, 430 l. 8r. 5 fr. 50. c.

Barthelémy, Edouard de. La noblesse en France, avant et depuis 1789. Paris, Librairie nouvelle, VI. 328 l. 18r. 2 ft.

Haussmann A. La Chine, résumé historique de l' insurrection et des événements qui ont eu lieu dans ce pays depuis le commencement de guerre de l'opium jusq' en 1857. Paris, Barba, 113 l. 4r. illustrált kiadás, 1 fr. 70. c.

A krimi hadjáratról: Pallu L. C. Six mois à Eupatoria. Paris, Cadot, 265 l. 16r. 1 fr. — *Baudens L.* La guerre de Crimée. Paris, Levy, 416 l. 8r. 7 fr. 50 c. — *de Bazancourt* L' expedition de Crimée. Chroniques maritimes de la guerre d' Orient. Paris, Amyot, 3 köt. XVI. 867 l. 8r. három arcképpel, 15 fr.

Lalande Lud. Curiosités biographiques. Paris, Delahays. 444 l. 16r.

Marguerite de Valois, Mémoires, suivis des anecdotes inédites de l' histoire de France pendant les XVI. et XVII. siècles, tirées de la bouche de M. le garde des sceaux du Vairs. Publiés avec notes par L. Lalanne. Paris, Januet, XXXII. 352 l. 16r. 5 fr.

Capefigue M. Madame la marquise de Pompadour. Paris, Amyot, VII. 296 l.

Mémoires de *Mlle de Montpensier*, petite-fille de Henri IV. collationnées sur le manuscrit autographe, avec notes biographiques et historiques, par A. Chéruel. Paris, Charpentier, L k. IX és 465 l. 18r. 3 ft. 50 c. (4 kötet lesz).

Charma A. et G. Maucel. Le Père André, jésuite, documents inédits pour servir à l' histoire philosophique, religieuse et littéraire du XVIII. siécle, contenant la correspondance de ce père avec Malebranche, Fontenelle et quelques personnages importants de la société de Jésus, publiés pour la premiére fois et annotés. Paris, Hachette, 2 köt. XXIII. 908. l. 8r.

A. Г.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. OCTOBER, 1858. X. FÜZ.

A MAGYAR NÉPMESEÜGY,

S KÜLÖNÖSEN GAAL GYÖRGY MESEGYÜJTEMÉNYE*).

IPOLYI ARNOLDTÓL.

Napról napra lessük, mikor fognak már valahára népmeséink és mondáink a köznép ajkáról felszedve, a gyermekszobák és fonóházak küszöbét átlépve, irodalmunk sajátjává válni!? Úgy látszik mind hasztalan!

Pedig azon szép kezdet után, melylyel Erdélyinek a Kisfaludy-Társaság aegisze alatt egy decennium előtt megindított népdal- és mondagyüjteménye biztatott, szebb reményekre lehettünk jogosítva.

Söt azóta egyes tudományosabb fejtegető törekvések sem hiányzottak, melyek a tárgynak mintegy értelmezése és alkalmazása által kimutatták azon becsét, melylyel, hogy úgy mondjuk: *hajdanunk eszmevilága ismeretének*, s az által öntudatosb nemzeti irodalmi irány fölélesztésének tekintetéből bír. Mert ebben az eredetiség nyilván csak népies költé-

*) *Gaal György* Magyar Népmesegyüjteménye, kiadták *Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc*. I. és II. kötet. Pesten, Pfeifer F. sajátja. 1857.

szetünk, őshagyományaink, mondáink, regéink, régi- és tájnyelvünk teljes ismeretének alapján emelkedhetik föl méltón, s igényelhet még némi jelentékenységet.

De mind ez nem hatott. A mese nálunk valósággal süket füleknek szólt.

Annál inkább felburjánozott e helyett valami kelletlen fattyuhajtása: irodalmunkban lábra kapott azon ferde divatirányu népiesség, mely elsajátított néhány külsőségben és sallangban, mennél kirívóbb köznapiasság- és póriasságban helyezte a népirodalom föladatát.

Hallatszott ugyan ismételve, hogy egy és más is kiindúlt néphagyományaink tervszerűbb, teljesebb fölszedésére: hogy egy és mástól nem sokára újabb gyüjtemények várhatunk. Eddig azonban sem a készületnek megfelelő eredményt, sem az eredménynek jelentékesebb sükerét nem tapasztaltuk. A mit itt-ott, avatatlan kezek által szedve kaptunk, valamint a mértéket meg nem ütötte, úgy figyelmet sem volt képes ébreszteni. Az elgyökeredzett százados, terebélyes és törzsökös fa megrázása izmos karokat igényel, ha azt akarjuk, hogy érett gyümölcsöt hullasson. Éretlen az többnyire, mit a föl nem érő gyermekkéz le-lekapkod. Hol pedig a közönség úgy is készületlen a szokatlan új izü táp befogadására, ott készületlenül annál kevesbbé lehet föltálalásához fogni. Nem is csoda azután, ha a szedett-vedett holmi, melyen az ismeretnek semmi látszata, épen úgy nem képes szórványosan, lapjainkban itt-ott mutatványúl közölve, figyelmet ébreszteni, valamint a kelletlen gyüjtemények nem gerjeszthetnek érdeket és fogékonyságot a tárgy iránt.

Egy szóval tehát: az ügyet mi sem vitte előre, s így lévén a dolgok állása, valóban nem is vihette.

Egyébként *Erdélyi Jánosnak* már más helyütt méltatott folytatásain kivül, tudomásunkra csak *Kővári László* erdélyi regegyüjteménye bírhat jelentőséggel némileg, mint újabb szerzemény e téren; ámbár ennek is a java már előbbi munkáiból, honnét összeszedte, ismeretes volt. De *„történetphilosophiájok“*, melylyel azokat bevezetni jónak látta, eléggé mutatja, hogy mily philosophiát *nem* kell követni népies hagyományaink összeszedésében és előadásában.

Ezen utóbbi tekintetben csakugyan úgy vagyunk, hogy, ha ennek módját nem akarjuk épenséggel a külföldtől, az ott virágzó tudomány koryphaeusaitól tanulni, itthon is legjobb példányokúl épen csak hazánk idegen ajkú népeinek gyűjteményei szolgálhatnának. Pirulás ide pirulás oda, kénytelenek vagyunk figyelmeztetni, hogy ha ki erre készülne még, vagy inkább: hogy ha ki erre már egyszer csakugyan készül, ne átallja legalább ezeket példányúl tanulmányozni; például *Haltrich* erdélyi-szász mesegyűjteményét, *Müller* erdélyi-szász regéit, *Schott* magyarországi oláh és *Rimauszki* szláv népmeséit. Már csak azért sem hagyhatja el pedig ezeket, mert sokat fog bizony ott találni olyast is, mi épen sajátunk, vagy csak annak szakasztott mása. Rájön azután mélyebb belátására és értelmére; mellékesen pedig még kellő fogalmat is szerezhet magának, mint kell a tárgyat sükeresen kezelni: akár az anyagszedést illetőleg (Haltrich előszavában például épülhet azon buzgóságon, mily vállvetve gyűjték meséiket a szász irodalom férfiai), akár az előadási modorra nézve, akár pedig, és különösen, a tájékozó, felvilágosító, magyarázó tanulságos jegyzetek s összehasonlító párhuzamok tekintetéből (ámbár itt egy és más elavulhatott már tíz és néhány év alatt, mint például Schottnak nálunk is Henszlmann által követett nézete; annál példányszerűbb erre nézve Müller). Megérzi ebből nem csak a tárgy általános érvényű becsét, de erősül tekintete és képződik érzéke fölismerésökben, jelentésök és párhuzamaik érdekében. Nehezen is fog megnyugodni mindaddig, míg a tárgyat az alapkútfőkig ki nem ismerte. És ha nem viendi vagy nem viheti is addig, hogy a külföld, vagy csak az egy Némethon összes termékeit e téren megismerhesse, melyek már úgy is minden tartománya zugából majdnem havonként a könyvpiacot elárasztják, s egy magok derék könyvtárt képeznek, elérhet mégis nyomukon azon fő forrásokig, honnét azok kiözönlöttek; elkisérheti Grimmék alapkezdeményeik s ezek összehasonlító munkálataikig, melyeknek betekintése és tanulmányozása nélkül akár ne is fogjon a fáradságos céltalan munkához. Mert ez azon, hogy úgy mondjuk, valódi iránytű, mely ezen máskép homályos és határtalan téren egyedül vezérel célhoz. Nélküle

csak primitivus ismeret, kapkodás és habozás, egyoldalu felfogás, szóval fonák tévely lesz az eredmény!

Betekintés tehát mindenek előtt a tudomány előzményeibe, tájékozás és tanulmány kell már ezen a tág téren is, hogy sükerrel s ügyesen foghassunk az új szedés és gyüjtéshez. Fájdalom, hogy hol talán még volna mit gyüjteni, többnyire még a mód hiányzik a dolgot kézirányba ejteni. De talán tulság is azt kivánni, hogy a molnár maga termeszsze a garatra öntendő gabonát is; sokkal természetesebb, gondolnám, ha a termesztöktől is belátást s ügyességet igénylünk, mint ha a teendőket felváltjuk.

De nagyon is bele merültünk már talán az olcsó tanácsadásba? Ámbár pedig némi joggal elmondhatnók szinte az „experto credét" igazolásúl, úgy még inkább ki leszünk mentve az irodalmunkban honos azon tévelyek tekintetéből is, melyek egy idő óta különösen sajátságos szélsőségekben tetszenek magoknak. Értem egyrészt az úgy nevezhető vad genieket, kik azzal negédlenek eredetiséget, hogy mitsem akarnak vagy tudnak tanulni külpéldányokból; másrészt ellenben azon kosmopolitai olcsó bölcseséget, mely a valódi tanulmány helyett azzal véli irodalmunkat színvonalra emelni, ha a külirodalom könnyebb és felületesebb termékei átültetésével mintegy exemplificátióul szolgál. De ezek között úgy hiszem szabad lesz még azon mélyebb tudományos buvárlatok tanulmányozására is utalni, melyek nyomán, és nem ezek felületes eredményei kivonatának fordításával, kell saját irodalmi ágainkat is eredetiséggel kifejlesztenünk.

Sajátlag azonban itt most nem is erről van szó. Oda nézünk inkább a mondottakkal, hogy mily szerencse az oly dologtalan vagy ügyefogyott emberre nézve, ki mit sem akar vagy tud szerezni, ha véletlenül becsületes örökséghez jut, melylyel egy ideig megint csak beérheti.

Méltán szerencsének tarthatjuk tehát, s örömmel üdvözölhetjük irodalmunkban a Gaal György által közel félszázad előtt összeszedett népmesék eredeti és teljes *) kiadását.

*) *Teljes*, ha a közönségnek is úgy fog tetszeni. Sajtó alatt van ugyan egy harmadik kötet, de buzgó kiadónk, Pfeifer Ferdinánd úr, ed-

Mert ha magunk e téren semmi újat nem tudunk már szerezni, annál kivánatosabb, hogy legalább az eddig összetakargatott vogyonhoz jussunk.

Irodalmunk ezen sokkal tevékenyebb és gondosabb, mint ismeretes férfiának, Gaal Györgynek, ki ezen kincset számunkra betakargatta, irodalmi arcképét Toldy vázolta azon megható emlékszavakban — igazán monumentum aere perennius! — melyeket az ősz férfi pályája végén sírja fölött hangoztatott („Irodalmi Arcképek"). Ennél sem az iróról szebbet, sem munkálkodásáról jellemzőbbet nem mondhatván, elég legyen csupán arra figyelmeztetnem: hogy íme ő is egyike volt azoknak, kik bár idejökben korukat jól szolgálták, azon túl is még egy lépéssel jóval túlhaladták volt. Mert mit ő maga is aligha fogott gyanítani, íme igénytelenül szedett népmondái még most is majdnem egyedüli birtokunkat képezik azon az irodalmi téren, mely jelenben *egyedüli mérve már az eredeti népies nemzeti költészetnek és szellemnek.* Állt pedig legyen bár ezzel korában még azon kezdeti téren, hol a más irodalmak is a romantica ábrándos és kétes homályában művelni kezdék, mint a németeknél *Olearius, Talander, Musaeus,* a franciáknál *Aulnoy, Caylus* stb; mégis, mint saját előszavából meglátszik, a Grimm dioscúrok által feljött új korány világának pirja is rá vetette volt már sugárait.

De megvolt az mindenha nálunk, még pedig jóval nagyobb mértékben mint bárhol másutt, hogy egyeseknek kellett, még a jövőről is előre gondoskodva, a többiért mindent megtenniök; még pedig annyira, hogy teremtő új eszméikkel fellépve, nem csak illető körre, tanítványokra, követőkre és iskolákra nem voltak képesek szert tenni; de teljesen önmagokra hagyva, még a részvét hálaérzetében, s a másképeg üres köz elismerésben is alig részesültek. Nem ezt tanusítja-e irodalmunkban számosok példája, és hogy csak az elhúnytakról emlékezzünk, kérdjük: mily részvét karolta fel

---

digi veszteségei után e különben nem nagy vállalatnál, nem kívánhatjuk, hogy még tovább vigye azt, ha a hazai előmenetelt s a népi elmekincsek becsét szájokban hordozó hazafiak vásárlás és ajánlgatás által nem *tesznek* valamit az ügyben. *T. F.*

egy Fejér vagy Katona majdnem észrevétlenül folyt, áldozattal, kárral és nélkülözések közt létesitett oly nagyszerü irodalmi vállalataikat, minőket a legkifejlettebb népeknél is csak országos gond és köz részvét hozott elő.

Legyen bár a történelem egyik igaza és ténye, hogy valamint általában a mivelődésben, úgy különösen a tudományban is mindenkor egyesek nagyra termett lángelméje vivé előre öntudatlanúl korukat: de jó lesz e mellett azon tanulságot is megjegyeznünk, hogy igen hibáznánk, ha valamely nép szellemi becsét csupán kitünő elméi jelentékenysége szerint mérnők. Demosthenes remek szónoklatát népe sülyedése gerjeszté. Midőn Cicero lángelméje elragadó beszédeivel a forumon, Caesaré pedig a hadmezőn is, diadalmakat vivott, Róma napja már lenyugvóban volt. A Mediciek, Machiavellik, Buonarottik és Napoleonok szerint itélve, nemzetöknek virágzásuk fő fokán kellett volna állania azon korban, midőn tudjuk hogy sülyedésnek indúlt.

Van bizonyos korok kitünő elméi megfeszített tevékenységében és mindent átható munkásságában valami hasonló azon lázas és fokozott erőkifejtéshez, melyet a közelgő vész jelensége és érzete oly magasra hatványozva fejt ki az emberben.

Nagy szavaknak fognak ezek talán látszani a kis ügy érdekében, s legalább is a világ egyik legegyszerűbb dolgában. Kérdezhetné valaki: mily joggal pengetünk világtörténeti eszméket, a nélkül hogy elmondottuk volna: si licet parva componere magnis?

De ha már magában csakugyan nem lehet kicsínylenünk oly ügyet, mely irodalmunknak egyetlen eredeti és természetszerű új forrást nyit, múltunknak új életet, jelenünknek nemesebb szellemi tápot ád egyetlen nemzeti szellemi hagyományunk fölébresztése és föntartása által; úgy még inkább sajnosnak s megrovandónak tartom, és nyilván főbenjáró dolognak itélem azon egykedvüséget és léhaságot, melylyel ezen szellemi érdekek iránt viseltetünk. És méltán bátorságot vehetünk magunknak hangosabban szólani oly ügyben, mely irodalmunk életkérdése, és melynek felébresztésében magunknak is nem kis részünk volt.

Azonban ezt sem akarom tovább fűzni, s elállok még az ajánlás- és ösztönzéstől is, nehogy csupán azt ismételjem, mit az ügy érdemében más alkalommal több ízben már minden oldalról bőven tárgyalva elmondottam; hamindjárt ennek minden nyomon ismétlése irodalmunkban maig is inkább hasztalannak mint fölöslegesnek mutatkozik. Csupán a kiadók iránt kell még köteles elismerést kifejeznem, hogy, mint véteránok az irodalom más, virágzóbb és dicsőségesbnek tartott térein, nem átallottak ezen mezőre szállni — mert a dísztelenül pangónak művelésére, mi tagadás benne, az átallás közérzete mellett, nem kis öntagadás kivántatik — s a tárgynak nevökkel épen úgy mint gondos ápoló munkájok által új lendületet törekedtek adni; számba sem véve még azon anyagi nehézségeket is, és a vállaló azon áldozatát, melyet ily vállalat nálunk, közönségünk részvetlensége és, mondjuk ki igazán, indolentiájánál fogva majdnem föltételez. De ennek hidegsége sem csüggeszté el, úgy látszik, sem a kiadók, sem a derék vállaló nemes szándékát, miután az alig kelt első kötetet még is már egy második követte, s egy harmadik útfélben van: ezzel pedig a növekvő részvét beállását is méltán igényelhetjük.

De valamint tudjuk, hogy ily művek nem is a pillanatnak készülnek, hanem a könyvárusok polcain eltemetve is oly kincstőkét képviselnek, melynek értéki kamatai a jobbra fejlődő és belátásra fejlesztő idővel szinte mértani arányban növekednek; úgy szinte megszoktuk már kiadói egyikétől úgy mint másikától, hogy nem csak személyes buzdítással és méltánylással, de tettleges munkálkodással is mindenütt ott vannak, ahol s ahányszor a parlag tér új virágzást, az elhanyagolt munka új lendületet kíván: mit elhallgatnom, úgy hiszem, ép úgy hálátlanság volna, mint a tárgy iránt felszökkent eszméimet elnyomnom lehetetlen volt. Akik pedig a tárgyat némi figyelemmel kisérik, kimentendnek azért is, hogy tüzetes magyarázatába tovább nem ereszkedem; mi által az általam is már annyiszor tárgyalt kérdésnek ismétlését elkerűlni akartam.

Folytatom itt csupán a már más alkalommal, Erdélyi Magyar Népmesei közleményénél adott ismertetésemmel meg-

kezdett párhuzamos rövid kritikai jegyzeteket népmeséinkre nézve, amint azok futólagosan, olvasás közben, önkényt fölmerültek.

Az I. sz. monda *(Világbíró Nagy Mátyás)* nevezetes mindjárt ezen tekintetben. Eredeti szerkezete mellett, melynek hasonlójára a mesegyüjteményekben nem emlékezem, feltünő kettős nevezetes alapvonása. Az egyik leginkább a bibliai József felmagasztalásáról szóló jövöndölés történetével volna összehasonlítható; mikép t. i. a királyfi csodásan megtudja végzetét, hogy „oly nagy úr lesz, hogy királyatyja a mosdótálat, királyanyja pedig a törölközőruhát fogja egykor neki tartani"; valamint csakugyan az akadályozó körülmények dacára is a jövendölés teljesedik. Ámbár hasonló vonások a mondahösökről nem épen ritkák, de mindenesetre csak ritkán vesznek föl ily határozottan kijelentett színezetet, mely itt mindamellett sajátságos eredetiséggel jelentkezik. Még meglepőbb e mondában a baráti feláldozás és a kiöntött ártatlan vér gyógy- és üdvhozó erejéről szóló azon történetke, mely önkénytelenül a régi német népkönyvekben elöjövő, és közönségesen *Hartmann von Aue* „Armer Heinrich" cimü (XII. századi) német verses feldolgozásából ismeretes, érdekes és nem kevésbbé költői mint mély mythoszi tartalmú mondára emlékeztető. Ámbár mindamellett ezen vonás is mondánkban teljes eredetiséget tanusít.

II. sz. *(Balga Tamás)* eredetie azon jelentékeny népmesénknek, melyet már Gaal német feldolgozása nyomán (März. der Magyaren 429. l.) ismert az irodalom, s melyhez már Grimm is összehasonlító párhuzamaiban alig tudott más megközelítőt állítani, mint csupán az olasz mesegyüjtemények: *Basile Pentameronja* Pervontojának és a *Straparola* 3. 1. számúnak egyes vonásait. Ellenben a csodás módon, felsőbb félisteni lények által való megtermékenyítésről szóló ritka mesei vonás élénken emlékeztet nemzeti hősmondánknak, a hún és magyar nemzet és Álmos vezér eredetéről szóló, érdekes regei hagyományára. A mese nyelvezete is, ámbár itt-ott már sokat vesztett eredeti szerkezetéből, nem egy helyt megtartotta még népies zamatát; s olykor még kitünő rím és alliterátiói nyomok is — a népies mese ódonságának Grimm

mester szerint is egyik jellemző vonása — meglátszanak rajta. Például a 37. lapon :

Szabó nem jól szabta,
Varró nem jól varrta, stb.

III. sz. *(A mostoha anya)*. Szinte már Gaal német átdolgozásában megjelent egyik népmesénknek érdekes eredetie. Tanulságos összehasonlítása is az előbbivel annyiból, hogy míg az előbbi Gaal német feldolgozásában sokat vesztett eredeti jelentékenységéből, addig emennek átdolgozása az eredeti elmosódott és megrontott szövege és darabos szerkezete helyreállításának mondható, ha ismerjük ezen monda számos variánsai szövegét. Ezen tekintetben Gaal, átdolgozataiban, mint ezek most az eredetiekkel összehasonlíthatók, valódi mesteri tapintatot tanusít a szöveg helyre állításában, s a darabos töredékes szerkezet kiegészítésében. Természetesen dús gyüjteménye s otthonossága e téren igen elősegíték őt e nemű igyekezetében. Egyébként ezen monda is eredetiségére nézve párját keresi, s a tátosróli vonások becses mythoszi alapot kölcsönöznek neki.

IV. sz. *(Többsincs királyfi)*. Úgy találom, hogy sokban hasonló a Gaal német átdolgozásában „Gläserne Hacke" cím alatt kiadott mondához, melynek érdekesebb hasonlatait már Grimm is kijelölte. Máskép ez is lényegesen eredeti szinezettel és mythoszi jelentőséggel bír.

V. sz. *(A szökött katona)*. Egyike azon kedélyes, legendai szinezetü mondáinknak, melyekre nézve már Erdélyi kiadásában eléjövő (XVI. sz.) hasonlónál figyelmeztettem, hogy népköltészetünk ezen tekintetben sem enged más népek hasonló mondáinak, akár azok ethikai becsét, akár a kedélyes hangot, akár a bennök leplezett mélyebb mythoszi alapot tekintjük. Nevezetes benne az ördögnek Pluto névvel jelölése, mely utóbbinak magyar boszorkánypöreinkben való gyakori előfordulására az illető helyen már tüzetesen figyelmeztettem.

VI. sz. *(A testvéri átok)*. Eredetie Gaal német kidolgozásából ismeretes egyik legnevezetesebb mondánknak. Grimm, ki azt annyira sajátságosnak találta már, hogy hozzáfoghatót az összes mondahagyományban nem tud, épen csak kidolgo-

zása által zavartatott meg teljes méltánylásában. Most azonban látjuk az eredetiből, hogy a hozzá költött részletek és mesterkélt vonások elhagyásával sem vesztett semmit akár sajátsága, akár jelentékenységéből.

VII. sz. *(A zöld dragonyos)*. Tartalmára nézve ugyan egyike az ismeretesebb hősi és elátkozási képletekkel átszőtt mondáknak; de itt-ott még is nevezetes eltérések jönnek elő. Szövege azonban igen corrumpáltnak mutatkozik.

VIII. sz. *(A kővé vált királyfi)*. Eleje és vége hasonló az Erdélyi által „Népdalok és Mondák" I. 459. lapon közlötthöz. Nyilván e nevezetes monda számos és gyakori variánsai egyike; de nem csak az egyszerűbbek, hanem a hiányosabbak és gyöngébbek közől.

IX. sz. *(Szegfűhaju János)*. Dús, tündéri és hősmondai képletekben, melyek egyes részletei ugyan, mint gyakoriak, hasonló mondai variánsokból ismeretesek. Szerkezetére nézve azonban szinte eltérőbb, de ez is nyilván több helyt megromlott.

X. szám *(Jankalovics)*. A hattyutündéri (Schwanenjungfrau) nevezetes képletnek, mely a perzsában épen úgy előfordúl mint a németben, s az összes népek mondáiban és regéiben otthonos, egyik ismeretesebb variánsa (Lásd Grimm 49. sz. Wolf Hausmärchen 217. Maier Volksmärchen 39. Magy. Mythol. 94. stb). Nem hiányzanak ugyan itt sem némi eltérőbb vonások és fordulatok, melyek máskép nem válnak épen előnyére; de egy és más helyt igen szerencsésen eredeti szinezetet is kölcsönöznek neki.

XI. és XII. sz. *(A három tanács. Ki hogy vet úgy arat)*. Jó példányokat szolgáltatnak ethikai irányu népmeséinkre nézve. Az utóbbi ismét hitregei tekintetben is nevezetes, és több sajátságos vonással és képlettel bír.

XIII. sz. *(Nemtudomka)*. Már Erdélyi által is Gaal ezen gyüjteményéből kiadva lévén, még akkor megjegyeztem volt, hogy sajátságosan historizáló bevezetése mellett, egyike csupán a hőskalandorokróli közönségesebb népmeséknek, melyeknek ugyan egyik legterjedelmesebb, de egyszersmind elmosódott szövegét adja.

XIV. sz. *(Leányszín Bálint és Gyöngyszem Ilona)*. A

X-dik szám alatt jellemzett nevezetes mondakör egy más variánsa.

XV. sz. *(Csonka és Sánta pajtás).* Ezen jelentékeny mondában igen meglep az ónémet Brynhild-Siegfriedi regekör alapvonása, melyet tudomásomra a német népmese épen nem ismer. Figyelmeztettem már szinte Erdélyi kiadása egyik meséjénél, hogy annak egy más vonása, mint a német Dornröschen-ben, a francia La belle au bois dormant-, és az olasz Pentamerone Talliájában, úgy a magyarban is, ámbár egészen eltérő eredetiséggel, szinte jelentkezik (L. Erdélyi Magy. Népmesék : Liliomleány); de meglepő minden esetre ezen hitrege további képletei jelensége is meséinkben, míg azt a németben csak a rege ismeri.

XVI. és XVII. sz. *(A buzogányos gyermek. A szerencsés óra).* A sárkányirtó és pokolba v. alvilágba járó hősökröli nevezetes mondakörökbe tartoznak; az első kevésbbé, de az utóbbi tetemesen eltérő vonásokkal és szerkezettel bír.

XVIII. sz. *(A hamupepejke).* Az Aschenbrödel, La Cendrille, Popelec stbféle, minden nyelven ismeretes, mondakör egyik közönségesebb szerkezetü példánya.

XIX. sz. *(Az aranymadár).* Úgy látszik csupán egyik töredéke ezen szinte ismeretesebb mondaképleteknek, mely máskép eltérőbb szerkezetünek mutatkozik.

XX. sz. *(Esztendőre ilyenkor).* A hajnalt és éjfélt személyesitő ezen egyik legnevezetesebb s nem kevésbbé gyönyörü magyar mondát, mely az összes mondairodalomban eddig párját nem leli, mint már Grimm teljes figyelmét is Mailáth első közlése nyomán igénybe vette — íme itt már a negyedik variánsban veszszük. Mi tehát jele, hogy népünknél általánosan el van terjedve. Először Gr. Mailáth közlé (Mondái második német kiadásában); egy másodikát gyüjteményemben Lugossy feljegyzéséből birom; harmadikát Erdélyi Magy. Népmeséiben adta; s a negyedik imez Gaal hagyományából. Mind a négy pedig bevezetésében és a részletekben tetemesen, ha lényegben nem is, eltér egymástól, mi tehát függetlenségökre mutat, s mindezen eltérésekben is új, sajátos eredetiségü, jelentékenyebbnél jelentékenyebb vonások és képletek jönek elő az a nélkül is már lényegében mythoszdús

mondában. Nevezetes például az itteninek bevezetésében amaz ismeretes legendai vonás, mint az például nemzeti legendánkban is sz. Lászlóról előjön. Hasonlókép a tűzőrzés- és orzásróli epizód.

XXI. sz. *(A hűséges princesznő).* Erdélyi által szinte Gaal gyűjteményéből ki levén adva, már akkor megjegyeztem, hogy mint nyilván idegen eredetű beszélyke inkább, hogysem mint népmese, a magyar mesék sorából kétségtelenül kiküszöbölendő. Máshol szinte Erdélyi Magy. Népmeséi egyike nyomán (XI. sz.) kijeleltem már mikép találtak hasonló népirodalmi cikkek, mint például a szóban levő, az Ezeregyéji, a Gesta Romanorum-féle Ponciánus historiája stb a népkönyvek nyomán beútat népünk hagyományai közé. És habár ezen népirodalmi befolyások nyomozása egyiránt érdekes adalékúl szolgál az előbbihez, de meséink közt semmi esetre nem foglalhat helyet.

XXII. sz. *(A szalmakirály).* Ehez szinte Erdélyinél egy hasonló, legalább igen kevéssé eltérő szerkezetű mesét bírunk már (7. sz. a.). De ebben is, mint a XIII. szám alattiban, az idegen alap észrevehető.

XXIII. sz. *(Egy szegény halászról).* A Gaal német kidolgozásában előjövő nevezetes mondának (Fischermärchen 127) eredetie; ha soványabb is, lényegében érdekét megtartotta.

XXIV. sz. *(Az akasztófára rendelt királyfi).* Ezen bohózatos beszélykének inkább mint mesének alapúl kétségtelenül Herodot II. könyvének 121. fejezete szolgált (a Rhampsinites kincstáráról szóló mulattató adoma). Valószinüleg ez is csak régibb históriás népkönyveink nyomán juthatott népünk körébe, s mint a többi azután elvegyült népmeséinkkel élő beszédben föntartva.

XXV. sz. *(A rosz végre jóra fordúlt).* Szinte bohózat inkább mint népmese, még pedig az ízetlenebbek egyike, mint már is az efélék újabb időben az együgyübb de szemérmesebb tréfájú népmesét népünknél fájdalom pótolni kezdik. — S azért is, még egyszer s ismét legyen mondva, hogy a szak-avatott tüzetes gyüjtés csakugyan idején volna véglen, nehogy már is későn érkezzék maholnap!

AZ ORDÁLIÁK VAGY ISTENITÉLETEK.

ÍRTA

RÉVÉSZ IMRE.

Hogy e mi időnkben is, melyre sok tekintetben illik Tacitusnak ama jellemzése : „tempora virtutibus saeva atque infesta“ [1]), tünnek fel komoly irodalmunk mezején oly férfiak, kik az idegen műveltség és tudomány könnyű munkájú átültetése helyett, bár nem csekély fáradsággal, s ritkán csillogó eredménynyel, de mégis nemes hévvel, hazánk, nyelvünk és nemzetünk saját régiségeinek búvárlásával, s még most is sok ponton oly igen homályos múltjának felderítésével foglalkoznak : azt mint honszerelmünk egyik örvendetes tüneményét, minden honfiúi kebel édes érzettel üdvözli. Azonban a honszerelem, s a kegyelet más erényei, bármely nagy teljességben birjunk is azokkal, soha fel nem menthetnek bennünket a tudomány és annak szigorú igazsága iránti kötelezetésünk alól, s ha valahol, épen saját nemzeti múltunk körül kell legnagyobb vigyázattal s legerősebb bírálattal járni el tanulmányaink s közleményeink folytán, hogy hitelünket elleneink és minmagunk előtt is el ne veszitsük, s a nemzeti hiúság és gondatlanság miatt, magát a tudományt s a nemes ügyet is ne veszélyeztessük.

A kellő körültekintés hiányát találom közelebbről, az Új Magyar Muzeum ezidei IV. füzetének egyik igen érdekes cikkében, a melyben t. i. *Balássy Ferenc* úr, *Székely tanulmányaiban a Tetemre hívásról* vagy *halálujitásról* értekezik, s azt Kállay és Jókai nyomain mint őspogány székelymagyar szokást vagy intézményt mutatja be. Olvasván e becses közleményt, — azon régiségtani szűk látkörből is, melylyel birok, — legott beláttam s megjegyeztem magamban azt, hogy itt nemzeti sajátunkúl oly valami van bémutatva, mely a múlt századok folyamán több különböző s tölünk távol élő

[1]) Julii Agricolae Vita. Cap. I.

népeknél is feltalálható, melynek eredetét és birtokjogát tehát magunkénak bizonnyal nem tarthatjuk. Minthogy azonban, az itt szóban lévő tetemre hívás vagy halálujítás, több rendbeli oly régi intézményekkel van testvéri egybeköttetésben, melyeket együtt *istenitéleteknek* nevezett hajdan az élet, s nevez ma a tudomány : a helyett hogy csak magát a kérdéses pontot, s csupán az érintett oldalról tárgyalnám, célszerűbbnek láttam általában az istenitéletekről s azoknak egyes nemeiről rövid közlést tenni, annyival is inkább, mert e nagy érdekű régiségtani tárgy, mely nemzeti életünk múltjában is sokáig szerepelt, nincs még eddig irodalmunkban, tudtommal legalább, akként méltatva, mint azt nagy fontosságánál s a nemzetek egyházi és polgári életére s egész lelkületére gyakorlott nagy befolyásánál fogva méltán megérdemlené.

Távol vagyok azon igénytől, mintha e csekély közleményekben, a kezünk alatti tárgy külföldi roppant irodalmát minden ponton s egész terjedelemben figyelembe vettem s vehettem volna : azt azonban mulaszthatlan kötelességemnek tartottam, hogy a régibb és újabb idők e tárgy feletti tekintélyesebb vizsgálatait s azoknak eredményét ne ignoráljam, a fontosabb adatokat, ahol csak körülményeim engedék, magokban az első eredeti forrásokban megtekintsem, s az egész ügy elméletét és szellemét saját nézeteimmel is felderítni igyekezzem.

I. *Az ordáliák vagy istenitéletek mivolta.*

A hajdani és mostani idők pogány vallásainak tényekkel s adatokkal megbizonyítható egyik uralkodó fő jelleme és alapelve az, hogy az istenség, mind a természet tüneményeivel, mind az emberi élet ügyeivel és eseményeivel, közvetlen és tapasztalható tényező egybeköttetésben van. Ennél fogva, midőn valamely kérdés alatti dolog s különösen bűntény a pogány népek előtt homályban volt, és azt az emberi szemtanuság, eskü, okmányok vagy más bizonyitékok ki nem deríthették : gyakran igen hamar oly cselekvényeket vettek elő kisérletül a gyanu alatt álló egyénre nézve, melyek a természet törvényei szerint arra nézve legtöbbször tetemes sérülést, életveszélyt, sőt halált szültek, de a me-

lyektől őt, a mindentudó és igazságot szerető isten, csodatévő befolyásánál fogva, a néphit szerint bizonynyal meg fogja szabadítani, ha ártatlan. Egy szóval: az istenséget egyenesen felhívták s mintegy kényszerítették az ily esetekben a csoda általi itélettételre; ugyanazért e kísérletek eredményét *istenitéletének* nevezték; — judicium Dei; judicium divinum; — angolszász nyelven *ordal*, ősfelnémetül *urteili*, (Urtheil, Gottes-Urtheil), a honnan az *ordalium* és *ordela* korcs latin szók származtak.

Korunkban, amidőn a nagy haladást tett természettudományok, s az idegen nyűgöktől megszabadúlt józan bölcselet, a természeti és erkölcsi világ igen sok tüneményeinek eddig elrejtett okait világos és észszerű egybefüggésben és rendben mutatják fel testi s lelki szemeink előtt, — nincs szükség arra, hogy az istenitéleteknek alapúl szolgált hibás felfogást cáfolgassuk, s megbizonyítsuk azon e részben egyedűl helyes és tartható alapigazságot, hogy az istenség, az általa kezdetben megalapított természeti és erkölcsi világrendet fentartja s azt mind egyetemében mind részleteiben az abba lehellett benső erők és elvek szerint fejlődni engedi; de az egyes dolgokra közvetlen és csodatévő befolyást nem gyakorol; ugyanazért az e részbeni ama balvéleménynek, mely mind a tudományban, mind az életben, roppant képtelenségekre vitte és viszi az embert, sem a józan bölcselet sem a tiszta keresztyénség elveinél fogva nem lehet többé helye. Más részről azonban, a kiskoru népek ama bal felfogásán sem lehet csodálkoznunk, ha elgondoljuk, hogy azon, a fokozatos fejlődés törvényei szerint, mintegy szükségesképen keresztül kellett és kell menni a kezdetben tehetetlen csecsemő korban tengődött emberiségnek s egyes népeknek; s hogy az, és az abból folyó közintézmények, nem csak a közép századokban divatoztak nagy tekintélylyel, mint alább meglátandjuk, de népünk alsóbb osztályának nézeteiben és szokásaiban, mai napig feltalálhatók, habár homályosan is, annak nyomai.

II. Az istenitéletek legrégibb nyoma az irodalomban.

A Mózesről nevezett szent könyvnek IV-dikében, mely

az Egyiptomból kijött zsidó nép megszámlálásán s a Kánaán fele vonulásának történetén kivül, némely törvényes rendtartásokat is tartalmaz, s melynek szerzőjeül az irásmagyarázat magát Mózest, s e szerint keletkezési korául az 1493—1453. Krisztus születése előtti éveket veheti s vesz fel, — az V-dik rész 12—31. verseiben, következő tartalmu törvényes rendszabály foglaltatik: Ha valamely férjben feltámadt a szerelemféltés és hűtlenség gyanuja az ő felsége ellen, de a tény bizonyos nem vala, fel kellett a nőt vinnie a nemzet egyetemes templomába Jeruzsálembe, mely a néphit szerint a Jehovának sajátlagos fő lakhelye volt. Itt a nőnek árpaliszt áldozatot kellett benyújtania, mely áldozat, a mai keresztyén fogalmak szerint, egy oly könyörgésnek vala jelképe, melyben az áldozó, a gyanunak napfényre hozását kéri istentől. Ezután a pap a szent hely eleibe állította a nőt szent vizet vevén, a szent hely előtt álló papi mosdóedényből, a szenthely talapzatáról port vett s bele hintette a vízbe; a nő fejéről a leplet levevé s igy arcát feltárta, hajának fonadékát kibontá, s egyik kezére az áldozatot tevé, másikba pedig a már kész *keserves* vagy *átkozott vizet* adá. Ekkor felmondá előtte az esküt és átkot, melynek tartalma az, hogy ha ártatlan a vádlott, ne ártson neki a keserves víz; ha pedig bűnös, menjen bé az az ő belső részeibe, hogy méhe megdagadjon s alteste megszáradjon, s igy átokká és példáva légyen a nép között. Mindezekre a nő ismételve „*ament*“ mondott. Ezután a pap az átok szavait felirá valami lapra, s azt az említett átkozott vízbe lemosá, s ekkor kellett azi meginnia a nőnek azon ismételt figyelmeztetéssel, hogy az ő benne, ha csakugyan bünös, merő átokká lészen; — s végre csak mindezek után vette le a pap a nő kezéről az azon tartott áldozatot. — *Flavius Josephus* pedig [1]) ugyanezen rendtartást ekként beszéli el: „Ha valaki házasságtöréssel gyanusítja feleségét, árpaliszt áldozatot visz a jeruzsálemi templomba, s abból egy maroknyit az oltárra tevén, a többit a papok szükségére hagyja. Ekkor a pap a nőt, a szenthely-

[1]) Flavii Josephi opera quae extant omnia. Coloniae. 1671. fol. pap. 95. Antiquitatum judaicarum Liber III. Cap. XIV.

lyel szemben lévő ajtóhoz állítja, s az isten nevét valami lapra felírván, esküre szólítja fel, azon átokkal s igérettel, hogy ha bűnös: lába kitörvén s hasa szétpukkadván nyomorúltul haljon meg; ha pedig ártatlan, tizedik hónapra fiugyermeket szüljön. Az eskü után, a lapra írt betűket egy pohárba lemossa, s a szenthely porából is hint abba s megitatja. Ês a nő, ha ártatlan, valóban megterhesül és szerencsésen szül; ha pedig hamis esküt tett s istent és házastársát megcsalta; lába kificamodik, hasa feldagad stb, és gyalázatosan vész el." Azon módosítás, melyet e rendtartás, az idők folyamán, a rabbinok hagyománya szerint szenvedett, nagy részben elvette ennek eredeti istenitéleti jellemét, amennyiben a súly már nem az átkozott víz megivására, mint sokkal inkább az ezt megelőző rendes bűnvizsgálatra, tanukra és önvallomásokra lőn helyheztetve [1]). Azonban tagadnunk nem lehet, hogy ha a maga első mózesi forrásában tekintjük és vizsgáljuk is e rendtartást: az istenitélet nem lép ebben elő oly szigorú meztelenségben, mint ezt más népek s a későbbi idők eféle szokásaiban találjuk. Mindazon különböző rendtartások ugyanis melyek az átkozott víz italát megelőzték, amint ezeket különösen *Michaelis* [2]) éles lélektani belátással boncolgatja, bizonynyal nem egyébre, mint csupán arra valának számítva, hogy az esküvés nagy fontosságát, az átok s az isteni büntetés rettenetes voltát tapasztalatilag elmójére s szívére adják a vizsgálat alatt álló nőnek, s különösen hogy azt minden módon visszarettentsék az eskü letételétől, s akarva nem akarva büne bevallására vagy elárulására kényszerítsék. Igy fogják fel a rendtartás szellemét s irányát több tekintélyes irásmagyarázók is [3]). Érdekes és jellemző,

[1]) Bőven leírja a rabbinok hagyománya szerinti későbbi rendtartást Starke, Synopsis bibliothecae exegeticae in Vetus Testamentum. Leipzig. 1745. 4r. 1-ter Theil. 1722—1723 lapokon.

[2]) Michaelis. Mosaisches Recht. 2-te Ausg. Reutlingen. 1785. V-ter Theil. 196. s következő lapokon.

[3]) Gerlach Otto, Die heilige Schrift. Berlin. 1854. 1-ter Band 287. Dinter, Die Bibel. Neustad a. d. Orla. 1834. 2-te Ausg. 1-ter. B. 263. s köv. ll. Hezel Fridr. W. Die Bibel. Lemgo. 1780. 1-ter Theil. 580. s k. ll. Spencer Joh. De legibus hebraeorum ritualibus Tübingen. 1732. fol. Tom. II-us. pag. 655—658.

hogy a kisérlő eszköz, a keserves vagy átkozott víz sem bírt még itt, a természet törvényei szerint azon vészes és ártalmas erővel, melyet azzal a hit, mint az átok szavai világosan jelentik, egybekötött, s melylyel a későbbi idők istenitéleteinek legtöbb nemei valóban birtak volt. Végre azt is megjegyezhetjük, hogy az átkozott víz itala, valószínűen csak ritkán jöhetett elő, amennyiben annak mindenkor a férj egyenes feljelentésére, s az ország bármely vidékén lakókra nézve, csak a fővárosban Jeruzsálemben lehetett helye, s így e tekintetben, foganatba vétele több nehézségekkel vala egybekötve.

III. Az istenitéletek nyomai a hellen és római iróknál.

Sophokles, ki az újabb nyomozások szerint, 497 évvel született Krisztus előtt, *Antigone* című szomorújátékában, melynek meséje Thebae őskorából van véve, azt említi, hogy midőn Kreon thebaei király megtiltá a Polynikes holttestének eltemetését s szigorú parancscsal öröket állított a mellé, de mind a mellett is Polynikes nőtestvére Antigone, a holttestet ellopá s eltakarítá: az örök szigorú vizsgálat alá vonatván, rólok a játék folyamán fellépő hírnök (*αγγελος*) azt nyilvánítja többek közt a király előtt, hogy azok „készek mind az izzó tüzes vasat felvenni kezökkel, mind a tüzön általmenni (*μύδρους αἴρειν χεροίν, καὶ πῦρ διερπεῖν*), s az istenekre megesküdni, hogy sem a büntényben nem részesek, sem annak elkövetőjéről semmit nem tudnak“ [1]). *Dionysius Halicarnensis*, Krisztus születése táján virágzott hellen iró, Aemilia nevü vestaszüzről említi, hogy az, az izzó tüzön sértetlenül általment, s ez által bizonyitá meg a maga tiszta ártatlanságát [2]). *Pausanias*, a második keresztyén század közepe tájáról említi, hogy a régi görögök, a paráznasággal vádolt papnöket bikavérrel itatták s ez által próbálták meg, mert ha bünösök voltak, tüstént meghaltak [3]). *Philostratos*, kinek korát a második vagy harmadik századra teszik Krisz-

[1]) Sophoclis Tragoediae Septem. Edit. Capperronier et Vauvillier. Parisiis. 1771. 4 r. Tom. I. pag. 380.

[2]) Spencernél idézett hely. pag. 657. Lib. VII. Cap. 25.

[3]) Pausaniae Graeciae descriptio. Lipsiae. 1696. fol. 591.

tus után, említi, hogy azon Tyana melletti Asbamaea nevü forrás, melybe azon vidéken a vádlottakat s esküvőket szokták beküldeni, az ártatlanokra nézve teljesen ártalmatlan, de a hamis esküvőknek s bűnösöknek szemeit, lábait, kezeit támadja meg, s egész testöket undok kelésekkel s tályogokkal borítja el [1]). *Porphyrius*, III-dik keresztyén századbeli iró, a régi indusokról beszéli, hogy azok a vádlottat egy oly tóba vitték, melyen az ártatlanok keresztülmehettek anélkül, hogy térdöknél feljebb ért volna a víz, a bűnösök pedig tüstént beléptök után elmerültek a fejök felett összecsapott hullámokban [2]). *Achilles Tatius* IV-dik századi iró egy Ephesus melletti Styx nevü forrásról emlékezik, melybe a tisztaságukat bebizonyítani akaró szüzek, midőn az általok letett esküvel beírt s nyakukba akasztott táblával beléptek, ha ártatlanok voltak meg sem mozdult a sekély víz, de ha bűnösök valának : felduzzadt s a táblát megérinté [3]). *Eustatius* vagy *Eumathius*, bizonytalan korú hellen iró is említ oly forrásokat, melyek a szüzeségről bizonyságot tesznek [4]).

Valerius Maximus első keresztyén század közepén virágzott római iró, Tuccia nevü vestaszüzről említi, hogy az, paráznasággal vádoltatván, ártatlanságát úgy bizonyítá meg, hogy egy rostával a Tiberisből vizet merített, s abban a vizet a Vesta templomába épen bevitte. Ugyancsak e közleménynyel kapcsolatban, több oly eseteket említ fel, melyekben a vádlottak, valamely véletlen s isteni csodának tulajdonított esemény által szabadúltak meg [5]). — Az első század végén virágzott jeles történetiró *Tacitus*, De moribus Germaniae irott művében, több oly szokásait említi fel a germánoknak, melyek kisebb nagyobb mértékben az istenitéletekhez rokonlanak; említi nev. hogy „azon nép kebeléből, melylyel har-

[1]) Philostrati Opera omnia, edid. Olearius. Lipsiae. 1709. Lib. I Cap. 6. pag. 7.

[2]) Porphyrius, De Styge. pag. 282. Spencernél id. hely. 656. l.

[3]) Achilles Tatius. De amor. Clitoph. et Leucippes. Lib. IX. *Boehmernél* Ius ecclesiasticum protestantium. Halae. 1736. Jam. V. pag 589.

[4]) Eustachius, de amoribus Ismeniae et Ismenes Lib. VIII. XI. Boehmernél és Spencernél idézett helyeken.

[5]) Valerii Maximi dictorum factorumque memorabilium Libri novem. Argentorati. 1806. Lib. VIII. Cap. I. §. 5.

colni akartak, valami módon egy-egy embert fogolylyá tesznek, s ezt a maguk emberével, mindeniket honi fegyverrel párviadalra bocsátják, s e harc kimenetelét, előítéletül veszik.“ [1]). *Vellejus Paterculus* korábbi iró is említi, hogy a germánok a pereket nem törvény szerint, hanem fegyverrel szokták eldönteni, s e szokásukról csak Quintilius Varus római helytartó befolyása következtében kezdettek lemondani, midőn t. i. az, a vad erkölcsök és szokások helyébe római civilisatiót s igazságszolgáltatást kezdett közzéjek bevinni [2]). — Ide tartozik még azon nyom is, mely az V-dik század elején virágzott költő *Claudianusnál* fordul elő, midőn a gallusokról ez mondatik:

quos nascentes explorat gurgite Rhenus; melyre *Boehmer*, a költő egyik magyarázója után, azt jegyzi meg világosításul, hogy a rajnaparti germánok és gallok, a kisdedeket a folyamba t. i. a Rajnába tették, s ha elmerültek, törvényteleneknek, ha fentúsztak törvényeseknek itélték [3]). *Macrobius* V-dik században élt római iró után említi végre *Spencer*, hogy Siciliában, a lopás gyanújával terhelteket, egy vízbe szokták lökni, melyben a bűnösök tüstént elmerültek, az ártatlanok pedig épen jöttek ki belőle [4]). Ezen adatott az istenitéletek ujabb időkbeni egyik tekintélyesebb tárgyalója *Wilda*, az irodalmi forrás megnevezése nélkül úgy adja elő, hogy a vádlott előbb megeskettetett, az eskü egy táblára iratott, a tábla egy szent tóba vettetett, s ha fentúszott, az ártatlanságot, ha elmerült, a bűnösséget bizonyítá meg, s ez esetben a vádlott, mint hamis esküvő a tóba fojtatott [5]).

---

[1]) Cornelii Taciti opera ex recens. Ernesti. Tom. II-us. Lipsiae 1752. pag. 419. De moribus Germaniae. Cap. X.

[2]) Velleji Paterculi Quae supersunt, ed. Burmann. Lugd. Batav. 1719. pag. 566. Lib. II. Cap. 118.

[3]) Claudianus In Rufinum. Lib. II. 1722. Bassani. pag. 53. — Boehmer id. h.

[4]) Spencernél id. h.

[5]) Wilda W. E. Ordalien. Ersch u. Gruber, Allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften u. Künste. 3-te Section, O.-Z. 4-ter Th. Leipzig. 1833. 453–490.

A hellen és római irók müveiből az istenitéletekre nézve több, de már csekélyebb érdekü, s a mi feladatunk köréhez nem szorosan tartozó, s azért általunk itt mellőzhető adatokat említ még fel két régibb tekintélyes irásmagyarázó, a mózsesi könyvek átkozott vízről szóló s fentebb előadott pontjánál: *Hugo Grotius*, Annotata ad vetus testamentum. Lutetiae Parisiorum 1644. fol. Tom. I. pag. 113—114; *Johannis Dougtaet* Analecta sacra. Amstelodami, 1693. 8r. pag. 95—96; s Hugo Grotius megjegyzi, hogy Isten a legnagyobb fontosságu s *nehezen bebizonyítható* bünre nézve, csodálatos dolgot rendelt, midőn más népeknél is, melyek többnyire ártatlanúl éltek, hasonló tények tünnek fel"; s az mindenesetre kitünik az e tárgyra vonatkozó adatokból, hogy az istenitéletek a régi népeknél, legtöbbször a paráznaság ügyében használtattak.

IV. Az istenitéletek nyomai más népeknél.

A mózesi átkozott vizitallal egy tökéletesen párhuzamos szokást említ fel *Dampier* (Voyages autour du monde. Tom. III. p. 91) a gvineai aranypart lakóinál Afrikában: „Ha — nevezetesen — valamely férfi vagy nő, valami bün s kölönösen a házasságtörés felől gyanuba hozatott, de a tényt kideriteni nem lehetett: akkor a pap, az igazság napfényre hozása végett ilyen kisérletet tett: valami általa készített keserü vizet vett elő, s oda adta azt a vádlottnak, hogy igya meg. Ha vonogatta magát: legott bünösnek nyilvánittatott; ha pedig kiitta s bünös volt: hasa úgy feldagad, hogy megpukkad bele; de ha ártatlan: az italnak semmi rosz következése nincs" [1]). Dampier azt jegyzi meg, hogy e próbától annyira féltek a gvineapartiak, hogy inkább kiállották a rendes büntetést, s rabszolgákul adták el magokat az europaiaknál, mintsemhogy ennek alávetették volna magokat. Hasonló szokást említ fel *Oldendorp* (Geschichte der Mission evang. Brüder auf den caraibischen Inseln) nyugoti Afrika belsőjének némely vad népeiről: „Ha valamely férjnek gya-

[1]) Rosenmüller. Das alte und neue Morgenland. Leipzig. 1818. 2-ter B. 227—228. l.

nuja van — úgymond — hogy neje hütlenné lett iránta : tisztító itallal szerez meggyőződést az igazságról, s ezen italt, a gyanu alatt álló, a pap kezéből veszi, s köteles eskünni. A nedv természetszerint halálos, s Kongó lakosainál a buhudefának héjából készítteték, mely fának magva oly mérges, hogy az a halakat, ha elnyelik, rakásra öli. Ártatlan emberek azonban minden baj nélkül kiokádják az italt; de a bünösök feldagadnak tőle" [1]). Ide tartozik a híres utazó *Mungo Park* eme közleménye is az afrikaiakról : „Baniferilben, rabszolgakereskedőink egyike, ki hazájába tért vissza, alig telepedett le ajtaja előtt egy szőnyegre, midőn egy ifju nő, az ő jegyese, bizonyos edényben valami vizet hozott, s letérdepelvén előtte kérte őt, hogy kezeit mossa meg abban. Midőn ezt megtette, a nő kiitta a vizet s szemeiben örömkönyük ragyogtak, mert ezt jegyese iránti hűsége s szeretete legnagyobb bizonyságának tekintette". „Kulkorróban, házi gazdám elővevén a maga irótábláját kért engem, hogy irjak neki arra valamit, mi őt a gonosz emberektől megvédje. Én tele irtam a táblát mindkét oldalán. Ekkor ő, hogy a bűbáj teljes erejéről meggyőződjék, az irást a tábláról lemosta egy edénybe, melyben valami kevés víz volt, s miután néhány könyörgést elmondott felette, megitta a vizet; sőt hogy egy vonás is az irottakból el ne veszszen, a táblát egészen lenyalta" [2]). — De talán egy nép sincs a regibb és újabb időkben, melynél az istenitéletek oly sok nemei s oly gyakran fordulnának elő, mint az indusoknál. Volt és van ezeknél mérlegelés vagy fontolás, tüz, víz alá merítés, méreg, vízital, ris, forró olaj, tüzes vas, s ezüst és vas anyagú szent képek próbája. A mérlegelésnél a vádlottat egy hiteles mérlegen megmérik, a vádat egy papirra irják s fejére teszik, és ha most súlya nagyobb, mint az előtt volt : bünösnek tartatik. A szent víz itala, melyet koschának neveznek, abban áll, hogy a vádlott, három huzamban, tartozik meginni oly vizet, melyben a nap, dewi és más istenek bálványképei

[1]) Michaelisnál, id. hely. 197. l.

[2]) Rosenmüller i. h.

megmosattak, s ha a következő tizennégy nap alatt valami betegségbe esik : bűnösnek tartatik [1]).

Az átkozott italnak a héberekével párhuzamos példái egyedül áfrikai népeknél fordulván elő s általánosan ösmert történeti tény lévén az, hogy a héberek, épen a mózesi törvényhozás előtt, századokon keresztül, nevezetesen 430 évig lakták Egyiptomot, s maga Mózes, a nagy népvezér és törvényhozó, az egyiptomi papok tudományában neveltetett, s noha az ő törvényhozása, egészben véve, egy magas fejlettségü lángésznek és dús élettapasztalásnak bámulatos szüleménye, mindazonáltal, hogy intézményeinek némelyikében egyiptomi példányt követett, túl levén minden kétségen: ezekből bátran azt következtethetjük, hogy a héberek átkozott vize egyenesen Egyiptomból származott, s a kemény nyaku s babonára hajló hébereknél, már egyiptomi lakásuk alatt, mélyen meggyökerezhetett; ezen körülmény, s a családi tisztaságnak és boldogságnak, a nősparáznaság lehető kiirtása általi minél biztosabb fentartása, lehetett annak legfőbb oka, hogy a korához képest mindenesetre emelkedett és bölcs mózesi törvényhozás és vallásszerkezet ezen rendtartást meghagyta. Meg kell még jegyeznünk, mint a közlött adatokból meríthető egyik érdekes tanulságot, hogy az istenitéletek azon nyomai, melyeket a hellen és római iróktól, az eddigi nyomozások eredményéhez képest, meglehetős teljességben feleimlíték, vagy a mythosok őskorába utalnak vissza, mint a Sophoklesé, [2]) vagy az erőteljes és önálló nemzeti élet hanyatlásának, s a más népekkeli, már sokszor alárendelt szerepü érülközéseknek korszakába esnek; és általában annak, hogy a helleneknél és rómaiaknál, mü-

[1]) Wilda és Rosenm. ii. hh.

[2]) A hellen irodalom és állomélet virágzó koráből, az eddigi nyomozások szerint, egyedül Sophoklesnél fordulván elő, a már tentebb közlött oly adat, mely az istenitéleteknek helleneknéli divatozására utal : minden esetre megkisérti a vizsgálót azon nézet, hogy a Sophokles emlegetett pontja, csak példabeszédi jellemmel, s nem positiv történeti tartalommal bir. És e nézet, ha Sophokles korát tekintjük, kétkedés nélkül elfogadható; de hogy azon korban, a melyből Antigone tárgya véve van, s a melyet kellett a költőnek pontra nézve is figyelemben tartani, az istenitéletek valóban létez-

veltségök, irodalmuk s államéletök virágzó korában, az istenitélet, mint köztekintélyü intézmény, sőt csak mint népszokás is szerepelt volna: semmi nyomaira nem találunk. Végre azon körülmény, hogy — mint alább pontonként meglátandjuk, — a középszázadok minden népei között, a germánoknál voltak az istenitéletek a legnagyobb elterjedésben, épen úgy mint a pogány népek között az indusoknál, azon tartható nézetre vezérel bennünket, hogy az europai népek istenitéleteinek legnagyobb része, indus ősforrásból származott, s a germánok csatornáján terjedt szét.

V. Az eskü viszonya az istenitéletekhez.

Az eskü, a józan ész és a tiszta keresztyén vallás elvei szerint nem lehetne más, mint a mindentudó és igaz istenre, mint tanubizonyságot s igaz itéletet tevő biróra való hivatkozás. Ezen eredeti tiszta fogalmában azonban, talán egy régi népnél sem maradt meg a gyakorlati életben az eskü, hanem rendesen egybe volt kötve részint oly átkozódó szavakkal, melyekben az esküvő bizonyos határozott büntetésre hivta fel az istent azon esetre, ha ő hamisan esküszik, részint oly jelképes cselekményekkel, melyek ezen átkot és büntetést szemmel láthatólag s tapasztalatilag ábrázolták.

A hébereknél, a Jehova és az ő neve iránti nagy tiszteletből, csak ritkább esetekre tartá fent, s így szük határok közzé szorítá a mózesi törvényhozás az esküt, úgy hogy törvénykezéseknél csak igen ritkán, más esetekben pedig inkább csak mint valaminek istenre hivatkozó ünnepélyes felfogadása tünik fel az eskü. Van azonban egy-két nyoma az eskümelletti átkozódásnak is, mint pl. Bírák XXI, 5. I. Sámuel

---

tek a helleneknél, azt mind a Sopohokles tüzes-vas-hordozásáról és tüzöni általmenetelről, tehát tényleg létezett istenitéletekről emlékező teljes határozottságu világos kifejezése, mind pedig azon körülmény is bizonyíthatja előttünk, hogy az eskü, a hellen müveltség virágzó korában is volt egybekötve oly jelvi cselekményekkel, melyek az istenitéleteknek édestestvérei. Legelfogadhatónak látszik tehát előttem legalább azon nézet, hogy az istenitéletek, a hellen és római őskorban léteztek; de azokat a müveltség és államélet józan irányu és szerencsés fejlődése enyészetre juttatta

XIV, 24, 39., hol általában csak átok, vagy átkul a halál van kimondva az esküvőre, vagy fogadást nem teljesítőre. Vannak nyomai az átkot és büntetést jelképező cselekményeknek is. Ilyen volt pl. az esküvésnél a jobb kéznek felemelése az ég felé, hol a mindentudó és bosszúálló isten lakni képzeltetett; az ünnepélyesebb esküvések pedig rendesen áldozatokkal valának egybeköttetve a régibb időkben, amidön az áldozatra szánt hét állat, darabokra vagdaltatván, az esküvőnek e darabok közt hagyott uton kellett általmennie, azon átkozódással, hogy ha hamisan esküszik, azonképen vagdaltassék darabokra az istentől. Az ős atyák korából van nyoma azon szokásnak is, hogy az esküvő a maga kezét, annak aki tőle az esküt kivánta, tompora alá nyújtotta, mely által részint a nemző tagra s a környülmetélkedésbeni istenneli szövetségre lehetett célzás, részint és főként arra, hogy az ágyékból származó maradékon és maradék által is bosszút áll isten a hamis esküvésért [1]). E két utóbbi jelképes cselekvény azonban, csak Mózes kora előtt fordúl elő; s ő a maga törvényes rendtartásaiban semmi efféléről nem szól; a kéz felemelésének s a szóvali átkozódásnak azonban, Mózes kora után is vannak nyomai. A keresztyénséghez közeledő korszakban már, mint *Rosenmüller* előadja, az esküvő a törvénykönyvet tartotta kezében s isten nevére esküdött, ezen szavakkal: „Íme én esküszöm Izrael istenére, aki irgalmas, kegyelmes, hogy én ezen ember dolgában ártatlan vagyok“ [2]).

Az isteni büntetést és átkot jelképező cselekményeknek, a régi hellenek és rómaiak esküvéseinél is igen gyakori s világos nyomaira találunk. Siciliában egy Palike melletti szent kénes forrásnál szoktak esküdni, hol a legalsó ruhákig levetkező esküvő, a forrás nyilását érinté, s azon hit volt, hogy aki hamisan esküszik, tüstént meghal; e szerint e forrás s az a melletti cselekmény, nem csak jelképezője s ábrázolója, hanem végrehajtója is volt az isteni büntetésnek, s így ebben

---

[1]) Herzog, Realencyclopaedie für protestantische Theologie u. Kirche. 3-ter B. Stuttg. 1855. 715. l. Eid. Michaelis. Mos. Recht. 5-ter B. 50—51 lap.

[2]) Rosenmüller i. h. 6-ter B. 181. l.

az eskü istenitéletté lőn átváltozva. Az oltárnak, s az esküvésben felhívott istenek képeinek illetése, a szemeknek és a kéznek, s fejedelmeknél a királyi pálcának égre emelése, s különösen az áldozatok, épen oly jelentőséggel mint a hébereknél, a szétdarabolt áldozathusok, s az azok felett meggyújtott tüzöni általmenetel, — a honnan a *διὰ πυρός βαδίζειν; εἰς πῦρ ἐμβαίνειν* példabeszédek, — az ezek által jelképezett átkozódó szavakkal együtt, mint szokásban valának a helleneknél. A rómaiaknál az oltárnak, a test némely főbb tagjainak — térd, szemek, kezek — melyeket a római néphit különösen szenteknek tartott, s a holtak hamvainak és csontjainak illetése, mind divatos vala az esküvésnél. De egyik leggyakoribb jelképes cselekmény volt az, hogy az esküvő egy darab követ tartott kezében s azt elhajítá ezt mondván: „si sciens fallo: me Jupiter, salva urbe arceque, bonis ejiciat, uti ego, lapidem hunc ejicio [1]).

Meiners a maga nagy jelességű művében: Allgemeine kritische Geschichte der Religionen, Hannover, 1806. 2-te Bd. 277. s következő lapokon, egész seregét hozza fel, mindenütt a hiteles források hű kimutatásával, különböző népek köréből, azon sokféle jelképes cselekményeknek, melyek az esküben foglalt átkot jelentették. Legyen elég itten, célunkhoz képest, csak egy-két pontot érinteni meg. *Herodot* írja a scythákról, hogy azoknál, a szövetséget kötő megbizottak vagy követek, testöket valahol megmetszik, s egy borral teljes kehelybe néhány csepp vért bocsátanak, s miután különböző fegyvereiket a véres borban megmártották, megiszszák azt, rettenetes átkozódások között. S kinek ne jutna itt eszébe *Anonymusunk* előadása a hét magyar vezér esküvéséről: Tunc supradicti viri pro Almo duce, more paganismo *fusis propriis sangvinibus in unum vas*, ratum fecerunt juramentum . . . Quartus status juramenti sic fuit: ut si quis de posteris eorum, infidelis fieret contra personam ducalem, et discordiam

---

[1]) A hellenek és rómaiak mind ezen esküvési szertartásait lásd alaposan kimutatva: Pauly, Realencyclopaedie der classichen Alterthumswissenschaft. Stuttgard. 1846. 4-ter B. 644. sk. ll. Jusjurandum cikkben.

faceret inter ducem et cognatos suos, *sanguis nocentis funderetur, sicut sangvis eorum fuit fusus in juramento* quod fecerunt Almo duci“ [1]). — A medusok és lydusok által Astyages és Cyaxares alatt kötött szövetség, ugyancsak *Herodot* előadása szerint, azzal erősíttetett meg, hogy a követek, karjaikon sebet vágtak s egyik a másik vérét felnyalta. E szokás uralkodik még most is a philippini szigetek némely lakóinál, mig más vad népeknél állatok vére szerepel. Gyakori nyoma van, az esküvéseknéli ünnepélyes lakomáknak is, melyeknek végével rettentő átkokat szoktak mondani, hogy t. i. a különben ártalmatlan eledelek és italok, fojtsák és öljék meg a hamisan esküvőt. S mindezen átkoknál s az ezeket ábrázoló jelves cselekményeknél, általános vala a hit, hogy a bosszuálló isten, minden bizonynyal azok értelme és útasítása szerint fogja megbüntetni a hamis esküvőket.

Az eskünek átkozódással s büntetést jelző cselekménynyeli egybekötése átjött a keresztyén középkorba is. *Arnulf* rheimsi püspök, Hugo és Robert frank királyok iránti hódolati esküjét ezen szavakkal zárta be: „Si vero, quod nolo, et quod absit, ab his deviavero: omnis benedictio mea convertatur in maledictionem, et fiant dies mei pauci, et episcopatum meum accipiat alter. Recedant a me amici mei, sintque perpetuo inimici“ [2]). *Hunyadi János* kormányzói esküjét mindnyájan ismerjük: „föld tetemedet úgy fogadja, onnat harmadnapen úgy ki ne vesse, magól magod úgy ne szakadjon, ítélet napján istennek ő szent szinét úgy láthassad, örök pokolba úgy ne temettessél“ stb [3]). Szokásban vala nem csak a kezeknek oltárra s evangyéliomra tétele az esküvésnél, de a

---

[1]) Rerum hungaricarum Monumenta Arpadiana. Edid. Endlicher. Sangalli. 1849. p. 7—8 Cap. 5. 6.

[2]) Schmid Xav. Fr. Liturgik der christkatholischen Religion. 3-ter B. Passau. 1833. 320 l.

[3]) Hogy az eskü nemzetünknél átkozódásul s azon hittel vala egybekötve, hogy Isten büntetéséből, a hamis esküvőt az átok valóban megfogja: azt némely helyneveinkhez kapcsolt néphagyományok is bizonyítják. A körösladányi helynevek egyike, mint Szabó Károly az Új Magyar Muzeumban közlötte volt, egy ily megbüntetett hamis esküvő emlékét tartja fen, kit szépen megénekelt Arany

szentek s vértanuk sírjánál s ereklyéinéli esküvés is, s erről azt hitték, s nem csak hagyományilag tartották, de irodalmilag is emlékezetben hagyták a középkoriak, hogy az Isten, a csodatévő sírok és ereklyék által az igazságot kijelenti s a hamis esküvőket megbünteti, ahonnan a szentek s vártanuk sírjainái s ereklyéinéli esküvésnek, már egyenesen kisérlő és istenitéleti erőt tulajdonitottak, s épen ennélfogva voltak esetek reá, amidőn már esküt sem tettek, csak imádkoztak, azt vélvén, hogy a szent ereklyéknek csak jelenléte is bir azon erővel, hogy az igazságot csodálatos módon kiderítse s a hamis esküvőt megbüntesse [1]). Így fejlődött, vagyis inkább sülyedt le az eskü rendtartása, a keresztyén egyház kebelében is, már puszta istenitéletté. A későbbi s újabb időkben, a római katholikusok által ünnepélyes esküvések alkalmával használtatni szokott jelveknek, mint a kéz felemelésének, evangyéliomra tételének, égő gyertyának, feszületnek, halálfőnek, ablakok kinyitásának, az asztal fekete posztóval behúzatásának, vas keztyű kitételének stb már nem kisérlő vagy istenitéleti, hanem csak emlékeztető s visszarettentő erő tulajdoníttatik. Azonban erre is jól jegyzi meg *Boehmer*: „Utrum vero, his solennibus adhibitis, perjurii periculum evitari, et innocentia rei erui possint, alii viderint. Qui metu Numinis ejusque praesentia, quam omnes profitemur, non tangitur, nec inermibus hisce solennibus percellitur, ut semet prodat et supplicio subdat. Appetitus, semet conservandi in suo statu, efficit ut parum moveatur animus his signis, imo efficere potest, ut inepte credat juraturus, se non injuste agere, cum quod quis ob tutelam corporis sui fecerit, jure fecisse existimetur.“ [2])

Láttuk fentebb, hogy az istenitéletek igen sok nemei

János is „A hamis tanu“ című költeményében. A balmazújvárosi határban is van egy „kárhozathalom“; melyhez a körösladányival tökéletesen egyező néphagyomány van kötve, hogy t. i. midőn a debreceniek, talpuk alá debreceni port tevén, megesküdtek hamisan a halmon, hogy debreceni földön állanak: az eskü átka megfogta őket, mert mindnyájan megvakultak.

[1]) Boehmer, i. h. 563—568. ll.

[2]) Boehmer, i. h. 578—579. ll.

esküvéssel valának egybekötve, s viszont hogy az eskü, némely ponton, istenitéletté sülyedett le; és ezt nem valami esetlegességnek, hanem az eskü és az istenitéletek közötti benső egybeköttetésnek s legszorosabb viszonynak kell tulajdonítani. Vég forrása, kiindulási pontja, mivolta és célja ugyanis mindkettőnek egy, t. i. az emberi tehetetlenségnek érzete az igazság, jog és bizonyosság kideritésében, az istentőli függés tudata, s az istennek az emberi dolgokba, s a természet folyamába való csodatevő közvetlen befolyása, s ez által a rejtve lévő ténynek, jognak napfényre hozása; szóval: a kielégítő s megnyugtató igazság-kiszolgáltatásra való törekvés. Mindezek alapján azt hiszem, hogy az emberi természet alaptörvényeivel s a közlött adatok szellemével egyezőleg vélekszem, ha azt állítom, hogy az istenitéletek az esküből fejlődtek ki, vagyis inkább sülyedtek le, még pedig a következő mozzanatok szerint:

1) Egyszerű tiszta eskü, istenre mint mindentudóra s igaz bíróra való hivatkozással, minden átkozódás és jelvi cselekmények nélkül. E ponton állhatott az ős ember, ki egyedül lelkének és szivének benső ösztönére hallgatott s elméjét a balvélemények még el nem homályosíták, — s noha e felvételt történelmi adatokkal megbizonyítani nem lehet, mert ott ahol a történelem kezdődik, a vallásos fogalmak s intézmények őstisztasága már rendesen homályba borúlva s megromolva van; mindazáltal, az eskü fejlődésének első mozzanatául más pontot felvenni, az emberi lélek természetével egyezőleg, aligha lehet. E ponton állott irányára és szellemére nézve a mózesi törvényhozás, mely átkozódást és jelvi cselekményeket nem rendelt, s az esküt egyedül a mindentudó és igaz isten hatósága alá helyezvén, még a hamis esküvésre sem rendelt polgári büntetést, hanem az isten bosszuállására bízta azt. E pontra emelkedett vissza az evangyéliom, mely az istenre való hivatkozás nagy voltának érzetéből, s az esküveli több rendbeli visszaélések eltávoztatásának érdekéből, a szükségtelen és atkozódással esküt egyenesen megtiltja, s az eskü elvét, a maga eszményi őstisztaságára viszi vissza. E ponton áll a protestáns keresztyén egyház; némely felekezetek pedig ennek kebelében, betü szerint és kisza-

kasztva vevén az evangyéliom eskütiltó parancsát, egyáltalában nem esküsznek.

2) Eskü átkozódással, vagyis az istenségnek bizonyos meghatározott büntetésre való felhivásával sőt mintegy kényszerítésével. E mozzanat, mely az isteni igazság kiszolgáltatása körébe vág, egyfelül az eskübeni minél nagyobb hitelre és bizonyosságra törekvésből, másfelül az istenről s az erkölcsi világrendről tiszta fogalomnak anthropomorphicus megromlásából származhatott. E ponton állanak a héberek Mózes kora utáni s a keresztyén közép századok némely esküi.

3) Esküvés az átkot s büntetést jelző cselekvényekkel; ahol már az ős pogány vallások symbolizálásra törekvő ösztöne lép előtérbe, s ismét a nagyobb bizonyosságra való törekvésből, a testi szem és külső érző eszközök elé terjeszti azt, mit a léleknek kellene érzenie; — az eskü valódi fogalma már itt hátérbe lép s enyészni kezd. E ponton állottak a héberek Mózes kora előtti némely esküi, a hellenek, rómaiak és más pogány népek legtöbb s a keresztyén középszázadok ritkább esküi.

4) Istenitéletek, ahol már az, ami a megelőző mozzanatban csak symbolum, jelv, volt, valódi ténnyé leszen, s az istenségnek már nem szóval, vagy ábrázolattal adatik útasítás az elkövetkezhető büntetés mikénti végrehajtására, hanem a bosszuállás és büntetés, bünösökre és ártatlanokra nézve egyiránt foganatba vétetik, s istennek csak némi „veto" hagyatik meg, hogy t. i. igazságszereteténél, mindentudóságánál s az emberi dolgokba való közvetlen befolyásánál fogva, csoda által tegye ártalmatlanná az igazakra nézve a természet szerint veszélyes büntetést. Itt tehát már az eredeti eskü, az átkozódás s a jelképi cselekmény részint háttérbe lép, részint elenyészik, s a gyarló ember, nem csak véleménynyel s szóval vagy ábrázolattal, hanem tettleg belevág az isteni igazságkiszolgáltatás körébe; eszeveszetten rohan az eredményhez, felforgatja az erkölcsi világrendet, s a világok örök hatalmu kormányzóját saját eszközévé aljasítja le. E ponton, már ennél lejebb sülyedni nem lehet.

Az istenitéletek esküből származásának ezen mozzanatait mindenki természetesnek s bizonyosnak fogja tartani, ha

figyelembe veszi, hogy a vallásos eszmék s intézmények épen ilyszerű elferdülésének s alásülyedésének nem egy példáját lehet felmutatni közelben s távolban. „Minden tisztán jön ki a teremtő kezéből, de minden elaljasodik az emberek kezei között," mondja Rousseau, Emilje kezdetén, és ez, ha általában nem is, de bizonynyal, minden oly ponton kétségtelen s a történetek által bizonyított tény, ahol az ész, a szabad vizsgálat s a tudomány őrt nem áll az eszmék és intézmények felett, s a benső szellemiekről s tiszta éltető igazságokról puszta külsőségekre s holt szertartásokra sülyedő embert fel nem tartóztatja, amaz örök elv szerint: „a test nem használ semmit; lélek az, mely megelevenít" [1]).

VI. A keresztyén egyház viszonya az istenitéletekhez.

A tiszta keresztyén vallás oly fensőbb erkölcsi világnézetre s általában a lelki életnek oly nemesebb pontjára akarta és akarja felemelni az embert, ahová már kezdetben, sem a törvény betüinek s a szertartási cselekményeknek rabláncai közt vergődő zsidók, sem a testiség és bálványozás sötét völgyében ülő pogányok, egyszerre felemelkedni képesek nem valának, s ha külsőleg a keresztyén egyház tagjaivá lettek is, előbbeni egyházi szokásaikat s balvéleményeiket az új egyház kebelébe nagy részben általvitték. Így volt ez már az apostoli korban, s innen vannak különösen ama nagy apostolnak Pálnak leveleiben a nagyszerű és elszánt küzdelmek a judaismus és paganismus maradványai ellen. E ma-

[1]) Phillips Georg. Über die Ordalien bei den Germanen, in ihrem Zusammenhange mit der Religion. München 1817., — azt igyekszik kimutatni, hogy az istenitéletek a régi germánoknál az áldozatokkal s különösen az oraculumokkal benső rokonságban valának. Igaz, hogy mind az istenitéleteknél, mind az oraculumoknál, egyiránt közvetlen isteni kijelentést keres a tehetetlen ember; csakhogy amazoknál elmult, emezeknél jövendő dolgokról, a mi nagy különbség. S azon egy két adatból, melyet Phillips felhoz mint olyanokat, melyekből az tünik ki, hogy a pogány germánok, az istenitéletek némely nemeit, pl. a tüzöni általmenetelt, jövendő dolgok feletti oraculumúl is használták, egyáltalában nem lehet az oraculumok fogalma alá vagy mellé sorozni az istenitéleteket, melyeknek saját körük és önálló fejlődésök volt.

radványok azonban, melyek a keresztyén egyházi élet gyönyörű alkotmányát eltorzították s feldúlták volna, nagy részben legyőzhetők valának mindaddig, míg az embereket a hit és lelkiismeret szabadsága vezette az egyház kebelébe, s az ige hirdetésének s az elmék ez általi felvilágosításának s tanításának fáklyája teljes fényben lobogott a sötétség maradványinak elüzésére. Midőn azonban, 324 évvel Krisztus születése után, a keresztyén vallás államvallássá emeltetett a római birodalomban, s a népeket többé nem a lelkek szabad meggyőződése és hite vezette, hanem a külső világi érdekek, sőt a fegyver ereje hajtotta s kergette be az egyház kebelébe, s az ige hirdetése és a nép tanítása megszünt a keresztyén egyházi élet és isteni tisztelet fő éltető és szabályzó központja lenni : nem csoda, sőt igen természetes, hogy az egyház kebelébe tömegestől beomló népek, legnagyobb részben bevitték oda magokkal meggyökerezett ősi pogány szokásaikat, és az egyház, melynek nem volt s talán nem is lehetett volna ereje arra, hogy a reá özönlő idegen hatások roppant tömegének ellent állhasson, nem csak eltürte, de elfogadta s a maga saját élő intézményeivé emelte az ős pogány szokások némely maradványait. Ím itt keresendő, miként sok egyebeknek, úgy kiváltképen az istenitéleteknek eredete, vagyis átvétele a keresztyén egyházban.

Ha kerestek, aminthogy kerestek is az egyház emberei a keresztyén hitben s a szentirásokban oly elveket és példákat, melyekkel az istenitéletek átvételét egyházi tekintélylyel támogassák : azokat bizonnyal nem találhattak másban, mint az isten mindenhatóságáról s az életre való közvetlen és csodaszerű befolyásáról hitben, s némely szent történetekben, mint amilyen a zsidók száraz lábbali általmenetele a Veres tengeren, az átkozott víz próbája, Dávid győzelme Góliáth ellen, a tüzes kemencébe vetett férfiak épen maradása, s több efélék, melyek valóban az istennek a természetre s az emberi életre közvetlen és csodaszerű befolyásáról tesznek bizonyságot; és csekély bölcseleti és irásmagyarázati ösmereteiknél fogva úgy vélték, hogy az istenről, ki hajdan mindezeket megtette, azt hinni, hogy most meg nem teheti s teszi : az ő mindenhatóságának s igazságszere-

tetének kétségbehozása lenne. Így az egyház, nem csak szentesítette a pogány népeknél talált istenitéleteket, de saját kebeléből újakat is állított elő, mint pl. a szent vacsora s némelyek szerint, a feszület próbáját is, s az oly népekhez is, melyeknél az istenitéletek egykét neme vala divatban, egész teljességökben bevitte azokat, gyakran magának a józan természeti ösztönnel bíró népnek ellenmondása mellett is.

A történelmi igazságnak és méltányosságnak tartozunk azonban azzal, hogy egész elismeréssel megjegyezzük, miszerint a római pápák, az istenitéletek behozatalát és fentartását, nem csak soha helyben nem hagyták, sőt folyvást és következetesen kárhoztatták, átokkal fenyegették, s kiirtani minden buzgósággal törekedtek. I. Miklós pápa így ír 867-ben Kopasz Károly királyhoz: „monomachiam vero in lege non assumimus, quam praeceptam fuisse non reperimus“ etc. Nem sokkal ezután V-dik István pápa is teljes határozottsággal nyilatkozott, s a későbbi pápák is évtizedeken sőt századokon keresztül harcoltak az istenitéletek ellen, s mind a népet mind a lelkészeket fenyegetéssel rettentették e szokástól. II-dik Honorius pápa, midőn a keresztyénségre tért liflandiak panaszkodtak nála a templáriusok ellen, mint akik az istenitéleteket hozzájok erőszakolva bevitték, azt írja ezekről: „hujusmodi judicium penitus interdictum, in quo Deus tentari videtur.“ Érdekes azonban, hogy a pápák eddik ismert tiltó parancsaiban, az istenitéletek pogány eredetűeknek nem, hanem csak superstitiosa adinventiónak stb neveztetnek; amiből egyébiránt, valamint más efélékből is, az istenitéleteknek csak általunk kimutatott pogány eredete ellenében is, soha be nem bizonyítható azon nézet, hogy az istenitéleteket a keresztyénség szülte volna. A pápák közöl csupán egyet, t. i. II-dik Eugeniust (824) említik mint olyat, ki az istenitéleteket nem ostromolta, sőt a hideg víz általi próbát ajánlotta s megszabta. Támadtak Román kivül is lelkes és értelmes főpapok, kik a szentirás s a bölcselet fegyvereivel ostromlották az istenitéleteket, ilyen volt Agobard lyoni püspök, de a kinek józan nézete ellen, egyik tekintélyes kortársa rheimsi érsek Hincmar († 882) támadt fel, s a szentirásból vett érvekkel harcolt az istenitéletek mellett.

Míg Rómából a pápák folytonosan, s másunnan is egyes emelkedettebb lelkek néha-néha felemelték szavokat az istenitéletek ellen, addig az alsóbb rendű papság s a tartományi zsinatok, s főként a szerzetesek, nem csak fentartották, hanem végzések s köztekintélyű egyházi szertartások által szilárdították s terjesztették azokat, úgy hogy némely városok, szabadalmak s a pápákhozi külön folyamodványok által menthették fel magokat azoknak rettentő terhe alól. A világi fejedelmek inkább csak elnézték s tűrték, mint előmozdították az istenitéletek tekintélyét. Nagy Károly a bajvívást korlátozta, de más részről megparancsolta: „ut omnes judicio Dei credant absque dubitatione.“ Legnagyobb érdeme van e tekintetben a középkor másik nagy fejedelmének, a hohenstaufeni II.dik Fridrik római német császárnak (1209–50), ki az istenitéletek ellen a legnagyobb határozottsággal s korához képest példátlan felvilágosodottsággal nyilatkozott és rendelkezett. S az ő korában már csakugyan elkezdődött s legnagyobb részben az államhatóságok által erélyesen folytattatott s végre is hajtatott az istenitéletek legtöbb nemeinek kiirtása. Legtovább fenmaradtak a boszorkányperekben, mígnem a múlt század közepe táján ezekkel együtt végképen elenyésztek, s lépett helyökbe a balvéleményeket és ferde szokásokat egészen levetkezni ekkor sem képes embereknél a tortura vagy kínzó vallatás [1]). III-dik Ince pápának (1198) tulajdonítani az istenitéletek elleni halálos döfést, mint *Philipps* cselekszi, egyáltalában nem lehet; miután kiáltó adatok bizonyítják hogy az istenitéletek, még a nevezett pápa kora után is, századokon keresztül teljes erőben éltek.

VII. Az istenitéletek különböző nemei a keresztyén népeknél [2]).

1. *A bajvívás* [3]); — monomachia; judicium pugnae seu campi, duellum, judicium sangvinis, certamen singulare,

---

[1]) Wilda i. h.

[2]) Augusti Wilh. Chr. Handbuch der christlichen Archäologie. Leipzig. 1837. 3-ter B. 407. s köv. ll. Herzog, Realencycl. V-ter B. 285. köv. ll. Wilda és Boehmer ii. hh.

[3]) Az hiszem, hogy nyelvünkben a *bajvívás* szó a vívásnak épen istenitéleti jellemét fejezi ki, oly vívást jelent t. i. mely által valamely

— egyik legrégibb s legelterjedettebb neme az istenitéleteknek, különösen a harcias népeknél, akiknél az egyesekre szintúgy mint a társadalomra nézve, a fegyver ereje levén az élet fentartásának, a vagyoni jóllétnek, hírnek és dicsőségnek legfőbb alapja : nem csoda, ha a testi erő s a fegyverforgatási ügyesség, egy szóval : a vitézség, a jog és igazság helyett, a peres ügyekben is döntő próbául szolgált. A bajvívás rendtartása a kor és hely szerint kölönböző volt. A vívás helye néhol kerekded, néhol négyszög alakú s mindenkor bekerített hely, vagy valamely sziget volt. Támadott mindenkor a kihivott, vagyis alperes, s meggyőzöttnek és ügyevesztettnek tartatott az, kinek vére legelőbb hullott a földre, vagy a korlátokhoz szoríttatott annyira, hogy mindkét lába kivül volt azokon, vagy aki elalélt s fegyverétől megfosztatott, s az ilyen, életéérti váltságul néhol három márkot fizetett. Ki naplementig folyvást védelmezte magát, az felmentetett. Vívták a bajt minden rangu egyesek, testületek, lelkészek, sőt nők is; — a testületek mindenkor s az egyesek is nem ritkán, helyettesek által, kik esküt tettek le, hogy megbizóik ügyének igazságáról teljes meggyőződésből, s minden gonosz mesterség és boszorkányság nélkül harcolnak. A férfinak, midőn nővel vívott bajt, a rendtartás szerint bizonyos hátrányai valának; neki pl. övig gödörben kellett állania s abból kilépnie soha szabad nem volt. Voltak fegyverhordozók vagy segédek is; de akiknek tiszte egyedül a szabályok megtartására való vigyázat volt. A bajvívás előtt vagy után gyakorta voltak áldozatok, s ezeknek egyik ténye volt néhol az, hogy a vívók egy bikának nyakát karddal levágták, mintegy elöleges megbizonyítására annak, hogy nem gonosz mesterséggel, hanem erejökben való bizodalommal harcolnak. A bajvívás sohasem a keresztyén papság, hanem mindenkor a polgári hatóság rendelkezése s vezérlete alatt állott, s noha egyház és állam egyiránt működtek kiirtására, néhol a XVII. századig, sőt Angliában egészen 1818-ig divatban volt.

ügy vagy baj elintéztetett. A *párbaj* szónak, csekély nézetem szerint, semmi értelme nincs; vagy legalább azt, amit akar, nyelvünk szóalkotási törvényei szerint, bizonynyal nem jelenti; helyette tehát sokkal célszerűbb a *párviadal* használni.

2. *A sorsvetés*; — sors, sortitio sacra, sortilegium. Tacitus említi, hogy a germánoknál már régen szokásban volt. „A gyümölcsfáról levágott vesszőszálat, úgymond, darabokra vagdalják, bizonyos jelekkel megkülönböztetik, s valami fehér szövetre vaktában s gyorsan szétszórják. Ha közügyben tanakodnak: a társaság papja; ha magán ügyben: akkor a családatya könyörögvén s az égre tekintvén, mindenik vesszőszálat háromszor felveszi s a reájok tett jelekből magyaráz, s ha ezek ellenzik: azon nap semmi tanakodást nem tartanak a kérdéses ügyben“[3]). A keresztyén korbani rendtartás ez vala: két vesszőcskét, melyek közől az egyik keresztjegygyel volt ellátva, fehér szövetbe göngyölve az oltárra tették, s a pap, vagy annak távollétében valamely ártatlan kis gyermek, az egyiket kivette; ha ez a keresztes volt, ártatlanságot, ha másik, bünösséget jelentett. — Volt szokásban a bibliávali sorsvetés is, miként t. i. a rómaiak a hanyatlás korában Virgilius művét, úgy a keresztyének a bibliát vaktában valahol felnyitották s az ott lévő pontok tartalmából döntötték el a kérdés alatti ügyet. Ez inkább magán szokás, mint köztekintélyű intézmény vala, s már Augustinus egyenesen kárhoztatta ezt, mint a szentirás isteni tekintélyével s méltóságával ellenkezőt. Volt szokásban kődarabokkal s más efélékkeli sorsvetés is, s miként ezt, úgy a többi nemeit is az istenitéletnek leginkább csak tolvajok s gyilkosok kitudására használták a középszázadok. A sorsvetések azon példáit, melyek a keresztyénség szent könyveiben előfordúlnak, az istenitéletek fogalma alá nem sorozhatjuk, mert azokban nem bűntény kitudása, hanem leginkább választás volt a cél, s így inkább oraculumi jellemmel bírtak. A sorsvetés egy volt a legritkábban használt s a köztekintélyt legkorábban elvesztett istenitéletek közől.

3. *Tüzpróbák*; — judicium ignis, — igneum seu ignitum, probatio per ignem. A tűzpróbáknak legegyszerűbb, de csak a frankoknál gyakorlott neme az volt, mely szerint a vádlott, meztelen kezét, bizonyos meghatározott ideig az égő tűzben tartotta, olyformán, mint Livius írja Mucius Scaevoláról, — s ha keze sértetlen maradt, ártatlannak tartatott. Másik szinte ritkábban előforduló neme e próbának

abban állott, hogy a vádlott, puszta alsó ingben, egy égő farakáson, — melyen oly szűk út vala hagyva, hogy csak egy ember mehetett át rajta, — általment, s ha sértetlenül maradt : ártatlannak tartatott. Ezáltal bizonyította meg a maga ártatlanságát Vastag Károly neje Richardis; ezt állotta ki győzelmesen 1067. Péter florenci barát, — Petrus Igneus — hogy rendtársait egy alaptalan vád alól felmentse ; ezt kellett volna kiállani, a nép kivánatára is, 1498-ban a híres Savonaróla Jeromosnak vagy képviselőjének, de ami a vádlottak vonakodása miatt elmaradván, Savonarola aztán, rendes úton égettetett meg.

De mindezeknél sokkal elterjedettebb és gyakoribb vala a tűzpróbáknak következő két neme :

a) *Tüzesvas-próba ;* — judicium seu examen ferri candentis seu igniti. A vádlott egy darab megtüzesített vasat, mely néhol egy, néhol három fontnyi súlyú vala, tartozott a templomban, többek jelenlétében, meztelen kézzel 9 vagy 12 lépésnyi távolságra vinni s ott egy teknőbe lelökni. Ekkor kezét a pap begöngyölte, bepecsételte, s három nap múlva megvizsgáltatván : ha rajta sérülés volt, bűnösnek találtatott; szintigy az is, ki a vasat, a kitüzött ponthoz jutása előtt lelökte. Ezen itélet melletti egyházi szertartás folyamá és rövid tartalma következő volt : a vádlott, három nappal a próba előtt mejelent a papnál, kenyérrel, sóval, vízzel s növénynemüekkel élt, misét hallgatott, szentvacsorát vett, a pap által megszenteltetett s ártatlansága mellett megesküdött. Az itélet napján, a pap egyházi öltönyben, de casula azaz rendes misemondó ruha nélkül, chrismával, kehelylyel s tányérral megjelent a templom tornácában, hol a nép s a vádlott már várakozott reá. Figyelmeztette a népet az általa hozott, említett szentségekre, intette a bűnbeni részvételtől s felhívta a bűnöst s minden jelenlévőket, hogy a kérdés alatti bűntényt, bár mimódon vettek legyen abban részt, vagy tudjanak felőle valamit, vallják önkényt s bűnös fővel a templomba lépni ne merjenek. Ezután egy helyet jelöl a tornácban, hol a vas megtüzesítése végett tüz gyujtaték; de a helyet megszenteli előbb, hogy a gonosz lélek valahogy meg ne rontsa a dolgot. Ezután az oltárnál rövid általános fokászkodásokat tevén,

(Justus es Domine! etc. Psalm. Beati immaculati), a vasat megszenteli ily tartalmú imával: „Isten, igaz bíró, ki a békességnek szerzője vagy, és megitéled az igazságot, alázatosan kérünk, hogy ezen vasat, mely bármely kétségnek igaz megpróbálására rendeltetett, megáldani és megszentelni méltóztassál, úgy hogy ha ezt, a kérdés és próba alatti ügyben ártatlan ember veszi kezébe: sértetlen legyen; ha pedig bünös és vétkes: a te igazságos isteni erőd kijelentse ezáltal a valóságot, hogy az igazságon ne uralkodjék a gonoszság, s a csalárdság meggyőzettessék az igazság által." Vannak más ily tartalmú és szellemű, de már hosszabb megszentelő imák is, melyekben a tüzes kemencében épen maradt három férfiúra, az alaptalanúl vádlott Zsuzsánnának isteni hatalom általi megszabadítására, tehát — mint fentebb említém, — szentirati példákra van hivatkozás, s az is kéretik istentől, hogy ha a bűnös füvekkel, bűbájjal s más gonosz mesterséggel akarja a tüzes vasat ártalmatlanná tenni: e szándékot a maga hatalmával hiusítsa meg s a bűnös kezét vagy testét láthatólag égesse meg [1]).

b) *Tüzes szántóvasak próbája*; — judicium vomerum ignitorum; examen pedale. Rendszerint kilenc, de néha hat, sőt tizenhét megtüzesített szántóvasat raktak le egymás mellé bizonyos távolságra, s a vádlottnak meztelen lábbal kellett ezeken végig sétálni. Ez volt a legrettenetesebb tüzpróba, s ugyanazért rendszerint csak szolgák vettettek ennek alája, de voltak esetek, midőn fejedelmi személyek is, szabad választás szerint ezen próbát állották ki; így pl. Kunigunda II-dik Henrik neje, s Emma, Edvárd király anyja, ezen próbával szabadíták meg magukat a paráznaság vádjától. Egyházi szertartása ezen próba végrehajtásának, kevés illető különbség mellett, mindenben az vala, melyet az imént említék.

Említtetik még fel néhol, de csak névszerint és igen röviden, egy, de már bizonyosan ritkább neme a tüzpróbának, mely szerint t. i. a vádlott egy megtüzesített vas kesztyüt húzott fel kezére [2]).

---

[1]) Martene, De antiquis ecclesiae ritibus. Antwerpiae, 1763. fol. Tom. II-us pag. 331. stb. Lib. III. Cap. 7.

[2]) Miután a tüzes vas hordozása általi istenitéletről, hazánk-

4. *Vízpróbák;* judicium, seu examen aquae. Ennek két neme volt, t. i. a forró és a hideg víz próbája, s noha a forróvíz-próbát, természeténél fogva inkább a tűzpróbákhoz szokták számlálni : azonban, mivelhogy anyagja ennek is a víz : szabad legyen itt ezt is a vízpróbák köz neve alá soroznom.

a) *Forróvíz-próba;* judicium aquae ferventis seu calidae, judicium caldariae seu aheni. A bajvívás és a tüzes vas mellett egyik leggyakoribb s legtovább fentállott neme ez az istenitéleteknek, melynek az 5-dik s 6-dik századtól kezdve egészen a 15-dikig folyvást találhatni különböző népeknél gyakori nyomaira. A vádlottnak egy üstből, melyben a víz bugyogásig felforraltatott, egy abba vetett gyűrűt, követ vagy más efélét kellett meztelen kézzel kivenni. Egyházi rendtartása következő volt : a vádlott, ki az egyházi vagy polgári törvényszék által ezen próbára útasíttatott, három napi, fentemlített minőségű böjtölés után a templomba vitetett, letérdepelt, a pap könyörgött a próbához isteni áldásért, s megintette a vádlottat, hogy bűnét inkább vallja be, mintsem magát a próbára kitegye; ezután a vádlott, az úrvacsorájában — két szín alatt - részesül, majd fehérbe felöltöztetetik, az evangyéliomot s keresztet vele megcsókoltatják, szentelt vízzel itatják; a pap rövid litániát énekel, exorcisálja azaz sátántól mentté teszi az üstbe töltött vizet, s annak felforrásáig hosszú imát mond; a forró vízzel telt üstöt leveszik, a bíró belelöki a gyűrűt vagy követ, s a vádlott Mi Atyánk mondás és keresztvetés után meztelen kézzel kiveszi; végre kezét begöngyölik s pecsételik, és csak három nap múlva nézik meg a próba eredményét s mondják ki az itéletet [1]).

b) *Hidegvíz-próba*; — judicium seu examen aquae frigidae. A vádlott egy csendes, tiszta folyamhoz vagy tóhoz vitetett, ott levetkeztették, kezeit s lábait megkötötték, s de-

---

ban fenmaradt köztekintélyű adatok gyakori példáit mutatják fel annak, hogy a tüzes vas nem égetett, holott ez, a természet törvényeivel egyenesen ellenkezik : látni való, hogy itt csalódásnak, sőt öntudatos csalásnak kellett szerepelni; hogy miként és kik által : annak fejtegetése itt most feladatunkhoz nem tartozik.

[1]) Martene, i. h.

rekához egy hosszú kötelet erősítvén, a vízbe vetették, s ha elmerült ártatlannak, ha fentúszott bűnösnek tartották; mert azt hitték, hogy a boszorkányok, bűbájosok s más efélék a maguk természeti súlyát elvesztik; s épen ezért a hidegvízpróba, — mely rendszerint csak a boszorkányperekben használtatott, s ezekben és ezek által egészen a múlt század közepe tájáig, tehát a bajvívással együtt, sőt sok helyen annak megszünte után is legtovább fenállott, — rendesen egybe volt kötve a vádlottak mérlegelésével, sőt ez a néphagyomány némi homályos nyomai szerint hazánkban önállólag is fordúlt elő. Egyházi szertartása ezen próbának is az volt lényegileg, mit fentebb rajzoltam. Itt azonban a templomi előkészületek, bőjtölés, szentvacsora stb után, a pap a vádlottal kiment a víz partjára, a tájékot szentelt vízzel meghintette, a folyamot vagy tavat exorcisálta, s kérte istentől, hogy a víz a vádlottat, ha bűnös semmi esetben be ne fogadja, hanem fentúszni hagyja, úgy mint Illyés próféta isteni erő által fentúszni hagyá egyik favágó társának, nyeléből a folyamba kiesett fejszéjét. Itt tehát ismét szentirati példára hivatkozás [1]).

A hideg víz és mérlegelés próbájának hazánkban előfordúlt több példái között méltán nagy érdekű az, mely a szegedi híres boszorkánypernek egy részét tette, s melyet *Boehmer* [2]), egy azon korbeli külföldi német hírlapból egész terjedelemben közöl, s melyet magyar fordításban szabad legyen nekem is ide tennem (a hivatalos irományokat l. Palugyaynál: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb Leirása. II. köt. Pest, 1853. 196—200. ll.).

„*Szeged, 1728. Julius 26.* Midőn itt nem régen, mindkét nemen lévő különböző személyek fogságba zárattak, mivelhogy némi boszorkánysággal valának vádolva: nem csak a legkeményebb próba alá vettettek, hanem a tény megbizonyosodása után, a megégetési itélet is kimondatott felettök. De mielőtt ezen itélet végrehajtatott volna, a már elitélteket az itteni szokás szerint próbára vitték, t. i. öszvekötött kezekkel s lábakkal, s egy derekukra kötött hosszú kötéllel a vízbe bocsátották; de ezek, mint boszorkányok, parafa mód-

[1]) Martene, i. h.

[2]) i. h. Tom. V. pag. 608—610.

jára úsztak a vizen, ezután tüstént más próbára vitettek, nevezetesen mérlegre tétettek, hogy kitűnjék, hogy milyen súlyú egyik vagy másik, és ekkor — ami felettébb csodálatos, — kitünt, hogy egy nagy és köpcös nő, nem többet mint másfél nehezéket, férje ki szinte nem kis ember vala csak öt nehezéket, a többiek pedig egyre másra egy latot, három nehezéket, sőt még kevesebbet is nyomtak. Folyó hó 30-dikán (valószinüen nyomdai hiba 20 helyett), a múlt pénteken tehát, végrehajtatott az itélet tizenhárom személy, t. i. hat boszorkánymester és hét boszorkány felett, s mindnyájan elevenen megégettettek, s közöttök a múlt évi általánosan becsült s 82 éves városi bíró is díszesítette a tüzhalmot. Csaknem lehetetlen leírni, hogy mily rettenetes volt e látvány; három tüzhalom állíttatott fel, egy órányira a várostól, s mindegyik tüzhalom közepére egy vastag karó volt leásva, s mindegyik tüzhalomban négy négy bünös volt kötve a karóhoz; mert egy nő, ki csak négy évig volt a boszorkánycsapatban, megégetésre nem itéltetvén, lefejeztetett, s a középső tüzhalomra vettetett, az ott megkötve lévő négy társához, kik méltóságuk vagy tisztök szerint kapitánynak, hadnagynak, zászlótartónak s trombitásnak neveztettek; — ekkor, mindahárom farakás egyszerre meggyújtatott s teljesen lángba borúlt, s noha a gonosztévők, jó negyedóráig éltek az erős lángok között, mégis legkisebb kiáltásokat sem lehetett hallani, s bár a hozzájok beszélő lelkészek iránt mindenféle külső jó jeleket mutattak, mégis sokan kételkednek az ő idvezülésök felöl. Társaságban égettetett porrá egy magyar bába is, ki két ezer gyermeket keresztelt meg az ördög nevében. Még nyolcan ülnek fogságban, s ezek is meg vannak már úsztatva és mérve, s kiállják a boszorkánypróbát; van közöttök egy, ki nagy testü, s a megégettettek vallomása szerint ez is a sátán szövetségében volt. Tegnap fogatott be még más húsz személy. Beszélik a többek közt, hogy ezen boszorkánycsoport, véletlenül egy csizmadia fia által fedeztetett fel. Ez nevezetesen, egy másik fiúval játszván egykor az utcán, azt mondá a többek közt annak: „ma megtréfálom ezeket a szegedieket; mert ezek azt hiszik, hogy esőjök lesz, de én nagy zivatart támasztok; — nem tartanál együtt velem?“ „Nem teheted te

azt!" felele a másik; — „No mindjárt megtanítalak reá, mert nagyon könnyű az, válaszolt neki ez, s elbeszélte hogy miként támaszt ő zivatart; de társa ezt mondá: „nem, — én nem akarom ezt megtanulni"; s ezzel elváltak egymástól. S midőn elkövetkezett a dél, s ezen gyermek szüleivel ebédelt, egyszerre egy jégesővel vegyes nagy zivatar támadt, mely a szegedi szőlőskerteket egészen tönkre verte. S ekkor ezt mondá az asztálnál a gyermek atyja: ezen zivatar lehetetlen hogy magától támadt volna; bizonyosan valami mesterség csinálta ezt. Erre fia elbeszélte, hogy mi történt közte s a csizmadia fia között, s az atya ezt tüstént bejelentette a hatósághoz, mire a csizmadia fia tüstént befogatott s egyszerre mindent kivallott, több különböző személyeket is kiadott, akik közt volt nejével együtt, a fentemlített városi bíró is." Itt is, mint az istenitéletek több pontjáinál, fel lehet sohajtanunk Claudiánussal:

Oh miseras hominum mentes, oh pectora caeca!
Tantum religio potuit suadere malorum!

5. *A szent falat próbája;* — judicium offae, panis adjurati, casibrodium. Leginkább lopás gyanujával terheltekнél alkalmaztatott. Egy falat szentelt kenyeret és sajtot adott a pap a vádlottnak, s ha könnyen le tudta nyelni: ártatlan volt; mert a bünösnek torkán akadt az, s tajtékkal és vérrel hányta ki, mint hitték. Ezt is mise, zsoltárok éneklése és szentvacsora s vízhintés után szolgáltatták ki a papok, s kérték a csodatévő istent, hogy minden angyalaival szoríttassa be a bűnös torkát, hogy le ne nyelhesse a falatot [1]). — Ide sorozható nemi részben azon próba is, melyet a külföldi forrásokban nem találunk, de amelyet *Bodó* mint hazánkban divatozót kárhoztatva felemlít, mely szerint t. i. midőn valamely nő méregkeveréssel vagy boszorkánysággal vádoltatott: vajat készíttettek ömaga által, s még egy minden gyanutól tisztán álló ártatlan nőszemély által, s mindenkettővel megkináltak előbb kutyát, azután macskát, s ha ezek, miután mindeniket megszagolták s az ártatlan asszonyét megették, de a vádlottét ott hagyták: a vád bebizonyítottnak tartatott [2]).

[1]) Martene, i. h.

[2]) Bodó Mathias, Jurisprudentia criminalis. Posonii. 1751. fol. Art. LXX. § IV. pag. 235.

6. *A feszület próbája;* — judicium crucis. Leginkább használtatott határok s birtokviszonyok kiderítésénél, s ritkán házassági viszályoknál is. Mindkét pörlekedő fél a feszület eleibe állíttatott, kezeit merően kiterjesztette, s ki legelőbb lebocsátotta vagy megmozdította, vesztett félnek tartatott; néha azonban mindkét fél ott állott a feszület előtt, mindaddig, míg valamelyik le nem rogyott. E próbának gyakori esetei fordúlnak elő a középszázadokban. Maga Nagy Károly azt rendelte, hogy ha fiai között az országok határi felett kétség támad: az ne bajvívással, hanem ezen próbával döntessék el. A bischofsheimi zárda apácái, mindnyájan ezen próba alá vettettek, midőn egy szomszéd tóban talált csecsemő miatt szüzeségök gyanuba hozatott. Kegyes Lajos római birodalmi császár, már 816-ban megtiltotta e próbát, mert ez a Krisztus kínszenvedése által megdicsőített keresztet meggyalázza. Tekintélyes tudósok azt vélik, hogy e próba pogány eredetű, s benne nem a feszület, hanem a kezek merev kiterjesztése volt a fődolog. Martennél épen e próbára vonatkozólag nem is találtatik egyházi szertartás; hanem arról van emlékezet, hogy legfőbb egyházi személyek, a feszületet s evangyéliomot fejökre tevén esküdtek meg a nép előtt az ellenök emelt vádak elhárítására.

7. *A szent vacsora próbája*; — examen corporis et sanguinis Domini; purgatio per eucharistiam, eucharistia. Ennek leginkább lelkészek, de igen ritkán mások is vetettek alája. A vádlott, vévén a szent vácsorát, ezt mondá: Corpus Domini sit mihi ad probationem hodie. Az általános hit az volt, hogy a ki bűnös létére mert részesülni a szentségben: az Isten valami testi nyavalyával, gyakran hirtelen halállal s minden esetre örök kárhozattal bünteti meg. Ezen próba már egyenesen a keresztyén egyház szülötte, s az istenitéletek minden nemei között ez állott a keresztyén egyház elveivel legkevesebb ellentétben.

8. *A holt-test, vagy gyászpad próbája*, mely az erdélyországi törvényes nyelven *halálujítás* és *tetemre hívás* néven jő elő; — judicium feretri, judicium sanguinis. A meggyilkolt holttestе, ha a gyilkosok tudva nem valának, gyászpadra tétetett, s mindazok, kiket a gyanu terhelt, a holttesthez

léptek, s bizonyos eskü vagy átok mondása közben megérintették annak sebeit vagy köldökét. A kinek érintése alatt a holttest megmozdult, vagy arc-színe változott, vagy sebei vérzeni kezdettek, vagy szájából tajték jött: az gyilkosnak tartatott. A középszázadok törvénykönyvei nem szólanak ugyan e próbáról; de már a XIII-dik századi Niebelungen énekekben, sőt a francia mondákban is, egyenes célzás van reája, s így őspogány néphiten kellett alapúlnia. Alsó Szászországban egy oly neme volt gyakorlatban, mely szerint a vádlott a holttestnek kezét fogta meg, s azt valószínűen mintegy felkölteni vagy megkérdezni gondoltatott, s talán ezért e próba Scheingehen-nek neveztetett. Gyakorlatban volt e próba nem csak az európai száraz földön, de Angliában és Skóciában is, s a XVI-dik századból, különböző országokból, több példáit említi a történelem, a XVII. században pedig már országos törvénykönyvek is emlékeznek róla, mint pl. 1639-ről a hassiai törvénykönyv: „midőn a bünös bizonytalan; de mégis némely egyének gyilkosság gyanujában s hirében állanak; ezeket meg kell fogni, a holttesthez vinni, s azt velök, a szokott mód szerint, megérintetni.“ A tübingeni egyetem jogtani osztályához a XVII-dik század közepén beadott bizonyos okmányok azt is jelentik, hogy a holttest változásai a bűnrészesség fokozatait is megmutatták; a kinek érintésére nevezetesen csak a száj tajtékozott, az kezdője, a kiére pedig az vérzett, az végrehajtója volt a gyilkosságnak. Még a XVIII-dik század folyamán is több rendbeli jogtudósok úgy tekintették a holttest vérzését, mint amely ha egyenesen ki nem mutatja is a bünöst, de minden esetre utasít reá, s méltó ok, a kínzó vallatásnak az illető egyén elleni foganatba vételére; — a holttest próbájának pedig ily sok ideig való fenmaradását azzal indokolták, hogy ez által az isten itélete világosabban és bizonyosabban mutatkozik, mint más próbák által, vagyis valószínűen lehetetlennek vélték, hogy a gyilkos, őt elárúló látható jelek s változás nélkül érinthesse ez általa megöltnek holttestét. Épen most olvasom *Sepsi Lackó Máté* jeles krónikájában is hogy: „Báthori Gábor megholt teste Ecsed várában halála után sok ideig veritözék, minden embernek csudájára és ál-

mélkodására. Tököli Miklós és mindenek kik mellette forgolódnak vala, ez dolognak szemökkel látott tanubizonysági, sőt keszkenőcskével sokszor ugyan letörlötték a veritéköt róla. Talám vindictát példázott." *) S ebből annyi minden esetre kijő, hogy a holttesten mutatkozó jeleket, hazánkban is rendkivülieknek s valami fensőbb jelentésüeknek tartották.

Figyelembe véve tehát az előadottakat, s ezekből a holttest próbájának a külföld több és velünk semmi egybeköttetésben nem volt országaiban nagy divatozását: ezt ősmagyar vagy székely szokásnak tartani semmiképen nem lehet, hanem igenis olyannak, mely a keresztyénség és germán civilisatio csatornáján, a szomszéd népektől jött át hozzánk, az istenitéletek más nemeivel együtt.

Midőn e vizsgálatok s közlemények folyamán, az istenitéleteknek hazánk s nemzetünk multjábani szereplését bővebb figyelemre nem méltattam: azt azon hitben és édes reményben tettem, hogy valaki azon tudós férfiak közöl, kik szorosan hazánk s nemzetünk jogi és másnemü régiségeinek tanulmányával foglalkoznak, e nagy fontosságú ügyet, talán nem sokára nyomozásai s közleményei tárgyává teszi. Az én célom most nem egyéb volt, mint némi tájékozás végett az ügy egyetemes eredetét és fejlődését általánosságban felmutatni.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

MAGYAR LÁSZLÓ, A DÉLAFRIKAI MAGYAR UTAZÓ.

Mióta a magyar akademiában Magyar László utazási nagyobb munkájának első kötete bemutattatott, a közönségben újra felébredt az iráutai figyelem; sokan kérdezik: milyen a munka, mi van benne, mikor jő ki? szerzője jön-e, mikor, s azért-e hogy itt maradjon, vagy

*) Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja Gróf Mikó Imre. III-dik köt. 141. lap.

hogy ismét aequatori másod hazájába térjen vissza? stb. Alulírt, mint tagja az e munkáról jelentést tett bizottmánynak, ismervén a munkát, azt hiszi nem teszen kedvetlen dolgot, ha arról előlegesen is néhány ismertető szót közöl olvasóival.

Magyar László délafrikai utazásai, melyeket, Benguelából Bihe országba nyomulván elő, kelet felé, innen mint letelepedése helyéről, közel kilenc évig, számos irányokban tett, a déli szélesb. 3 és 20° s a keleti hossz 12 és 27 fokai közt (Greenwich) terjednek el. E roppant földterületet európai ember annyi irányban, ily húzamosan, s oly részletes figyelemmel mint ő, nem járta be, sőt, mint róla mondhatni, nem lakta. Ő t. i. meghonosítván magát a délafrikai népek közt a bihei fejedelem leányával kötött házassága által, s ott nem csak állandó lakvidéket szerezvén magának (mely, mellesleg mondva, *Magyar-Szállás* néven abroszán is előfordul a 17¾ h. és 11¾ sz. alatt), de családot is alapítván, levén nejei, gyermekei, s főneje Ozoro hgné után fegyveres rabszolgái, s négy délafrikai nyelvet s azok több dialectusait beszélvén, e népek közt nem csak járt kelt, de élt is; s ekép ideje és módja volt mind e tartományokat részletesen megismerni, mind a népek indulataival, erkölcseivel, néminemű intézvényeik vagyis társasági szokásaik, vallások, babonáik, életmódjokkal megbarátkozni. S figyelme csakugyan a természet és embervilág minden tüneményeire kiterjedt. Nem fogott ugyan, mint maga is szerényen megvallja, oly minden oldalú tudományos előképzettséggel ezen utazásaihoz, mely őt arra képesité hogy minden kifogáson felüli munkát adhasson: de erre rendezett expeditio kell. E helyett ő nyílt szemeket, elfogulatlan figyelmet és bizonyos közvetlen természetérzéket, csodálatos kitűrést s minden nehézségeken győző vas akaratot vitt magával. Tengerész iskola növendéke levén, a situátiók meghatározásához astronomiai eszközökkel látott, a nevezetes magasságokat barometrumi mérésekkel határozta meg; ügyelt folyton a meteorologiai viszonyokra, melyeket folyvást híven feljegyzett; a földterületek conformátiójára, a föld és magaslatok oryktognosiai minőségére, amennyiben erre gyakorlatilag legalább képes volt, a hegyláncok és vizek irányait főfő gonddal igyekezett meghatározni; a flórát hiányos előismeretekkel, de még is használhatólag jellemzi; gondosan felrakja abroszán azon igen számos lakhelyeket, tartományokat, felosztásaikkal, melyeknek legeslegnagyobb részéről a világnak alig volt sejtelme, miután a többnyire csak egy vagy két vonalon átutazó angol, francia utazók csak hírből, gyakran roszúl értett hírből, füleikkel tökéletlenül felfogott neveiket jegyezték fel. Anthropologiai, de még inkább ethnographiai tekintetben még inkább van utazónk otthon: s így kétségkivül oly — nem adalékok, hanem — alapmunka adására volt hazánkfia képesítve, mely a délafrikai utazási irodalomban becsülettel foglalhat helyet.

Munkáját ő három részre osztja; előttem az első feküdt, mely a 8. és 15° déli szél. és 11, helyesben 12 és — 19°. hossz közti, tehát a

kimbundus tartományokban tett vizsgálatait és tapasztalásait adja elő, azokat természeti, politikai, statistikai, ethnographiai tekintetben írja le, sőt a kimbundus nyelvről is egyszerű de igen világos vázlatot nyújt. Ez összes földterületnek geographiai képét egy nagyobb mérvű abroszon állítja szem elé; melyhez még 7 ethnographiai rajz is járul, mely utóbbiak, ha rajzilag részben incorrectek is, érezhetőleg elég jellemzők. Szerző a napló formáját vette fel; s oly egyszerűen, világosan, szemlélhetőleg, beszéli el utazásait, hogy mintegy vele járunk kelünk, ő szemeivel látunk, vele érzünk, s míg így valóban tanulsággal kísérjük át e rideg földek és népeken, másfelől oly vonzó olvasmányt találunk, mely az érdek folyton ébren tartásával nem engedi könyvét letennünk: mi épen nem mulatásra irányzott, valami regényes előadásnak, hanem a tárgyak eleven, naiv, tisztán objectiv felfogásának, minden felesleges félrecsapongások mellőzésének, s azon tisztán emberi őszinte érdeknek tulajdonítandó, melylyel dolgához lát, s mely lélekhangulat belőle az olvasóba is általhat. Ki kell emelnünk, miszerint a helyneveket, s általában minden szókat és phrásisokat, mindent mi a kimbundus nyelvanyaghoz tartozik, a magyar helyesirás szerint jegyez fel, mi nem csak illő, de saját megjegyzése szerint is a dolog által követelve volt, miután úgy tapasztalta hogy a mi határozott és sokhangú irásmódunk különösen alkalmatos e nyelvek hangjait híven kifejezni.

E munka tehát — ez teljes meggyőződésem — kedves olvasmányává leszen közönségünknek. Jól laktunk az úgy nevezett civilisált világgal: az új korméltán érdekkel viseltetik a természethez közelebb álló, félmivelt népek iránt, a mulattatást kereső regény helyett kapja a köztök utazók naplóit, s legalább valót lel; a gondolkodó olvasó tudja, hogy csak úgy ismerhetjük az embert, ha vele a fejlődés külön fokain ismerkedünk meg.

Magyar László a déli félgömbön sem feledte, mivel tartozik hazája díszének. A portugal kormány pártolást igért neki munkájaért: ő azt magyarúl írta, s az akademia elibe terjesztette, hogy ennek kezeiből vegye először is hazája, s úgy a többi Európa. Atyjához intézett egyik levelében kéri ezt, tudatná földieivel, hogy „csak a tudomány hasznát tekintve szánhatta el magát a sok évi áldozatokra a barbár népek között.“ 1857-ben martiusban — a mikor utolsó levelei költek — szándéka volt azon évi november elején fiával Benguelába menni, onnan az első, Európába vitorlázandó hajóra szállni, melyen hetven nap alatt Lissabonba reménylett érni, ahonnan majdan Magyarországba induland. Otthoni ügyeit úgy rendelte el, hogy, miután fiát itten ki fogta képeztetni, ennek, visszatértével Bihébe, születésével járó jogai elismertessenek, „alávetvén őt és magát az ezen népek barbár szokásaival járó elválási szertartásoknak.“ Élte fenmaradó részét is Bel-Afrika geo- és ethnographiai bővebb vizsgálatára szánta. *„Az ausztriai, angol, portugal vagy más hatalmasság segítségével, én úgy hiszem* — írja többi közt — *még nagy dolgokat vihetek véghez Afrikában, mire a már általam jól ki-*

képzett cselédeim és egyéb afrikai családi viszonyaim hasznos eszközül képesek szolgálni. Különös isteni gondviselés oltalmazza személyemet, melynek kitünő próbáit tapasztalva, vagyok arrul tökéletesen meggyőződve." Ismét: „A forró éghajlat és a sok keservekkel vegyített életmód testi erőmet nem észrevehetőleg koptatta el, s bár külsőmön annak nagyon kitünő jeleit viselem is — nagyobbára ősz hajaim, beesett, naptól pörkölt, rögös arcám agg korra mutatnak, — de karjaim és lábszáraim rugékony ereje, sovány száraz testalkotásom tartósságot igér; mitsem szólok lelki erőmrül, mely hála istennek teljesen ép; csak előbbi vidámságom eltünvén, lelkemen folytonos komolyság uralkodik, de mely inkább az előre haladó életkornak, mintsem kiállott szenvedéseimnek tulajdonítható stb." Azonban a sülytől (scorbut) s gyakori szemlobtól nem ment, s reményli, úgy mond, hogy „hazámba jutva, a mérsékelt levegő e rettenetes nyavalyától egészen megszabadítand. Egyébiránt a közelgető viszontlátás örömétől s a neveinkre háromlani reménylett dísz gondolatától elfogódva, kiállott viszontagságaimat felejtve, nyúgodt lélekkel vagyok."

Nem tagadom, hogy levelei néhány helye, s azon körülmény, hogy sem maga nincsen még köztünk, sem Portugalból nincs hírünk oda érkeztéről, némi aggodalmat költhet derék hazánkfia sorsa miatt. Vagy talán munkájának befejezése tartóztatja? De úgy levelet vettünk volna. Adja isten, hogy e gond alaptalan legyen.

Egyébiránt kezemben várja őt a bécsi cs. k. földirati társaság oklevele, mely őt m. évi oct. 13. tagjául választotta.

Munkája sajtó alatt van. **Toldy Ferenc.**

IRODALMI NAPLÓ.

— Heckenast Gusztáv úr a magyar szépirodalom jeles müvei könnyebb elterjedhetése végett, a külföld úgy nevezett *Gyémántkiadásai* módjára egy ily magyar gyüjteményt is megnyitott, mely az igen kényelmes zsebbeli 32rétben, valódi díszkiállitásban, s egyenként olcsón (40 kron) kapható kötetekben adja majd lassanként legjelesb iróink hol egyes egész, hol válogatott munkáit. Eddig *hat* kötet van sajtó alatt, vagy jelent is már meg Toldy Ferenc gondjai alatt, u. m.: I. *A Kesergő Szerelem.* Irta *Kisfaludy Sándor* (a költő arcképével s Toldy F. előbeszédével). Öszv. 210 l. II. *A Boldog Szerelem*, ugyan attól, 176 l. III. *Kisfaludy Károly* Versei (a kiadó előbeszédével) 242 l. IV. *Kazinczy Ferenc Versei* (a költő arcképével Kazinczy Gábor szerk. és előbesz. kijő még ez évben). V. *Gyula Szerelme*, irta *Kisfaludy Sándor.* 234 l. VI. *Csokonai Mihály* válogatott Versei, a költő arcképével (sajtó alatt). — Senki karácsonra, újévre, s bármi más alkalommal becsesebb és csinosabb ajándékával a barátságnak nem kedveskedhetik azoknak, kiket szeret.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. NOVEMBER, 1858. XI. FÜZ.

LITHVÁN NÉPMESÉK.

KÖZLI

KAZINCZY GÁBOR.

G*** LAJOS BARÁTOMNAK.

Sok sok év előtt volt. A fergeteg dúlt, ölt. Oly messze tőlünk; s mégis mintha a harmat minden szemében virágainkon egy-egy könyü csillogna; mintha minden szélvonásban körülünk egy-egy sohaj haldoklanék.

A halál angyala kifáradt a véres aratásban. Csend lőn megint, és béke. A sírnak nyelve nincs; néma gyötrelmeit csak isten érti. Érti s nem feledi el.

A szétpusztított élet egy-egy romát messze ismeretlen partokra sodrá a vivódó hullámtorlás.

— — — Ő oly ifju volt. Az élet imént ivezé föl előtte a jövő kárpitát, és az ábránd igéző képletekkel színezte be.

S ime, száraz szemeibe oda-égett a köny; ajkaira zárt vert a szenvedés.

S év folyt le év után. Az élet, e Saturn, ki saját, és pedig legjobb gyermekeivel táplálkozik, megmaradt; ő egye-

dűl, és *követelt!* követelte adóját. Nem hős halált már; többet ennél: a vértanúi hosszu néma áldozást.

Ő megadta — *élt*. Mily nagyság néha élni! A tettek hőse a példa apostolává lőn szenvedésben, hűségben. Viselé a keresztet, szent megadással, a jövendőnek megváltásaul a jöendők javára.

A jövendő! — Nem őt várják-e a sírok is, hová az ezrek és ezredek temetkezének? Vagy a jövendő *az*, mely az ifju év kezével zöld koszorúkat hímez a hamvadók fölé?

— Hittem-e egykor, hogy jöend idő, midőn én is megismerem azt a gyötrelmet, a *Te* gyötrelmedet, mit megnevezni emberi ajknak nem adatott?

Ó egykor! — Egykor el-elkisértem kebled álmait, messze el, romok és sírok közé. A régi vérnyomokat elkoptatá a gyilkos jóltevő: az idő, vagy fölcserélte újakkal; a pusztulás fölé új, ismeretlen életet sző a mindig megifjuló tavasz. Hagyján! becsesb és szentebb nekünk *egy* porszem ama romokból minden koszorúinál!

Tűzvész után elhamvadt lakának alapjait keresi s ássa föl legelőbb az ki élni, szenvedni megmaradt; azokra emelni arca verejtékében új művét. A hit és kötelességérzet nem ismeri a pulya ingadozást, a tétlen lemondást. Az Irás magvetője ő, barázdák, szirtek, tövisbokrok felett; a többit Istenére bízza; ő áld és sujtol harmad- és negyed íziglen.

Újra és vissza tehát!

Az egyesek vállai összeroskadnának immár a föladás súlyosodó terhei alatt: ó nép! te a tengerpart homoka vagy; szemenként parányi, s íme a bősz habverés, mely szétforgácsolja az emberi gőg műveit, terajtad elporlik mint acélbércen; a levegő vagy, miben enyelgve fürdik a napsugár: villámmá termeled, mely sujt és öl; a szent könyvek leányzója vagy, ki nem hal meg, bár mily sötét álmok nyomasszanak is fölötte; ha az Úr int, feltámad és élni fog.

Ki tudja ezt úgy mint Te, bánat embere, lelkem baráta? E hit volt a lángoszlop, mely vezérlőleg járdallt előtted a sivatagnak tövisútain; mely égő könyűidet az élet enyhe italává bűvölte. Neked, Neked egyedül, volt szánva e parányi hozomány. Mit a kék Niemen és Wilia partjain, a bű-

bájos tengerszemek hárs-erdőiben mélázva s enyelgve költ s regél a nép : ki érti s értheti azt úgy mint Te? Nem rémlik-e mintha onnan, mint elhaló harangszó, a gyermekálmok oly rég elhallgatott tündérbeszéde zendülne ki? .... Aztán, ki értelmezte e szótalan nyelvet úgy, mint *az*, kinek tolmácsa lől számomra, hogy szeressem, úgy mint ő, a Szentet, Egyet, Kimondhatatlant?

O wiesci gminna, ty arko przymierza
Miedzy dawnemi i mlodszemi laty :
W tobie lud sklada bron swego rycerza,
Swych mysli przedze, i swych uczuc kwiaty.
Arko, tys zadnym niezlamana ciosem,
Poki cie wlasny twój lud nie zniewazy. ...

Aldalak, szeretlek és értelek. — Banfalva, október 6d. 1858.

I.

A KOVÁCSRÓL, KI AZ ÖRDÖGÖT RÁSZEDTE.

Volt egyszer egy kovács, kinek kezdetben igen jól ment a dolga; gazdagon házasodott, s maga is jól hozzálátott a dologhoz; nem is volt hát hía semmiben. Azonban néhány év múlva szörnyen neki adta magát a korhelységnek; többet volt a csapszékben mint a műhelyben, s nem is szűnt meg előbb inni, míg a mie volt el nem dőzsölé. Amint hát mindenéből kikopott, az erdőbe ment, s fel akarta magát akasztani; de sebtében nem talált arra-való fát, s midőn ilyet hiában keresve soká bódorgott az erdőben idestova, egy zöld ruhás vadászszal találkozott; e meg' az ördög volt. Megszólítja : ‚Kovács, mit keressz!' Felele a kovács : „Egy arra-való fát keresek, hogy rá akaszszam magamat, de nem birok találni." Monda a vadász : ‚S miért akarod magadat felakasztani?' Felele a kovács : „Mit csináljak tovább a világon? Semmim sincs, kedvemre többé nem élhetek, dolgozni nem akarózik, s kölcsön sem ad senki; nőm és gyermekeim sírnak és rínak, mert koplalniok kell, úgy hogy hon sincs nyugtom többé; e szerint hát itt az erdőben végére akarok járni életemnek." Mond a vadász : ‚Elég balgán teszed; s ugyan mi kellene tulajdonkép, ha valaki segélni akarna raj-

tad?' Felele a kovács: „Semmi egyéb, mint hogy pénzem legyen untig elég." Mond a vadász: „Ha nekem igérnéd magadat, úgy hét éven át annyi pénzt adok, amennyit csak elkölthetsz, s műhelyedbe kész patkószögekkel mindig tele zsákot; hanem hét év múlva eljövök s elviszlek." A kovács minden fejtörés nélkül elfogadá a szerződést, s miután megegyesültek, monda a vadász: ‚Vedd hát a kést, s karcold meg vele mutató-ujjadat, s a vérrel írd nevedet e szerződés alá.' A kovács megtette, s azzal elváltak, s kiki a maga útára ment.

A kovács amint haza jött, azonnal felkutatott minden zugot, nem lelne-e valahol egy pénzes zsacskót; s ime! a kályha mögött egy jókora átvető hevert pénzzel tele. Igen megörült neki, s először kenyeret s egyéb szükséges holmit vásárlott, valamint ruhaneműt, hogy rongyosan ne kelljen többé járnia; azután akként rendezte be műhelyét, hogy számos legénynyel dolgozhatott, s egy zugban mindig egy zsák álla patkószöggel tele. Aztán annyi vasat vásárla be, hogy senkinek sem kellett, aki nála dolgoztatott, vasat venni. S amint így mindent a legjobban elintézett, napról napra a csapszékben ült megint, kártyázott s kedvére élte világát; mert pénzben meg nem fogyatkozhatott soha. Műhelyében pompásan ment a munka; tizenkét markos legényt tartott, ezeknek nap nap mellett úgy kellett dolgozniok, amint tőlök kitelt, mert nagy fizetést adott nekik. Hanem minden munkát, valamint a hozzavaló vasat mind, ingyen kellett tenniök mindeneknek; szekeren vagy szánon volt-e valami csinálni való, lovakat patkóltak vagy bármi mást csináltak, minden ingyen volt. Ezért messze földről jöttek az emberek a műhelybe, s naponként mintha országos-vásár volt volna ott.

Midőn körülbelül négy évig ekként dolgozott, jött három úri ember is, s megpatkóltaták lovaikat. S amint ez meglett, fizetni akartak az urak; de a legények mondák: „A legcsekélyebb fizetést sem szabad elvennünk; mesterünk mindenkinek ingyen dolgoztat"? Hanem az urak ingyen nem akarák s kérték, hivják elé a mestert. A legények mondák: „Mesterünk a csapszékben van; ha az uraknak szavok van vele, úgy a csapszékbe kell menniök, mert ő füle-botját

sem hajtja senkire.“ Erre az urak a csapszékhez lovagoltak, s a kovácsot kihivaták. Amint a kovács a házajtón kilépett, kérdék az urak: mivel tartoznak három lovuk megpatkolásaért. Monda a kovács: „Kedves uraim, műhelyemben minden munka ingyen van; az Önökéért sem kivánok semmit.“ S monda az egyik a három közől: „Mivel munkád által oly sok emberrel annyi jót teszesz, azért mindenki is nagy becsületben tarta téged, s szót emelt melletted, s minden jót kivánt: s azért most mitőlünk három vagy négy dolgot kérhetsz, amit csak akarsz.“ Felele a kovács: Ha erre engedelmet adtok, úgy azt kérném, adjatok nekem oly hatalmat, hogy ha magamban gondolom: ‚ez vagy az, a ki műhelyemben a patkószögekkel tele zsákhoz ér, ott maradjon‘, hogy addig kelljen ott állnia mintha oda volna kovácsolva, amíg én megengedem neki, távozzék. Másodszor azt kérném, hogy mindaz a ki almafámról, mely oly szép gyümölcsöt terem, szakasztand, ha gondolom: ‚ragadjon hozzá,‘ el ne mehessen a fától, míg meg nem engedem. S végül még: otthon egy szép székem van; ha valaki reá ül s én azt gondolom ‚tapadjon hozzá, ‚hogy föl ne kelhessen róla, míg meg nem engedem.“ Az urak mind ezt megigérték neki, s kérdék: „Hát már nincs egyéb?“ Monda a kovács: ‚Egyebet semmit nem akarok.‘ Hanem az urak felhívák, gondolja el jól, nem jut-e mégis valami eszébe, máskülönben egykor igen megbánhatná. De a kovács marad véleménye mellett, hogy szüksége semmi másra nincs. Erre ott hagyá a három úr s tovább ment útján. Hanem azoknak egyike Péter apostol volt.

A kovács ezután úgy ivott megint mint azelőtt, s még csak enni sem ment haza, hanem a csapszékbe hordatá az ételt. Míg e korhely életet élte, lefolyt a hét év, s közelgett a nap, midőn mennie kellett. Akkor ama vadász a műhelybe jött, s kérdé a legényeket, hol a mester: ‚Velem kell ma jönnie.‘ Mondák a legények: „Mesterünk a csapszékben van.“ A vadász azt akarta, menjen érte egyikök, s hozza el, de ők azt felelék: „Nem érünk reá, s mesterünk sem hallgat senkire, csak menj magad a csapszékbe.“ El is ment a vadász, s a kovácsot dőzsölve s dicsekedve lelte; oda ment hozzá, s

így szólt: „No te itt ugyancsak vígan éled világodat, hát nem tudod hogy ma jönnöd kell velem? Felelt a kovács: „Ó igen jól tudom; de hisz ez nem ép oly sietös dolog, ki kell még innom pálinkámat: jer ide, igyál együtt velem. Amint a pálinkát kiitták, haza ment a kovács a vadásszal, hogy hát még is csak búcsút vegyen mindenkitől. De amint a csapszékből a kovács házához értek, monda a kovács: ‚Tudod-e mit, hiszen mi lovon is mehetünk, minek gyalogolnánk?' Amannak tetszett ez, s a kovács tüstént kihozatta a két legjobb lovát s megnyergelteté. Azonban kevéssel azelőtt esett, s az út igen sikamlós volt s a lovak patkólatlanok; mondá hát a kovács a vadásznak: patkólatlan lovakon nem mehetnek, hanem előbb meg kell patkólniok. A kovács hát maga nagy sietve hozzá látott, s mondá a vadásznak, hozzon gyorsan patkószögeket neki. De midőn a vadász: ki az ördög volt, a zsákhoz ment s mind a két kezével belé nyúlt, gondolá a kovács: ‚Ó bárha el nem mozdúlhatna a zsáktól! Erre az ördög nem csak ott ragadt, de még megmotszanni sem birt. A kovács kiálta: ‚Siess, hozd ide szaporán a szögeket!' hanem amaz egy lepésnyire sem távozhatott a zsáktól. Amint a kovács látta hogy nem mozdúlhat, összehítta valamennyi legényét, s meghagyá nekik, üssék az ördögöt. Jöttek tehát, egyik a fogóval, másik a kalapácscsal, harmadik egy darab izzóvassal, s ekként mindenik ki mit kaphatott, mert a legények is tudták, hogy az ördög ez, s azért jött hogy urokat elvigye. Ennélfogva páholni kezdék, s kiálták: ‚Itt hagyod-e mesterünket?' Először nem akarta, de midőn majd minden húst levertek csontjairól, megigérte; hanem az nem volt elég, rá is kellett esküdnie. Akkor jött a mester s eleresztè, s eltűnt mint a villám.

Más nap már más ördög volt ott. A mester ismét a csapszékben vala. Az ördög a műhelybe jött, s parancsolá a legényeknek, kerítsék elő a mestert. Mondák a legények: ‚Mi közünk nekünk hozzád? ha dolgod van a mesterrel, menj a csapszékbe.' Az ördög elment a csapszékbe, s rárivallt a kovácsra: „Mit keressz te itt? nem tudod hogy határidöd már tegnap lejárt? Most lódúlj! Majd ráncba szedlek én, hogy tegnap úgy elverted társamat: Ma én megyek veled'. A ko-

vács kissé megszeppent az efféle borzasztó beszéden, ott hagyta a pálinkáját, s tüstént haza ment, s kérte az ördögöt, azt engedje meg csupán, ölthessen más ruhát, mert a mindennapi ruha mit viselt, nem szép s igen ronda. S midőn felöltözött, mondá: „Most mehetünk, hanem menjünk a gyümölcskerten át, hogy engem az emberek ki ne nevessenek.“ Amint a kerten keresztül s amaz almafa mellett mentek, mely oly jó gyümölcsöt termett: a kedves illat úgy megizlett az ördögnek, hogy a kovácsot kérdé: Minek van itt oly pompás szaga? Monda a kovács: „No hisz ebből annyit vehetünk a menynyit tetszik, útközben igen jól fog esni, ha valami harapni valónk lesz. Menj csak, s rázd meg a fát.“ Az ördög oda ment, átkarolta a fát s megrázta úgy, hogy majd kitépte gyökerestől s minden almát lerázott, de midőn a fától el akart menni a gyümölcsöt fölszedni, mintha hozzá lett volna kovácsolva, sehogy sem tudott elszabadúlni. Amint a kovács látta hogy a fához van tapadva, összehítta ismét legényeit, s ezek ép úgy eldöngették ezt, mint amazt, úgy hogy borzasztó volt ránézni. Hanem ez nem akarta magát oly könnyedén megadni, a legények tehát addig ütték, tépték, páholták, szaggatták, míg megigérte, hogy a mestert ott hagyja; s amint ezt megigérte s megesküvé, akkor szabadon ereszté a mester, s az sietve vánszorgott tova.

Harmad nap korán jött a harmadik ördög; a kovács ugyan ismét nem volt hon, hanem a csapszékben, de az nap pálinkát nem ivott, hanem fejét törő nagyon a reá váró út fölött. Amint az ördög ott találta, oly irtózatosan bődült reá, hogy a kovács s valamennyi társa s a csapláros igen elrémültek, s a kovács egy szót sem szólva, kénytelen vala az ördöggel menni. A csapszékből kiérvén, a kovács még is neki bátorodott megszólalni, s kérte az ördögöt, engedné meg, hogy megborotválkozzék. Az ördög megengedte, s így mindketten bementek. A szobában körűlnézett az ördög, s meglátta azt a takaros széket is, s míg a kovács borotválkozék, ő mindig a széket csodálgatá! Látván ezt a kovács: ‚Ugyan próbáld meg, úgymond, s ülj reá; meglátod, mely jól esik ily széken az ülés. Mit is állongasz, nem telepedhetel le míg én szakálommal elkészülök?‘ Az ördög meg is kivánta a

székre ülni, s nem győzte eléggé magasztalni, mily pompás ülés esik rajta. Amint a kovács kitakarítá magát: ‚Mehetünk' úgymond. Az ördög fel akart pattanni a székről, de sehogysem tudott; megpróbálta így meg úgy, mind hiába. A kovácsnak roppant öröme volt, hogy a legveszettebb s gonoszabb ördögöt is hurokra keríté, s összehívta embereit, hogy ezt is kifizesse úgy, mint a másik kettőt. De az ördög ki akarta állani, és ha még oly kutyamódon bánnának is vele; ezért sok dolguk volt vele, s jó darabig tartott amíg ráncba szedték. De a kovács föltette magában hogy a székről el nem ereszti többi, ha nélkűle elmenni nem akarna s ha erre nem lehetne kényszeríteni. Ezért kisodorták lábát és kezét, kimarjíták valamennyi tagát, de mind hiába. Hanem midőn az irtózatosan izzóvá tett vassal kezdék ütni és döfölni s összevissza égetni, nem birta az ily gyötretést kiállni, s esdekelni kezdett, bocsátanák el, hiszen a kovácsot nem viszi magával. Monda erre a kovács: ‚Ha megigérheted, s szavadnak ura lehetsz, hogy sem te, sem más nem jön többé engem zaklatni s a pokolba vinni, úgy eleresztelek; ha nem, úgy a széken ülhetsz örökké.' Az ördög, ki már elegendőleg tapasztalá s belátta hogy a maga erejéből el nem szabadúlhat a székről, mindent megigért mit a kovács kivánt, s akkor a kovács elereszté; az ördög meg szépen megköszönte s mély bókot csapott amint távozott s utjára ment. — Ezentúl a pokolbeli szörnyetegek egyike sem tön kisérletet a kovácshoz jutni.

De a kovács ettőlfogva egészen más ember leve; csapszékbe nem ment többé, hanem a műhelybe, s ott versent dolgozott mindig legényeivel; s mivel az ördög sem patkószöget sem pénzt többé nem hozott, a kovács megfizetteté munkáját.

Hanem midőn elég soká élt, meghala, s az ég kapujához jött, s kért, bocsátanák a mennyországba. S monda Péter: ‚Emlékezel-e, hogy mondám neked, kivánj még magadnak valamit, tudniillik a mennyországot; de te nem akartad, s ezért nem is fogadhatunk be. Menj tovább isten hírivel!' A kovács meghányta vetette a dolgot, hanem a kaputól távoznia kellett; látta mint megy be egyik a másik után;

de ő be nem jutott. Akkor feltette magában, a pokolba megy. A pokolhoz érvén, kopogott az ajtón, s jött egy ördögcse és kinyitá, s meglátta a kovácsot, s kérdé tőle : Miféle vagy? Felele : „A kovács vagyok". Amint ezt a többi ördög odaben meghallá, oly mozgalom keletkezett a pokolbeli csordában, hogy az ember azt képzelhette volna, minden szerte szét szakad. Tüstént oda rohant egynehány, s piff paff! bevágta az ajtót, s a rémülettől éktelen hangon ordíták : ‚A kovács! a kovács!' s az ajtót amint csak tudák vas gerendákkal bereteszelték. Ekként a kovács a pokolba sem juthatott; soká várt hogy felnyitják a kaput, de mivel nem tevék, odébb kellett állnia. Most soká kóválygott a földön s az ég alatt, s nem lelt számára helyt, s nem tudta hová forduljon.

Végre ezt tette föl magában : Még egyszer elmegyek a mennyország kapujához, s ha szép szóra be nem eresztenek, úgy azon kell lennem, hogy csellel jussak be.' Megint a kapuhoz jött tehát, s kért amint csak tudott, de Péter felele : „Nem ereszthetlek be, mert a mennyország nem kellett." Ott kustorgott tehát, mígnem egyszer, ki tudja miért, gyönyörűségesen kezdtek ott ben muzsikálni. Amint a kovács a zenét meghallá, a kapuhoz jött s esdekelt, engednék meg, hadd kukkanjon be. Erre Péter sarkig tárta a kaput, s monda: „No nézz, nézned megengedünk." Kezdetben mindig csak távolról nézdegélt, s álmélkodott mind e nagy pompán; hanem aztán szép csendesen egy-egy lépéskével mindig közelébb jött, s mindig hol itt, hol ott akart látni valamit, míg a kapu nyilásához jutott, s amint oda ért, fogta bőrkötényét, s egyet szökött át a küszöbön, hanem úgy hogy a kötényére esett. Ekkor Péter s valamennyi társa ugyancsak megbosszankodtak a kovácsra s ki akarták dobni. De a kovács így szólt : ‚Édes kapus uraim, kérlek ne szidjatok oly kegyetlenül, hiszen én nem vagyok a ti curiátokon, a magam kötényén fekszem, s e miatt, gondolnám, nem szükség oly nagy zajt ütnetek.' E szerint nem is foghattak a kovácsba, s ekként maiglan is ott heverész bőrkötényén a mennyország kapujában.

II.

A HALÁSZFIU.

Egy királyi városban a király vára mellett volt egy tó; egy kúr [1]), ki a várostól nem messze lakott, gyakran járt oda halászni; fiát is el szokta vinni magával, hogy a halászatnál segélyére legyen. De a fiatal kúr igen szép fiu volt, s a király leánya, ki gyakran látta őt, belé szeretett. Reá beszélte hát a halászt, a fiu atyját, ereszsze fiát a király várába, s midőn eljött, így szóla hozzá a hercegnő: ‚Te tetszel nekem, feleségül kell engem venned'. A halászfiu ezen jóformán megijedt, s nem tudta mit mondjon reá; de a hercegnő oly nyájas szép szavakkal bátorítgatá, hogy annyira még is megemberelte magát, hogy ezt felelje: ő igen csekélyded ember, sem irást sem számvetést nem ismer, s nem is ért egyébhez mint halászni az atyjával. A hercegnő válaszola: ‚Az nem tesz semmit; én mindenféle iskolába eljáratlak, mindenféle fogásra megtaníttatlak, s öltöztetni s élelmezni foglak, mint herceget'. Az ilyes biztatás tetszett a halászfiunak s a várban maradt. Erre őt a hercegnő úri módon felöltözteté s aztán az iskolába küldé. A halászfiunak helyén volt az esze; igen gyorsan és jól tanúlt, úgy hogy valamennyi tanitója örömét találta benne, főleg azonban a hercegnő örvendett rajta, s még jobban megszerette. Midőn minden iskolát kitanúlt, s immár férfiéveibe lépett s igen okos ember lőn, a hercegnő férjhez ment hozzá.

Hanem mi történt! a násznap előtti estve, midőn ünnepélyes zene harsogott, s minden nagy fejedelem és úr széles jó kedvében vala, s immár a lefekvés ideje megérkezett, a halászfiu rögtön eltűnt. Ennek folytán az egész vár mozgásba jött, s a királyi család s minden vendég ugyancsak megijedt. Tüstént kiküldtek minden szolgát s katonát hogy fölkeressék, de nem lelték sehol. E miatt az egész vár öröme bánattá változott, mert nem tudta senki, hová lett a vőlegény. A vőlegény ugyanis hajóra ült, s a hajóssal már a násznagy előtt megegyesült, hogy ha ez és ez estve a hajóra jő, azonnal induljon és útjára keljen. Amint hát a várban a lakodalmi tolongás és zaj tetőzött, ő titkon elsuhant s egyenesen a hajóra ment, s alig lépett

[1]) A lithván alföld lakosságának neve.

reá, a hajó elindult; azért nem lelheték sehol. Mivel a hajó Törökországba szándékozott, ő is oda ment, s mint rabszolga szolgálatba állott. De némának is teteté magát. Deli alakja miatt mindenki becsületben tartá, s országszerte a szép rabszolgáról folyt a beszéd; sőt a király is nagy kedvét találta benne, s csak azt sajnálta hogy néma. A királynak csak egy fia s egy leánya volt. Időjártával annyira megszerette a rabszolgát, hogy asztalánál kellett ennie, s amint így egész viseletén látta hogy igen értelmes ember, annál inkább sajnálta hogy néma volt s gyakran mondá: „Ha ez ember nem volna néma, vőmül megtartanám". Amint a király szolgái e beszédet hallák, mindenik törte a fejét, miként szólaltatnák meg őt; s a király tanácsosainak egyike igen okos ember vala, az észrevette hogy a rabszolga néma nem lehet. A királyhoz ment, s kérte, adná át neki huszonnégy órára, s ő oly egészségessé teszi hogy beszélni tudand. A király igen megörült e tanácsnak, s megengedte hogy a rabszolgát huszonnégy órára magához, házába vegye; ha beszélővé nem teszi, életével lakol, de ha sikerül, szerencse fiává lesz. A tanácsos tehát haza vitte magával a rabszolgát, s mindenkép biztatgatni kezdte, de a rabszolga nem szólalt meg; amit csak lehete, megkisértett vele, fenyegette így meg úgy, s azt mondá neki: ha nem szól, iszonyúan meggyötreti, mert a király neki adta át s tetszése szerint bánhatik vele; de mind hiába. Végre midőn mind e kisérlet célra nem vezetett, a tanácsos ütni kezdé a rabszolgát, s oly borzasztón elveré, hogy alig maradt meg fele élete; de mégsem szólalt meg.

Amint a tanácsos látta hogy törekvése mind füstbe megy, a rabszolga ujjáról levonta még a gyűrüt is, mit nejetől nászakor kapott, a maga ujjára húzta, s aztán ejjel elszökött, megmenekvendő a haláltól. Egy hajóra ült, mely abba az országba s ép azon városba szándékozott, ahová való a rabszolga volt. A városba érkezvén, nem tudta mihez fogjon, miként keresse meg kenyerét; tehát zenésznek adta ki magát, mert kissé értett hozzá. Amint így házról házra járt, a hercegnőhöz is elmene, kinek férje elszökött volt, s játszván előtte, amaz meglátta ujján a gyűrűt, s játéka végeztével így szóla hozzá: ‚Muzsikus, ugyan szíveskednél-e nekem megmutatni gyürüdet?' Amaz mélyen meghajtá magát s monda: „Ó igen szívesen;" lehúzta s odadta.

Amint a hercegnő a gyűrűt nézdelé, megtalálta neve betűit, miket az aranyműves öntéskor belé öntött s rá ismert azonnal, hogy az ő gyűrűje, és pedig ugyanaz, mit egykor mátkájának jegyváltáskor az esküvés napján adott. Ekkor kérdé, ha nem adná-e el a gyűrűt. Felelt a zenész : „Édes örömest eladnám, csak vevője találkoznék ! szegény ember vagyok, nem tudom hogy éljek meg". Erre a hercegnő megvette a gyűrűt, s kérdezősködött, hová való s mi úton jött ide ; amaz mindent elbeszéle szépen, s a hercegnő felírta magának.

Erre a hercegnő fölkerekedett s Törökországba utazott, és pedig azon városba hol a király lakott s valamennyi rabszolgája volt. A városba érvén, szabónőnek adta ki magát, a királynéhoz ment, s igen kérte, fogadja be varrójának. A királyné először nem akarta; de amint annyira esengett, s mivel igen szép volt, megtartá. Kezdetben csak közönséges varróműveket kapott; de midőn a királyné látta, hogy igen szépen varr, finomabbakat adott, s végre a legdrágább selyem és gyölcsszöveteket kapta varrás végett, s a mi még egyéb legdrágább kelme a királyi palotákban volt. A királyné álmélkodott a gyönyörű munka fölött, s örvende hogy öt megtartá. Hanem mivel igen okos is volt s nagyon szépen viselte magát, királyné és király annyira megbecsülék, hogy idő jártával a király asztalánál együtt ehetett velök. Mióta ott vala, rég volt alkalma már hites férjét látni és viszont; mindketten egymásra ismertek azonnal, de nem jöhettek össze oly titkon soha, hogy egymással szólhattak volna ; hanem mikor így egy asztalnál ettek együtt, gondolá a nő : „Majd csak meglesz valaha, hogy négy szem között kerülök vele össze" ; azonban az nem történt.

Amint hát a király még most sem birt megnyugodni, s újra meg újra elbúsúlt néma rabszolgája miatt, monda a szabónő: ‚Én vállalkozom megszólaltatni öt, ha egy éjtszakára egy szobába teszitek velem.' A király hajlandó volt reá állani, de szintugy tudatta vele is, hogy ha nem sikerül, elevenen megégettetik; hanem a nő nem törődött ezzel, gondolván : ‚Hisz én tudom hogy nem néma s majd reá veszem hogy megszólaljon.'

Egy estve el is hozák valóban a rabszolgát szobájába.

Ekkor aztán így meg úgy beszélt hozzá, s kérdezte : miért szökött el s hagyá el őt, miért utazott oly messzére, s oly ínségre mért adá magát; de amaz néma maradt. Erre a nő könyezve kéré, szóljon hát : mind hiába; újra kezdé : ‚Lásd mennyire szerettelek, s még szeretlek, s mily rengeteg utat tevék miattad, hogy legalább egyszer még életemben veled legyek vagy csak lássalak is. Hát mind ennek semmi becse szemedben, vagy hát egy cseppet sem esik meg sorsomon szíved, hogy az iránt adi szeretetből annyi rettegést s ínséget kiálltam? Lehetséges volna-e, hogy annyira nem szánakoznál s könyörűlnél meg rajtam, s megengednéd elvesznem miattad, mert ha holnap reggel nem beszélsz, elvenen megégetnek.' Hanem minden beszéde, kérelme s kesergése hasztalan volt; néma maradt.

Másnap reggel a király eléhozatá a rabszolgát; nem tudott beszélni, azért, miként megrendelé, a szabónőnek meg kellendett égettetnie. Tehát a kijelölt helyen egy rakás fát akként kellett összeállítni hogy közepett tér üreg maradjon. Amint ez elkészült, először a némát állíták a máglyához, majd a szabónőt hozák elő, feketébe öltöztetve. Sok nép csődűlt össze, látni mi lesz ebből. A máglya előtt a király egyik szolgája felolvasá a halálos ítéletet, akkor a nőnek egy szűk lyukon, mit nyitva hagytak, a máglyába kellendett búvni; de amint a nyiláshoz közeledett, fen hangon kiálta a néma : ‚Ne bántsátok őt, ő az én nőm!' Erre nem csekély tolongás lett a sokaság között, s mindenki tapsolt és örvendett hogy oly szép leány ekként életben marad. A szolgák egyike a királyhoz szaladt, s értesíté mi történt. A király nem akarta hinni, s parancsolá, hozzák elébe mind kettőjöket; s amint elhozák, nem bírt eléggé álmélkodni, hogy kedves rabszolgája beszélni tudott. Hanem a titok, hogy ők meg vannak esküdve, még nem volt előtte tudva, s e csodás történetet kellett hát elbeszélniök, s utóbb meg azt is akarta tudni a király, miért szökött el nejétől? Felele : „Mivel alacson sorsú s egészen közönséges ember valék, gondolám hogy az összes királyi család s mind e fő úr mégis megvet és lenézend s azért szökém el. De mivel hát úgy adá a sors, hogy nőmet nagy szükségből, sőt halálból szabadítám

ki, s ő maga is tapasztalá mi az : ínségben élni, most már engem sem fognak megvetni s édes örömest leszek férje ismét. Király és királyné igen örvendettek ; s miután a török király mindkettőjöket gazdagon megajándékozá, saját hajóján vitette haza. De midőn megérkeztek, oly örömmel fogadák őket, minek párja nem volt, s a király halála után ezen veje lőn amaz ország királya.

III.

AZ ÖRDÖGNÉL FURFANGABB BANYÁRÓL.

Volt egy faluban egy fiatal gazdaember ; szép ifju feleséget vett s oly jól fértek meg együtt, hogy még csak egy rosz szócskát sem mondtak egymásnak ; mindig nyájasan beszélgettenek s szakadatlanúl csókolóztak. Hát egyszer az ördög, útja közben, meglátogatja e fiatal párt is. Ugyancsak elámult e rendkivüli egyetértésen, s próbát teve megbolygatni ; azonban nem sült sehogy. Miután egy ideig mindennemü kisérletet megtőn, irtózatos haraggal abba hagyta, s egyet köpve, utjára kelt.

Amint így mendegélt, egy koldúló vén banyával találkozott ; kérdezé ez : ‚Bácsi, mit köpködsz így ?' Az ördög dühösen válaszolt : „Ó ugyan mit kérdezősködöl, hiszen úgy sem fogsz rajtam segithetni. „Miért ne ?' felele az öreg ; hát nem tudod, hogy mi vén asszonyok sok holmihez értünk s tudunk ; mondd el csak, mi lelt, talán rajtad is segíthetek, mint már sokakon'. Az ördög gondolá : Megállj, az öreg talán valóban oly furfang lehetne ; s elbeszélte neki minden baját, s monda : „Képzeld csak, majd egy fel évig kustorogtam azon faluban az új házasok körül, kik oly csodásan egyetértők, s valami úton módon egymásra akartam bizgatni. Azonban nem voltam képes, s elég az hozzá, ugyan hogy ne ölne a méreg, miután annyi időt veszíték, s ime semmi látatja". A banya válaszolt : ‚Ez nekem csak egy kis tréfa ; e becsületet megszerzem neked.' Az ördög igen örvendett ezen, s kérdezé, mit adjon aztán neki. Monda a banya : Nem kell nekem egyéb mint egy pár új héj-bocskor s egy pár német (bőr) cipő.' Az ördög megigérte ezt, hogy szép és erős mivűt adand.

Amint így megegyesültek, elváltak, s a banya, tovamentében, még utána kiáltott az ördögnek, ne utazzék messzére, mert ő még ma próbát tesz végezni valamit.

A faluba ment tehát a menyecskéhez, ki épen maga volt hon, míg férje kün a mezőn szántott. A banya bement a szobába s először alamizsnát kért, s miután megkapta, kedvhajhász módon kezdett mindenféléről fecsegni. ‚Ó édes galambom, be szép és takaros is vagy te; uracskád persze szívéből gyönyörködhetik benned. Igen tudom hogy mindketten a legszebb egyetértésben éltek együtt, mint nem senki az egész világon. De tubám, édes lyányom, én meg akarlak tanítni, hogy még inkább ragaszkodjatok egymáshoz, s egy rosz szócskát se mondjatok míg éltek.‘ A menyecske örült s kérte a banyát, ugyan tanítsa meg, hiszen ő takarosan meg fogja ajándékozni. Mond a banya: ‚Férjed fején, nem messze a búbjától, van egy ősz hajszál, ezt kell, de a nélkül hogy ő észrevegye, ép a feje bőre felett, elmetszened; úgy egész holtig nem csak ily, de még nagyobb szeretetben fogtok élni.‘ A menyecske azt hitte, ez igaz, s kérdé az öreget, miként tehetné meg azt férje tudtán kivül. Felelt amaz: ‚Ha uracskádnak az ebédet kiviszed, mondd neki, hajtsa fejét öledbe s aludjék déli álmot, s ha elaludt, vedd elő zsebedből az ollót, s nyesd el az ősz hajszálat.‘ Mind ez igen tetszett a menyecskének, s miután kitelhetőleg meghálálta s köszönte a banyának, útnak ereszté.

Erre a banya az emberhez ment a mezőre, hol szántott. ‚Jó napot, jó napot, galambom, jó napot!‘ „Köszönöm, köszönöm, kedves öregem.“ Mikor így egymást megköszönték, kérte a banya, ugyan állna meg kissé, talán az ökröcskéknek is ki kell egy kissé fúniok magokat; amint hogy meg is állapodott munkájában a gazda. „Nos hát mi jót akarsz, édes öregem?“ Felele: ‚Ó édes fiam, kedves szívem, alig tudom neked elmondani, úgy el vagyok rémülve.‘ S azzal rémitőn kezde jajveszékelni és sírni. Monda az ember: „Ugyan mi lelt, beszéld el hát.“ S hangos sírás között kezdé a banya: ‚Te és asszonykád, tudom, igen szépen éltek együtt, hanem isten bocsáss! ő végére akar járni életednek s egy nálad sokkal vagyonosb emberhez menni feleségül; épen nála voltam, s láttam s megtudtam az egész borzasztó-

ságot.' A férj megszeppent ezen, s kérdé a banyát, nem tudja-e mikor és hogyan akarja ezt elkövetni nője. Felelt a banya: ‚Ma délben, ha az ebédet elhozza, egy olló lesz a zsebében, azt fogja neked mondani, tedd ebéd után fejedet ölébe s aludjál déli álmot, s ha elalvál el fogja vágni fejedet.' Az ember megköszönte szépen az értesítést, s igérte, majd máskor kitelhetőleg megszolgálja neki. Ezzel a banya tovább ment egy gabonaföldre, hogy ott titkon szemtanúja legyen miként fog a szerelmes pár délben összezördülni.

Közelgvén a dél, a menyecske elővette férje ollóját és zsebre dugta. A férj pedig nagy nyugtalansággal várta a déli órát, megtudandó, ugyan való-e mind az amit neki a banya beszélt. Amint az aszony megérkezett, megölelték s csókolták egymást szokások szerint, s a férj ebédjéhez ült. Midőn evett, monda a nő: ‚Jer ide, tedd a fejecskédet ölembe, s szenderedj egyet, bizonyosan ki vagy fáradva már.' A férj szavát fogadta, s kis idő múlva úgy tett mintha aludnék, mert már vette észre, hogy a banya nem hazudott neki.

A nő, midőn gondolá hogy alszik, nagy halkan kihúzta az ollót zsebéből, az ősz hajszálat elmetszeni. De a férj, mivel nem alvék, észrevette ezt, felpattant mint a villám, s fején ragadta a nejét, letépte róla a kendőt, megkapta hajánál fogva, borzasztón összetépte, s verte: ‚Te istentelen, gyilkos, barom, gaznép, ezért színlelted tehát magadat oly jónak irántam, s tetteted mintha szeretnél, hogy annál elébb kivége zhess? Megmutatom én most neked s leckét adok, hogy az ördögi gondolat eszedbe ne jusson többé!' A nő esdekelt amint csak bírt, de mind hiába; férje addig ütötte verte ahogy tudta, míg egészen belefáradt.

Az ördög, ki nem messze onnan egy kövön guggolva lesködött, látta ez iszonyú verést, összecsapta a kezét s felkacagott; de majd még ő is elborzadott a gazságtól s elutálta a banya kajánságát, s gondolá magában: ‚Nézd csak, ez a vén asszony gonoszabb nálamnál. Az emberek minden rosz és minden galiba miatt az ördögöt okozzák, és lám, menynyivel több s nagyobb bajt okoznak az ily vén banyák.' Az igért bocskort s cipőt megadta neki; hanem egy roppant hosszu póznát vett elé, annak végére szúrta a cipőket, az öreg-

nek nyújta messzéről s monda : ‚A világért sem megyek én hozzád közel, mert megronthatnál s rászedhetnél engem is; hiszen te gonoszb s furfangabb vagy mint én.' S midőn a banya portékáit átvevé, az ördög eldobá a póznát s tova iramlott mintha csak kilőtték volna. A vén banya meg tovább ballagott utján, nagy örömmel, hogy több esze volt mint az ördögnek, s hogy ez, féltében tőle, megugrott.

ADALÉK

MAGYARORSZÁG XIII. SZÁZADI HELYIRATA

ÉS FÖLDRAJZÁHOZ.

IPOLYI ARNOLDTÓL.

A történetkútfői tanulmányok egyik előkelő feladata a historiai helyirat- és földrajznak vizsgálata. A közvetlen történelmi adatokon és forrásokon kivül alig van tárgy, mely határozottabb színezetet kölcsönözhetne régi történelmünknek, és mely élénkebb világot deríthetne összes művelődési, különösen pedig ethnographiai viszonyaink történeti múltjára, mint régi helyiratunknak és földrajzunknak, a hazai topographia és geographia történetének, tanulmányozása.

Tudva van, hogy régibb korunkból e részben csekély vagy épen semmi adatokkal sem birunk. Történeti kútfőinkből természetesen csak itt-ott merül föl egyes nevezetesebb helyek vagy vidékek rövid névleges felemlítése. Okmányaink azonban erre nézve majdnem egyedül, a legérdekesebb adatok tömegét szolgáltatják. Ezen adatok egyszersmind azon sarkpontot képezik, mely körül nagyobbára forognak. Egyébként is hely- és személyneveik vizsgálata mintegy próbaköül szolgálhat, mely egyfelől hitelességöket megkisérti, homályos és kétes szövegöket felderíti; míg más részt ez által a legbecsesebb család- és helytörténeti adatokat nyújtja. A tárgy tehát nem csak a történetkútfői vizsgálat és a diplomatikai disciplinák egyik lényeges részlete, de eredményében kiválólag történelmi érdekü is.

Azon nehézségeknél fogva azonban, melyek ezen vizsgálatnak minden nyomon utját állják, nem csoda, hogy valamint ezen tanulmányok még a külföldön is nem nagy eredményekkel dicsekszenek, úgy nálunk majdnem teljesen parlagon hevernek; és a magyar „*historiai atlas*“ létesülését eddig a legvérmesebb tudománybarát is méltán azon kegyes ohajtások közé számítja, melyek száma nálunk, fájdalom, legió!

A mi eddig e részben történt, nagyobbára csupán arra szorítkozott, hogy egyes érdekesebb okiratok kiadása és közlése nyomán, a bennök előjövő hely- és személyneveknek összehasonlító fölvilágosítása egyszer és másszor megkisértetett. Jelesen figyelmeztetett már különösen egy ily alkalommal az 1847-diki Új Magyar Muzeum folyamában (VI. füz. 280 lap) annak szerkesztője Toldy Ferenc, egy érdekes okirat nyomán, a tárgy kiváló jelentőségére, melylyel egy ily okirat olykor egy egész vidéknek létezett és létező vagy elenyészett helységei kimutatására nézve bír.

Vannak csakugyan okmányaink, minők nevezetesen az adományzási (donatiói), beiktatási (statutiói) és kiválólag a határjárási (metationalis) okiratok, melyek nem csak egyes helyek topographiájára és földrajzára nézve a legkimerítőbb adatokat szolgáltatják; de olykor egy egész vidék topographiai és földrajzi viszonyait és képét, már első századaink korából is, oly határozottan és kimerítő pontossággal állítják elénkbe, hogy bármily azon kori tüzetes föld- és helyrajzi leirás sem elégíthetne ki jobban.

Gyakran csupán csak is a kuszált szöveg némi rendezést, a helynevek avúlt vagy hibás irása és olvasása itt-ott némi fölvilágosítást igényel a vizsgálótól, hogy azután ennek eredményét, összevetve a helynek mai kimerítő topographiájával, az illető vidék történeti helyiratában tájékozza magát.

Nem mindenkor lehet azonban a föltolúló nehézségeken ily könnyen átesni. A számos nehézségek, melyek a vizsgálatnak utját állják s eredményeit minden nyomon kétessé teszik, azért eleve jól számbaveendők, ha sikeres eljárást kivánunk. Tájékozzuk azért magunkat irányukban mindenek előtt. Itt találjuk először is mint fő akadályt a topographiai, geographiai és térképi kimerítő részletesebb munkák és kia-

dások hiányát, melyek nélkül a vizsgáló az alkalmazásban és összehasonlításban nem járhat el teljes sükerrel. Aki ily munkában fáradozott, ismeri összes térképeink gyarlóságát, és tudja hogy a legkimerítőbbek is mennyire hiányosak, nem csak számos kihagyásaik miatt, de az által is, hogy a nevezés és helyezet jelelésében eltérnek egymástól. Ebben pedig velök egyiránt szenvednek földrajzi és helyirati kézikönyveink. Nehány példáját mutatja mindjárt ezen értekezés folyama is.

Másodszor: nem csekély zavart okoznak a mindenütt ugyan, de különösen hazánkban igen gyakori hasonló helynevek; melyek nem csak egymás mellett az: *alsó*, *felső*, *közép*, vagy *nagy* és *kis*, majd *új* és *ó* stb melléknevekkel jelölve ugyan elökerülnek most, de nem az okiratok szövegében; ezen kivül pedig még nagyobb zavart okoznak, hogy nem csak egymás mellett, de a közel vidékeken épen úgy, mint az ország távolabb részeiben gyakran minden más melléknév nélkül is számtalanszor ismétlödnek.

Harmadszor: fő nehézséget képez mindenesetre a helyneveknek az okiratokbani nem csak elavult, változékony és habozó, de többnyire hibás irása vagy inkább a kiadók által való hibás olvasása. Ez annyira általánosnak mondható majdnem, hogy meglehetősen igazolva látszik az e téren legjelesb vizsgálóknak azon axiomája: „quaelibet praesumatur vitiosa, donec probetur contrarium“ [1]).

Negyedszer végre: mindezeket nehezbíti azon tudva lévő körülmény, hogy a kisebb folyók, azok elágazása, a majd megáradó majd teljesen elapadó vízerek, kiszáradt vízmedrek, mocsárok, tavak stb, kisebb hegyek, völgyek, s annál inkább még a határhelyek, dülök nevei a legkimerítőbb térképek egyikén sem foglalhatván helyet, az okmányokban előjövő s ezekre folyvást kiterjeszkedő határleirásoknál ily segédeszközökkel az összehasonlításban soha sem tájékozhatjuk magunkat. Nem is említve már azon épen le nem győzhető nehézségeket, hol ezen helyek nem csak

[1]) Lásd péld. a bécsi tud. akademia ezen munkálatai tervezetét: Historischer Atlas für Alt-Oesterreich Chmeltől. 1. Historisch-topographische Erörterungen Meillertől. Notizenblatt herausg. v. d. hist. Comiss. d. k. Akademie d. Wissenschaften in Wien 1851. 17 sz. 268 l. s a köv. folyamok és számokban.

nevöket elvesztették vagy megváltoztatták, de hol természetök is változott, például a vizek medre egészen elenyészett, a mocsárok és tavak helyén rétek és kaszálók állanak, a berkek, ligetek, csalitok sőt erdők irtványföldekké lőnek.

Csak az, ki mindezen nehézségekkel megküzdeni képes, határozhatja meg teljes eredménynyel az alkalmazást. És mennél behatóbb részletekig terjedő ismeretével bir az illető vidék minden egyes helyének, határabéli dűlői, legelői, rétségei, irtványai, vízhelyei, hegyei, erdői stb helyneveinek, annál szerencsésebben oldhatja meg természetesen a legapróbb részletekig a feladatot.

Ily részletes feladat azonban a tudományos történelmi vizsgálatok terén fáradozó egyesekre nézve jelenben, és még sokáig nyilván a lehetetlenségek közé tartozik: miután erre nézve ha nem is minden egyes helység területének vagy is a hely szinének kimerítő személyes ismerete, úgy legalább is minden határ *helyneveinek* és különösen kimerítő *térképének* is betekintése elkerülhetlenül szükséges volna. Mi az elsőt, a *helyneveket* illeti, méltán sürgeti a határnevek összeirását egy idő óta az akademia s vele egyetemben egyes tudósok: ezen és a régi nyelvkincs gyarapodásának tekintetéből is egyiránt. De vajmi kevés sükerrel mindeddig. Pedig mily lényeges szolgálatot tenne a történeti helyiratnak, mely nélküle el nem lehet, ezen vizsgálatunk is, minden nyomon miatta megakadva, s a kétes eredménynél utána sohajtozva tanusítja.

Mi a másikát, a határokbeli térképeket illeti: léteznek már ugyan nagyobbára egyes községek és határok területeinek külön kimerítő térképei, és pedig nem csak nagyobb uradalmainkban, de a kisebb rendezett községeknél is; s ahol még talán nem, ott a közel bekövetkező tagosztály által fognak elkészülni. Ki érheti el azonban közölünk e neműi vizsgálataink közt minden egyes helység helyszínét, és hogy számolhatna magyar tudós oly nagylelkű liberalitásra, hogy ezen többnyire úgy is takargatott és rejtegetett kincset használatúl igényelhetné!? [1]).

[1]) Nem helyén kivül figyelmeztetünk talán, hogy mily célszerű volna, ha uradalmaink és községeink különösen azon régibb hely-

Abban maradunk tehát itt is, hogy amit lehet, megteszünk. Csak azután hibátlan munkát ki se követeljen tőlünk. Máskép nem bánjuk vádoljanak bár, mint már ismételve vádoltak, hogy túlmerészen próbálkozunk ismét az új munkával. A tudományos buvárlat feladata lesz azonban itt is mindenkor a főbb körvonalokat mintegy kijelölni, melyek közé azután egyes helybéli szorgalmas vizsgálók, ha lesznek, bejelölhetik a csak általok, a helyszinén és határozottabban ismerhető részleteket és speciálitásokat, melyeket a kijelölt főpontok után úgy is könnyebben felismerhetnek és pótolhatnak; ezzel pedig a vizsgálat eredményét akár biztosabban megerősíthetik, akár bővebben pótolhatják, akár pontosabban meghatározhatják, akár pedig a hibásat is megigazíthatják. Az ily kritika az, melynek mindenkor hódolunk, sőt minőt ohajtunk: mert ez volt és lesz is a tudományos vizsgálatnak mindenkor és mindenhol feladata.

Addig is azért, míg a tüzetesebb és részletesb vizsgálatnak mind ezen eszközök akár előleg, akár utólag szolgálatára állandnak, megkisértem itt, mintegy példában, egy ily érdekes okirat nyomán egy egész vidéknek topographiai leirását.

Ezen okirat a tudományférfiak közhasználatára áll már kiadva okirattárunkban, nagy érdemű *Fejértink* Codex Diplomaticusában (IV. rész. 3. köt. 443. és köv. lap.). Eredeti

---

béli térképeiket, minőket gyakran több példányban is bírnak tudomásunkra, és ma már az újabb tagozási felmérések és osztályozás után úgy sem használnak, tudományos intézeteinknek, az akademiának vagy a muzeumnak, ha csak mint depositumot is, fentartva használhatási jogukat, átszolgáltatnák! Mily kincset birna ebben régi helyiratunk, mennyire segítve volna tanulmányozása és megirása nehézségein. De nyilván még ez is azon pium desideriumok közé tartozik, minő amaz, hogy családaink úgy is kevés gond és ismeretben részesülő levéltáraikat ily helyeken tehetnék le bizományban. Máskép ezen helybéli térképeket gondolnám, a táborkari kimerítőbb térképi fölvételek sem igen pótolhatják, még akkor sem, ha azok kiadva volnának, és betekintésünkre állanának; mert ezeknek sem lehet feladata a legkisebb részletekig menő jelelés, például a dülők stb névleg följegyzése; mit máskép is hibátlan pontossággal nem volnának képesek, különösen a nevekre nézve, létesíteni.

szövegére nézve azért oda utalok. *1268*-ban kiadva, régi helytörténetünkre nézve azon nevezetes XIII-dik századi korszakból szól, melyben egy részt nemzeti Árpádi dynastiánk alatt hazánknak már is teljesen kifejlődött és megállapodott telepitési helyzetét, viszonyait és állapotát megismerhetjük; más részt pedig hazánknak egyik vidéke állapotát a helytörténetünk és hazánk népessége állására nézve annyira korszakias tatárjárás után szemlélhetjük *).

Nem kevesbbé érdekes a vidékre nézve is melyet tárgyal. Ez nem csekélyebb tért foglal magában, mint *Csallóköz Szigetének* egész *alsó* úgynevezett *Komárom* megyei részét vagyis *Alsó-Csallóközt;* mely jelenben mintegy 26 nagyobb helységet és 17 részben népesebb pusztát, tehát összesen 43 helyet, körülbelül 22,000 lakossal számit területén; és mint folyók által majdnem mindenfelül körülvett terület, mint egy teljesen kikerekített külön vidék áll előttünk, mely eredetileg bár ha nem egészen, később, s még okiratunk tanusága szerint, a XIII. században is, midőn már a várjavak nagy része el volt idegenítve, még Komáromvár birtokához tartozott, épen úgy, mint Felső-Csallóköz egykor a pozsonyi várbirtokhoz. Határait éjszakról a kis Duna, keletről a Vágduna, délről a nagy Duna, nyugotnak végre egy részben a Csiliz folyó képezik. S ezen vidéknek a XIII. században fönállott összes, a mainál még jóval nagyobb számú helységeit határaikkal együtt leírva ismerteti okiratunk. Sőt e vidéken túl, tárgyánál fogva a szomszéd tájék határos helyeit is ezekkel összefüggőleg felemlíti.

Érdekes e vidék még azon tekintetben is, hogy egész területét tisztán magyar nép lakja. Még pedig úgy látszik nemzetünk egy külön ága, a *kúnok* utódai; kik ezen a vidéken mindjárt a honfoglalás alkalmával települtek le. A királyi jegyző szerint ugyanis: Árpád a Duna mellett levő azon nagy földterületet, hol a Vág a Dunába szakad, *Ketelnek,* a magyarokkal egyesült *kúnok* egyik vezérének (Anonym. 10. c.)

*) Ámbár mint alább helyén fölhozandó okirati adatok tanusitják, az ezen leirásban fölvett vidék kevésbbé szenvedett a tatárjárás által.

adományozá. Hol azután Ketel fia Oluptulma vagy Tulma Komárom nevű várat épített, s vidékén vezérlett népét, meg az Árpádtól kapott népségeket megtelepíté s a kerület két részét nekik átadá. Ott később Ketel és fia Tulma is pogány szokás szerint eltemettetett [1]).

E szerint tehát kúnok és kúnokkal vegyes magyarok voltak a honfoglalás óta e vidék lakói [2]). Jelenben tisztán magyar nép, megfogyva bár talán, de vegyületlenül, más ajku népség nélkül lakja az egész területet. Minél fogva már a helynevek is épen eredetiségök és régiségöknél fogva különös érdekkel bírhatnak.

A mondott okirat nyomán tehát, szorosan előadásához ragaszkodva, akarom itt már ezen vidék régi történeti és összehasonlító helyiratát és földrajzát előállítani.

Ebben pedig úgy véltem legalkalmasabban eljárni: I. ha minden egyes helyre nézve előre bocsájtom az okiratban felhozott helynevet, határai leirásával együtt. II. Ennek nyomán azután mindjárt meghatározni igyekszem, mely mai fönlevő hely volna alatta értendő, és mikép illik rá a leirás. III. Miből azután egyiránt kitűnik és foly: 1. mely helyek enyésztek el azóta teljesen, vagy 2. csak többé kevésbbé pusztúltak el, a mennyire számos egykorihelységek helyén ma már csak pusztákat találunk nevezve. IV. Másfelől pedig kivehetjük nagyobbára azt is, mily újabb telepek alakúltak

[1]) Anonymus Belae R. Not. XV. (Endlicher 122.) Arpad — pro fidelissimo servitio suo — Ketel dedit terram magnam juxta Danubium, ubi fluvius Wag descendit, ubi postea Oluptulma, filius Ketel, castrum construxit, quod Camarun nuncupavit, ad servitium eius castri, tam de populo secum ducto, quam etiam a duce acquisito, duas partes condonavit, ubi etiam longo post tempore ipse Ketel et filius suus Tulma, more paganismo sepulti sunt.

[2]) Az előbb idézett hely szavai szerint: tam de populo secum ducto (tehát a kún vezér által vezérelt kún nép), quam etiam a duce acquisito (tehát Árpád fővezértől kapott népség): az utóbbit úgy lehet érteni, hogy az Árpádtól kapott népség lehetett magyar sereg, vagy lehetett talán azon komáromi vidék régibb pannoniai megtelepült népsége, valószinüleg szlávok. Komárom neve is szláv jelentésűnek látszik: Komora, Kammer, Komra; és lehet, hogy már Oluptulma előtt is itt régibb vár létezett, melyet ő talán csupán újon épített, megerősített vagy nagyobbított.

azóta e vidéken. V. Látjuk végre e tájék birtokosait és egyéb birtokviszonyait.

Az így kezelt tárgyalás azután önkényt a fölvett vidéknek, itt például Alsó-Csallóköznek, *történeti és összehasonlító helyiratát és földrajzát* szolgáltatja, amennyire az az előttünk álló adatok nyomán kiismerhető és kipuhatolható volt.

Az összehasonlítás végett minden nyomon használom helyirati és földrajzi irodalmunk adatait; különösen *Fényes* kimerítőbb munkáját: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja, statistikai és geographiai tekintetben Pest. 1841. (I. köt. 134. s köv. lap.), mint azt az illető helyeken idézem; valamint, ahol szükséges volt, más szerzők bővebb vagy eltérő adatai is idézvék. A térképek közől az ismeretesebb teljesebb kiadásokat használom, mint *Lipszkyt*, *Korabinszkyt* (Atlas portatilis), *Görögöt* (Atlas Hung. Komárom vármegye) és különösen szinte a *Jordánszky* által kiadott és *Máthes* által nagyobb mérvben készített: *Mappa Archidioecesis Strigoniensis* című térképet; valamint a legújabb táborkari felvételek szerint a geographiai intézet által kiadott vármegyei térképeket. Az eltéréseknél, hol helyén volt, e szerint utalok egyre vagy másra. A tájékozás végett, s a tárgy bővebb értelmére nézve kívánatosnak látszott a terület térképét ide mellékelni, mely a legkimerítőbb térképek egyike, a f. idézett Mappa A. Dioecesis Strigon. szerint készült, itt-ott a másokból felvett néhány, a szövegben kijelelt helyesebbnek látszó pótlással és javítással.

Előre bocsájtom még okiratunk keletkeztének indokát is, miből érdekesen megismerjük szinte ezen vidék birtokviszonyai történetét.

IV. Béla király által privilegiális formában 1268-ban (a kelet napja és helye hiányzik, mint többnyire régibb ünnepélyesebb alakú okirataínkban) kiadva, a szokott bevezető s üdvözlő diplomatikai szólások után tudtúl adja: hogy a királyi kamara és harmincad jövedelmeinek bérlői, ha az általok lekötött, akár a kamara részéről a királyt, akár pedig a harmincad részéről a királynét illető pénzösszeget tartozásuk szerint le nem fizetik, azon esetre minden ingatlan és ingó vagyonuk királyi joghatóságnál fogva lefoglaltatik,

és tartozásuk mennyiségeig, ha azonnal eleget nem tesznek, eladatik. Miután pedig *Welwen*, *Nekkul*, *Oltmannus* (talán Altmann) zsidók, *Henuk* (Hénok) zsidó fiai, a király beegyeztével a királyné harmincadi jövedelmét kibérelvén a lefizetendő összegből 800 finom márka ezüsttel adósak maradtak, ezen adósságuk fejében *Komárom várát* a hozzá tartozandó várbirtokkal, — melyet Béla atyjoknak, Hénok zsidó comesnek (grófnak vagy inkább főnöknek), a tatárjárás után adományozott (ekkor pénz szükében lévén nyilván eladott), — zálogúl bizonyos meghatározott időre lekötötték, ameddig az összeget lefizetni igérkeztek. De az ismételve többször engedményezett határidőre sem fizethetvén le az összeget, e miatt lekötött pénzbirságaik összege is már az adóssági összeget fölülhaladta volt. Végre miután a királynéhoz folyamodtak és megvallották, hogy tartozásuk összes vagyonuk értékét túlhaladja, minélfogva adósságukat nem képesek megfizetni: a királyné lefoglalta Komárom várát a hozzá tartozandó várbirtokkal, mint lekötött zálogot; s a király beegyezésével eladta 800 finom ezüst márkáért *Valter* grófnak (comes). Ezen vételről s az ahhoz járult királyi adományzásról tanuskodik Bélának arany pecsét alatt kiadott jelen privilegialis alakú okmánya; mely egyszersmind már Olivér a királyné tárnokmestere, mint királyi ember (homo regius) és Néna mester, mint az esztergami káptalantól kiküldött hites bizonyság által véghez ment beiktatásról is tanuságot tesz. Ezen iktatásnak határjárási bizonysága szerint Komárom várának legnagyobb részt Alsó vagy Komárom megyei Csallóközben lévő birtoka, azaz uradalma, a következő, határaikkal leírt helységekből, földterületekből és részjavakból állott.

Ezek megnevezésével és határaik leírásával kezdődik már okiratunknak a mondott vidékre nézve érdekes és kimerítő topographiai leirása. Kezdi mindjárt:

I. *Komárom várával.*

Ezzel mintegy összefüggőleg, a nélkül hogy határaik külön leiratnának, tehát mint az előbbihez tartozó helységek, említtetnek:

II. *Villa S. Andreae*

azaz Sz. Andrásfalva, és

III. *Villa Kezw*

azaz Keszü. — A határleirás kezdődik a villa S. Andreae és Kezw helységeknek (mely utóbbi még különösen a várhoz vagy talán csak a várbirtokhoz tartozandónak mondatik) területe határától [1]). Az első határ ott kezdődik, hol a Vág folyó a Dunába szakad a vár alatt, és felmegy (nyugatnak) Sz. András egyháza felé a Duna mellett. Azután az érsek *Vrs* (Örs l. alább) helységbeli népei határaihoz ér a Duna mellett, annak felső oldalán, általellenben *Kathpan Monostorral* [2]). E helyt a Duna egyik fele a várhoz, másik fele Katpán-Monostor oldalán ismét ez utóbbihoz tartozik. Az előbb említett érseki népekkel való közös örsi határok felől *Chena* és *Nogud* [3]) érseki jobbágyok földe mellé ér, mely másfelől a katpáni monostor apátja birtokával határos. Innét bizonyos határvonal mocsáron visz keresztül (nyilván éjszaktól keletnek) a *Vág* vizeig, mely mocsár *Kubuldukforem*-nek neveztetik [4]), és lejebb megy a Vág folyam mellett. Ezen folyónak fele a várhoz, fele pedig a *nanduri* népekhez [5]) tartozik; hol

---

[1]) Helyesebben talán ezek határaival kezdődik, mintsem határaiktól, az okirat eredeti helye nem adván világos értelmet, midőn mondja „*inchoat meta a terra villae S. Andreae*" e helyett talán: *inchoat meta terrae* vagy *cum terra S. Andreae.* Mert máskép alig lehet magyarázni, hol voltak azután a külön vár, Sz. Andrásfalu és még Komárom falu (l. ezt alább) határai, melyek mind e téren állottak.

[2]) Ez a mai puszta *Monostor* Komárommal a Dunán tul átellenben. Egykori apátsága emléke címben maig fönmaradt: „*Abbatia B. M. V. de Monostora Supra Comaromium*"; és a Benedek rendi apátságok közt neveztetik Pázmány összeirásában (Append. ad Synod. Tyr. Péterffynél Concil. II. 274. Hasonlón Paintnernél, Schedius Zeitschrift v. u. f. Ung. I. 77). De saját valódi neve „*Katpán Monostor*", melyen okiratunk nevezi, ismeretlen volt eddig. Ezzel helyre állítjuk.

[3]) Ezen személynevek valószinűleg Cséna és Nagyod-nak olvasandók. Láss ezen utóbbihoz hasonló személynevet Jerneynél is így értelmezve M. Nyelvkincsek 90—97. lap.

[4]) Kubuldukferem úgy látszik Köböldökverem-nek volna olvasandó; mint Köbölkut az okiratokban Cubulcut vagy Kubulkuth L. Jerney M. Nyelvkincsek 77., ki egyébként ezen helynevet fel nem vette.

[5]) Nandur vagyis Nandor helynév alatt kétségtelenül a mai *Lándor* nevü pusztát kell értenünk, mely e helyütt a Vágduna tulsó partján áll, hol egymás alatt két ily nevü Belső- és Külső-Lándor puszta

az ötödik határjel tüzetett ki a *moyki* egyház földén [1]), mely *Kothouch*-nak neveztetik [2]). Innét azután lemegy az első határhoz a Vágnál (hol i. i. ez a Dunába szakad Komárom vára alatt) s ott végződik.

Ha már most ezen határleirást követjük, mely oly határozott és világos, hogy Komárom vidékének ismerője jelenben is majdnem nyomról nyomra követheti, kétségtelen, hogy alatta azon területet kell értenünk, mely Komárom városának mai határát képezi. Tájékoztató erre nézve az okirat által kijelölt néhány főpont, melyeket a térképen is követhetünk, úgymint: a Vágnak a Dunába ömlése, ezen felül Sz. András egyháza és Örs puszta, innét éjszaknak visszafordulva

---

találtatik feljegyezve régibb és újabb térképeink némelyikén (mint Görög Atlásában és a geographiai intézet Komárom megyei térképén). Fényes Magyarország stb statistikai és geographiai állapotja I. 147. csak egyet említ, mint népes pusztát. Ellenben Thiele (Das Königr. Ungarn II. 217.) szinte kettőt: Belső- és Külső-Lándort. A Mappa Archidioec. Strigon. ezt is nem a Vág, de a Nyitra folyó átellenben levő partjára helyezi. A Nándor és Lándor helynév ezen első betűjének cseréje, már más adatokból is, például Belgrádnak magyar Nandorvagy Landorfehérvár (Arx Leandri) nevéből is ösmeretes.

[1]) Két majdnem hasonló ily nevű prépostság „*de Moyk*" és „*B. M. V. de Mayk*" címe maig fennmaradt a Schematismus Archidioec. Strigon. szerint. Ellenben Paintner jegyzékében (Schedius Zeitschrift v. u. f. Ung. I. 84.) e két név és cím azonosan jön elő: *Mayk B. M. V. Praep. Praemonstratensium Dioec. Strigon.* Pázmány összeirása is (Appendix ad Synod. Tyr. Péterffy Concilia. II. 277.) csak egy premontrei mayki prépostságot említ 1252-ből, tehát okiratunk korából. Hasonlón említi már 1252-ben egy ezen vidékről szóló okirat: Cod. Dipl. VII. 5. 297—8.: „*Abbatis S. Martini Ecclesiae de Moyk*"; mely hely az okiratban kétségtelenül hibásan áll, mintha a moyki egyház a sz. mártoni apátsághoz tartozott volna, és nyilván két külön egyházi birtokról van szó. Ezenkivül ismeretes a *majki* kamalduli kolostor Komárom vármegyében, Tatánál, délre a vértesi hegyek mellett (Fényes i. h. I. 159). Egy más *Majk Sz. János* nevű pusztát Gönyő mellett, Győr megyében Kis és Nagy Sz. János nevű puszták között, jelölve találok a geographiai intézet Győr megyei térképén, melyet régibb térképeink egyike sem ismer, valamint helyirati irodalmunk sem, mely Mojk helynevet sem említ Majk mellett

[2]) Mit jelent-e név? Kötőcs talán? Jerney M. Nyelvkincsekben szinte nem vette fel

keletre Lándor a Vág folyó mellett és lefelé egész azon helyig honnét kiindúltunk : a Vágnak a Dunába szakadásaig. A Villa S. Andreae és Kezw alatt, ha csakugyan e két hely és Komáromvára közös határa iratik le (aminthogy az okirat kevéssé homályos szövegét alig lehet máskép értenünk), nyilván a mai Komárom város határát ismerhetjük fel, melylyel tehát ezen faluk összefüggöttek vagy egyet képeztek.

Erre mutat azon körülmény is, hogy a Sz. András nevü helység így neveztetett sz. András egyházáról, mely az okirat említése szerint itt a Duna mellett, felfelé a vártól nyugotnak állott Örs felé, hol jelenben is Komárom plebániai főegyháza, Sz.András temploma, áll. Tudvalevőleg ugyan a mai egyház a Jézustársaság által épült s annak kolostorához tartozott a XVI. században. Előbbi viszontagságai is ösmeretlenek előttem, de valószinü, hogy az az okirat által említett régi egyház helyén csupán ujonan épült a Jézustársaság számára. Ezen egyház körül tehát, nyugot felé a vártól, a Duna partján álló mai városrész helyét a XIII-dik században Sz. András nevü, Komárom várához tartozó falu foglalta el.

Nehezebb a *Villa Kezw* azaz *Keszü* helység állásának meghatározása. Ily nevü : *Nagy-Keszi* és *Kis-Keszi* helységeket találunk ugyan Alsó-Csallóközben, Komáromtól mintegy két mérföldnyire nyugatéjszaknak. De ezek és Komárom között, mint okiratunkból is látjuk, még számos más határterületek terjedtek el; a fentebbi határleirás pedig épen nem illik rájok, valaminthogy lejebb okiratunkban is leírva találjuk eltérő saját külön határaikat. — Hamarább lehetne ezen Komárom vára mellett levő Keszü alatt talán a mai *Keszegfalvát* gyanítani, mely Alsó-Csallóközben Komáromtól éjszakra, mintegy másfél mérföldnyi távolságban, közvetlen a Vágduna partján fekszik ; és úgy látszik részben Komárom területével határos is. Erre utalhatna azon körülmény is, hogy okiratunk, mely a körüllevő egész vidéket nyomról nyomra érinti, a többi helyek leirásában Keszegfalvát sehol sem említi. Ennek azonban oka az is lehetne, hogy Keszegfalva talán újabb, akkor még nem létezett telep ; vagy, a mi még valószinübb, hogy talán eredetileg a Vágduna tulsó partján, tehát Alsó-Csallóközön kivül, állott, hol régi egyháza romjai maig

is láthatók volnának. Mi azonban úgy magyaráztatik, hogy a Vágduna új medret választván, a falu egy részét elszakítá, és most annak romjai a túlpartra estek [1]). Ezen fölvétel ellen azonban leginkább az küzd, hogy Keszegfalvának határai egészen különböznek az itt leirottaktól, melyek nyilván egyedül Komárom városának területére illenek; ezek és Keszegfalva határai közt ugyanis szinte még más közbeeső, a vízvári, határ is áll.

E szerint *Keszü* helység épen úgy mint *Sz. András* a várral összefüggő tőszomszédos helység lehetett; és valószinűleg a mai külvárosok valamelyike helyén állott. Komárom helyneveinek bővebb ismerői talán meghatározhatnák még fekvését. Lehet hogy valamely városrész vagy utca elnevezésében neve maig fenmaradt.

Megjegyzendő azonban eleve e mellett, hogy Komárom mai területén álló ezen két helységen kivül, okiratunk külön említi még itt *Komárom* falut vagy helységet is: *Villa Komarun*; mely már ekkor a várhatóság alól kivett falu volt, s azért is annak birtokával nem lön Hénok zsidó sajátja, hanem a király birtokában maradt; ki azt ezen alkalommal azonban Valter Comesnek, a megvett többi várbirtokhoz külön adományozta, mint lejebb ezen okirat folyamán bővebben látni fogjuk. Figyelembe jön azon körülmény is, hogy ezen Komárom falunak területe sem tüzetesen le nem iratik, sem máskép nem érintetik; mi arra mutat, hogy semmi külön földbirtokú határa nem volt, vagy hogy közö-

[1]) Kétesek nyilván azon adatok Thielenél (Ung. II. 207) Keszegfalváról, hogy az egykor város volt; Fényesnél pedig (Magyarorszg. I. 139) a mellette levő Szőlős pusztáról, hogy ez volt egykor város. Okiratunk mit sem tud erről; ámbár kezementében volt mind a kettőnek határa. Egy 1345-diki okirat (Cod. Dipl. IX. 1. 319) valószinűleg ezen helyet említi villa Zeleus (Szőlős) név alatt. Egy más szinte ezen vidékre vonatkozó határleirásban (Cod. Dipl.) VII. 5. 304) hasonlón találunk egy „villa Sceuleus", Szőlős helységet említve, de várost nem. Keszegfalva pedig mind ezen okiratokban még csak névleg sem említtetik, valamint tudomásomra másokban sem; holott ezek utjában állott volna mindenfelől, s megemlítését el nem kerülhették volna, ha már akkor létezik vala.

sen birta az előbbi helységekkel azon határt, melyet itt Komárom vára körül leírva láttunk ?

Lejebb illető helyén bővebben tárgyalom ezen Komárom nevű falut, s onnét ki fog tetszeni, hogy már nehány évvel ezen okirat kelte (1268) után, mintegy 1275 körül várossá emelkedett, s azt idegen jövevények (hospites) lakták. Innét van, hogy azt Béla mint falut is magának föntartotta volt, kivévé a várbirtokból, midőn ezt Hénok zsidónak eladta: és ez az oka valószinűleg annak is, hogy a város külön határral nem birt, miután lakosai nem földmivelők, de mint jövevények (hospites) iparosok, mesteremberek, talán különösen hajósok is és révészek lehettek [1]).

Ezen Komárom falu már a mai belváros helyén, s még közelebb a vár alatt és körüle állhatott, mely mellett úgy is a tér nem rég sajátíttatott ki s a házak ledöntettek. Komárom falutól nyugotnak fölfelé a Duna mentében állott azután Sz. András falu közvetlen a mai sz. András egyháza táján; ellenben keletnek, talán a Vágduna mentében, Keszü falu szinte összefüggőleg az előbbiekkel. Igy lőnek valószinűleg azután, Komárom falunak várossá emelkedésével, ez belvárossá, amazok pedig beléje olvadva külvárosaivá.

A várbirtokhoz tartozó következő helység, melyet az okirat nevez:

IV. *Villa Vrs.*

Határai így iratnak le: Első határa a Dunánál volt, hol szomszédos a *Katpán Monostorhoz* (mai Puszta Monostor l. f.) tartozó Dunával; innét felfelé menve határos más, hasonlón *Vrs* nevű helységgel, mely az érsek birtoka. Azután *Sz. Pál egyháza* felé megy, hol a *győri* egyház népei laknak. Innét *Oxunteluke* nevű helyre jön [2]), mely *Buestre* nevű víznél áll (talán Büztere, Büzere vagy épen Vízere lehetne),

---

[1]) Erre mutat városi szabadalmaik közt (l. alább) nyert azon engedély is, hogy a Vágon túl szükségleteikre nádat vághattak; mit, ha saját határral birtak volna, ennek területén Komárom környékén szinte találhattak volna.

[2]) Valószinüleg Asszonytelke, Achsin, Asscun-nak írva többször okirataink- és nyelvemlékeinkben is. L. Jerney M. Nyelvkincsek 7.

hol tovább a vízáradás miatt nem lehetett menni. Azután a vízfolyás mellett, mely nádasok között *Verch* nevü mocsárig megy (Berk vagy Berek?) van ismét egy határjele. Innét (úgy látszik éjszaki irányban) vízi uton vagy víz mellett átmegy *Sasuth* nevü helyen (Világos hogy ez itt nem sas-, de sásút, t. i. a mocsár és sás közt vezető út). Sásuttól kezdődik *Dudvág* nevü víz, mely a várbirtokhoz tartozik, *Kormun* nevü helyig *), hol szolgagyőri Istvánnal (Stephanus Zulugageuriensis) határos. Innen lejebb keletnek fordúlva Kathpan nemzetségi Balyan (Balyan de genere Kathpan) földeig ér, hol közös határjel áll. Innét a (királyi) udvarnokok *Zakalos* helysége (l. ezt alább) felé indúl ki, hol határjel van; lejebb pedig határosak *Zakalos* helység királyi lovászai (agazones domini regis de villa Zakalos). Itt ismét közös határa van a kathpani monostor apátjával. Innét *Bursos* (Borsos?) nevü mocsáros vizen visszamenve (délnek) a Dunához, az érsek Vrs helysége határához ér (honnét t. i. kiindúltunk).

Ezen Vrs név alatt nyilván *Örs* nevü helységet kell értenünk. Az okirat szerint itt Komáromtól nyugatnak fölfelé a Duna mentében két *Vrs* azaz *Örs* nevü helység állott egymás mellett. Az egyik, még pedig a Komárommal határos s ahhoz közelebb álló, az érsek (nyilván az esztergami) faluja volt; míg a másik ezentúl a várbirtokhoz tartozott. És jelenben is csakugyan találunk a leírt helyen, de csak egy Örs nevü helységet, vagy inkább népes pusztát. Egy más *Örs* nevü puszta, Komáromtól távolabb, a Vág és Nyitra folyón túl Zsitva folyónál, Marcalháza mellett jön csak elő; melyre ezen határleirás tehát nem alkalmazható. E szerint ugyan is a Dunával határos volt a területe, ott hol átellenben a Dunántúl álló Kathpan Monostor (mai puszta Monostor) területe volt; mellette keletnek az érsek Örs nevü helysége állott; éjszak felé Sz. Pál helység határa, s erre a vizeken át Szakálos (nyilván a mai Bálvány-Szakálos puszta) területe is vele érintkezett. Miután pedig a fön álló Örs (az újabb terképeken Nemes Örs is) az érseki nemesek birtoka

*) Jerney (Nyelvkin. 76) ezen okirat nyomán Kormánynak magyarázza e helynevet, de benne valószinűbben, véleményem szerint, a gyakori Körmön v. Körmönd helynév lappanghat.

maig, nyilván a másiknak, mely mellette nyugotra feküdt, vagy elenyésznie kellett, miután ott egy második Örs nevü helyet nem találunk; vagy, a mi valószinűbb, a mellette álló mai *Ujfaluban* kell keresnünk, mely talán teljesen egykor *Uj-Örs* vagy *Örs-Újfalunak* neveztetett [1]); mi annál kevésbbé enged kétséget, miután határai is a leirtakkal azonosaknak látszanak, mind pedig az okirat leirásában Újfalut itt másképp említve nem találjuk, holott ezen terület minden helyével érintkezésbe jön.

A hely határának bővebb ismeretét meghatározhatnók még teljesebben azon vizek szerint, melyek a határleirásban előjönnek. Ámbár neveik Buestre (talán Bűz vagy Víz ere, mint felebb véleményeztem) és Verch (Berk vagy Berek) arra utalnak, hogy ezek csupán kisebb dunai vízerek és mocsárok lehettek, minők időnként keletkeznek és elapadnak; de az ugyan ezen határleirásban említett *Dudvág* folyó alatt sem lehet nyilván azon e nevü mai nagyobb folyamot értenünk, mely Csallóköz fölött a Vággal egyirányban folyva, Nyárasd fölött a Kis-Dunába szakad (mint térképeinken jelölve látni); hanem úgy látszik inkább a Vág-Dunának valamely kisebb nyugat felé terjedő ágát, minőt például térképeinken Komárom fölött Aranyos felé jelelve találunk névtelenül, vagy az e fölött jelelt hasonló *Zsemlékes* nevü folyamot, melyet okiratunk a határleirások közt soha sem említ ezen névvel, de valahányszor erre felé vizet emleget, Dudvágnak nevezi, mint még alább ismételve fogjuk hallani [2]).

Következik:

V. *Terra Vrkey*

azaz *Urkey* föld, mely alatt valószinüleg a mai *Örkény* nevü pusztát kell értenünk, melyet némely térképek, mint a Mappa Archidioec. Strigon. *Sz. Pál* és *Aranyos* közt, a Ko-

---

[1]) Örs régi személy- és helynevünk jelentése, az ős-től származva, eléggé értelmes. Itt teljesen helyén van a vár mellett, hol annak eredetileg őrei lakhattak, vagy előörsei állomásoztak.

[2]) Dudva tájszólás szerint (l. Tájszótár e sz. a.), de közhasználatban is gyomot, gazt jelent. Itt talán gazos Vágot, annak egyik vadon csapongó ágát jelenthetné eredetileg a Dudvág név.

máromba vezető út mellett jelölnek (Fényes és Thiele i. h. nem említik). Az okirat szerint határa *Erchen* víznél (Ercsen, talán Erecske?) kezdődik. Innét a főútig ment (aminthogy a hely, mint előbb mondók, a Komáromba vivő főútnál fekszik), melyen át (nyugatéjszaki irányban?) *Kokol* nevű völgybe ért. (A völgy alatt itt csak valami mélyedés, lapos érthető a sík vidéken). Honnét *Curtuelus* (Körtvélyös) nevű helyre, innét pedig *Fyvesuth* (Fívesút) nevűre jut. Végre *Folufelde* (Falufölde) nevű helyre ér, hol Salamon Comes birtokával határos. Másfelől (keletéjszaki irányban?) határos Jób érseki jobbágynak birtokával, s innét egész *Megyeres* (lásd ezen helységet alább, s a térképeken) határaig megy fel, hol *Potteluke* (azaz Póttelöke) nevű helyen van határa. Innét a *Dudvág* folyóig (l. fölebb magyarázva) átmegy, hol *Alloscegathatya* (Alsószeghát? vagy Alsógát?) nevű helyen végződik határa.

IV. *Villa Oronos*

a következő, melynek területe határai ekkép jelölvék. Legelül is a víz mellett (minő víz? az okirat nem nevezi) levő *Louth* (Löt?) halastó felső része a várbirtokhoz tartozó Oronos helység birtoka, míg alsó része a szolgagyőri várbirtokhoz tartozó más hasonlón Oronos nevű helység sajátja volt [1]). Innét határa *Meenkyri* nevű mocsárig ér [2]), melyet szinte, az előbbi tóhoz hasonlón, megosztva felesen bír a két Oronos nevű helység. Átmegy azután *Kuper* (Kúpér?) tóhoz, s ennek közös utján átmenve Salamon földeig ér [3]). Innét Marcel érseki jobbágy földeig ér, s ezen határtól a királyné népei földeig megy, azontúl pedig a Megvaltóról nevezett *Seraphini* apátság (Abbas sancti Salvatoris de Seraphino) birtokával

[1]) Hogy itt egy Oronos vagyis Aranyos helység a szolgagyőri vár birtoka volt, tanusítja egy 1267-ki okirat is. Cod. Dipl. VII. 1. 343.

[2]) Menytó, Menitow helynév előjön okiratilag a Tiszánál is l. Jerney M. Nyelvkincsek, 92. l.

[3]) Előbb Vrkey vagyis Örkény alatt láttuk, hogy szinte határos ezen Salamonnak birtokával, melylyel Oronos vagy Aranyos is határos, mi tehát szinte bizonyíthatja, hogy Vrkey hely az Aranyos közelében fekvő mai Örkény.

határos *). Ezek a hely délkeleti területének határai. Másfelül, t. i. nyugatéjszaki irányban, határos a szomszéd *Ekl* (azaz Ekel helység l. alább) helységbeli Gábor és Páznán várjobbágyok birtokával; hol azután mocsárokhoz ér, s ott szinte ekeli lakos Pál és más várjobbágyok *Lys* (Les?) nevű földével határos. Ezen fölül éjszakkeletnek *Megerech* (Megyeres l. fölebb s alább) határaihoz ér, meg Gelper nevű réthez. Innét lefordúlva a győri egyház jobbágyainak földeivel (nyilván a szomszéd *Sz. Pál* pusztát érti l. f. Örs alatt) határos, s ezzel végződnek határai.

Ezen villa Oronos alatt nyilván *Aranyos* helység értendő. Jelenben is két ily nevű helységet találunk Alsó-Csallóközben Komárom mellett, épen a leírt helyen: Ekel, Megyeres, Sz. Pál és Örkény között, melyek egyike *Aranyos falu* a másik *Fölső Aranyos* népes puszta (l. a térképen és Fényes I. 137. 141). Az okirat is, mint láttuk, két Aranyos helységet különböztet meg egymás mellett, melyek egyike a komáromi, másika a szolgagyőri várbirtokhoz tartozott. A határ leirása oda mutat, hogy a mai Fölső-Aranyos puszta volt e kettő közől a komáromi várbirtokhoz tartozó helység.

VII. *Villa Outha*

következik. Ennek határa kezdődik keletnek, hol egy mocsáros nádasból patak foly ki. — Ennek fele ezen helységhez, másik fele pedig a mellette fekvő hasonnevű más

*) Talán a *lekéri* apátság volna, mely Pázmány jegyzékében (i. h. Péterffy Concilia II. 275) az ismeretlen szerzetű apátságok közt, homályos címezésével ekkép jön elő: *Salomon* (?) *S. Seraphini monasterium de Lekér.* Ellenben a mai ismeretes lekéri realis apátság címe *SS. Salvatoris de Lekér.* Hibás azért nyilván az ezen utóbbi apátságra vonatkozó azon adat is Pázmánynál, hol azt a benedekiek apátságai közt felhozván (Péterffy i. h. 274): Lekér SS. Trinitatis Strigoniensis Dioec. Comitatus Aarsiensis (nyomdahiba Barsiensis helyett), Sz. Háromságról címzettnek nevezi, holott címe maig SS. Salvatoris. Így tudja Paintner is, ki jegyzékében (Schedius Zeitschr. v. u. f. Ung. I. 72. és 76) szinte két lekéri apátságot különböztet meg: *SS. Salvatoris de Lekér Ord. S. Bened.* és *S. Seraphini de Lekér.* Külön Seraphin nevű a Megváltóról nevezett apátságunk, minőt az okirat itt nevez, elő nem jövén, azon gyanut gerjeszti, hogy ezen lekéri apátság máskép Seraphininak is neveztetvén talán csak egy volt?

Outha helységhez tartozik (ad aliam villam Outha), melynek birtokosai bizonyos *Vontha* (Bonta talán? vagy hibásan levén írva v. olvasva az *n* betű *u* helyett, szinte talán Voutha, Outha vagy is Ócsa), és annak fia és rokonai voltak. Azután keletéjszaknak határa a *Dudvág* folyóig (l. ezt fölebb) ér, és *Saar* (Sár) vizen nádasok között átmenve érintkezik a Kuthpan nemesek birtokával. Innét visszafelé menve *Eer* (Ér) tónál van két határjele. Dél felé térve *Samud* nevű földnél van határa és lefelé délnyugati irányban határos a sz. *benedeki apáttal* [1]), valamint Álmos szolgagyőri jobbágygyal. Innét völgyön át mén Outha (a másik nevű?) helység mellett egész a fennevezett Álmos birtoka végeig. Honnét ismét visszamegy nyugatéjszaknak, hol az előbb említett Eer (Ér) és Saar (Sár) vizeken túl levő határokig ér, mely helyen *Oucha* és *Kuchud* (l. alább Kulchud) területét határjelek választják el egymástól.

Ezen villa *Outha* máskép *Ouchanak* is írva, *Ócsa* vagy *Olcsa* nevű helység volna. Ily nevű három helyet találunk Alsó-Csallóközben, valaminthogy okiratunk is mint láttuk kettőt nevez; egyik ezek közől a leírt, mely a várbirtokhoz tartozott; a második tő szomszédjában bizonyos Vontha (Bonta v. Voutha v. Olcha) és családjának birtoka volt. Ezek helyét jeleli a két egymás mellett álló: *Nemes Ócsa* falu és *Puszta Ócsa* puszta, melyekre a határleirás is meglehetősen illik, amennyire a többnyire jelentéktelenebb határjelelésből kivehető. Egy harmadik e nevű hely itt: *Ekel Olcsa*, felebb *Turi Szakálos*, *Nagy Megyer* és *Ekecs* között fekszik, melyre a határleirás kevésbbé volna alkalmazható [2]).

VIII. *Terra Kulchud.*

Határai következők. Legelül határos *Gyullér* helység [3]) terü-

[1]) Abbatis S. Benedicti alatt itt nyilván a benedekiek pannonhalmi főapátja értetik, miután az itt Ócsával határos Füss helység (l. alább) birtoka ahhoz tartozik.

[2]) Ezen helyet a Mappa Archidioec. Strig. jelöli. Nem említi Fényes, valamint a geographiai intézet térképe sem. Míg ellenben az ezen utóbbin és Fényesnél (Magyarorsz. I. 141) előjövő Puszta Olcsát megint a Mappa Strigon. nem ismeri. Thiele (Ung. II. 210.) Puszta Olcsán régi templomromokat is említ, mikről máshol tüzetesen szólok.

[3]) Azaz Gellér, felső és alsó, lásd a térképen és Fényesnél (Magyarorsz. i. h. I. 139).

letével, mely helység a szolgagyőriek birtoka volt. Innét nyugatnak *Babalatow* (Babalató) halastóig és *Végág* nevű vízhez ér határa. Azután *Bogha* (azaz Bogya l. alább) helységig terjedő árok, gödör vagy sánc (fossatum) képezi határát, mely árok felében Gyuller (azaz Gellér), másik felében pedig *Kulchud* helységhez tartozik *). Kelet felől nádasok között a *Dudvág* vízig ér, s itt *Ekel* helység (l. fölebb) nemeseivel határos, hol tovább a vizen átmenni nem lehetett. Innét vissza előbbi helyére tér, és Kulchud helység előbbi határjeleivel végződik.

A leírt hely nevére nem nehéz rá ismerni hogy *Kulcsod föld*; de nehezebb helyét meghatározni (ámbár határai elég világosan kijelelvék), miután a hely neve elenyészett; helyiratunk legalább és földrajzunk nem jeleli. Mert azon *Kulcsod* falut, mely jelenben is Alsó-Csallóköz határán Csilizközben fekszik, nem lehet az itt nevezett helylyel összetéveszteni. Ez ugyan is, mint a határleirás világosan jeleli: *Gellér*, *Bogya*, *Ekel* és egy, már szinte talán elenyészett (nem pedig a mai) Kulcsod helységek közt állott. Mert a leirás oda mutat, valamint az előbbi Ócsa határai leirása is, hogy itt két Kulcsod helység állott egymás mellett; melyek között, vagy melyek határában ezen még a várbirtokhoz tartozó Kulcsod föld feküdt. Ugyanezen alsó-csallóközi két Kulcsod falut és a csilizközi e nevű helységet említi egy 1252-diki okirat is (Cod. Dipl. VII. 5. 305. és 307), mely ezen vidékre vonatkozva előbb itt egy külön villa Kulcsud, azután pedig duae villae Kulcsud helyeket nevez. *(Vége következik.)*.

JEGYZETEK THIERRY AMADE ATILÁJÁRA*).

SZABÓ KÁROLYTÓL.

Préface IX. l. — Hogy a magyar mondák mit sem tudnak az Atilának Róma megkíméléseért utódja (sz. István)

*) Ad praedictam villam Kulchod, mond itt az okirat, mi alatt az előbbi Ócsa határait eirásában említett Kulcsod helységet értheti, vagy hogy épen ezen Terra Kulchodot, melyet itt leír, nevezi villának? miután egy általa lejebb említendő más villa Kulchodról nem mondhatja: praedicta villa.

*) A magyar közönség, épen *Szabó Károly* úr fordításából, ismeri

részére igért koronáról; hogy azon varsói *Chronica Hungarorum*, melyben ez állíttatik, nem Chartuicius műve, mint e monda tárgyalása közben mindig idéztetik, hanem egy tudatlan varsói szerzetes szerencsétlen compilátiója, s így e krónika magyar mondai forrásnak épen nem fogadható el, alább a magyar mondákra teendő jegyzeteimben fogom bővebben kifejteni.

1. köt. 6. lap. 2. jegyz. „*Χοῦνος, Χοῦννος* stb." Az ezen nemzeti névben előjövő „forte aspiration du ch" nem csak az V. és VI. századi latin iróknál fordul elő gyakran; hanem maig is él köztünk Magyarországban a *kún* nemzeti névben. — A mai magyarországi kúnok ősei a XIII. században telepedtek az akkori *Cumániából*, a mai Moldva és Bessarábiából, a Duna s Tisza vidékére, hol *Nagy* és *Kis Kúnság* (Cumania maior et minor) maig is mint külön kerületek léteznek. — Ezeket, kik egyébiránt a régebben hatalmas besenyők (Bisseni) utódai, őseink a régebben divatozott kiejtés szerint *Khun* latinúl *Cumani* néven nevezték. — E *kún* népség valamint ma a legtisztább magyar, úgy mindig csak magyarúl beszélt; a képzelt régi kún nyelv léteztét történettudósaink az újabb korban kétségtelenül megcáfolták. — A maig is élő *kún* név mutatja, hogy az eredeti nevet a görög *Χοῦνος* és latin Chuni adja vissza helyesen.

8. l. 3. jegyzethez. A kúnoknál létezett mongol aristokratia iránti hypothesisre nézve megjegyezhetjük, hogy az ural-altáji népcsalád (mongol, török, finn, magyar) nyelvei-

---

ezen úgy kritikai feldolgozásánál, mint éles és eleven historiai felfogása és alakításánál fogva becses és kedves munka azon részét, mely Atilát a külföldi történelmi kútfők nyomán tárgyalja. A teljes munka: „*Histoire d'Attila et de ses successeurs*" két kötetben amazokon kivül még a magyar források szerint festi Atilát, annak fiai alatt a hún hatalom feloszlását s az avarok birodalmát, mely utóbbinak kivonatát *Csengery Antal* úr Történelmi Tanulmányai I. kötetében vettük. — Szabó úr Thierry ohajtására és részére készítette e Jegyzeteket, s az én kérésemre engedte át az Új M. Muzeum számára; miknek is közlése által, úgy hiszem, épen nem szállíttatik le azon méltánylás, melylyel a nagy hírű és szeretetre méltó szerző iránt a magyar magát lekötelezve érzi. A jelen füzetben az I. kötetre tett jegyzeteket adjuk, a jövőben a II-dikra irtakat. — *T. F.*

nek, s így a magyar nyelvnek a mongollal is rokonsága, melynek tisztába hozatala még nyelvészeink nagy teendői közzé tartozik, gyanítanunk engedi, hogy a kún-magyar faj, mielőtt Európába költözött, hosszú századok során át sokkal szorosabb viszonyban állt a mongol fajjal, mint későbbi, két külön irányban szakadt történeteik folyamából gondolnunk lehetne.

10—12. lap. — Ammianus Marcellinusnak a kúnokról írt jellemrajzában (XXXI. könyv 1. fej.) sok sajátságot, szokást, és jellemvonást találunk, melyet a régi, sőt nagy részben a mai magyarban is kiismerhetünk. — Így a valóban lóra termett s némi részben maig is csaknem pusztailag élő alföldi magyarságnál a féloldalt ülve lovaglás, a csikósoknál a pányvavetés maig is divatos; a prém a magyar öltözet fő díszét tette és teszi; a hideg, meleg, éhség és szomjuság könnyen tűrése, a heves és bátor roham a magyarnak mint katonának maig is kitünő tulajdonai közzé tartozik; valamint a vérmes reményü, könnyen jobbra balra hajtható, hirtelen haragra lobbanó, de épen oly hamar s minden közbenjáró nélkül kiengesztelődő kúnok jellemét mintha csak a mai magyarokról látnók vétetve.

49. laphoz. Az egykorú *Priscusnál* az Atila előtt uralkodott kún fejedelem neve csak négyszer fordul elő: genitivusban (*Ρούα βασιλεύοντος* és *τελευτήσαντος Ρούα*) kétszer, accusativusban is (*τόν Ρούαν*) kétszer. Ebből a görög nyelv ismerője előtt tisztán áll, hogy e név görög nominativusának *Ρούας*-nak kell lenni. A görögösített tulajdon neveknél az eredeti idegen nevet úgy kapjuk meg tisztán, ha a görög *ας, ης, ις, ος, ους* végzeteket elvetjük. Például: *Ἀρπαδης* = Árpád, *Ζαλτάς* = Zsolt, *Τάξις* = Taks, *Ταγης* = Tas, *Βουλτζους* = Bölcs, *Τεβέλης* = Tevel. Így a *Ρούας* névből is megkapjuk az eredeti *Ρού* nevet, mit a betük eredeti jelentése szerint *Rov*-nak vagy a legcsekélyebb hangváltozással *Rof*-nak kell ejtenünk. Maig is létezik a Tisza partján *Rof* magyar helység, melynek nevében kún fejedelem neve látszik fönmaradva.

55. l. Constantius írnok ügyét Priscus így adja elő. Constantius, kit Aetius küldött volt Atilának írnokúl, egykor Atila követeivel II. Theodosius császárnál járván, ha ez neki

gazdag nőt ád, eszközölni igyekezett, hogy a béke a keleti birodalom és a kúnok közt soká fentartassék, s a császár erre reá állván oda igérte neki a gazdag Saturninus leányát. — Ezt azonban a nagy befolyású hadvezér Zenon, egy jó emberhez adta nőül s így Constantius kijátszatva Atilához folyamodott: Atila ennek következtében izente Theodosiusnak a görög követ Maximinus által, hogy Constantiusnak a császár igéretében nem szabad csalatkoznia, mert császárhoz hazudni nem illenék. Priscus ez előadása után Attila e fellépését *szemtelenségnek* (impudence) magyarázni épen nem lehetünk hajlandók.

58. laphoz. Attila kardjáról én magam hallottam gyermekkoromban Debrecenben Szabolcs vármegyei tanuló társaimtól azon népmondát, hogy Árpád azzal foglalta el Magyarországot, mint Atila örökségét. Szabolcs vármegye túl a Tiszán egyik legtörzsökösebb magyar fajú vármegye. E népmondában megujúlni látjuk az Atila által használt Mars kardjáról való mondát.

62. laphoz. Onegésius testvérének nevét, Priscus, ki egyedül emlékezik e férfiúról, *Σκόττας*-nak írja. Hogy az idegen nevekben előforduló összetett *σκ* betük a görög nyelvben nem létező *cs* hangot fejezik ki, számos példákkal bebizonyítható. Priscus latin fordításában a *Scotta* név helytelen. A görög *ας* végzet elvetése után az eredeti név lesz *Σκόττ*, magyarúl *Csót*, mely névnek a Tiszához közel eső Borsod megyei *Csát* mezőváros neve felel meg.

66. laphoz. A Priscusnál előforduló kún követ Edekon = *Εδέκων* eredeti neve a görög *ων* végzet elvetésével marad *Εδέκ* = *Edek*. E névnek megfelel ama lágyabb kiejtéssel Egyeknek nevezett falu neve közel a Tiszához, Szabolcs vármegyében.

69. laphoz. Sardika, Priscusnál *Σαρδίκη*, a XI-dik századi Anonymus Belae Regis notáriusnál Castrum Scereducy (Cseredőci vár) a mai Sophia Bulgáriában.

74. laphoz. Az Onegesius (*Ονηγήσιος*) név tulajdonkép nem személy, hanem méltóságnév, mint az avar *chagan* vagy *khán*, a török *vezír* stb —; *ἡγήσιος* görögül épen *vezért* jelent, s nézetem szerint *Onegesius* annyi, mint *honvezér*. Tekintve az

akkori kún állam katonai szerkezetét, őt neve értelme után is helyesebben nevezhetjük *honvezérnek*, vagy országos fővezérnek, mint a mai európai polgári kormányrendszer fogalmai szerint Attila ministerelnökének (prémier ministre). Hogy Onegesius nem görög eredetü, hanem valóságos hún volt, arról majd alább.

80. laphoz. Priscus szerint a görög követek a Dunán átkelve 80 stádiont útaztak, midőn estve felé két hún lovag jött hozzájok. Egy stádion 600 láb azaz 100 bécsi öl lévén, így 70 stadion 7000 öl azaz 1 és $^3/_4$ mérföldet tesz, mely útnak megtételére két-három óra tökéletesen elég. Priscus szerint amint a görög követek a barbár kalauzokkal 70 stadiont haladtak, a Dunán átkelve egy térségen megállapodniok parancsolák, hogy Edek emberei Attilát jövetelökről értesíthessék. Így jött hozzájok estve az Attilától küldött két lovag, kikkel együtt már másnap délben a közel tanyázó Attila sátraihoz értek. Világos ebből, hogy a kérdéses rövid útat nem *több nap alatt* tették meg.

80. laphoz. Ha tudjuk, hogy a lóra termett s úgy szólván lóháton élő hún nemzet, mily megalázódásnak tartotta lováról leszállva értekezni (Priscus mondja, hogy az Attilával békét kötendő görög követek a Margus város mellett szabad ég alatt tartott összejövetelen kényteleneknek érezték magokat lóháton megjelenni, mert a húnok nem akartak lovaikról leszállva értekezni; ugyanő mondja, hogy *Onegesius* testvére *Csát* (Σκόττας) a görög követek ügyében közbenjárva, a maga sátrától Attila közel sátráig lóháton vágtatott) azon előadásban, mintha Attila küldöttei lovaikról leszállva (mettant pied à terre) jelentették volna urok izenetét, mi magyarok méltán megütközhetünk. S csakugyan Priscusnál, ki itt egyetlen forrásunk, másként áll a dolog. Szerinte a két hún lovag azon parancscsal jött hozzájok, hogy menjenek Attilához. „S miután, mond Priscus, mi őket est-ebédre meghivánk, leszállván lovaikról jól lakoztak.“ E szerint küldetésöket a hún és magyar nemzeti szokáshoz képest lóháton végezték.

84. laphoz. Priscus szerint, ki itt egyenesen magáról beszél, miután a követ Maximinus nagyon le volt verve visz-

szaútasíttatása miatt, ömaga (Priscus) vette reá *Csétot*, mind neki, mind testvérének Onegesiusnak a leghizelgőbb s ügyesen számított kifejezések közt Maximinustól és a császártól nagy ajándékot igérve, hogy ügyök szerencsés végezhetésére nézve legyen Atilánál közbenjáró. S ő kérelmét inkább büszkeségből fogádta el, mondván ne kételkedjetek, hogy csak annyit szólhatok, és tehetek, mint testvérem", mintsem a kapott ajándékokért, melyeknek általadatásáról *Priscus* maga egy szóval sem emlékezik.

94. lap. 2-dik jegyzethez. A szemtanu *Priscus* előadása után „Atila lakát," melyben Priscus megfordult, sem Tokajba, sem Budára, hol erdős hegyek vagynak, teljességgel nem helyezhetjük: miután *Priscus* e lak vidékéről világosan mondja, hogy „azon sem kő, sem fa nincs, hanem ott máshonnan hordott fát használnak." E körülményt, valamint *Priscus* útjának leirását tartva szemünk előtt, kétségtelen bizonyosnak állíthatjuk, hogy állított s itt említett Atila lakása a Duna és Tisza közti, köben és fában szükölködő síkon feküdt. Priscus ugyan is említi, hogy a Dunán, a mai Szendrő táján átkelvén, utóbb némely folyók után a Tiszán is átkelt: de hogy a Dunát (Buda táján) ismét előtalálta volna, arról mélyen hallgat, s így világos, hogy Budán nem lehetett. Hogy e királyi laknak e síkon épen Jász-Berénynek táján kellett feküdnie, onnan következtethetjük, mert ennél feljebb éjszakra nem igen távol a Mátrában köves és erdős hegyeket, nyugotra Pest megye éjszaknyugati részében ismét erdőket találunk. Kelet felé a Tiszához közel, annyival inkább Tokaj körül sem gondolhatjuk e helyet, mert akkor a Tisza közel létéről *Priscusnál* bizonyosan találnánk említést; Jász-Berénytől délre azért nem tehetjük, mert Priscus világosan mondja, hogy miután a Tiszán átkeltek, e helységig még némely megnevezetlen folyón u. m. (a csekély Tápión, és Zagyván) át kellett kelniök. A legnagyobb hihetőséggel állapíthatjuk meg Atila e lakát, a Jász-Berénytől nyugotra nem igen távul eső, *Kerekudvar* nevezetű pusztára, annyival is inkább, mert Atila e laka tulajdonkép nem is valami vár vagy kastély (bourgade), hanem a szó teljes értelmében egy nagy kiterjedésü, fakeritéssel övedzett *kerek udvar volt.*

Priscus egyébiránt azt is mondja, hogy Atilának több laka volt, s ezek közt ez volt a legfényesebb. Krónikáink csakugyan sokat beszélnek *Etzelburg*, Ó-Buda, és Sicambriáról, mely három név mindegyre megy. *Kézai Chron.* III. fej. 15. ezt írja: „tandem in *Sceven* curiam solemnem celebrare procuravit.“ E helynévnek a mai *Szőny* felel meg a Duna mellett Komárom vármegyében. Mások ezt a Tisza mellett Csongrád megyében eső *Sövényháza* nevű pusztára magyarázzák, s a Csongrád megyei nép csakugyan itt hiszi Atila egykori lakát.

Legtöbb hagyomány és monda maradt fön azonban Atila koráról stb az erdélyi székelyeknél. Udvarhelynek nevét a székelyek onnan származtatják, hogy itt volt Atila király udvara, és királyi székhelye. Annyi történettudományilag is bizonyos, hogy a székelyek Árpád, sőt ss. István után is nemzeti közgyüléseiket Udvarhelyen tartották. Udvarhelyhez igen közel esik *Budvár*, a keresztyén vallás behozatala óta rom; azelőtt az összes nemzet *fő rovóbánjának* (polgári, katonai és papi főnökének) lakása, s a nemzeti gyülések s áldozatok helye. Itt Budváron áldoztak a *fő rovóbánok* a nemzet áldozó poharával, mely a *rovóbánok* utódainál, a Sándor családnál még maig is megvan. — Ez ősrégi család eredetét a csíki székely krónika, mely 1553-ban a Sándor család régi leveleiből hiteles férfiak által compiláltatott, s melynek hitelességét én az 1854-diki *Új Magyar Muzeumban* bőven bebizonyítottam, az Árpád bejövetele előtti székely főnökre Zandirhámra viszi fel. E vár nevét a székelyek Atila testvérétől Budától származtatják. Ugyancsak Udvarhely közelében esik *Kadicsfalva* helység; ennek nevét a székelyek az Atila előtt élt, s krónikáinkban emlegetett (*Kadicha* vagy Kadicsa) hún vezértől származtatják. A székely füldön Atila más lakáról, sőt neje *Réka*, vagy *Réka* sírjáról is emlékezik maig is a népmonda, melyet *Kriza János* közlése után (*Új Magyar Muzeum 1853. 1.* kötet 175. lap.) röviden adok. Az Udvarhely széket Erdővidékétől elválasztó nagy erdő, valamint az ebben folyó patak, *Réka* nevet visel. Ezen erdőben a patak mellett meredek hegy áll, az úgynevezett *Hegyesdomb*, s ennek tetejében van egy ős-

kori várrom. Az e vidéki székelyek szerint ez Atila vára volt, honnan ő a *Réka* erdejében vadászgatott. Innen vonúlt ki a székely monda szerint a Vargyas, és Rákos faluk közötti térre, hogy az erdélyi oláhokkal megütközzék. A vár romjai közt kellemes tér van; rajta egerfa, vörös szőllőfa stb maradványok találhatók. Vajon melyik székelynek ős apja ültette volt oda azokat? „Mert azok a mi régi apáink voltak, kik Atilával ott laktak", mondják a szomszéd Vargyas falubeli székelyek.

E várban halt meg Atila neje *Réka*. Hová temessék? nem tudták meghatározni. Végre abban egyeztek meg, hogy a vártér előtt álló nagy sziklát hengerítik le, s ahol az megáll, oda temessék. A szikla a *Réka* pataknál állt meg, s oda temették hát, s a roppant sziklát ráhengerítették. *Réka* sírját a szomszéd székelyek maig is mutogatják; némelyek a sziklán, melyet 1820-ban a mennykő ketté hasított, ősrégi írást is hittek, s kerestek: de ily írás valósággal a kövön nincs *).

Erdélyben van még két helynév, mely Atilára vonatkozik. Az egyik Etzelsdorf (azaz: Atilafalva), ma szász falu a szász földön. Másik a múlt századokban még létezett *Atila kapuja* (Porta Atilae) nevezet. E kapu Erdély éjszakkeleti részén a Beszterce várostól keletre eső határszéli havasok közt volt; régebben itt is székely telepek voltak, ma oláhság lakja, s a régi név ma már kiveszett. Erdélyben *Enyed* magyar városban, a Tó-útcában van egy ház, melyet *Atila házának* neveznek, s azt tartják róla, hogy Atila itt született. — — E mese kétségtelenül onnan eredt, hogy honi krónikáink *Kézai* stb, s utánok Bonfini, Atila címét írván, egyebek közt ezt is oda szúrták: *Natus in Engadi*, de bizonyos, hogy ők ezalatt nem Enyedet értették.

96. és 98. laphoz. Az *Onegesius* görög neve, mely mint fentebb kimutattam, hivatalnév, Onegesius görög eredetére nézve épen nem bizonyság. — Priscusból tudjuk, hogy Onegesius testvére a nyers és durva barbárnak rajzolt *Csát* görögül (*Σκόττας*), mint ezt maga Thierry úr is közli, annyira

*) Megjegyzem, hogy *rieka reka* szlávúl patakot, folyót jelent.

barbár volt, hogy Priscusnak vele Rusticius tolmács segélyével kellett beszélnie, ki a hún nyelvet jól értette. Ha *Csát* görögül nem értő barbár volt, testvérét sem hihetjük polgárisultságban növekedett görög eredetűnek. De különben is meg kell jegyeznünk, hogy a vérségi szerkezeten alapuló hún kormányrendszer mellett nem tarthatjuk hihetőnek, hogy egy idegen eredetű bármily jeles ember a hún birodalom legelső hivatalára emelkedhetett volna. Tolmácsok, írnokok, titkárok igenis lehettek, és voltak is, idegenek Atila személyes szolgálatában, de hogy országos hivatalt vagy vezérséget csak egy is viselt volna, a történetírás nem bizonyítja, s így azon okoskodás, mely szerint Onegesius szelíd, mérsékelt, emberséges eljárását és lelkületét polgárisult görög vérből származásának tulajdonítsuk, egészen alaptalan; különben is lélektanilag, és történetileg, őszinte becsületesség, valamint ellenkezőleg gazság és bűn nomád vagy polgárisult népeknél egyiránt található.

107. laphoz. Atila nejének nevét Priscus többször *Krékának*, egy helyett Rékának is írja, de *Kerkának soha.* A székely hagyomány is *Réka* vagy Rikának ismeri.

115. laphoz. A mór törpe *Ζίρκων* neve, a görög *ων* végzet elvetésével *Ζιρκ*, a német *Zwerg* (törpe = nain) szónak felel meg.

119. laphoz. Priscus, erre nésve egyetlen forrásunk, Constantius ügyét előadva, annyit állít, hogy Atila csak ezt mondta Maximinusnak: „mondja meg a császárnak, hogy igéretében Constantiusnak csalatkozni nem szabad; mert császárhoz hazudni nem illenék.“ S ezután mint saját véleményét veti oda Priscus e szavakat: „azért hagyta pedig ezt meg Atila, mivel Constantius pénzt igért neki, ha a rómaiak közől dúsgazdag nőt kaphat.“ Ez Priscus magán véleménye s hite Atila izenetének indokáról; de ezt szerinte Atila nem mondta, s valóban méltóságának teljes megalázása nélkül, melyet a görög udvar s követei irányában fen akart, és fen tudott tartani, nem is mondhatta.

145. laphoz. A hún királyt Atilát, bár arca mongol typusúnak rajzoltatik is, lehet-e vajjon határozottan *Kalmuknak* (Calmouk) állítani?

226. laphoz. A magyar krónikák a germán *Hildegundot* nem *Mikoltsz-nak*, hanem *Mikolt* vagy *Mikolth-nak* nevezik. De régibb krónikáink: *Kézai Simon*, a *Chronicon Budense* Mikolth atyját nem is írják baktriai király leányának. *Kézai* s a *Chronicon Budense* „*Bractanorum* Regis filiam"-ot írnak; ezt Turóci hibásan írta át *Bactrianorum* alakban. Turóci e hibája vitte Prayt, s utána másokat, azon tévedésbe, hogy a magyar hagyomány szerint Atila e nejét Baktriából hozassák, mely állam Atila korában már nem is létezett. Hogy azonban a magyar hagyomány följegyzői az ázsiai Baktriát nem akarták érteni, az eltérő leíráson kivül Kézainak azon helye is bizonyítja, hol *Braktát* egyenesen Európába *Szvatopluk* morva fejedelem birtokába helyezi, mondván erről, hogy *Bracta subjugando Bulgaris Messianisque imperabat.*"

Így a magyar hagyomány nem üt el oly igen a germántól.

231. laphoz. A Jornandes által használt *Strava* szó némelyek szerint szláv eredetű, de semmi esetre nem hún-magyar szó; magyarúl *tor* (repas funebre). A tor megtartása a magyar népnél maig is erősen divatozik. Pogány őseinknél s a húnoknál a tulajdonképeni *tor* abból állt, hogy a csatában elesett vagy meggyilkolt honfiaik sírjára az elfogott ellenséget, vagy gyilkost leölték. Innen van a mai magyar nyelvben a *megtorolni* (vindicare) vindictam sumere = venger, ige. Ezt tudva, Jornandesnél a halotti ének végszavait: „Quis ergo hunc dicat exitum; quem nullus aestimat vindicandum"? magyarúl így kell helyesen fordítanunk: ki mondja hát ezt halálnak; melyet senki sem tart megtorlandónak." (Atila halálát t. i. az ének szerint nem ellenség, nem gyilkos okozván, nem lehetett érte tort tartani, azt megtorolni, megbosszúlni).

231. laphoz. Atila temetőhelyét krónikáink *Tárnokvölgybe. Keveházához teszik:* hihetőleg azért, mert e hún *Nekropolis*, *Érd* helység határában van, s Atila krónikáink szerint *de genere Érd* származik. A magyar nép egyéb iránt, mely Atila vas, ezüst, és arany koporsóját hiszi, Atila sírját túl a Tiszán a Csanád vármegyei Dombegy-

házán is keresi. Különben a tárnokvölgyi számtalan hún sírokat derék régiségbuvárunk *Érdy János* felásatván a húnok azon szokását, mely a pogány magyarokra nézve is historice bebizonyítható, hogy halottjaikat megégették, kétségtelenül bebizonyította. E becses jelentés megjelent a Magyar Akademiai Értesítő 1847. 282—289. lap. Atila temetőhelyéről Ipolyi, Magyar Mythologia 201. és 567. lap. azon hagyományt is megemlíti, hogy őt kincseivel együtt a leeresztett Duna medrébe temették, s azután a vizet ismét rá bocsátották, hogy kincseihez senki ne férhessen.

232. laphoz. Emnedzárt és Uziñdurt Jornandes Hernakh vagy Irnák rokonainak (consangvinei) írja. Hernákhot a csíki székely krónika (kiadva : A nemes székely nemzet Constitutióji, Pest 1817. 8. r.). Irnáknak írja, s Atila halála után a Dacia Alpestrisbe vonúlt húnok, a mai székelyek, *első főnökének* ismeri.

234. laphoz. Jornandes az Atila fiai által vívott véres csatát, melyet honi krónikáink Crimhild csatájának neveznek, s Ó-Buda tájára tesznek, Pannoniába, a *Netad* (variánsok szerint *Nedao* vagy *Neda*) folyó mellé helyezi. Hasonnevű folyó ma hazánkban nem létezik. Honi krónikáink előadását látszik támogatni azon népmonda, melyet *Ipolyi Arnold* Magyar Mythologiában 77. lap. legelsőben közöl, hogy tudniillik, az Ó-Budától néhány órára eső dunántúli Pilis-Csaba helység határában még most is minden évben meg lehet hallani a sírjaikból viadalra kikelő *Csaba* vitézeinek fegyverzörejét s a halálhörgést.

234. laphoz. A midőn Atila birodalmának fölbomlásáról van szó, a *Histoire* d'Atila-ból kimaradt azon hely, mely a székely nemzet eredetét tárgyazza, és melyet a *Revue des deux Mondes*-ban olvasni, s így nemzetünknek már a XI-dik században irásba foglalt, de a székely népnél ős időktől fogva mai napig élő hagyományit mintegy európailag elismerve látni, minden magyar lelkének oly jól esett. A székelyeket az avaroktól vagy besenyőktől származtatni, mint ezt több skeptikus tudósaink tették, épen csak puszta hypothesis, s történettudományilag ezt sem lehet semmivel jobban bizonyítani, és igazolni, mint az Atila húnjaitól való származást.

A székely nemzetnek egész a legújabb átalakulásig létezett nemzeti külön törvényei; csak egy pár század előtt is teljes erejében állt külön hadi és polgári szerkezete, minek maradványai még 1848. előtt is léteztek, annyit kétségtelenné tesznek, hogy a székelység ősrégibb telep Árpád magyarjainál. — A csíki székely krónika bőven beszél a székelyeknek Árpáddal kötött vérszerződéséről; a székely nemzeti kormánynak szent István általi helybenhagyásáról, a keresztyénségnek az ős vallással hosszas küzdelmeiről s így I. Béla alatt az ős szerkezet némi átalakulásairól.

250. laphoz. Sabaria városa nem esett közel a Szávához. Ez a mai *Szombathely*, túl a Dunán, Vas vármegyében. (Lásd : Schönviesner, Antiquitatum, et Historiae Sabariensis Libri IX. Pesthini 1791).

255. lap. 3. jegyzetéhez. A hún (magyar) *vár* szón kivül fenmaradt még a *vadon* szó Faustus Byzantinus IV. századi örmény irónál, sivatag = *Steppe* értelemben. A vadon szó ez értelemben maig is megvan.

263. laphoz. Ha a hún telepeknek Atila halála után az Álpoktól a Duna torkolatáig annyi nyomát mutatja fel a történetírás: miért volna hihetlen, hogy a húnok egy töredéke magát Erdély keleti bércei közzé, ezen természet által annyira megerősített helyezetbe vonta, s ott magát századokon át fen bírta tartani.

270. laphoz. Tudván azt, hogy a hún, valamint a magyar s általában a lovag nomád népek, mennyire ragaszkodnak lovaikhoz: azon állítás, hogy *lovaik nélkül* tértek volna viszsza a húnok *Sardica* alól a Dunához, nagyon feltünő, és csak azon esetben volna elfogadható, ha egykorú hiteles tanubizonyság által világosan említtetnék. A magyarok, kik erkölcseikben szokásaikban a húnokkal oly igen egyeztek, midőn 900-ban Itáliát dúlván Verona körül *Berengár* számosabb seregétől nyomatva végveszélyben forgottak, kétségbe esésök legnagyobb fokán, hogy szabadon távozhassanak, elleneiknek minden vagyonukat, fegyvereiket, foglyaikat, sőt még lovaikat is átadni igyekeztek. „Singulis tamen, quibuscum remeare possent, tetentis. *Liutprandi Historia. Lib. II. Cap. 5.*

A MUZEUM TÁRCÁJA.

IRODALMI NAPLÓ.

— Szépirodalom. — *Szépirodalmi Dolgozatok Szombathy Ignáctól.* Székesfej. 1858. özv. Szammer Pálné bet. 16r. VI és 122. l. füzve. 30 pkr.

Dalsongora. Írta *Lisznyai Kálmán.* Pest, kiadja Heckenast 1858. 16r. 318 l.

Költemények. Írta *Vajda János.* Második bővített kiadás. Pest, kiadja Heckenast. 1858. 16r. VIII és 224 l.

Virágok a román (oláh) népköltészet mezejéről. Ismerteti és kiadja *Ács Károly.* Első füzet. Pest, Lauffer és Stolp bizománya. 1858. V és 112 l. füsve 24 pkr. v. 40 új kr.

Viadár, magyar tündérrege *Bulcsu Károlytól.* Pest, Emich nyomd. 1858. 32. 66 l. füsve 6 pkr.

Elbeszélések. Írta *b. Eötvös József.* Pest, kiadja Heckenast 1859. 8r. 202 l.

Bethlen Miklós, regényes életrajz egy kötetb. Írta *P. Szathmáry Károly.* Pest, 1858. Müller nyomd. 12r. 220 l.

„*A kék macskához*“. Goldbach et comp. füszerkereskedése. Regény *Beöthy Lászlótól.* Két kötet. Pest, Müller Gyula sajátja. 1858. 12r. együtt 342 l.

A két királyné. Szenttörténeti beszély. Írta *Boross Mihály.* Pest, Emich nyomd. 1858. 16r. 64 l. 10 kr.

Ujabb Külföldi Regénytár. Szerkeszti *Horváth Döme.* 1. 2. 3. kötet: *A Notre-Dame* Egyház Párisban. Regény, *Hugo Victor* után fordítá *Szalkay Gergely.* 3 köt. Kecskemét, kiadó-tulajd. Szilády K. nyomt. 1858. 180, 210 és 174 l. 2 fr. 24 kr. p. v. 2 fr. 52 újp.

Ó Virgo, vagy e század tükre. Mulattató színmű három felv. Az életből. Írta *Magyar Ferenc.* Pest, 1858. Müller nyomd. N8r. 31 l.

— Oktatás. Ifjusági iratok. *Népiskolai Tanterv* a Tiszán-inneni helv. hitv. egyházkerületben. Készítette *Árvai Józsefj*, képezdei igazg. tanár. (Az egyházkerületi népiskolai választmány megbizásából). S. Patak, a főisk. bet. 1858. N8. 111. l.

Egyetemes és Elemi Oktatástan (tanmódszer, methodica). Mindkét hitv. ev. theol. semináriumok s főleg praeparandiák számára. Harmadik, újra dolgozott, kiadás. Írta *Warga János.* Pest, Pfeifer Ferd sajátja 1858. N8r. 123 l.

A Magyar Ifjuság Könyvtára. Második kötet: *Újabb Utazások és Kalandok.* Öt szinezett képpel. Írta *Hunfalvy János.* Pest, 1859. kiadja Lauffer és Stolp. 8r. 191 l.

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

VIII. ÉV. DECEMBER, 1858. XII. FÜZ.

TÖRÖK-SZENT-MIKLÓS TÖRTÉNETI TEKINTETBEN

BALÁSSY FERENCTŐL.

I. Hazánk egyes városai, vagy helyeinek nevezetesebb történelmi viszontagságai és válságai, s azoknak írott emlékei vagy töredékei is a hazai történelem kiegészítéséhez tartoznak, s a történetirónak több adatot és kiegészítő pótlékot nyújtanak; habár talán azon városok vagy helyek hazánk történetében kitünő szerepet nem játszottak, vagy azoknak történeti emlékei ma már nagy jelentőséggel s érdekkel nem birnak is. Ugyanazért nem tartom a hazai történetirodolomra nézve egészen érdektelennek Török-Szent-Miklós városának történetét nyomozni, s annak egynehány részletét vagy töredékét itten közölni.

Török-Sz.-Miklós, mely külső Szolnok megyében, a szolnok-debreceni országútban s illetőleg vasútvonalban a Tiszától keletre mintegy órai távulságra fekszik, régenten *Bala-Sz.-Miklósnak* neveztetett, a régi irott emlékek és okleveleken is e néven említtetik. E nevet kapta az éjszakra mintegy három negyed órai távulságra a Tisza mellett eső *Balától,*

mely hajdan némelyek szerint falu, mások szerint város volt, jelenleg puszta, egykor a Malonyai család, most a kincstár birtoka. Istvánfi Miklós e városnak *Bala* nevezetét a Bala folyótól származtatja, így írván ide vonatkozólag: „...*Castellum Sancti Nicolai*, Turcarum praesidio custoditum, *quod a Bala amne nomen habet* [1]). Bethlen Farkas is így ír: „...*Castellum Sancti Nicolai* dictum, quod *a Bala amne* habet [2]). Kétség kivül Bethlen is azt akarja itt mondani, hogy e város Bala folyótól vette a *Bala* nevezetet; csakhogy az előadás szövegéből a „*nomen*" szó kimaradt, amit én nyomdahibának tulajdonítok, s az idézett helyet helyesebben így olvasom: quod a Bala amne *nomen* habet," mert másképen nincs annak helyes értelme. De itt *Bala* nevü folyó nem létezett, hacsak a Tiszának *Morotva* nevü kiszakadása, mely Balához közel esik, s melyből a Sz. Miklós alatt elnyúló *Tinoka* nevü ér is eredt, egykor szinte *Balának* nem neveztetett. De ha állana is e föltevény, alig szenved kétséget, hogy vaiamint a Tiszának említett. De ha állana is e föltevény, alig szenved kétséget, hogy valamint a Tiszának említett kiszakadása, vagy ere, úgy Sz. Miklós is a *Bala* falutól, vagy várostól vette a *Bala* nevezetet, annál is inkább mert Bala iróink által, mint igen régi hely, említtetik. Különösen Jerney János azt írja, hogy Bala, mely most puszta, 1261-ben mint helység létezett [3]) [4]). Oláh Miklós 1536-ban már mint mezővárost említi Balát, amint ezt alább látandjuk. E szerint tehát Sz. Miklós a *Bala* nevezetet vette a szomszédságában eső *Bala* falu vagy várostól. A *Török* nevet pedig később kapta a *törö-*

---

[1]) Historia Regni Hung. lib. XXIV. Coloniae Agrippinae 1724. 322. l.

[2]) Historia de rebus Transsylv. editio secunda. Cibinii 1782. II. köt. 188. l.

[3]) Magyar Nyelvkincsek Árpádék korszakából. Pest. 1854. 9. l.

[4]) Jerney ugyan e helyet mint Heves megyében létezőt említi; holott valamint Sz.-Miklós, úgy a nevezett puszta is külső Szolnok megyében fekszik; de itt meg kell jegyezni, hogy külső Szolnok megye Hevessel egyesítve lévén, Jerney Szolnok megyét Hevessel egészen azonosítja, és több oly helyeket említ Hevesben, melyek Szolnok megyében fekszenek.

köktől, kik azt 1552-dik óta több ízben húzamosan bírták, és lakták. Az 1831-diki egyház-látogatásról (visitatio canonica) szóló, s a török sz. miklósi egyház levéltárában lévő okmány a többi között ide vonatkozólag ezt mondja: „Parochia haec (t. i. török-sz.-miklósiensis) Anno 1740. erecta est. Locus Bala-Szent-Miklós ab eo, quo in manus *Turcarum* circa Annum 1552. devenerat, *Török-Szent-Miklós nuncupatus.*"

Török, vagy régi néven, *Bala-Szent-Miklós* igen régi mezőváros, már 1330—1333-ban említtetik a pápai tized lajstromában (in Regestro decimarum papalium) mint már akkor létezett hely [1]). Az egri érseki megye névkönyve szerint itt már 1332-ben parochia, vagyis egyház-község létezett [2]). Oláh Miklós 1536-ban leírván Magyarország s a magyar korona melléktartományainak nevezetesebb városait és helyeit, mint említésre méltó helyeket említi nem csak *Sz.-Miklóst*, hanem *Balát* és *Varsányt* is, mely most puszta, Sz.-Miklóstól délre mintegy harmadfél órai távulságra esik. Ugyanis így ír ide vonatkozólag: „Hinc (t. i. Debrecen és Nádudvar felől) versus meridiem in rippa orientali Tibisci: *Bala*, *Sanctus Nicolaus*, *Warsán* etc." [3]). Itt ugyan nem mondja Oláh hogy városok voltak-e ezen helyek? de miután ő itt többnyire városokról, vagy megerősített és nevezetesebb helyekről beszél, nem szenved kétséget hogy itt is városokat értett. Egyébiránt hogy az említett helyek csakugyan városok, t. i. mezővárosok, voltak, azt több adatok is igazolják. Különösen egy 1559-diki oklevél Sz.-Miklóst, mint mezővárost oppidumot, említi, amint ezt alább látandjuk. Varsányról pedig Fényes Elek is azt írja, hogy az hajdan nevezetes mezőváros volt [4]).

II. Azonban Sz. Miklós kinyomozható története és történeti jelentősége leginkább csak 1552-dik óta kezdődik, midőn a törökök a szolnoki várat nagyobb részint a spanyolok- és németekből álló őrség hűtelensége és gyalázatos megszökése folytán hatalmokba kerítvén, annak vidékét, különö-

[1]) Religio 1856. II. félévi folyam. 1-ső sz. 6. l.

[2]) Schematismus Cleri Archi-Dioecesis Agriensis. Agriae 1858. 98. l.

[3]) Hungaria, et Atila. lib. I. Vindobonae 1763. 72. l.

[4]) Magyarország geographiai szótára. Pest 1851. IV. köt. 274. l.

sen Sz.Miklóst is elfoglalták és megszállották. A már említett 1831-diki egyházi okmány (visitatio canonica) Istvánfinak a szolnoki vár történetét s 1552-diki elestét tárgyaló előadására hivatkozván, azzal Sz.-Miklósnak e korbéli történetét s az itteni vár keletkeztét is kapcsolatba hozza, és rövideden megemlíti. Azt mondja t. i. hogy midőn Akmed, vagy Amhád, és Ali pasák egymással tanácskozván, és több okok által indíttatván elhatározták volna, hogy az ország szivében fekvő s annak védelmére még fönlévő szolnoki és egri várat megtámadják, és ha a szerencse terveiknek kedvezend elfoglalják, s a szerencsétlen népet egészen kiirtsák: Ali herélt pasa mintegy 20,000-nyi sereggel Szolnoknak általellenébe, Sz.-Miklós alá, s annak tágas terére huzódván, ottan megállapodott s táborozott, és a város mellett sáncot ásatván, várat állított (vagy helyesebben, földvárat hányatott), mely (helyesebben, melynek nyoma) a templom és paplak telkein ma is látszik; hogy onnét addig is, míg Akmed serege megérkeznék, Nyári Lőrinc ellen, aki a szolnoki várba az erényei és jeles hadi tetteivel tündöklő Horvátinovics Bertalan helyébe Ferdinánd kegyénél fogva parancsnoknak tétetett, működnék: t. i. a várat bezárná, annak közlekedését elvágná, a gabona s élelmi szerek bevitelét megakadályozná, s a bezárt őrséget rettegésbe hozná és tartaná.

Ezen okmány így szól: „Locus Bala-Szent-Miklós ab eo, quo in manus Turcarum circa Annum 1552. devenerat, Török-Szent-Miklós nuncupatus; dum referente Nicolao Istvánffy Lib. Hist. XVIII. Achomates ad loca Praefecturae suae Budensi propinquiora, ex quibus Ditiones Turcicae continue infestarentur, capienda collatis cum Ali eunucho Solilimanni consiliis, multis argumentis inducerentur; Szolnocum, munitionem in medullis et visceribus Regni jussu Ferdinandi exstructam, rebusque necessariis ad multum temporis provisam, ac Agriam, quae duo reliqua munimenta ad Regni tutelam restabant, expugnare, et si fortuna ferat, quae tantopere favere visa est, nomen illius infelicis populi prorsus delere decreverunt: igitur Eunuchus cum copiis, quarum nonnulli viginti millium fuisse prodidere, e regione Szolnoci, *loco Bala Szent Miklós, ejusque terreno campo*

spatiosissimo consedit, terra aggesta, fossaque sibi praesidium, quod hodie in fundis Ecclesiae et Parochiae discernitur, construxit, ut interea, dum Achomates ad locum certum, ad quem utrumque suum exercitum convenire statuerant, adventaret, exinde contra Laurentium Nyarium, qui Bartholomaeo Horvatinovicsio virtute ac claris facinoribus, potissimum muraniensi editis (helyesebben Istvánfi szerint: virtute, et claris facinoribus aliquot retro bellis et muraniensi potissimum editis) praefulgenti [1]) gratia Ferdinandi suffectus fuerat, terrorem inclusis ostentaret, frumentarias invectiones impediret, neminemque in arcem ingredi aut exire pateretur."

Ezen okmány ugyan, mely itt a városnak 1552-diki történetét érinti, csak 1831-ben költ; minthogy azonban e részben Istvánfira hivatkozik, és hihetőleg még más, Istvánffi által nem említett, de ezen egyház-látogatás alkalmával tudomásra jött történelmi adaton is alapszik: annak ide vágó előadása figyelemre és hitelre méltónak tartathatik, annál is inkább; mert az hivatalos eljárásról szóló jegyzőkönyv lévén, annak természete és hitele hozza magával, hogy abban csakis megállható és hitelt érdemlő dolgok vagy tárgyak említtessenek vagy érintessenek meg.

Istvánfi ugyan a szolnoki vár bevételére vonatkozó előadásában, melyre a felhozott okmány hivatkozik, nem említi világosan hogy a törökök ekkor Sz. Miklóst is elfoglalták és megszállották volna, de annyit mond, hogy Akmed pasa táborát a Szolnok körüli nagy térségeken mindenfelé messzire elhelyeztette, vagy kiterjesztette „... adventante Achomate, ac castra in *patentibus campis longe lateque* collocante etc" [2]). Ahonnét igen alaposan állíthatni, hogy a törökök ezen alkalommal a Szolnoktól harmadfél órai távulságra eső Sz. Miklóst is megszállván, ottan is hadi állomást foglaltak, és sáncot ásatván, földvárat hányattak, annál is inkább, mert Szolnok abban az időben igen jelentékeny erősség lévén, a törökök nem igen gondolhatták, hogy az őrség oly gyáván

---

[1]) Az okmány szövegében hibásan áll „*praefulserat.*"

[2]) Historia Regni Hung. lib. XVIII. Coloniae Agrippinae 1724. 207. l.

fogja magát viselni, és ők a várat oly hamar és könnyen be fogják venni, amint ez kitetszik Istvánfi előadásából is, ki a többi között ide vonatkozólag így ír: „Hisce copiis et viribus Solnocum obsidere coepit (t. i. Eunuchus): sic tamen, *ut ejus capiendae spem nullam habere videretur.*“ Alább ismét: „Octavus jam praeteriverat dies, ex quo Eunuchus obsidioni initium fecerat, nec quidquam tamen egerat, *quod locus tam natura quam arte esset munitissimus; ita, ut nisi praefectum ac praesidiarios imbelles et pavidos nactus esset, etiam Achomatis et totius exercitus vim viresque sustinere ac propulsare potuisse censeretur* *). S e szerint a törököknek is kellett magokról eleve gondoskodniok, a szomszéd helyeken védelmi állomásokat foglalniok, s erősségi pontokat állítaniok, melyekbe az ostrom nem sikerülése vagy visszaveretése esetében vonulhassanak, és ha a szükség kívánandja, húzamosabban tanyázhassanak, s melyek a netaláni megtámadtatás esetében nekik némi erősség és védelem gyanánt szolgáljanak. Erre pedig igen alkalmas hely volt a szomszédságban eső Sz.-Miklós, mely a Tiszának *Tinoka* nevű kiszakadása vagy ere martján feküdvén, ezen ér pedig akkor hihetőleg a Tiszának jelentékenyebb folyó ága lévén, egyfelől ezen víz által is erősen fedezve és védelmezve volt. Valamint azt is meg lehet jegyezni, hogy Sz.-Miklós a Várad és Debrecen vidékéről Szolnok felé vezető vonalban feküdvén, s a Szolnokot e vidékkel összekötő passushoz vagy tiszai átjáráshoz közel esvén, ha a törökök Szolnokot bekerítették, amint ezt Istvánfi is állítja: Sz.-Miklóst is el kellett nekik foglalniok, s itt jelentékeny csapat-őrséget tartaniok már csak azért is, hogy Szolnoknak az említett vidékkeli közlekedését elvágják s netalán az említett vidék felől jövő segítséget feltartóztathassák.

De hogy Sz.-Miklóson a török akár Szolnok ostroma alkalmával, akár annak bevétele után nem sokára magának várat vagy legalább erősségi pontot állított, és 1559-ben már itt vár volt, azt bizonyítja azon 1559-dik karácsonhava 6-dikán kelt ok- vagy adománylevél, melyet gróf Zay Károly úr

*) U. o.

Holdmező-Vásárhely történelmi ismertetésének pótlására ezen folyóirat múlt évi IX. füzetében közlött. Ugyanis ezen adománylevél szerint Ferdinánd király 1559-ben a többi között Bala-Sz.-Miklós *várának* és *városának* felét a szent-tamási, nagy és kis pói, tenyői, és ácsi birtokkal vagy birtokrészekkel együtt Zay Ferencnek, Listhy Jánosnak és Vicmándi Mátyásnak adományozta. Az adománylevélnek ide vágó helye így szól: „... Totalem denique medietatem *Castelli* Balla-Szent-Miklós, ac *Oppidi* similiter Balla-Szent-Miklós, nec non Portiones Possessorias in Possessionibus *Sz. Thamas*, *Nagy Póó*, et *Kis Póó* habitas ac totales Possessiones *Thenyü* et *Alchi* cum vado: Universas insuper Pertinentias ad eandem medietatem *Castelli Balla-Szent-Miklós* de Jure, et ab antiquo spectantes, et pertinere debentes in *Zolnok exteriori*... existentes habitas etc“ [1]). Íme ezen adománylevél 1559-ben, s így a szolnoki várnak a törökök hatalmába esése után kilenc év múlva Bala-Szent-Miklóst nem csak városnak, *oppidumnak*, hanem egyszersmind *castellumnak* is nevezi, a mi várat, vagy legalább kisebbszerű erősséget, vagy erősségi helyet jelent, világos bizonyságául annak, hogy a törökök az említett időben Sz.-Miklóst elfoglalván és megszállván, ott sáncot ásattak, és várat vagy erősséget állíttottak, és hogy ott már 1559-ben jelentékeny vár vagy *castellum* állott, melynek fele az említett honfiaknak adományoztatott [2]). De legnyomatékosabb bizonyitékúl szolgál ez érdemben Ortel Jeromosnak 1595-dik évről szóló, a sz.-miklósi várra vonatkozó, s alább felhozandó, előadása, ahol a többi között azt mondja, hogy a törökök

---

[1]) Új Magyar Muzeum. 1857 : II. 423. l.

[2]) Itt talán azon kérdés merülhetne föl : hogy hogyan adományoztathatott Ferdinánd által Bala-Sz.-Miklós várának fele az említett honfiaknak, ha ezen vár a törökök által állíttatott, s a törökök birtokában volt? E kérdésre megfelelnek régibb törvényeink. Ugyanis hogy adományoztathattak, és valóban adományoztattak érdemes honfiaknak oly várak és jószágok is, melyek tettleg az ellenség, és különösen a török birtokában vagy hatalma alatt állottak, azt mutatják régi törvényeink, különösen az 1563 : 45-dik t. cikk, mely így szól : „*Cum in ditionibus Turcarum*, et adversae factionis, tempore statutionis Testimonia Fidedignitatum tuto non possint procedere etc.“.

1595-ben látván, hogy e várat az ellenök nagy erővel jövő Miksa főhercog ellen meg nem tarthatandják, azt felgyújtván oda hagyták, *minekutána negyvenkét évig bírták volna.* Már ha a törökök Sz.-Miklóst 1595-ben 42 év óta birták : akkor annak 1552 – 1553-ban kellett a törökök kezébe kerülnie, s az ottani várnak ez időtájban keletkeznie. — Ezek valamint egyfelől indokolják s igazolják az 1831-diki egyház-látogatásról szóló oklevélnek vagy jegyzőkönyvnek felhozott előadását, és mutatják hogy a törökök a szolnoki vár ostroma alkalmával Sz. Miklóst csakugyan elfoglalták és megszállották, s ott sáncot ásattak s erősséget vagy földvárat hányattak : úgy másfelől egyszersmind a szolnoki vár elestének és e vidék ezen korbéli történetének részleteit is pótolják és világosítják.

III. Sz. Miklós honunk történetében leginkább 1570-ben lett nevezetessé Karácson Györgynek esztelen kisérletéről, vagyis az ő felhivására és vezérlete alatt a törökök ellen keletkezett s indúlt pórhadnak szerencsétlen megveretéséről. T. i. ezen időtájban valamint rendkivüli testi ereje, úgy szigorú élete s erkölcse, nagy szenteskedése, jeles szónoki tehetsége vagy folyékony beszéde által feltűnt Karácson György, ki közönségesen csak *fekete embernek* hivatott, s némelyek szerint Pest megyéből, mások szerint pedig Nagybánya vidékéről alacson sorsu szülőktől származott. Ez azt képzelte és hirdette magáról, hogy ő istentől a török megrontására és Magyarországnak a török járom alóli felszabadítására küldetett; ki is szavainak rendkivüli testi ereje *), kiváló szenteskedése és elragadó beszéde által hitelt szerezvén, és Debrecen környékén tábort ütvén, az együgyű népből és földmíve-

*) Oly nagy testi erővel bírt, hogy a legerősebb patkót csupán kezével darabokra tördelte, s a legvastagabb ekevasat nyillal keresztül szúrta, amit az együgyű nép egy felsőbb erő munkálkodásának s isteni hatalom nyilatkozatának tulajdonított. Ide vonatkozólag így ir Istvánfi: „Sed et ipse (t. i. Carachondius) uti erat robustus, et lacertosus, soleam equi ferream in diversum distrahebat, vomeremque novum, et satis crassum sagitta perforabat, quae simplex et stolida plebs non suis viribus, sed instinctu numinis, auxilioque fieri putabat." XXIV. könyv említett kiadás 822. l.

lökből több ezereket maga részére hódított és zászlaja alá gyüjtött, kiket fegyverben, hadi fenyitékben, főleg pedig imádságban, keresztyén jámborságban gyakorlott, az imádkozásra, melyet napjában háromszor kellett térden állva végezni, jelt dobszóval adatott, és jaj volt annak, aki káromkodott vagy egyéb illetlen szavakat mondott. Minthogy azonban a nemesek és elökelő hazafiak által, kiknél a Dózsaféle pórhad gyászos története még eleven emlékezetben volt, nem pártoltatott, és nála valamint a hadvezéri képesség s ügyesség, úgy a sereg fölszerelésére s ellátására megkivántató pénz és élelem hiányzott: a rend és fegyelem táborában nem sokáig tartott, s a legénység zúgolódni és békétlenkedni kezdett; amiért is hogy küldetésének valami jelét adja, késztetve volt valamit kezdeni, s erre legalkalmatosabbnak látszott a törökök birtokában lévő s legközelebb eső balaszent-miklósi vár bevételét megkisírteni: aminek végrehajtására seregéből kiválasztott 600 legényt, kik legbátrabbak valának s e bajnoki tettre ajánlkozának, kikkel elhitette: hogy közeledésökre a vár falai össze fognak omlani, az égből jövő tüz az erősséget és őrséget meg fogja emészteni; de öket semmi veszély sem fogja érni, s a várat isten különös segitségével minden veszteség nélkül be fogják venni. Azonban a sz. miklósi várban lévő törökök mindezekről értesülvén, eleve a védelemre készültek s a Karácson vitézeinek cselt vetettek: midőn t. i. ezek a várhoz közelednének s azt megtámadni készülnének; amazok a vár mellett, és sáncaiban szalma- és nádcsomókat gyújtatván, nagy füstöt és tüzet élesztettek; amit a Karácson vitézei vezérök jövendölése teljesedésére magyarázván, még jobban neki bátorodtak, s a várra rohantak; de a törökök által rejtett helyekről kemény ágyutüzeléssel fogadtatván, visszaverettek, és többen közölök elestek vagy megsebesíttettek; és midőn ekképpen rászedetvén, szomorúan a táborba vezérökhöz visszatérni készülnének, a szolnoki bégnek a vár védelmére megérkezett katonái által hirtelen bekeríttetének, és több órai kemény harc után legyőzetvén, nagyobb részint levágatának, s a harctéren maradának.

Karácson Györgynek ezen kisérletét s a sz.-miklósi

törökök ellen indúlt csapatjának megveretését Istvánfi ekképen írja le: „Ut autem Niger*) specimen aliquot virtutis sanctitatisque suae ederet, suos cohortatus, ut ad castellum Sancti Nicolai Turcarum praesidio custoditum, quod a Bala amne nomen habet, proficiscerentur: et cum primum proxime castellum accederent, futurum, ut ejus moenia vel ad instar antiquae Hierichuntis ab prisco Josua dirutae, ultro prosternerentur, vel delapso coelitus igne cum omnibus Turcis conflagrarent, nemine ex suis amisso, sed nec laeso quidem. Igitur sexcenti e numero suorum promptissimi nomina sua sponte dant, qui id experiri in animo habeant. Turcae eorum adventu ab exploratoribus, quos in castris ex tributariorum agricolarum numero habebant, cognito, ubi eos haud procul abesse conspiciunt, stramina, et arundinum strues, ac purgamenta, quae de industria circa castellum congesserant, igne injecto succenderunt. Ad illum ignem Nigriani e coelo demissum, juxtą deliri et fanatici ducis vaticinium esse existimantes, sese mutuo cohortari et accendere, vociferantesque ad castellum manu capiendum citato gradu temere procurrere. Tum vero propius vallum illati, castellum integrum illaesumque vident, nec tamen retrocedendum arbitrati, impetu nequaquam intermisso illud aggrediuntur. Sed Turcae tormenta majora minoraque, quae antea ad id summa arte disposuerant, ita in subeuntes displodenda curarunt, ut complures ex procurrentium agmine sternerentur, aut illatis vulneribus debilitarentur."

„Ubi rem minus ex Nigri vaticinio successisse viderunt, cogitabundi et tristes, quemadmodum deceptis in re quapiam accidere solet, retro unde venerant, in castra redire coeperunt. Sed quum in Sasvarem Mahmuti Solnocensis praefecti alumnum legatumque incidissent, qui audito tormentorum ad Sanctum Nicolaum fragore et strepitu cum DC. equitibus et aliquot peditum centuriis accurrerat, quos quadrigis levioribus celeritatis causa imposuerat, nec patentibus in campis ullus effugiendi locus esset, proelium acre et diuturnum cum

*) Itt értetik Karácsen G., ki, mint fölebb érintém, közönségesen fekete embernek, homo niger, neveztetett.

eo, et Turcis inierunt, ita ut duabus et amplius horis sine intermissione pugnaretur, ac plurimi utrinque occumberent. Sed quum Turcae numero et viribus superiores in eos et pauciores et multo itineris pugnaeque labore fessos, sudore madentes, acriorem impetum fecissent, circumventi hinc ab equitum alis, illinc vero sclopetariorum cohortibus, et in orbem pugnare coacti ad extremum victi, terga dedere: amissaque amplius dimidia suorum parte, ad Nigrum in castra redierunt" *).

Ezen eseménynek, melynek Sz. Miklós vala színhelye, bővebb felvilágosítása végett szükségesnek tartom itt eltérőleg megjegyezni: hogy több iróink valamint Karácson Györgyöt többféleképen festik és jellemzik: úgy ezen sz.-miklósi csatát is több körülmények- és részletekkel írják le s adják elő. Forgács Ferenc váradi püspök s egykoru iró, és Bethlen Farkas azzal gyanusítja és vádolja Karácsont, hogy ő, minekutána a nemesség hozzá nem csatlakozott, s ennek csatlakozása és közremunkálása nélkül pedig sikert nem igen várhatott: titkon a törökhöz szövetkezett, s annak követei által bizonyos jutalom kikötése mellett igéretet tett: miszerint seregét kezére fogja játszani, s ennek folytán azért nem vezette vagy küldötte egész seregét a szent-miklósi vár ellen, nehogy a nagy sokaság ezen titkos egyeség ellenére a törököket megverje s a várat bevegye. De Istvánfi e részről Karácsont nem gyanusítja, s nem írja hogy ő a törökökkel titkos követség által közlekedett volna; sőt ellenkezőleg azt mondja, hogy a törökök Karácson csapatjának jöveteléről tulajdon kémeik által tudósíttattak, kiket magoknak a sz.-miklósi parasztok közől tartottak. Turcae eorum adventu ab exploratoribus, quos in castris ex tributariorum agricolarum numero habebant, cognito." Fessler is védelmezi vagy legalább mentegeti Karácsont Bethlen Farkas vádja ellen. Nem tagadhatni ugyan, hogy Karácson ábrándozó vagy rajongó volt, és rajongó agyában fogamzott terveinek kivitelére képességgel nem bírt; lehet, és kell is ily vakmerő eljárásért kárhoztatni; de ily nagy gonoszságot még

*) XXIV. könyv. említett kiadás 322. és 323. l.

sem lehet rá fogni. Némelyek az ő mentségére azt mondják, hogy azért küldött a sz.-miklósi vár bevételének megkisértésére csak 600 főből álló csapatot, mert részint e vár nem volt erős őrséggel ellátva, s azt ennyi erővel is bevehetni gondolta; részint pedig ez által is mutatni akarta, hogy ő nem annyira a maga erejében, mint inkább az isteni gondviselésben bízik, vagy bízni látszik. — Istvánfi a Karácson egész seregét vagy követőit 5000-re, Forgács ellenben 10,000-re teszi, kik Bethlen Farkas szerint csak együgyű népből és földmívelőkből állottak; de Forgács szerint köztök nemesek és régi katonák is voltak. — Bethlen Farkas szerint a török ezen ellene keletkező és készülő pórhadat vagy mozgalmat kevésbe vette s megvetette; Forgács szerint ellenben azt igen komoly és veszélyes dolognak tartotta, s azért Gyuláról, Temesvárról, és más végvárakból seregének nagy részét Sz. Miklós alá vonta. Sőt ugyancsak Forgács szerint a dolgot Ferdinánd és János Zsigmond párthivei is komolynak tartották, annak kimenetelét kiváncsian várták, és csak midőn látták, hogy annyi embert hasztalan elvesztett, kárhoztatták Karácsonnak vakmerő eljárását, s hasztalanságát: minek következtében aztán hitelét veszteni kezdvén, Debrecen városától serege részére az élelem megtagadtatott; midőn e végett erőszakhoz akarna nyúlni, az ellene támadt debreceni polgároktól megfogatván, kivégeztetett, és serege Bátori Miklós által szétüzetett. Abban azonban mindnyájan megegyeznek, hogy a sz.-miklósi vár ellen küldött vitézei, ámbár csúfosan rászedettek, és a számra s erőre őket sokkal felülhaladó törökök által bekeríttettek, mindamellett erősen küzdöttek, és csak több óráig tartó heves harc után győzettek le. Még csak azt jegyzem meg, hogy Istvánfi ez eseményt 1572-dik évre teszi, a többi irók pedig 1570-ben történtnek írják, és hogy Forgács ezen ábrándozót nem Karácson Györgynek, hanem Szécs Lászlónak nevezi *).

*) Ezeket bővebben olvashatni Forgács Ferencnél: „*Commentarii Rer. Hung. sui temporis* ed. Alex. Horányi. Posonii 1788. 616, 617, 618, 619. l. Istvánfinál az eml. helyen. Bethlen Farkasnál: *Historia de Reb. Transsylv.* Cibinii 1782. II. köt. 179—193. l. Fesslernél: *Die Geschichten der Ungern.* Leipzig 1849. VII. köt. 107—111. l.

IV. A leírt esemény után a törökök Sz. Miklóst 1595-ig békében birták; de ekkor látván hogy Miksa főherceg ellenök nagy erővel jön, és ők kevesen lévén a várat meg nem tarthatandják, azt felgyújtották s elhagyták: a mieink aztán azon aggodalomból, vagy elővigyázatból, nehogy a törökök azt ismét elfoglalják, földig lerontották, sáncait behúzták nagy magos tornyát, mely a vár közepén állott, aláásták s földig lerombolták, s magát a várost is felgyújtották.

Sz. Miklós ezen esetét vagy veszedelmét ekképen írja le Ortel Jeromos: „(Anno 1595. Octob.) Und obwol hiezwischen Ih. Königl. Würde Maximilian dieser Zeit auch ein ziemlich feines Volck in Ober-Ungarn beysammen hatte; kunte er doch, wegen allerhand eingefallenen Mängel, und Verhindernissen, auch dass er sich zu schwach am Volck befande, nichts Fruchtbarlichs autzrichten. Dieweil ihme aber frisches Volck auss Unter-Ungern, so wol auch 7000 Mann vom Siebenbürger, und Wardein auss, zu hülff zugeschickt wurden, sind Ihre Königl. Würde mit dem gantzen Lager auffgebrochen, und den 17. Octobris bey Cheghe über den Fluss Tibisco, oder Theyssa genannt, allda es eine Schiffbrücken, mit dem gantzen Hauffen gesetzet, *und dem Türckischen Castell S. Nicolaus stracks zugezogen, alss sie aber auff 7 Meil Wegs hinzu gelangt, und die Türcken im Castell solches vernommen, haben sie sich einen ziemlichen weiten Weg herauss begeben, und umbgesehen, wo doch der Cyristen Intent hin wäre: Wie sie aber den Ernst gesehen, und vermerckt, dass es ihnen gelten würde, sind sie alssbald wieder zurück gewichen, und solche Vestung (ungeachtet, dass sie mit Proviant, und Munition genugsam versehen gewesen) alssbald selbst in Brand gesteckt, und darvon gezogen. Ihre Königl. Würde aber seynd einen Weg, wie den andern fortgezogen, und gemeldtes Castell, welches in einem schönen Grund gelegen, auch mit zweyen tieffen Gräben, und einem doppelten aussgeschittenen Zaun umbfangen, und bey 42 Jahren in der Türcken Hände gewesen (daher sie es auch nicht gern verlassen) gantz, und gar zerschleiffen, die Gräben aussfüllen, den grossen runden Thurn, so in mitten dieses Castells gestanden, untergraben, und zu Boden werffen lassen, auss Beysorg, dass sich die Türcken bald wiederumb darumb annch-*

men möchten, wie dann auch das Dorff darbey von den Unsern folgend in Brand gesteckt, und verbrannt worden, sonsten haben sie ausserhalb des Castells viel Heu, Geträid, und Futter gefunden, und über 8 Feld-Stücklein, und etliche Doppelhacken mitbekommen“ [1]).

Sz. Miklós ezen esetét megemlíti Istvánfi is azon különbséggel, hogy azt a következő évben, t. i. 1596-ban történtnek írja. Ugyanis Miksa főhercegnek ezen évben a törökök ellen kezdett és folytatott hadjáratát előadván, a többi között így ir: „... Castra Strigonio promota Agriam versus ducit (t. i. Maximilianus Archidux), et ut hostes ingenio semper excubante paratoque iter suum observantes falleret, Hathuaniensi via procedit, mox ea declinata ad Saionem flumen in laevum divertit, ac deinde Tibiscum trajicere, et Solnoco vim adhibere deliberavit. Quo quum tertiis a Saione castris pervenisset, et hostes, quid in animo haberet, facili conjectura essent assequuti, eum nimirum Solnoco tormenta, et exercitum admovere velle, sese ad defensionem impigre pararunt: *ii tamen, qui in castellis* Sarvasso, *et S. Nicolai, quod a Bala amne nomen habet, praesidio impositi agitabant, quod pauci numero essent, et locis ad resistendum infirmis minus fiderent, igne tectis injecto, partim Giulam, partim vero Solnocum sese receperunt*“ [2]).

Ortelnek felhozott előadásából a sz. miklósi várnak nem csak 1595-diki pusztulását, hanem e pusztulás előtti állapotát is bővebben megismerhetni; ugyanis a többi között azt mondja:

a) hogy e vár szép helyen feküdt: „*in einem schönen Grund gelegen*“ és hogy a töröknek kedves helyök volt, s nem örömest hagyták oda. „*Sie* (t. i. die Türken) *es auch nicht gern verlassen.*“

b) Hogy e vár két mély sánccal és megnyesett sövénnyel volt bekerítve: „*mit zweyen tieffen Gräben, und einem doppelten aussgeschittenen Zaun umbfangen.*“

---

[1]) Ortelius Redivivus, et Continuatns, oder der Ungarischen Kriegs Empörungen Historische Beschreibung. Frankfurt 1665. I. rész 184. l.

[2]) Eml. hely. XXX. könyv. eml. kiadás 417. l.

c) Hogy e vár közepén egy nagy magos vagy egyenes torony állott: *so* (t. i. der grosse runde Thurm) *in mitten dieses Castells gestanden.*"

d) Hogy itt a miénk a váron kivül még sok szénát, gabonát, élelmet, több tábori ágyukat, s egyéb ezközöket találtak: „*Sonsten haben sie* (t. i. die Unsern) *ausserhalb des Castells viel Heu, Getraide, und Futter gefunden, und über 8 Feld-Stücklein, und etliche Doppelhacken mitbekommen.*" Ahonnét kitetszik, hogy e vár nem volt egészen jelentéktelen hely.

e) Hogy e vár abban az időben, t. i. 1595-ben már 42 év óta volt a törökök kezében: „*Und bei 42 Jahren in der Türcken Hände gewesen.*" Ami igazolja azon fölebb tárgyalt állítást, miszerint a törökök ezen helyet a szolnoki vár ostroma alkalmával 1552-ben foglalták el, és szállották meg.

V. E pusztulás után a város ugyan felépült, de a vár romjaiban maradt egész 1657-dikig, midőn a törökök e várost ismét elfoglalták és megszállották, s a várat romjaiból újra fölépitették és megerősitették. — A város- és várnak ezen időbeli történetét fölemliti Sebők, vagy más néven Szentmiklósi Sámuel, ref. lelkész a sz.-miklósi ref. templom és egyház viszontagságairól 1776-ban irt, s ezen egyház levéltárában lévő ily cimü emlékkönyvében: „*A Török Szent Miklósi Reformata Szent Eklésiának nevezetesebb dolgainak feljegyzése, melyeket amennyire lehetett részszerint némely irásokból, részszerint pedig a még élö emberek relatiójokból egybeszedett, és a következendö posteritásnak általadott Sz. Miklósi Sebeök Sámuel Anno 1776 azon Eklésiának akkori Predikátora.*"

A nevezett lelkész e városnak az emlitett időbeli viszontagságairól emlékkönyve 1-sö lapján, az 1-sö pont alatt igy ir: *)

„I-mo Török-Szent-Miklós helységének, és abban lévő akkori rfta sz. eklésiának pusztulása előtt való állapotjáról."

„Virágzó állapotban lévén ez a helység szintén 1657-dik esztendeig, akkor a török elfoglalta, sáncot, vagy földvárat

*) E helyet szóról szóra kiirom, csak a régi irásmódot nem tartom meg.

építvén benne, praesidiumát itten helyeztette. A melyre II. Rákóci György erdélyországi fejedelem 1659-dik esztendőben 12. Junii hadával reá ütvén, jó hajnalban egészben a helységet felégette, amint ez megtetszik néhai Barta Boldizsár debreceni senátor Debrecen városa veszedelméről írott krónikájából, nevezetesen azokból, amelyeket megjegyzett az 1659-dik esztendőről. Ekkor ugyan ezen romlásából megépült; mert amint a mindjárt felebb említett író ugyanott megjegyzi: „*Nem sok idő múlva a törökök ugyan a mágyarokkal T.-Sz.-Miklóst ujabban és jobban megépétették.*“ Minthogy pedig szegény magyar hazánkat ez időtájban, kivált a Tisza mellékén lévő részeit a törökök és tatárok elfoglalták, pusztították, rablották, amint ez a kalendáriumban is ez időtáján feljegyeztetett, ez a helység is hihető ezen pogány ellenség által elpusztíttatott és végső romlásra jutott, és szinte 1720-dik esztendeig ezen pusztaságban volt és maradott.“

Sebők Sámuel azon előadása, miszerint az 1657-ben ismét a törökök birtokába került Sz. Miklóst II. Rákóci György hada 1659-ben felégette, annál nagyobb hitelt érdemel, minthogy e részben e debreceni krónikára is hivatkozik, mely talán még most is megvan a debreceni kollegiom könyv- vagy a város levéltárában. De Sebők ezen előadását Istvánfi folytatója is igazolja, amennyiben ő is írja, hogy II. Rákoci György az említett évben a törökökkel csakugyan a Tisza mellékein is hadakozott*). Ez író ugyan Rákóci ezen hadjáratában nem említi Sz. Miklóst; de már abból is, hogy Rákóci a törökökkel az említett időben a Tisza vidékein is hadakozott, igen alaposan lehet következtetni, és hinni, hogy e hadjárat Sz. Miklóst is érintette, vagyis, mint Sebők írja, hogy Rákóci hada junius 12-dikén rá ütvén Sz. Miklósra, azt jó hajnalban egészen fölégette, annál is inkább, mert a török 1657-ben ismét elfoglalván Sz. Miklóst, az a Tisza vidékén egyik jelentékeny állomása volt.

Továbbá Sebők a felhozott helyen azt mondja, hogy e város a Rákóci hada által okozott romlásából nem sok idő múlva megépült; mert, mint a debreceni krónika mondja, a

*) XLII. könyv. eml. kiadás. 545.

török azt ugyan a magyarokkal újabban és jobban megépíttették; de később a törökök által, kik hazánkat és különösen a Tisza vidékét elfoglalták és rablották, elpusztíttatott és végső romlásra jutott. De hogy mikor és hogyan történt ezen pusztulása és végső romlása? azt nem mondja, s úgy látszik, hogy nem is tudta, csak gyanította. E részben ismét felvilágosítást nyújt Istvánfi, ki azt írja, hogy a miénk 1685-ben Merc és Heissler vezérek alatt bevévén Szolnokot, annak folytán Hevest, Sz. Miklóst és több más várakat és városokat is visszafoglaltak. „Quo (t. i. Solnoco) feliciter, simul et Hewetschio, *S. Nicolai fano* et Sarabatzio interceptis, Hatwanum etiam oppidum haud invalidum in suam redigit potestatem etc.“ [1]) Kétség kivül ezen alkalommal gyújtották fel és pusztították el a törökök Sz. Miklóst, midőn látták, hogy nem képesek azt a miénk ellen tovább tartani, s kényteleníttetnek elhagyni; mert a töröknek szokások volt azon várakat és helyeket felgyújtani s elpusztítani, melyeket nem bírtak tartani és jónak láttak elhagyni: mint p. o. Istvánfi előadása szerint Szolnokot is felgyújtották, midőn látták, hogy azt tovább nem tarthatják. „Ubi auctioribus Christianos adventare copiis intelligit (t. i. turca), fugit per instratum Tibisco pontem, et *ignibus oppidum subjicit*“ [2]).

VI. Elpusztúlván 1685-ben e város, elpusztúlt állapotban és romokban hevert egész 1720-dikig; ekkor kezdett újra népesedni s épülni. Ezen megtelepedésben elsők voltak a reformátusok, valamivel később kezdettek jönni s telepedni a katholikusok. Ezen hely újabb megnépesedése és fölépülése leginkább Almásy János kir. tanácsosnak tulajdoníttatik érdemül, ki, mint földesúr, annak benépesítéséről és romjaiból fölépítéséről atyailag gondoskodván s mindenfelől kedvező föltételek mellett lakosokat hivatván, annak újabb restaurátora lett. Ide vonatkozólag így ír Sebők Sámuel nevezett emlékkönyvében a 2-dik lapon, 2-dik pontban:

„II. Ugyanezen helységnek és az abban felállott református ekklézsiának a második megülésétől fogva való állapotjáról:

---

[1]) XLVI. könyv. eml. kiadás 698. l. [2]) U. o.

„Amint már felebb említém, siralmas pusztulása szinte 1720-dik esztendeig desolatióban lévén T.-Sz.-Miklós, ekkor boldog emlékezetü, *e helység iránt mind halálig nagy kegyességgel viseltető, ezért is örök emlékezetre méltó* néhai tekintetes consiliárius Almásy János úr ennek impopulatiójáról gondolkodott és minden igyekezettel rajta is volt. Evégre legelsőben a megnevezett boldog emlékezetü öreg úr leküldötte ide N. Gonda-Békesi Mihály uramat, ki református ember volt ugyan, de a tekintetes uraság előtt hűséges szolgálatjáról ismeretes lévén, igen kedves ember volt és ezt itten mintegy gondviselőnek tette. Ezután kezdettenek ide új lakosok mindenfelől, úgy mint Egyekről, Roffról, Földvárról, Szekhalomról és más egyebünnen gyülekezni, akik mindnyájan reformátusok voltanak, úgyannyira, hogy nem sok idő múlva reménység felett megszaporodtanak.“ Itt aztán elősoroltatnak azon reform. családok s lakosok, kik az ide telepedésben elsők voltak.

Különös érdemül tulajdoníttathatik a kath. egyház részéről az említett földesúrnak a katholikusok itteni megtelepedése s a kath. község és cultus keletkezése; ugyanis ő igen buzgó katholikus lévén, azt akarta, hogy birtokában jobbágyai között katholikusok is legyenek s azért anélkül, hogy a reformátusokat a megtelepedhetésben s az incolatus előnyeiben megszorította vagy tőlök földesúri kegyességét megvonta volna, arról is gondoskodott, hogy ide katholikusok is telepedjenek, kik is ennek folytán Csányról, Sarudról, Hevesről és több más helyekről számosan költöztek ide. A monda szerint a nevezett földesúrnak az volt a szándéka, hogy a katholikusok a reformátusoktól elkülönöztessenek, hogy a két vallásfelekezet között netalán támadható surlódás kellemetlenségeitől, és különösen, hogy az országút vonalába eső helységek szokott terheitől megkiméltessenek; s azért a várostól mintegy három negyed órai távulságra fekvő s az országúttól félre eső *Tenyő* nevü pusztára akarta őket szállítani, de ők hajlandóbbak voltak a városban maradni. És dicséretére legyen mondva mindakét felekezetnek, egymásmellett szépen megférték, s azóta szép egyetértésben és békeségben éltek és élnek; és ámbár mindakét fél híven ragaszkodott és ragasz-

kodik hitéhez és vallásos meggyőződéséhez, azért a viszonyosság elve a keresztyén szeretet és türelem szellemében mindenkor gyakoroltatott és gyakoroltatik, és emberi emlékezet óta nem csak nem merült fel köztök semmi surlódás, sőt inkább a socialis téren egymással mindakét fél megelőző kimélettel és kölcsönös őszinteséggel találkozik és bánik [1]).

VII. A földesúrnak gondoskodása s az új lakosokhoz mutatott jóakarata és pártfogása folytán annyira növekedett a romjaiból épülni kezdő város népességének száma, hogy a reformátusok már 1720-ban, a katholikusok pedig 1740-ben rendes anya-egyházat vagy egyházi községet alakítottak. Gróf Eszterházy Károly egri püspöknek az 1767-dik évi julius 17-dik napján tartott egyházi látogatása szerint, vagyis annak a török-sz.-miklósi kath. egyház levéltárában meglévő jegyzőkönyve szerint, találtatott az említett évben Sz. Miklóson r. kath. 1244, görög kath. 6, n. e. görög 27, reform. 2600, összesen 3887. A hozzá tartozó *Tenyő, Kengyel, Derzs*, és *Szakállós* nevű pusztákon kath. 74, reform. 24, s így a város népessége a hozzá tartozó pusztákéval együtt ment mindössze 3985-re.

Összehasonlítási és statistikai tekintetből nem tartom érdektelennek a városnak és a város területén lévő, egyházilag és közigazgatásilag ahhoz tartozó pusztáknak jelenlegi népességét kijegyezni, hogy kitünjék annak növekedése és jelentősége. A múlt évi összeírás szerint van a városban kath. 3401, n. e. görög 18, reform. 4300, luth. 6, izraelita 170, összesen 7895, kik nemzetségökre nézve magyarok, foglalkozásokra nézve nagyobb részint földmívelők, a kézmívesek és polgári vagy tisztesb rendüek csak kevesebb részét tevén a népességnek. A *kengyeli, kengyelközi, tenyői, sz.-tamási, szakállósi* és *balai* [2]) pusztákon, a vasuti vonalon, *derzsigáti hatalmai* és *surjányi* csárdákban kath. 1671, n. e. görög 4, reform. 656, luth. 20, izraelita 6, összesen 2357, ide számítva a folyó év tavaszán a kengyeli pusztára telepedett 72 főből álló kath. hannovéreket; 2429, kik állapotukra nézve birtokosok, ha-

[1]) Religio 1856.: II. félévi folyam. 1-ső sz. 6. l.

[2]) A balai puszta csak közigazgatásilag van T.-Sz.-Miklóshoz kapcsolva s egyházilag annak 233 lélekre menő kath. népessége *Tisza-püspökihez* tartozik.

szonbérlők, gazdatisztek és legnagyobb részt cselédek; nemzetségökre nézve magyarok, kivévén az említett hannovéreket és az 57 személyre menő vasuti örök- és szolgáknak nagyobb részét.

VIII. A vár, mely e városnak történeti jelentőséget adott, elhagyatván, lassanként elpusztult, sáncai betelvén vagy behuzatván, demolíroztatott s annak helyén épültek a kath. templom, pap- és kántorlak, iskola és más épületek, hagyomány szerint a templom tornya épen a mecset alapján áll: hihetőleg a vár kövei- és tégláiból épült a régi templom és urasági lak is. A vár árkai- vagy sáncainak már most csakis némi nyomait lehet még némely helyeken kivenni; de az öreg emberek beszélik, hogy részint szülőiktől hallották, részint némileg magok is emlékszenek rá, hogy az iskolaépület háta megett még gyermekkorukban magos partok és földhányások és mély gödrök voltak, melyek kétség kivül a vár sáncainak voltak maradványai. — Az előbbeni plébános, boldogúlt Koncz István, 1852-dik év tavaszán a templom elötti téren fákat ültettetvén s a faültetők mélyebb gödröket ásván, egy pincealakú üregre bukkantak, melyben holmi értéktelen tárgyak, különösen durva készítésü cserép edények, begrék (csuprok) találtattak; de a nevezett plébános nem akarván a dolgot nyomozni, azon üreg száját betöltette. — *Szajol* helysége határán némi nyomai látszanak egy mesterséges ároknak, mely a sz. miklósi szőllők felé húzódik. Hogy ezen árok nem volt vizárok, azt fekvése s iránya mutatja; s azért igen valószinü, hogy ez is török munka és maradvány, mely a szolnoki várral közelebb és biztosabb közlekedés végett volt húzva, melyen bizonyos távulságra örök voltak felállítva, hogy e vonalon a szolnokiakkal való közlekedés fentartassék és biztosíttassék.

Itt a várra vonatkozólag még megemlíthetem, hogy ezelőtt egynéhány évvel szerencsém lévén találkozni roffi Borbély Sámuel urral, a hazai történettudomány és régiség nagy kedvelőjével, és beszélgetés közben a tör.-sz.-miklósi vár is szóba jövén; azt mondotta, hogy ő, ha jól emlékszem, egy Sopronban lakó barátjánál látott volt egy krónikát (a címet nem említette s akkor én sem kérdeztem), melyben Magyarország több régi várai között a török-sz.-miklósi is le volt írva, és

rajzolva, melyet aztán ő később az antiquáriusoknál és a könyvtárakban több ízben kerestetett, de meg nem kaphatott, és a melyet barátja halála után annak örököseitől is kért, de azon könyv már akkor el lévén tévedve vagy veszve, kérelme nem teljesíttethetett. Az lett volna pedig a tisztelt úrnak szándéka, hogy a várat lerajzoltassa és T.-Sz.-Miklós városának, (melynek ő egykor húzamosb időig kitünő erélyü és szeplőtlen jellemü főszolgabírája volt) ajándékozza, hogy az, mint e várost érdeklő emlék a városháza teremébe függesztessék és fentartassék. Amit én itt csak azért említek meg, hogy ha netalán valakinek a tisztelt olvasó közönség közől azon kérdéses krónika birtokában volna, sziveskednék annak a sz. miklósi várra vonatkozó előadását e vár történetének kiegészítésére közölni.

IX. Kik birták régebben e várost, az vagy nincs följegyezve, vagy a családi levéltárak titkai közé tartozik. I. Ferdinánd a felebb már említett s egy részben idézett adománylevél szerint 1559-ben e város és vár felét a hozzá tartozó birtokrészekkel együtt Zay Ferencnek, Listhy Jánosnak és Wicmándy Mátyásnak adományozta. Hogy birták-e és meddig birták e várost az említett hazafiak; és minthogy az adománylevél csak a város és vár feléről szól, annak másik fele kinek vagy kiknek volt birtokukban, arról nincs biztos adatunk és tudomásunk. A múlt század elején már az Almásy családot találjuk annak és az ahoz tartozó kengyeli, sz. tamási, és tenyői pusztáknak egész birtokában, mely azt a török pusztítása után újra megnépesítette s arra később kir. adományt is nyervén, predikátumát is arról vette, és amely azt 1850-ig, mint osztatlan családi jószágot, bírta, de akkor a megváltozott úrbéri és egyéb viszonyok következtében felosztotta.

Mily állapotban volt e város és annak lakossága a török alatt, arról nincs egészen felvilágositó adatunk. A már említett 1767-ki egyházi látogatás jegyzőkönyve azt mondja, hogy mikor a török Budát és Egret bírta, akkor e hely el volt hagyatva és itt semmi isteni tisztelet nem tartatott. „Tempore, quo Turca Budam et Agriam tenebat, locus hic (t. i. Sz. Miklós) desertus erat, inde omni ejusmodi exercitio destitutus.“ De a jegyzőkönyv ezen állitása leginkább csak az egyházi ügyre és kath.

isteni tiszteletre vonatkozik, és annak ezen szavaiból: „*locus hic erat desertus*“ nem következik, mintha ezen hely egészen el lett volna hagyatva; mert habár nem tartatott is itt a török alatt kath. isteni tisztelet, azért voltak itt keresztyén lakosok és földmívelők, amint ez megtetszik Istvánfi már felhozott előadásának eme szavaiból is: „Turcae eorum adventu ab exploratoribus, quos in castris *ex tributariorum agricolarum numero habebant*, cognito“ etc. Sebők Sámuel is a már felhozott helyen azt mondja, hogy midőn Rákóci 1659-ben Sz. Miklóst felégettette, azt a török nem sok idő múlva *a magyarokkal újabban és jobban megépíttette*. Voltak tehát itt a török alatt keresztyén lakosok és földmívelők, kik Istvánfinak a „*tributarii agricolae*“ kifejezése szerint a töröknek adóztak és szolgáltak. — A városnak az Almásy család általi megnépesítése a hazánkban akkor divatozott földesúri és jobbágyi viszony szerint az azt meghatározó és szabályozó törvények és rendeletek értelmében történt.

X. Itt, amint felebb említém, már 1332-ben parochia vagyis templom és egyház-község létezett; de hogy meddig virágzott és mikor szünt meg? az sehol sincs világosan följegyezve. Annyi azonban az említett egyházi látogatás jegyzőkönyvének felhozott állítása szerint bizonyos, hogy ezen egyház már a török uralma alatt nem létezett, s a kath. isteni tisztelet egészen megszüntettetett. De 1740-ben ezen egyház s isteni tisztelet ismét helyreállíttatott, annak helyreállításán és gyarapitásán az Almásy család, különösen a már említett Almásy János buzgón munkálkodott, ki is itten 1748-ban templomot és 1761-ben kálvária-kápolnát állított, kinek nemes példáját az utódok is követték, s a templom és egyházi épületek fentartásának terheit önkényt viselték amint ezt elismeréssel és dicsérettel említi az 1831-diki egyházi látogatás jegyzőkönyve is, mely ide vonatkozólag így szól: „Licet jure Patronatus non gauderet (t. i. Familia Almásyana), Ecclesiae tamen et Parochiae, aedificiorumque ecclesiasticorum e proventu duarum molarum fundationalium erectionem et renovationem liberaliter sustinet.“ Sőt az újabb templom is, melynek építése 1796-ban kezdetett meg és 1803-ban végeztetett be, szinte e család vallásos buzgósá-

gának köszöni létét s örökíti emlékét. Ide vonatkozólag így szól az előbb említett egyházi látogatás jegyzőkönyve: „Ecclesia parochialis Török-Szent-Miklósiensis anno 1796 e solidis materialibus, *munificentia ac pietate Inclytae Familiae Almásy de Zsadány et Török-Szent-Miklós aedificari cepta, anno 1803 plene consummata est*, pio quoque fidelium oblato ad 2242 flor. et 14 xror (summam) exsurgente in aedificationem insumpto."

Hogy mikor keletkezett itt az első reformáta egyház, szinte nem bizonyos. Sebők Sámuel azt állítja, hogy a városnak 1685-diki pusztulása előtt már volt itt a reformátusoknak ekklézsiájok. Ugyanis a már nevezett emlékkönyvében ide vonatkozólag így ír: „Hogy pedig ezen pusztúlás előtt is a reformátusoknak itten ekklézsiájok lett legyen, világosan megtetszik:

1-mo. Néhai boldog emlékezetű debreceni predikátor Ember Pál uram magyarországi reformáta ekklézsiák dolgairól írt Históriájából, melyet ama tiszteletes tudós és nagy tudományáról az egész világ előtt nevezetes trajectumi nagy akademiának annak idejében az ekklézsiai históriákban professora Lampe Friderik Adolf uram rendbe szedett és typusban ez alatt a titulus alatt: „*Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania Anno 1728.*" ugyan Trajectumban ki is adott, mint amelyben pagina 642. a t. sz. miklósi ekklézsia is az 1703. esztendő körül pusztulásban lévő magyarországi reformáta ekklézsiák között világosan följegyeztetik. Aminthogy ezelőtt egynéhány esztendővel, amidőn az ekklézsia az akkori romladozásban lévő fiúiskolának reparátiójáért instálna, a tek. ns Heves vármegye mind a belső, mind a külső rendek közől némely becsületes úri rendeket exmittált volna, kérdésbe jövén, ha valyon ante desolationem itten reformata ekklézsia volt-e? ezen feljebb említett dokumentumot produkálván az akkori tiszteletes predikátor, rajta a tekintetes deputatio megnyugodott.

2-do. Megtetszik még ez a debreceni nemes reformatum kollegiumnak protokollumából, mint amelyben az onnan hozott akkori oskolamesterről vagyon emlékezet. A reformátusoknak ekkori templomjok volt a mostani parochialis

háznak háta megett, amely, amint némely ruderáiból megtetszik, égetett téglából volt építtetve."

A reformáta egyháznak az említett pusztulás utáni keletkeztét s a templom építését így írja le folytatólag ugyancsak Sebők Sámuel: „Ekképpen elszaporodván a református lakosok és megemlékezvén az ő Istenök iránt tartozó kötelességökről, úgymint az isteni szolgálatról, olyatén helyről gondolkoztanak, ahol az isteni tiszteletre egybegyűlvén, minden naponkint az Istent lélekben és igazságban tisztelnék közönségesen. Melyre nézve a már feljebb említett, de pusztulásban lévő régi templomnak falai mellett nádból oratóriumat csináltanak, amelybe szinte hat esztendeig jártanak. Azonban megintetvén egy nagyméltóságu úri rendtől, hogy magokról jó eleve viselnének gondot és amig még a templomépitésre való szabadság nem circumscribáltatnék, építenének magoknak a nád templom helyett az isteni tiszteletre megkivántató erősebb fundamentumú templomot; ezen kegyes úri ember tanácsadásának engedtek és elsőbben is a tekintetes urasághoz folyamodtanak, aki is szokott kegyessége szerint a templomépitésre ilyetén szókkal 3-a Junii 1726-dik esztendőben hozzájok küldött levelében, (mely most is az ekklézsia ládájában tartatik), szabadságot engedett: *„A templomot, csak köből ne legyen, a magam részéről nem bánom. Minthogy én is esztendőre ottan épiteni fogok magamnak; tudom kegyelmetek is segítenek nekem a kordásban. Ceterum Isten éltesse kegyelmeteket és maradok Gyöngyösön die 3-a Junii 1726. Almásy János.*" Ekképen a tekintetes uraságtól a templomépitésre szabadságot nyervén (minekutána T. Izsák István uram, ki legelső predikátor volt a nád templomban, két esztendeig, N. Tiszt. Veszprémi Bereck Ferenc uram pedig négy esztendeig szolgáltak volna), ugyan Veszprémi B. Ferenc uram predikátorságában az építéshez 1726-dik esztendőben hozzá fogtanak, és egész erejökkel és szorgalmatosságokkal rajta levén a falait vájogból rakván, a tetejét pedig náddal vagy gyékénynyel megköttetvén, a magok tulajdon költségöken megépítették, és ugyanazon 1727-dik esztendőben egészen el is készítették."

Minthogy azonban abban az időben a protestáns fele-

kezeteknek nem igen volt mindenütt szabad tornyos templomot építeni, s a torony építhetésére engedélyt kellett nyerni: innét ugyancsak Sebők további előadása szerint a helytartó tanácsnak az egri püspökség részéről tett feljelentés folytán 1730-ban Heves megyéhez küldött rendelete által a reformátusok eljárása roszaltatott, s a torony elbontása meghagyatott, úgy mindazonáltal, hogy minekelőtte e rendelet végrehajtatnék, az érdeklett vagyis bepanaszolt fél is meghallgattassék. Minek folytán aztán a reform. egyház küldöttei által ő felségéhez folyamodott, s ott kérelme meghallgattatván, a kiadott rendelet visszavonatott. Eszerint itt a reform. közönség is magának teljes szabadságot nyert; de vályogból épült s náddal fedett temploma vagyis annak teteje 1746-ban egymásután kétszer leégett, és mindannyiszor felépíttetett, és másodszori leégése után a vármegye parancsolata folytán nem náddal, hanem zsindelylyel födetett be. A régi vályog templom helyett 1789-ben épült kemény téglából a mostani nagy és tágas templom. — Ennyi, mit e vár és város történetét illetőleg kinyomozhattam, s közlésre méltónak tartottam.

XI. De nem tartom egészen érdektelennek az e város területén lévő vagy annak szomszédságába eső pusztákat is megérinteni. Az 1559-diki adománylevélben említtetnek *Sz. Tamás, Nagy-* és *Kis-Póó, Tenyő* és *Alcsi* nevű helyek, mint amelyekben azon birtokok vagy birtokrészek voltak, melyek a sz. miklósi jószághoz tartoztak s az említett hazafiaknak adományoztattak. Ugyanis az adománylevél a többi között így szól: „. . . . nec non Portiones Possessorias in Possessionibus *Sz. Tamás, Nagy-Póó* et *Kis Póó* habitas, ac totales Possessiones *Thenyii* et *Alchi* cum vado . . . ad eandem medietatem Castelli Balla-Sz.-Miklós de jure et ab antiquo spectantes.“ Ezen helyek most mind puszták, de akkor faluk voltak; mert a „*possessio*“ kitétel a régi irásmód szerint falut, helységet jelent. Ezek közől *Sz. Tamás* és *Tenyő* most is a sz. miklósi jószág vagy uradalom kiegészítő részei lévén, az Almásyak birtokában vannak, és minden tekintetben Sz. Miklóshoz tartoznak. A másodikról, t. i. *Tenyőről* megjegyezhetni, hogy vannak, kik azt tartják, hogy itt hajdan apátság lett volna, és ez ugyanaz volna a *tünyei* apátság-

gal (abbatia B. M. Virginis de *Tünye*), mely mint címzetes apátság ma is létezik s az egri érseki megye apátságai közé tartozik. Hogy mennyi hitelt érdemel e vélekedés, nem tudom. — *Nagy-* és *Kis-Póó*, mely az 1559-diki adománylevél szerint a sz. miklósi jószág kiegészítő része volt, attól később elszakadt, ma több apróbb birtokrészekre oszlik, és minden tekintetben Mező-Túrhoz tartozik. — Az adománylevélben említett *Alcsi* vagy *Alchi* nevü hely ma nem létezik, de igen *Ácsiszeg*, mely Tenyővel átellenben a Tiszán túl fekszik, a kincstár birtoka, és Szolnokhoz tartozik. Hogy ezen *Ácsiszeg* ugyanaz az adománylevélben említett *Alcsi* nevü helylyel, az kétséget nem szenved. S minthogy *Ácsi* vagy *Alcsi* révvel (Alchi cum *vado*) említtetik, ez arra mutat, hogy itt akkor átjárás — portus — volt a Tiszán, s igen hihető, hogy akkor erre volt vezetve Szolnok felé az országút, mely most a *Derzsigát* és *Szanda* felé kerül.

A felhozott oklevélben nem említtetik, de a sz. miklósi birtokhoz tartozik a *Kengyeli* nagy puszta is. Itt megemlíthetni, hogy Jerney János azt írja, hogy *Kengel* és *Kengelu*, mint víz és révhely már 1075 és 1124-ben említtetik, és annak igazolására, hogy Kengyel csakugyan révhely volt, felhozza egy 1336-diki oklevélnek ezen töredékét: „Possessionem Monasterii Sancti Benedicti Pelő, alio nomine *Kengel szalas* vocatam in Comitatu de Szolnok exteriori *supra portum aquae Kengelő*, in vicinitate possessionis Vassan" *). Eszerint a Tiszának egy ága akkor Kengyelen folyt keresztül és Kengyelnek egy része szigetben feküdt. És csakugyan még az újabb időben is volt itt a Tiszának egy nagy kiöntése vagy szélcs ere, mely Tenyőn alul szakadt ki és a *Derzsigát* felé Kengyelnek egy nagy részén keresztül huzódott, amely nagyobb áradás idején a Derzsigát alatti térséget egészen elöntötte s a kengyeli lapost vízzel megtöltötte, mely csak azóta száradt ki, hogy a foka feltöltetett, ami ezelőtt mintegy 16—18 évvel történt. Megjegyezhetni még azt is, hogy Kengyelnek egy része, melyet most Blaskovics úr bír, még ma is „*Kengyelköz*"-nek neveztetik: a „*köz*" ragaszték pedig

*) Magyar Nyelvkincsek. Pest. 1854. 69. l.

többnyire mindig vizek közötti helyet jelent. Eszerint tehát Kengyelen egykor a Tiszának egy jelentékeny árka húzódott és ága folyt keresztül. — De továbbá a felhozott töredék szerint Kengyelen egykor nem csak falu (possessio), hanem egyszersmind monostor is volt. Es csakugyan Kengyelnek azon része, melyet most Lederer bír, a hagyomány szerint azelőtt „*Kerekegyházá*"-nak is neveztetett, s e nevezet csak később szünt meg. Igen hihető, hogy e nevezet is azon monostor egyházára vagy templomára vonatkozott s attól származott. Végre a felhozott töredékben említtetik *Vassan* is „in vicinitate possessionis *Vassan.*" Itt kétség kivül *Varsány* értetik, mely Kengyel mellett fekszik. Eszerint Varsány 1436-ban helység (possessio) volt, később, amint felebb említettem, nevezetes mezőváros lett, templomának s egyéb épületeinek maradványai és nyomai még ma is látszanak; de aztán ez is elpusztúlt, s ma csak mint puszta létezik. Közönséges vélekedés szerint e helyek mind a török alatt pusztúltak el. Valóban lehetetlen, hogy fel ne jajdúljon a hazafinak szíve, midőn elgondolja, hogy ily kis területen is annyi virágzó magyar helységek pusztúltak el.

ADALÉK

MAGYARORSZÁG XIII. SZÁZADI HELYIRATA

ÉS FÖLDRAJZÁHOZ

IPOLYI ARNOLDTÓL.

II.

IX. Villa Bogha.

A várbirtokhoz tartozó további helység határai következők. Délfelől *Molunhel* (Malomhely?) nevü helyen kezdődnek, és éjszakfelé *Gyullér* (azaz Gellér, lásd már előbb említve) helység *Holm* (Halom) nevü földét éri *), s egy más

*) Ezen Holm vagy is Halom 1252-diki okiratban is előjön Lásd Cod. Dipl. VII. 5. 305.

földet, mely *Bogha-Ozá*-nak (azaz Bogha vagy Bogya háza) neveztetik. Innét egy szögbe vonúl vissza a határ, mely szinte *Oza*-nak (háza?) mondatik, hol nádas mocsárba tér és egy más szögleten átmegy, mely *Aprouscyl*-nek (azaz Aprószilnek) mondatik. Innét *Magla* nevű helyre jön, mely Boghához tartozik. Másfelöl *Kathpan* nemzetségbeli *Chene* földje áll. Azután visszatér egy közös *Semlukus* nevű halastóhoz (communis piscina Semlecus, talán Semleköz, Semleges?[1]). Ezután egy más *Labuantho* (Lábványtó) nevű halastóhoz ér[2]). Melynek fele Bogha helységhez, másik fele *Guta*, az esztergami érsek helységéhez tartozott[3]). Keletnek térve *Lugur* fűzfához jön[4]), hol közös határjel állott. Innét átmegy *Dudvág* vizeig (l. ezt felebb), mely fele részében Bogha helységhez, más felében pedig az előbb említett Chene vagy Csene nevű birtokoshoz tartozik.

Hogy ezen villa Bogha alatt a mai alsó-csallóközi *Bogya* nevű helységek egyike értetik, kétségtelen. Ily két helységet *Vár-Bogyát* és *Nemes-Bogyát* találunk közönségesen a térképeken Gellér közelében egymás mellett. Fényes (Magyarorsz. I. 141.) ezenkivül mellettök Lak-Bogya nevű pusztát is tud. Melyik már ezek közöl az itt leírt, azt úgy látszik *Vár-Bogya* neve is jelenti, mely azért neveztetett valószinüleg így megkülönböztetésül a többitől, mert a várhoz tartozó birtok volt. A határ-leirásban nevezett *Bogyaháza* volna azután *Nemes-Bogya* vagy inkább *Lak-Bogyá*-nak veendő, miután az utóbbival úgy is egyértelmű név. Ámbár még egy más helyet is nevez határjárásunk, mely szinte *Ozu* azaz házának neveztetett és Bogya közelében volt; és ha ez nem volna ismét inkább a Bogya közelében álló mai *Aszód* nevű pusztára veendő, úgy a három, külön nevű Bogya helyet világosan kijelölve birnók határleirásunkban[5]).

---

[1]) Hátha: *Semlyékös*? *T. F.*

[2]) Ezen Labvantho is neveztetik itt a főnebb idézett 1252 okiratban, 305. lapon.

[3]) Gutta jelenben mezőváros Alsó-Csallóközben, látható a térképen. Okiratilag mint érseki birtok előjön szinte Cod. Dipl. IX. 1. 709.

[4]) Jerney Magy. Nyelvkincsek 87. Lugusnak olvassa és Lugosnak magyarázza ezen szót.

[5]) Nem tudom vajjon a Bogya helység határhelyei közt neve-

X. *Villa Zakalus.*

Melyben Sz. Mihály egyháza volt (ubi est Ecclesia sita in honore Sancti Michaelis). Határos legelül is *Kathpan* nemzetségbeli *Chene* birtokával [1]). Innét vizen át területe a fölebb fekvő más *Zakalus* nevű helység határával érintkezett, mely helység szinte a várhoz tartozott. Honnét mocsárokon át *Ekech* helységhez ért, mely szinte várbirtok volt [2]). Lejebb *Gyullér* helységgel (Gellér l. föl.) érintkezett, s innét *Myler* (mai Milér, eredetileg talán Mélyér) halastóhoz megy. Azután pedig *Megert* (Megyer, Nagy Megyer helység, lásd alább) érte, azon a helyen, hol *Gurew* (Gyűrű?) nevű halastó áll. Határos volt tovább Ábrahámnak *Boller* nevű helységével; (ha ezen helynév helyesen van írva, úgy a falu, mely általa jelöltetik, elenyészett; mert Boller nevű hely sem térképeinken sem helyiratunkban nem jön elő e vidéken). Innét átmegy *Staul* nevű helységhez (szinte elenyészett, jelenben semmi nyoma; ámbár ezen név is aligha híven van írva); azután keletnek *Beryn* (Berény?) nevű helységnek tart (ez is elenyészett, földrajzunk és helyiratunk ezen az egész vidéken legalább nem ismeri); honnét *Sigarth* helységnek tartva végződött határa. Vajon ezen Sigarth helység alatt, az Alsó-Csallóközön fölül, Dudvág és Vág folyók közt levő mai, kevéssé távol álló Zsigárd nevű helységet kell-e értenünk? Nem lehetetlen, miután az okirat nem mondja, hogy Zakalus vele határos, hanem hogy határa (nyilván éjszaknak) arra felé végződik.

Ezen Zakalus azaz Szakálos helység alatt ugyanis az Alsó-Csallóközben előjövő mai két Szakálos nevű helység,

---

zett *Aprouscyl* azaz Aprószil nem a mai Bogya fölött fekvő Szilas helység helyeül vehető-e?

[1]) Ugyanaz, melyet előbb Bogya határai közt is említve találunk, ezáltal tehát Zakalus és Bogya határaik érintkeztek.

[2]) *Ekecs* itt valószinüleg hibásan mondatik a várbirtokhoz tartozó helynek; határleirása legalább elő nem jön az okiratban, mint ez a többi várbirtokhoz tartozó helységekre nézve az eset. Lásd egyébként, hogy ezen Alsó-Csallóközi a térképen látható Ekecs helység az esztergami érsek és más magánosok birtoka volt: Cod. Dipl. IX. 1. 709.

t. i. *Apáca-Szakálos* és *Túri-Szakálos*, meg két puszta *Lak-Szakálos* és *Bálvány-Szakálos* valamelyikét kell nyilván keresnünk. A határleírás szerint, mely Vár-Bogya, Gellér, Ekecs, Nagy-Megyer és egy fölebb fekvő más, szinte Szakálos nevű helységek közé helyezi, nem lehet kételkednünk, hogy alatta a mai *Túri-Szakálos* helységet, vagy a mellette alább fekvő *Lak-Szakálos* pusztát kell értenünk. Túri-Szakálos fölött fekszik, t. i. még Apáca-Szakálos, valamint Lak-Szakálos fölött *Túri-Szakálos*; az okirat adata tehát, hogy fölötte még egy Szakálos nevű hely állott, mindakettőre alkalmazható. Még is valószinűbbnek látszik, hogy alatta a jelentékesebb falut: Túri-Szakálost, melyben már 1268-ban az okirat szerint szent Mihály egyháza állott, értsük, mintsem a mai jelentéktelenebb Lak-Szakálos pusztát. Kétesebb csupán ezen felvétel mellett az okirat azon adata, hogy a fölebb fekvő Szakálos helység is, tehát Apáca-Szakálos, szinte a várbirtokhoz tartozott, miután ezen határleirásban elő nem jön. Mert egy további Zakalus, melynek határait még lejebb előadja, nem Apáca-Szakálosra, de mint lejebb látni fogjuk, Bálvány-Szakálosra alkalmazható csak.

XI. *Villa Fyuz.*

Nyugotfelé határa *Pottouch* helység határával érintkezett [1]), a *Megeag* (Megyeág?) nevű tónál. A mondott Megeag víznél átmegy *Egyed* s innét *Elemér* földjéhez (terra Egidy et terra Ylemer); mely hely Gyrewnek (Gyürü? Győr?) neveztetik, hol a vármegye határai végződnek. (Kezdődvén t. i. körülbelül e vidéken Győr vármegyének határai). Ezen helytől lefelé keletnek tartva *Sámuel helységéhez* ér [2]), s azután átmenve a *Chelch* vizen [3]), *Bodovan* helység [4]) határánál végződik.

---

[1]) Pattouch nyilván a mai *Pattas* Csilizközben. l. alább.

[2]) Ezen helység is már teljesen elenyészett, helyiratunk és földrajzunk e vidéken épen nem ismeri.

[3]) *Chelch* víz vagy folyó valószinüleg itt csak *Csilis*, eredetileg talán *Cseles*, folyó lehet; lásd hasonlón említve az ezen vidékre vonatkozó 1252-diki okiratban is. Cod. Dipl. VII. 5. 305.

[4]) Bodován helységnek ezen a vidéken szinte semmi nyoma, de

Ezen hely nevét: *Fyuz* vagy amint váltva az okirat *Fyus*-nak is írja, *Fűz* vagy inkább *Füss*-nek kell olvasnunk. Eltérő azonban ezen Fűz vagy Füss nyilván a mai alsó-csallóközi Füss, máskép *Nemes-Füss* helységtől, mely már okiratunk idejében, mint alább előjön, és maig is, a pannonhalmi benedeki főapátság birtoka és praediális nemesei telepe volt [1]); míg ellenben az itt nevezett Fyuz, Fűz vagy Füss helység várbirtok volt, s a mai Füss-nél jóval felebb, úgy látszik Csilizközben is létezett, és a Csiliz vize mellett Patas és Radvány helységek felé (l. ezeket a térképen) állott; jelenben pedig nyomtalanúl elenyészettnek látszik, miután mai földrajzunk és helyiratunk ezen vidéken az előbbi Füssön kivül más e nevű helyet nem ismer.

XII. *Villa Meger.*

Ezen Meger helységben, kétségtelenül a mai *Nagy-Megyer*, alsó-csallóközi mezővároskában, okiratunk szerint a komáromi várgróf (Comes) csupán 200 hold szántóföldet bírt, és 16 halászó helyet vagyis tanyát, melyek köznyelven *Veyzhel*nek (azaz Vízhelynek) neveztettek [2]).

XIII. *Villa Vamus,*

hol okiratunk szerint a megyeri várjobbágyok szinte öt halásztanyát birtak a *Chelch* (Csiliz vagy Cseles?) tóban, mely hasonlón *Veyzhelynek* (azaz Vízhelynek) neveztetett.

Alsó-Csallóközben ma Vamus azaz *Vámos* nevű hely-

---

a név kétségtelenül hibásan van írva vagy olvasva az okiratban *Radván*, *Radovány* helyett, s egy ily nevü holységet itt találunk Alsó-Csallóköz határán Csilizközben Patas mellett, mely tehát teljesen beillik ide ezen határleirásba. Itt említi szinte már a f. idézett 1252-diki okirat is Cod. Dipl. VII. 5. 294. és 305.

[1]) Mint a főapátság praediálista nemesei széke okiratilag 1383 óta ismeretes. Lásd Schematism. Ord. S. Bened. 1853. 35 lap.

[2]) Nagy-Megyerről szóló további okirati adatok: 1248 Cod. Dipl. IV. 2. 25. — 1252. C. D. VII. 5. 294. 1262. C. D. VII. 5. 346. stb. 1532. János és Ferdinánd királyok követei itt értekeznek (Kovachich Suppl. ad Vestig. Comit. III. 150.) Régi egyházáról, várhelyéről és föliratos harangjáról tüzetesebben szólok a Magy. Műemlékek első közleményében.

ség elő nem jön. Ellenben a határos Felső-Csallóközben és Szigetközben találunk Vámos nevű helységeket. Ezek egyike volna tehát az itt nevezett; hahogy fel nem veszszük, hasonló nevű helynek Alsó-Csallóközben elenyésztét.

XIV. *Villa Thon.*

A várbirtokhoz tartozó ezen helység első határa a fölebb említett *Almos* (?) birtoka mellett van. Innét délnek *Babana* nevű mocsárokon átmenve *Foncholtahatya* (Foncsoltaháta?) nevű határokig ér, innét pedig *Kazmergholtya* (Kázmérgátja, Fancsalgátja?) nevű határig terjed. Vizen átmenve *Bolotunta* nevű határhoz jön, hol bokor áll, mely *Gyreubukur*-nak (Gyűrűbokor) neveztetik. Azután lejebb menve *Sypul* víznél van határa. Átmenve ezen a vizen Bertalannak *Kezu* nevű helységénél van közös határa*). Azután *Myler* (Milér) nevű vízhez jön, hol másik *Kezu* helység létezik, mely Istvánnak Pál fiának sajátja; átmegy azután Konrádnak *Néma* nevű falujához (a mai Kolos-Néma l. alább), hol egy árok képezi a határt. E mellett *Holostou* (Halastó) nevű halastó áll. Innét *Nemamogula* nevű helyig terjed, hol a *sz. mártoni apát Fyus* nevű helysége (az melyről előbb a várbirtokhoz tartozó Fyuz nevű helységnél szóltunk, hogy két külön Füss helység létezett Alsó-Csallóközben) határos ezen Thon helységgel; *Mogfeu* (Magfő) víznél haladva, bizonyos földre jön, hol ismét azelőbbi *Fyus* (Füss) helységgel közös határa van. Honnét átmegy *Corsan* nevű vízhez és a *Horozti* (Haraszti) úthoz ér. Innét átmegy Mege (Megye) vízhez, *Gyulér* (Gellér) helyig, hol a határ mellett két halastó van; egyik *Horosth*-nak (Harasst) neveztetik és Thon helységhez tartozik; a másik pedig Fyuzes-nek mondatik, és Gyulér (Gellér) helység birtoka. Innen visszamegy *Elze* sírjához (Sepulchrum Elze) a *Kulchudi* (Kulcsod l. fölebb) út mellett, hol Thon helység határai végződnek.

Könnyű e Thon villa nevét is felismernünk a mai Alsó-

*) Az itt említett két helység a mai Nagy- és Kis-Keszi Alsó-Csallóközben Kis-Tány mellett; lásd a térképen. Ezek azon Keszü helyek, melyekre már a Komárom vára mellett előjövő *Villa Kesw* mellett figyelmeztettem, hogy azzal nem azonosíthatók.

csallóközi *Nagy-Tány* és *Kis-Tány* egymás mellett fekvő helység és puszta nevében. Hogy csakugyan ezeket kell értenünk, a határleirásban előjövő ismeretesebb s maig fönlevő helységnevekből látjuk. E szerint ugyanis Nagy- és Kis-Keszi, Kolos-Néma, Füss és Gellér helységekkel volt határos, melyek között terjed el mai határa is. Vajon helye a mai Nagy-Tány vagy Kis-Tány helyén keresendő-e? miután okiratunk csak egy Tány nevű helységet nevez, kérdés marad. Fényes szerint (Magyarorsz. I. 141.) Kis-Tány is hajdan népes helység volt, s régi, kőfallal bekerített szentegyházának omladékai, kerítésének falai még most is láthatók. Hogy mint régi plebánia is neveztetik, máshol utaltam rá, hol ezen emlékekről tüzetesebben szólok: a Magy. Müemlékek első közlésében.

XV. *Villa Horoszth.*

Első határát *Thon* (Tány) helység mellett *Korzan* nevű halastó képezi. Innét a sz. mártoni apát *Fyus* (Füss l. felebb) nevű helységét éri. Azután átmenve egészen *Chychou* (Csicsó l. alább) helységig terjed, és *Myller* nevű vizen felmenve, *Kulchud* (Kulcsod l. felebb) helységig jön, hol ugyan azon a vizen átmegy *Vamus* (l. felebb Vámos) helységig, innen pedig visszamegy *Gyuller* (Gellér l. f.) helységig; végre *Horoztzoru* (Harasztszoros?) víznél határai végződnek.

Horoszth azaz *Haraszt* helységnek, mely mint e határleírás mutatja Tány, Füss, Csicsó, Kulcsod, Gellér helységek között állott Alsó-Csallóköz szélén, jelenben semmi nyoma földrajzunkban, s így e hely is azóta elenyészett.

XVI. *Villa Chychou.*

Első határa kelet felé *Myler* vizen átmenve *Fyus* (l. f. Füss) helységig ér, hol közös határuk van. Onnét délnek fordúl Jakab mester Mihály fia birtokának határaig, *Reguest* nevű mocsárig. Azután átmegy *Erech* és *Chelch* nevű folyókon *),

*) A *Chelch*, *Csilis* vagy *Cseles* többször említett vizet már ismerjük. Ezen *Erecs* víz vagy mocsár is itt közelében lehetett, hol az 1252-diki okirat is (Cod. Dipl. VII. 5. 506.) egy Stagnum Erech nevű mocsárt ismer, az újabb térképek pedig Erecs nevű pusztát említenek.

fölfelé tartva a sz. mártoni apát falujáig (azaz Füssig) és a másik *Kulchud* nevű helységig (itt állott tehát *Füss* és *Csicsó* mellett a felebb említett *Kulcsod* helységek egyike); mely mellett Megeag (Megyeág?) nevű víz foly, s itt visszaérve az első határhoz területe végződik.

A leírt határok világosan kijelölik a maig e helyt fönlétező Csicsó helység fekvését, mint azt földrajzunkból ismerjük. Ugyanitt említ már szinte a f. idézett 1252-diki okirat is „terra és villa Chichov" nevű helyet. (Cod. Dipl. VII. 5. 506).

XVII. *Villa Nema.*

Első határa a vezérség népei birtokától kezdve [1]) átmegy Myler vizen egészen *Tány* helységig terjedve, innét pedig *Keszi* helységig megy; honnét visszafordúl *Gunu* (Gönyö) helységig egész a Dunáig. A Duna felső részén pedig határos Konrád Comessel.

Ezen *Néma* helység, melynek azonban csak negyedrésze tartozott a várbirtokhoz, s a többi része a fenebb említett Konrád Comes birtoka volt, a mai *Kolos-Néma* alsó-csallóközi helység a Duna mellett, mint fenebbi határai leirása is tanusítja, határosnak mutatván a Dunántúl fekvő *Gönyö* s az alsó-csallóközi *Keszi* és *Tány* helységekkel [2]).

XVIII. *Villa Megerech.*

Határai keletnek Ikurnak nevezett vizen átmenve egész *Ygyz* vizig nyúlnak, mely *Zakalus* (nyilván Bálvány-Szakálos) helység mellett van, hol Miklós a király úr lovásza határos. Innét lefelé indúl *Labvan* (Lábvány l. felebb is) nevű halastóig; melyen átmenve határosak *Kathpan* nemzetségből való György és Barianus. Azután *Vrkey* helység mellett [3])

[1]) A populis ducatus, mond az okirat. A határos területen tehát Árpádi királyi házunkban létezett vezérségi birtok jobbágyai laktak volna?

[2]) Ezen Kolos-Némára vonatkozik úgy látszik a Cod. Dipl. (VII. 1. 137.) következő adata is: Vestigium diplomatis S. Ladislai circa 1094, metalis inter possessionem monasterii de Bakonyból et Lovászpatony Hieronymi Kolos de Néma. Előjön ismét Cod. Dipl. VII. 3. 152.

[3]) A fentebb tárgyalt Vrkey föld (terra) mellett, mely a várbir-

Oklus (Oklös, Aklos?) halastó képezi a határt. Ettől nyugotnak *Oronos* (l. f. Aranyos) helység felé Vydere (Vidér vagy Vizér?) nevű halastóhoz megy; honnét Kathpan családbéli Janus birtokához ér, azon helyig, mely *Paultou*-nak (Páltónak?) mondatik.

Ezen villa *Megerech*ben is könnyen ráismerünk a mai alsó-csallóközi *Megyeres* helységre, melynek határai, mint az okirat leirása mutatja: *Bálvány-Szakálos*, *Örkény* és *Aranyos* helyek közt terjednek el.

XIX. *Villa Zakalus.*

mely Sz. György egyháza mellett feküdt (apud ecclesiam S. Georgii). Első határa keletnek *Kormunthu* halastóig terjed [1]). Innét *Balatu* nevű más halastóig megy, mely a körüllevő mocsárokkal együtt *Zakalus* helységhez tartozik. Innen *Dudvág* vizen (l. felebb) átmenve határát *Kengelfeu* (Kengyelfő) nevű víz képezi. Honnét a Dudvág folyón átmenve *Loazto* (Lovásztó?) nevű helyig és *Fyul* (Fül?) nevű halastóig ér.

A X-dik pont alatt tárgyalt alsó-csallóközi egyéb *Szakálos* nevű helységek meghatározásából is kitetszik, hogy az itt nevezett helység a mai *Bálvány-Szakálos* puszta helyén keresendő. Erre mutatnak felhozott határai is, melyekkel már a körülötte fekvő helységek határai leirásában találkoztunk. A várbirtokhoz tartozó ezen helység körében, mint az okirat más helyeiből látjuk, laktak a szakálosi királyi udvarnokok és lovászok, tehát valószinűleg királyi ménesek voltak itt, mire az itteni vizek és tavak nevei is: Lovásztó, Kengyelfő vonatkozhatnak. Ezen vidéken volt nagyobbára a gyakran említett Kathpan családnak is birtoka, melylyel mint láttuk a Bálvány-Szakálos körül fekvő helységek határai nagyob-

---

tokhoz tartozott, s melyet a mai Örkény pusztával azonosnak láttunk, ezen adat szerint tehát egy *villa Vrkey* vagyis *Örkény helység* is állott e helyütt.

[1]) Ezen Kormuntu nyilván ugyanazon Kormun vagy Körmön nevű tó, melyet Örs határai közt fenebb láttunk, és mutatja, hogy ezen hely határai egész Örs határáig terjedtek. Valamint Örs határai közt szinte olvassuk, hogy azok a szakálosi királyi lovászok és udvarnokok birtokával érintkeztek.

bára érintkeztek. Az okiratból értesülünk, hogy ezen a helyen 1268. egyház is volt. Fényes (Magyarorsz. I. 141.) tudósít, hogy hajdan, és pedig még 1530. körül népes nagy jobbágyfalu volt s elpusztult szentegyházának romjai most is láthatók. Ezen romokról, melyek római téglamaradványokat mutatnak, és a szakálosi régi egyházakról, valamint egy itten netalán létezett római erődről, tüzetesben szólok a Magy. Műemlékek első közleményében.

Előszámlálja még itt az okirat azon tavakat, melyek kiválólag a komáromi gróf személyét illetik. Ezek nevei: Musvatou (Mosvató?), Laboan (Lábván l. felebb), Igys, Sateun (Sártó talán?), két Fuzes (Füzes) és két Vdvornukuth (Udvarnok kút vagy út?) nevű. Tepech, Pecud, Clytcha.

Következik ismét ezután a további helységek határleirása:

XX. *Villa Arpa.*

Határa dél felé két határjel közt egy másik, hasonlón *Arpa* nevű helység felé megy, mely helység a királyné birtoka volt. Innét *Bana* nevű helységet éri, és visszakerülve délfelé *Vitez* helységig jut, mely máskép *Arpad*-nak is neveztetik. Ettől éjszaknak visszamegy egy harmadik szinte *Arpa* nevű helyhez, mely *Apa* nevű komáromi várjobbágy birtoka volt. Honnét *Zelebeg* nevű helység felé fordúl egész az öreg útig (magna via), mely Győr felé visz.

Következnek a második *Arpa* nevű helység határai

XXI. *Alia Villa Arpa.*

Ezen helység feles birtok volt; egyik része a Komárom vári birtokhoz, másik része a királyné hírnökeihez (praecones dominae reginae) tartozott. Közös határaik elseje *Kathpan* nemzetségbeli *Paulin* földje mellett kezdődött kelet felé tartva; innét délnek *Bana* helység felé ment vissza; azután *Hozuga* és *Syke-Arpa* nevű helységig megy, s az előbbi határhoz visszatér.

Az itt leírt több hasonnevű helységek, még pedig I. *Arpa*, mely a komáromi várbirtokhoz tartozott; II. *Arpa*, mely a királyné birtoka volt; III. *Arpa*, mely a királyné hírnökei és a komáromi vár közös birtoka volt; IV. *Arpad* máskép *Vitéz*,

V. *Syke-Árpa* — egyikének sem találjuk nyomát jelenben Alsó-Csallóközben, de sőt a körülfekvő vidéken sem. A határleirásban felhozott s e vidéken szinte egészen ismeretlen helységek nevei, mint *Bana*, *Zelebeg*, *Hozuga*, sem tájékozhatnak iránt[1]. Egy Bana nevű hely ugyan Gönyön alul a már távolabb eső Pannonhalma felé Győr és Komárom megyék határain előjön, de a határleirás szerint nem illik ide, mert az itt leírt helyek egyikét sem találjuk tájékán. Egy 1373 és 1375-diki okirat (Codex Diplomat. IX. 4. 533. és IX. 5 72.) említ ugyan *Árpás* nevű helyet[2], mint a benedekiek birtokát, Rába folyó mellett, de a leirás ezen helyre sem alkalmazható. Jobban tájékozhatnak azonban ezen helyek iránt a Codex Diplomaticus II-dik része 190-dik és X-dik része, 2-dik kötete 727-dik lapján előjövő nevezetes okiratok, melyek szinte *Árpár*, *Árpád*, *Árpádsoka* vagy *Árpádfoka* és *Sike* helyneveket mindjárt itt, Alsó-Csallóközzel határos Csilizközben Bős helység mellett említenek. És jelenben is Bős helységnek uradalmi térképén (a bősi Gr. Amade örökösök levéltárában) határában csakugyan előjönnek *Pogánysziget* és *Bálványvíz* nevű határhelyek közt *Árpád* és *Sike* nevű földek, melyeket a hely népe is maig *Árpás*-nak nevez[3]. Ezen véleményt, hogy a fenebbi elenyészett Árpa

---

[1]) Ugyanezen Arpa helységek határai már, majd nem szórói szóra így leírva, jönnek elő 1248-diki okirat egy töredekében is, lásd Cod. Dipl. VII. 3. 31. és 145. lap.

[2]) Ez talán a mai Sopron megyei e nevű helység L. Fényes i. h. I. 292.

[3]) Hogy ezen helynevek valószinűleg *Árpád*-nak, *Árpádsoka* vagy *Árpádfokának* vagy *Árpádsykének* és *Vitésnek* olvasandók, az okirati különfélekép habozó Arpa, Arpaa, Arpár, Arpás és Vitéz helyett s olykor ismét Vrtéz variansok helyett (l. szinte Cod. Dipl. VII. 3. 31), azt már máshol is az Akademia által közelebbről kiadandó Magyar Műemlékek című iratom első közleményében is bővebben taglaltam; hivatkozván már ott régibb okirati hasonló helyneveinkre, mint: Cod. Dipl. II. 200, hol Villa *Arpad*; IX. 4. 630—1, hol *Vallis-Arpad* és *Silva-Arpad* meg *Arpad-Erdew* jön elő, tehát nem csak Árpaföld vagy Árpásföld lehet szóban; ezen utóbbira nyilván csak az elsatnyúlt népivadék ajkán torzult el, melyhez közelebb állott mindennapi élet szüksége az árpagabona, mintsem a honalkotót Árpád fejedelem magasztos ősi emléke, melyet rég feledett volt.

vagy Árpád és Vitéz nevű helységek csakugyan itt a Csilizköz éjszaki határán Bős felé léteztek, a fenebbi okiratok összehasonlítása is erősíti. Így neveztetik okiratunk határleirásában ezen Árpa helységek egyike a királyné vagy alattvalói birtokának; és hasonlón tanusítják amaz idézett okiratok, hogy a Bős mellett levő Árpár föld is a királyné jószága volt. Továbbá itteni határleirásunkban említtetnek Syke-Arpa és Hozuga helységek, s a Bős melletti Árpár helységnél szinte Sike és Hoszi-Vogues hely és víznéveket találunk. Figyelemre méltó végre az is, hogy a Bős és Patas közt létező Árpás határaiúl épen azon Megyeág és Csiles Csiliz folyók neveztetnek, melyeket ezen okiratunk a Csilizköz felé elöjövő helységeknél szinte gyakran nevez. Láttuk, hogy ezek határai egész azon *Pattouch* vagyis Patas helyig terjedtek, melynek közelében amaz Árpár helyek Bős mellett állottak. Ennélfogva tehát alig lehet kételkedni, hogy ezen nevezetes nevű Árpa vagy inkább Árpád és Vitéz helységek Bös és Patas mellett állottak azon a téren, hol jelenben is még pogány sírhalmok jönnek elő (melyekről már fönebb idézett iratomban tüzetesebben szólok), és hol Bálványvíz és Pogánysziget határhelynevek maig léteznek. Nyilván ezen helyeket nem csak históriai atlasunkba, de archaeologiai térképünkre is élénk színekkel kell feljegyeznünk.

Következik:

XXII. *Villa Kurth.*

Első határa keletdéli irányban a Dunán levő szigetig ért. Innét *Bundá*nak házaig ment, honnét *Zithua* (azaz Zsitva) folyóig ért, s itt az előbbi Bundával határos, a folyó fele Kurthoz tartozván. Azután *Poth* földeig megy s ezzel közös határai vannak a Dunáig. Innen *Potth* földétől (e név másodszor hibásan Polth-nak olvastatott az okiratban), melynek birtokosa bizonyos komáromi várjobbágy, egész *Ysa* helységig a Duna Kurthez tartozik.

Ha ezen határleirást nyomozzuk, világos lesz, hogy itt az okiratban vagy hibásan van írva vagy kiadásában hibásan olvastatott a Kurth helynév *Vürth* vagy *Virth* helyett. Ezen hely áll ugyanis, és nem Kürth, a Duna partján és Zsitva

folyó mellett és határos a Komárom melletti *Ysa* azaz *Izsa* és *Potth* azaz mai *Pát* helységekkel, melyeket okiratunk mellette említ [1]). Ezen helyek azonban már mind Komárom másik felén, a Vágdunán túl, és nem Alsó-Csallóközben állanak.

Ezenkivül ugyan itt harmadrésze *Heten* földjének (a mai *Hetény* helység Virt és Izsa közt [2]), és negyedrésze Bylle földének, (hol volt ez? meg nem határozhatom) minden javadalmaival s egy malommal a várbirtokhoz tartozott. Hasonlón egy kétkerekű malom is Tatán, a hozzá tartozó földekkel. Végre

XXII. *Villa Komárun*

azaz Komárom falu következik. Ezt a komáromi várbirtokon kivül, melyet mint zálogát a királynétől Valter comes, mint láttuk, 800 finom márka ezüstért megváltott, a királytól, mint az okirat mondja, külön hűsége érdemeiért kapta adomány-

---

[1]) Ezen *Pát* helységben (Fényes szerint, Magyarorsz. I. 147.) hajdan római fürdők voltak. *Virt* ellenben újabb időből múlt századi költőnk *Ssabó Dávid* sirjáról ismeretes; átellenében a zsitvatoroki békekötésről nevezetes Zsitvatorok falucska áll. Lásd Új M. Muzeum 1851/2 A zsitvatoroki béke: Ipolyi Arnoldtól 148. lap.

[2]) A Heténybeni várbirtok előbbi 1245-diki adományzásáról szóló egy más adatot lásd Cod. Dipl. VII. 3. 144. — Hasonlón egy más 1345-diki okiratban (Cod. Dipl. IX. 1. 319.) bővebben említtetnek Hetény határai, hol már akkor ezen okirat szerint a Bold. Szüz tiszteletére szentelt egyház is állott. Ebből látni, hogy ámbár az idézett okiratokban Hetény csak *terra*: földnek neveztetik, mégis már faluhelység volt, s a „terra" kifejezés csak a falu területének egy földrészét jelenti, melyet az illetők adományban kaptak és nem magát az egész helységet. Figyelmeztetem itt különösen ezen körülményre, miután az történeti helyiratunk okirati adataira nézve fontosnak mutatkozik. Világos ugyanis, hogy okiratainkban csak a *villa* kifejezés vonatkozik lakott népes hely, azaz falu jelelésére, míg a *praedium* és *terra* kevésbbé vagy épen nem lakott pusztát jelent. De nem következés, hogy a hol *terra* kifejezés áll, ott mindig csupán pusztát kellessék érteni az előjövő név alatt. Igy látjuk, hogy a tárgyalás alatt levő jelen 1268-diki okiratban külön említtetnek ugyan egy *terra Vrkey* (azaz Örkény) és *terra Kulchud* azaz Kulcsod, még is mellettök tovább még egy *villa Vrkey* és *villa Kulchud* azaz Örkény és Kulcsod falu is említtetik. — Visszatérve egyébiránt Heténye, megjegyzem még, hogy ezen helyről szól Kisfaludy Károlynak „Mit csinál a gólya" című adomája.

ban. E szerint Komárom helység ekkor már nem tartozott a várbirtokhoz, melylyel el sem adatott volt Hénok zsidó főnöknek, hanem királyi birtok maradt, s az okirat szerint királyi udvarnokok telepe volt: *villa Komarun ubi nostri udvarnici fuerunt.*

Ezen okirat kelte: 1268 után azonban, nem sokára, alig néhány év múlva, Komárom falu már várossá emelkedett. Egy 1307-diki okiratban (Cod. Dipl. VIII. 1. 238. l.) ugyanis Trenchini Máté atyja Péter nádor által a városnak adott szabadságokat megerősíti, mely okiratban lakosai cives- és hospites-eknek neveztetnek, a hely pedig civitas, városnak mondatik [1]). Máté atyja Péter nádor okiratilag 1275—1278-ban jön elő. Világos tehát, hogy jelen okiratunk kelte, azaz 1268 után, Komárom falu már néhány év mulva várossá lön; és azt nem csak királyi udvarnokok, de polgárok s idegen jövevények (hospites) lakták. Hasonlón civitas-nak nevezi I. Károly 1317-diki és 1331-diki okirataiban (Cod. Dipl. VIII. 2. 67. és VIII. 3. 351: Castrum nostrum de Kamarun una cum civitate seu oppido kamariensi); új szabadságokat ád a városnak, s kiveszi azt a várnagy hatalma alól. Utóbbi okiratban jön elő azon fenebb érintett hely is, hol megengedi Komárom lakosainak, hogy a Vágon túl nádat vághassanak; minél fogva már Sz. András és Keszü helységek alatt véleményeztük, hogy a sajátlagi Komárom falunak, mint csupán a várszolgálatra rendelt királyi udvarnokok s jövevény polgárok, nyilván iparosok, mesteremberek által lakott helynek, külön határu földbirtoka nem volt [2]).

Komárom várának ezen birtoka a várossal együtt nem

---

[1]) Fejérnek a Cod. Diplomaticusbani megjegyzése szerint ezen okirat eredetie Komárom város levéltárában található. Míg ellenben Szepesházy és Thiele (Merkwürdigkeiten des Königreichs Ungarn I. 43.) szerint a város levéltárában levő szabadalmai csak 1388 óta kezdődnek, mit Fényes is (Magyarorsz. I. 135.) nyilván e szerint után írt.

[2]) Ezen adatokból látjuk tehát, hogy Komárom már 1275—8 óta körülbelül város; hibás azért Fényes (Magyarorsz. I. 134) állítása, hogy I. Mátyás alatt lett várossá. Látjuk, hogy az okiratok világánál nem csak a történeti tények, de különösen a történeti topographiai adatok eddigi homálya is eloszlik.

sokára úgy látszik, Valter Comes vagy családja kihalván vagy elvesztvén azt, más birtokosokra szállott, s a királyra visszakerült. Ezt mutatja azon körülmény, hogy Péter nádor már 1275—8 körül rendelkezik felőle; később pedig fia Trenchini Máté a f. idézett okiratban saját városának és várának nevezi. Trenchini Máté legyőztével I. Károly király hatalmába kerül, ki azt, mind a várbirtokot, mind pedig a várat és várost, 1315-ben Tamás esztergami érseknek s általa utódainak az érsekségnek adományozza, a bevett szokás szerinti királyi koronázási ajándék fejében; mint ezt az érdekes 1317-diki megerősítő okiratból értjük (L. Cod. Dipl. VIII. 2. 67.). Ekkor iratott át a tárgyalt 1268-diki megerősítő adománylevél a budai káptalan által 1317-ben, mely eredetiben az esztergami érseki levéltárban létezik (Lásd Fejér jegyzetét Cod. Dipl. IV. 3. 457.), és valószinűleg a kiadott okiratnak több kétes helyére és helynevére még világot deríthet.

Nem sokáig bírta azonban azt az érsekség is. Károly király, bárha nem meggyőződve a vár és város fontosságáról, már három év múlva azaz 1320-ban az előbb adományzott várbirtokot az érsektől cserében visszakapta, helyébe a barsi várbirtokot és Bát városát Hont vármegyében adományozván az érseknek. Lásd Cod. Dipl. VIII. 2. 251.

Eddigi vizsgálatunk már az *összehasonlító történeti helyiratra és földrajzra* nézve a következő eredményeket szolgáltatja.

Alsó-Csallóközben a XIII-dik században vagyis 1268-dik év táján a következő helységek léteztek, és pedig a várbirtokhoz tartoztak:

1. Komárom vár és városa (lásd I. és XXIII. pont alatt) *).
2. Sz. András (II. és III).
3. Keszü (III).
4. Örs (IV).
5. Aranyos (VI).
6. Ócsa (VII).
8. Bogya (IX).
9. Szakálos (Túri X).
10. Füs (XI).

*) A zárjel közt levő számokkal minden helynévnél utalok azon pontokra, melyek alatt adatolva előjönnek a tárgyalásban.

11. Megyer (részben; XII.).
12. Tány (XIV.).
13. Haraszt (XV.).
14. Csicsó (XVI.).
15. Néma (XVII.).
16. Megyeres (XVIII.).
17. Szakálos (Bálvány. XIX.).

Ezenkivül 1. Örkény és 2. Kulcsod (V. és VIII.) pusztták. Kétes továbbá vajon Alsó-Csallóközben állott-e a két Árpa helység (XX. és XXI.) valamint Vámos helység is (XIII.)?

A várbirtokhoz tartozó falukon kivül még következő helységek léteztek Alsó-Csallóközben:

18. Örs (érseki v. Nemes. III. és IV.).
19. Sz. Pál (IV.).
20. Szakálos (udvarnicorum s agazonum. IV. és XIX.).
21. Szakálos (superior, Apáca-Szakálos. X.).
22. Aranyos (Felső. VI.).
23. Ócsa (Vontha birtoka. VII.).
24. Gellér (VIII. stb).
25. Ekel (VI. stb).
26. Ekecs (X.).
27. Guta (IX.).
28—29. Két Kulcsod helység (VIII.).
30—31. Két Keszi (Nagy és Kis) (XIV.).
32. Boller (X).
33. Staul (X.).
34. Beryn vagy Berény (X.).
35. Samufalva (XI.).
36. Füss (Nemes-, a sz. mártoni apátságé (XI. XIV.).

Kétesek továbbá vajon Alsó-Csallóközben állottak-e a 1—2. Két Árpa. 3. Árpád vagy Vitéz. 4. Bana. 5. Zelebeg. 6. Hoszuga v. Hoszaga és 7. Syke-Árpa helységek (XXI.).

Ezen helységek közül, melyek 1278-ban, tehát még a tatárpusztítás után is Alsó-Csallóközben virágoztak *), jelen-

*) Már felebb figyelmeztettem egyébiránt, hogy ezen vidék úgy látszik a tatárjárás alatt kevésbbé szenvedett. Ezt látszik tanusítani egy 1245-diki okirat (Cod. Dipl. VII. 3. 144.) következő helye: „Cum fidelis noster Folwyne in pestifero tartarorum adventu, castrum nostrum de Komaron muniens, udvarnicos nostros in eodem comitatu existentes, nec non alios populos quam plures illaesos conservasset et indemnes“ stb.

ben (Fényes szerint i. h. I. 134. s köv.) már csak a következők léteznek:

1. Komárom.
2. Gutta.
3. Nagy-Megyer.
4. Aranyos.
5. Bogya.
6. Újfalu (azaz Újörs).
7. Csicsó.
8. Ekecs.
9. Ekel.
10. Füss.
11. Gellér.
12. Nagy-Keszi.
13. Kis-Keszi.
14. Kolos-Néma.
15. Megyeres.
16. Ócsa.
17. Apáca-Szakálos.
18. Lak-Szakálos.
19. Túri-Szakálos.
20. Tány.

E szerint tehát *36*, sőt ha a kéteseket is felveszszük, a *negyvenen* jóval fölül Alsó-Csallóközben a XIII-dik században létezett helységek közöl jelenben csak mintegy fele, t. i. *20* létezik még. Pusztákká lőnek: 1. Bálvány-Szakálos. 2. Örkény. 3. Felső-Aranyos. 4. A két Ócsa egyike. 5. Sz. Pál; melyek részint csak egy, részint több lakból állanak jelenben. Teljesen elpusztúltaknak, melyeknek már helyét sem tudjuk, mutatkoznak: 1. Boller. 2. A második Füs. 3. Haraszt. 4—5. A két Kulcsod. 6. Staul. 7. Samufalva. 8. Berény. Hasonlón elpusztúltak azon kétes helyzetű helységek, melyek akár Alsó-Csallóközben, akár pedig a szomszéd Csilizközben, mint véleményeztük, állottak; miután jelenleg sem ott, sem itt nyomuk elő nem jön; úgymint: a négy Árpa nevü helység, Árpád v. Vitéz, Syke Árpa, Zelebég, Hoszaga, Bana.

Ezen elpusztúlt faluk helyett csak kevés újabb helységet találunk Alsó-Csallóközben, vagy legalább olyat, melyeket okiratunk nem nevez. Ezek: 1. Keszegfalva. 2. Érseklél. 3. Nagylél. 4. Vízvár. 5. Izsap. 6. Szilas. De ezek közöl is Érseklél és Nagylél sajátlag érseki nemesi praediumok, puszták, melyek kisebb-nagyobb házcsoportokból azon a helyeken alakúltak, hol okiratunk is érseki népek és jobbágyok birtokait említ. Hasonlón véleményeztük ezek közöl Keszegfalvát és Szilast az okiratunkban előjött helynevek alatt. Izsapról Műemlékeimben, a nagy-megyeri plebánia emlékiratai nyomán adatolom, hogy régi egyháza volt; s így szinte

régibb telepnek mutatkozik, mely talán okiratunkban valamely más név alatt lappang a mindenfelől körülötte járó határok leirásában. Vizvár hasonlón jelentékes régi névként hangzik, ámbár semmiképen sem birom adatolni okiratilag. Valószinűnek látszik azonban, hogy itt Komárom területe szélén valamely torony vagy vizerősség állhatott régenten, melynek helyén a mai jelentéktelen kis falucska alakult. Ezen vizsgálat tehát azt tanusítja, hogy Alsó-Csallóköz helységei a XIII. század óta nem szaporodtak, hanem inkább kevesbültek.

Nagy a száma ellenben jelenleg a pusztáknak, melyek majd egykét, majd több házzal alakúlva külön nevekkel jönnek elő. Teljesen azonban sem helyiratainkban, sem földrajzunkban, a térképeken és könyvekben, feljegyezve nem találhatók, és többnyire néhánynyal többet vagy kevesebbet más és más név alatt találunk említve. Azért itt többekből összegyűjtve közlöm még a jelentékenyebbeknek látszókat: 1. Puszta-Aszód. 2. Jankóháza csárda. 3. Aszód csárda. 4. Tormás. 5. Marokháza. 6. Szántó. 7. Lőgér. 8. Kées. 9. Ontopa. 10. Ronka. 12. Bök. 13. Rocháza. 14. Erecs. 15. Fogotház. 16. Gadóc. 17. Cudor stb. De ezek, és még ezenkivül néhány, az újabb térképeken feljegyzett, nagyobbára jelentéktelenebb egyes csárdák és szállások, melyek a tág, árvizek által pusztított, müveletlen határokon előjönnek, nagyobbára úgy látszik csupán ideiglenes tanyák, melyek azért nagyobb részt helyiratainkban is (mint Fényesnél, Thielenél stb) nem jönnek elő. Hasonló pusztákat és tanyákat egyébként gyaníthatunk okiratunk azon számos határhelynevei közt, hol azok különféle területeket jelelnek, majd egyesek birtokának mondva, majd *Oza* azaz háza kitétellel élvén, nyilván jelenteni látszanak, hogy ily helyeken akkor is tanyák, lakott puszták léteztek. Némely nevek ezek közől, mint *Erecs, Szilas, Aszód* már az okiratunkban előjövő határhelyek hasonló neveiben is mutatkoznak. Mások, mint *Ontopa* példáúl, igen ódonan hangzanak; úgy hogy feltehetjük, hogy a számosabb akkori helységek mellett, nem kevesebb számu lakott puszták, vagyis egyes tanyák azon időben még inkább létezhettek, mint jelenleg.

A teljesség végett összeállítandóknak vélem még itt azon helyneveket is, melyeket a kéteseken kivül, mint Alsó-Csallóközön kül, a közel szomszéd vidéken létezőket említ okiratunk. Ezek:

1. *Katapán Monostor* (Puszta Monostor a Dunántúl Komárom fölött). 2. *Lándor* vagy *Nándor* (a Vágdunán túl, hol ebbe a Nyitra folyó beszakad). 3. *Moyk* (?) 4. *Vámos* (a Szigetközben?) 5. *Gönyő* (a dunántuli dunaparton. 6. *Virt.* 7. *Izsa.* 8. *Pát.* 9. *Hetény* (mindanégy utóbbi a Zsitva folyó és Duna mellett). 10. *Zsigárd* (a Vág mellett és kis Duna fölött, itt volt talán ama kétes helyü Berény is?) 11. *Tata* (a mai ismeretes város). 12. *Patas.* 13. *Kulcsod.* 14. *Radvány* (mindaháromutóbbi a Csilizközben, hová, mint véleményeztük, ama Árpa, Árpád, Bana stb helységek is valószinüleg helyezendők.

Végre a vidék birtokviszonyaira nézve érdekes leszen még okiratunkból kiösmerhető akkori birtokasai sorát összeállítanunk.

1268-ban mint látjuk Alsó-Csallóköz területének legnagyobb része még a *várhoz* és *várbirtokhoz* tartozott, úgy mint azt a honfoglalás alkalmával Ketel kún vezér Árpádtól kapta és népével megtelepíté, kik ezen helységekben mint várjobbágyok laktanak. Epen ily viszonyban volt, mint az okiratokból még kivenni lehet, nagyobbára Felső-Csallóköz is Pozsonyvárához; ámbár ott a várbirtok még korábban került nagyobbára egyesek kezére királyi adományok által. Egy tetemes része nyilván a komáromi várbirtoknak is okiratunk korában el volt már idegenítve, az előbbi kor gyakori királyi adományzásai által; még egy nagyobb része azonban a várbirtokhoz tartozott; ámbár látjuk, hogy ezt is in complexo IV. Béla a tatárpusztítás után pénz szükében lévén eladta Hénok zsidónak, kinek utódaitól, mint zálog, kerül az újon adományozott Valter grófra. Nem sokára azonban, mint más okiratokból értesülünk (lásd felebb), ismét a koronára visszajutott.

A vidék egyéb birtokosaiúl előjönnek: 1. az esztergami érsek népei és jobbágyai, kik idővel itt praediális vagyis

hűbérnöki nemesi birtokra jutottak. 2. A katapáni apátság. 3. A moyki egyház (prépostság?) 4. A győri püspökség. 5. A pannonhalmi sz. Mártonról nevezett benedekrendi apátság. 6. A Megváltóról nevezett seraphini (lekéri?) apátság. 7. A szolgagyőri vár, melynek István és Almos nevű jobbágyai névleg is említtetnek. 8. A király udvarnokai és lovászai. 9. A királyné udvarnokai és hírnökei (praecones). 10. A vezérség népei. 11. Számosan neveztetnek mint birtokosok a Kathpán nemzetségből vagy családból [1]), úgymint: Balyanus, Chena, György, Barianus (ez talán azelőbbi Balyanussal azonos?), Janus, Paulinus. Más nemes birtokosokúl neveztetnek 12. Salamon Comes. 13. Jakab mester, Mihálynak fia. 14. Az ekeli nemesek (nobiles de villa Ekel): Gábor, Paznan, Paulus [2]). 15. Vontha és ennek családja az egyik

---

[1]) Ezen okiraton kivül tudomásomra a *Kathpan* nemzetség még a Regestrum de Várad (20) egy itéletében jön elő említve, hol az *Capatan*nak iratik; de hogy azonos ezen nemzetséggel, sőt hogy ide Alsó-Csallóközbe való, hol, mint látni a család elágazva volt, mutatják az ezen itéletben előjövő helynevek, mint: de villa *Kel*, mi valószinűleg Ekel, s a pristald nevezése: Nicolaus de villa *Arpas*, mely íme azon Árpa vagy Árpád helyek valamelyike, melyeket fenebb nyomoztunk. Podhradczky (Kézai kiadásában 96 l.) azonosnak véli ezen Kathpan vagy Katapan vagy Capatan családot a Koppány nemzetséggel. Valószinűbb, ha nem bizonyos, hogy ezen nemzetségből volt Catapan egri püspök 1197—1217-ig, mire Schmitth (Episcopi Agrienses I. 105.) okiratokat is idéz, s ezekben 1294-ben egy Katapan nemzetségbeli esztergami kanonokot is említ. Vajon talán a kérdéses első egri püspök: Catapan, Kathapran vagy Catapran is 1009-ben (Schmitth i. h. 8.) ezen családból való volt-e? Annyi azonban szinte valószinűnek látszik, hogy a fenebb többször nevezett Katpan monostort Komárom fölött, hol a vidéken, mint láttuk ezen nemzetségnek terjedt birtoka volt, Katpan családbeli, sőt talán a nevezett főpapok egyike alapítá.

[2]) Az előbb idézett Váradi Regestrum helye is (20) épen ezen *Ekeli* nemesek egyikét említi, úgy vélem, mondván: „*Eel filius Scemia de villa Eel, de gener Capatani.*“ (Lásd Endlicher kiadásáb. Monum. Arpad. 645. lap). Gyanítom pedig, hogy itt nem csak *Eel* helyett *Ecl* (mint okiratunk is *Ekl*-nek írja a mai Ekelt), azaz Ekl vagy Ekel olvasandó, de talán azon *gener Capatani* is de *genere* Catapani lehet. Miszerint tehát ezen ekeli nemesek is sajátlag Katapán nemzetségből valók volnának? „Salvo tamen iudicio meliori!“

Ócsa birtokosául neveztetik. 16. Bizonyos Bertalan nevű volt ismét az egyik Keszi helység ura, míg a másikat 17. István nevű birta. 18. Néma helység ismét részben bizonyos Konrád birtoka volt.

Végre figyelmet igényel még, hogy okiratunk egy *sepulchrum Elze* helyet, tehát Elze nevű külön sírt említ itt, — ezen, nem csak históriai topographiánk tekintetében, de archaeologiailag is annyira nevezetes helyen: hol, mint láttuk, római maradványok, ávar vagy várkún és kún-magyar ős-telepek, pogánysírok és számos műemlékek mellett a jelentékes Árpád, Vitéz, Bálványvíz, Pogánysziget, Patas helynevek hangzanak felénk *).

* * *

Ily eredményeket szolgáltat tehát ezen nevezetes okirat, előtüntetve egy egész vidék XIII-dik századi helyiratát. Pedig az itt felmutatott eredmények sajátlag véve majdnem csupán olyanok, melyek a tárgy felületén lelhetők voltak. Természetesen sokkal bővebb eredményeket nyújthat vala még régi onomastikonunkra, név- és nyelvkincsünkre nézve, valamint különösen régi geographiánk, hazai földrajzunk tekintetében, ha mint mondám, minden egyes helység határhelyneveit nyomról nyomra követhetnők a hely színén, vagy csak legalább a helybeli kimerítő térképeken, s összegyűjtött mai helyneveik ismeretével. Mennyi régi homályos és kétes helynév derülne fel ez által, mennyi elavult szó feledett jelentése volna feléleszthető! De sőt másrészt, mily érdekes észleletek keletkeznének régi geographiai helyrajzunkra nézve. Szemeinkkel látnók mintegy a változásokat, melyek a földhátát itt érték: hol száradtak s apadtak el a számos vízforrások, ágak, erek, tavak, mocsárok például; vagy hol keletkeztek új vadvizek, merre vették azóta folyásukat, hol hagyták el előbbi medreiket a nagyobb folyamok stb. Mint sáfár-

*) Lásd erre nézve a római maradványok, avar telepek, pogánysírok és műemlékek itteni nyomairól a „Magy. Műemlékek" első közlésében. Valamint a *Pat*, *Patas* helynévnek régi sírhalmokkal összefüggéséről: „Magy. Mythologia" 382. stb.

kodott ezekben az örökké működő természet; vagy mit tett az emberi ipar és szogalom, és mit hanyagolt el a gondatlanság.

Ily kimerítő vizsgálat természetesen oly nagy téren, mint a minőre a jelen okmány, sok helyütt csupán fölületesen is terjeszkedik, nem volna könnyű feladat; és nem is egy mutatványszerű rövid cikket, hanem tüzetes monographiát igényelne. Annál könnyebben elővehetők azonban ilyes munkálatok egyes helységek, többnyire kimerítőbb határjárási okiratai nyomán. Ily okiratoknak pedig nagy számát bírja okmánytárunk is. Mily dús anyag ez, mely csak, az épen nem nehéz és fáradságos feldolgozásra vár, hogy egy meglehetős magyar históriai atlast alkossunk azonnal, és históriai topographiánkat, valamint földrajzunkat ez által eleve, legalább fő vonásaiban, megalapítsuk. — Egyes határok vagy kisebb területek hasonló tüzetesebb vizsgálata, melyet a hely szinével ismerős, a tudomány terén bár kevésbbé tájékozottabb minden művelt ember is saját falujában és körében végezhet, épen pontossága és a vizsgálat határozottabb eredményei által kárpótolhat azon általánosb érdek helyett, melyet nagyobb nevezetesebb vidékek és helyek felvétele gerjeszt; de melyeket épen ezen terjedelmöknél fogva, és kimeríthetlen vagy hozzáférhetlen kútfőik miatt a szaktudós sem képes, főkép távolból, teljes határozottsággal vagy csak a megkivántató pontossággal is előállítani.

Ezzel azonban itt, mint egy tágabb körű tárgynak felvétele által, csupán példát akartam inkább adni ezen az új téren, mely még szinte ki nem merített kincseivel kinálkozik, és hajdanunk története ismeretére nézve becsületes, majdan kifogyhatatlan értékű és érdekű napszámot igér számos tehetség és tevékeny férfikar munkájának.

Szabad legyen azért ezen alkalommal is, mint egy példánál némileg exemplificátióúl ismételve figyelmeztetnem s utalnom néhány ebből elvonható, mindenha ugyan feltünő, de ritkán felismert és méltatott igazságokra.

A népek külső és belső élete számtalan módon nyilatkozik, és kimeríthetlen forrásokban csörgedez tova századokon át szokásaikban, hagyományaikban és nyelvökben, épen úgy

mint ezek sajátlagi további nyilatkozataiban: regéikben, mondáikban, személy- és helyneveikben stb. És ha egy és más ezen források közől elapad vagy elszárad is, sőt megzavarosodik többnyire, úgy hogy nyilalkozata érthetetlenné lesz, mégis nagyobbára oly mély és számos nyomot hagy maga után s annyi oldal felől megnyílik a vizsgálatnak, hogy aki ezek előtt szemeit be nem húnyja, s magát csak kevéssé is tájékozza iránluk, még könnyen ráakadhat annyi mindenfélére, mit a gondatlanság, tudatlanság s aluszékonyság már is elveszettnek vélt.

Ily források és nyomokúl szolgálhatnak ezen hely- és személynevek is. Századokon át ugyan öntudatlanúl hangoztatva, épen oly értelmetlenné lőnek a nép közt, mint a folyó habmoraja, a lomb suhogása, a csillagok tündöklése, a természet élete és működő ereje; melybe mindennapi eszével be nem hathat, vagy melynek rég elvesztette genesise tudatát, ereje és értelme ismeretét. De mint a természetbuvár gyakran egyetlen adott tény által biztosan bele hatol a titokba és meghatározza a jelenségeket, úgy gyakran csak egy adat kell amazokból is, hogy behassunk vele múltunk, őshajdanunk, egy szóval ismeretlen történetünk eddig elzárt könyvébe.

Ha egyszer ezen adatokat összeszereztük s a salaktól megtisztítottuk, melylyel a gondatlanság belepte; a leplet szellőztettük, melylyel a feledékenység elfödte: meg lesz fejtve a bennök rejlő talány. Mindinkább biztosabb, határozottabb adatokat fogunk bírni ősnyelvünk, eszméink és népéletünk azon történet előtti korából, melyből semmi más történeti adataink ezeken kivül nem maradtak, és melyet úgyis ezen a történet előtti korból származó hagyományok megelőztek.

De ezen, ámbár már legnagyobb részben megfogyatkozott, mégis mindamellett nem csak becses, de dús örökségi kincsünknek legtetemesebb része, és különösen az itt szóban levő onomastikonunk is, még távolról sincsenek kiaknászva. Alig hogy épen egy két jó példával megkezdők a munkát, mi eddig úgyis csak nagyobbára helynevek gyűjtéséből állott; s a gyűjtés minden esetre az, mire eddig legnagyabb szükségünk van. De istentudja még ezen tréfakönnyü munka sem tud valahogy köztünk lábra kapni; mi pedig legfölebb egy sétájába kerül-

het kinek-kinek saját fészkében, mely között az avatott földmívelő lakosok által megnevezteti magának a helyeket. Az itt-ott felhozott magyarázatokban pedig már épen hasonlíthatlanúl több a salak mint az arany. De az utóbbi sem válhatott még forgalmi értékké. Sok el is enyészett már teljesen, még több oly rejtelmes homályban lappang, hogy sokáig, talán örökké dacolni fog a megfejtéssel. A legtöbbet pedig még ezentúl eleve rendeznünk kell a tudomány szabályozó törvényei számára; melyeket ha még nagyobb részt eddig szinte nem födöztünk fel, legalább mégis felismertük már a feladatot. A munka itt-ott minden irányban vígan folyt, legyenek bár sokkal gyengébbek és kisebb számmal a karok, melyekkel rendelkezhetünk, mintsem hogy azt egyszerre teljesen megbírnók. De ne essünk azért kétségbe, ne habozzunk hozzá fogni. A kisérletek, tanulmány és kitűrés végre eredményre vezet, mint vezette már előttünk azon nálunknál szerencsésebben előhaladott népeket, kiknél a tudomány minden terén naponként mindinkább oszlik a homály, s az ismeret jogosultságába lép.

S ha még egyideig az avatatlanság kontárkodva vagy játékszerként könnyen kezel ebben egyet és mást; vagy a tudomány is egyben és másban emberi gyarlóságánál fogva hallucinál és botorkál; majd kifejlődnek végre ebből is a vizsgálatot szabályozó törvények. — De eleve legyünk legalább rajta azon, hogy a gondatlanúl feledettet föléleszszük, a tudatlanúl lenézettet fölemeljük. Ezzel majd új tekintet nyílik nyelvünk, eszmevilágunk, hajdanunk őstörténetébe; ennek ismeretével pedig mint egy dús szellemi örökségi tőke kamatai forgalmával gazdagúlni fog a jelenben és nemesedni ismeretünk és önérzetünk.

POTLEKÚL.

I. Az ezek leirása közben megjelent Fuxhoffer Monasteriolog. Hung. munkájának *Czinár* által átdolgozott kiadása következtében, arra nézve, mit a I—III. szakaszban egy jegyzetben a *Katpán monostorról* tárgyalok, megjegyzendő még, hogy Czinárnál ezen monostor *Kapán* monostornak neveztetik. (I. 285. lap a pannonhalmi főapátság levéltárának egy kiadatlan 1385-diki okirata nyomán; egy más 1573-diki

okirat szerint pedig Koppán monostornak. De hogy sajátlagi neve Katpán vagy Katapán monostor, tanusítja régibb, 1268-diki okiratunk, mely először említi, de mely nyilván Czinár figyelmét egészen elkerülte. Fuxhoffer ellenben a komáromi monostornak sem Katpán sem Koppán nevét nem ismerte, de egy Koppán nevűt Slavóniában Valkó vármegyében keres.

A Czinárnál idézett 1385-diki kiadatlan okiratból egyébiránt azóta az is kitűnt, hogy nem hibáztunk feltevéseinkben, midőn ezen vidék birtokviszonyait utólagosan tárgyalva véleményeztük, hogy okiratunk nobiles de Ekel kifejezése alatt Katapán nemzetségi nemesek értendők, és hogy a Katapán nemzetség volt az említett monostor alapítója és kegyura. E szerint pótlandó tehát a Monasteriologia róla szóló helye, hogy már 1268-ban létezett, és eredeti neve Katapán monostor volt.

II. Mit ugyanott egy következő jegyzetben a majki prépostságról targyalok, ellenben oda igazítandó, hogy csakugyan Fuxhoffer (Monasteriol. Hung. II. 59.) szerint a Tata mellett levő későbbi kamalduli kolostor helyén állott egykor a már 1252-ben létezett premontréi majki prépostság.

III. Ugyan ezen szakaszban tárgyalt villa Kezw Komárommal összefüggő helységre nézve, megjegyzem Fényesnek „A Magy. Birod. statistikai stb tekintetben. I. kötet Komárom vármegye" jeles, fájdalom abban maradt kisérlete nyomán, mely az előbbiek leirása közt nem volt kezemnél, hogy a 87-dik lapon előjövő adat szerint : 1489-ben Mátyás király *Várköze* nevű falut, mely addig a várbirtokhoz tartozott, Komárom városának adományozza. Ez lehetne tehát az okiratunkban Komárom várával összefüggőleg, a mai Komárom város határa terén nevezett *Kezw* falu. Fényes további szavai szerint azonban ezen hely a Vágdunán túl állott volna, még pedig azon a helyen, hol a mai *Leányvár* romjai, az egykori római *Virginaceum Castrum* helyén láthatók. Ezen utóbbi hely Izsa közelében fekszik, és nem a Vágdunán túl, de inkább az öreg Duna mellett. A magyarázat tehát össze nem egyeztethető ; az adatot pedig után nem nézhetjük, mert Fényes nem csak nem közli, de a kútfőre sem utal ahonnét vette. Mégis valószinűnek lát-

szik, hogy ezen Várköze falu csakugyan azon 1268-diki okiratban említett *Kezw* helység, mely magával Komárommal összefüggött, s úgy látszik, hogy a Vágduna tulsó vagy balpartján a mai *Várfölde* helyén állott, hol jelenleg is Komárom vásárai egy része tartatik. E helyre okiratunk határirása is igen ráillik, midőn az a Vágdunán át Lándor felé visz; valamint látjuk, hogy a Vágduna túlpartján csakugyan, mint véleményeztem, keletnek feküdt, s a többi Komáromtól épen csak a folyó választá el, melynek partjain közvetlen épült mindakét hely. Ezen helyre illik továbbá az is, mit Fényes (u. o. 89. lap) egy 1265-diki okirat nyomán mond, hogy Béla ezen Komárom mellett levő „*Készi*" helységnek királyi udvarnokait innét máshova telepité át, területöket a komáromi jövevény gyarmatok telepítéseül átengedve. Az idézett okirat azonban nem így! Mert ez csak Béla kiadott 1265-diki okirata lehet, (L. Codex Diplom. IV. 3. 283., mit azonban Fényes nem idéz, mint általában soha egy adata kútforrására sem utal), mely szól ugyan a komáromi királyi udvarnokok áthelyezéséről, hogy a helyet annál inkább meg lehessen telepíteni idegen jövevényekkel, de távol sem említ keszüi udvarnokokat. Gyanyítja-e ezt csupán Fényes, vagy mily más kútfőből meríté? meghatározni nem tudom. Mint föltevés azonban igen ide illik, s erősíti előbbi véleményünket arra nézve: mint olvadt be Komárom városába ezen Keszi, Várköze vagy Kezw falu.

IV. A IV. szakaszban felhozott azon véleményem, hogy az 1268-ban létezett két Örs helység egyike jelenben Újfalu helység alatt volna keresendő, hasonlón erősül Fényes (i. h. 111. lap) azon adata által: hogy Újfalu hajdan Alsó-Örsnek neveztetett.

V. Mit ugyanott a Dudvág folyóról mondottam, oda igazitandó, hogy a Dudvág egyik ere csakugyan Komárom fölött Vízvár alatt szakad a Dunába.

VI. A IV-dik szakaszban Villa-Oronos azaz Aranyos alatt jegyzetben tárgyalt lekéri apátságra nézve véleményem szinte erősül Czinár Monast. I. 272. adata szerint, hogy az Abbatia S. Salvatoris de Lekér és Seraphini de Lekér egy s ugyanaz volt, míg ma sajátságosan megválasztva két külön címzetes apátság nevéül használtatik.

VII. A XX. szakaszb. említett Banavár kérdéses helyezetéről lásd Fényest Komárom várm. i. h. 145, hol egy 1369. okirat nyomán szinte a birtokához tartozó Arpaa helységek említtetnek, anélkül azonban, hogy helyzetök iránt teljesen tájékoznának.

VIII. A Villa Komárom alatti vég szakaszban megjegyzendő még, hogy a már itt fenebb említett azon 1265-diki okirat (Cod. Dipl. IV. 3. 283), melyben Béla áthelyezi udvarnokait Komáromból máshová, hogy idegenekkel meg lehessen telepíteni a helyet, Komáromot szinte a budai polgárok jogaival megajándékozza. Ezen okiratból értjük szinte, hogy Valter kamaragróf már ekkor adományban bírta vagy kapta azon birtokot, melybe beigtatásáról szól az 1268-diki előbbi értekezésünkben tárgyalt okirat.

A további adatok, melyek Fényesnél (39. és 83.) Komárom multját érdeklőleg 1037, 1075 és 1242-dik évekből előjönnek, semmi lényeges újabb körülményt tárgyunkra nézve, nem szolgáltatnak azonkivül, mit már előbb értekezésemben kimutattam; különösen megjegyezve, hogy Komárom már a XIII. század második felében szabadvárossá fejlődött volt.

Ellenben Komárom és vidékének a honfoglalás alkalmával kún népséggel való azon megtelepitéséről szólván Fényes, mit mi is értekezésünk bevezetésében tárgyalunk, még részletesebb adatokat is hoz elő (természetesen minden kútforrás nélkül), hogy Retel és Oloptulma kúnvezérek az itt elfoglalt vidék egy részét Thege kún vezérnek adák megszállásúl, a mai Konkolyi Thege itteni régi család elődének, a másik részt pedig Illmár vagy Illmér vezérnek, az Ürményiek ősének. Ugyanitt Komárom nevének eredetét is bővebben taglalja, felemlítve a különböző véleményeket, miszerint a hely e nevet egyenesen a kún népségtől vehette, kumai eredeténél fogva vezérök, a ki várát épité, ennek emlékére Kumárumnak nevezve, mint Béla 1238-diki okirata mondja: „Cumanos cum Árpád ad Kiov consociatos, et modernam hungariam cum iis intrantes circa Cumarum consedisse (I. Anonym. adatát f. értekezésünkben). Mások szerint ellenben a régibb római Crumerum stb elnevezésre emlékeztetne stb. (L. Fényes i. h. 83. l.)

Ennyit akartunk csupán megjegyezni utólagosan, hogy a tárgyat célünk tekintetéből teljesen kimerítsük.

JEGYZETEK THIERRY AMADE AVARJAIRA

ÉS HÚN-MAGYARJAIRA.

SZABÓ KÁROLYTÓL.

II. köt. 5. lap. A hatalmas avar khán *Baján* neve fönmaradt Magyarországban két helység nevében mai napig. A Tisza felső völgyében Bereg vármegyében létezik Bajánháza, és Baján nevű két magyar falu egymáshoz közel, ezekhez egy pár órányira Zemplén vármegyében ennek szélén fekszik *Abara* nevű falu; ugyancsak egy pár óra távolra esik tőlök *Avarok Szállása* nevű helység, melynek mai szláv lakosai e nevét elfeledték, s az ma egyszerűen *Szalacska* néven ismeretes. E négy összevágó helynév bizonyítja, hogy e vidéken egykor az *avar* fejedelem Baján székelt.

91. lap. Nicephorus idézett latin fordításában a szlávok kétféle gyalogsága *nuda* és *loricata* jelzővel fordúl elő. Semmi kétség, hogy magában a hellen szövegben, mely jelenleg nincs kezemnél, *γύμνωτες* és *ὁπλῖται* áll: az előbbiek a a könnyű, az utóbbiak a *nehéz gyalogságot* jelentik. De a *γύμνωτες* sem voltak *sans armes defensives, et presque nues.*

121. l. 1. jegyzethez. A szláv *pán, zsupán* szóból alakúlt az ispán nevezet. Nádorispán (*Comes Palatinus*), *főispán* (Comes supremus comitatus), kit minden vármegyében a király nevezett, és ki azon megyében a közigazgatás, igazságszolgáltatás, és a vármegyei nemesek banderiumának feje volt; *alispánok* (*Vice Comites*), minden vármegyében, a főispánok helyettesei, kiket a vármegyei nemesség szabadon választott. Így nálunk magyaroknál a *szláv zsupán* eredeti senior értelme elenyészett.

122. laphoz. Heraklius császár a beköltözött szerbeknek elsőben a thessalonikai tartományban adott földet. *Const. Porphyr. de Adm. Imp. Cap. 32.* Ezen tartomány Macedonia részét tette, *Const. Porphyr. de thematibus Lib. II.*, s épen nem terjedt a Dunáig, annyival kevesbbé foglalta magában

*) L. XI. füzet 496. l.

Moesia superiort, Dáciát, és Dardániát. Dáciát nem is adhatta Heraklius a szerbeknek, mert maga sem bírta; az az avarok hatalmában lévén. Dáciában (a mai Erdélyben s Oláhországban) a szerbek soha sem laktak.

165. laphoz. Az avarok ringjeinek eredeti avar nevét nem tudjuk; azon helyen a meddig 791-ben Nagy Károly hadai hatottak a Rába folyónak a Dunába szakadásánál, s hol kétségtelenül az avarok egyik ringje feküdt, ma ott *Győr* város áll. *Győr, gyürü*, mai kiejtéssel *gyürü* pedig magyarúl épen azt teszi, amit a német *Ring. Aventinus Annal. Boiorum* Lib. IV. az avar *ringekről* beszélvén mondja, hogy unaquaeque septa erat aggere militari *sine* (helyesben siue) fossa, qui murus a *varrare*, a *Teutonibus* Haga Heccaque vocari solet." *Budai Ézsajás* jeles tudósunk jegyezte meg először, hogy itt az értelmetlen *a varrare* hibásan van olvasva és nyomtatva a magyar *avararc* (avar árk, avarok árka) helyett. Magyarországban ily *avar árok* az, mely a Dunánál Pesten felül kezdődve Hatvanon alúl *Árokszállásnak* megy, (mely név épen ez *ároktól* eredt), és onnan *Egren s Tokajon* alúl *Ároktőhöz* (hasonlóan ez *ároktól* vett név) tekeredik, s a Tiszán túl Debrecennek, Aradnak, Temesvárnak tartva Szendrőnél a mai Szerbországban végződik. A Duna s Tisza közt is Bácsban vannak számos ily avar árkok, melyeket a nép hibásan nevez *római sáncoknak*. Erdélyben a székely földön is van ily terjedelmes avar árok, melyet a nép ma *Hon Árkának* (*hún árok*) nevez, s mely innen Oláhországba terjed. A magyar nép e maig is bámulatos árkokat emberi erőt meghaladó munkának tartva, több helyt *Ördög Árkának* nevezi.

208. laphoz. A magyaroknak a kozárokkal való viszonyáról egyedül Constantinus Porphyrogenneta emlékezik; ő pedig e viszonyt világosan *Συμμαχία*-nak, *szövetségnek*, nevezi.

204. laphoz. Az avarokra nézve legutolsó adatúl II. Eugenius pápa 826-diki levele van fölhozva. Én azonban az *Annales San-Gallenses majores* ezen adatát Pertz Monum. Germ. T. I. p. 76. „863. Gens *Hunorum* Christianitatis nomen aggressa est" csak az avarokra vonatkozóknak gondolhatom. Az *Annales Bertiniani* (igazán *Hincmari Remensis Annales*) *Pertz Monumenta Germ. I. 458. lap.* bizonyosan ugyan

ezen eseményről írja : Sed et hostes an tea illis populisinexperti, qui *Ungri* vocantur, regnum eiusdem (Ludovici Germaniae Regis) depopulantur." Itt az *Ungri* szó Prayt, és utána több iróinkat, azon tévedésbe vitte, miszerint azt állíták, hogy Árpád magyarjai már 862-ben beütöttek Németországba, s így Ázsiából jókorabb költöztek át Európába, mint igen számos, kétségtelen adatok után tudjuk. Hanemar maga vajon *Hungri* nevet írt-e? kétséges. Talán későbbkori másolója tett *Hunni* helyébe *Hungri* szót; miután a *Huni* név Árpád magyarjaira is alkalmaztatott, s *Hungari* és *Huni* név vegyesen használtatott. Sőt még a magyarokat is nevezték *avaroknak*. Például *Annales Fuldenses 896.* évre írják : Pacem ergo Graeci cum *avaris (qui dicuntur Ungari)* facientes *Pertz. I. 412. lap.* Bármint legyen a dolog, annyi kétségtelenül bizonyos, hogy 862-ben nem Árpád magyarjai dúltak Németországban : öseink akkor még külön független törzsekben a Volga mellékén, a később úgy nevezett *Magna Hungariában* (iuxta fluvium magnum Ethil, Riccardi De facto Ungariae magnae. Endlichernél Rerum Hungar. Monum. 252. lap) tanyáztak. Egyébiránt a *Hungarus* nevezet már Árpád bejövetele előtt divatozhatott Európában a hún fajú népekre alkalmazva; legalább a frank évkönyvekben épen 863-ra emlegettetik : „*Hungarius Traiectensis Episcopus* (Annales Fuldenses, Pertznél. Tom. I. 375. l.).

Georgius Monachus és Leo Grammaticus a X. század közepe táján írt byzanti írók is emlékeznek *Οὖγγροι* magyarokról Theophilus császár alatt, (826. 842). Szerintök ezek az Istertől éjszakra laktak. *Pray Annal. I. 321. lap* arról, vajon ezek ugyanazon nemzetbeliek voltak-e Árpád magyarjaival, kételkedik : de határozottan mit sem állít. Több újabb iróink, valamint a külföldiek is, ezeket Árpád magyarjaival hibásan azonosítják. Ha a székelyek Erdélyben léteztét a hún birodalom fölbomlásától Árpádig elfogadjuk, ezen *Οὖγγροι* alatt X. századi byzanti iróknál, kiknél az *Οὖννοι* és *Οὖγγροι* név váriál, a hún fajú székelyeket érthetjük. Árpád magyarjainak öseit képzelni sem lehet 840. körül a Duna táján.

210. laphoz. Constant. Porphyr. *Ἀτελκουζου*-ját helyesen csak *víz-köz*-nek magyarázhatjuk. *Atel*, *Etel*, *Itil*, a ta-

tároknál maig is folyót jelent, s nálok e nevet visei *κατεζοχὴν* a Volga folyó. A *κουζου* szóban a magyar *köz* szót ismerjük föl, mely a folyók neveivel összetéve hazánkban maig is terjedelmes vidékek nevét adja, például *Rábaköz*, *Muraköz*, *Csallóköz*, *Sárköz* stb. Hogy *Atelcusun*, hová a besenyőktől megvert Lebediás vonúlt (*εἰς τόπους τούς ἐπωνομαζομένους Ἀτελκούζου, ἐν οἷς τόποις τὸ νῦν τῶν πατζινακιτῶν ἔθνος κατοικεῖ*), s hol az ő idejében (949-ben) a besenyők laktak, csakugyan *folyóvizek közét* kell érteni, kitetszik *Const. Porphyr.* szavaiból, *De admin. imp. 39. fej.*, hol ezt mondja: „A pacinakiták helye, melyben ez alkalommal (t. i. Lebediással) a magyarok megszállottak, *az ott lévő folyók neve szerint* nevezetik. S a folyók ezek: első folyó *Barukh* (Borysthenes ma Dniszter), második *Kubu* (ma *Bug*), harmadik *Trullosz* (a mai Dneper, törökül ma is *Turlu*), negyedik *Brútosz* (ma Prúth), ötödik *Szeretosz* (ma Szeret). Ez volt Const. *Atelkuzuja*, az erdélyi hegyektől a Neszterig. Amit Constantinus alább *40. fej.* ír: hogy t. i. a hely, melyben előbb a magyarok laktak „*ὀνομάζεται κατὰ τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ ἐκεῖσε διερχομένου ποταμοῦ Ἐτὲλ καὶ Κούζου*: e szavakat két ott folyó vízre alkalmazni nem lehet. *Etel* valósággal a Volga volna, *Kuzu* víz pedig nem létezett, és nem is létezik. *Etel-ből*, Alutát (a mai Oltot) Pray és régibb történetíróink minden alap nélkül csináltak. *Atelcuzu* és *Ετὲλ καὶ κουζου* tehát Constantinusnál csak szó-összvetételnek veendő: *vízköz*, *folyók köze* értelemben.

210. laphoz. 1. jegyzet. Constant. fordítójának e szavai: in quo antiqua monumenta supersunt, inter quae pons Trajani" de nem *Atelkuzura*, hanem a 'Constantinus' korabeli Magyarországra vonatkoznak (*εἰς ἣν νῦν οἰκοῦσι οἱ Τοῦρκοι*) melyben most laknak a magyarok. Ebben esett *Traján hídja* Turkia szélén (a mai Turnu Szeverinnél Oláhországban) s aztán *Belgrád*, *Syrmium s a nagy Morávia*.

210. laphoz. Constantinus szavaiból, melyeket a khazar *kán* mond Lebediásnak, hogy t. i. magyar fejedelemmé teszi „eo pacto ut sibi subesset" (az eredetiben *lap. 38. ἵνα ὑπείκῃς τῷ λόγῳ καὶ τῇ προστάξει ἡμῶν*) világos, hogy előbb a magyarok nem voltak a khazarok alattvalói, hanem szaba-

dok voltak, s három évi viszonyuk a khazarokkal *szövetség* (*συμμαχία*) volt a szó valódi értelmében. Még világosabb e viszony Lebediás felelete által, hogy t. i. ő a fejedelemséget el nem vállalja, hanem Álmos, vagy fia Árpád legyen azzá s a khán alattvalójává (tibique subjiciatur).

211. laphoz. Árpádot nem a kozár khán követei ítélték méltónak (jugèrent le plus digne), hanem ezekkel értekezve magok a magyarok választották fejedelmökké (*οἱ Τοῦρκοι προέκριναν ἄρχοντα*) *Const. Porphyr. Cap. 38.*

213. laphoz. Hogy az Etelközből kivert magyarok Erdélybe vonúltak volna, nem áll. *Nestor,* az orosz történetírás ősatyja, tudja, hogy *Kiónál* táboroztak. A bolgároktól a mai Oláhország felől, a besenyöktől keletről megtámadott magyaroknak legtermészetesben éjszakra kellett vonúlniok; s a legrégibb, legigazabb magyar hagyomány is *Anonymusnál* Nestorral egyezőleg, *Kió* alatt, innen Gallicián és Lodomerián át éjszakról vezeti öseinket a Kárpátokon keresztül Ungvár alá.

213. laphoz. Hogy a magyarokhoz csatlakozott kabarok nyolc nemzetségből állottak volna, s e nyolc kabar nemzetség egyike lett volna a *megyer* vagy *magyar*, oly óriási tévedés, melyre régibb történetnyomozóinkat Constant. latin fordításának félre értése vezette. Constant. 40. fejezete beszél (*περὶ τῶν γενῶν Καβάρων καὶ Τούρκων*) a *kabarok és magyarok* nemzetségeikről. Ezek közül elsőnek mondja a kabarok nemzetségét, másodiknak (ez már nem kabar volt) a *Nyék*, harmadiknak a *Megyer* nemzetséget stb stb. Még világosabb ez az által, a mit a kabarokról mond Constantinus fentebb 39. fej., hogy t. i. a kabarok, mivel a háborúban erősebbeknek és vitézebbeknek mutatkoztak a nyolc nemzetség között a hadban elöljárásra nézve *első* nemzetségnek választattak.“ E szerint a kabarok a magyarok avant-gárdáját képezték, mint a szlávok az avarokét. Tovább mondja Constantinus: egy *ἄρχων* van köztök, tudniillik a *Kabarok három nemzetségben a ki mai napig is van.*“ A magyarok nemzetsége minden krónikáink és hagyományaink, valamint Constantinus szerint is hét volt, melyeket Constan. név szerint elöszámlál; nyolcadik lett az idegen kabar faj, mely 949-ben egy főnök alatt

három törzset számlált. Nyolc magyar nemzetség, és másik nyolc kabar nemzetség soha nem létezett. A *kabar* névnek a *Chabar (Csaba* névvel semminemü összeköttetése nincsen; az inkább a magyar *Kóbor* szóhoz hasonlítható, mely az elül csatározó előcsapatra inkább alkalmazható.

214. laphoz. A hét magyar törzs a kabarok csatlakozása előtt nem volt csaknem megsemmisítve; s a hozzájok csatlakozott kabarok, kik Anonymus szerint *Cumani*-kúnok név alatt a hódítás munkájában részt vettek ugyan, de abban fő szerepet nem vittek s nem is vihettek, soha felsőségi jogot (un droit de suprématie) a magyarok fölött nem gyakoroltak. Azon kiváltság, hogy a harcban elül, visszavonuláskor hátul járjon, krónikáink szerint épen Árpád nemzetségét illette, mely pedig tiszta magyar volt. A hét magyar nemzetség egyikének *Megyer*, vagy mai kiejtésünk szerint Magyar nevezete kétségtelenül azért vált az öszpontosított nemzet nevévé, mert Árpád is e nemzetség tagja volt.

218. laphoz. Arnulf Árpád magyarjait a morva *Szvatoplug* ellen nem Erdély bércei közől hívta ki. Legrégibb és e tekintetben leghitelesebb történetírónk *Anonymus* szerint, ki 1063 körül írván az akkor még ki nem irtott Árpádkori hagyományokat, nemzeti énekeket s hősköltemények bőven ismerte, a magyarok, midőn 892-ben a morvákat Arnulffal egyszerre megtámadták, már a felső Tiszavölgynek, Tiszántúlnak, Erdélynek, s felső Magyarország fele részének urai, s így birtokaik a morva birodalommal szomszédok voltak. Arnulffal egyetértve ugyan, de saját kezökre dolgoztak ők, s a Garan és Vág folyók vidékét a Morva vizéig meghódítván, Nyitrát, Trencsényt stb elfoglalván, sajátjokká tették. Támadásuk nem a Kárpátokon át, hanem Eger tájáról kelet felől történt, míg *Arnulf* nyugotról Bavariából támadta meg a két tűz közé szorult morvákat 892-ben juliusban.

220. laphoz. A magyarok kaptak-e pénzt Arnulftól Szvatoplug megtámadásaért, senki sem tudhatja, azt egy forrás sem mondja, de hogy azon földről, melyet ekkor elfoglaltak, a Garam és Vág völgyéből soha többé vissza nem tértek, mert ezt ettől fogva hazájokka tették, mindnyájan tudjuk.

221. laphoz. Mielőtt a magyarok Szvatoplug ellen in-

dúltak, már bírták a Tiszavölgy felső részét, és Szvatoplug buktával Nyitra, Galgóc, Trencsény, s több várak bevétele után, Szvatoplug fiaival többé soha mai hazánkban nem harcoltak, hanem a mai Morvaországban, s a régi morva birodalmat csakugyan még Árpád életében 905—907. körül ők semmisítették meg.

222. *laphoz.* A magyarok Arnulf utódját Lajost nem 901-ben hanem 910-ben tették adófizetőjökké, a Lajos hadainak Ágosta táján a Lech vize mellett nyert diadal után. Liutprand évszámítása e dologra nézve hibás.

223. *laphoz.* Hansiz azon állítása, hogy a pogány magyarok azért nyírták volna fejeiket, *hogy az ellenségnek ne hagyjanak mit megfogni*, mit sem nyom. Mélyen gyökerezett nemzeti szokás volt ez a török fajú népeknél. Egyébiránt régi krónikáinkból tudjuk, hogy a pogány magyarok nagyon is hagytak fejökön két oldalt lefüggő fürtöket, melyeket csombókokba fonva eresztettek le. Még Szent István után a pogányságban maradt vagy arra visszatért magyarok is ősapáik e szokását követték.

231. *laphoz.* A magyar hagyomány Atiláról és koráról nem csak krónikáinkban van összeírva, hanem erősen élt a magyar nép ajkain is, sőt mint az jelen közleményeimből kitetszik, némi töredékekben maig is szájról szájra fönmaradt, kivált az erdélyi székelyek közt.

353. *laphoz.* Gejzának két felesége volt: első *Sarolta*, Gyula erdélyi főnök leánya, kitől született *Anonymus, Kézai*, és *Turóci* szerint Szent István; második a lengyel *Adelheid*, Meskó lengyel fejedelem testvére. Ezt, és nem Saroltát, nevezték szlávúl *Belekneginének*, azaz szép úrnőnek, mert maga is szláv volt. Erre vonatkoznak *Thietmar* szavai supra modum bibebat stb. Adelháid még 996-ban is élt, s őróla mondja szent Adalbert életírója: „virum et que erant viri, ipsa regebat, qua duce erat Christianitas coepta."

A mi a magyaroknál állítólag divatozott polygamiát illeti, erre egyetlenegy történetirónál sincs legkisebb bizonyság sem, mert Saroltát és Adelheidot semmi forrásból nem lehet bizonyítani hogy egyszerre (à la même epoque) lettek volna Gejza nejei. Arra pedig, hogy a magyar a polygamiát

gyűlölte és utálta, bizonyságunk az Anonymusnál, cap. IX. fönmaradt magyar hagyomány, hogy a magyarok Árpád idejében a bihari khazar vezért Marótot gúnyosan Ménü-Marótnak nevezték : eo quod plures habebat amicas.

A magyarokat *tatár népnek* (peuple tartare) épen úgy nem lehet nevezni, mint finn vagy töröknek nem. Egy közös törzs sarjai ugyan ezek nyelvi tekintetben, mint az indogermán népek egymás között, de azért a románok, szlávok, germánok sem egyek, és mióta a história emlékezik, az ural-altaji népek külön nyelvű külön nemzetségeket képeztek.

360. laphoz. A magyaroknak, mint fentebb is előadtam, nem Arnulf nyitotta meg 892-ben a Kárpátokat; mert őseink már 889-ben keltek át azokon. A mit *Liutprandus* és több nyugoti irók azon *clusákról* írnak, hol a magyarok be lettek volna zárva, s honnan őket Arnulf eresztette volna ki (Annal. Alem mondja : „Agarenos, ubi reclusi erant, dimisit) az historice tekintetbe nem vehető mondai alapon nyugszik. Ily hegyek közzé zárt népekről, a *Góg* és *Mágog* régi nemzetségekről Európában, valamint keleten is, voltak mondák, s ezek lőnek a magyarokra alkalmazva.

363. laphoz. Ezen jegyzet : „Isti Capitanei septem de se ipsis cantilenas fecerunt decantari" nem az ágostai csatából megszabadúlt hét magyarra, hanem a hét magyar nemzetség hét törzsfőnökére, (kapitányaira, Capitanei, septem principales personae) vonatkozik, kiket mind *Anonymus*, mind a később élt *Kézai*, s utána Turóci, s a Chronicon Budense, név szerint épen e helyen elő is számlálnak. Ezek nem is énekeltek, mint a *magyar-gyákok*, hanem énekeltettek (fecerunt decantari) magokról énekeket.

368. laphoz. Hogy az Atila és Jézus Krisztusról való monda nem magyar hagyomány, hanem lengyel koholmány, alább bővebben bizonyítom, e mondát részletesen tárgyalva.

371. 374. és 376. lap. Botondot a magyar hagyomány soha *törpének* (espece de nain hongrois) nem rajzolta, sőt törpének egy magyar sem bírja képzelni; újabb költőink is a nép felfogásához híven őt roppant erejű hősnek, hadvezérnek, rajzolják. A Chron. Budense szerkesztője e szavakkal : „Ego, inquit, sum Botond, rectus Hungarus, *minimus Hungarorum*

nem a Botond törpeségét, mint inkább a görög óriás ellenébeni alacsonyabb voltát akarta kifejezni [1]). Egyébiránt Botond ezen beszéde Kézainál, a monda eredeti forrásánál, nem is létezik, s azt a Kézaitól átvett szövegbe csak a Chron. Buden. szerkesztője toldotta [2]).

372. laphoz. Chartuicius csak a *Vita S. Stephanit* írta. A varsói *Chronica Hungarorum* nem az ő munkája, hanem XIII. századi lengyel compilatio; mit az egész tartalom bizonyít, de magok a kezdő szavak is: „*Incipit Cronica Hungaro-*

[1]) E helyet szabad legyen máskép értelmeznem. A Budai Krónikában és Turócinál az így hangzik: „Ego sum Botond, rectus hungarus, *minimus Hungarorum*: adiungas tibi duos graecos, quorum unus conservare debeat animam tuam exituram, alter vero cadaver tuum subterrandum: quia certissime censualem faciam graecorum regem (Turóci: imperatorem) genti meae" : Botond vagyok, igaz magyar, legkisebb, azaz *legcsekélyebb*, a magyarok közt, *még is* hozz magaddal stb mert adófizetővé teszem a görög fejedelmet. T. i. nem Árpád híres vezére Botond, Kulpun fia, hanem egy ily nevű *kös vitéz* („*quidam Hungarus* Botond" mond Kézai) volt az, ki párviadalra kiállt (a vezér ekkor Apor volt), s azért nevezte magát legkisebbnek, legcsekélyebbnek a magyarok közt, miáltal egyszersmind nemzetét kívánta emelni s ellenségét ijeszteni: mert ha én csekély ember foglak megölni, mit várhat császárod azon seregtől, melynek én legkisebb tagja vagyok? Az egész helyből ez értelem érzik ki. — Egyébiránt több példa van arra, hogy homonym személyek a mondából merítő s a chronologiát összezavaró krónikásaink által összezavartatnak. Így más Lehel és Bölcsü vesztek el Ágosta alatt 955-ben, mint az Árpád-kori törzsökfő Lehel s ennek fővezér- s fejedelmi gyám-társa Bölcsü Zsolt alatt (v. ö. a M. Költészet Tört. I. 78.); más Zsolt volt a fejedelem, más viszont István azon „Zsolt" nevű rokona, kire az, Erdély kormányát bízta stb. *Toldy Fer.*

[2]) Kézait talán csak annyiban lehetne a Botond-monda *eredeti* forrásának mondani, amennyiben a legrégibb redactio, mely ez *elbeszélést* fentartotta. De már előtte *említi* Anonymus, ki csak azért nem *beszéli el*, mert, úgy mond a XLII. fej., in nullo codice historiographorum inveni, nisi ex falsis *fabulis rusticorum audivi*. Ugyanazért nem csodálhatjuk, hogy ő is eltévesztve a chronologiát, a Konstantinápoly előtti közvitéz Botondot az egykori fővezér Botonddal egy személylyé teszi (v. ö. a M. Költészet Történetét I. 72. és 77. ll.). Másfelül azon hihetőleg XII. századbeli krónikák közől, melyet Kézai, s melyet a Bécsi Képes Krónika (s az evvel itt szó szerint egyező Budai Kr.) eredeti szerkesztője írtak által, melyik legyen régibb, s melyik álljon közelebb az élő hagyományhoz, arra *krónikáink genesisének* részletes kinyomozása foghat csak felelni. *Toldy Ferenc.*

rum juncta et mixta cum Cronicis Polonorum, et Vita Sancti Stephani eléggé elárulnak. Ezen krónikát Magyarországban soha senki nem ismerte a régibb századokban; annyival inkább nem őrizték az országos levéltárban. *Chartuicius* nagyra becsült munkája a Vita sancti Stephani volt.

373. laphoz. Első krónikánk *) összeírója Simon de Kéza, igaz magyar nevén *Kézai Simon*, nevét Bihar vármegyei *Kéza* faluról vette. Hasonlóan *Joannes de Turóc*, eredeti magyar nevén *Turóci János;* Turóc vár, és vármegye volt, ahonnan írta magát *Turóci.*

380. és 391. 395. laphoz. Az Atila, Árpád, és szent István triologiája, úgy mint azt a (Histoire d'Atilában) olvastuk, valóban gyönyörű, s szinte fájlalnunk kell, hogy e gyönyörű compositiót egyik legszebb részétől, t. i. a mely Szent Istvánt illeti, meg kell fosztanunk; hacsak az igazat a szépért föl nem akarjuk áldozni. A magyar nemzet hőskori mondája a valaha létezhetett, s jelenleg legnagyobb költőnk Arany János által reménylhetőleg újra alkotandó, magyar nemzeti eposz, a hún birodalom alkotásán és Atilán kezdődve, a magyar hon elfoglalásán Árpáddal végződik. Hogy Szent István Atila érdemeért nyerte volna ama koronát, a magyar nép milliói közől csak egyetlenegy lélek sem hallotta s nem mondta, s nem is írta soha: az nagyszerű költői eszme, igaz; de nem magyar monda, s a magyar nép lelkében még századok múlva sem verhetne gyökeret. Nem a XIII. század előtti magyar krónikákban — ilyen egyedül *Anonymus* — találjuk ezt, hanem a varsói *Chron. Hungarorum*-ban, mely nem egyéb mint értetlen *compilatio*, s egyedül ott ér valamit, hol *Chartuicius* Vita Sancti Stephaniját rövidebbre vonva kiírja; egyebütt telve van oly kézzelfogható otrombaságokkal, minőket csak egy, a magyar históriában tökéletesen járatlan s tudatlan lengyel barát írhatott össze: a Magyarországban lakott *Chartuicius* pedig azon korról és személyekről, melyeket ismert, józan észszel nem írhatott.

A varsói Chron. Hung. praefátiója: Domino suo Colo-

*) Vagy inkább: krónikáink *fenmaradt legrégibb redactiójának* szerzője. *T. F.*

manno, etc. a Vita Sancti Stephani praefátiójának másolata, melyet az ügyetlen compilator némi csekély variátióval munkája elébe iktatott; ez adhatott arra okot, hogy e *krónikát* Hartvicus munkájának lehessen képzelni.

A Chron. 1. 2. 3. fejezete legnagyobb részben valamely nyugoti legendából van összeférvelve, s a 3. fejezetben az Atila és Krisztus közti jelenettel, mi egyedül lengyel nemzeti szempontból történt, megtoldva. A harmadik fejezetben *Croátiának* és *Dalmátiának* Kálmán magyar király általi meghódítása Atila korába van helyezve; mit a Kálmánnal egykorú *Chartuicius* csak nem tehetett. Ugyanitt Atila fiának van írva *Columnen* (Colomanus) Kálmán, mit Chartuicius nem írhatott. A varsói *Chronica* Kálmán fiának írja Bélát, ki valósággal Kálmán unokája volt, s 1131—1141 uralkodott; Béla fiának írja *Jesset, Geisa,* a lengyel Adelhaid (Ethlegeda) férjét, ki valósággal 997. már meghalt. Hogy írhatott volna Chartuicius ily szörnyű ostobaságokat.

A harmadik fejezet vége, a Vita Sancti Stephanineк 3. fejezetéből van extrahálva.

A 4. fejezet kivonata a Vita Sancti Stephani. IV. és V. fejezetének.

Az V. fejezetben a Sylvester pápa által adatott magyar sz. korona tárgyaltatik (V. ö. Chartuicius IX.), a VI-ban (Chart. IX. X.) lengyel források, vagy lengyel monda után bővebben van magyarázva miért kapta Szent István, és nem a lengyel Meskó a pápától a koronát. A megsértett lengyel hiúság palástolására s Meskó kudarcának szépitésére koholta a lengyel compilator az Atila és Jézus közt Róma alatt történt jelenetet, s a Jézus Krisztus azon igéretét, hogy egy utódja (Szent István) koronát fog kapni. Egyébiránt a lengyel compilátor azt sem tudta, hogy Szent István korában a lengyel földön nem *Meskó, Micislaus*, hanem Boliszló uralkodott (992—1025).

A Chron. VII. fejezetének elejét lásd *Chart.* X. A vége egyezik Chart. XII. XIII. XIV. XV. fejezetével, közben lengyel magyar dolgok vannak vegyítve, roppant botlásokkal; milyenek: hogy Magyar- és Lengyelország határa Esztergamnál volt, hogy Sóvár Sáros várm. lengyel birtok volt stb.

Chron. VIII. = Chartuit. XV.

Chron. IX. = Chartuit. XV. és XVIII.

Chron. X. = Chart. XVIII. XIX. vegyítve óriási tévedésekkel, péld. hogy Szent István fiai voltak Levente, Péter, és Béla. Ezt *Chartuicius* nem írta, s nem is írhatta.

Chron. XI. = Chartuit. XIX. XX. XXIII. — A mi ezután következik, a legtökéletlenebb fércmű a magyar és lengyel históriából, melynek iszonyú tudatlanságból származott tévedéseit, ha szükség lenne, íveken lehetne bizonyítgatni.

Ily forrásból — pedig a világon csak e lengyel compilátió szól az Atila és Jézus közti jelenetről, s az Atila utódának igért koronáról — magyar mondát meríteni nem lehet. Ha az alap összeddl, az építménynek is, bármily költői szép, rogyni kell.

396. laphoz. Kézai nem Bactrianorum hanem Bractanorum regis filiam-ot ír.

400. laphoz tartozik Csabáról és népéről azon szép rege, melyet Lugossy József debreceni tanár 1849-ben az Arad vára alatti magyar táborban a székely katonától hallott, s annak elbeszélése után jegyezvén fel, *Ipolyi Arnolddal* közlött: lásd azt *Magyar Mythologia Pest 1854. 581. lap.*

402. laphoz. Az Almus, mostani kiejtéssel *Álmos*, a magyar *álm*, *álom* (somnium) szótól igen is származtatható, de hogy *Almus* egyszersmind sanctus-t is tegyen, az csak a latin nyelvet értő XI. századi *Anonymus* szójátéka. Őseink Szent István előtt egy hangot sem tudtak latinul, s így őt latinul *Almus* s így Sanctusnak nem nevezhették.

403. laphoz. Jeles történetbuvárunk *Cornides Dániel*, ki „*Vindiciae Anonym. Belae Regis Notarii*“ című munkájában (Buda 1802.) oly sokat tön Anonymus hitelének bebizonyítására, említett munk. 32. l. kimutatta t. i., hogy Anonymus *Álmos* személyleirását nem a hagyomány után készítette, hanem *Dares Phrygiusból* szedegette, nevezetesen a nagy szemeket Castortól, a magas és karcsu termetet Palamedestől, a hosszú ujjakat pedig Polyxénától kölcsönözte.

405. laphoz. A testestől lelkestől magyar Anonymus e szavai: „*Ex jure terra Pannoniae pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungariae*“ azon indignátiót fejezik ki, melyet Anonymus, jóllehet maga

is pap volt, a roppant jövedelmű magyar püspökségek idegen, többnyire olasz és német birtokosai, s az idegen világi főhivatalnokok irányában érzett, s így értelmezendő: *S méltán mondták Pannonia földét romaiak legelőjének; mert most is romaiak (t. i. olaszok, németek) híznak Magyarország javaiból.*

412. *laphoz.* Árpád eltemetésének helyéről egyedül Anonymus szól e szavakkal: „*Dux Árpad* honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit *per alveum lapideum* in Civitatem Athillae Regis, ubi etiam post Conversionem Hungarorum aedificata est *Ecclesia*, quae vocatur *Alba* sub honore beat. Mariae virginis." Az *alveus lapideus*, melyről okleveleink századokon által emlékeznek, s melynek nagyszerű romjai mai napig láthatók az Ó-Buda melletti mezőn, nem egyéb egy régi római vízvezető csatornánál, s azon kis patak, melynek vizét ezen köcsatorna vezette, maig is itt folydogál, s a Budától éjszaknyugotra eső hegyekből, Budától mintegy két órányi távolra ered. Itt temették el Árpádot, és csakugyan ezen völgy, melyen e patak foly, okleveleinkben századokon át Vallis Árpád néven emlegettetik. E völgyben volt az *Ecclesia Alba*, eredeti magyar nevén: *Fehér-Egyház.* Ezen egyház körül falu épült, *s e falu Fehér-Egyház* név alatt még a XVI. században, a törökök uralkodásának elején is fönállott, s magyar lakosaival együtt csak a XVII. században pusztult el. Árpád temetőhelyéről Székes-Fehérvár egy napi járó földre esik, s *Fehérvárt* (Castrum Album) *Fehéregyházzal* (Ecclesia alba) azonosítani nem lehet; ezt némely régibb történetvizsgálóink, csak a vidéket nem ismerve, s az elpusztult *Fehéregyházról* mit sem tudva, tehették. Igaz, hogy Fehérvár vidéke s Buda környéke túl a Dunán, s a Dunavölgy Zsoltig Budától délre Árpád, illetőleg nemzetségének birtoka volt, s ezt a helynevek, melyekben az Árpád család X. századi tagjainak mint egykori birtokosaiknak nevei örökre fenmaradtak, e vidéken bőven igazolják: de csak is ezen birtoklásra vonatkoznak krónikáink e szavai: *Árpád castra fixit in monte Noë prope Albam* (a szőlőhegyen Fehérvárhoz közel) *et ille locus est primus, quem sibi elegit in Pannonia*, s e szavak sírjának Fehérváron lételére nézve épen nem bizonyságok.

413. laphoz. A magyar *Ver-Bulchu* név nem teheti ezt: *Bulchu le mauvais.* Vér magyar szó, annyi mint *sangvis*; tehát a Ver-Bulchu összetett név annyi mint vères vérengző, kegyetlen Bulchú.

417. laphoz. Hogy a Belekneghini nem Sarolt, hanem a lengyel Ádelhaid volt, már fentebb megjegyzők. Pray még a múlt században nem ismerte eléggé a lengyel Ádelhaidra vonatkozó adatokat, s azért téveszthette öszve a két személyt és tetteiket.

419. laphoz. Az első jegyzetben a varsói *Chron. Hung.* hibásan van Chartuitius neve alatt, és Chartuitius *Vita S. Stephani*-ja két külön forrásúl idézve, holott az első nem egyéb a másodiknak rövidített kivonatánál, sok helyt, mint például itt is, szóról szó átírva.

421. laphoz. Ismét a lengyel compilátor adatai vannak tárgyalva magyar hagyományok gyanánt, mely hagyomány adatokról sem Chartuicius valódi munkája, a Vita S. Stephani, sem honi krónikaíróink, sem nemzetünk mondái nem tudnak mit se.

426. laphoz. Szent István és utána a magyar királyok *Székes-Fehérváron* (Civitas Alba, Castrum Albense) temettettek el, mely város és vár soha *Fehér-Egyház (Ecclesia Alba)* nevet nem viselt.

430. laphoz. Magyarországban 1848. előtt a legutolsó szegény nemes is, kiknek száma e hazában mintegy fél millióra ment, *magát a magyar szent korona tagjának* (membrum sacrae Regni Hungariae Coronae) büszkén nevezte. Akkor a magyar nemes jogain ejtett sérelem a magyar szent korona jogai ellen elkövetett bűnnek volt tekintve.

— Toldalékúl közlök egy adatot bizonyos magyarországi kőemlékről, melyet a hagyomány Atila lakodalma emlékének tart, s van Szent-Gyögy nevű faluban Sopron vármegyében, Kis-Marton városhoz közel. Van a falu közepén egy régi kőkút. E kúttól 5 lépésre áll egy 8 láb magas, 4 láb széles, s $^3/_4$ láb vastag homokkő oszlop, mélyen a földbe eresztve. Hátlapja síma, előlapján két mellkép van dombor faragványnyal; az egyik alak a másiknak jobb kezét nyújtja köpeny alól, melyet amaz szintén jobb kezével fog. Ezen alakok

alatt egy négykerekű kocsi látható, s ez alatt még a következő betűk vehetők ki:

MATILL
AMOLAN
ATILLAE MRMI
ATILLAE
ATII.

Legelőször közlötte ezt a magyar népmesék halhatatlan első gyűjtője, *Gaal György*, herceg Eszterházy könyvtárnoka (Curiositäten, Band III. 246. l.). A falu legöregebb véne Gaalnak e körül azt regélte, hogy a *Haidenberg* (Pogányhegy), melynek aljában fekszik a falu, Atiláról neveztetik így, ki itt tartotta székhelyét, s hogy a kő, emléke az Atila házasságának egy szép hercegasszonynyal. Egyébiránt az emlék s rajta a betűk kétségtelenül római mű (l. e tárgyról Klemm Fridrich Gustáv: Atila und Walther von Aquitanien. II. Theil. Wien, 1829. 84—86. lap). Klemm a regében sok hihetőséget talál. Lássa ő.

A MUZEUM TÁRCÁJA.

MAGYAR AKADEMIA.

„Borura derü."

Azóta, hogy nemzeti akademiánkról utólszor szóltunk (a VII. füzetben), sok és nagy dolgok történtek annak kebelében. A tizenegy éves provisoriumnak véget szakasztott az *alapszabályi kérdés* határozott eldőlése; a rég, nem csak az akademia, hanem valóban minden jó érzésü magyar ember által ohajtva várt *nagy gyülés*nek megtartása, mely valódi reconstituálása volt ezen, alapjaiban megingatott és minden ágaiban annyira megfogyatkozott intézetnek; *a legfelsőbb helyek viselkedése* a testület irányában, mely, mondhatni, vigasztaló és megnyugtató volt minden tekintetben; *a pénzerő* újabb szaporodásai, s ezek közt a legnagyobb áldozat, mely gr. Széchenyi Ferenc muzeum-alapítása óta egyes hazafi által a haza oltárára tétetett; s végre *az ünnepélyes köz ülés*, mely, valódi örömmel mondhatjuk, új gyürüváltás volt az akademia és a hazai közönség közt: mind ez az akademia történeteiben epochálissá teszi az 1858-dik évet, melylyel egy új, s őszintén hiszszük, dúsabb élet kezdődik. Sok, igen sok

jelenteni valónk volna tehát : de miután az e folyóirattal kiadatni szokott Akad. Értesítő immár meghozta a részletes híreket, mi csak itt-ott mondunk el néhány észrevételeket : a többiben csak érzéseinket szólaltatjuk meg *e valóban nemzeti események felett*, melyek az akademia címerén álló választott mondatot újra ismét valósággá kezdték tenni.

De előbb néhány szót a szünidő után beállott harmadfél havi osztálybeli munkálkodásokról, melyek ha kevesebbek voltak is a másszoriaknál, miután a sok összes ülés nem engedett nekik elég tért, meddők nem voltak. A *nyelvtudományi osztály*ban a magyar phonologiai viszonyok tovább fejtése két előadás tárgyát tette : *Czuczor* úré az önhangzók válogatásaiban tapasztalható törvényességet mutatta ki nyelvünkben ; *Hunfalvy Pál* úré, a többfelől kérdésbe vett hangsúly létezését és hatását a magyarban bővebben igyekezett megalapítani. Sőt *Toldy* úr előadása is „a Debreceni Legendáriumról nyelvészeti tekintetben," főleg hangtani tények körül forgolódott, különösen a szelletek s azon hangzó-változatok körül, mely utóbbiakat Czuczor úr, az élő nyelvnek kétség kivül legnagyobb kiterjedésben ismerője s legfínomabb észlelője, az élő nyelv tényeiből felismerve ezidén koszorúzott értekezésében is tárgyalt. Itt egy nevezetes nyelvemlék az ő tanát részint bővebben megalapítja, részint kiegészíti. Kedves vendég volt az akademiában tíz év óta nem látott *Henszlmann* úr, ki, miután építészettani nagyszerű fölfedezésével Angliában és Franciaországban köz elismerést aratván, a francia kormány pártolása mellett francia nyelven adva ki colossális munkáját, e végre jelenleg Párizsban múlat, míg e munka elkészülend — Ő Fensége kegyes közbenjárása folytán hazáját ismét meglátogathatta, sietett szülővárosának, Kassának, több tekintetben főfő nevezetességű építészi monumentuma, a főegyház, körül épen most tett újabb észleleteivel, valamint ennek építését illető azon fontos ténynyel közelebbről megismertetni a nyelv- és széptudományi osztályt, melyről az Új M. Muz. idei egyik füzetében (a VI-ban) olvastunk már egy levéltöredékét. — De nagy —, ünnepies nap volt october 11-dike, midőn *Czuczor* úr *a nagy szótárnak*, első kidolgozásában *befejezését* jelentette. Egy irodalmi nagyságot láttunk, magáról tán először szólva életében, az akademia — s közvetve a nemzet — színe előtt számot adni tizenhárom évi fáradozásairól, nem dicsekvésül, hanem mentségül ! hogy e nap sokkal előbb nem következett be ; mert a viszontagságok, szenvedések és betegségek, mik a férfiút ez évtized alatt meglátogatták, nem panaszúl, hanem mentségül valának érintve. Elmondá mire törekvék, mennyit rótt le tartozásából, mint igyekvék a munka zömét bevégezni, hogy „ha az ég nem engedné az utolsó vonalig végét érnie, legalább utódja eligazodhassék !" — s elmondá mi van még hátra, hogy a munka késznek tekintethessék. Visszaemlékezve az általunk többször látott óriási tömegre, visszagondolva a nyelvbeli ismeretek azon gazdagságára s az itt feltorlaszott, bizony szép részben először őáltala leírt s így az elveszéstől megmentett, nyelvanyag e lángeszű át-

érzése, átértése, s felderítésére, miket e férfiú — csekély előmunkálatok mellett, a mech. munkát megtevő segédek s oly részvét nélkül, milyen péld. a két Grimmnek hordja össze a készletet — szinte maga és magából állíta elő, levén kútfő, gyüjtő, feldolgozó egyszersmind : néma kegyelettel és mély megindulással hallgattuk a közénk viruló férfiuságában jött, s e munka súlya alatt testileg megtört, de szellemében s elszántságában törhetlen épségü, *nagy ember szerény számadását* — mely, mellesleg legyen mondva, az egyszerü, tömött, határozott és világos prózai előadásnak is valóságos mesterműve volt. Midőn székéhez visszatért, alig szedheté magát a gyülekezet néhány az érzés által mérsékelt „éljen"-re össze. A váratlan felszólalás hatása alatt az ülés megnyugvása csak kevés szavakban fejezte ki magát. S valóban, bármely iskolához tartozzék valaki : nem tagadhatja hogy Czuczor úr, eltekintve mindentől, mi a tudomány álláspontjának változásai mellett netán elavúlhat, monumentális épületet épít, melyre hogy a nagy mester maga tehesse a kúpot, ne tagadja meg, s nem fogja tőlünk megtagadni, a Magyarok Istene!

A *történelmi osztályban* becses adalék volt a hazai politikai történelemhez az 1588-ki meggyesi országgyülés története *Szilágyi Sándor* úrtól, főleg azért, mert a színfalak mögé is hagya tekintenünk, mit kútfőink vékonysága miatt oly ritkán lehet; s nem kevesbbé becses adalék a cultura történetéhez *Wenzel úr* kettős előadása a boszorkánykérdésről, mely csak kidolgozatlansága miatt nem éreztette eléggé súlyát. Gazdagabb ez ízben a *természettudományi osztály*, melyben *Kubinyi Ferenc* úr egy palaeontologiai és egy geologiai, *Dorner* úr növényphysiologiai gyönyörü előadásaik, *Pólya* úr physiologiai nyomozásai jelentékeny dolgozatok voltak.

November 20-dikán fejeztetett be az igazgató tanácsban az *alapszabályi kérdés* *), s ezzel lett lehetővé a nagygyülés, mely dec. 15. kezdődött. Tárgyai az Értesítőből s a lapokból ismeretesek olvasóink előtt. Az iró közönség főleg a jutalmak s a választások által vala érdekelve. Volt idő, hogy az elhaladt nagy jutalmak elmaradásától lehete tartani; a viszontagságos idők, melyek nagyobb érdekeket is megsemmisítettek, feljogosíthaták az akademiát azon veszteségek folytán, miket ő is, már csak a meglassudott bevételek s így a hatodok kamatai elmaradása által, szenvedett, az elmaradtak ki nem adása által minden egyéb hiányokat pótolni. E helyett azonban a leggondosabb kezelésben keresett az igazgatás pótolékot, s az erkölcsi tartozás elismerése és lerovása által e részben is tiszteletre méltóvá tette magát. Szintily nemes és szép vala az akademia s az igazgatóság eljárása a jutalomra érdemesítettek közt időközben történt halálozások folytán megnyílt alkalom dacára nem tekintélytelen öszvegeket megtakaríthatni. Az akademia t. i. kezdet óta fentartotta magának ily esetekben az egészen

*) Legközelebb vezércikket hoz Muzeumunk ez ügyről. *Szerk.*

szabad rendelkezést. Az erkölcsi jutalom kijut az elhúnyt irónak: de kijusson-e az anyagi is mindenkor? tehát akkor is, ha a legközelebbi örökös arra nem méltó? De e szabadsággal is nemesen élt. Petőfi nem él: a jutalom neve örökösének rendeltetett ki egyetlen anyagi örökül, s intésül, hogy — Kazinczy szerint — „magának bért hoz az érdem". A gr. Teleki Józsefnek, gr. Kemény Józsefnek itélt jutalmak be voltak vonhatók: az akademia érdemtársaiknak juttatta azokat. — Másfelül üdvözöljük azon bölcs szigort, melyet a nagy jutalom körül a philosophiai és mathematikai osztályok gyakoroltak, midőn azt egy-egy évkörtől megtagadták. Helyesen, mert midőn az alapszabályok a *legjobbat* kivánják koszorúztatni, nem lehet nem-kitűnőt koszorúzniok, ha szinte kitünnék is az a még kevesbbé méltók közt; s ha valahol, itt *kell* az absolút becsre tekinteni. S helyesen azért is, mert a nagy jutalom, ha még nagyobb volna is anyagilag, tágabb kezelés által vesztene erkölcsi becséből, mint vesztett volt az elébbi időkben nem csak több igazságtalan, hanem több elnéző itéletek által is. Ez úttal a legteljesebb objectivitással jártak el az osztályok, s úgy látszik, az akademia itélete találkozott mind végig az illetékes közönség itéletével. Nyomot hagyó munka mind, több közöle a maradandóságig felemelkedő. Huszonegy jutalom közöl kilenc jutott nem akademiai tagok munkáinak, s köztök több a közönség előtt drága névnek. Ha minden jó név nem találtatik, mert nem találtathatik, a koszoruzottak soraiban, okunk van irodalmunknak szerencsét kivánni. Ha így haladunk, egy pár, sőt tán már *egy* tized múlva a nagyjutalmi ügy kezelhetetlenné válhatik, s míg az *egy* munka irányában a legméltóbb érdemű leszen, egy úttal büntetéssé fog válni a *több kason becsűek* irányában. Midőn ilyen kettő van, a felezés még járja; de a többfelé osztás által már megszünik az lenni, a minek neveztetik. A nagy jutalom eszméje a Marczibányi-Intézettől ment által az akademia régi Rendszabásaiba: irodalmunk akkori állása mellett is már nem egyszer éreztetett a felezés szüksége, mennyivel gyakrabban s még nagyobb mérvben fog az ezentúl! — hacsak meg nem feneklünk. E gondolat szőnyegen is volt már az akademiában, s ha most még nem kapott érvényre, megjő, s kivánatos hogy megjöjön, ideje. Zsenge irodalomnak való az; a mienk több szakban még az, de már nem mindenikben. — A *jutalomkérdési ügynek* is, amennyiben nem külön alapítványú versenyekről van szó, mahonlap jóformán mind inkább s inkább ki fog derülni célszerűségi foka. Az utólsó tudományos versenyek még mellette szólnak; elválik: mily választ adnak majd az ujonan kihirdetettek a kételkedőknek. — A *választások*ról hallottuk mondatni, hogy sok ismeretlen név áll az új tagok sorában. Az lehet, sőt úgy van, de hogy a *tudománynak* sok *jeles* munkása van, kit a nagy közönség nem ismer, arról sem e jelesek, sem az akademia, nem tehetnek, hanem épen csakis a közönség, mely nem követi figyelemmel a *tudományos* mozgalmakat. Azonban nagyobb-kisebb mértékben így van ez másutt is. *Illúsz* regényiróra, kinek

neve, egy ideig legalább, köz ajkon forog, és tíz jó kézikönyviróra alig jut *egy*, bármi derék, nyomozónak neve, mely a tudósok szűk köréből kihatott, pedig épen ezek viszik előre a tudományt, s ilyekre van az akademiáknak szükségök. Az új választások, amennyiben a nevek referens előtt ismeretesek, pedig legnagyobb részt azok, hol jeles capacitást, hol kiterjedt tudományt, hol valamely nálunk kevesbbé üzött specialitást, hol derekas munkásságot, többnyire pedig két három ily minőséget képviselnek együttvéve. Helyes, hogy az akademia a választások okait hivatalosan közzé nem teszi, de nem volt volna haszon nélküli dolog a titoknoki jelentésben azon címeket mondani el, melyekből kiki választatott. Így annyit tud vala legalább a közönség, hogy íme ezek a classicai philologiára, ez az altaji, ez a sanskrit nyelvészet; ez az aesthetikai kritika, az a paedagogia képviselőjeül, ismét ez mint tudományos geographus, emez mint egyháztörténetiró, más mint archiviális tudós, amaz mint kanonista stb stb választatott. Örvendünk a nagy számnak, mert ez úttal az nem csak számít, hanem nyom is; s ha még nélkülözünk neveket, az nem baj: azokra, úgy hiszszük, annál bizonyosban reájok kerül a sor utóbb. — A külső és külföldi választásokhoz is szerencsét kivánunk az akademiának, mely magát, mint látni, a világirodalom álláspontjára vette, s a külön szakok királyait tisztelte meg, míg másokban speciális érdemet, ismét másutt akademiai érdeket tartott szem előtt. Kezünkben nyomtatva az akademia jelen teljes névsora: a haza főbb tekintélyei, sok érdem, munka s a jövendőség emberei teszik annak nagyobb számát. Nem kételkedünk, hogy a munka megfelelend a nevek súlyának. De itt *egyet* nem illik felednünk, mi nem egyedül az akademiának áll hatalmában. A *kihatás* azon anyagi erőktől függ, miket az intézet a dolgozatok dijazására és kinyomtatására fordíthat. Egy pillantás a l. öz ülés alkalmával nyomtatásban osztogatott igazgatósági jelentésbe mutatja, hogy az akademia jövedelmének nagyobb részét a tagok fizetése veszi igénybe — pedig ezen institútiónak köszönhetjük főleg, hogy tudományos irói karunk van, nekünk, kiknél az iskola csak kevés évig volt magyar, s azért a közönség igen természetesen idegen irodalmakból szokta tudományos szükségeit kielégíteni. De annál kevesebb marad *nyomtatásokra*, sőt *munkáltatásra*, mert vajmi nem várható, hogy a tudós dolgozzék díj s kilátás nélkül munkái kijövetelére. Legyen ereje az akademiának, s e viszony javúlni fog, mert egy virágzásnak induló s tanulsággal kinálkozó tudományos irodalom közönséget is teremt magának. Ezért kivánatos hogy azon szép buzgóság, mely az utóbbi években az akademia tőkéjét oly tekintélyesen nevelte, soha ne csökkenjen; hogy meggyökeredzzék azon meggyőződés, miszerint minden az akademia tárába hordott fillér a nemzeti értelmiség és felsőbbség nevekedése és megszilárdulásával fog kamatozni. S hála a magyar szellemnek! vannak jelek, hogy e meggyőződés foglalásokat tesz. Tapasztaltuk az utóbbi években, hogy voltak hazafiak, kik

úgy mulató együttlétben, mint éltök vég óráiban megemlékeztek ama nagy igazságról; s amott gyűjtéseket, végintézeteikben alapítványokat tettek. Tegye csak törvényévé minden, ki nagy vagy kis vagyonnal rendelkezik, az akademiát, s általa a nemzetet bármely kis részben örökösévé tenni: e nemzeti intézet, melyet maga az ifju Fejedelem vett legfelsőbb oltalma alá, nagy lesz és dicső, s általa a nemzet cultúrája és nyelve. Az *akademiai épület ügye* is, melyet nem hiúság, hanem mind mélyebben érzett szükség hozott néhány év előtt szőnyegre, s mely már is több nemes áldozat tárgya lett, legujabban egy, minden dicséretet meghaladó férfiú nagyszerű adománya által szinte a létesülés küszöbére lépett. Már csak abból is, ha az akademia, a maga nagy és gazdag könyvtárát, mely most drága helyiségei szük volta miatt a tagokra nézve is csak félig használható, a tudományos közönségnek mindennapi éldelésre meg fogja nyithatni: mely hatás várható tudományosságunk eléhaladására nézve? tekintetbe nem véve azon soknemü egyéb hasznokat, melyeket mint anyaintézet a tudományos egyesületekre áraszthatand? Nagyok tehát és sokfélék a szükségek, de mit nem bir meg egy nemzet jóakarata? S reményeinket minden irányban éleszteti a Fejedelem oltalma s a Fenséges Főkormányzó nem csak kegyes, de szives hajlama, melynek tagadhatat'a[illegible]jeleit, *egyebeken kivül*, azon jogai gyakorlata módjában is adta s folyton adja, miket az Alapszabályok magas személyéhez kötnek; másfelül a közönség részvéte, melyet a *közülésben*, mind az akademiai ügy, mind az előadott mesterművek irányában, bizonyított. Különbözött az a régi, zajos, követelékeny közönségétől: ennek tartása az elvek és meggyőződések által fegyelmezett részvét tartása volt, meleg és méltóságos. Az akademiának azóta, hogy fejedelmi személyek látogatásának örvendhetett, szebb, biztatóbb napja nem volt. E nemét a részvétnek, sem jobbra sem balra nem tekintve, hanem egyedül rendeltetésének létesítése által fentartani, fő feladása: s nem phrásist mondunk, hanem meggyőződést, hogy a helyzet tiszta belátására jutott közönség egyebet kivánni nem, de ezt méltatni, igen is fogja tudni. — Tehát, bármit mond a gyengelelkü vagy álarcos csüggedés, az akademia címerén álló szavak, miket cikkünk homlokára is tüztünk, ismét valósággá lettek, s isten segedelmével maradni fognak, csak a nemzet jóakaratán s az akademia igyekvésén ne múljék. B o r u r a d e r ü ! Σ.

IRODALMI NAPLÓ.

— E n c y c l o p a e d i a i f o l y ó i r a t o k é s f o l y ó m u n k á k. — Ez évben is megjelent a m. akademia saját közlönye, az *Értesitő* tíz füzetben; továbbá a *Csengery Antal* által szerkesztett és kiadott *Budapesti Szemle*, melyből eddig öszvesen XIV füzet adatott ki; és az

Erdélyi János által szerkesztett *Sárospataki Füzetek*, melyek második (tíz füzetes) folyamából ekkédig hat jelent meg. Az utóbbiban az egyház és közoktatás ügye a főbb, de a philosophia, historia s irodalomtörténet is képviselve van benne. S míg az Értesítőben közlött akademiai előadások magát a tudományt, főképen a magyar tudományt, gazdagítják, a Budapesti Szemle a tudomány világállását közvetíti s ülteti át szellemes módon, s új téreket nyit meg irodalmunknak. Valóban a miveltség és nemzetiség komoly barátjainak, kik ismereteiket bővíteni, nézőpontjaikat kiterjeszteni, s így mindenkép okúlni, s nem csak okúlni, hanem nemes szellemi élvek által mind nemesbülni akarnak, ezen tartalmas gyüjteményeket méltán ajánlhatjuk.

Itt kivánjuk ugyan őket a *magyar akademia új Évkönyveire* is figyelmeztetni, melyek szoros szakdolgozatokat hoznak ugyan, de mint tárházai különösen a hazai történetnek is minden mivelt magyarnak könyvtárában méltán igényelnek helyet. Az egyes értekezések egyenként jelennek megy, s így kaphatók, mi a vételt bárkire nézve könnyíti. A folyamatban levő (IX.) kötet eddig megjelent darabjai: I. *Régiségtani Közlemények*, ismerteti *Érdy János*. 27 l. 6 rajzos táblával 1 ft. II. *A Bosna és Szerb régi Érmek*, ismerteti *Érdy János*. 40 l. 76 érem- és egy pecsétrajzzal, 1 ft. 20. kr. III. *Az Altaji népek Ősvallása tekintettel* a magyar ősvallásra, *Csengery Antaltól*. 25 l. 24 kr. IV. *A [illegible]angrendszer kiszámításáról* és zongorák hangolásáról, mérséklet nélkül tiszta viszonyok szerint, írta *Győry Sándor*. 94 l. 1 ft. díszes 4edrétben.

Jelenkor. Politikai és társas élet encyclopaediája, különös tekintettel a hírlapok olvasóira. (Az „Újabbkori Ismeretek Tárának" folytatása). Pest, 1858. kiadja Heckenast G. N8. IX. X. füzet 385—476 l. Ára az egész kötetnek, mely ezennel be van fejezve, 3 ft. 15 kr. újp.

Ismeretár a magyar nép számára. II. köt. IV. V. füz. Pest, 1858. kiadja Heckenast G. 8r. 481—860. szelet és XVIII l., melylyel a II. d. kötet (Betáblázás — Choliambus) be van fejezve. A megjelent két kötet ára 2 ft. 10 kr. újp.

— Szépirodalom. — *Losonczy László Költeményei*. Második kötet. Pest, 1857. Wodianer nyom. 12r. 192 l. füzve 1 ft. 30 kr. pp.

Magyar Népdalok egyetemes Gyüjteménye. Rendezé s kiadá *Mátray Gábor*. Harmadik füzet (v. II. köt. 1. füz.). Pest, 1858. ívrétb. 30 l. (80—94 d. ének).

Nagy részt közvetlenül a nép szájából vett dalok és dallamok, s azon fínom érzékkel leírva, mely minden idegenszerűt eltávolít, mi mainap, midőn sok történik ugyan az efélék gyűjtése s fentartása, de a kellő felfogás hiánya miatt, elrontása mellett is. S azért, ha van gyüjteményünk, mely a classicai nevezetet megérdemli, úgy ez az. A hozzáadott német fordítások annak a külföldön elterjedését is közvetítik.

Korniss Ilona. Történeti regény öt kötetben. Irta *Dózsa Dániel*. Pest, 1859. Kiadja Heckenast G. k8r. 203, 232, 230, 224 és 267 l. füzve 5 ft.

Egy Sikert-ör Mátyás kir. korából. Írta *Gaál Karolina* V. L-nő. Kecskemét, kiadta Szilády Károly 1859. 12r. 236 l. Ízletes kiadásban 52 kr.

Történeti Beszélyek. Írta *Sarkady István.* Két kötet. Pest, Boldini Robert könyvnyomdája. 1858. 12r. Együtt 342 l. fűzve 2 pf.

A Székely leány. Eredeti regényes víg opera 3 felv. Egy francia szöveg használatával írta *Bulyovszky Gyula*, zenéjét Huber Kár. Pest, Herz nyomd. 8r. 41 l.

— Nyelvészet. Nyelvkönyvek. — *Magyar Nyelvészet.* Szerkeszti *Hunfalvy Pál.* Negyedik évfolyam. I. füzet. Pest, Eggenberger bizománya. N8r. 1—80. l. A hat füzetes folyam ára postai bérmentes szétküldéssel 5 ft.

A Magyar Igeidőkről. A Magyar Akademia elibe terjesztette *Fogarasi János.* Pest, Emich G. nyomd. 1858. (Eggenberger bizománya. N8r. 207 l. fűzve 1 ft.

A Magyar Nyelv eredete és előnyei; s javalat arról: mikép lehetne a magyar irást könnyíteni s egyszerűsíteni. Írta id. *Mándy Péter* 1858. Nyomatott Kovács Mártonnál Szatmáron. N8r. 140 l. fűzve 50 újkr.

Magyar Nyelvtan az algymnásium I. és II. osztálya számára. Írta *Ihász Gábor*, egri megyei áldor, hitelemző s az érseki vallásos finövelde igazgatója. Hatodik kiadás. Eger, 1858. érseki lyc. könyvnyomd. 8r. 160 l. fűzve 40 pkr.

Magyar Ábécé hangoztató mód szerint. Készítette *Zákány József*, a debreceni ref. főiskolában növeléstan és francia nyelv volt k. r. tanára. Debrecen, Telegdi Lajosnál. 8r. 39 l. kötetlen 3 kr.

Magyar Abc a helv. v. dunántuli superint. rendeléséből. 16. kiad. Pápa, a főisk. bet. 1858. 8r. 47 l. kötetlen 12 kr. vált.

Elemi Latin Nyelvtan gyakorlatilag előadva *Szepesi Imre* kegyesrendi tanár által Kühner után. A tanuló ifjuság használatára. Első rész. Hatodik kiadás. Pest, Kozma bet. 1858. N8r. 228 l. fűzve 77 újkr.

— Philosophia. Oktatásügy. Ifjusági iratok. — *Tapasztalati Lélektan.* Készítette *Szalai István*, szentmihályi ref. lelkész. A M. Akad. kiadása. Pest, Emich nyomd. 1858. N8r. 97 l. és 3 kőiratú tábla. Fűzve 60 újkr.

Kécsiségek. Angolból ifj. *b. Vay Miklós.* S. Patak, a ref. főisk. bet. 1858. 12r. 52 l. fűzve 10 pkr.

Egyetemes és Elemi Oktatástan (Tanmódszer, Methodica). Mindkét hitv. ev. theologicum seminăriumok s főleg praeparandiák számára. Harmadik újra dolgozott kiadás. Írta *Warga János.* Pest, Pfeifer Ferd. sajátja. 1858. 2-d. füzet. N8r. — 223. l.

Közoktatás ügye Németalföldön. Révész Imre debreceni ref. pred. által. S. Patak, 1858. a ref. főisk. bet. N8r. 29 l.

Ifjusági Plutarch. Kiadja a pápai kath. gymn. néhány tanára. I. füzet. Eger, érseki lyc. nyomd. 1858. 16r. 253 l. fűzve 50 kr. cp.

Balassa János. Történeti elbeszélés az ifjuság számára írta *Győry*

Vilmos. Szinezett képekkel. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. 4r. VIII és 151 l.

Családi Olvasmányok. Flam csöndélet három kis elbeszélésben *Conscience Henriktől.* Diepenbrock Menyhért ut. németb. fordítá *Szabó Imre.* Kiadja Dr. Szabóky Adolf. 2. füz. Pest, 1858. A Sz.-István-Társulat bizományában. 16r. 73—159. l. ára 20. újkr.

A regélő István bácsi. Mulattatva oktató családkönyv a nép számára. Szerzé *Majer István.* Számos ábrázattal. Pest, kiadja Heckenast G. 1858. 8r. 324 l.

— Történelem s rokon. — *Világtörténelem.* Írta *Cantu Caesar.* Harmadik kötet, IV. korszak. A hetedik turíni olasz kiadás után forditotta *Gyurits Antal.* Kiadja a Sz.-Ist.-Társulat. Pest, Kozma nyomd. 1858. N8r. 466 l. füzve 2 ft. cp.

Világtörténet Bumüller Jánostól. Magyarítva a 3. bővített és javított kiadás után *Danielik József* által. Második kötet 2-d. füzete. Kiadja a Sz.-István-Társulat. Pest, nyom. Emich. 1858. N8r. 375 l. füz. 1 ft. 20. kr cp.

E kötettel a derék munka, mely a jelen időig megyen, be van fejezve.

Damiani Fuxhoffer Benedictini Panonii *Monasteriologiae Reg. Hung. Libri duo,* totidem tomis comprehensi. Recognovit, ad fidem fontium revocavit et auxit *Maurus Czinár*, Benedictinus aeque Pannonius, Archicoenobii S. Martini de S. Monte P. archivi, museorum et bibl. custos, Phil. Dr etc. To. I. Monasteria ord. S. Bened. Curis et impensis Societatis S. Steph. Pest, 1858. Herz nyomd. 4r. XIV és 346 l. A két kötet előfizetési ára 5 ft.

A Magyaok Története rövid előadásban. Írta *Horváth Mihály.* Második változatlan kiadás. Pest, 1858. Heckenast G. N8r. VIII és 444 l.

Történelmi Zsebkönyv. — Rajzok a Magyar Történelemből. Írta *Hatvani Mihály.* Pesten, 1859. Lauffer és Stolp tul. 8r. 588 l. füzve 3 ft. 40 kr. cp.

Egyike a legnevezetesb új dolgozatoknak historiánkban. Kútfökön alapvó monographiai tárgyalása a XVI. század több fő momentumainak, mely nem csak történelmi tudományunkat viszi előbbre, hanem kellemes olvasmányul is ajánlkozik minden hazája historiáját kedvelő magyarnak. Cikkei: 1. A XVI. század első felének jelleme Magyarországban. 2. Adalékok János kir. külviszonyai történelméhez. 3. Pár szó özv. Mária királyné összeköttetéseiről Magyarországgal. 4. Egynémi a bányák történelméből. 5. Erzsébet főhgasszony I. Ferdinánd leányának menyekzői ünnepélye 1543. 6. Frater György élete. 7. Erdély állapotáról s Izabella viszonyairól Frater György halála után. 8. A hunok maradványai Schweitzban az anniviersi völgyben. 9. A Báthory Zsigmond erd. fejd. ellen 1594. szőtt összeesküvés története, a burgundi könyvtár egy latin kézirata szerint. 10. Adalékok a bécsi békekötés és azt követett trónváltozás történelméhez.

Magyarország Családai címerekkel és leszármazási táblákkal. Írta *Nagy Iván*. III. 4. és IV. kötet 1—2. füzetei. 273—420 és VIII. és 1—80. l. Minden füzet ára 40 kr., egy-egy köteté 2 ft.

A gróf Lázár család. Írta családja számára *gr. Lázár Miklós*, összekapcsolva *gr. Kemény Józsefnek* a nevezett családról kéziratba(n) hátramaradt munkájával és számos jegyzetével. Kolosvárott, 1858. a rom. kath. lyceum bet. N8r. 281 l. két címerrajzos s egy nemzékrendi táblával.

Pár hó alatt a második családtörténeti munka, melyből, számos helyeken okmányokra, koriratokra, levelekre, levéltári jegyzésekre támaszkodván, a testvérhaza köztörténetére is háramlik világosság, s itt-ott egy és más adat pontosban határoztatik meg.

Emlékbeszéd, melyet néhai id. *Bene Ferenc* felett a m. orvos-egyesület.. oct. 9-ki gyülésében tartott Dr. *Kovács-Sebestyén Endre*. Pest, 1858. kir. 8r. 31 l.

Xántus János Levelei Éjszakamerikából. Tizenkét eredeti rajz után készült kő- és egynehány fametszettel. Közli *Prépost István*. Pest, 1858. Lauffer és Stolp tulajdona. N8r. 175 l. Kemény tábl. kötve 3 ft. cp.

Egyike a nevezetesb, mert igen sok újat magában foglaló, utazási munkáknak. A szerző élénk felfogása s lelkes előadása azt egyszersmind becses mulattató könyvvé teszi.

— Törvény s közigazgatás. — *Községi Tanácsadó* a városi és falusi községeket illető ügyekben. Szerk. és kiadja *Szokolay István*. Első évi folyam. VI—X. füzet. Pest, 1858. Kozma bet. Kir. 8r.

A cs. k. orsz. csendőrség beszállásolására vonatkozó.. szabályrendeletek gyüjteménye. Összeszedte.. *Hanzely János*. (Magy. és ném.). Sopron, 1858. nyom. Romwalter. n8r. 251 és XIII l. füzve 2 ft. 20 kr. cp.

Magyarország, Szerb Vajdaság és Temesi Bánság helyközségeinek bírósági végleges felosztása. Német és magyar megnevezéseik szerint betüsorrendben összeállítva egy cs. k. törvényszéki tanácsos által. Pest, kiadja Lauffer és Stolp. 1859. 4r. 244 l. füzve 2 ft. cp.

Minő pénzünk less?.. Lakner nyomán *Weninger Vince*.. Pest, 1858. Ráth Mór. N8r. 52 l. 36 pkr.

Átszámolás. A kath. legényegylet tagjainak használatára. Pest, Kozma bet. 16r. 16 l.

— Hadügy. — *Gyalogsági Hadi-Szolgálat* az 1856. évi ideigl. utasítás után a század-iskolák használatára kérdések és feleletekben, kivonatilag kidolgozva. Eger, az érseki lyc. nyomd. 1858. 8r. 82 l.

— Mathematika. — *Új Módszer* az adott számból annak természetes logarithmusát, és viszont, logarithmusi táblák nélkül kiszámítani. A Magyar Akademia elibe terjesztette *Spiegler Gyula*. Pest, 1858. Emich nyomd. N8r. 16 l. Füzve 10 kr. újp.

— Természettudományok és műtan- — *Természettudományi Pályamunkák.* Kiadta a Magyar Tudom. Akademia. Negyedik kötet: *Pest-Buda környékének földtani leirása.* Irta *Szabó József*. Pest,

1858. N8r. Eggenberger stbnél. N8r. VIII és 58 l. egy földtani színezett abroszszal, füzve 1 ft újp.

Természetrajz népiskolák számára (a Népiskolai Könyvtár IV. kötete). Harmadik javított kiadás. S. Patak, a főiskola bet. és költs. 1858. 8r. 185 l.

Az afrikai Oroszlánvadászat. Saját tapasztalata után írta *Gérard Gyula.* Franciából fordítva. Pest, 1858. Ráth Mór. K8r. 168 l. Színezett képekkel.

Mezei Gazdaság Könyve. Stephens Henry „The book of the farm" című munkája nyomán a hazai körülményekhez alkalmazva kiadják *Korizmics László, Benkő Dániel, Moróc István.* Ötödik kötet. Pest, nyom. Herz, 1858. N8r. 356 l. A 7 kötetből álló egész munka bolti ára 12 pft.

A Szántóvető Aranyszabályai. Rövid utasítás a kis gazdák számára. A M. Gazd. Egyesület által jutalmazott pályamunka. Írta *Kenessey Kálmán.* Pest, nyom. Herz, 1858. N8r. 48 l.

Korizmics László Jelentése a dunai hajózásról s a magyar borok érdekében Konstantinápolyba tett utjának eredményeiről. Pest, nyom. Herz J. 1858. N8r. 26 l.

Néhány szó a gazdászati Vegytanról : Dr. Stöckhardt „Chemische Feldpredigten" című munkája után magyarázta *Vasváry Lajos.* Első kötet 1. füzetje (sic.) Pest, Hartleben bizománya. 1858. 8r. 104. l. füzve 40 kr. cp.

Kertészeti Füzetek Dr. *Entz Ferenc*től, XII. XIII. füzet, Pest, 1858. nyomt. Herz J. 16r. 127 és 118 l.

A lószelidítés legújabb módja. Írta *Rarey J. S.* Angolból, Pest, Ráth Mór. 1858. N8r. 63 l.

Utasítás a nép számára miként kell a birtokot tagosításkor felosztani, s abban minemű gazdasági rendszert követni. A M. Gazd. Egyesület által . . . kinyomatásra érdemesnek itélt munka. Írta *Martonffy Károly* mérnök. Eger, lyceumi könyvnyomd. 1858. 8r. 70 l. s két tábla. Füzve 40 új kr.

A Lelkibetegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektannal. Orvosok, egészségügyi hivatalnokok és törvényszéki bírák számára írta *Schwartzer Ferenc,* orvos sebésztudor, a budai magán őrültgyógyintézet tulajdonosa és igazgatója stb. Pest, 1858. Lauffer és Stolp tul. N8r. 265 l.

Községi Orvos címe alatt útmutatás az egészség és élet védelmére. Az ép- és kórgyógytan, a köz egészségügyi-rendőri rendszabályok elveire és a büntető törvényre alapítva, öt részben szervezte *Tersánczky József,* kanizsai járás cs. k. orvosa. NKanizsa, 1858. Markbreiter bet. 16r. XVI és 521 l. füzve 2 ft cp.

Népszerű egészségtan. Dr. Pisztling Vilmos Ferenc után magyarítá *Navratil Imre,* orvos és sebész tudor. Kiadja a Sz. István-Társulat. Pest, Emich nyomd. 1858. 8r. 160 l.

TARTALOM.

Irodalom és nyelv. *Lap.*

Visszapillantás irodalmunk három utolsó évére. I – V. *Toldy Ferenc* 3
Mátyás kir. könyvtárának emlékezete. *Gr. Kemény József* . . 102
Georgievics Bertalan XVI. századbeli orientalistánk emlékezete. *Gr. Kemény József* 138
Döme Károly és levelei. II. *Toldy Ferenc* 145
Wagner András emlékezete. *Gr. Kemény József* 199
Oláh Miklós emlékezete. *Gr. Kemény József* 227
Sylvester János emlékezete 1551-ből. *Gr. Kemény József* . . . 377
Istvánfi Pál halotti emlékezete. *Gr. Kemény József* 380
Veranchich Antal emlékezete. *Gr. Kemény József* 383
Mysteriumok maradványai hazánkban. *Ipolyi Arnold* 849
A magyar népmesetigy, s különösen Gaal György Mesegyüjteménye. *Ipolyi Arnold* 413
Bartal György jogtörténeti Commentárjai. *Pauler Tivadar*. . 65, 264
Jegyzetek Thierry Atilájára. *Szabó Károly* 496, 562
Magyar László, a délafrikai magyar utazó. *Toldy Ferenc* . . 457
Az újhellen népköltészet. *Torkos Sándor* 253
Lithván népmesék. *Kazinczy Gábor* 461
Hangrendi párhuzam nyelvünkben. *Lugossy József* 92
Szótári kis adalék a XVI. századból. *Toldy Ferenc* 390
Egy 1619. előtti magyarországi Dulcamara. *Toldy Ferenc* . . 393
Csokonainak egy levele Arankához. *Toldy Ferenc* 394
Egy iromány a m. játékszini ügy történetéhez. *Toldy Ferenc* . . 395
Magyar étlap 1547-ből. *Toldy Ferenc* 116

Ó és új remekirodalom.

Virágok a Görög Anthologiából. *Pécsi István* 301
Cicero ligariusi beszéde, bevezetés és jegyzetekkel. *Kazinczy Gábor* 157
Lord Byronból. *Machik József* (a szerk. előszavával) 35
Kisérletek Goethe és Uhlandból. *Machik József* 413

Philosophia.

Birálatos pillantás Hegel rendszerére. *Szalai István* 130

Történelem.

A mohácsi ütközet egykorú emléke. *Gr. Kemény József* . . . 21
Nyílt levél Pauler Tivadarhoz, pótlékúl a Jogtörténeti Commentárokhoz. *Bartal György* 117
Második nyílt levél Pauler Tivadarhoz Béla kir. névtelen jegyzője körül. *Bartal György* 356
Székely tanulmányok. III. Tetemre hívás v. halálujítás. *Balássy F.* 189
Martinuzzi halála idejének meghatározása. *Gr. Kemény József* . 225

Eszterházy Pál nádor néhány levele 1682-ből *Ráth Károly* . . 234
Diplomatikai Tarlózatok. *Szilágyi Sándor* I. II. 339. III—VI . . 359
Horváthy András 1589-ki korjegyzetei. *Ifj. Kubínyi Ferenc* . . 51
Egy adatka erdélyi szászainkról. *Gr. Kemény József* 379
Magyarországnak és régi szokásainak leirása 1573-ból *Gr. Kemény József* 384
A szombathelyi zsinat s akkori jezsuiták emlékezete 1579-ből. *Gr. Kemény József* 387
Mikép ismerték fel őseink az ál okiratokat? II. *Knaus Nándor* . 397
Az ordáliák, v. istenitéletek. *Révész Imre* 425
Adalék Magyarország XIII. századbeli helyirata és földrajzához. *Ipolyi Arnold.* Egy abroszszal 477, 535
Balassa-Gyarmat történeti tekintetben. *Nagy Iván* . . . 205, 306
Török-Szent-Miklós történeti tekintetben. *Balássy Ferenc* . . . 509

Tárca.

Magyar Akademia 55, 111, 155, 298, 345, 376
Kisfaludy-Társaság 116
Természettudományi Társulat 61, 115, 418
Orvosi Egyesület 61, 419
Gazdasági Egyesület 116
Szent-István-Társulat 61, 116
Levéltöredék: A kassai dóm építőjéről. *Henszlmann Imre* . . 297
— : Egy adat Királyhegyi Jánosról. *Révész Imre* . . 202
Nekrológ 61, 203

Magyar irodalmi napló.

Időszaki munkák 251, 419, 581
Encyclopaediai munkák 419, 582
Irodalomtörténet, irodalmi s nyelvemlékek 204, 419
Classica literatura 63, 252, 421
Szépirodalom, szépműtan . . 63, 116, 204, 251, 420, 508, 582
Nyelvtudomány, nyelvkönyvek 204, 251, 421, 583
Bölcsészet, nevelés, ifjusági iratok . 63, 204, 252, 422, 508, 583
Történelem s rokon 64, 252, 300, 422, 584
Törvény, jogtudományok, politika 300, 424, 585
Mathematikai tudományok 300, 425, 585
Természeti tudományok 64, 300, 425, 585
Egély 64, 426
Vegyesek 64

Külföldi irodalom.

Svéd, 106. Orosz 107. Lengyel 108, 294. Flórenc 110. Holland 151. Dánia 154. Cseh 244. Flamand 248
Francia könyvészet 427

Szükséges javítások: 270. l 17. és 20. sor *cambridgei* helyett olv. *conterburyi*; a 271. l. 5. sorban olv. tizenegyedik helyett olv. *nyolcadik*. A 301. l hibásan áll Pécsi *János*, István helyett.

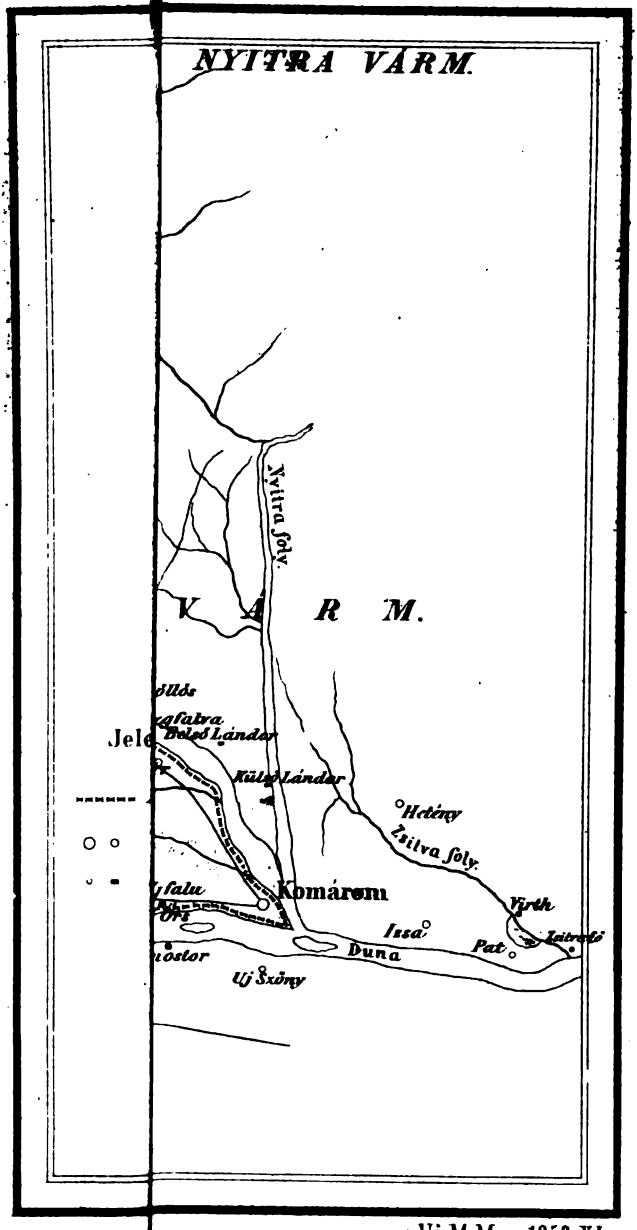

Uj M.Muz.1858.XI.

This book should be returned to the Library on or before the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.